

K. MARX-F. ENGELS

DE LA

Karl Marx
Friedrich Engels

Karl Marx
Friedrich Engels

Dela

Trideset drugi tom

Urednik

dr Kasim Prohić

Redaktor

Olga Kostrešević

Prevodioci

Hugo Klajn

Slobodan Novakov

Milorad Simić

Zvonko Tkalec i drugi

Institut
za medunarodni
radnički pokret

Prosveta
izdavačko preduzeće

KARL
MARX
FRIEDRICH
ENGELS

DELA

TOM 32

BEOGRAD 1978

PREDGOVOR

Ovaj tom sadrži Engelsove tekstove pisane u vremenu od maja 1883. do decembra 1889. godine. Taj period od nešto više od šest godina bio je u Engelsovom životu i teorijskom djelovanju izuzetno značajan i plodan. Bez ikakvog formalnog uproščavanja i uobičajene potrebe za shematizacijom, moglo bi se reći da se on može obilježiti kao vrijeme teorijskog *s u m i r a n j a* osnovnih postavki marksističke teorije i, s druge strane, proširivanjem akcije u političkom organizovanju radničke klase evropskih zemalja, te pojačanog Engelsovog interesovanja i za vanevropska politička iskustva, prije svega za položaj radništva u Americi. Prvo od ovih obilježja najčešće je prisutno u formi suda o bitno novom horizontu razumijevanja povijesti i ljudskog društva u marksizmu, dok je drugo, formalno-tekstualno posmatrajući, dato najvećim dijelom u obliku zapisa i programatskih spisa.

U prvu grupu, po teorijskom značaju, ulazili bi veći Engelsovi spisi koji svjedoče o njegovom autentičnom stvaralačkom doprinosu razvijanju Marxove osnovne ideje, pa utoliko i predstavljaju, zajedno sa Marxovim najznačajnijim spisima, fundamentalna djela marksističke teorije. Tu, prije svega, spadaju slijedeći Engelsovi radovi: *Poreklo porodice, privatne svojine i države, Ludwig Feuerbach i kraj klasične nemačke filozofije i Uloga sile u istoriji*. U neposrednoj vezi s ovom grupom tekstova stoje brojni Engelsovi predgovori pojedinim izdanjima Marxovih i njegovih pojedinačnih ili zajedničkih djela. Neki od tih spisa u dobroj mjeri prerastaju okvire standardne informacije o nastanku djela i njegovim osnovnim idejama, da bi ponekad prerasli u formu dodatnog teksta koji nudi obilje novih činjenica, kritičko sagledavanje predenog teorijskog puta ili potpuno nove prodore u područja koja ranije nisu bila kritički razmatrana. Pomenimo predgovor drugom izdanju teksta *O stambenom pitanju* i predgovor spisu *Položaj radničke klase u Engleskoj*, objavljen pod naslovom *Radnički pokret u Americi*.

U drugu grupu tekstova spadaju spisi koji imaju karakter *svjedočenja* a odnose se na značajne ličnosti demokratskog i međunarodnog radničkog pokreta ili na događaje od izuzetnog značaja za radnički pokret u svijetu. Ovaj skup tekstova je izrazito raznovrstan i tematski se kreće od članaka o Georgu Werthu ili Johanu Philippu Beckeru,

na primjer, do napisa *Marx i »Rajnske novine«, Prilog istoriji Saveza komunista, Prilog istoriji pruskih seljaka ili Kako Marxa ne treba prevoditi.*

Treći dio Engelsovih priloga ima izrazito *dokumentarnu* vrijednost, i on je značajan koliko za cjelovitije sagledavanje Engelsovih opštih teorijskih uvjerenja toliko i za ocjenu njegove revolucionarne ličnosti. S obzirom na formu iskazivanja, ovi prilozi su najčešće dati u vidu pisama, posebnih priloga ili, pak, feljtonistički dosta slobodno iznesenih utisaka o pojedinim zemljama (*Utisci sa puta po Americi*, na primjer).

Pošto su glavni Engelsovi tekstovi, tj. oni koji sačinjavaju teorijsko jezgro ovog toma, već ranije kod nas objavljeni i s obzirom na relativnu brojnost stručnih komentara koji su se javljali u našoj naučno-stručnoj periodici, nije potrebno detaljnije ulaziti u sadržaj pomenutih tekstova. Ukazaćemo samo na neka njihova osnovna obilježja, insistirajući, prije svega, na globalnom aspektu onih pitanja koja su u Engelsovoj interpretaciji istaknuta u prvi plan.

No, prije svega, potrebno je istaći načelno gledište o Engelsovom odnosu prema Marxovom djelu, o stavu koji je za nas značajan ne samo kao »epistomološka« već i kao »etička« kategorija. Engels ga je izražavao u nekoliko navrata, a u najeksplicitnijoj formi on je prisutan u predgovoru, *Manifestu komunističke partije* — englesko izdanje od 1888: »Pošto je Manifest naš zajednički proizvod, smatram se obaveznim da konstatujem da je osnovni stav, koji čini njegovo jezgro, Marxov. Taj stav je: da u svakoj istorijskoj episi dominantan način materijalne proizvodnje i razmjene i društvena organizacija koja iz njega proizlazi čine bazu na kojoj je izgrađena i pomoću koje se i može jedino objasniti politička i intelektualna istorija te epohe; da je, prema tome, čitava istorija čovječanstva (počev od raspadanja primitivnog plemenskog društva, u kome je zemlja bila zajednička svojina) istorija klasnih borbi, borbi između eksploatatora i eksploatisanih, vladajućih i potlačenih klasa; da istorija ovih klasnih borbi čini razvojni niz u kome je sada dostignut stupanj na kome eksploatisana i potlačena klasa — proletarijat — ne može da se oslobodi vlasti eksploatatorske i vladajuće klase — buržoazije — a da istovremeno jednom zauvijek ne oslobodi i društvo u cjelini od svake eksploatacije, tlačenja, klasnih razlika i klasnih borbi.«

Citirano Engelsovo » priznanje« o originalnosti Marxove osnovne ideje znak je koliko misaonog toliko i moralnog dostojanstva: da se nedvosmisleno posvjedoči kako Marxu izvorno pripada zasluga za onaj radikalni obrat u posthegelovskom mišljenju, obrat kojim se teorija revolucije kao bitne povijesne promjene ne svodi na nivo apstraktne misli o . . . , na nivo filozofije kao ideološke svijesti, nego se realitet i misao, zbilja i filozofija javljaju u prožimajućem odnosu, u identitetu.

Nezavisno od toga na šta se predmetno odnose, svi Engelsovi tekstovi, osobito oni sa većim teorijskim pretenzijama, imaju u os-

novi citiranu misao kao svoju osnovnu pretpostavku. Negdje je ona neposredno naznačena kao temeljni »metodološki« princip (kao u *Poreklu porodice, privatne svojine i države*), na drugom mjestu je sadržajno artikulirana u analizi klasnog osnova filozofije, države, prava, morala (*Ludwig Feuerbach i kraj klasične nemačke filozofije*), dok je u raspravi *Uloga sile u istoriji* prisutna kao sâm metod razumijevanja klasne strukture društva i njegovih institucionaliziranih moći.

Prva dva pomenuta teksta su i u jednom posebnom smislu vezana za Marxovo ime: prvi je nastao na osnovu konsultacije Marxovih zabilježaka prilikom čitanja Morganovog djela *Ancient society*, dok drugi čini nerazdvojnu problematsku cjelinu sa čuvenim, tako često komentarisanim i tako različito interpretiranim Marxovim *Tezama o Feuerbachu*.

Međutim, bez obzira na to što će Engels ove tekstove tretirati kao svojevrсно izvršenje oporuke, oni predstavljaju sistematski izvedene cjeline koje po idejama i načinu njihove artikulacije znače nezaobilazne elemente onog duhovnog i historijskog iskustva koje nazivamo marksizmom, odnosno marksističkim shvatanjem ljudskog i povijesnog totaliteta. Marxov konspekt Morganove knjige, koji potiče iz 1881/2. godine, samo je inspirativna osnova za jedan naučni trud koji je u *Poreklu porodice, privatne svojine i države* dobio strogo izvedenu formu i istinsku stvaralačku razradu. Pa i Morganovo djelo, iako nije »djelo jednog dana« samim tim što je njegov autor, po Engelsovom priznanju, »otkrio i u glavnim crtama rekonstruisao . . . predistorijsku podlogu naše pisane istorije i što je u rodovskim zajednicama sjevernoameričkih Indijanaca našao ključ kojim možemo riješiti najvažnije, dosad nerješive zagonetke najstarije grčke, rimske i njemačke istorije« — za Engelsa je samo *predtekst* koji je potrebno prevesti u status izgrađene materijalističke slike ljudske historije, sa svim konsekvencijama koje iz toga slijede i u punom saglasju sa temeljnim pretpostavkama marksističkog shvatanja povijesti ljudskog društva. Otuda *Poreklo porodice, privatne svojine i države* nema karakter *komentara*, niti se može svesti na nivo jedne od mogućih interpretacija Morganovog djela kao teksta-uzora.

Bitna odlika Engelsovog pristupa razumijevanju porodice, privatnog vlasništva i države sastoji se u konsekventno provedenom stavu da su to *historijske* kategorije, tj. da ih je nemoguće istinski shvatiti ako se ostane na nivou metafizičkog principa »sub specie aeternitatis«, po kojemu su one svojevrсна bezvremena suštastva, nepromjenljiva i vječna.

Neposredna posljedica tog početnog stava je naglašavanje dijalektičkog principa sveukupne historizacije ljudskog iskustva i njegovih osnovnih institucija, odnosno njihova bitna uslovljenost stepenog društvenog razvitka, tj. razvitka proizvodnih snaga i odnosa: »Po materijalističkom shvatanju, odlučujući faktor u istoriji je, u krajnjoj liniji, produkcija i reprodukcija neposrednog života. A ona sama

je, opet, dvojakog karaktera. S jedne strane, proizvodnja sredstava za život, predmeta ishrane, odijevanja, stana i za to potrebnog oruđa; s druge strane, proizvodnja samih ljudi, produženje vrste. Društvene ustanove, pod kojima žive ljudi određene epohe i jedne određene zemlje, uvjetovane su objema vrstama proizvodnje: razvojnim stupnjem, s jedne strane — rada, a s druge — porodice. Što je manje razvijen rad, što je manja količina njegovih proizvoda, pa, dakle, i bogatstvo društva, tim više rodovske veze determiniraju društveno uređenje. Međutim, pod tom strukturom društva, osnovanom na rodovskim vezama, razvija se sve više produktivnost rada, sa njom se razvijaju privatno vlasništvo i razmjena, razlike u bogatstvu, mogućnost iskorišćavanja tuđe radne snage a time i podloga klasnih suprotnosti: novi socijalni elementi se u toku generacija naprežu da prilagode staro društveno uređenje novim prilikama, dok, najzad, njihova nespojivost ne dovede do potpunog prevrata. Staro društvo, osnovano na rodovskim vezama, lomi se u sukobu s novorazvijenim društvenim klasama; na njegovo mjesto dolazi novo društvo organizirano u državu, čije niže jedinice nisu više rodovske zajednice nego teritorijalne zajednice, društvo u kome je porodično uređenje potpuno podređeno uređenju vlasništva i u kome se sad slobodno razvijaju one klasne suprotnosti i klasne borbe koje čine sadržaj cjelokupne dosadašnje pisane istorije.»

Snažno naglašavanje osnovnog principa materijalističkog razumijevanja ljudske historije, odnosno njegova stroga i dosljedna provedba usloveli su, posmatrano neposredno tekstološki, Engelsono suprotstavljanje svim onim vidovima buržoaske »naučne« apologetike u kojoj su i porodica, i privatno vlasništvo i država figurirali kao »sudbinska« određenja »ljudske prirode«, njen neiskorjenjivi antropološki korijen i metafizički dar.

Na primjeru *historijske* transformacije porodične strukture, a posebno na primjeru izvornog *klasnog* osnova institucija privatnog vlasništva i države, Engels je — u protivstavu spram brojnih građanskih ekonomista, historičara, sociologa i političkih filozofa — dokumentovano pokazao ne samo klasni karakter ovih kategorija već istovremeno i *klasnu determiniranost* svih onih učenja koja su se metafizički zaplela u apstrakcije o tobožnjoj *natklasnosti* historijskih tvorevina.

Što se tiče samog fenomena države, Engels pokušava da preko tri osnovna oblika ispoljavanja klasnog karaktera države shvati genezu osnovnih historijskih protivurječnosti i logiku smjenjivanja jedne forme drugima: »Atena pruža najčistiji, najklasičniji oblik: ovdje se država rada neposredno i pretežno iz klasnih suprotnosti koje se razvijaju u okviru samog gentilnog društva. U Rimu gentilno društvo postaje zatvorena aristokracija usred mnogobrojnog plebsa, koji je izvan njega i koji ima dužnosti ali nema prava; pobjeda plebsa ruši staro gentilno uređenje i podiže na njegovim ruševinama državu, u kojoj ubrzo potpuno iščezavaju oboje, i gentilna aristokracija i plebs. Najzad, kod njemačkih pobjednika rimskog imperija država se rada

neposredno iz osvajanja velikih stranih teritorija, gdje gentilno uređenje ne pruža nikakvo sredstvo za vladanje nad njima. Ali kako s ovim osvajanjem nije skopčana ni ozbiljna borba s ranijim stanovništvom niti razvijenija podjela rada; kako su osvojeni i osvajači gotovo na istom stupnju ekonomskog razvoja, pa ekonomska baza društva ostaje, dakle, onakva kakva je bila, to je gentilno uređenje moglo da se održi još mnogo vijekova u promijenjenom, teritorijalnom obliku...» U tom smislu Engels naglašava osnovna obilježja države: podjela državljanstva po teritoriju, ustanovâ javne vlasti, porezi, zajmovi i državni dugovi, da bi kroz analizu tog sistema državnog posredovanja zaključio da država nije nikakva vječna, metafizička sila, kao ni, Hegelovim jezikom govoreći, ozbiljenje moralne ideje, otjelovljeni vid objektivnog uma.

Po načinu naučne izvedbe i strogo provedenom principu materijalističkog shvatanja historije Engelsovo *Poreklo porodice, privatne svojine i države* je pionirsko marksističko djelo na tu temu, i zajedno sa Marxovim spisima *Gradanski rat u Francuskoj* i *Osamnaesti brimer Louis-a Bonaparte* predstavlja osnov za savremeno marksističko poimanje klasnog karaktera države i njenih institucija, od Lenjinovog djela *Država i revolucija* do najaktuelnijih rasprava o prirodi socijalističke države i modalitetima njenog postupnog prevladavanja.

Drugo značajno Engelsovo djelo iz ovog perioda, *Ludwig Feuerbach i kraj klasične nemačke filozofije*, nastalo je kao naknadni vid preispitivanja vlastite filozofske savjesti, odnosno teorijski određenijeg naznačenja Marx-Engelsovog odnosa prema Hegelu i prema novohegelijanskoj filozofskoj struji. Kažemo »naknadni« zato što je, po Engelsovom svjedočenju, taj posao bio obavljen još 1845. godine, ali rukopis od dva toma nikada nije bio objavljen.

Ludwig Feuerbach i kraj klasične nemačke filozofije se tematski neposredno veže uz Marxove *Teze o Feuerbachu*. Nemoguće je, doduše, poreći razliku među njima, samo što ona u osnovi nije toliko sadržajna da bi presjekla sve one misaone niti koje ih povezuju. Rezolutnost Engelsovog stava o kraju filozofije koji nalazimo na posljednjim stranicama njegovog teksta nije u protivstavu spram poznate Marxove teze da su »filozofi različito tumačili svet, a stvar je u tome da se on izmeni«, već je samo misaona konsekvencija tog gledišta, data u formi apodiktičke tvrdnje da je od filozofije ostala samo »nauka o zakonima ljudskog mišljenja i dijalektika«.

S druge strane, uočljive razlike u fakturi Marxovog i Engelsovog teksta nikako ne umanjuju značaj jednog na račun drugog, nego, naprotiv, ukazuju na teorijsku plodnost dva različita pristupa. Marxov tekst je jezgrovit, stilski efektno sročeni i pamti se gotovo kao programatski iskaz, dok je Engelsov pisan u tonu razložne postupnosti u izvođenju osnovnih teza, značajan koliko sa stanovišta njegove teorijske zasnovanosti toliko i sa stanovišta historije radanja bitnih marksističkih ideja i njihovog odnosa spram Hegelove filozofske sistematike.

Istaknimo samo neke momente koji po našem sudu ovo Engelsovo djelo čine i danas teorijski aktualnim:

1. Engelsovo razumijevanje biti Hegelove filozofije i njenih unutarnjih antinomija predstavlja, sigurno, prvi sistematski izveden oblik marksističkog »čitanja« Hegelove kategorijalne sistematike, kao i danas uzoran vid oštroomne interpretacije osnovnog pojmovnog sklopa jedne filozofije koja je ostala u nemoći da prevlada antinomičnost osnovnih pretpostavki, temeljni raskol između zahtjeva za dijalektičkom metodom (kao sinonima za otvorenost i mišljenja i svijeta) i filozofskog sistema kao izraza duhovnog i političkog konzervativizma.

2. Engelsovo interesovanje za Feuerbacha kao ličnost i za njegovu filozofiju nije biografsko-historiografske naravi. Za Engelsa je Feuerbachova filozofija jedina autentična spona sa Hegelom i obraćanje njoj je obraćanje onom što je — uz sve nedostatnosti — neporedivo misaono značajnije od svih onih mnogobrojnih »prosjačkih eklektičkih čorbi koje se tamo na univerzitetima kuvaju pod imenom filozofije«.

3. Engelsova studija o Feuerbachu je koliko studija o misaonoj tragediji jednog filozofa koji je u rezultatu ostao na nivou »jedne visokoparne religije ljubavi i jednog mršavog nemoćnog morala« toliko i uspješno ostvarena mjera »da se kratko i povezano izloži naš« (tj. Marxov i Engelsov) »odnos prema Hegelovoj filozofiji, kako smo od nje polazili i kako smo se s njom rastali«.

4. Među misliocima koji se javljaju poslije Hegelove smrti (Strauss, braća Bauer, Stirner i drugi), po Engelsovom sudu, Ludwig Feuerbach je jedini filozof. No, i Feuerbach ostaje, kategorijalno, na nivou metafizičkog apsolutizma klasičnog filozofskog mišljenja, s tim što umnost svega što jest (dobro poznato »uobraženje« apsolutnog uma da sve ono što je umno istovremeno je i zbiljsko a da je zbiljsko apsolutno umno) zamjenjuje apstraktnom antropologijom ili filozofijom o čovjeku kao »rodnom biću«, što je teorijski hibrid na sredini između Hegelovog shvatanja čovjeka kao sredstva apsolutne ideje (»lukavstvo uma«) i Marx-Engelsovog određenja ljudskog bića kao konkretnog društvenog individuumu.

5. Engels uvida »da se Hegelova filozofija raspala, ali« (da) »nije bila prevladana«, i taj stav znači kako uvid da kritika najvećeg filozofskog sistema može biti poduzeta sa najradikalnijih misaonih pozicija ali da sve dotle nije radikalna dok se Hegel kritikuje *sa stanovišta filozofije*, tako i saznanje da prevladavanje Hegela nije pitanje promjene filozofskog sistema, nego povijesnog sklopa u kojemu se filozofija više neće javljati kao teorija o konačnom spasenju, smislu i konačno dosegnutoj istini.

U ovaj tom uvršteno je i Engelsovo djelo iz rukopisne zaostavštine *Uloga sile u istoriji*. Formalno-kompoziciono uzevši, ovaj tekst je bio zamišljen kao četvrti dio jedne rasprave koja je trebalo da se

pojavi pod istim naslovom, a prethodna tri trebalo je da budu ona tri poglavlja iz Anti-Dühringa pod naslovom »Teorija sile«.

Ovaj Engelsov tekst pokazuje izuzetno razumijevanje evropskih i posebno njemačkih političkih prilika.

Iako koncipiran kao historijska studija, bolje reći kao kritička studija historijskog zbivanja u Evropi i Njemačkoj poslije revolucije od 1848, ovaj rad pokazuje sve odlike najboljih Engelsovih filozofskih tekstova.

Temeljni stav Marxove filozofije ovdje je prisutan kao metodološko polazište, tako da se brilijantna analiza političkih zbivanja u Evropi javlja kao teorijska izvedba pretpostavke o ekonomskoj i klasnoj osnovi svake društvene transformacije.

S druge strane, na ovaj rad potrebno je upozoriti i kao na uzoran vid pisanja političke biografije, jer ono što je ovdje rečeno o Bismarcku spada u red najbriljantnijih opisa »lukavstva« političkog uma, makijavelizma njegove logike i moralnog nihilizma njegovog čina.

Čitalac će lako zapaziti da su mnogi Engelsovi tekstovi iz ovog toma posvećeni radničkom pokretu u Evropi, posebno u Engleskoj. Tri od njih: *Engleska 1845. i 1885*, *Dodatak američkom izdanju »Položaja radničke klase u Engleskoj«* i *Abdikacija buržoazije* tvore zasebnu cjelinu i nezaobilazivi su za svakog ko se interesuje za historiju radničkog pokreta u Engleskoj, kao što je to slučaj i sa tekstovima: *Situacija, Redakcijskom kolegiju časopisa »Le Socialiste«, Uz 15-godišnjicu Pariske komune* u smislu razumijevanja radničkog pokreta u Francuskoj.

Od posebnog dokumentarnog značaja su tekstovi: *Marx i »Rajnske novine«* i *Prilog istoriji Saveza komunista*, jer oni znače izvorno svjedočenje o razvoju socijaldemokratskog pokreta u Njemačkoj i o povezivanju opšteg demokratskog pokreta sa klasnim interesima proletarijata.

Period od maja 1883. do kraja 1889. godine znači u Engelsovom životu mnogo više od onog što je moguće registrovati kao pojavu ovog ili onog djela. To je prije svega vrijeme Engelsovog intenzivnog napora da Marxovo djelo učini dostupnim onima kojima je i bilo namijenjeno. Ako se bar letimično pogleda Engelsov »Lebenslauf« iz tog perioda, onda je lako uočiti da je najviše vremena bio posvetio redakciji Marxovih i vlastitih spisa, prije svega *Kapitala*. Uz to, rad na *Kapitalu* nije bio samo formalno redaktorski, već i stvaralačko-dopunjujući: krajem februara 1885, na primjer, počinje rad na pripremanju manuskripta trećeg toma *Kapitala* za štampu, i taj rad traje oko deset godina. K tome dolazi i pripremanje za štampu niza drugih Marxovih i njegovih spisa, pisanje predgovorâ za nova i inostrana izdanja, kao i rad na takvim sistematski izvedenim teorijskim cjelinama

kao što su *Poreklo porodice . . . i Ludwig Feuerbach i kraj klasične nemačke filozofije*.

Međutim, punina i prava mjera Engelsovih interesovanja, pun raspon njegovog teorijskog i praktičnog angažmana ne može biti u potpunosti shvaćen ako se ne sagleda i onaj posao oko organizacije radničkih udruženja i razrade strateško-taktičkih pitanja međunarodnog radničkog pokreta. To je neodvojivi dio Engelsovog djela koje je isto tako predano radio kao i teorijsku razradu nekih temeljnih pitanja građanske historije i društva. Za Engelsa je to bila jedinstvena akcija, s tim što je poslije Marxove smrti Engels taj identitet čina i mišljenja shvatao kao temeljno Marxovo zavještanje. Tako je »osvjetovljenost« filozofsko-političke misli učinila njegovo djelo jednoznačnim, a ekstenzitet vremenskog slijeda i prividnu disperzivnost tematskog usmjerenja u njemu spregla u jedinstven čin i konsistentan duhovni sklop.

DR KASIM PROHIĆ

FRIEDRICH ENGELS

DELA

MAJ 1883 — DECEMBAR 1889

[Predgovor
 Manifestu Komunističke partije
 (njemačkom izdanju od 1883)^[1]]

Predgovor ovom izdanju moram, na žalost, potpisati sam. Marx — čovjek kome cjelokupna radnička klasa Evrope i Amerike duguje više no ikom drugom — počiva u groblju na Hajgejtju i na njegovom grobu niče već prva trava. Poslije njegove smrti ne može više uopšte biti govora o preradi ili dopunjavanju *Manifesta*. Utoliko više smatram potrebnim da ovdje još jednom izričito utvrdim sljedeće.

Osnovna misao koja se provlači kroz *Manifest*: da ekonomska proizvodnja i iz nje nužno nastala društvena struktura svake istorijske epohe sačinjavaju osnovicu političke i intelektualne istorije te epohe; da je, prema tome (od raspadanja prastare zajedničke svojine zemlje), čitava istorija bila istorija klasnih borbi, borbi između eksploatisanih i eksploatatorskih, između potčinjenih i vladajućih klasa na različitim stupnjevima društvenog razvitka; ali da je ta borba sada dostigla takav stupanj na kome se eksploatisana i ugnjetena klasa (proletarijat) više ne može osloboditi od klase koja nju eksploatiše i ugnjetava (od buržoazije), a da u isto vrijeme zanavijek ne oslobodi i cijelo društvo od eksploatacije, ugnjetavanja i klasnih borbi — ova osnovna misao pripada jedino i isključivo Marxu.*

Ja sam to već nekoliko puta rekao, ali je baš sada potrebno da to stoji i ispred samog *Manifesta*.

London, 28. juna 1883.

F. Engels

* «Ovoj misli», kažem ja u predgovoru engleskom izdanju, «koja je po mom mišljenju pozvana da istorijsku nauku povede istom onakvom napretku kakvom je Darwinova teorija povelu prirodne nauke — ovoj misli mi smo se obojica bili postepeno približili već nekoliko godina prije 1845. Koliko sam ja u tom pravcu bio samostalno napredovao, pokazuje moj *Položaj radničke klase u Engleskoj*. Ali kad sam se u proljeće 1845. opet našao s Marxom u Briselu, on je nju već bio potpuno izradio i izložio mi je riječima koje su bile gotovo isto tako jasne kao one u kojima sam je ja gore sažeto izrazio.» [Engelsova naknadno dodata napomena u njemačkom izdanju od 1890.]

Und als wir waren im Bette
Mit unsrem Nachtgebet,
Da stachen uns im Bette
Die Wanzen früh und spät.

Das ist geschehn zu Frankfurt,
Wohl in der schönen Stadt,
Das weiß, der dort gelebet
Und dort gelitten hat.

Ovu pesmu našeg prijatelja Weertha otkrio sam među Marxovom zaostavštinom. Weerth, prvi i najznačajniji pesnik nemačkog proletarijata, rođen je u Detmoldu, gde mu je otac bio duhovni vrhovni nadzornik; roditelji su mu bili iz Porajnja. Kad sam 1843. boravio u Manchesteru, Weerth je kao trgovački pomoćnik svoje nemačke firme došao u Bradford, i zajedno smo proveli mnoge vesele nedelje. Godine 1845, kad smo Marx i ja stanovali u Briselu, Weerth je preuzeo kontinentalnu agenciju svoje trgovačke kuće, i stvar je tako udesio da je svoj glavni stan mogao da uzme takođe u Briselu. Posle martovske revolucije 1848. svi smo se našli u Kelnu radi osnivanja lista »Neue Rheinische Zeitung«. Weerth je preuzeo feljton, i sumnjam da je ikad ijedan drugi list imao tako veseo i oštar feljton. Jedan od njegovih glavnih radova je bio: *Život i dela slavnog viteza Razbojnikovića*, koji slika pustolovinu kneza Lichnowskog koga je Heine tako nazvao u *Ata Trolu*. Sve činjenice su istinite; kako smo ih saznali — o tome možda drugi put. Ovi feljtoni o Razbojnikoviću izašli su kao knjiga 1849. kod Hoffmana i Campea^[3], i još i danas su veoma zabavni. Ali pošto je Razbojniković-Lichnowski 18. septembra 1848. izjahao zajedno sa pruskim generalom von Auerswaldom (takode članom parlamenta) da špijunira kolone seljaka koje su se bile uputile frankfurtskim boricima na barikadama, kojom prilikom su seljaci ubili i njega i Auerswalda kao špijune, što su i zaslužili, — vršioći dužnosti nemačke države podigli su optužbu protiv Weertha zbog uvrede mrtvog Lichnowskog, i Weerth — koji je već dugo bio u Engleskoj — dobio je tri meseca zatvora, dugo posle okončanja redakcije lista »N. Rh. Ztg.« A ta tri meseca je stvarno i odsedeo, jer su ga poslovi prinuđavali da Nemačku poseti s vremena na vreme.

Godine 1850/1851. putovao je za račun jedne druge bradfordske firme u Španiju, zatim u zapadnu Indiju i skoro po čitavoj Južnoj Americi. Posle kraće posete Evropi vratio se u svoju dragu zapadnu Indiju. Tu nije hteo da uskrati sebi zadovoljstvo da vidi pravi original Louis-Napoleona III, crnačkog kralja Soulouque-a na Haitima^[4]. Ali, kako je W. Wolff pisao Marxu 28. avgusta 1856, zapao je u

«teškoće sa karantinskim vlastima, morao je da napusti svoj plan i na tom putu je pokupio klice (žute) groznice koju je doneo u Havanu. Legao je u postelju, nastupilo je i zapaljenje mozga i — 30. jula — naš Weerth je umro u Havani.»

Nazvao sam ga prvim i *najznačajnijim* pesnikom nemačkog proletarijata. U stvari, njegove socijalističke i političke pesme daleko su iznad Freiligrathovih po originalnosti, duhu i osobito po čulnoj vatrenosti. Često je koristio Heineove oblike, ali samo zato da bi ih ispunio potpuno originalnim, sopstvenim sadržajem. Pri tom se razlikovao od većine pesnika po tome što je bio potpuno ravnodušan prema pesmama koje je napisao. Ako bi poslao prepis pesme Marxu ili meni, ostavljao bi te stihove i često ga je bilo teško naterati da ih igde da u štampu. Samo u vreme lista »Neue Rheinische Zeitung« bilo je drukčije. A zašto — to pokazuje sledeći izvod iz Weerthovog pisma Marxu, datiranog Hamburg, 28. aprila 1851:

«Uostalom, nadam se da ću te ponovo videti početkom jula u Londonu, jer ove grasshoppers (skakavce) u Hamburgu ne mogu više da podnesem. Ovde mi preti sjajna egzistencija, ali ja se toga plašim. Svaki drugi bi to prihvatio oberučke. Ali ja sam isuviše star da bih postao filistar, a s one strane mora leži daleki Zapad. . .

U poslednje vreme sam svašta pisao, ali ništa nisam završio jer ne vidim baš nikakvu svrhu, nikakav cilj u pisanju. Kad ti pišeš nešto o političkoj ekonomiji, to onda ima smisla. Ali ja? Praviti bedne viceve, loše šale, da bi se budalama u otadžbini izmamio koji blesavi osmeh — zaista, ne znam ništa bednije! Moja spisateljska delatnost konačno je propala zajedno sa listom »Neue Rheinische Zeitung«.

Moram priznati: koliko god da mi je žao što sam ove poslednje tri godine izgubio uludo, toliko se i radujem, kad pomislim na našu kelnsku rezidenciju. *Nismo* se kompromitovali. To je glavno! Od vremena Friedricha Velikog niko nije toliko en canaille postupao sa nemačkim narodom kao list »Neue Rheinische Zeitung«.

Ne želim da kažem da je to moja zasluga; ali učestvovao sam u tome. . .

O, Portugalijo! O, Španijo! (W. je baš bio stigao otuda.) »Da nam je samo tvoje lepo nebo, tvoje vino, tvoje narandže i mirte! Ali ni toga nema! Ničeg osim kiše, pokunjenih noseva i suvog mesa!

Po kiši pokunjena nosa tvoj

G. Weerth.»

Ono u čemu je Weerth bio majstor, u čemu je nadmašivao Heinea (zato što je bio zdraviji i neiskvaren) i u čemu ga je na nemačkom jeziku nadmašivao samo Goethe, — to je izraz prirodne, robustne čulnosti i putenosti. Mnogi čitaoci lista »Sozialdemokrat« zapanjili bi se kad bih ovde preštampao neke feljtone lista »Neue Rheinische Zeitung«. Ali meni ni na pamet ne pada da to učinim. Medutim, ne mogu da se uzdržim da ne primetim da će i za nemačke socijaliste jednom doći trenutak kad će otvoreno odbaciti ovu poslednju nemačku filistarsku predrasudu, lažno čiftinsko prenemaganje, koje ionako služi samo kao plašt za prikrivene skarednosti. Kad se čitaju npr. Freiligrathove pesme, čovek bi pomislio da ljudi i nemaju polne organe. Pa ipak, niko nije više potajno uživao u masnoj pričici nego baš taj Freiligrath, toliko ultračedan u poeziji. Polako dolazi vreme kad će se bar nemački radnici navići da o stvarima koje po danu ili po noći sami rade, o prirodnim, neizbežnim stvarima, koje donose najveće zadovoljstvo, govore isto

onako neusiljeno kao što to čine romanski narodi, kao Homer i Platon, kao Horacije i Juvenal, kao Stari zavet i »Neue Rheinische Zeitung«.

Uostalom, Weerth je napisao i manje nepristojne stvari, i biću slobodan da s vremena na vreme pošaljem feljtonu lista »Sozialdemokrat« neke od njih.

F. Engels

Napisano krajem maja 1883.

Knjiga otkrovenja^[5]

Istorijska i jezička kritika Biblije, ispitivanje starosti, porekla i istorijske vrednosti raznih spisa koji sačinjavaju Stari i Novi zavet jeste nauka gotovo nepoznata u ovoj zemlji, izuzev nekolicini slobodoumnih teologa koji uspevaju da je što više drže u tajnosti.

Ta nauka je gotovo isključivo nemačka. Sem toga, ono malo što je od te nauke prodrlo preko granica Nemačke, nije i ono najbolje u njoj; to je ona slobodoumna kritika koja se hvališe da je bez predrasuda, temeljita i istodobno hrišćanska. Knjige nisu u stvari otkrovenje svetoga duha, već su one otkrovenje božanskog preko svetoga duha čovečanstva, itd. Tako su predstavnici tibingenske škole (Baur, Gfrörer, itd.)^[6] isto tako popularni u Holandiji i Švajcarskoj kao i u Engleskoj, a ako bi neko hteo da pođe malo dalje, onda bi sledio Strauša. Isti umeren, ali krajnje neistorijski duh, prevladava i kod slavnog Ernesta Renana, koji je samo bedni plagijator nemačkih kritičara. Ništa u njegovim delima nije njegovo sem estetskog sentimentalizma dominirajuće misli i sladunjavog jezika u koji je ta misao zaodenuća.

Medutim, Ernest Renan je rekao jednu dobru stvar:

«Ako želite da dobijete jasnu predstavu o tome šta su bile prve hrišćanske zajednice, nemojte ih porediti sa današnjim parohijskim zajednicama; one su više ličile na lokalne sekcije Medunarodne radničke asocijacije.»

Ovo je tačno. Hrišćanstvo je pridobilo mase upravo onako kako to čini moderni socijalizam, putem raznih sekta, a još više putem protivrečnih pojedinačnih gledišta — od kojih su neka jasnija, neka zbrkanija, ova druga u velikoj većini — ali sva su u sukobu s vladajućim sistemom, «sa postojećim silama».

Uzmimo, na primer, našu Knjigu otkrovenja, koja je, kako ćemo videti, ne najjasnija i najtajanstvenija, već najjednostavnija i najjasnija knjiga čitavog Novog zaveta. Zasad moramo da zamolimo čitaoca da veruje u ono što ćemo postupno dokazivati: da je napisana 68. godine, ili januara 69. godine naše ere, i da je, prema tome, to ne samo jedina knjiga Novog zaveta čiji je datum stvarno utvrđen, već i naista-

rija knjiga. Kako je izgledalo hrišćanstvo 68. godine, tu možemo da vidimo jasno kao na dlanu.

Pre svega, sekte i opet sekte. U poslanicama sedmorim crkvama u Aziji^[7] pominju se najmanje tri sekte, o kojima, inače, uopšte ništa ne znamo: nikolićani, valaamci i sledbenici neke žene koja je ovde predstavljena imenom Jezavela. Za sve tri sekte se kaže da su dozvoljavale svojim sledbenicima da jedu ono što se prinosi na žrtvu idolima i da su bile sklone bludničenju. Zanimljivo je da sa svakim velikim revolucionarnim pokretom pitanje »slobodne ljubavi« izbija u prvi plan: za jedan broj ljudi, kao revolucionarni napredak, kao zbacivanje starih tradicionalnih okova koji više nisu potrebni; za drugi kao dobrodošla doktrina koja prikriva svakojake slobodne i lake veze između muškarca i žene. Ovi drugi, naime, filistri, izgleda da su dobili preimućstvo, jer »bludničenje« se uvek povezuje sa jedenjem »žrtava idolskih«, što je Jevrejima i hrišćanima bilo strogo zabranjeno, ali što je ponekad moglo da bude opasno, ili, u najmanju ruku, nezgodno odbiti. Ovo jasno pokazuje da su pristalice slobodne ljubavi, koje se ovde pominju, uglavnom bile sklone da budu svačiji prijatelji, i sve drugo sem građa od koje se stvaraju mučenici.

Hrišćanstvo su, kao i svaki veliki revolucionarni pokret, stvorile mase. Ono se pojavilo u Palestini, na nama potpuno nepoznat način, u vreme kad niču na stotine novih sekta, novih religija i novih proroka. Ono je u stvari samo prosek nastao spontano iz međusobnih trvenja progresivnijih sekta, a onda se razvio u doktrinu dodavanjem teorema aleksandrijskog Jevrejina Filona, a kasnije i jakih stoičkih⁽⁸⁾ primesa. Zapravo, ako Filona možemo nazvati duhovnim ocem hrišćanstva, onda mu je Seneka stric. Čitavi pasusi Novog zaveta su, izgleda, doslovno prepisani iz njegovih dela, dok ćete, s druge strane, u Persijevim satirama naći pasuse koji kao da su prepisani iz tada još nenapisanog Novog zaveta. Od svih ovih elemenata doktrine, nikakvog traga nema u našoj Knjizi otkrovenja. Tu imamo hrišćanstvo u njegovoj najsirovijoj formi, u kojoj je za nas i sačuvano. Postoji samo jedna dominantna, dogmatska tačka: da su vernici spaseni žrtvom Hrista. Ali kako i zašto, sasvim je neobjašnjivo. Tu nema ničeg do stare jevrejske i paganske koncepcije da se bog, ili bogovi, moraju umilostiviti žrtvama, koja je preinačena u određenu hrišćansku koncepciju (koja je, zapravo, od hrišćanstva i načinila univerzalnu religiju) da je Hristova smrt ona velika žrtva koja je dovoljna jednom za svagda.

O praroditeljskom grehu ni traga. Ništa o trojstvu. Hristos je »jagnje«, ali podređeno bogu. U stvari, on je u jednom paragrafu (15,3) stavljen u isti red sa Mojsijem. Umesto jednog svetog duha, postoji »sedam Duhova Božijih« (3,1 i 4,5). Umoreni sveci (mučenici) obraćaju se bogu vapijući za osvetom:

»Dokle, gospodaru, sveti i istiniti, ne sudiš i ne kaješ krvi naše na onima što žive na zemlji?« (5,10) —

osećanje koje je docnije brižljivo izbačeno iz teoretskog moralnog kodeksa hrišćanstva, ali koje je u praksi rigorozno sprovedeno čim su hrišćani zadobili premoć nad paganima.

Naravno, hrišćanstvo se predstavlja kao obična sekta judejstva. Tako u poslanicama sedmorim crkvama stoji:

«Znam hule onih koji govore da su Židovi (ne hrišćani), a nijesu, nego zbornica sotonina» (2,9)

i opet (3,9):

«one iz zbornice sotonine koji govore da su Židovi a nijesu».

Znači, naš autor u 69. godini naše ere uopšte nije imao pojma da predstavlja novu fazu religioznog razvoja, predodređenu da postane jedan od najznačajnijih elemenata revolucije. Tako isto, kad se sveci pojavljuju pred prestolom boga, najpre se javlja 144 000 Jevreja, po 12 000 iz svakog od dvanaest plemena, a tek posle njih pripušteni su pagani koji su prišli ovoj novoj fazi judejstva.

Tako je izgledalo hrišćanstvo u 68. godini po onome kako je predstavljeno u najstarijoj knjizi Novog zaveta i jedinoj čija se autentičnost ne može osporiti. Ko je bio autor, to mi ne znamo. On sebe naziva Jovanom. On se čak i ne izdaje za »apostola« Jovana, jer se u temeljima »novog Jerusalisa« nalaze »imena dvanaest apostola jagnjetovijeh« (21,14). Oni, znači, nisu mogli biti živi u vreme kad je on pisao. Da je bio Jevrej, jasno se vidi po hebrejizmima kojima obiluje njegov grčki, koji svojom lošom gramatikom nadmašuje čak i druge knjige Novog zaveta. Da takozvano Jevandelje po Jovanu, poslanice Jovanove i ova knjiga, imaju najmanje tri različita autora, jasno se vidi po jeziku, iako u njima sadržane doktrine, koje su potpuno oprečne, to ne potvrđuju.

Apokaliptičke vizije, iz kojih se sastoji gotovo celo Otkrovenje, uzete su, najvećim delom doslovno, od klasičnih proroka Starog zaveta i njihovih docnijih podražavalaca, počevši od Knjige Danilove (oko 190. godine pre naše ere u kojoj se proriče ono što se desilo vekovima ranije), pa sve do »Knjige Enohove«, apokrifne mešavine na grčkom jeziku, napisane ne mnogo pre naše ere. Prvobitna izmišljotina je izvanredno siromašna, pa čak i grupisanje ukradenih vizija. Profesor Ferdinand Benary, čijem kursu predavanja na Berlinskom univerzitetu 1841. godine dugujem sve ono što sledi, dokazao je, glavu po glavu, stih po stih, odakle je naš autor pozajmio svaku od svojih tobožnjih vizija. Stoga ne vredi da sledimo našeg »Jovana« kroz sve njegove peripetije. Bolje da odmah predemo na mesto koje otkriva misteriju ove u svakom slučaju neobične knjige.

Potpuno suprotno svim svojim ortodoksnim komentatorima, koji svi očekuju nakon više od 1800 godina, da će se njegova proročanstva još obistinuti, »Jovan« nikad ne prestaje da govori:

«Vrijeme je blizu, sve to će se uskoro desiti.»

A ovo se posebno odnosi na krizu koju on proriče i koju on, očigledno, očekuje da doživi.

Ta kriza je velika konačna borba između boga i »antihrista«, kako su ga drugi nazivali. Odsudne glave su 13. i 17. Izostavimo li sva suvišna ulepšavanja: »Jovan« vidi kako se iz mora izdiže životinja koja ima sedam glava i deset rogova (rogovi za nas nisu uopšte važni).

«I vidjeh jednu od glava njegovijeh kao ranjenu na smrt, i rana smrti njezine izljujeći se.»

Ova životinja će 42 meseca (polovinu od sedam svetih godina) imati vlast na zemlji protiv boga i jagnjeta, i svi ljudi su prisiljeni da za to vreme nose znak životinje ili broj njenog imena na svojoj desnoj ruci ili na čelu.

«Ovdje je mudrost. Ko ima um neka izračuna broj zvijeri: jer to je broj čovjekov, i broj njezin šest stotina i šezdeset i šest.»

Još je u drugom veku Irenej znao da se pod glavom koja je bila ranjena i izlečena misli na imperatora Nerona. On je bio prvi veliki progonitelj hrišćana. U vreme njegove smrti proneo se glas, naročito u Ahaji i Aziji, da on nije mrtav, već samo ranjen, i da će se jednog dana pojaviti i sejati užas po čitavom svetu (Tacit, *Anali* II, 8). Irenej je istodobno znao za jedno drugo veoma staro tumačenje, prema kome je broj imena 616 umesto 666.^[9]

U Glavi 17 ponovo se javlja životinja sa sedam glava, koju ovoga puta jaše dobro poznata skerletna žena, čiji izvrstan opis čitalac može da nađe u istoj knjizi. Tu anđeo objašnjava Jovanu:

«Zvijer koju si vidio, bježe i nije. . . Sedam glava, to su sedam gora na kojima žena sjedi. I jesu sedam careva. *Pet je njih palo, i jedan jest, a drugi još nije došao*; a kad dode za malo će ostati. I zvijer koja bježe i nije, i ona je osmi, i jest od sedmorice. . . I žena, koju si vidio, jest grad veliki, koji ima carstvo nad carevima zemaljskima.»

Ovde, dakle, imamo dva jasna podatka: 1. Skerletna žena je Rim, veliki grad koji vlada nad carevima zemaljskim; 2. u vreme kad je knjiga pisana vlada šesti rimski imperator, posle njega dolazi još jedan koji vlada kratko vreme, a zatim ponovo dolazi jedan koji »jest od sedmorice«, koji je bio ranjen, ali je izlečen, i čije je ime sadržano u onom tajanstvenom broju, i za koga je još Irenej znao da je Neron.

Računajući od Augusta, imamo Augusta, Tiberija, Kaligulu, Klaudija i Nerona, kao petog. Šesti, koji jest, je Galba, čije je stupanje na presto bilo znak za pobunu legija, posebno u Galiji, koje je vodio Oto, Galbin naslednik^[10]. Naša knjiga, dakle, morala je biti napisana za vreme Galbe, koji je vladao od 9. juna 68. godine do 15. januara 69. godine. I ona predskazuje povratak Nerona kao nešto što neposredno predstoji.

A sad da pređemo na konačan dokaz — na broj. I njega je otkrio Ferdinand Benary, a u naučnom svetu još ga niko nije osporio.

Oko 300 godina pre naše ere Jevreji su počeli da upotrebljavaju svoja slova kao simbole za brojeve. Dovrtljivi rabini su u tome videli nov metod za mistična tumačenja ili Kabalu. Tajne reči su izražavane pomoću broja sačinjenog dodavanjem numeričkih vrednosti slova koja te reči sadrže. Ovu novu nauku zvali su gematrija, geometrija. Eto, tu nauku je naš »Jovan« primenio. Mi treba da dokažemo: prvo, da je u broju sadržano ime čoveka i da je taj čovek Neron, i, drugo, da dato rešenje važi za tumačenje broja 666, kao i za isto tako staro tumačenje broja 616. Uzmimo hebrejska slova i njihove vrednosti:

(nun)	n	50
(resch)	r	200
(vav) za	o	6
(nun)	n	50
(keph)	k	100
(samesch)	s	60
(resch)	r	200

Neron Kesar, imperator Neron, na grčkom Nêron Kaiser. Ako sad umesto grčkog načina pisanja, latinsko Nero Caesar zamenimo hebrejskim slovima, nun na kraju imena *Neron* otpada, a s tim i vrednost 50. Tako dolazimo do drugog starog tumačenja broja 616, i dokaz je, dakle, tako savršen kako se samo poželeti može.* Dakle, sada je savršeno jasan sadržaj tajanstvene knjige. »Jovan« predskazuje povratak Nerona oko 70. godine, i vladavinu užasa pod njim, koja će da traje 42 meseca, ili 1260 dana. Nakon ovog perioda javlja se bog, savladava Nerona, antihrista, ognjem uništava veliki grad, i đavola stavlja u okove za hiljadu godina. Nastaje milenijum i tako dalje. Sve ovo sad je izgubilo svako značenje, sem za nezalice koji još uvek mogu da se trude da izračunavaju dan strašnog suda. Međutim, kao autentična slika gotovo primitivnog hrišćanstva, koju je naslikao jedan od njih samih, Knjiga ima veću vrednost od svih ostalih knjiga Novog zaveta uzetih zajedno.

Prema: »Progress«, Vol. II,
London 1883, str. 112 - 116.

Prevod s engleskog

* Gornji način pisanja imena, sa i bez drugog nun, je onakav kakav se javlja u Talmudu, pa je, prema tome, autentičan.

Marx i »Neue Rheinische Zeitung« 1848 - 1849^[11]

Pri izbijanju februarske revolucije njemačka »Komunistička partija«, kako smo je nazivali, sastojala se samo od malog jezgra, od »Saveza komunista« organiziranog kao tajno propagandno društvo. Savez je bio tajan samo zbog toga što tada u Njemačkoj nije bilo prava zborna i udruživanja. Osim radničkih udruženja u inostranstvu, iz kojih je regrutirao svoje članove, Savez je imao nešto oko trideset općina ili sekcija u samoj zemlji, uz to pojedinačnih članova u mnogim mjestima. Ali ovaj neznatni borbeni odred imao je u *Marxu* vođu prvoga reda, vođu kome su se svi dragovoljno potčinjavali, a, zahvaljujući njemu, i principijelni i taktički program koji još i danas važi u punoj mjeri — *Komunistički manifest*.

Ovdje nas u prvom redu interesira taktički dio programa. On je glasio, u općim postavkama:

»Komunisti nisu neka posebna partija prema drugim radničkim partijama.

Oni nemaju nikakve interese odvojene od interesa cjelokupnog proletarijata.

Oni ne postavljaju nikakve posebne principe u koje bi htjeli da ukalupe proleterski pokret.

Komunisti se razlikuju od ostalih proleterskih partija samo time što, s jedne strane, u različnim nacionalnim borbama proletera ističu i provode *zajedničke, od nacionalnosti nezavisne interese* cjelokupnog proletarijata, a s druge strane — time što na različnim stupnjevima razvitka kroz koje prolazi borba između proletarijata i buržoazije stalno zastupaju *interese cjelokupnog pokreta*.

Komunisti su, dakle, u *praksi* onaj dio radničkih partija svih zemalja koji je najodlučniji, koji stalno gura dalje, oni u teorijskom pogledu imaju to preimućstvo nad ostalom masom proletarijata što razumiju uslove, tok i opšte rezultate proleterskog pokreta.^[12]«

A posebno za njemačku partiju on je glasio:

»U Njemačkoj se komunistička partija bori, čim buržoazija istupi

revolucionarno, zajedno s buržoazijom protiv apsolutne monarhije, feudalnog zemljoposjeda i malograđanstva. Ali ona ne propušta nijedan momenat a da kod radnika ne stvori što jasniju svijest o neprijateljskoj suprotnosti između buržoazije i proletarijata, kako bi njemački radnici mogli protiv buržoazije odmah okrenuti kao svoje oružje društvene i političke uslove koje buržoazija mora da ostvari svojom vladavinom, kako bi, odmah poslije rušenja reakcionarnih klasa u Njemačkoj, otpočela borba protiv same buržoazije. Na Njemačku obraćaju komunisti glavnu pažnju zato što Njemačka stoji uoči buržoaske revolucije¹ itd. (*Manifest IV*).¹

Još nikada se nijedan taktički program nije pokazao tako valjan kao ovaj. Postavljen uoči same revolucije, on je izdržao probu ove revolucije; i gdje god je od tog vremena neka radnička partija od njega odstupila, svako se odstupanje osvećivalo; a danas, poslije skoro četrdeset godina, on predstavlja smjernicu za sve odlučne i samosvjesne radničke partije Evrope od Madrida do Petrograda.

Februarski događaji u Parizu ubrzali su predstojeću njemačku revoluciju i time modificirali njen karakter. Njemačka buržoazija, umjesto da pobijedi vlastitom snagom, pobijedila je zahvaljujući francuskoj radničkoj revoluciji. Još prije nego što je konačno oborila svoje stare protivnike apsolutnu monarhiju, feudalni zemljoposjed, birokraciju, kukavičko malograđanstvo, morala se već okrenuti protiv novog neprijatelja, proletarijata. Ali tu je odmah došlo do izraza djelovanje nerazvijenih ekonomskih odnosa, a uslijed toga i nerazvijenih klasnih odnosa u Njemačkoj, koja je u tom pogledu zaostala daleko iza Francuske i Engleske.

Njemačka buržoazija, koja tek što je počela da podiže svoju krupnu industriju, nije imala ni snage, ni hrabrosti, ni prijeke potrebe da osvoji bezuvjetnu vlast u državi; proletarijat, u istoj mjeri nerazvijen, odrastao u potpunom duhovnom ropstvu, neorganiziran, pa čak još i nesposoban za samostalnu organizaciju, imao je samo nejasno osjećanje duboke suprotnosti između svojih interesa i interesa buržoazije. Na taj način, mada je u stvari bio njen opasan protivnik, on je, s druge strane, ostao njen politički privjesak. Zastrašena, ne onim što je njemački proletarijat bio, već onim što je prijetio da postane i što je francuski proletarijat već bio, buržoazija je vidjela svoj jedini spas u svakom pa i najkukavičijem kompromisu s monarhijom i plemstvom; još neupoznat s vlastitom historijskom ulogom, proletarijat je morao svojom pretežnom većinom najprije da preuzme ulogu najnaprednijeg krajnje lijevog krila buržoazije. Njemački radnici imali su da izvojuju sebi prije svega ona prava koja su im bila neophodna za njihovo samostalno organiziranje u klasnu partiju: slobodu štampe, pravo zbora i udruživanja — prava koja bi buržoazija morala da izvojuje u interesu vlastite vladavine, ali koja je ona sada, u svome strahu,

¹ Vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 404.

sama osporavala radnicima. Ono nekoliko stotina pojedinačnih članova Saveza nestalo je u ogromnoj masi, naglo pokrenutoj. Tako se njemački proletarijat pojavio na političkoj pozornici najprije kao krajnje demokratska partija.

To nam je samo od sebe odredilo našu zastavu kada smo u Njemačkoj pristupili osnivanju velikog dnevnog lista. To je mogla biti samo zastava demokracije, ali demokracije koja je svuda, u svakom pojedinačnom slučaju, isticala svoj specifično proleterski karakter, koji još nije mogla jednom zasvagda da ispiše na svome stijegu. Da nismo tako postupili, da pokret nismo prihvatili i dalje razvijali na njegovom najnaprednijem, stvarno proleterskom krilu koje smo zatekli, onda nam ne bi ništa drugo preostalo nego da propovjedamo komunizam u nekom zakutnom listu i da mjesto velike partije akcije osnujemo neku malu sektu. Ali za ulogu propovjednika u pustinji mi više nismo bili sposobni; za to smo odveć dobro proučili utopiste i nismo za tako nešto bili sastavili svoj program.

Kada smo došli u Keln, tamo su demokrati, a dijelom i komunisti, već bili izvršili pripreme za osnivanje velikog lista. Htjeli su ga načiniti usko lokalnim, kelnskim, a nas otpremiti u Berlin. Ali u roku od 24 sata mi smo, zahvaljujući naročito Marxu, osvojili položaj. List je postao naš, pošto smo pristali da *Heinricha Bürgersa* primimo u redakciju. On je napisao svega *jedan* članak (u br. 2), i ništa više.

Morali smo ići baš u Keln, a ne u Berlin. Keln je, prvo, bio središte Rajnske oblasti koja je prošla kroz francusku revoluciju, u Code Napoléon^[13] sačuvala *moderna* pravna shvaćanja, razvila najznačajniju krupnu industriju i uopće u svakom pogledu bila tada najnapredniji dio Njemačke. Mi smo iz vlastitog posmatranja suviše dobro poznavali tadašnji Berlin s njegovom buržoazijom koja je tek nastajala, s njegovim na jeziku drskim ali na djelu kukavičkim, servilnim malograđanstvom, njegovim još sasvim nerazvijenim radništvom, njegovom masovnom birokracijom, njegovom plemićkom i dvorskom žgadijom, cijelim njegovim karakterom puke »rezidencije«. Ali presudno je bilo ovo: u Berlinu je važno Prusko zemaljsko pravo^[14], i politički procesi dolazili su pred profesionalne suce, na Rajni je bio u važnosti Code Napoléon koji ne zna za procese štampi jer pretpostavlja cenzuru, i ako čovjek nije učinio politički zločin već samo *prestup*, odgovarao je pred porotom; u Berlinu je *poslije* revolucije mladi Schlöffel osuđen na godinu dana zbog neke malenkosti^[15], dok smo na Rajni imali bezuvjetnu slobodu štampe — i mi smo je iskoristili do krajnjih mogućnosti.

Tako smo 1. juna 1848. otpočeli s veoma ograničenim dioničkim kapitalom, od kojega je samo malo bilo uplaćeno, a sami dioničari bili su više nego nesigurni. Odmah poslije prvog broja polovina dioničara nas je napustila, a na kraju mjeseca nismo imali više nijednoga.

Uredenje redakcije sastojalo se u jednostavnoj diktaturi Marxa. Veliki dnevni list koji u određenom času mora da bude gotov ne može

ni pri kakvoj drugoj organizaciji rada da sačuva dosljedan stav. No ovdje je, pored toga, Marxova diktatura bila i po sebi razumljiva, neosporna, i od svih nas rado priznata. Bili su to, u prvom redu, njegov jasan pogled i siguran stav, koji su naše novine učinili najpoznatijim njemačkim listom u godinama revolucije.

Politički program lista »Neue Rheinische Zeitung« sastojao se od dvije glavne tačke:

Jedinstvena, nedjeljiva, demokratska njemačka republika, i rat protiv Rusije, koji bi imao da dovede i do ponovnog uspostavljanja Poljske.

Sitnoburžoaska demokracija dijelila se tada na dvije frakcije: na sjevernonjemačku, koja je željela demokratskog pruskog cara, i na južnonjemačku, tada gotovo sasvim specifično badensku, koja je htjela da Njemačku preobrazu u federativnu republiku po švajcarskom uzoru. Mi smo se morali boriti protiv obje. Interes proletarijata je isto toliko zabranjivao prusifikaciju Njemačke koliko i ovjekovječenje rascjepkanosti na male države. On je nalagao konačno ujedinjenje Njemačke u jedinstvenu naciju koja bi jedina mogla da uspostavi bojište očišćeno od svih naslijeđenih sitnih prepreka, na kojem bi proletarijat i buržoazija imali da ogledaju svoje snage. Ali je isto toliko zabranjivao i uspostavljanje pruskog vodstva; pruska država s cijelim svojim uređenjem, svojom tradicijom i dinastijom bila je, upravo, jedini ozbiljni unutrašnji protivnik koga je revolucija u Njemačkoj imala da obori; a osim toga Pruska je mogla da ujedini Njemačku samo cijepanjem Njemačke, isključenjem njemačke Austrije. Rasturanje Pruske, raspad austrijske države, stvarno ujedinjenje Njemačke kao republike — neki drugi revolucionarni program za najbliže vrijeme nismo mogli imati. A on se mogao provesti ratom protiv Rusije, i samo njime. Na ovu posljednju tačku još ću se vratiti.

Uostalom, ton lista nije nipošto bio svečan, ozbiljan ili oduševljen. Imali smo samo protivnike dostojne prezira i s njima smo bez izuzetka postupali s krajnjim prezirom. Monarhiju koja je konspirirala, kamarilu, plemstvo, »Kreuz-Zeitung«^[16], svu »reakciju«, koja je u filistra izazivala moralnu srdžbu, tretirali smo samo s porugom i podsmijehom. Ali ništa bolje se nismo odnosili ni prema novim kumirima koje je stvorila revolucija: martovskim ministrima, frankfurtskoj i berlinskoj skupštini, prema njihovoj desnici kao i lijevi. Već prvi broj je otpočeo člankom koji je ismijavao ništavnost frankfurtskog parlamenta, bescilnost dugotrajnih govora u njemu, suvišnost njegovih malodušnih odluka^[17]. Taj članak nas je stao polovine naših dioničara. Frankfurtski parlament nije bio čak ni debatni klub; ovdje se gotovo nije ni debatiralo već su se ponajčešće izdeklamirale unaprijed pripremljene akademske rasprave i donosile odluke koje su imale da oduševu njemačkog filistra, ali o kojima inače nitko nije vodio računa.

Berlinska skupština imala je već više značenja. Ona je stajala nasu-

prot stvarnoj sili, debatirala je i donosila odluke stojeći na zemlji a ne lebdeći u oblacima kao frankfurtska skupština. Zbog toga smo joj i posvećivali više pažnje. Ali i prema tamošnjim kumirim a ljevice, Schultze-Delitschu, Berendsu, Elsneru, Steinu itd. odnosili smo se s istom oštrinom kao i prema onima iz Frankfurta; njihovu neodlučnost, malodušnost kao i stalno njihovo obaziranje na prilike bespoštedno smo razotkrivali i pokazali smo im kako su svojim kompromisima korak po korak izdali revoluciju. Ovo je, naravno, užasavalo demokratskog sitnog buržuja koji tek što je bio isfabricirao sebi ove kumire za vlastitu upotrebu. Ali nama je ovo užasavanje pokazalo da smo pogodili pravo u metu.

Isto tako smo istupili i protiv obmane, koju je sitna buržoazija tako revnosno širila, da je revolucija s martovskim danima, tobože, završena i da sada samo još treba pobrati njene plodove. Za nas su februar i mart mogli samo u tom slučaju da znače pravu revoluciju ako ne bi bili svršetak, već, naprotiv, polazne tačke dugog revolucionarnog pokreta u kome bi narod, kao u velikom francuskom prevratu, produžio da se razvija kroz vlastite borbe, a partije da se sve oštrije odvajaju dok se ne bi potpuno izjednačile u interesu sa velikim klasama: buržoazijom, sitnom buržoazijom i proletarijatom, i u kom pokretu bi proletarijat, u nizu bitaka, osvajao poziciju za pozicijom. Zato smo svuda istupali i protiv demokratske sitne buržoazije gdje god je ona htjela da svoju klasnu suprotnost prema proletarijatu zabašuri omiljenom frazom: pa svi mi hoćemo jedno isto, sve nesuglasice počivaju na pukim nesporazumima. A ukoliko smo manje dozvoljavali sitnoj buržoaziji da pogrešno shvaća našu proleterku demokraciju, utoliko je ona postajala pitomija i popustljivija prema nama. Što se oštrije i odlučnije protiv nje istupa, to voljnije sagiba glavu, to veće koncesije čini radničkoj partiji. To smo vidjeli.

Naposlijetku, pokazivali smo parlamentarni kretizam (kako ga je Marx nazvao) različitih takozvanih nacionalnih skupština¹⁸⁾. Ova gospoda su pustila da im izmaknu sva sredstva vlasti, a dijelom su ih dobrovoljno ponovo predala vladama. Uporedo s ponovo ojačanim reakcionarnim vladama nalazile su se u Berlinu, kao i u Frankfurtu, nemoćne skupštine, koje su uprkos tome uobražavale da će svojim jalovim rezolucijama prevrnuti svijet. Ovoj idiotskoj samoobmani podlegli su svi, sve do same krajnje ljevice. A mi smo im dovikivali: vaša parlamentarna pobjeda bit će ujedno i vaš stvarni poraz.

Tako se i dogodilo, i u Berlinu i u Frankfurtu. Kada je »ljeвица« dobila većinu, vlada je razjurila cijelu Skupštinu; ona je to mogla, jer je Skupština proigrala povjerenje naroda.

Kada sam kasnije pročitao *Bougeart-ovu* knjigu o *Marat-u*, našao sam da smo u mnogom pogledu nesvjesno oponašali veliki uzor pravog (ne onog koga su rojalisti izopačili) »Ami du peuple«¹⁹⁾, i da se sva bjesomučna dreka i sve falsificiranje historije, zbog kojih je skoro čitavo jedno stoljeće bio poznat samo potpuno unakaženi lik Marat-a, objaš-

njavaju jedino time što je Marat nemilosrdno raskrinkavao tadašnje idole — La Fayette-a, Baillya i druge — i izobličavao ih kao već gotove izdajice revolucije, kao i time što je i on, kao i mi, smatrao da revolucija nije okončana već da je permanentna.

Mi smo otvoreno izjavili da će pravac koji zastupamo tek onda moći da otpočne borbu za postizanje svojih pravih partijskih ciljeva kada se na vlasti bude nalazila krajnja od postojećih službenih stranaka u Njemačkoj: tada bismo mi, prema njoj, činili opoziciju.

Ali događaji su se pobrinuli da pored podsmijeha na račun njemačkih protivnika izbije i plamena strast. Ustanak pariskih radnika u junu 1848. našao nas je spremne. Počev do prvog pucnja stali smo odlučno na stranu ustanika. Poslije njihovog poraza, Marx je veličao pobijedene u jednom od svojih najjačih članaka^[20].

Tada su nas napustili i posljednji naši dioničari. No mi smo imali to zadovoljstvo da su naše novine bile jedini list u Njemačkoj, pa gotovo i u Evropi, koji je zastavu zgaženog proletarijata držao visoko uzdignutu u trenutku kada su buržoazija i malogradanstvo svih zemalja zasipali pobijedene svojim prljavim klevetama.

Naša vanjska politika bila je jednostavna: zauzeti se za svaki revolucionarni narod, poziv na opći rat revolucionarne Evrope protiv snažnog uporišta evropske reakcije — Rusije. Počev od 24. februara^[21] nama je bilo jasno da revolucija ima samo *jednog* zaista strašnog neprijatelja — Rusiju, i da će taj neprijatelj biti utoliko prije prinuđen da stupi u borbu ukoliko pokret bude više uzimao evropske razmjere. Bečki, milanski i berlinski događaji morali su da odlože ruski napad, ali da će ovaj napad konačno uslijediti, postajalo je utoliko sigurnije ukoliko je revolucija jače ugrožavala Rusiju. A ako bi se uspjelo da se gurne Njemačka u rat protiv Rusije, onda bi s Habsburgovcima i Hohenzollernima bilo svršeno, i revolucija bi pobijedila na cijeloj liniji.

Ova politika provlači se kao crvena nit kroz svaki broj našega lista sve do trenutka stvarnog ulaska Rusa u Mađarsku, što je potpuno potvrdilo naša predviđanja i odlučilo poraz revolucije.

Kada se u proljeće 1849. približavala odlučna borba, jezik lista postajao je sa svakim brojem sve plahovitiji i strasniji. *Wilhelm Wolff* podsjetio je šleske seljake u *Šleskoj milijardi*^[22] (osam članaka) na to kako su im feudalski, uz pripomoć vlade, prilikom oslobođenja od feudalnih tereta zakinuli novac i zemlju, i zahtijevao je milijardu talira odštete.

U isto vrijeme je u nizu uvodnih članaka, u aprilu, objavljena *Marxova* rasprava o *Najamnom radu i kapitalu*, što je jasno ukazivalo na socijalni smjer naše politike. Svaki broj, svako posebno izdanje ukazivalo je na veliku bitku koja se pripremala, na zaoštavanje suprotnosti u Francuskoj, Italiji, Njemačkoj i Mađarskoj. Naročito posebna izdanja u aprilu i maju su bila ujedno i poziv narodu da bude spreman za napad.

«Napolju u Rajhu» čudili su se kako smo mi sve to bez ustezanja

radili u prvorazrednoj pruskoj tvrđavi s garnizonom od osam hiljada ljudi i naočigled glavne straže; ali zbog osam pušaka s bajonetima i 250 oštih metaka u sobi naše redakcije, kao i zbog crvenih jakobinskih kapa naših slovoslagara, važila je u očima oficira i naša kuća za tvrđavu koju nije bilo moguće zauzeti na prepad.

Najzad, 18. maja 1849. uslijedio je udar.

Ustanak u Drezdenu i Elberfeldu bio je ugušen, ustanak u Izerlonu opkoljen vojskom, Rajnska oblast i Vestfalija bile su načičkane bajonetima koji su poslije izvršenog nasilja nad pruskim Porajnjem bili određeni da budu bačeni protiv Falačke i Badena. Tek tada se vlada usudila da i na nas navali. Protiv jedne polovine redaktora pokrenut je sudski postupak, a ostale, zato što nisu Prusi, moguće je bilo protjerati. Protiv toga se nije moglo ništa učiniti dokle god je za vladom stajao čitav armijski korpus. Morali smo da predamo svoju tvrđavu, ali smo odstupili s oružjem i opremom, sa zvonkom muzikom i razvijenom zastavom posljednjeg crvenog broja, u kojem smo skrenuli pažnju kelnskim radnicima na opasnost beznadnih pučeva, doviknuvši im:

«Redaktori lista „Neue Rheinische Zeitung“, zahvaljuju vam pri rastanku na ukazanoj im saradnji. Njihova posljednja riječ bit će uvijek i svuda: *Oslobođenje radničke klase!*»^[23]

Tako su svršile «Neue Rheinische Zeitung», malo prije završetka svog prvog godišta. Pokrenute gotovo bez ikakvih novčanih sredstava — ona neznatna osigurana sredstva, kao što već rekoh, brzo su im izmakla — one su već u septembru dostigle tiraž od približno 5000. Za vrijeme opsadnog stanja u Kelnu bile su suspendirane: sredinom oktobra morale su da počnu iz početka. Ali u maju 1849, kad su ugušene, imale su ponovo svojih 6000 pretplatnika, dok «Kölnische Zeitung»^[24], prema njihovom vlastitom priznanju, nisu imale tada više od 9000. Još nijedan njemački list, ni prije ni poslije, nije nikada imao takvu moć i takav utjecaj, i nije umio tako da naelektrizira proleTERSKE mase, kao što su to znale «Neue Rheinische Zeitung».

A za to su imale da zahvale prije svega *Marxu*.

Poslije izvršenog udara redakcija se rasprišla. *Marx* je otišao u Pariz, gdje se pripremala odluka koja je pala 13. juna 1849^[25]; *Wilhelm Wolff* zauzeo je sada svoje mjesto u frankfurtskom parlamentu — u trenutku kada je skupština imala da bira između rastjerivanja odozgo ili priključenja revoluciji; a ja sam otišao u Falačku i postao sam adutant *Willichovog* dobrovoljačkog odreda^[26].

Friedrich Engels

Poreklo porodice, privatne svojine i države

U vez s istraživanjima Lewisa H. Morgana¹²⁷¹

Predgovor prvom izdanju od 1884.

Ova knjiga predstavlja izvršenje jednog zaveštanja. Sâm Karl Marx nameravao je da izloži rezultate Morganovih istraživanja u vezi s rezultatima svoga — u izvesnoj meri mogu reći: našeg — materijalističkog ispitivanja istorije, kako bi tek time potpuno osvetlio njihov značaj. Zar nije Morgan, na svoj način, ponovo otkrio u Americi materijalističko shvatanje istorije, koje je Marx otkrio pre četrdeset godina, i rukovođen njime došao, pri upoređenju varvarstva i civilizacije, u glavnim tačkama, do istih rezultata kao i Marx. I kao što su profesionalni ekonomisti u Nemačkoj godinama revnosno prepisivali *Kapital* a istovremeno uporno ćutali o njemu, isto tako su postupali s Morganovim *Ancient Society** predstavnici »preistorijske« nauke u Engleskoj. Moj rad može samo u skromnim razmerama da zameni ono što moj pokojni prijatelj nije stigao da učini. Ali, imam njegove iscrpne izvode iz Morgana s kritičkim primedbama koje ću ovde uneti gde god je to moguće.

Po materijalističkom shvatanju, odlučujući faktor u istoriji je, u krajnjoj liniji, produkcija i reprodukcija neposrednog života. A ona sama je, opet, dvojakog karaktera. S jedne strane, proizvodnja sredstava za život, predmeta ishrane, odevanja, stana i za to potrebnog oruda; s druge strane, proizvodnja samih ljudi, produženje vrste. Društvene ustanove pod kojima žive ljudi jedne određene epohe i jedne određene zemlje uslovljene su obema vrstama proizvodnje: razvojnim stupnjem rada, s jedne strane, porodice, s druge. Što je manje razvijen rad, što je manja količina njegovih proizvoda, pa, dakle, i bogatstva društva, tim više rodovske veze determinišu društveno uređenje. Međutim, u tom društvenom sklopu, zasnovanom na rodovskim ve-

* «Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism, to Civilization». By Lewis H. Morgan, London, Macmillan and Co., 1877. Knjiga je štampana u Americi, a u Londonu se, začudo, teško može naći. Pisac je umro pre nekoliko godina.

zama, razvija se sve više produktivnost rada, s njom se razvijaju privatna svojina i razmena, razlike u bogatstvu, mogućnost iskorišćavanja tuđe radne snage, a time i podloga klasnih suprotnosti: novi socijalni elementi se u toku generacija naprežu da prilagode staro društveno uređenje novim prilikama, dok najzad njihova nespojivost ne dovede do potpunog prevrata. Staro društvo, zasnovano na rodovskim vezama, lomi se u sukobu s novorazvijenim društvenim klasama; na njegovo mesto dolazi novo društvo, čija je vlast usredsređena u državi, čije niže jedinice nisu više rodovske nego teritorijalne zajednice, društvo, u kome je porodično uređenje potpuno potčinjeno uređenju svojine i u kome se sada slobodno razvijaju one klasne suprotnosti i klasne borbe koje čine sadržinu celokupne dosadašnje pisane istorije.

Velika Morganova zasluga je u tome što je otkrio i u glavnim crtama rekonstruisao ovu preistorijsku podlogu naše pisane istorije i što je u rodovskim zajednicama severnoameričkih Indijanaca našao ključ kojim možemo rešiti najvažnije, dosad nerešive zagonetke najstarije grčke, rimske i nemačke istorije. Ali njegova knjiga nije delo jednog dana. Oko četrdeset godina borio se on sa svojim materijalom dok ga nije potpuno savladao. Ali zato je njegova knjiga jedno od retkih savremenih dela koja čine epohu.

U sledećem prikazu čitalac će uglavnom lako razlikovati ono što potiče od Morgana od onog što sam ja dodao. U istorijskim odeljcima o Grčkoj i Rimu nisam se ograničio na podatke koje daje Morgan, već sam ih dopunio onim što mi je stajalo na raspolaganju. Odeljci o Keltima i Nemcima uglavnom su moji; Morgan je ovde raspolagao isključivo izvorima iz druge ruke, a za nemačke prilike — osim Tacita — jedino rdavim liberalskim falsifikatima gospodina Freemana. Pono-vo sam obradio sva ekonomska izlaganja, koja su u Morganovoj knjizi bila dovoljna za njegovu svrhu, ali sasvim nedovoljna za moju. I, najzad, razume se, odgovoran sam za izvođenje svih zaključaka ukoliko se izrično ne citira Morgan.

*Александр Ковалевский
изъясняетъ въ русскомъ языкѣ.*

**Der Ursprung
der
Familie, des Privateigenthums
und
des Staats.**

Im Anschluß an Lewis G. Morgan's Forschungen.

Friedrich Engels.

Vierte Auflage.
Erfolgt aus Veranlassung des Verlegers.

Stuttgart
Verlag von J. F. Neumann
1892.

Naslovna strana četvrtog izdanja Engelsovog spisa
«Poreklo porodice, privatne svojine i države»

I

Preistorijski stupnjevi kulture

Morgan je prvi koji je poznajući stvari pokušao da unese izvestan red u preistoriju čovečanstva; dokle god znatno prošireni materijal ne učini promene neophodnim, ostaće, bez sumnje, na snazi njegova periodizacija.

Od tri glavne epohe: divljaštva, varvarstva, civilizacije, njega zanimaju, razume se, samo prve dve i prelaz ka trećoj. Obe te epohe on deli na niži, srednji i viši stupanj, prema napretku u proizvodnji sredstava za život; jer, on kaže:

«Umešnost u ovoj proizvodnji odlučujuća je za stepen ljudske nadmoćnosti i savladivanja prirode; od svih bića jedino je čovek uspeo da gotovo bezuslovno vlada proizvodnjom sredstava za život. Sve velike epohe ljudskog napretka poklapaju se, više ili manje neposredno, s epohama povećanja izvora za opstanak.»^[28]

Razvoj porodice ide uporedo, ali ne pruža tako odlučna obeležja za podelu na periode.

1. Divljaštvo

1. *Niži stupanj.* Detinjstvo ljudskog roda, koji se još zadržava u svojim prvobitnim boravištima, u tropskim ili subtropskim šumama, živeći bar delimično na drveću, čime se jedino može objasniti njegov dalji opstanak među velikim grabljivim životinjama. Plodovi, orasi, korenje služili su za ishranu; razvijanje artikulisanog govora je glavna tekovina ovog doba. Nijedan od naroda koji su poznati u granicama istorijskog perioda nije se više nalazio u tom prvobitnom stanju. Iako je to stanje moglo trajati hiljadama godina, ipak ga ne možemo dokazati na osnovu neposrednih svedočanstava; ali, čim smo jednom priznali poreklo čoveka iz životinjskog carstva, onda je neizbežna pretpostavka ovog prelaza.

2. *Srednji stupanj.* Počinje iskorišćavanjem riba (u koje ubrajamo

i rakove, školjke i druge vodene životinje) za ishranu i upotrebom vatre. Ovo dvoje je u vezi, jer se riba kao hrana može potpuno iskoristiti tek pomoću vatre. Sa ovom novom hranom ljudi nisu više zavisili od klime i mesta; držeći se reka i morskih obala, oni su mogli, čak i u divljem stanju, da opstanu na najvećem delu zemlje. Grubo izrađena, nebrušena kamena oruđa ranijeg kamenog doba, takozvana paleolitska oruđa, koja sasvim ili većim delom spadaju u ovaj period, svojom rasprostranjenošću na svim kontinentima dokazi su tih seoba. Novonaseljene oblasti, kao i neprekidno aktivan pronalazački nagon, u vezi s dobijanjem vatre putem trenja, pružili su nove životne namirnice; tako, na primer, korenje i krtole, koji sadrže skrobno brašno, pečeni u toplom pepelu ili u jamama za pečenje (zemljanim pećima); pa divljač koja, s pronalaskom prvog oružja, buzdovana i koplja, postaje povremeni dodatak ishrani. Isključivo lovačkih naroda kakvi se opisuju u knjigama, tj. takvih koji žive *samo* od lova, nije nikada bilo, zato što je prinos lova suviše neizvestan. Usled trajne nesigurnosti izvora ishrane javlja se, izgleda, na ovom stupnju ljudožderstvo, koje se otada dugo održalo. Australijanci i mnogi Polinežani su još i danas na ovom srednjem stupnju divljaštva.

3. *Viši stupanj*. Počinje pronalaskom luka i strele, usled čega divljač postaje redovna životna namirnica, a lov jedna od normalnih grana rada. Luk, tetiva i strela predstavljaju već vrlo složeno oruđe, čiji pronalazak pretpostavlja dugo, nagomilano iskustvo i izoštrenu inteligenciju, kao i istovremeno poznavanje čitavog niza drugih pronalazaka. Ako uporedimo narode koji, doduše, znaju za luk i strelu ali još ne i za grnčarsku veštinu (koju Morgan smatra početkom prelaza u varvarstvo), onda ćemo stvarno naći već neke početke naseljavanja u selima, izvesno ovladavanje proizvodnjom sredstava za život, drveno posude i alatke, tkanje vlakana od like, prstima (bez razboja) pletene korpe od like ili trske, brušeno (neolitsko) kameno oruđe. Vatra i kamena sekira većinom već pružaju mogućnost pravljenja čunova od izdubljenog stabla, a mestimično i greda i dasaka za građenje kuća. Sve ove vrste napretka nalazimo, na primer, kod Indijanaca na severozapadu Amerike, koji, doduše, znaju za luk i strelu ali ne i za grnčarstvo. Luk i strela su bili za divljaštvo ono što je gvozdeni mač bio za varvarstvo, a vatreno oružje za civilizaciju: odlučujuće oružje.

2. Varvarstvo

1. *Niži stupanj*. Počinje uvođenjem grnčarstva. Moguće je dokazati u mnogim slučajevima, a verovatno svuda, da je ono nastalo premazivanjem pletenog ili drvenog posuda ilovačom da bi postalo otporno na vatru, pri čemu se ubrzo uvidelo da uobličena ilovača služi istom cilju i bez unutrašnjeg suda.

Dovde smo mogli posmatrati potpuno opšti tok razvitka, koji važi za određeni period svih naroda bez obzira na mesto. Ali s početkom varvarstva dostigli smo stupanj na kome dolaze do izražaja različiti prirodni uslovi oba velika kontinenta. Karakterističan moment perioda varvarstva je pripitomljavanje i odgajivanje životinja i kultura biljaka. Istočni kontinent, takozvani Stari svet, imao je gotovo sve životinje podobne za pripitomljavanje i, izuzev jedne, sve vrste žitarica podobne za gajenje; zapadni kontinent, Amerika, imao je od sisavaca podesnih za pripitomljavanje jedino lamu, a i nju samo na jednom delu Juga, a od svih žitarica za gajenje samo jednu, ali najbolju: kukuruz. Usled ovih različitih prirodnih uslova stanovništvo svake hemisfere razvija se odsad svojim posebnim putem, a oznake granica pojedinih stupnjeva razvitka postaju za svaku hemisferu različite.

2. *Srednji stupanj.* Počinje na Istoku pripitomljavanjem domaćih životinja, a na Zapadu kulturom hranljivih biljaka pomoću navodnjavanja i upotrebom adobâ (na suncu osušenih opekâ) i kamena za građevine.

Počecemo sa Zapadom, jer taj stupanj ovde nije nigde prevaziđen pre evropskog osvajanja.

Kod Indijanaca nižeg stupnja varvarstva (u koje spadaju svi koji su zatečeni istočno od Misisipija) postojalo je u doba njihova otkrića već izvesno povrtlarstvo kukuruza, a možda i bundeva, bostana i drugih baštenskih biljaka, koje im je davalo vrlo važan sastavni deo njihove hrane; oni su stanovali u drvenim kućama, u selima koja su okružena palisadama. Severozapadna plemena, naročito ona u oblasti reke Kolumbije, bila su još na višem stupnju divljaštva i nisu znala ni za grnčarstvo, ni za gajenje ma kakve vrste biljaka. Nasuprot tome, Indijanci u Novom Meksiku, takozvani Pueblosi^[29], Meksikanci, stanovnici Centralne Amerike i Peruanci bili su u doba osvajanja na srednjem stupnju varvarstva; oni su živeli u kućama od adobâ ili kamena, koje su ličile na tvrđave, gajili su u veštački navodnjavanim baštama kukuruz i druge, zavisno od položaja i klime, različite hranljive biljke, koje su bile glavni izvor ishrane, a pripitomili su čak i neke životinje: Meksikanci — ćurana i druge ptice, Peruanci — lamu. Pored toga, umeli su da obrađuju metale, ali ne i gvožđe, zbog čega su se još uvek služili kamenim oružjem i kamenim orudem. Špansko osvajanje je, zatim, preseklo svaki dalji samostalni razvoj.

Na Istoku je počeo srednji stupanj varvarstva pripitomljavanjem životinja koje daju mleko i meso, dok je ovde kultura biljaka, izgleda, još dugo u tom periodu bila nepoznata. Pripitomljavanje i odgajivanje stoke i obrazovanje većih stada dali su, izgleda, povod za izdvajanje arijevacâ i semita od ostalih varvara. Evropski i azijski arijevcâ imaju još zajednička imena za stoku, ali u imenima kulturnih biljaka nemaju gotovo ništa zajedničko.

Obrazovanje stada na podesnim mestima dovelo je do pastirskog života; kod semita na travnim ravnicaâ Eufрата i Tigrisa, kod ari-

jevaca na travnim ravnicama Indije, Oksusa i Jaksartesa, Dona i Dnjep-
ra. Mora biti da se na ivicama takvih predela pašnjaka najpre izvršilo
pripitomljavanje stoke. Stoga je docnijim generacijama izgledalo da
pastirski narodi potiču iz krajeva koji ne samo što nisu kolevka ljudskog
roda, već su, naprotiv, za njihove divlje pretke, pa čak i za ljude nižeg
stupnja varvarstva, bili nenastanjivi. Obrnuto, čim bi se ti varvari
srednjeg stupnja jednom navikli na pastirski život, nikad im ne bi
moglo pasti na pamet da se dobrovoljno vrate s pašnjaka rečnih dolina
u šumske predele, gde su živeli njihovi preci. Štaviše, kad su bili potis-
nuti dalje prema severu i zapadu, semitima i arijevcima bilo je nemoguće
da se sele u zapadnoazijske i evropske šumske predele pre no što im
je gajenje žitarica omogućilo da na tom manje povoljnom tlu ishrane
svoju stoku, naročito preko zime. Više je nego verovatno da je gajenje
žitarica ovde proizašlo iz potrebe hrane za stoku, pa je tek docnije
postalo važno za ljudsku ishranu.

Možda bi trebalo pripisati viši razvoj arijevac i semita njihovoj
obilnoj mesnoj i mlečnoj hrani, naročito njenom povoljnom dejstvu
na razvoj dece. Činjenica je da Pueblos Indijanci iz Novog Meksika,
koji su svedeni na gotovo isključivo biljnu hranu, imaju manji mozak
od Indijanaca nižeg stupnja varvarstva, koji jedu više mesa i ribe.
U svakom slučaju, na ovom stupnju postepeno iščezava ljudožderstvo,
i održava se jedino kao religijski akt ili, što je ovde gotovo istovetno,
kao madija.

3. *Viši stupanj.* Počinje topljenjem gvozdene rude i prelazi u
civilizaciju pronalaskom pisanja slovima i njegovom upotrebom za
književne zapise. Ovaj stupanj, kroz koji je, kao što je rečeno, samostalno
prošla samo istočna hemisfera, bogatiji je dostignućima u proizvodnji
od svih prethodnih stupnjeva zajedno. Tom stupnju pripadaju Grci
herojskog doba, italska plemena kratko vreme pre osnivanja Rima,
Tacitovi Nemci, Normani u doba Vikinga.¹

Pre svega, ovde najpre susrećemo gvozdeni raonik sa stočnom
vučom, koji je omogućio obradivanje zemlje u velikim razmerama,
zemljoradnju, a time, za ondašnje prilike, praktično neograničeno uve-
ćanje životnih namirnica, kao i krčenje šuma i njihovo preobraćanje
u ziratnu zemlju i livadu — što bi opet bilo nemoguće u velikim raz-
merama bez gvozdene sekire i gvozdenog ašova. A to je dovelo do
brzog povećanja stanovništva i do guste naseljenosti na malom pro-
storu. Pre zemljoradnje morao bi nastati sticaj vrlo izuzetnih okolnosti
da bi se pola miliona ljudi ujedinilo pod jednu jedinstvenu centralnu
upravu; to se verovatno nije nikad ni dogodilo.

Puni procvat višeg stupnja varvarstva susrećemo u homerovskim
spevovima, naročito u Ilijadi⁽³⁰⁾. Usavršeno gvozdeno oruđe, meh,
ručni mlin, grnčarsko kolo, spravljanje ulja i vina, usavršeno obradi-

¹ (1884) i Cezarovi Nemci (ili, kako bismo pre rekli, Tacitovi) (umesto:
Tacitovi Nemci, Normani u doba Vikinga)

vanje metala, koje prelazi u umetnički zanat, kola i bojna kola, brodogradnja od greda i debelih dasaka, počeci arhitekture kao umetnosti, gradovi opasani zidom s kulama i zupčastim otvorima, homerovski ep i čitava mitologija — to su glavna nasleđa koja su Grci preneli iz varvarstva u civilizaciju. Ako s tim uporedimo Cezarovo, pa čak i Tacitovo opisivanje Germana, koji su se nalazili na početku istog kulturnog stupnja iz koga su se Grci Homerova doba baš spremali da pređu u viši stupanj, onda vidimo kakvo bogatstvo razvoja proizvodnje sadrži u sebi viši stupanj varvarstva.

Slika razvoja čovečanstva kroz divljaštvo i varvarstvo ka počecima civilizacije, koju sam ovde skicirao prema Morganu, već je dovoljno bogata novim i, što je još više, neospornim obeležjima, jer su ova uzeta neposredno iz proizvodnje. Ipak, ta će slika izgledati bleđa i nepotpuna kad je uporedimo sa slikom koja će nam se ukazati na kraju našeg putovanja: tek tada će biti moguće potpuno osvetliti prelaz iz varvarstva u civilizaciju i njihovu upadljivu suprotnost. Zasad možemo Morganovu podelu ovako uopštiti: *divljaštvo* — period u kome preovlađuje prisvajanje gotovih prirodnih proizvoda; veštački čovekovi proizvodi pretežno su pomoćna oruđa za to prisvajanje; *varvarstvo* — period čije su tekovine stočarstvo i zemljoradnja, period u kome čovek stiče metode za povećanu proizvodnju prirodnih proizvoda ljudskom delatnošću; *civilizacija* — period u kome čovek stiče znanja dalje prerade prirodnih proizvoda, period prave industrije i umetnosti.

II

Porodica

Morgan, koji je veliki deo svoga života proveo među Irokezima, nastanjenim još i sada u državi Njujork, i koji je bio adoptiran u jednom od njihovih plemena (u plemenu Senekâ), našao je da kod njih važi sistem srodstva koji je u protivrečnosti s njihovim stvarnim porodičnim odnosima. Kod njih je preovladivao onaj obostrano lako razrešivi oblik monogamije koji Morgan naziva »sindijazmičkom porodicom«¹. Potomstvo takvog bračnog para bilo je, dakle, pred celim svetom opšte poznato i priznato, nije moglo biti nikakve sumnje na koga se imaju primeniti nazivi otac, mati, sin, kćerka, brat, sestra. Ali, tome je protivrečila stvarna upotreba ovih izraza. Irokez naziva svojim sinovima i kćerima ne samo svoju sopstvenu decu, nego i decu svoje braće, a ona njega nazivaju svojim ocem. Decu svojih sestara, naprotiv, naziva svojim sestricima i sestričinama, a ona njega ujakom. Obrnuto, pored svoje sopstvene dece, Irokeskinja naziva svojim sinovima i kćerima i decu svojih sestara, a ona nju majkom. Decu svoje braće, naprotiv, ona naziva svojim bratancima i bratanicama, a ona nju svojom tetkom. Isto tako deca braće nazivaju se među sobom braćom i sestrama takođe i deca sestara. Naprotiv, deca jedne žene i deca njenog brata nazivaju se uzajamno braćom i sestrama od tetke, odnosno od ujaka. I to nisu samo gola imena, već izrazi stvarno važećih gledišta o bliskosti i udaljenosti, jednakosti i nejednakosti krvnog srodstva; a ova gledišta služe za osnovu potpuno razrađenog sistema srodstva, koji je u stanju da izrazi više stotina različitih srodničkih odnosa jednog istog pojedinca. Štaviše, ovaj sistem je ne samo u punoj važnosti kod svih američkih Indijanaca (dosad se nije našao nikakav izuzetak), već isto tako važi, gotovo neizmenjen, među prastanovnicima Indije, među dravidskim plemenima u Dekanu i plemenima Gaura u Hindustanu.

¹ Od grčke reči *syndyasmos* koja znači sparivanje, združivanje po parovima. »Sindijazmička porodica počiva na združivanju muškarca i žene kao jednog para, ali bez isključive kohabitacije (zajedničkog stanovanja). (Marx)

Izrazi srodstva južnoindijskih Tamila i Seneka-Irokeza u državi Njujork podudaraju se još i danas za više od dve stotine različitih srodničkih odnosa. A i kod tih indijskih plemena, kao i kod svih američkih Indijanaca, srodnički odnosi, koji proističu iz važećih oblika porodice, u protivrečnosti su sa sistemom srodstva.

Kako to objasniti? S obzirom na presudnu ulogu koju ima srodstvo u društvenom uređenju svih divljih i varvarskih naroda, ne može se značaj ovog tako rasprostranjenog sistema likvidirati frazama. Sistem, koji je opšte priznat u Americi, koji postoji isto tako u Aziji kod naroda sasvim različite rase, sistem čiji se više ili manje modifikovani oblici nalaze u obilju svuda u Africi i Australiji, takav sistem treba istorijski objasniti, a ne rečima poricati, kao što je to pokušao na primer, McLennan^[31]. Nazivi »otac«, »dete«, »brat«, »sestra« nisu nikakve prazne počasne titule, već nose sobom potpuno određene, vrlo ozbiljne uzajamne obaveze, čiji skup čini bitni deo društvenog uređenja tih naroda. I objašnjenje se našlo. Na Sendvičkim (Havajskim) ostrvima postojao je još u prvoj polovini ovog stoleća oblik porodice u kome su očevi i matere, braća i sestre, sinovi i kćeri, stričevi i strine (odnosno ujaci i ujne ili teče i tetke), sinovci i sinovice (odnosno bratanci i bratanice ili sestrići i sestričine) bili tačno onakvi kakve zahteva američko-staroindijski sistem srodstva. Ali čudnovato! Sistem srodstva koji je bio u važnosti na Havajskim ostrvima nije se, opet, slagao s oblikom porodice koji je tamo stvarno postojao. Tamo su, naime, sva deca braće i sestara bez izuzetka braća i sestre, i važe kao zajednička deca ne samo svoje matere i njenih sestara, ili svoga oca i njegove braće, nego kao deca braće i sestara svojih roditelja bez razlike. Ako, dakle, američki sistem srodstva pretpostavlja primitivniji oblik porodice, koji više ne postoji u Americi, a nalazimo ga još stvarno na Havajskim ostrvima, to nam, s druge strane, havajski sistem srodstva ukazuje na još primitivniji oblik porodice čije postojanje, doduše, nigde više ne možemo dokazati, ali koji je *nužno* postojao, jer inače ne bi mogao nastati odgovarajući sistem srodstva.

»Porodica je«, kaže Morgan, »aktivni element; ona nikad ne stoji u mestu, već ide napred od nižeg oblika ka višem u srazmeri s društvenim razvojem od nižeg stupnja ka višem. Sistemi srodstva su, naprotiv, pasivni; oni registruju samo u dugim vremenskim razmacima napredak koji je porodica u toku vremena učinila, a radikalno se menjaju samo onda kad se porodica radikalno izmeni.«^[32]

»A isto je tako«, dodaje Marx, »i s političkim, pravnim, religijskim, filozofskim sistemima uopšte.« Dok porodica nastavlja da živi, sistem srodstva se okoštava, i dok se ovaj i dalje održava na osnovu običaja, porodica ga prevazilazi. Ali sa istom sigurnošću s kojom je Cuvier mogao zaključiti po marsupijalnim kostima životinjskog kostura, pronađenog blizu Pariza, da ovaj kostur pripada nekom torbaru i da su tamo nekada živeli izumrli torbari, sa istom sigurnošću možemo

zaključiti, na osnovu istorijski nasledenog sistema srodstva, da je postojao odgovarajući oblik porodice koji je izumro.

Sistemi srodstva i oblici porodica, koje smo upravo pomenuli, razlikuju se od onih koji sad vladaju po tome što svako dete ima više očeva i majki. Po američkom sistemu srodstva, kome odgovara havajska porodica, brat i sestra ne mogu biti otac i mati istog deteta; a havajski sistem srodstva pretpostavlja, naprotiv, porodicu u kojoj je to bilo pravilo. Našli smo se ovde pred nizom oblika porodice koji neposredno protivreče onim oblicima koji su dosad obično smatrani kao jedino važeći. Tradicionalno gledište zna samo za monogamiju; pored toga za poligamiju *jednog* muškarca, možda još i i za poliandriju jedne žene — ali pri tom prećutkuje, kao što priliči filistru koji moralise, da praksa čutke ali bez ustručavanja prelazi preko ovih barijera koje je postavilo zvanično društvo. Međutim, proučavanje preistorije otkriva nam društvena stanja gde ljudi žive u poligamiji, a njihove žene istovremeno u poliandriji, i zajednička deca su stoga i smatrana kao zajednička svih njih; stanja koja sama opet prolaze kroz čitav niz promena do svog krajnjeg prelaza u monogamiju. Te promene su takve vrste da se krug, koji obuhvata zajednička bračna veza i koji je prvobitno bio vrlo širok, sve više i više sužava, dok najzad ne obuhvati samo pojedinačni par, koji oblik danas prevladuje.

Rekonstruišući na taj način istoriju porodice, Morgan je došao, u saglasnosti s većinom svojih kolega, do prastanja gde su vladali neograničeni polni odnosi u okviru jednog plemena, tako da je svaka žena podjednako pripadala svakom muškarcu, a isto tako svaki muškarac svakoj ženi¹. Još od prošlog veka govorilo se o takvom prastanju, ali samo u opštim frazama; tek je Bachofen, i to je jedna od njegovih velikih zasluga, ozbiljno shvatio to prastanje i istraživao tragove tog stanja u istorijskim i religijskim predanjima.^[33] Danas znamo da nas ti tragovi, koje je on otkrio, nikako ne vode natrag do društvenog stupnja nereguliranih polnih odnosa, već do jednog mnogo docijijeg oblika, grupnog braka. Onaj primitivni društveni stupanj, ako je stvarno postojao, pripada jednoj toliko udaljenoj epohi da jedva smemo očekivati da ćemo *direktne* dokaze za njegovo ranije postojanje naći u socijalnim fosilima, kod zaostalih divljaka. Bachofenova zasluga je upravo u tome što je postavio ovo pitanje u prvi plan istraživanja.*

* Bachofen je pokazao kako je slabo shvatio ono što je otkrio ili, tačnije, naslutio time što je upotrebio izraz *heterizam*, da bi obeležio to prastanje. Heterizam je Grcima označavao, kad su uveli tu reč, polni odnos muškaraca, koji su neoženjeni ili koji žive u monogamiji s neudatim ženama, te pretpostavlja uvek

¹ Sledeći tekst sve do pasusa 1. *Porodica krvnog srodstva*. . . (str. 36) jeste verzija koju je proširio Engels 1892. On glasi 1884: Otkrivanje ovog prastanja je prva velika zasluga Bachofena.* Iz ovog prastanja razvilo se verovatno vrlo rano:

Odskora je ušlo u modu da se poriče taj početni stupanj čovekovog polnog života. Želja je da se čovečanstvo poštedi te »sramote«. I pri tome se poziva ne samo na nedostatak svakog neposrednog dokaza, već naročito, na primer, ostalog životinjskog sveta; Letourneau (»L'évolution du mariage et de la famille«, 1888) pokupio je iz životinjskog sveta mnogobrojne činjenice prema kojima bi potpuno neregulisani polni odnosi i ovde pripadali nekom niskom stupnju. Ali, iz svih tih činjenica mogu da izvedem samo zaključak da one apsolutno ništa ne dokazuju u pogledu ljudi i njihovih prastarih životnih prilika. Parenja na duže vreme kod kičmenjaka dovoljno su objašnjena fiziološkim uzrocima — na primer, kod ptica potrebom pomoći ženki za vreme ležanja na jajima; primeri verne monogamije, kojih ima kod ptica, ne dokazuju ništa u pogledu ljudi pošto ovi ne vode poreklo od ptica. Ako je, pak, stroga monogamija kruna svih vrlina, onda prva nagrada pripada pantljičari koja u svakom od svojih 50 - 200 proglotida ili delića tela ima potpun ženski i muški polni aparat, i provodi ceo svoj život da se u svakom od ovih delića sama sa sobom pari. Ali, ako se ograničimo na sisare, onda ovde nalazimo sve oblike polnog života, promiskuitet, zametke grupnog braka, poligamiju, monogamiju; nedostaje jedino poliandrija, do koje su mogli doći samo ljudi. Čak naši najbliži srodnici, kvadrumani, pružaju nam sve moguće raznolikosti grupisanja mužjaka i ženki, a ako povučemo još uže granice i posmatramo samo četiri čovekolika majmuna, onda Letourneau zna da nam kaže samo da su oni čas monogamski, čas poligamski, dok Saussure tvrdi, po Giraud-Teulon, da su oni monogamski^[34]. Ni novija tvrđenja o monogamiji čovekolikih majmuna koja iznosi Westermarck (»The History of Human Marriage«, London 1891) nisu još ni približno nikakvi dokazi. Ukratko, podaci su takve vrste da poštenu Letourneau priznaje:

»Uostalom, kod sisara ne postoji nikakav određen odnos između stepena intelektualnog razvoja i oblika polnih odnosa.«^[35]

A. Espinas (»Des sociétés animales«, 1877) upravo kaže:

»Horda je najviša socijalna grupa koju možemo naći među životinjama. Ona se, kako izgleda, sastoji od porodica, ali od samog početka porodica i horda su u sukobu, one se razvijaju u obrnutu srazmeri.«^[36]

određeni oblik braka izvan koga se vrši taj odnos, i uključuje već prostituciju, bar kao mogućnost. U nekom drugom smislu reč nije nikada ni upotrebljavana, i u tom smislu je upotrebljavam, zajedno s Morganom. Bachofen svuda unosi neverovatne mistifikacije u svoja izvanredno značajna otkrića, usled svog uobraženja da istorijski nastali odnosi između muškarca i žene imaju svoj izvor u odgovarajućim religijskim predstavama ljudi, a ne u njihovim stvarnim životnim uslovima.

Kao što se već vidi iz izloženoga, o porodičnim i drugim društvenim grupama čovekolikih majmuna ne znamo, tako reći, ništa određeno; podaci direktno protivreče jedan drugom. Tome se ne treba ni čuditi. Koliko su protivrečni i koliko oskudni u kritičkom proveravanju i ispitivanju podaci koje imamo o divljim ljudskim društvima, a majmunska društva još je mnogo teže posmatrati nego ljudska. Zasad, dakle, moramo da odbacimo svako izvođenje zaključaka iz takvih potpuno nepouzdatih izveštaja.

Naprotiv, navedena Espinasova rečenica pruža nam bolje uporište. Horda i porodica kod viših životinja nisu uzajamne dopune, nego suprotnosti. Espinas vrlo lepo pokazuje kako ljubomora mužjaka u doba parenja labavi društvenu vezu horde ili je privremeno raskida.

«Tamo gde je porodica tesno povezana horde se obrazuju samo u retkim izuzecima. Naprotiv, tamo gde vladaju slobodni polni odnosi ili poligamija horda se javlja gotovo sama od sebe. . . Da bi se mogla obrazovati horda, moraju olabaviti porodične veze i individua se mora ponovo osloboditi. Stoga tako retko nalazimo među pticama organizovana jata. . . Naprotiv, među sisarima nalazimo donekle organizovana društva baš stoga što se ovde individua ne utapa u porodicu. . . Osećanje zajednice horde, dakle, pri svom nastanku ne može imati većeg neprijatelja od osećanja porodične zajednice. Ne oklevajmo da izrazimo: ako se razvio viši društveni oblik od porodice, to se moglo dogoditi samo blagodareći tome što je on apsorbovao porodice, koje su pretrpele osnovne promene; to ne isključuje da te porodice, blagodareći baš tome, docnije nađu mogućnost da se ponovo konstituišu pod beskraino povoljnijim okolnostima.» (Espinas, 1. c., citirano kod Giraud-Teulon, «Origines du mariage et de la famille», 1884, str. 518 - 520.)

Ovde vidimo da životinjska društva svakako imaju izvesnu vrednost za izvođenje zaključaka u pogledu ljudskih društava — ali samo negativnu vrednost. Kod viših kičmenjaka postoje, koliko nam je poznato, samo dva oblika porodice: poligamija, ili pojedinačno parenje; oba oblika dopuštaju samo *jednog* odraslog mužjaka, samo *jednog* muža. Ljubomora mužjaka, koja istovremeno vezuje i ograničava porodicu, dovodi životinjsku porodicu u suprotnost prema hordi; ljubomora mužjaka u jednom slučaju sprečava obrazovanje horde, višeg oblika društvenosti, a u drugom je olabavljuje ili raskida za vreme parenja, u najboljem slučaju — ometa njen dalji razvitak. To je već dovoljno kao dokaz da su životinjska porodica i ljudsko pradeduštvo dve nepomirljive stvari; da praljudi, koji su se trudom uzdizali iz životinjskog stanja, ili nisu znali ni za kakvu porodicu ili su, u najboljem slučaju, znali za takvu porodicu koja se ne javlja među životinjama. Tako nenaoružana životinja, kao što je čovek u procesu nastajanja, mogla je preživeti u neznatnom broju, čak i u stanju izolovanosti, čiji je najviši oblik društvenosti pojedinačno parenje, kao što to Westermarck prema izveštajima lovaca pripisuje gorili i šimpanzu. Za uzdizanje iz životinjskog stanja, za ostvarenje najvećeg na-

pretka što ga pokazuje priroda, bio je potreban još jedan element: zamena pojedinačne oskudne sposobnosti za odbranu sjedinjenom snagom i saradnjom horde. Prelaz u čovečansko stanje iz uslova kao što su oni u kojima danas žive čovekoliki majmuni bio bi naprosto neobjašnjiv; ovi majmuni daju pre utisak da su napustili ovu liniju razvoja, da idu u susret postepenom izumiranju i da su, u svakom slučaju, u opadanju. Već to je dovoljno da bi se odbacilo svako izvođenje uporednih zaključaka o oblicima porodice praljudi, polazeći od oblika porodice čovekolikih majmuna. Međutim, uzajamna trpeljivost odraslih mužjaka, odsustvo ljubomore bio je prvi uslov za obrazovanje takvih većih i trajnijih grupa, u kojima je jedino mogao da se izvrši nastanak ljudi iz životinja. I, zaista, šta nalazimo kao najstariji, najprimitivniji oblik porodice, čije istorijsko postojanje možemo nepobitno dokazati i koji još i danas možemo ponegde proučavati? Grupni brak, oblik braka u kome čitava grupa ljudi i čitava grupa žena uzajamno pripadaju jedni drugima i koji ostavlja malo mesta za ljubomoru. A zatim, na docnijem stupnju razvoja, nalazimo izuzetni oblik poliandrije, koji je tek u suprotnosti sa svakim osećanjem ljubomore i koji je, stoga, nepoznat životinjama. Ali, kako su nam poznati oblici grupnog braka praćeni tako naročito zamršenim uslovima koji nas nužno upućuju na ranije, jednostavnije oblike polnih odnosa, a time, na kraju krajeva, na period nereguliranih polnih odnosa, koji odgovara prelazu iz životinjskog stanja u ljudsko — to nas upućivanje na brakove životinja opet dovode baš na onu tačku odakle bi trebalo da nas jednom zauvek odvedu.

A šta to znači: neregulirani polni odnosi? To znači odsustvo zabrana i ograničenja koja danas važe ili su ranije važila. Videli smo već kako je pala brana ljubomore. Ako je ista pouzdano, onda je, bez sumnje, to da je ljubomora osećanje koje se razvilo relativno dockan. Isto to važi i za predstavu o rodooskvrnjenju. Ne samo da su braća i sestre prvobitno bili muž i žena, nego su i danas još kod mnogih naroda dozvoljeni i polni odnosi između roditelja i dece. Bancroft (*«The Native Races of the Pacific Coast of North America»*, 1875, knj. I) potvrđuje postojanje takvih odnosa među Kavijatima na Beringovu moreuzu, među Kadijacima blizu Aljaske, među Tinejima u unutrašnjosti Britanske Severne Amerike; Letourneau izveštava o istoj činjenici među Čipvej-Indijancima, Kukusima u Čileu, Karaibima, Karenima u Indokini; a da i ne govorimo o kazivanjima starih Grka i Rimljana o Parćanima, Persijancima, Skitima, Hunima itd. Pre no što je pronađeno rodooskvrnjenje (a ono je pronalazak, i to vrlo dragocen), polni odnosi između roditelja i dece nisu mogli izgledati strašniji od polnih odnosa između drugih lica koja pripadaju raznim generacijama, a to se još i danas dešava, čak i u najfilistarskijim zemljama, ne izazivajući veliko užasavanje; čak stare »device« od preko šezdeset godina udaju se katkad, ako su dovoljno bogate, za mlade ljude tridesetih godina. Ali, ako razmotrimo naj-

primitivnije poznate oblike porodice nezavisno od predstava o rodooskvrnjenju koje su u vezi s njima — predstava koje se potpuno razlikuju od naših i koje im često upravo protivreče — onda dolazimo do oblika polnog odnosa koji se može obeležiti jedino kao neregulisan. Neregulisan utoliko ukoliko još ne postoje ograničenja koja je docnije postavio običaj. Ali iz toga nikako ne proističe nužno potpuna zbrka polnih odnosa u svakidašnjoj praksi. Povremena pojedinačna parenja nikako nisu isključena, kao što ona i danas predstavljaju većinu slučajeva u grupnom braku. I kad Westermarck, najnoviji među autorima koji poriču takvo jedno prvobitno stanje, označava kao brak svako stanje u kome oba pola ostaju spareni sve do rođenja potomka, onda valja reći da se brak takve vrste može javiti u stanju nereguliranih polnih odnosa ne protivrečeći neregulisanosti, tj. odsustvu ograničenja koja je postavio običaj. Westermarck, naravno, polazi od gledišta da

«neregulisanost uključuje i ugušivanje individualnih naklonosti», tako da je «prostitucija njen pravi oblik»^[37].

Meni se, naprotiv, čini da je nemoguće ikakvo razumevanje primitivnih prilika dokle god se na njih gleda kroz naočare bordela. Vrat ćemo se na ovu tačku kod grupnog braka.

Po Morganu, iz tog prastanja nereguliranih polnih odnosa razvila se, verovatno, vrlo rano:

1. *Porodica krvnog srodstva*, prvi stupanj porodice. Ovde su bračne grupe izdvojene po generacijama: svi dedovi i babe su u okviru porodice međusobno muževi i žene, isto tako njihova deca, dakle očevi i majke, kao što će opet njihova deca obrazovati treći krug zajedničkih supruaga, a njihova deca, praunuci prvih, četvrti krug. Dakle, u tom obliku porodice samo preci i potomci, roditelji i deca isključeni su iz uzajamnih bračnih prava i dužnosti (kao što bismo mi rekli). Između rođene braće i sestara i braće i sestara drugog i daljih stepena ne pravi se razlika, svi su braća i sestre među sobom i *baš stoga* su svi jedno drugom muž i žena. Odnos brata i sestre uključuje u sebi, na ovom stupnju, vršenje uzajamnih polnih odnosa*. Tipičan oblik takve porodice sastojao bi se od potomstva jednog para, u kome su opet potomci svakog pojedinog stepena među sobom braća i sestre i *baš stoga* međusobno muževi i žene.

* U jednom pismu, napisanom u proleće 1882^[38], Marx se izražava najoštrijim rečima o potpunom falsifikatu prastarog doba u Wagnerovom tekstu o Nibelunzima. «Da li se ikad čulo da je brat zagrlio sestru kao nevestu?»^[39] Tim Wagnerovim «bogovima pohote», koji na sasvim moderan način začinjavaju svoje ljubavne pustolovine s malčice rodooskvrnjenja da bi bile pikantnije, Marx odgovara: «U prastaro doba sestra je *bila žena*, i to je bilo moralno.»¹ — (Uz četvrto

¹ (1884) fusnota se ovde završava

Porodica krvnog srodstva izumrla je. Čak ni najprimitivniji narodi za koje istorija zna ne pružaju za to nikakav primer koji se može dokazati. Da je ona, međutim, morala postojati, prinudeni smo da priznamo, jer havajski sistem srodstva, koji još i sad važi u celoj Polineziji, izražava stepene krvnog srodstva koji mogu nastati samo u tom obliku porodice; na to nas primorava ceo dalji razvoj porodice, koji uslovljava taj oblik kao nužni prethodni stupanj.

2. *Porodica punaluá*. Ako se prvi korak u organizaciji sastojao u tome da se roditelji i deca isključe iz uzajamnih polnih odnosa, onda se drugi korak sastojao u isključenju sestara i braće. Ovaj korak je bio, zbog veće jednakosti starosti učesnika, beskrajno važniji ali i teži od prvog. Izvršen je postepeno, počinjući verovatno¹ isključenjem polnih odnosa između rođene braće i sestara (tj. s majčine strane), najpre u pojedinim slučajevima, prelazeći postepeno u pravilo (na Havajskim ostrvima bilo je izuzetaka još i u ovom veku), i završavajući zabranom braka čak između braće i sestara pobočnih linija, tj. kako bismo mi rekli, između dece, unučadi i prauučadi braće i sestara; on pruža, po Morganu,

vanrednu ilustraciju dejstva principa prirodnog odabiranja⁽⁴²⁾.

Nesumnjivo da su se plemena, kod kojih je sparivanje bliskih srodnika bilo ograničeno ovim napretkom, morala brže i punije razvijati od onih kod kojih je brak između braće i sestara bio i dalje pravilo i zapovest. A kako se silno osetilo dejstvo ovog napretka dokazuje ustanova *gens*, koja je neposredno iz njega proizašla i koja daleko premaša cilj, ustanova koja čini osnovu društvenog uređenja većine,

izdanje). Jedan francuski prijatelj i Wagnerov poštovalac ne slaže se s ovom primedbom i primećuje da već u starijoj *Edi*, koja je služila kao osnova Wagneru u «Egizdreki», Loki prebacuje Freji: «Pred bogovima ti zagrlj rođenog brata.» Da je, dakle, brak između brata i sestre bio već tada strogo zabranjen. «Egizdreka» je izraz doba u kome je bila potpuno uništena vera u stare mitove; ona je prava podrugljiva pesma o bogovima u Lukijanovom stilu. Ako Loki, kao Mefisto, u njoj čini takav prekor Freji, onda to pre govori protiv Wagnera. Pored toga, nekoliko stihova dalje, Loki kaže Njerdr: «Sa svojom sestrom rodio si (takvog) sina» (*vidh systur thinni gattu slihan mög*)⁽⁴⁰⁾. Njerdr, doduše, nije Az, nego Van, i u sagi o Inglingu kaže da su brakovi između braće i sestara uobičajeni u zemlji Vana, što nije slučaj sa Azima. To bi pokazivalo da su Vani stariji bogovi od Aza⁽⁴¹⁾. Svakako Njerdr živi među Azima kao među sebi ravnima, a onda je «Egizdreka» pre dokaz da u vreme nastanka norveških saga o bogovima brak između brata i sestre bar među bogovima još nije izazivao gnušanje. Ako bi neko hteo da opravda Wagnera onda bi možda bolje učinio da se umesto na Edu pozove na Goetha koji u baladi o bogu i bajaderi čini sličnu grešku u pogledu religijskog podavanja žena, upoređujući i suviše taj običaj s modernom prostitucijom.

¹ (1884) nedostaje: verovatno

ako ne i svih varvarskih naroda na zemlji, i iz koje neposredno prelazimo, u Grčkoj i Rimu, u civilizaciju.

Svaka praporodica morala se, najdocnije posle nekoliko generacija, pocepati. Prvobitno komunističko zajedničko gazdinstvo, koje bez izuzetka vlada sve do poznog srednjeg varvarstva, uslovljavalo je maksimalnu veličinu porodične zajednice, koja je promenljiva prema okolnostima, ali na svakom mestu prilično određena. Čim se javila predstava o nedopustivosti polnih odnosa između dece *jedne* majke, morao se osetiti njen uticaj prilikom takvog cepanja starih i osnivanja novih kućnih zajednica (koje se, međutim, nisu nužno poklapale s porodičnom grupom). Jedan ili više nizova sestara postali su jezgro *jedne* kućne zajednice, njihova rođena braća jezgro druge. Tako ili slično iz porodice krvnog srodstva proizašao je oblik porodice koji je Morgan nazvao porodicom punaluā. Po havajskom običaju, izvestan broj sestara, rođenih ili daljih (tj. sestara drugog ili daljeg stepena), bile su zajedničke žene svojih zajedničkih muževa, ali s isključenjem svoje braće; ovi muževi nisu se više međusobno nazivali braćom, što nisu više ni morali biti, nego punaluom, tj. prisnim drugom, tako reći, ortakom. Isto tako, jedan niz braće, rođene ili dalje, bio je u zajedničkom braku sa izvesnim brojem žena koje *nisu* njihove sestre, i te su se žene međusobno nazivale punaluama. Ovo je klasični oblik jedne porodične formacije, koji je docnije dopuštao niz varijacija, a čija je bitna, karakteristična crta bila: uzajamna zajednica muževa i žena u okviru određenog porodičnog kruga, iz koga su, međutim, bila isključena braća ženā, najpre rođena, a docnije i dalja, i takođe, obratno, sestre muževa.

Ovaj oblik porodice daje nam s najpotpunijom tačnošću stepene srodstva koji su izraženi u američkom sistemu. Deca sestara moje majke su još uvek njena deca, isto tako deca braće moga oca takođe su njegova deca, a sva ona moja braća i sestre; ali su sada deca braće moje majke njeni bratanci i bratanice, deca sestara moga oca njegovi sestrići i sestričine, a svi oni moja braća i sestre od ujaka, odnosno od tetke. Jer dok su muževi sestara moje majke još uvek njeni muževi a isto tako žene braće moga oca takođe još i njegove žene — pravno, ako ne uvek i stvarno — društvena zabrana polnih odnosa između braće i sestara podelila je sad decu braće i sestara, koja su dotle bila smatrana kao braća i sestre, u dve klase: *jedna* ostaju kao i pre (dalja) braća i sestre među sobom, *druga* — u jednom slučaju bratovljeva deca, u drugom sestrina deca — *ne mogu* više biti braća i sestre, ona ne mogu više imati zajedničke roditelje, ni oca, ni majku, niti *oba*, i stoga je ovde prvi put nužna klasa sestrićā i sestričina, bratanaca i bratanica, braće i sestara od ujaka, odnosno od tetke, koja bi u ranijem porodičnom poretku bila besmislena. Američki sistem srodstva, koji izgleda naprosto besmislen pri svakom obliku porodice zasnovane na monogamiji bilo koje vrste, nalazi, do najmanjih pojedinosti, svoje racionalno objašnjenje i prirodno obrazloženje u

porodici punaluâ. Porodica punaluâ ili njoj sličan oblik¹ morao je biti bar isto toliko rasprostranjen koliko je bio rasprostranjen taj sistem srodstva.

O ovom obliku porodice, čije je postojanje na Havajskim ostrvima stvarno dokazano, dobili bismo obaveštenja verovatno iz cele Polinezije, da nisu pobožni misionari, kao nekada španski kaluderi u Americi, u takvim protivhrišćanskim odnosima videli samo običnu »gnusobu«. * Kad nam Cezar priča o Britima, koji su onda bili na srednjem stupnju varvarstva, da »po deset ili dvanaest njih zajednički imaju svoje žene, i to najčešće braća s braćom i roditelji s decom«⁽⁴⁴⁾ — onda se ovo najbolje objašnjava kao grupni brak². Varvarske majke nemaju deset do dvanaest dovoljno odraslih sinova koji bi mogli imati zajedničke žene, ali američki sistem srodstva, koji odgovara porodici punaluâ, daje mnogo braće, jer su svi bliski i dalji srodnici jednog muškarca njegova braća. Ono »roditelji s decom« možda je Cezarovo pogrešno shvatanje; ali da su se otac i sin, ili mati i kći mogli nalaziti u istoj bračnoj grupi nije, međutim, u ovom sistemu potpuno isključeno, ali je svakako isključeno za oca i kćer, ili za majku i sina. Isto tako ovaj ili sličan oblik grupnog braka³ daje najjednostavnije objašnjenje izveštaja Herodota i drugih starih pisaca o zajednici žena kod divljih i varvarskih naroda. To važi i za izveštaje Watsona i Kaye-a (»The People of India«) o Tikurima u Audu (severno od Gangesa):

»Oni zajednički žive« (tj. polno) »gotovo izmešano u velikim zajednicama, i ako se dvoje od njih smatraju kao muž i žena, to je ova veza ipak samo nominalna.«

Izgleda da je u najvećem broju slučajeva ustanova *gensa* proizašla neposredno iz porodice punaluâ. Doduše, i australijski sistem klasa⁽⁴⁵⁾ pruža polaznu tačku za to; Australijanci imaju gensove, ali još ne porodicu punaluâ već jedan grublji oblik grupnog braka⁴.

Kod svih oblika grupne porodice neizvesno je ko je otac nekom detetu, ali je izvesno ko mu je mati. Iako ona *svu* decu celokupne porodice naziva svojom decom i ima materinske dužnosti prema njima, ipak ona poznaje svoju rođenu decu između ostale. Jasno je,

* Više ne može biti sumnje da se tragovi nereguliranih polnih odnosa Bachofenovih⁽⁴³⁾ takozvanih »radanja u razvratu«, koje on misli da je pronašao, svode na grupni brak. »Ako Bachofen nalazi da su ovi brakovi punaluâ »bez zakona«, onda bi čovek iz onog perioda našao da je većina današnjih brakova između bliških i dalekih rodaka s očeve i majčine strane rodooskrvrjenje, naime, da su to brakovi između braće i sestara koji su u krvnom srodstvu.« (Marx)

¹ (1884) nedostaje: ili njoj sličan oblik — ² (1884) porodica punaluâ — ³ (1884) oblik porodice (umesto: ili sličan oblik grupnog braka) — ⁴ (1884) Međutim, njihova organizacija je isuviše pojedinačna da bismo je morali uzeti u obzir (umesto: već jedan grublji oblik grupnog braka)

dakle, da se poreklo, dok postoji grupni brak, može utvrditi samo s majčine strane, da se, dakle, priznaje samo ženska loza. U stvari je tako kod svih naroda divljih i na nižem stupnju varvarstva; i Bachofenova je druga velika zasluga u tome što je to prvi otkrio. On označava ovo isključivo priznanje porekla po majci i nasledne odnose koji su se u toku vremena odavde razvili izrazom »materinsko pravo« [matrijarhat]; zadržaću ovaj izraz kratkoće radi. Ali on je pogrešan, jer na ovom društvenom stupnju ne može biti ni govora o pravu u pravničkom smislu.

Uzmemo li sad iz porodice punaluá jednu od obeju tipičnih grupa, naime, grupu niza rođenih ili daljih sestara (tj. onih koje u prvom, drugom ili daljem stepenu vode poreklo od rođenih sestara) zajedno s njihovom decom i njihovom rođenom ili daljom braćom s materine strane (koji, po našoj pretpostavci, nisu njihovi muževi) onda imamo tačan krug lica koja će se docnije pojaviti, u praobliku gena, kao njegovi članovi. Svi oni imaju zajedničku pramajku, i na osnovu tog porekla ženski potomci svake generacije su sestre. Muževi ovih sestara, međutim, ne mogu više biti njihova braća, dakle ne potiču od ove pramajke, ne pripadaju, prema tome, grupi krvnih srodnika, docnijem gensu; ali njihova deca pripadaju ovoj grupi, jer je poreklo s majčine strane, kao jedino izvesno, odlučujuće. Čim je jednom utvrđena zabrana polnih odnosa između sve braće i sestara, čak i najdaljih kolateralnih rodaka s majčine strane, pretvorila se i gornja grupa u gens, tj. konstituisala se kao postojan krug krvnih srodnika po ženskoj lozi koji ne smeju stupiti u međusobne brakove, a taj se krug odsad sve više i više učvršćuje drugim zajedničkim ustanovama društvenog i religijskog karaktera i razlikuje od ostalih gensova istog plemena. O tome opširno docnije. No, ako uvidimo da se gens razvija ne samo neminovno nego čak i sasvim prirodno iz porodice punaluá, onda je prirodno da pretpostavimo, kao gotovo pouzdano, ranije postojanje ovog oblika porodice kod svih naroda kod kojih se mogu dokazati gentilne ustanove, tj. gotovo kod svih varvarskih i kulturnih naroda.¹

Kad je Morgan pisao svoju knjigu, naše znanje o grupnom braku bilo je još vrlo skućeno. Znalo se nešto malo o grupnim brakovima Australijanaca, organizovanih u klase, a pored toga Morgan je već 1871. objavio izveštaje koje je dobio o havajskoj porodici punaluá^[46]. Porodica punaluá je, s druge strane, pružala potpuno objašnjenje za sistem srodstva koji je vladao među američkim Indijancima, a koji je Morganu bio polazna tačka svih njegovih istraživanja; ona je, s druge strane, činila gotovu polaznu tačku za izvođenje matrijarhalnog gena; ona je, najzad, predstavljala mnogo viši stupanj razvoja od australijskih klasa. Bilo je, dakle, shvatljivo što ju je Morgan smatrao kao razvojni stupanj koji nužno prethodi sindijazmičkom

¹ (1884) nedostaje dalji tekst od odeljka: 3. *Sindijazmička porodica*. . . (str. 43)

braku, i što joj je pripisivao opštu rasprostranjenost u ranije doba. Otada smo upoznali niz drugih oblika grupnog braka, i sada znamo da je Morgan ovde otišao suviše daleko. Ali on je ipak imao sreću što je u svojoj porodici punalua naišao na najviši, klasični oblik grupnog braka, na onaj oblik iz koga se najjednostavnije objašnjava prelaz u viši oblik.

Za najbitnije obogaćenje našeg znanja o grupnom braku zahvaljujemo engleskom misionaru Lorimeru Fisonu, koji je godinama studirao ovaj oblik porodice na njenom klasičnom tlu, u Australiji. Najniži stupanj razvoja našao je među australijskim Crncima na Maunt Gambijeru u Južnoj Australiji. Ovde je celo pleme podeljeno na dve velike klase, na Kroki i Kumite. Polni odnosi su u okviru svake od ovih klasa strogo zabranjeni; naprotiv, svaki muškarac jedne klase je po rođenju muž svake žene druge klase, a ova je po rođenju njegova žena. Nisu u braku pojedinci jedan s drugim, nego čitave grupe, klasa s klasom. I valja primetiti da se ovde nigde ne pravi ograničenje zbog razlike u starosti ili specijalnog krvnog srodstva, izuzev ukoliko to nije uslovljeno cepanjem na dve egzogamske klase. Jedan Kroki ima za zakonitu ženu svaku kumitsku ženu, ali kako njegova rođena kći, kao kći jedne kumitske žene pripada po matrijarhatu takođe Kumitima, to je ona time po rođenju žena svakog Krokija, dakle i svog oca. U najmanju ruku, organizacija klasa kakvu poznajemo ne sprečava to. Ili je, dakle, ova organizacija nastala u doba kad se, pored ove nejasne težnje da se ograniči incest, u polnim odnosima između roditelja i dece nije videlo ništa naročito grozno — u kom slučaju bi sistem klasa morao nastati neposredno iz stanja nereguliranih polnih odnosa. Ili su, pak, polni odnosi između roditelja i dece *bili* već običajem zabranjeni kad su nastale klase, i u tom slučaju današnje stanje ukazuje na postojanje porodice krvnog srodstva pre toga, i predstavlja prvi korak njenog prevazilaženja. Ovo poslednje je verovatnije. Koliko je meni poznato, u Australiji nema primera bračnog života između roditelja i dece. A i docniji oblik egzogamije, matrijarhalni gens, po pravilu prećutno pretpostavlja zabranu ovih odnosa kao nešto što je već zatekao pri svom osnivanju.

Sistem *dveju* klasa osim na Maunt Gambijeru u Južnoj Australiji, takođe i na reci Darling dalje na istoku, i u Kvinslendu na severoistoku, dakle, jako je rasprostranjen. On isključuje samo brakove između braće i sestara, između dece braće i između dece sestara s materine strane, jer ovi pripadaju istoj klasi; naprotiv, deca sestre i brata mogu sklapati brakove među sobom. Dalji korak u sprečavanju incesta nalazimo kod Kamilaroa na reci Darling u Novom Južnom Velsu, gde su se obe prvobitne klase raspale na četiri, a svaka od ove četiri klase je, ukupno uzevši, u braku s određenom drugom klasom. Prve dve klase su jedna drugoj po rođenju supruzi; prema tome da li majka pripada prvoj ili drugoj klasi, deca ulaze u treću ili

četvrtu klasu; deca obeju ovih klasa, koje su takođe u braku jedna s drugom, pripadaju opet prvoj ili drugoj klasi, tako da jedna generacija uvek pripada prvoj i drugoj klasi, sledeća — trećoj i četvrtoj, a treća generacija opet prvoj i drugoj. Prema tome, deca braće i sestara (s majčine strane) ne mogu biti muž i žena, ali zato mogu biti unučad braće i sestara. Ovo neobično komplikovano uređenje još više se zamršuje nakalemljivanjem — svakako docnijim — matrijarhalnih gensova na nj, ali u to ne možemo ovde ulaziti. Vidi se upravo kako težnja za sprečavanjem incesta dolazi uvek iznova do izražaja, ali sasvim instinktivno, nasumce, bez jasne svesti o cilju.

Grupni brak, koji je ovde, u Australiji, još brak klasâ, masovno bračno stanje čitave klase muškaraca, često rasutih širom celog kontinenta, sa isto tako rasprostranjenom klasom žena — ovaj grupni brak ne izgleda izbliza baš tako užasno kao što ga zamišlja mašta filistra koja je navikla na bordelske prilike. Naprotiv, proteklo je mnogo godina pre nego što se i naslućivalo njegovo postojanje, a i u poslednje vreme ono se opet osporava. Površni posmatrač vidi u grupnom braku labav oblik monogamije i mestimično poligamiju s povremenim neverstvom. Potrebno je tome posvetiti godine, kao što su to učinili Fison i Howitt, da bi se u tim bračnim odnosima, koji u svojoj praksi nekako podsećaju običnog Evropljanina na njegove domaće bračne odnose, otkrio zakon koji ih reguliše, zakon po kome strani australijski Crnac, udaljen hiljadama kilometara od svog zavičaja, među ljudima čiji jezik ne razume, ipak često u svakom logoru, u svakom plemenu nalazi žene koje mu se podaju bez otpora i bez zazora, i po kome onaj koji ima više žena jednu od njih ustupa gostu za noć. Tamo gde Evropljanin vidi nemoralnost i bezakonje u stvari vlada strogi zakon. Žene pripadaju bračnoj klasi stranca i stoga su one njegove žene po rođenju; isti moralni zakon koji upućuje oboje jedno na drugo zabranjuje pod kaznom javne osude svaki polni odnos izvan bračnih klasa koje pripadaju jedna drugoj. Čak i tamo gde se žene otimaju, kao što se to često događa, a što je pravilo u nekim krajevima, brižljivo se poštuje zakon klasa.

Pri otmici žena, uostalom, javlja se već trag prelaza ka monogamiji, bar u obliku sindijazmičkog braka: kad mladić, uz pomoć svojih prijatelja, otme ili odvede devojkicu, onda svi oni redom imaju polni odnos s njom, ali posle toga nju smatraju za ženu mladića koji je otmicu pokrenuo. I obrnuto, kad oteta žena pobegne od muža, pa je uhvati neki drugi, onda je ona njegova žena, a prvi je izgubio svoje pravo prvenstva. Pored i u okviru grupnog braka, koji dalje postoji kao opšti oblik, stvaraju se, dakle, odnosi ekskluzivnosti, sparrivanja na duže ili kraće vreme, pored toga poligamija, tako da se grupni brak i ovde nalazi u odumiranju i da je pitanje samo ko će, pod evropskim uticajem, pre nestati s pozornice: grupni brak ili australijski Crnci koji su mu privrženi.

Brak između čitavih klasa, koji prevladuje u Australiji, svakako je vrlo nizak i primitivan oblik grupnog braka, dok je porodica punaluâ, koliko nam je poznato, njegov najviši razvojni stupanj. Prvi oblik, izgleda, više odgovara društvenom stanju skitačkih divljaka, drugi oblik pretpostavlja već relativno stalne naseobine komunističkih zajednica i neposredno vodi u sledeći, viši razvojni stupanj. Između oba oblika naći ćemo sigurno još neke srednje stupnjeve; pred nama je zasad tek otkrivena, još gotovo potpuno neispitana oblast istraživanja.

3. *Sindijazmička porodica*. Izvesno sparivanje na kraće ili duže vreme vršilo se već u vreme grupnog braka, ili još i ranije; muž je imao glavnu ženu (jedva bi se moglo reći ljubimicu) među mnogim ženama, a on je za nju bio najglavniji muž među ostalima. Ova okolnost znatno je doprinela konfuziji misionarâ, koji su u grupnom braku¹ videli čas neregulisanu zajednicu žena, čas samovoljnu preljubu. Ali ovako uobičajeno sparivanje moralo se sve više ustaljivati ukoliko se gens više razvijao i ukoliko su bile mnogobrojnije klase »braće« i »sestara«, među kojima je brak bio nemoguć. Podsticaj koji je gens dao u sprečavanju braka između krvnih srodnika širio se još dalje. Tako nalazimo da je kod Irokeza i većine drugih Indijanaca, koji su bili na nižem stupnju varvarstva, zabranjen brak između svih srodnika koje nabraja njihov sistem i kojih ima više stotina vrsta. Pri ovoj sve većoj zamršenosti bračnih zabrana grupni brakovi su sve više postajali nemogući; njih je potisla *sindijazmička porodica*. Na ovom stupnju jedan muškarac živi s jednom ženom, ali tako da poligamija i prigodna neverstva ostaju pravo muškarca, iako se poligamija retko javlja iz ekonomskih razloga, dok se od žena, za vreme trajanja zajedničkog života, najčešće zahteva najstroža vernost i njeno brakolomstvo se okrutno kažnjava. Međutim, bračna veza se obostrano lako raskida, i deca pripadaju i dalje, kao dosad, samo majci.

Prirodno odabiranje takođe deluje neprekidno u toj zabrani bračne veze između krvnih srodnika čiji se krug sve više proširuje. Po Morganovim rečima:

»Brakovi između gensova koji nisu u krvnom srodstvu radali su fizički i umno snažniju rasu; dva napredna plemena pomešala su se, i nove lobanje i mozgovi prirodno su se povećavali dok nisu obuhvatili sposobnosti oba plemena.«¹⁷¹

Plemena sa gentilnim uredjenjem morala su na taj način steći nadmoćnost nad zaostalim plemenima, ili ih svojim primerom povući za sobom.

Razvoj porodice u preistoriji sastoji se, prema tome, u neprekidnom sužavanju kruga — koji prvobitno obuhvata celo pleme — u čijem okviru vlada bračna zajednica između oba pola. Stalnim isključivanjem najpre bližih, zatim sve daljih srodnika, najzad čak i onih

¹ (1884) porodici punaluâ

koji su se samo ženidbom ili udajom orodili, postaje, na kraju krajeva, praktično nemoguća svaka vrsta grupnog braka; naposljetku, ostaje za prvi mah još labavo povezan par, molekul, čijim raspadom brak uopšte prestaje. Već iz ovoga se vidi koliko je malo veze imala individualna polna ljubav u današnjem smislu reči s nastankom monogamije. To još više dokazuje praksa naroda na tom stupnju. Dok u ranijim oblicima porodice muškarci nisu nikad oskudevali u ženama, nego su ih, naprotiv, imali više nego dovoljno, sad su žene postale retke i tražene. Stoga sa sindijazmičkim brakom počinje otmica i kupovina žena — veoma rasprostranjeni *simptomi*, ali ništa više do simptomi korenitije promene koja je nastupila; ove simptome, koji su samo metode pribavljanja žena, pedantni Škotlandanin McLennan pretvorio je, međutim, pod imenima »brak otmicom« i »brak kupovinom« u posebne klase porodica. Uostalom, sklapanje braka u američkih Indijanaca i drugih naroda (na istom stupnju) nije stvar učesnika, koje često i ne pitaju, nego njihovih majki. Često sklope tako veridbu između dva lica koja su potpuno nepoznata jedno drugom, i zaključeni posao im stavljaju do znanja tek kad se približi vreme sklapanja braka. Pre svadbe mladoženja daje gentilnim srođnicima neveste (dakle njenim srođnicima po majci, a ne ocu i njegovoj rodbini) poklone koji važe kao kupovni darovi za ustupljenu devojku. Brak se još može raskinuti po želji svakog od supruga; ali kod mnogih plemena — na primer, kod Irokeza — postepeno se razvilo javno mnjenje koje nije bilo naklonjeno takvim razvodima; prilikom nesuglasica gentilni srođnici obeju strana posreduju, i tek kad oni ne uspeju, brak se razvodi, deca ostaju ženi, a svakoj strani je dozvoljeno da stupi u novi brak.

Sindijazmička porodica, koja je i sama suviše slaba i nestalna da bi imala potrebu ili bar želju za sopstvenim gazdinstvom, nikako ne rastura komunističko gazdinstvo nasleđeno iz ranijeg doba. Ali komunističko gazdinstvo znači vladavinu žena u kući, kao što isključivo priznaje rodene majke, usled nemogućnosti da se sa izvesnošću zna rođeni otac, znači veliki ugled žena, tj. majki. Jedna od najapsurdnijih predstava, nasleđenih iz doba prosvete 18. veka, jeste da je žena bila na početku društva robinja muškarca. Žena ima u svih divljaka i svih varvara na nižem i srednjem stupnju, delimično još i na višem stupnju, ne samo slobodan, već i vrlo poštovan položaj. Šta ona znači još u sindijazmičkom braku može posvedočiti Arthur Wright, dugogodišnji misionar među Seneka-Irokezima:

«Što se tiče njihovih porodica u doba kad su one još stanovale u starim dugim kućama» (komunistička gazdinstva više porodica) «... tamo je uvek preovladivao jedan klan» (gens) «tako da su žene uzimale svoje muževe iz drugih klanova» (gensova) «... Obično je ženski deo vladao kućom; zalije su bile zajedničke; ali teško nesrećnom suprugu ili ljubavniku koji je bio suviše lenj ili nespretn da doprinese svoj deo zajedničkoj zaliji. Bez obzira na broj dece ili na veličinu lične imovine u kući,

mogao je svakog trenutka očekivati naredbu da pokupi svoje prnje i da se gubi. I on nije smeo pokušati da se tome suprotstavi; kuća bi mu bila pakao, ostajalo mu je jedino da se vrati svome sopstvenom klanu» (gensu) «ili pak, što je bio najčešći slučaj, da potraži novi brak u nekom drugom klanu. Žene su imale veliku moć u klanovima» (gensovima) «a i svuda inače. One se ne bi kolebale, kad prilike zahtevaju, da zbate poglavicu i da ga vrate u redove običnih ratnika.»^[48]

Komunističko gazdinstvo, u kome većina ili sve žene pripadaju jednom istom gensu, a muškarci se dele na različite gensove, jeste stvarna podloga one prevlasti žena koja je u prastaro doba bila uopšte rasprostranjena. Što je i ovo otkrio, treća je Bachofenova zasluga. — Mogu još dodati da izveštaji putnika i misionara o opterećivanju žena divljaka i varvara prekomernim radom nikako ne protivreče onome što je rečeno. Podela rada između oba pola uslovljena je sa svim drugim uzrocima a ne položajem žene u društvu. Narodi u kojima žene moraju da rade mnogo više nego što mi zamišljamo da im priliči imaju za žene često mnogo više stvarnog poštovanja nego naši Evropljani. Dama civilizacije, okružena lažnim poštovanjem i odstranjena od svakog stvarnog posla, ima beskrajno niži društveni položaj nego žena varvarstva koja teško radi, ali koja u svome narodu važi za stvarnu damu (*lady, frowa, Frau*=gospodarica) i koja je i bila takva po svome karakteru.

Na pitanje da li je sindijazmički brak¹ danas u Americi potpuno potisnuo grupni brak daće odgovor bliže ispitivanje severozapadnih i naročito južnoameričkih naroda, koji se još nalaze na višem stepnju divljaštva. O polnoj slobodi ovih poslednjih saopšteno su toliki primeri da se ovde jedva može pretpostaviti da je potpuno prevaziđen stari grupni brak². U svakom slučaju, još nisu nestali svi njegovi tragovi. Kod najmanje četrdeset severnoameričkih plemena muškarac koji se oženi najstarijom sestrom ima pravo da isto tako uzme za žene sve njene sestre čim one dostignu potrebnu starost: ostatak zajednice muževa za ceo niz sestara. A o stanovnicima Kalifornijskog poluostrva (viši stupanj divljaštva) saopštava Bancroft da oni imaju izvesne svečanosti gde se više »plemena« sastaje u cilju vršenja neograničenih polnih odnosa.^[49] To su očigledno gensovi koji su u ovim svečanostima sačuvali nejasno sećanje na doba kad su žene *jednog* gensa imale za svoje muževe sve muškarce drugog gensa, i obratno³. Isti običaj još vlada u Australiji. Kod nekih naroda

¹ (1884) porodica punaluá — ² (1884) nedostaje poslednja rečenica —

³ Dalji tekst sve do pasusa: Sindijazmička porodica... (str. 48) jeste verzija koju je proširio Engels 1891. On je 1884. glasio: Dobro su poznati slični ostaci iz Starog sveta, recimo, podavanje feničanskih devojaka u hramu na svetkovinama Astarota; čak i srednjovekovno pravo prve noći, koje je, uprkos naporima nemačkih novoromantičara da tu ljagu speru, u velikoj meri postojalo, jeste ostatak porodice punaluá koji se sačuvalo verovatno zahvaljujući keltskom gensu (klanu).

dešava se da stariji ljudi, poglavice i vrači-sveštenici eksploatišu zajednicu žena i za sebe monopolišu većinu žena, ali zato moraju, prilikom izvesnih svečanosti i velikih narodnih skupova, da uspostave staru zajednicu žena i da svojim ženama dopuste da se uveseljavaju s mladim ljudima. Ceo niz primera takvih periodičnih saturnalija⁽⁵⁰⁾ kad ponovo za kratko vreme stupaju na snagu stari slobodni polni odnosi, navodi Westermarck str. 28-29: kod Hoa, Santala, Panda i Kotara u Indiji, kod nekih afričkih naroda itd. Čudno je što Westermarck iz ovog izvlači zaključak da je to ostatak, ne grupnog braka, koji on poriče, nego doba parenja koje je pračovku zajedničko sa ostalim životinjama.

Ovde dolazimo do četvrtog velikog Bachofenova otkrića, otkrića vrlo rasprostranjenog prelaznog oblika od grupnog braka ka sparivanju. Ono što Bachofen predstavlja kao iskupljenje za povredu starih božanskih zapovesti — iskupljenje kojim žena iskupljuje pravo na nevinost — u stvari je samo mistični izraz za iskupljenje kojim se žena otkupljuje iz stare zajednice muževa i stiće pravo da se poda samo *jednom* muškarcu. Ovo iskupljenje sastoji se u ograničenom podavanju; vavilonske žene morale su se jedanput godišnje podati u Militinom hramu; drugi narodi Prednje Azije slali su godinama svoje devojke u Anaitisin hram, gde su one, pre nego što su se smele udati, imale da vođe slobodnu ljubav s ljubavnicima koje su same izabrale; slični, religijski prurušeni običaji zajednički su gotovo svim azijskim narodima između Sredozemnog mora i Ganga. Žrtva otkupa postajala je u toku vremena sve lakša, kao što primećuje već Bachofen:

„Prinošenje žrtve svake godine ustupa mesto jednokratnom izvršenju, umesto heterizma matronâ dolazi heterizam devojaka, umesto izvršenja za vreme braka — izvršenje pre braka, umesto podavanja svima bez izbora — podavanje određenim licima.“ (»Mutterrecht«, str. XIX)

Kod drugih naroda nema religijskog prurušavanja; kod nekih — Tračana, Kelta itd. u starom veku, kod mnogih prastanovnika Indije, kod malajskih naroda, kod stanovnika Okeanije i mnogih američkih Indijanaca još i danas — uživaju devojke do svoje udaje najveću polnu slobodu. Naročito gotovo svuda u Južnoj Americi, što može posvedočiti svako ko je tamo malo prodro u unutrašnjost. Tako Agassiz (»A Journey in Brazil«, Boston and New York, 1868, p. 266) priča o jednoj bogatoj porodici indijanskog porekla; kad se upoznao sa kćerkom, upitao je za oca, misleći da je to majčin muž, koji je kao oficir bio u ratu protiv Paragvaja; međutim, mati je, smešeći se, odgovorila: *Nao tem pai, é filha da fortuna*, ona nema oca, ona je dete slučajja.

„Na taj način indijanske žene ili meleskinje govore, uvek bez stida ili zazora, o svojoj vanbračnoj deci; i ovo uopšte nije nešto neobično, pre izgleda da je suprotno izuzetak. Deca . . . često znaju samo svoje majke, jer sva briga i odgovornost pada

na njih; o svojim očevima ne znaju ništa, niti, izgleda, ženi ikad padne na pamet da ona ili niena deca zahtevaju bilo šta od njega.»

Ono što ovde civilizovanom čoveku izgleda neobično prosto je pravilo po matrijarhatu i grupnom braku.

Kod drugih, opet, naroda mladoženjini prijatelji i srodnici, ili svadbeni gosti, zahtevaju na samoj svadbi tradicionalno pravo na nevestu, te mladoženja tek naposletku dolazi na red; tako je bilo na Balearskim ostrvima i kod afričkih Augila u starom veku, kod Barea u Abisiniji još i sada. Kod drugih, opet, zajednicu zastupa službeno lice, starešina plemena ili gensa, kacika, šaman, sveštenik, knez ili bilo kako se zvao, te izvršuje kod neveste pravo prve noći. Uprkos svima novoromantičarskim pokušajima da se ta ljaga spere, još i dan-danas postoji ovo *ius primae noctis*¹ kao ostatak grupnog braka kod većine stanovnika Aljaske (Bancroft, »Native Races«, I, 81), kod Tahua u severnom Meksiku (*ib.*, str. 584) i kod drugih naroda; a postojalo je celog srednjeg veka bar u prvobitno keltskim zemljama, gde je neposredno nasleđeno iz grupnog braka — na primer, u Aragoniji. Dok u Kastilji seljak nije bio nikad kmet, u Aragoniji je vladalo naj-sramnije kmetstvo sve do dekreta Ferdinanda Katoličkog od 1486^[51]. U tom dokumentu stoji:

«Mi presuđujemo i objavljujemo da ranije pomenuta gospoda» (*senyors*, baroni) «... takode ne mogu prve noći, kad seljak uzme ženu, spavati s njom niti, u znak gospodstva, u svadbenoj noći, pošto je žena legla u postelju, prekoračiti nju i pomenutu ženu; niti se mogu ranije pomenuta gospoda, uz plaćanje ili bez njega, poslužiti kćerkom ili sinom seljaka protiv njihove volje.» (Citirano na katalonskom originalu kod Sugenhaima, »Kmetstvo«, Petrograd 1861, str. 35)

Bachofen je, dalje, bezuslovno u pravu kad uvek i svuda tvrdi da je prelaz od onoga što on naziva »heterizmom« i »rađanjem u razvratu« ka monogamiji uglavnom izvršen blagodareći ženama. Ukoliko su tradicionalni polni odnosi više gubili svoj primitivno-naivni karakter, usled razvoja ekonomskih životnih uslova, dakle, usled potkopavanja starog komunizma i porasta gustine stanovništva, utoliko su više ti odnosi morali izgledati ženama ponižavajući i nesnosni, utoliko su one morale usrdnije želeti, kao neko spasenje, pravo na čednost, na povremen ili trajan brak samo s jednim muškarcem. Ovaj napredak nije ni onako mogao poteći od muškaraca već i stoga što njima nikada, ni do danas, nije palo na pamet da se odreknu prijatnosti faktičkog grupnog braka. Tek kad su žene izvršile prelaz na sindijazmički brak, mogli su muškarci da uvedu strogu monogamiju — naravno, samo za žene.

Sindijazmička porodica je nastala na granici između divljaštva i varvarstva, najčešće već na višem stupnju divljaštva, a ponegde tek

¹ pravo prve noći

na nižem stupnju varvarstva. Ona je karakterističan oblik porodice za varvarstvo, kao što su to grupni brak za divljaštvo i monogamija za civilizaciju. Da bi se ona dalje razvila do čvrste monogamije, bili su potrebni drukčiji uzroci od onih koje smo dosad nalazili na delu. Grupa u paru bila je već svedena na svoju poslednju jedinicu, svoj dvoatomni molekul: na jednog muškarca i jednu ženu. Prirodno odabiranje izvršilo je svoj zadatak sve većim isključivanjem bračne zajednice između krvnih srodnika; ono nije imalo više šta da učini u tom pravcu. Ako, dakle, nisu stupile u dejstvo nove, društvene pokretačke snage, onda nije bilo nikakvog razloga zbog koga bi iz sparivanja mogao proizaći novi oblik porodice. No, ove pokretačke snage stupile su u dejstvo.

Ostavljamo sad Ameriku, klasično tlo sindijazmičke porodice. Nikakav znak nam ne dopušta da zaključimo da se tamo razvio viši oblik porodice, da je tamo pre otkrića i osvajanja ikada i igde postojala čvrsta monogamija. Drukčije je u Starom svetu.

Ovde je pripitomljavanje domaćih životinja i odgajivanje stada razvilo dotada neslućen izvor bogatstva i stvorilo sasvim nove društvene odnose. Sve do nižeg stupnja varvarstva trajno bogatstvo sastojalo se gotovo samo od kuće, odeće, grubog nakita i oruđa za pribavljanje i pripremanje hrane: čamca, oružja, kućnog oruđa i posuda najjednostavnije vrste. Hrana se morala iznova pribavljati iz dana u dan. Sada, sa stadima konjâ, kamilâ, magaraca, govedâ, ovacâ, kozâ i svinjâ pastirski narodi koji su nadirali — arijevci u Pendžabu i oblasti Ganga kao i u stepama na Oksu i Jaksartu, koje su onda bile mnogo bogatije vodom, semiti na Eufratu i Tigru — stekli su imovinu kojoj su bili potrebni samo nadzor i najprimitivnija nega da bi se rasplodavala u sve većem broju i davala najobilniju hranu u mleku i mesu. Sva ranija sredstva za pribavljanje hrane došla su u pozadinu; lov, nužnost ranije, postaje sad luksuz.

Ali kome je pripadalo ovo novo bogatstvo? Nesumnjivo, prvobitno gensu. Međutim, već rano se morala razviti privatna svojina stada. Teško je reći da li je pisac takozvane prve knjige Mojsijeve smatrao oca Avrama sopstvenikom njegovih stada na osnovu sopstvenog prava kao starešine porodične zajednice ili na osnovu njegovog svojstva kao stvarno naslednog starešine gensa. Sigurno je samo da ga ne smemo zamišljati kao sopstvenika u današnjem smislu. I sigurno je, dalje, da na pragu proverene istorije svuda već nalazimo stada kao zasebnu svojinu¹ starešinâ porodice, kao što je to i sa umetničkim proizvodima varvarstva, metalnim oruđem, luksuznim artiklima i, najzad, ljudskom stokom — robovima.

Jer sad je bilo pronađeno i ropstvo. Za varvarina na nižem stupnju rob je bio bez vrednosti. Stoga su američki Indijanci i postupali s pobedenim neprijateljima sasvim drukčije nego što se događalo

¹ (1884) privatnu svojinu

na višem stupnju. Muškarce su ubijali ili pak adoptirali u pleme pobjednika kao braću; sa ženama su se ženili, ili su ih, inače, s njihovom preživelim decom takođe adoptirali. Ljudska radna snaga na ovom stupnju još ne daje nikakav višak, vredan pažnje, iznad troškova svoga izdržavanja. Stanje se izmenilo s uvođenjem gajenja stoke, obrađivanja metala, tkanja i, najzad, zemljoradnje. Kao što su supruge, do kojih je pre bilo tako lako doći, dobile sad prometnu vrednost¹ i bile kupovane, tako se dogodilo i s radnom snagom, naročito otkad su stada konačno prešla u porodičnu svojinu². Porodica se nije tako brzo množila kao stoka. Bilo je potrebno više ljudi za nadzor nad njom; u tu svrhu mogao se upotrebiti u ratu zarobljeni neprijatelj, koji se, osim toga, mogao rasplodavati isto tako dobro kao i stoka.

Čim su takva bogatstva jednom prešla u privatnu svojinu porodič³ i tamo brzo rasla, ona su zadala snažan udar društvu koje se osnivalo na sindijazmičkom braku i matrijarhalnom gensu. Sindijazmički brak je uneo novi element u porodicu. On je pored rodene majke stavio utvrđenog rođenog oca, koji je još, uz to, verovatno bio bolje utvrđen nego mnogi »očevi« danas. Po tadašnjoj podeli rada u porodici, mužu je padalo u deo pribavljanje hrane i potrebnih oruđa za rad, pa prema tome njemu je pripadala i svojina nad poslednjima; u slučaju razvoda, on ih je uzimao sobom, kao što je žena zadržavala svoje kućno oruđe i posuđe. Po običaju ondašnjeg društva, dakle, muž je takođe bio sopstvenik novog izvora hrane, stoke, a docnije i novog oruđa za rad, robova. Ali, po običaju istog društva, njega nisu mogla naslediti njegova deca, jer u pogledu nasledivanja situacija je bila ovakva:

Po matrijarhatu, dakle dokle god se poreklo računalo samo po ženskoj lozi, i po prvobitnom običaju nasledivanja u gensu, gentilni srodnici su u početku nasledivali svoga umrlog gentilnog druga. Imanje je moralo ostati u gensu. S obzirom na beznačajnosti predmeta, ono je u praksi verovatno oduvek prelazilo na najbliže gentilne srodnike, dakle na krvne srodnike s majčine strane. Deca umrlog muškarca, međutim, nisu pripadala njegovom gensu, već gensu svoje majke; ona su nasledivala majku, u početku sa ostalim majčiniim krvnim srodnicima, docnije, možda, na prvom mestu; ali svoga oca nisu mogla nasledivati, jer nisu pripadala njegovom gensu, a njegovo imanje je moralo ostati u gensu. Dakle, prilikom smrti sopstvenika stada, stada bi prelazila najpre u posed njegove braće i sestara i dece njegovih sestara, ili potomaka sestara njegove majke. Ali njegova rođena deca bila su isključena iz nasledstva.

¹ (1884) brojne supruge dobile sad vrednost (umesto: supruge do kojih je pre bilo tako lako doći, dobile sad prometnu vrednost) — ² (1884) privatnu svojinu — ³ (1884) nedostaje: porodič

Dakle, ukoliko su bogatstva rasla, ona su, s jedne strane, davala muškarcu važniji položaj u porodici nego ženi, a, s druge strane, podsticala su da se taj pojačani položaj iskoristi tako što će se tradicionalni red nasleđa izmeniti u korist dece. Ali to nije bilo moguće dokle god je važno poreklo po matrijarhatu. Trebalo je, dakle, njega ukinuti, i ono je ukinuto. To nije ni bilo tako teško kao što nam danas izgleda. Jer ova revolucija — jedna od najradikalnijih koju su ljudi doživeli — nije pogodila nijednog od živih članova gensa. Svi njegovi pripadnici mogli su i dalje ostati ono što su i pre bili. Dovoljno je bilo jednostavno rešenje da će ubuduće potomci muških članova ostati u gensu, a da će potomci ženskih članova biti isključeni prelaskom u gens svoga oca. Time su bili ukinuti poreklo po ženskoj lozi i matrijarhalno nasledno pravo, a ustanovljeni muška loza porekla i patrijarhalno nasledno pravo. Mi ništa ne znamo o tome na koji je način i u koje vreme izvršena ova revolucija među kulturnim narodima. Ona pada sasvim u preistorijsko doba. Ali *da* je ona izvršena, dokazano je više nego što je nužno, naročito onim obilnim tragovima matrijarhata koje je sakupio Bachofen; kako se ona lako izvodi vidimo na primeru čitavog niza indijanskih plemena, gde je tek nedavno izvedena i još se izvodi, delimično pod uticajem porasta bogatstva i izmenjenog načina života (preseljenja iz šuma u prerije), a delimično usled moralnog uticaja civilizacije i misionara. Od osam plemena oko Misurija, šest imaju mušku lozu porekla i naslednog reda, a dva još žensku. Među plemenima Šoni, Mijami i Delavar ukorenio se običaj da se deci daje jedno od gentilnih imena očeva gensa, da bi prešli u njega kako bi mogli da naslede oca. »Kazunistika, urođena čoveku, da menja stvari menjajući im imena! I da pronade način da u okviru tradicija skrši tradiciju kad je neki neposredni interes dao dovoljno podstreka!« (Marx) Time je nastala nepopravljiva zbrka, koja se mogla otkloniti, a delimično se i otklanjala, samo prelazom na patrijarhat. »To je, izgleda, uopšte najprirodniji prelaz.« (Marx) O tome šta nam mogu kazati stručnjaci uporednog prava u pogledu načina kako se ovaj prelaz odigrao među kulturnim narodima Starog sveta — naravno, gotovo same hipoteze — up. M. Kovalevski, »Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété«, Stockholm 1890.¹

Ukidanje matrijarhata bilo je *svetskoistorijski poraz ženskog pola*. Muškarac je prigrabio krmu i u kući, žena je bila lišena svog dostojanstva, podjarmljena, pretvorena u robinju njegove pohote i prosto oruđe za radanje dece. Ovaj poniženi položaj ženâ, koji se naročito otvoreno pokazuje među Grcima herojskog doba i još više klasičnog doba, postepeno je ulepšavan i licemerno prikriivan, a mestimično ispoljavan u blažem obliku, ali nikako nije uklonjen.

¹ (1884) nedostaje poslednja rečenica

Prvi rezultat sada ustanovljenog svevlašća muškaraca javlja se u prelaznom obliku patrijarhalne porodice koji se sada pomalja. Njena glavna karakteristika nije poligamija, o čemu će docnije biti reči, već

«organizovanje izvesnog broja slobodnih i neslobodnih lica u jednu porodicu pod očinskom vlašću starešine porodice. U semitskom obliku, ovaj starešina porodice živi u poligamiji, neslobodni imaju ženu i decu, a cilj je cele organizacije staranje o stadima na ograničenom području».^{152]}

Glavna su obeležja uključivanja neslobodnih u porodicu i očinska vlast; stoga je potpun tip ovog oblika porodice rimska porodica. Reč *familia* prvobitno ne znači ideal današnjeg filistra, koji se sastoji od sentimentalnosti i domaće svade; ona se u Rimljana isprva čak i ne odnosi na bračni par i njihovu decu, već jedino na robove. *Famulus* znači domaći rob, a *familia* je skup robova koji pripadaju jednom čoveku. Još u doba Gaja *familia, id est patrimonium* (tj. baština) zaveštavana je testamentom. Izraz su pronašli Rimljani da bi obeležili jedan novi društveni organizam, čija je glava držala pod rimskom očinskom vlašću ženu i decu i izvestan broj robova, s pravom nad njihovim životom i smrću.

«Reč, dakle, nije starija od gvozdem oklopljenog porodičnog sistema latinskih plemena, koji se pojavio posle uvođenja zemljoradnje i ozakonsjenog ropstva, i posle odvajanja arijevskih Italaca od Grka.»^{153]}

Marx dodaje: «Moderna porodica sadrži u klici ne samo ropstvo (servitus), već i kmetstvo, jer se ona od početka odnosi na službe u zemljoradnji. Ona sadrži u sebi u *minijaturi* sve one suprotnosti koje će se docnije potpuno razviti u društvu i njegovoj državi.»

Takav oblik porodice pokazuje prelaz od sindijazmičkog braka u monogamiju. Da bi se osigurala vernost žene — dakle, i očinstvo dece — žena je bezuslovno predata vlasti muža: ako je ubije, on vrši samo svoje pravo.¹

S patrijarhalnom porodicom ulazimo u oblast pisane istorije, a time u oblast gde nam uporedna pravna nauka može ukazati znatnu pomoć. I, odista, ona nam je ovde omogućila znatan napredak. Zahvaljujemo Maksimu Kovalevskom («Tableau etc. de la famille et de la propriété», Stockholm 1890, str. 60 — 100) što je utvrdio da je patrijarhalna kućna zajednica, koju još i danas nalazimo kod Srba i Bugara pod imenom zadruga ili bratstva, i u modifikovanom obliku među istočnim narodima, činila prelazni stupanj između matrijarhalne porodice, koja je proizašla iz grupnog braka, i inokosne porodice modernog sveta. Izgleda da je ovo dokazano bar za kulturne narode Starog sveta, za arijevence i semite.

¹ (1884) nedostaje dalji tekst sve do pasusa: Pre no što predemo na monogamiju . . . (str. 53)

Južnoslovenska zadruga pruža najbolji još postojeći primer takve porodične zajednice. Ona obuhvata više generacija potomaka jednog oca, s njihovim ženama, koji svi zajedno žive na jednom imanju, zajednički obrađuju svoja polja, hrane se i odevaju iz zajedničke zalihe i zajednički raspolazu viškom prihoda. Zajednica je pod vrhovnom upravom domaćina, koji je njen predstavnik u odnosima sa spoljnim svetom, koji sme prodavati manje predmete, koji vodi blagajnu i koji odgovara za nju, kao i za pravilan tok poslova. Njega biraju, i on nipošto ne mora biti najstariji. Žene i njihovi poslovi su pod upravom domaćice, koja je obično domaćinova žena. Ona ima važan, često odlučujući glas prilikom izbora muža devojkama. Ali vrhovnu vlast ima porodično veće, skupština svih odraslih zadrugara, kako žena tako i muškaraca. Domaćin polaže račun toj skupštini; ona donosi važnije zaključke, sudi zadrugarima, odlučuje o značajnijim kupovinama i prodajama, naročito u pogledu zemljišnog poseda itd.

Tek od pre desetak godina dokazano je da još postoje i u Rusiji takve velike porodične zadruge^[54]; sad je opštepriznato da one imaju korena u ruskim narodnim običajima isto toliko koliko i »obščine« ili seoske zajednice. One se javljaju u najstarijem ruskom zakoniku, Jaroslavljevoj »Pravdi«^[55], pod istim imenom (вервь) kao u dalmatinskim zakonima^[56], a mogu se utvrditi i u poljskim i češkim isto-rijskim izvorima.

Po Heusleru (»Institutionen des deutschen Rechts«^[57]) privredna jedinica nije prvobitno ni kod Nemaca inokosna porodica u današnjem smislu, nego »kućna zadruga«, koja se sastoji od nekoliko generacija, odnosno inokosnih porodica, i često obuhvata, pored njih, dosta neslobodnih. I rimska porodica se svodi na ovaj tip, te se, dosledno tome, u poslednje vreme jako osporava apsolutna vlast oca porodice, kao i bespravnost ostalih porodičnih članova nasuprot njemu. Izgleda da su slične porodične zadruge postojale takođe među Keltima u Irskoj; u Francuskoj su se održale u Niverneu pod imenom *parçonneries* do francuske revolucije, a u Franš-Konteu još ni danas nisu sasvim izumrle. U oblasti Luana (Saône et Loire) vidaju se velike seljačke kuće sa zajedničkom visokom centralnom dvoranom koja dopire do krova, a unaokolo su sobe za spavanje, do kojih se dolazi preko 6 - 8 stepenika i u kojima stanuje nekoliko generacija iste porodice.

Kućnu zadrugu, sa zajedničkim obrađivanjem zemlje, u Indiji pominjao je već Nearh^[58] u doba Aleksandra Velikog, i ona još i danas postoji u istoj oblasti, u Pendžabu i po celom severozapadnom delu zemlje. Na Kavkazu je sâm Kovalevski uspeo da dokaže njeno postojanje. Ona još postoji u Alžiru među Kabilima. Pretpostavljalo se da je postojala čak i u Americi; pokušalo se da se ona pronade u »kalpulima« koje opisuje Zurita u starom Meksiku^[59]; nasuprot tome, Cunow je (»Ausland«, 1890, br. 42 - 44)^[60] prilično jasno dokazao da je Peru, u doba osvajanja, imao neku vrstu uredjenja marke (pri

čemu je čudnovato da se marka takode zvala marca) s periodičnom podelom obradive zemlje, dakle, s pojedinačnim obrađivanjem.

U svakom slučaju, patrijarhalna kućna zadruga, sa zajedničkim imanjem i zajedničkim obrađivanjem, dobija sad sasvim drugi značaj nego dosad. Ne možemo više sumnjati u važnu ulogu koju je ona odigrala kod kulturnih i nekih drugih naroda Starog sveta kao prelazni oblik između matrijarhalne i inokosne porodice. Docije ćemo se vratiti na dalje zaključke, koje je izveo Kovalevski, da je ona bila takode i prelazni stupanj iz koga se razvila seoska opština ili marka s pojedinačnim obrađivanjem i s prvobitno periodičnom, a zatim konačnom podelom ziratne zemlje i livada.

U pogledu porodičnog života u okviru ovih kućnih zadruga, valja приметiti da je domaćin, bar u Rusiji, na glasu da mnogo zlo-upotrebljava svoj položaj u odnosu na mlade žene zadruge, posebno na snahe, i da često pravi od njih čitav harem, o čemu ruske narodne pesme govore prilično rečito.

Pre no što predemo na monogamiju, koja se s padom matrijarhata naglo razvija, još nekoliko reči o poligamiji i poliandriji. Oba oblika braka su samo izuzeci, tako reći, istorijski luksuzni proizvodi, osim kad bi u jednoj zemlji postojali jedan pored drugog, što, kao što je poznato, nije slučaj. Kako se iz poligamije isključeni muškarci ne mogu tešiti ženama preteklim od poliandrije, a kako je broj muškaraca i žena dosad bio približno jednak bez obzira na socijalne ustanove, to je samo po sebi isključeno da ma koji od ovih oblika braka bude uzdignut na stepen opštevažećeg oblika. Stvarno, poligamija *jednog* čoveka je bila očigledno proizvod ropstva, i ograničena je na pojedinačne izuzetne položaje. U semitskopatrijarhalnoj porodici u poligamiji živi samo sâm patrijarh, i najviše još nekoliko njegovih sinova, a ostali se moraju zadovoljiti *jednom* ženom. Tako je još i danas na celom Istoku: poligamija je povlastica bogatih i uglednih, i žene se regrutuju uglavnom kupovinom robinja; narodne mase žive u monogamiji. Isti takav je izuzetak poliandrija u Indiji i Tibetu, čije bi nesumnjivo zanimljivo poreklo iz grupnog braka¹ valjalo još bliže ispitati. U svojoj praksi, uostalom, poliandrija izgleda mnogo kulantnija od ljubomornog haremskog života muhamedanaca. U svakom slučaju, među Nairima u Indiji po trojica, četvorica ili više muškaraca imaju, doduše, zajedničku ženu, ali svaki od njih, uz to, može u zajednici s trojicom ili više drugih muškaraca imati drugu ženu, pa tako treću, četvrtu itd. Pravo je čudo da McLennan u ovim bračnim klubovima, koji daju mogućnost čoveku da bude član u više njih, a koje i sâm opisuje, nije otkrio novu klasu *klupskog braka*. Ovaj običaj bračnog kluba, uostalom, nije nikakva prava poliandrija, ona je, naprotiv, kao što primećuje još Giraud-Teulon, specijalizovan oblik grupnog braka; muškarci žive u poligamiji, žene u poliandriji².

¹ (1884) porodice punalua — ² (1884) nedostaje poslednja rečenica

4. *Monogamska porodica*. Kao što smo pokazali, ona se razvija iz sindijazmičke porodice u prelaznom dobu između srednjeg i višeg stupnja varvarstva; njena krajnja pobjeda je jedno od obeležja početka civilizacije. Ona se zasniva na vladavini muškarca, sa izričnim ciljem radanja dece s neosporivim očinstvom, a to se očinstvo zahteva jer ta deca, kao rođeni nasljednici, imaju da naslede jednog dana očevo imanje. Monogamska porodica razlikuje se od sindijazmičke mnogo većom čvrstinom bračne veze, koja se sada više ne može raskidati po volji obeju strana. Sada, po pravilu, može samo još muž da je raskine i da otera svoju ženu. Pravo na bračno neverstvo dopušteno mu je i sada, bar još na osnovu običaja (Code Napoléon izrično daje to pravo mužu dokle god ne dovede suložnicu u bračni dom⁽⁶¹⁾), te se ono, sa sve većim društvenim razvojem, sve više praktikuje; ako se žena seti stare polne prakse i poželi da je obnovi, kažnjava se strože nego ikad ranije.

Taj novi oblik porodice nalazimo u svoj njegovoj surovosti kod Grka. Dok nam, kao što primećuje Marx, položaj boginja u mitologiji prikazuje raniji period, kad su žene još imale slobodniji i ugledniji položaj, u herojsko doba nalazimo ženu¹ već uniženu prevlašću muža i konkurencijom robinja. Treba samo pročitati u *Odiseji* kako Telemah odbija i učutkava svoju majku. Kod Homera su zarobljene mlade žene plen pohote pobjednika; zapovednici biraju sebi redom, po rang, najlepše; cela *Ilijada* prožeta je, kao što je poznato, svadom između Ahila i Agamemnona zbog takve jedne robinje. Uz svakog značajnog Homerovog junaka spominje se zarobljena devojka, s kojom on deli šator i postelju. Oni vode sa sobom te devojke i u domovinu i u bračni dom, kao, kod Eshila, Agamemnon Kasandru; sinovi rođeni s takvim robinjama dobijaju jedan mali deo očinskog nasleđstva i smatraju se kao potpuno slobodni; Teukros je takav vanbračni sin Telamona i ima pravo da se zove po svom ocu. Od supruge se očekuje da se pomiri sa svim tim, a da sama sačuva strogu čednost i supružansku vernost. Grčka žena herojskog doba je, dođuše, poštovanija nego žena u periodu civilizacije, ali ona je, na kraju krajeva, ipak za muža samo mati njegove bračne dece-naslednika, njegova vrhovna upraviteljica kuće i starešina robinjâ, koje on može

¹ Dalji tekst sve do rečenice: Ali, uprkos svom zatvaranju i čuvanju... (str. 56) predstavlja Engelsovu verziju proširenu 1892. On je 1884. glasio: u poluzatvorskoj izolaciji, da bi se obezbedilo tačno utvrđivanje očinstva. Naprotiv, muškarac se zadovoljava robinjama zarobljenim u ratu, sa kojima u ratu deli svoj šator. To gotovo nije nimalo bolje u klasičnom periodu. U Beckerovom *Hariklu* može se naći opširan opis toga kako su se Grci odnosili prema svojim ženama. Ako ne baš zatvorene, ono bar izolovane od sveta, one su bile vrhovne služavke svojih muževa, pretežno ograničene na opštenje sa ostalim služavkama. Devojke su direktno zatvarane, žene su izlazile samo u pratnji robinja. Ako bi muškarac došao u posetu, žena se povlačila u svoju odaju.

po volji učiniti svojim konkubinama, što i čini. Postojanje ropstva pored monogamije, prisustvo mladih lepih robinja koje pripadaju potpuno *mužu* dalo je otpočetak monogamiji svoje specifično obeležje — monogamija *samo za ženu*, ali ne i za muža. A to obeležje ona ima još i danas.

Među poznijim Grcima moramo praviti razliku između Dorana i Jonjana. Prvi, čiji je klasičan primer Sparta, imaju u mnogom pogledu bračne odnose još starodrevnije čak od onih koje opisuje Homer. U Sparti važi sindijazmički brak, koji je država modifikovala prema tamošnjim shvatanjima i koji još u ponečemu podseća na grupni brak. Brakovi bez dece razvode se; kralj Anaksandrid (oko 560. pre n. e.) uzeo je, pored svoje žene bez dece, još jednu, i vodio dva domaćinstva; u isto doba kralj Ariston je uzeo, pored dveju žena nerotkinja, treću, ali je zato otpustio jednu od prvih. S druge strane, nekolicina braće smela je da ima zajedničku ženu; prijatelj kome se više sviđala prijateljeva žena smeo je s njim da je deli, i smatralo se da je pristojno staviti ženu na raspolaganje dobrom »pastuvu«, kako bi rekao Bismarck, čak i kad on nije bio građanin. Prema jednom mestu kod Plutarha, gde jedna Spartanka upućuje na svog muža ljubavnika, koji je progoni predlozima, izgleda — po Schoemannu — da je vladala čak još veća moralna sloboda.^[62] Stoga je stvarno brakolomstvo, neverstvo žene iza leđa muža, bilo nešto nečuveno. S druge strane, u Sparti, bar u zlatno doba, bili su nepoznati domaći robovi; neslobodni heloti živeli su odvojeno na imanjima; stoga su spartijati^[63] bili izloženi manjem iskušenju da uzimaju njihove žene. Prirodno je što su žene u Sparti, pod svim tim okolnostima, zauzimale mnogo uvaženiji položaj nego u ostalih Grka. Spartanske žene i elita atinskih hetera jedine su grčke žene o kojima ljudi antike govore s poštovanjem i čije reči smatraju vrednim da se zabeleže.

Sasvim je drukčije kod Jonjana, za koje je karakteristična Atina. Devojke su učile samo pređenje, tkanje i šivenje, u najboljem slučaju nešto čitanja i pisanja. One su živle gotovo kao zatvorenice, družile su se samo s drugim ženama. Odaja za žene bila je izdvojeni deo kuće na gornjem spratu ili u zadnjem delu kuće, u koju nisu lako ulazili muškarci, naročito stranci, i u koju su se one povlačile prilikom poseta muškaraca. Žene nisu izlazile bez pratnje robinje; kod kuće su bile u bukvalnom smislu pod stražom; Aristofan pominje mološke pse koje su držali radi zastrašivanja preljubnika, a u azijskim gradovima bar su radi čuvanja žena držali evnuhe, koje su na Hiosu već u Herodotovo doba fabrikovali za trgovinu, i to, po Wachsmuthu^[64], ne samo za varvare. Kod Euripida žena se označava kao *oikurema* (reč je srednjeg roda) kao stvar za staranje o kući, i ona je, izuzev rađanja dece, za Atinjanina bila samo vrhovna služavka. Muž je imao svoje gimnastičke vežbe, svoje javne poslove, iz kojih je žena bila isključena; osim toga, on je često imao na svom raspolaganju robinje, a u doba cvetanja Atine rasprostranjenu i od države u naj-

manju ruku povlašćenu prostituciju. Upravo na osnovu te prostitucije razvili su se jedini grčki tipovi žena koji se duhom i izgrađenim umetničkim ukusom isto toliko uzdižu iznad opšteg nivoa antičkih žena koliko Spartanke karakterom. Ali okolnost što je žena morala najpre biti hetera da bi postala žena predstavlja najoštriju osudu atinske porodice.

Ta atinska porodica postala je tokom vremena uzor po kome su podešavali svoje domaće odnose ne samo ostali Jonjani nego u sve većoj meri i svi Grci Grčke i kolonijâ. Ali, uprkos svom zatvaranju i čuvanju, Grkinje su nalazile dosta često priliku da prevare svoje muževe. Ovi muževi, koji bi se stideli da pokažu ma kakvu ljubav prema svojim ženama, zabavljali su se svakojakim ljubakanjima s heterama; ali poniženje ženâ osvetilo se muškarcima i ponižavalo je i sve njih, dok se nisu srozali u odvratnu ljubav s dečacima i oskrnavili svoje bogove, kao i same sebe, mitom o Ganimedu.

To je poreklo monogamije, ukoliko ga možemo pratiti kod najcivilizovanijeg i najrazvijenijeg naroda staroga veka. Ona nikako nije bila plod individualne polne ljubavi, s kojom nije imala ničeg zajedničkog, jer su brakovi, kao i ranije, bili brakovi iz imovinskih obzira. Ona je bila prvi oblik porodice koji se zasnivao, ne na prirodnim, već na ekonomskim¹ uslovima², naime, na pobeđi privatne svojine nad prvobitnom, iskonskom zajedničkom svojinom. Vladavina muža u porodici i radanje dece koja su mogla biti samo njegova i koja su bila određena za naslednike njegova bogatstva — to su bili jedini i isključivi ciljevi monogamije, koje su Grci bez okolišenja izražavali. Inače im je monogamija bila teret, dužnost prema bogovima, državi i sopstvenim precima koja se naprosto morala izvršiti. U Atini je zakon prinudavao ne samo na ženidbu nego i na ispunjavanje minimuma takozvanih bračnih dužnosti od strane muža³.

Na taj način monogamija se nikako ne javlja u istoriji kao izmirenje muškarca i žene, a još manje kao njegov najviši oblik. Naprotiv. Monogamija se javlja kao podjarmljivanje jednog pola od strane drugog, kao proklamacija suprotnosti polova koja je dotle nepoznata u celoj preistoriji. U jednom starom neštampanom rukopisu, koji smo 1846. napisali Marx i ja, nalazim ovo: »Prva podela rada je ona između muškarca i žene radi ranjanja dece.«⁽⁶⁵⁾ A danas mogu da dodam: Prva klasna suprotnost koja se javlja u istoriji poklapa se s razvojem antagonizma između muža i žene u monogamiji, a prvo klasno ugnjetavanje — s ugnjetavanjem ženskog pola od strane muškog. Monogamija je bila veliki istorijski napredak. Ali ona istovremeno, pored ropstva i privatne svojine, otvara epohu koja traje do danas, u kojoj je svaki napredak istovremeno relativni nazadak, u kojoj se blagostanje i razvoj jednih ostvaruje stradanjem i potiskivanjem

¹ (1884) društvenim — ² (1884) ovde se završava rečenica — ³ (1884) nedostaje poslednja rečenica

drugih. Ona je ćelijski oblik civilizovanog društva, na kome već možemo proučavati prirodu suprotnosti i protivrečnosti koje se u punoj meri razvijaju u tom društvu.

Stara relativna sloboda polnih odnosa nije uopšte iščezla pobedom sindijazmičkog, niti pak monogamskog braka.

«Stari braćni sistem, sveden na uže granice postepenim izumiranjem grupa punalua, okružavao je još porodicu, koja se dalje razvijala, i pratio ju je sve do svitanja civilizacije . . . on se najzad izgubio u novom obliku heterizma, koji prati ljude i u periodu civilizacije kao mračna senka koja leži na porodici.»^[66]

Pod heterizmom Morgan razume postojanje, *pored monogamskog braka*, vanbraćnih polnih odnosa muškaraca s neudatim ženama, koji, kao što je poznato, za vreme celog perioda civilizacije cvetaju u najrazličitijim oblicima i sve više prelaze u otvorenu prostituciju¹. Ovaj heterizam potiče sasvim neposredno iz grupnog braka, iz žrtve podavanja ženâ, kojom su one iskupljivale pravo na ćednost. Podavanje za novac bilo je najpre religijski akt, ono se vršilo u hramu boginje ljubavi, i novac je prvobitno išao u riznicu hrama. Hijerodule^[67] boginje Anaitis u Jermeniji, boginje Afrodite u Korintu, kao i religijske igračice koje su pripadale hramovima u Indiji, takozvane bajadere (što dolazi od izopaćene portugalske reći bailadeira — igračica, bile su prve prostitutke. Podavanje, prvobitno dužnost svake žene, docnije su vršile samo te sveštenice, zamenjujući sve druge žene. U drugih naroda heterizam potiče iz polne slobode, koja je dozvoljavana devojkama pre braka — dakle, opet ostatak grupnog braka, koji je samo drugim putem došao do nas. S pojavom imovinske nejednakosti, dakle još na višem stupnju varvarstva, sporadično se javlja najamni rad pored robovskog rada, te istovremeno, kao njegov nužni korelat, profesionalna prostitucija slobodnih žena pored iznuđavanog podavanja robinja. Tako je nasleđe, koje je grupni brak ostavio civilizaciji, dvostrano, kao što je sve što civilizacija stvara dvostrano, dvolično, unutrašnje podeljeno, protivrečno: ovde monogamija, tamo heterizam, zajedno sa svojim najekstremnijim oblikom, prostitucijom. Heterizam je, ni manje ni više, društvena ustanova kao svaka druga; on nastavlja staru polnu slobodu u korist muškaraca. U stvari, ne samo što ga trpe, već u njemu veselo učestvuju, naročito vladajuće klase, dok ga na rećima osuđuju. Ali stvarno ta osuda uopšte ne pogada muškarce koji u njemu učestvuju, nego samo žene, one su žigosane i isterane iz društva, da bi se još jednom proklamovala, kao osnovni društveni zakon, neogranićena vladavina muškaraca nad ženskim polom.

Međutim, time se razvija druga protivrećnost u okviru same monogamije. Pored supruga, koji heterizmom ulepšava svoj život,

¹ (1884) u ovom pasusu nedostaje sledeći tekst sve do reći: Heterizam je ni manje ni više društvena ustanova . . .

postoji zanemarena supruga¹. A nemoguće je imati jednu stranu protivrečnosti bez druge, kao što se ne može imati još cela jabuka u ruci pošto je polovina pojedena. Uprkos tome, izgleda da je to bilo mišljenje muškaraca dok im nisu otvorile oči njihove žene. S monogamijom se pojavljuju dva stalna društvena karakteristična lika koji su ranije bili nepoznati: ženin stalni ljubavnik i rogonja. Muškarci su odneli pobedu nad ženama, ali krunisanje su velikodušno preuzele pobedene. Uz monogamiju i heterizam, preljuba je postala neizbežna društvena ustanova — zabranjivana, strogo kažnjavana, ali nesavladiva. Izvesnost u pogledu oćinstva dece počivala je kao i ranije, u najboljem slučaju, na moralnom ubedenju, te da bi rešio nerešivu protivrečnost Code Napoléon je propisivao u čl. 312:

«L'enfant conçu pendant le mariage a pour père le mari; detetu začetom za vreme braka otac je — suprug.»

To je krajnji rezultat tri hiljade godina monogamije.

Tako nam inokosna porodica u slučajevima, koji ostaju verni njenom istorijskom postanku i koji usled isključive vlasti muža jasno ispoljavaju izrazit antagonizam muškarca i žene, daje sliku u malom istih suprotnosti i protivrečnosti kroz koje prolazi društvo, pocepano na klase na početku civilizacije, nemajući snage da ih reši i savlada. Ovde, naravno, govorim samo o onim slučajevima monogamije gde braćni život u stvari teče u saglasnosti s prvobitnim karakterom cele ustanove, ali gde se žena buni protiv vladavine muža. Da nije tako u svim brakovima, ne zna niko bolje od nemačkog filistra, koji ne ume da sačuva svoju vlast u kući, isto onako kao ni u državi, i čija je žena stoga s punim pravom uzela u svoje ruke komandu koje on nije ni dostojan. Ali zato on zamišlja sebe daleko iznad svog francuskog sapatnika, kome se, češće nego njemu samom, dešavaju mnogo gore stvari.

Uostalom, inokosna porodica nije se svuda i uvek javljala u klasično-oštrom obliku koji je imala kod Grka. Kod Rimljana, koji su, kao budući osvajači sveta, imali šire, iako manje istančane poglede od Grka, žena je bila slobodnija i poštovanija. Rimljanin je smatrao da mu je braćna vernost dovoljno zajamčena vlašću nad životom i smrću svoje žene. I žena je mogla ovde, kao i muž, da raskine brak po volji. Ali najveći napredak u razvoju monogamije nesumnjivo je izvršen ulaskom Nemaca u istoriju, i to stoga što se tada kod njih, verovatno usled njihovog siromaštva, monogamija još nije, izgleda, potpuno razvila iz sindijazmičkog braka. Ovo zaključujemo na osnovu triju okolnosti koje Tacit pominje. Prvo, iako je brak smatran za veliku svetinju — »oni se zadovoljavaju s jednom ženom, žene žive ograđene ćednošću«¹⁶⁸ — poligamija je ipak vladala među uglednim

¹ (1884) nedostaju poslednje dve rećenice

članovima i poglavicama plemena, dakle stanje slično onom kod Amerikanaca, kod kojih je važio sindijazmički brak. Drugo, prelaz iz matrijarhata u patrijarhat mogao je biti izvršen tek nedavno, jer je još majčin brat — najbliži muški gentilni srodnik po matrijarhatu — važio kao gotovo bliži srodnik od rodenog oca, što takode odgovara gledištu američkih Indijanaca, kod kojih je Marx, kao što je često govorio, našao ključ za razumevanje našeg sopstvenog drevnog doba. Najzad, treće, žene su kod Nemaca bile veoma cenjene i vrlo uticajne i u javnim poslovima, što je u neposrednoj protivrečnosti s monogamskom vlašću muškaraca. To su gotovo sve stvari u kojima se Nemci podudaraju sa Spartancima, kod kojih, kao što smo videli, sindijazmički brak tako isto još nije bio potpuno prevaziđen¹. S Nemcima je, dakle, i u ovom pogledu došao do svetske prevlasti jedan sasvim novi element. Nova monogamija, koja se sad razvijala iz mešavine naroda na ruševinama rimskog sveta, davala je vlasti muškaraca blaže oblike i dopuštala ženama, bar spolja, mnogo poštovaniji i slobodniji položaj nego što su ga ikad imale u klasičnom starom veku. Tek time je stvorena mogućnost da se iz monogamije — u njoj, pored nje, i nasuprot njoj, kako kad — mogao dostići najveći moralni napredak za koji joj dugujemo: današnja individualna polna ljubav, koja je bila nepoznata celom ranijem svetu.

Taj napredak, međutim, nastao je, bez sumnje, iz okolnosti što su Nemci još živeli u sindijazmičkoj porodici i što su položaj žene koji odgovara toj porodici, koliko god je bilo moguće, nakalemili na monogamiju, a nikako iz nekakve legendarne, čudesne prirodne naklonosti Nemaca ka moralnoj čistoti, koja se svodi na to što je sindijazmički brak u stvari bez oštrih moralnih protivrečnosti koje prate monogamiju. Naprotiv, Nemci su u svojim seobama, naročito prema jugoistoku, među stepskim nomadima na Crnom moru, moralno jako propali i od njih naučili, pored njihovih veština u jahanju, i zle, protivprirodne poroke, što Amijan izrično potvrđuje za Tajfalce, a Prokopije za Herule.

Ali, ako je monogamija od svih poznatih oblika porodice bila onaj oblik u kome se jedino mogla razviti moderna polna ljubav, to ne znači da se ona razvijala isključivo ili samo pretežno u njoj, kao ljubav jednog supruga prema drugom. Cela priroda stroge monogamije pod vlašću muža isključivala je to. Kod svih istorijski aktivnih, tj. kod svih vladajućih klasa sklapanje braka je ostalo ono što je bilo u vreme sindijazmičkog braka, stvar konvencije koju su aranžirali roditelji. A prvi istorijski oblik polne ljubavi kao strasti, kao strasti koja pripada svakom čoveku (bar iz vladajućih klasa), kao najvišeg oblika polnog nagona — što upravo čini njen specifični karakter — njen prvi oblik, viteška ljubav srednjeg veka, nije ni u kom

¹ (1884) nedostaje poslednja rečenica

slučaju bila neka bračna ljubav. Naprotiv. U svom klasičnom obliku, kod Provansalaca, viteška ljubav vodi pravo u preljubu, i njeni pesnici je slave. Cvet provansalske ljubavne poezije su albe, nemački *Tagelieder*. One žarkim bojama opisuju kako vitez leži u postelji pored svoje lepotice — žene drugog čoveka — dok napolju stoji čuvar koji mu dovikuje čim se javi prvo svitanje (*alba*), da bi mogao još neprimetno umaći. Scena rastanka predstavlja tada vrhunac. Severni Francuzi, kao i čestiti Nemci, primili su takode ovu vrstu poezije zajedno s odgovarajućim manirirom viteške ljubavi, i naš stari Wolf-ram von Eschenbach ostavio je o istom škakljivom predmetu tri vanredno lepe *Tagelieder*, koje su mi milije od njegove tri duge junačke pesme.

Buržoasko sklapanje braka u naše vreme je dvojako. U katoličkim zemljama roditelji, kao i pre, nalaze mladom buržoaskom sinu prikladnu ženu, a posledica toga je, naravno, najpuniji razvoj protivrečnosti koju sadrži monogamija: obilan heterizam od strane muža, obilna preljuba od strane žene. Katolička crkva je, bez sumnje, samo stoga i ukinula razvod braka, jer se uverila da protiv preljube, kao ni protiv smrti, nema leka. Naprotiv, u protestantskim zemljama je pravilo da se buržoaskom sinu dopušta da s više ili manje slobode nađe ženu iz svoje klase, pa se prema tome sklapanje braka može zasnivati na izvesnom stepenu ljubavi, što se pristojnosti radi uvek i pretpostavlja, kao što priliči protestantskom licemerstvu. Ovde se muževljev heterizam slabije praktikuje, a ženina preljuba je reda. Ali kako u braku ma koje vrste ljudi ostaju onakvi kakvi su bili pre braka, a buržuji protestantskih zemalja većinom su filistri, to ova protestantska monogamija, prosečno uzevši najbolje slučajeve, daje bračnu zajednicu ispunjenu užasnom dosadom, koju nazivaju porodičnom srećom. Najbolje ogledalo obeju metoda sklapanja braka je roman; za katolički manir — francuski, a za protestantski — nemački¹. U oba »on dobija«: u nemačkom — mladi čovek devojku, u francuskom — suprug rogove. Ko je, pri tome, od obojice gore prošao nije uvek jasno. Stoga dosada nemačkog romana i izaziva u francuskom buržuju onu istu jezu kao »nemoral« francuskog romana u nemačkom filistru. Uostalom, u poslednje vreme, otkako »Berlin postaje svetski grad«, nemački roman počinje da opisuje manje bojažljivo heterizam i preljubu u njemu, koji su tamo već odavno bili vrlo dobro poznati.

Medutim, u oba slučaja brak je uslovljen klasnim položajem učesnika, i utoliko je uvek — brak konvencije². Ovaj brak se u oba slučaja dosta često pretvara u najotvoreniju prostituciju — ponekad obeju strana, a mnogo češće u prostituciju žene, koja se od obične kurtizane razlikuje samo time što ona svoje telo ne iznajmljuje kao

¹ (1884) sledi: i švedski — ² (1884) nedostaje dalji tekst sve do pasusa: Polna ljubav postaje i može postati...

najamna radnica za rad na parče, nego ga jednom za svagda prodaje u ropstvo. I za sve brakove konvencijencije važe Fourier-ove reči:

«Kao što u gramatici dve negacije čine *jednu* afirmaciju, tako se u bračnom moralu dve prostitucije smatraju za *jednu* vrlinu.»¹

Polna ljubav postaje i može postati istinsko pravilo u odnosu prema ženi jedino među potlačenim klasama, što danas znači u proletarijatu — pa bio taj odnos službeno priznat ili ne. Ali ovde su uklonjene i sve osnove klasične monogamije. Ovde nema nikakve svojine radi čijeg su očuvanja i nasleđivanja baš stvorene i monogamija i vladavina muškaraca; ovde, prema tome, nema nikakve pobude za ustanovljavanje vladavine muškaraca. Čak nedostaju i sredstva; građansko pravo, koje zaštićuje tu vladavinu, postoji samo za imućne i za njihove odnose s proleterima; ono staje novaca i stoga, usled siromaštva radnika, nema nikakvog značaja za odnos radnika prema svojoj ženi. Tu odlučuju sasvim druge lične i društvene okolnosti. A otkako je krupna industrija premestila ženu iz kuće na tržište rada i u fabriku i načinila je dosta često hraniteljkom porodice, potpuno je uklonjen u proleterskom stanu poslednji ostatak vladavine muškaraca — osim možda nešto brutalnosti prema ženi, koja je uzela maha otkako je uvedena monogamija. Na taj način proleterska porodica nije više monogamska porodica u strogom smislu, čak i pored najstrasnije ljubavi i najpostojanije vernosti *obeju* strana i uprkos svim mogućim duhovnim i svetovnim blagoslovima. Stoga ovde većiti pratioci monogamije, heterizam i preljuba, imaju sasvim beznačajnu ulogu; žena je u stvari ponovo stekla pravo na razvod braka, i ako se dvoje ne mogu složiti, oni se radije razilaze. Ukratko, brak proletara je monogamski u etimološkom smislu reči, ali ni u kom slučaju u njenom istorijskom smislu¹.

Naši pravnici svakako nalaze da napredak zakonodavstva oduzima ženama u sve većoj meri razlog da se žale. Savremeni civilizovani zakonski sistemi sve više priznaju: prvo, da bi brak bio punovažan, ugovor mora biti sklopljen dobrovoljno od obeju strana, i, drugo, da i za vreme braka obe strane, jedna prema drugoj, moraju imati ista prava i dužnosti. Kad bi se oba ova zahteva konsekventno sprovela, onda bi žene imale *sve* što mogu zahtevati.

Ova čisto pravnička argumentacija potpuno se podudara s onom koju upotrebljava radikalni republikanski buržuj da bi odbio proletara i pozvao ga da ne remeti mir. Ugovor o radu treba da bude dobrovoljno sklopljen od obeju strana. A smatra se kao dobrovoljno sklopljen čim zakon *na hartiji* izjednači obe strane. Moć koju jednoj strani daje različit klasni položaj, pritisak koji on vrši na drugu stranu — stvarni ekonomski položaj *obeju* strana — to se zakona ništa ne tiče.

¹ (1884) nedostaje dalji tekst sve do pasusa: No, vratimo se Morganu... (str. 69)

I za vreme trajanja ugovora o radu trebalo bi, opet, da obe strane budu ravnopravne dokle god jedna ili druga strana izrično ne odustane. Što ekonomski položaj primorava radnika da se odrekne čak i poslednje prividnosti ravnopravnosti, za to opet nije kriv zakon.

U odnosu na brak, zakon, čak i najnapredniji, potpuno je zadovoljen čim su učesnici formalno izjavili u zapisniku svoj dobrovoljni pristanak. Šta se događa iza pravnih kulisa, gde se odigrava stvarni život, kako se dolazi do dobrovoljnog pristanka — o tome se ne mogu brinuti zakon i pravnik. A ipak bi ovde najprostije upoređenje prava trebalo da pokaže pravniku šta u stvari znači dobrovoljni pristanak. U zemljama gde je deci zakonom obezbeđen zakonski deo roditeljske imovine, gde ona, dakle, ne mogu biti potpuno lišena nasledstva — u Nemačkoj, u zemljama francuskog prava itd. — deca pri sklapanju braka moraju imati roditeljski pristanak. U zemljama engleskog prava, gde zakon ne traži roditeljski pristanak pri sklapanju braka, roditelji imaju i punu slobodu testamentalnog raspolaganja svojom imovinom, oni mogu po volji lišiti nasleđa svoju decu. Jasno je da uprkos tome i upravo stoga sloboda sklapanja braka u Engleskoj i Americi, u klasama gde ima šta da se nasledi, u stvari nije ni za dlaku veća nego u Francuskoj i Nemačkoj.

Nije ništa bolje ni s pravnom ravnopravnošću muža i žene u braku. Njihova pravna nejednakost, koju smo nasledili od ranijih društvenih odnosa, nije uzrok, već posledica ekonomskog ugnjetavanja žena. U starom komunističkom domaćinstvu, koje je obuhvatalo mnogo bračnih parova i njihovu decu, ženama povereno vođenje domaćinstva bilo je isto toliko javna, društveno nužna radinost, koliko i rad muškaraca na pribavljanju životnih namirnica. Ovo se izmenilo s patrijarhalnom porodicom, i još više s monogamskom inokosnom porodicom. Vođenje domaćinstva izgubilo je svoj javni karakter. Ono se više nije ticalo društva. Ono je postalo *privatna služba*; žena je postala prva služavka, isključena iz učešća u društvenoj proizvodnji. Tek joj je krupna industrija našeg doba — i to samo proleterki — opet otvorila put u društvenu proizvodnju, no s tim da ostaje isključena iz javne proizvodnje i da ne može ništa privređivati ako ispunjava svoje dužnosti u privatnoj službi porodice; i da nije u stanju da ispunjava svoje porodične dužnosti ako želi da uzme udela u javnoj radinosti i da samostalno privređuje. A kakav je položaj žene u fabrici takav joj je položaj u svim poslovnim granama, sve do lekarstva i advokature. Moderna inokosna porodica osnovana je na otvorenom ili prikrivenom domaćem ropstvu žene, a moderno društvo je masa koja se sastoji samo od inokosnih porodica kao svojih molekula. Danas u velikoj većini slučajeva, bar u imućnim klasama, muž mora da bude onaj koji privređuje, hranilac porodice, a to mu daje položaj gospodara kome nije potrebno nikakvo posebno pravno povlašćivanje. On je u porodici buržuj, a žena predstavlja proletarijat. U industrijskom svetu, međutim, specifičan karakter

ekonomskog ugnjetavanja koje podnosi proletarijat ističe se u svojoj punoj oštirini tek kad su uklonjene sve zakonske posebne privilegije kapitalističke klase i kad je uspostavljena puna pravna ravnopravnost obeju klasa; demokratska republika ne ukida suprotnost obeju klasa, ona, naprotiv, tek pruža tlo na kome će se borbom rešiti suprotnost. A isto tako će specifični karakter vladavine muža nad ženom u modernoj porodici, i nužnost, kao i način njihovog stvarnog društvenog izjednačenja izaći na punu svetlost dana tek onda kad obe strane budu pravno potpuno ravnopravne. Onda će se pokazati da je za oslobodenje žena prvi preduslov ponovno uvođenje celog ženskog roda u javnu radinost, a da ovo, opet, iziskuje uklanjanje svojstva inokosne porodice kao društvene privredne jedinice.

Prema tome, imamo tri glavna oblika braka, koji uglavnom odgovaraju trima glavnim periodima ljudskog razvoja. Divljaštvu odgovara grupni brak, varvarstvu — sindijazmički brak, civilizaciji — monogamija dopunjena preljubom i prostitucijom. Na višem stupnju varvarstva, između sindijazmičkog braka i monogamije uklopljeno je gospodarenje muževa nad robinjama, i poligamija.

Kao što je pokazalo čitavo naše izlaganje, napredak koji se ovim redom javlja vezan je za specifičnost da se ženama sve više oduzima polna sloboda grupnog braka, dok se ona muškarcima ne oduzima. I zaista, za muškarce grupni brak stvarno postoji i danas. Što je za ženu zločin i što povlači sobom teške zakonske i društvene posledice, to se za muškarca smatra kao časno ili, u najgorem slučaju, kao mala moralna mrlja koja se sa zadovoljstvom nosi. Ali ukoliko se tradicionalni heterizam u naše doba više menja usled kapitalističke robne proizvodnje i njoj prilagođuje, ukoliko se više pretvara u neprikrivenu prostituciju, utoliko više deluje demoralisajući. I doista, on demoralise muškarce još mnogo više nego žene. Prostitucija degradira među ženama samo nesrećnice koje su joj se odale, pa ni njih ni približno onoliko koliko se obično zamišlja. Naprotiv, ona ponižava karakter svih muškaraca uopšte. Tako je, na primer, dugotrajno vereništvo u devet slučajeva od deset prava pripremna škola za bračno neverstvo.

Međutim, idemo u susret društvenom prevratu u kome će sve dosadašnje ekonomske osnove monogamije isto tako neminovno nestati kao i osnove njene dopune, prostitucije. Monogamija je nastala usled koncentracije većih bogatstava u *jednoj* ruci — i to u ruci muškarca — i usled potrebe da se ta bogatstva ostave u nasleđe deci tog muškarca, a ne deci nekog drugog. Stoga je bila potrebna monogamija žene, a ne muža, tako da ta monogamija žene nije ništa smetala otvorenoj ili prikrivenoj poligamaji muškarca. Ali predstojeći društveni prevrat svešće na minimum svu tu brigu oko nasleđa pretvaranjem bar pretežno najvećeg dela trajnih, nasledivih bogatstava — sredstava za proizvodnju — u društvenu svojinu. Kako je,

pak, monogamija proistekla iz ekonomskih uzroka, hoće li ona nestati kad iščeznu ti uzroci?

Moglo bi se s pravom odgovoriti: ona ne samo što neće nestati, nego će, naprotiv, tek biti potpuno ostvarena. Jer s pretvaranjem sredstava za proizvodnju u društvenu svojinu nestaje i najamni rad, proletarijat, dakle i nužnost za izvestan broj žena — čiji se broj može statistički izračunati — da se za novac prodaju. Prostitucija nestaje, monogamija, umesto da propadne, postaje najzad stvarnost i za muškarce.

Položaj muškaraca biće, prema tome, u svakom slučaju jako izmenjen, ali i u položaju žena, *svih* žena, nastupa znatna promena. Prelaskom sredstava za proizvodnju u zajedničku svojinu, inokosna porodica prestaje biti privredna jedinica društva. Privatno domaćinstvo pretvara se u društvenu industriju. Nega i vaspitanje dece postaju javni posao; društvo se stara za svu decu podjednako, bila ona bračna ili vanbračna. Blagodareći tome, otpada briga zbog »posledica«, što danas predstavlja najbitniji društveni — kako moralni tako i ekonomski — moment koji sprečava devojkicu da se potpuno preda voljenom muškarcu. Neće li to biti dovoljan uzrok postepenom razvoju slobodnih polnih odnosa, a time i širokogrudijeg javnog mnenja u pogledu devičanske časti i ženske sramote? I, najzad, zar nismo videli da su u modernom svetu monogamija i prostitucija, doduše, suprotnosti, ali nerazdvojive suprotnosti, polovi istog društvenog stanja? Može li iščeznuti prostitucija a da sa sobom ne povuče u propast monogamiju?

Ovde stupa u dejstvo novi moment koji je u vreme kad se monogamija razvijala bio u najboljem slučaju jedva u začetku: individualna polna ljubav.

Pre srednjeg veka ne može se govoriti o individualnoj polnoj ljubavi. Samo se po sebi razume da su lična lepota, prisni odnos, podudarne sklonosti itd. budili kod ljudi različitog pola želju za polnim odnosima, i da nije bilo sasvim svejedno ni muškarcima ni ženama s kim će stupiti u taj najintimniji odnos. Ali odatle do naše polne ljubavi još je beskrajno daleko. U toku celog starog veka roditelji su sklapali brakove za učesnike, a ovi su se bez opiranja mirili s tim. Ono malo bračne ljubavi koju poznaje stari vek nije neka subjektivna naklonost već objektivna dužnost, nije uzrok već korelat braka. Ljubavni odnosi u modernom smislu javljaju se u starom veku samo izvan zvaničnog društva. Pastiri, čije su ljubavne radosti i stradanja opevali Teokrit i Mošous, Dafnid i Hloja Longoa⁽⁷⁰⁾ — sve su to robovi koji nemaju nikakvog udela u državi, životnoj sferi slobodnog građanina. Ali, izuzev među robovima, ljubavne avanture nalazimo jedino kao proizvode raspadanja starog sveta, i to sa ženama koje su isto tako izvan zvaničnog društva, s heterama, dakle sa strankinjama i oslobođenim robinjama: u Atini — uoči njene propasti, u Rimu — u doba imperije. Ako su se ikad dešavale lju-

bavne avanture između slobodnih građana i građanki, to je bilo jedino u vidu brakolomstva. I klasičnom pesniku ljubavi u starom veku, starom Anakreonu, bila je polna ljubav u našem smislu toliko bez važnosti da mu je čak i pol voljenog bića bio poslednja briga.

Naša polna ljubav razlikuje se suštinski od antičkog prostog polnog nagona, erosa. Prvo, ona pretpostavlja kod voljenog bića uzvratanje ljubavi; utoliko je žena izjednačena s muškarcem, dok se kod antičkog erosa to uzvratanje i ne traži uvek. Drugo, polna ljubav ima takav stepen intenziteta i trajanja da obema stranama neposedovanje i rastanak izgledaju velika, ako ne i najveća nesreća; da bi mogli pripadati jedno drugom oni stavljaju na kocku sve, čak i život, što se u starom veku moglo desiti jedino prilikom preljube. I, najzad, stvara se novo moralno merilo za ocenu polnog odnosa; ne pita se samo: da li je odnos bio bračan ili vanbračan, nego takođe: da li je proistekao iz uzajamne ljubavi ili ne? Razume se da u feudalnoj ili buržoaskoj praksi to novo merilo ne prolazi bolje od svih drugih merila morala — preko njega se prelazi. Ali ono ne prolazi ni gore. Ono je priznato isto toliko koliko i ostala — u teoriji, na hartiji. A zasad ono ne može više ni tražiti.

Srednji vek počinje s onim čime je stari vek prekinuo svoje začetke polne ljubavi: s brakolomstvom. Mi smo već opisali vitešku ljubav koja je stvorila *Tagelieder*. Od ove ljubavi, koja hoće da ruši brak, do one koja treba da ga osnuje još je dug put, koji viteštvo nije nikad do kraja prevalilo. Čak i kad predemo od frivolnih Romana na vrle Nemce, nalazimo u pesmi o Nibelunzima da Krimhilda, doduše, nije ništa manje potajno zaljubljena u Zigfrida nego on u nju, ali da ona ipak na Gunterovo obaveštenje da ju je obećao jednom vitezu, koga ne imenuje, mirno odgovara:

«Nema potrebe da me molite; kako mi zapovedate, tako ću uvek i postupiti; onoga koga mi vi, gospodaru, date za muža, s njim ću se rado veriti.»

Ne pada joj ni na pamet da bi ovde uopšte mogla doći u obzir njena ljubav. Gunter prosi Brunhildu, Atila Krimhildu, iako ih nisu nikad videli; isto tako u *Gutruni*⁽⁷¹⁾ Zigebant iz Irske prosi Norvežanku Utu, Hetel iz Hegelingena — Hildu iz Irske, najzad Zigfrid iz Morlanda, Hartnut iz Ormanije i Hervig iz Zelanda — Gutrunu; i tek se ovde događa da se ona dobrovoljno odlučuje za poslednjeg. Po pravilu, mladom knezu biraju njegovi roditelji nevestu ako su još živi, inače on sâm bira savetujući se s velikim vazalima, koji u svim slučajevima imaju pri tome odsudnu reč. Ne može ni biti drukčije. Za viteza ili barona, kao i za sâmog vladara zemlje, ženidba je politički akt, prilika za uvećanje moći pomoću novih saveza. Interes *kuće* ima da odluči, a ne želja pojedinca. Kako bi onda tu ljubav mogla da kaže poslednju reč u pogledu sklapanja braka?

To isto važi i za građanina-esnafliju srednjovekovnih gradova. Upravo privilegije koje ga štite, esnafski poredak sa svim svojim ograničenjima, veštački napravljene granice koje su ga zakonski odvajale, s jedne strane, od ostalih esnafa, s druge strane, od njegovih sopstvenih esnafskih drugova, njegovih pomoćnika i šegrtu, već su dosta suzile krug u kome je mogao tražiti sebi pogodnu suprugu. A koja je od njih bila najpogodnija — to u ovom zamršenom sistemu, razume se, nije odlučivala njegova individualna volja, već interes porodice.

Tako je u beskrajnoj većini slučajeva, sve do kraja srednjeg veka, sklapanje brakova ostalo ono što je od početka bilo — stvar o kojoj nisu odlučivali učesnici. Na početku se čovek rađao već oženjen — oženjen s celom grupom drugog pola. U poznijim oblicima grupnog braka verovatno je postojao sličan odnos, samo sa sve većim sužavanjem grupe. U sindijazmičkom braku je pravilo da majke ugovaraju brakove za svoju decu; i ovde odlučuju obziri u pogledu novih srodničkih veza koje bi imale da obezbede mladom paru povoljniji položaj u gensu i plemenu. A kad su s prevagom privatne svojine nad zajedničkom svojinom i s interesom u pogledu nasleđivanja došli do prevlasti patrijarhat i monogamija, onda je sklapanje braka postalo potpuno zavisno od ekonomskih obzira. *Oblik* braka kupovinom iščezava, ali se on u stvari u sve većoj meri sprovodi, tako da dobija cenu ne samo žena već i muškarac — ne prema svojim ličnim svojstvima, nego prema svom imanju. Da bi uzajamna naklonost učesnika trebalo da bude najodlučniji razlog pri sklapanju braka, to je od početka bilo i ostalo nešto nečuveno u praksi vladajućih klasa; tako nešto moglo se desiti, u najboljem slučaju, u romantiци ili među potlačenim klasama, koje se nisu uzimale u obzir.

To je bilo stanje koje je zatekla kapitalistička proizvodnja, kad se počela spremati, od epohe geografskih otkrića, da zavlada svetom pomoću svetske trgovine i manufakture. Moglo se pretpostaviti da joj je ovaj način sklapanja braka bio neobično pogodan, a tako je i bilo. A ipak — ironija svetske istorije je neiscrpna — kapitalistička proizvodnja je bila ta koja je morala načiniti odlučujući prodor u njemu. Pretvarajući sve stvari u robu, ona je raskrstila sa svim nasleđenim, tradicionalnim odnosima, stavila je na mesto nasleđenog običaja, istorijskog prava, kupovinu i prodaju, »slobodni« ugovor. Engleski pravnik H. S. Maine^[72] verovao je da je učinio ogromno otkriće kad je tvrdio da se ceo naš napredak prema ranijim epohama sastoji u tome što smo prešli from status to contract, od nasleđenih odnosa na odnose ugovorene slobodnom voljom, što se ukoliko je tačno, naravno, već nalazilo u *Komunističkom manifestu*^[73].

Ali za sklapanje ugovora potrebni su ljudi koji mogu slobodno raspolagati svojim ličnostima, postupcima i imanjima, i koji su među sobom ravnopravni. Stvaranje ovih »slobodnih« i »jednakih« ljudi bilo je upravo jedno od glavnih dela kapitalističke proizvodnje. Iako

se to isprva dešavalo samo na polusvestan, povrh toga religijski maskiran način, ipak je, posle luteranske i kalvinističke reformacije, bio utvrđen princip da je čovek potpuno odgovoran za svoje postupke samo onda kad ih je učinio u punoj slobodi volje, i da je moralna dužnost suprotstaviti se svakom prisiljavanju na nemoralno delo. No, kako se to slagalo s dosadašnjom praksom sklapanja braka? Brak je bio, po buržoaskom shvatanju, ugovor, pravni posao, i to najvažniji od svih, jer je donosio za ceo život odluku o telu i duhu dvaju ljudskih bića. Istina, on se tada sklapao formalno dobrovoljno; bez pristanka učesnika nije se mogao zaključiti. Ali znalo se i suviše dobro kako se dobijao pristanak i ko su stvarno bile ugovorne strane prilikom sklapanja braka. Međutim, ako se za sve druge ugovore tražila stvarna sloboda odlučivanja, zašto se nije zahtevala i za ovaj ugovor? Zar nisu i dva mlada bića, koja je trebalo sjediniti, takode imala pravo da slobodno raspolažu sama sobom, svojim telom i njegovim organima? Zar nije viteštvo uvelo u modu polnu ljubav, i zar nije, nasuprot viteškoj preljubničkoj ljubavi, ljubav suprugâ njen pravi buržoaski oblik? Ako je pak dužnost suprugâ da se uzajamno vole, zar nije isto toliko dužnost onih koji se vole da podu jedno za drugog, i ni za koga trećeg? Zar ovo pravo onih koji se vole nije bilo veće od prava roditelja, srodnika i ostalih uobičajenih posrednika i navodadžija? Ako je pravo slobodnog ličnog izbora nesmetano prodrlo u crkvu i religiju, kako je moglo stati pred neodrživim zahtevom starije generacije da raspolaže telom, dušom, imanjem, srećom i nesrećom mlade generacije?

Ova pitanja su se morala postaviti u doba koje je olabavilo sve stare društvene veze i pokolebalo sve nasledene predstave. Svet je odjednom postao gotovo deset puta veći; umesto jednog kvadranta polukugle, sad se cela Zemljina kugla ukazala pogledu zapadnih Evropljana, koji su se požurili da zauzmu ostalih sedam kvadranta. I kao što su pale stare uske zavičajne granice, pale su i hiljadugodišnje brane srednjovekovnog propisanog načina mišljenja. Kako spoljašnjem tako i unutrašnjem čovekovom oku otvorio se beskrajno širi horizont. Kakav su značaj mogli imati reputacija patricija ili časna esnafska privilegija, pokolenjima nasledivana, za mladog čoveka koga su privlačila bogatstva Indije, zlatni i srebrni rudnici Meksika i Potosije? To je bilo doba viteza-lutalica buržoazije; ono je imalo i svoju romantiku i svoje ljubavno maštanje, ali na buržoaskoj osnovi i, u krajnjoj liniji, s buržoaskim ciljevima.

Tako se dogodilo da je buržoazija, uzdižući se, naročito u protestantskim zemljama gde je najviše pokoleban postojeći poredak, sve više priznavala slobodu zaključivanja ugovora i u pogledu braka, i sprovodila je na gore opisani način. Brak je ostao klasni brak, ali u okviru klase učesnicima se dopuštao izvestan stepen slobode izbora. I na hartiji, u moralnoj teoriji i u poetskom prikazu, ništa nije bilo nepokolebljivije utvrđeno od principa da je svaki brak nemora-

lan ako se ne zasniva na uzajamnoj polnoj ljubavi i stvarno slobodnom sporazumu suprugâ. Ukratko, brak iz ljubavi je bio proklamovan pravom čoveka, i to ne samo kao *droit de l'homme*¹, već izuzetno i kao *droit de la femme*².

Ali ovo pravo čoveka razlikovalo se u jednoj tački od svih ostalih takozvanih prava čoveka. Dok su ova prava ostajala u praksi ograničena na vladajuću klasu, buržoaziju, a potlačenoj klasi, proletarijatu, bivala neposredno ili posredno zakidana, dotle se ovde opet potvrđuje ironija istorije. Vladajuća klasa ostaje pod vlašću poznatih ekonomskih uticaja, i stoga pokazuje samo u izuzetnim slučajevima stvarno slobodno sklopljene brakove, dok su ovi, kao što smo videli, u potlačenoj klasi pravilo.

Puna sloboda sklapanja braka može, dakle, biti opšte sprovedena tek onda kad uklanjanjem kapitalističke proizvodnje i njome stvorenih imovinskih odnosa budu odstranjeni svi sporedni ekonomski obziri, koji još i sad imaju tako snažan uticaj na izbor supruge. Tada više neće biti nikakvog drugog motiva osim uzajamne naklonosti.

Kako je, pak, polna ljubav po svojoj prirodi isključiva — iako se ova isključivost u današnje vreme potpuno ostvaruje samo u pogledu žene — to je brak, osnovan na polnoj ljubavi, po svojoj prirodi monogamija. Videli smo koliko je Bachofen bio u pravu kad je napredak od grupnog braka ka monogamiji smatrao pretežno kao delo ženâ; samo prelaz od sindijazmičkog braka ka monogamiji može se pripisati muškarcima; a istorijski se on u suštini sastojao u pogoršanju položaja ženâ i u olakšanju neverstva muškaraca. Ako sada izostanu još i ekonomski obziri, usled kojih su žene podnosile to uobičajeno neverstvo muževa — briga o svojoj sopstvenoj egzistenciji i još više briga o budućnosti dece — onda će time postignuta ravnopravnost ženâ, sudeći po celokupnom dosadašnjem iskustvu, uticati u neuporedivo većoj meri u tom smislu što će muževi postati stvarno monogamski nego pak u tom smislu što će žene postati poliandrijske.

Ali monogamija će nesumnjivo izgubiti sva ona obeležja koja su joj utisnuta njenim nastankom iz imovinskih odnosa, a to su, prvo, prevlast muža i, drugo — nerazrešivost braka. Prevlast muža u braku je jednostavna posledica njegove ekonomske prevlasti, i iščezava s njom sama od sebe. Nerazrešivost braka je delom posledica ekonomskog položaja u kome je monogamija nastala, a delom tradicija iz vremena kad se veza ovog ekonomskog položaja s monogamijom još nije potpuno shvatala i kad se religijski terala u krajnost. Ona je već danas hiljadu puta narušena. Ako je moralan samo onaj brak koji je osnovan na ljubavi, onda je tako isto moralan samo onaj brak u kome ljubav i dalje traje. Međutim, trajanje snažnog osećanja individualne polne ljubavi veoma je različito kod raznih osoba, naročito

¹ pravo muškarca — ² pravo žene

kod muškaraca, i ako se potpuno ugasi naklonost ili ako bude potisnuta novom strasnom ljubavlju, onda je razvod za obe strane, kao i za društvo, blagodat. Ljudi će biti samo pošteđeni uzaludnog gaganja kroz blato brakorazvodne parnice.

Dakle, ono što možemo danas naslućivati o uređenju polnih odnosa posle predstojećeg uklanjanja kapitalističke proizvodnje, pretežno je negativnog karaktera, ograničava se najviše na ono što nestaje. A šta će novo doći? To će se rešiti kad poraste novo pokolenje: pokolenje muškaraca koji nikad u svom životu nisu došli u priliku da podavanje ženâ kupuju novcem ili drugim sredstvom socijalne moći, i pokolenje ženâ koje nikad nisu došle u priliku da se podaju muškarcu iz bilo kakvih drugih obzira osim istinske ljubavi, niti da ljubljenom uskrate podavanje iz straha od ekonomskih posledica. Kad se pojave ti ljudi, biće im poslednja briga šta se danas zamišlja da bi oni trebalo da čine; oni će stvoriti svoju sopstvenu praksu i svoje odgovarajuće javno mnjenje o praksi svakog pojedinca — i tačka.

No, vratimo se Morganu, od koga smo se prilično udaljili. Istorijsko istraživanje društvenih ustanova koje su se razvijale u periodu civilizacije izlazi iz okvira njegove knjige. Stoga ga sudbina monogamije za vreme tog razdoblja zanima samo sasvim malo. I on u daljem razvoju monogamske porodice vidi napredak, približavanje punoj ravnopravnosti polova, ne smatrajući da je taj cilj postignut. Ali, kaže on,

«ako se prizna činjenica da je porodica prošla kroz četiri sukcesivna oblika i da je sad u petom, onda se postavlja pitanje da li ovaj oblik može biti u budućnosti većit. Jedino mogući odgovor je da ona mora napredovati kao što napreduje društvo, da se mora menjati u onoj meri u kojoj se menja društvo, sasvim kao i dosad. Ona je čedo društvenog sistema i održavaće stepen njegova razvitka. Kako se monogamska porodica popravila od početka civilizacije, i to vrlo primetno u moderno doba, to se može bar pretpostaviti da je ona sposobna za dalja usavršavanja, dok se ne postigne jednakost oba pola. Ako u dalekoj budućnosti monogamska porodica ne bi bila u stanju da ispunjava zahteve društva, onda je nemoguće prereći kakve će prirode biti njena naslednica^[74].

III

Irokeški gens

Prelazimo sad na drugo Morganovo otkriće, koje je bar isto toliko važno koliko i rekonstrukcija oblika iskonske porodice na osnovu sistemâ srodstva. Utvrđivanje da su rodovske zajednice u okviru jednog, plemena američkih Indijanaca, koje su obeležene životinjskim imenima suštinski istovetne s grčkim *genea*-ma i rimskim *gentes*-ima; da je američki oblik prvobitan, a grčkorimski pozniji, izveden; da celo društveno uređenje prastarih Grka i Rimljana s njihovim gensom, fratrijom i plemenom ima svoju vernu paralelu u američko-indijanskoj organizaciji; da je gens ustanova zajednička svim varvarima do njihovog ulaska u civilizaciju, pa čak i potom (ukoliko se može suditi na osnovu postojećih izvora) — ovo utvrđivanje je odjednom rasvetlilo najteže delove najstarije grčke i rimske istorije i istovremeno nam dalo neslućena obaveštenja o osnovima društvenog uređenja u prastaro doba — pre ustanovljenja *države*. Ma koliko jednostavna izgledala ova stvar kad je već poznata, ipak ju je Morgan otkrio tek u poslednje vreme; u svom ranijem delu, objavljenom 1871^[46], još nije bio prodro u tu tajnu, čije je docnije otkriće potpuno učutkalo za izvesno vreme¹ engleske preistoričare koji su inače toliko puni samopouzdanja.

Latinska reč *gens*, koju Morgan upotrebljava kao opšti naziv za tu rodovsku zajednicu, potiče, kao i grčka reč istog značenja *génos*, od opšteg arijevskog korena *gan* (nemački, gde po pravilu mora doći *k* umesto arijevskog *g*, *kan*) što znači radati. *Gens*, *génos*, sanskritski *dschanas*, gotski *kuni* (prema gornjem pravilu), staronordijski i anglosaksonski *kyn*, engleski *kin*, srednjovisokonemački *künne*, znače isto: rod, poreklo. Međutim, *gens* na latinskom, *génos* na grčkom, upotrebljava se specijalno za onu rodovsku zajednicu koja se diči zajedničkim poreklom (u datom slučaju od zajedničkog praoca) i koja je izvesnim društvenim i religijskim ustanovama povezana u posebnu zajednicu, čiji su postanak i priroda, uprkos tome, ostali dosad nejasni svim našim istoričarima.

¹ (1884) nedostaje: za izvesno vreme

Videli smo već gore, kod porodice punaluâ, kakav je sastav gena u prvobitnom obliku. On se sastoji od svih lica koja, posredstvom braka punaluâ i u saglasnosti s pojmovima koji u njemu nužno vladaju, čine priznato potomstvo pojedinačno određene pramajke, osnivačice gena. Kako je u ovom obliku porodice očinstvo neizvesno važi samo ženska loza. Pošto se braća ne smeju ženiti sa svojim sestrama, već samo sa ženama drugog porekla, to deca, rođena s tim stranim ženama, po matrijarhatu ispadaju iz gena. Ostaju, dakle, u okviru rodovske zajednice samo potomci *kćeri* svake generacije; potomci sinova prelaze u geneve svojih matera. Šta sad biva s tom grupom krvnog srodstva kad se ona konstituše kao posebna grupa nasuprot sličnim grupama u okviru plemena?

Kao klasičan oblik tog prvobitnog gena Morgan uzima gens Irokeza, specijalno plemena Senekâ. U tom plemenu postoje osam genova, nazvanih po životinjama: 1. vuk, 2. medved, 3. kornjača, 4. dabar, 5. jelen, 6. šljuka, 7. čaplja, 8. soko. U svakom gensku vlada sledeći običaj:

1. Gens bira svog sahema (mirnodopskog starešinu) i poglavicu (ratnog vodu). Sahem mora biti biran iz samog gena, i njegovo zvanje je bilo nasledno u njemu, ukoliko se pri upražnjenju moralo odmah nanovo popuniti; ratni voda mogao je biti izabran i izvan gena, a povremeno se moglo biti i sasvim bez njega. Za sahema nikad nije biran sin prethodnog, jer je među Irokezima vladao matrijarhat, te je sin pripadao drugom gensu; ali zato, i to često, biran je brat ili sestrić. Prilikom izbora u glasanju su učestvovali *svi*, i muškarci i žene. Ali izbor je morao biti potvrđen od ostalih sedam genova, i tek tada je izabrani svečano uveden u dužnost, i to od strane zajedničkog veća celog saveza Irokeza. Značaj ovoga pokazaće se docnije. Sahemova vlast u okviru gena bila je očinska, čisto moralne prirode; prinudnih sredstava nije imao. Pored toga, on je bio po službenoj dužnosti član plemenskog veća Senekâ, kao i saveznog veća svih Irokeza. Ratni poglavica mogao je izdavati naredbe samo prilikom ratnih pohoda.

2. Gens smenjuje po volji sahema i ratnog poglavicu. Smenjivanje vrše opet muškarci i žene zajedno. Smenjeni su, zatim, obični ratnici, kao i drugi, privatna lica. Plemensko veće može, uostalom, smeniti i sahema, čak i protiv volje gena.

3. Nijedan član ne sme se ženiti u okviru gena. To je osnovno pravilo gena, veza koja ga sjedinjuje; ono je negativni izraz vrlo pozitivnog krvnog srodstva, na osnovu koga njime obuhvaćene individue tek postaju gens. Otkrićem te jednostavne činjenice Morgan je prvi otkrio prirodu gena. Koliko je dosad gens malo shvaćen dokazuju raniji izveštaji o divljacima i varvarima, gde su različite korporacije, kao pleme, klan, tum itd., od kojih se gentilno uređenje sastoji, usled neshvatanja i nerazlikovanja, bile sve zajedno izmešane, i za koje se ponekad govorilo da je u okviru takve korporacije zabranjeno sklapanje braka. Time je stvorena bezizlazna zbrka, koja je pružila priliku

gospodinu McLennanu da se pojavi u ulozi Napoleona i zavede red autoritativnom odlukom: sva plemena se dele na takva u kojima je zabranjen brak (egzogamska) i na takva u kojima je on dozvoljen (endogamska). I stvorivši na taj način potpunu zbrku, on se mogao predati dubokoumnim istraživanjima o tome koja je od obeju njegovih apsurdnih klasa starija: egzogamija ili endogamija. Ova besmislica je prestala sama od sebe otkrićem gensa, osnovanog na krvnom srodstvu, koje je sa sobom povlačilo nemogućnost braka između njegovih članova. — Razume se da se zabrana braka u okviru gensa održava bez prekršaja na stupnju na kome zatičemo Irokeze.

4. Imanje umrlih pripadalo je ostalim gentilnim drugovima, ono je moralo ostati u gensu. S obzirom na beznačajnost predmeta koje je Irokez mogao ostaviti za sobom, naslede su delili među sobom najbliži gentilni srodnici; ako umre muškarac, onda — njegova rođena braća i sestre i materin brat; ako umre žena, onda — njena deca i rođene sestre, ali ne njena braća. Baš zbog toga nisu mogli muž i žena naslediti jedno drugog niti deca oca.

5. Gentilni drugovi su bili dužni da pružaju jedan drugom pomoć, zaštitu i osobito potporu prilikom osвете povrede koju su naneli stranci. U pogledu svoje bezbednosti, *pojedinač* se oslanjao na zaštitu gensa, i to s razlogom; ko bi njega povredio, povredio bi ceo gens. Odatle, iz krvnih veza gensa, proisticala je obaveza krvne osвете, koju su Irokezi bezuslovno priznavali. Ako bi neko iz stranog gensa ubio gentilnog druga, onda je ceo gens ubijenog bio obavezan na krvnu osvetu. Najpre bi se pokušalo sa posredovanjem; veće ubičinog gensa sastalo bi se i učinilo veću gensa ubijenog predloge za okončanje spora, najčešće nudeći izraze žaljenja i znatne darove. Ako bi ovi bili prihvaćeni, stvar je bila okončana. U protivnom slučaju, povređeni gens naime novao bi jednog ili više osvetnika koji su bili dužni da gone i ubiju ubicu. Ako bi se to desilo, gens ubijenog nije imao pravo da se žali, slučaj je bio okončan.

6. Gens ima izvesna imena ili niz imena koje u čitavom plemenu samo on sme da upotrebljava, tako da ime pojedinca istovremeno pokazuje kome gensu on pripada. Gentilno ime odmah povlači sa sobom gentilna prava.

7. Gens može da adoptira strance i da ih time primi u čitavo pleme. Ratni zarobljenici koje nisu ubijali postali su tako, posredstvom adopcije u jednom gensu, članovi plemena Seneká i time stekli sva gentilna i plemenska prava. Adopcija se vršila na predlog pojedinih gentilnih drugova, na predlog muškaraca koji su stranca primali kao brata ili sestru, ili na predlog ženâ koje su ga primale kao svoje dete; radi potvrde, bio je neophodan svečan prijem u gens. Tako su često pojedini, izuzetno proređeni gensovi popunjavani masovnom adopcijom članova nekog drugog gensa uz njegov pristanak. Među Irokezima svečan prijem u gens vršio se na javnoj sednici plemenskog veća, čime je prijem u stvari postao religijska ceremonija.

8. Specijalne religijske svečanosti jedva se mogu utvrditi kod indijanskih gensova; ali religijske ceremonije Indijanaca su više ili manje u vezi s gensovima. Za vreme šest godišnjih religijskih svetkovina Irokezâ, sahemi i ratne poglavice pojedinih gensova ubrajani su po službenoj dužnosti u »čuvare vere« i imali su svešteničke funkcije.

9. Gens ima zajedničko mesto za sahranu. Kod Irokeza države Njujork, koji su pritešnjeni sa svih strana belim ljudima, ono se već izgubilo, ali je ranije postojalo. Kod drugih Indijanaca još postoji; tako kod Tuskarora, bliskih srodnika Irokezâ, koji, iako hrišćani, imaju za svaki gens određen red na groblju, tako da se mati sahranjuje u istom redu s decom, ali ne i otac. A i kod Irokeza ceo gens umrlog prisustvuje pogrebu, priprema grob, posmrtno govore itd.

10. Gens ima veće, demokratsku skupštinu svih muških i ženskih odraslih članova, koji imaju jednako pravo glasa. Ovo veće je biralo i smenjivalo saheme i ratne poglavice, a isto tako i ostale »čuvare vere«; ono je odlučivalo o krvnini (vraždi) ili o krvnoj osveti za ubijene članove gensa; ono je adoptiralo strance u gens. Ukratko, ono je bilo suverena vlast u gensu.

Ovo su ovlašćenja tipičnog indijanskog gensa.

«Svi njegovi članovi su slobodni ljudi, obavezni da jedan drugom štite slobodu; među njima je jednakost u ličnim pravima — ni sahemi ni ratne starešine ne zahtevaju bilo kakvo preimućstvo; oni čine bratstvo, sjedinjeno krvnim vezama. Sloboda, jednakost, bratstvo, iako nisu nikad formulisani, bili su osnovni principi gensa, a ovaj je opet bio jedinica celog društvenog sistema, osnova organizovanog indijanskog društva. To objašnjava nepokolebljiv smisao za nezavisnost i lično dostojanstvo, koje Indijancima svako priznaje.»¹⁷³

U vreme otkrića Indijanci su bili organizovani u matrijarhalne gensove u celoj Severnoj Americi. Samo u pojedinim plemenima, kao što su plemena Dakotâ, gensovi su bili propali, a u nekim drugim, kao što su plemena Odžibve i Omaha, gensovi su bili patrijarhalno organizovani.

U vrlo velikom broju indijanskih plemena s više od pet ili šest gensova nalazimo po tri, četiri ili više gensova ujedinjenih u jednu posebnu grupu, koju Morgan, verno prevodeći indijansko ime, naziva fratrijom (bratstvom), po njenom grčkom pandanu. Tako pleme Senekâ ima dve fratrije. Prva obuhvata gensove od 1-4, a druga gensove od 5 do 8. Bliže ispitivanje pokazuje da ove fratrije najčešće predstavljaju prvobitne gensove, na koje se pleme najpre pocepalo; jer sa zabranom sklapanja braka u okviru gensa moralo je svako pleme obuhvatiti neminovno bar dva gensa da bi moglo samostalno postojati. Kako se pleme uvećavalo, cepao se opet svaki gens na dva ili više gensova, koji se sad javljaju kao posebni gensovi, dok prvobitni gens, koji obuhvata sve iz njega proizašle gensove, nastavlja život kao fratrija. Kod Senekâ i većine drugih Indijanaca gensovi jedne fratrije su bratski gensovi, dok su gensovi druge fratrije gensovi njihove braće od stričeva,

ujaka ili tetaka — izrazi koji u američkom sistemu srodstva, kao što smo videli, imaju vrlo stvaran i izrazit smisao. Prvobitno nijedan iz plemena Seneká nije smeo sklapati brak u okviru svoje fratrije, ali to je odavno izašlo iz običaja i zabrana je ograničena na gens. Tradicija Seneká je bila da su medved i jelen oba prvobitna gensa, od kojih su se ostali razgranali. Pošto se ova nova ustanova jednom ukorenila, ona je po potrebi modifikovana; ako bi izumrli gensovi jedne fratrije, onda su ponekad premeštani u nju, radi popunjavanja, čitavi gensovi iz drugih fratrija. Zbog toga nalazimo kod raznih plemena istoimene gensove različito grupisane u fratrije.

Funkcije fratrije kod Irokeza delom su društvene, a delom religijske. 1. U igri loptom fratrije igraju jedna protiv druge; svaka postavlja svoje najbolje igrače, ostali, podeljeni na fratrije, posmatraju i klade se jedni s drugima u pobeđu svojih. — 2. U plemenskom veću sahani i ratni vodi svake fratrije sede zajedno, obe grupe jedna prema drugoj, svaki govornik obraća se predstavnicima svake fratrije kao posebnom telu. — 3. Ako se u plemenu desi ubistvo, u kome ubica i ubijeni ne pripadaju istoj fratriji, onda povređeni gens često apeluje na svoje bratske gensove; ovi održavaju veće fratrije i obraćaju se drugoj fratriji kao celini, kako bi i ova sazvala veće radi okončanja spora. Ovide se, dakle, opet javlja fratrija kao prvobitni gens i s većim izgledom na uspeh od slabijeg pojedinačnog gensa, svog izdanka. — 4. U slučajevima smrti istaknutih ljudi druga fratrija se stara o pogrebu i pogrebnim svečanostima, dok fratrija umrlog sudeluje kao ožalošćena. Ako umre sahem, onda druga fratrija javlja saveznom veću Irokeza o upražnjenju zvanja. — 5. Prilikom izbora sahana veće fratrije je takode uzimalo udela. Potvrda izbora od strane bratskih gensova smatrala se manje-više obezbedenom, ali su gensovi druge fratrije mogli staviti prigovor. U takvom slučaju sastalo bi se veće te fratrije; ako bi veće bilo i dalje protivno, onda izbor nije važio. — 6. Ranije su Irokezi imali naročite religijske misterije, koje su beli ljudi nazivali medicine-lodges. U plemenu Seneká ove misterije su svetkovala dve religijske zajednice, u koje su novi članovi primani sa strogim ceremonijalom posvećivanja; svakoj od obe fratrije odgovarala je jedna od tih zajednica. — 7. Ako su, kao što je gotovo izvesno, četiri linages (roda) koja su u doba osvajanja zauzimala četiri četvrtine Tlaskale⁽⁷⁶⁾ bile četiri fratrije, onda je time dokazano da su fratrije imale značaj i vojnih jedinica, kao fratrije kod Grka i slične rodovske zajednice kod Nemaca; sva četiri linages išla su u borbu izdvojena u posebne čete, svaka u vlastitoj uniformi i s vlastitom zastavom, i pod zapovedništvom vlastitog vode.

Kao što više gensova obrazuje fratriju, tako u klasičnom obliku više fratrija obrazuje pleme; u pojedinim slučajevima, kad su plemena jako oslabljena, nema srednjeg člana — fratrije. Šta, dakle, karakteriše indijansko pleme u Americi?

1. Vlastita oblast i vlastito ime. Svako pleme je imalo, osim mesta

svog stvarnog naselja, još i znatnu oblast za lov i ribolov. Preko granica te oblasti pružao se prostran neutralan predeo, koji je dopirao do oblasti najbližeg plemena i koji je bio manji kod jezički srodnih plemena, a veći kod jezički nesrodnih plemena. To je ono što je kod Nemaca granična šuma, pustinja koju Cezarovi Suevi stvaraju oko svoje oblasti, isarnholt (na danskom jarnved, limes Danicus) između Danaca i Nemaca, Sachsenwald i branibor (na slovenskom = zaštitna šuma), po kome je Brandenburg dobio svoje ime, između Nemaca i Slovena. Oblast koja je na taj način nesigurnim granicama izdvojena bila je zajednička zemlja plemena, koju su kao takvu priznavala susedna plemena, a ono samo branilo od zahvatanja drugih plemena. Nesigurnost granica postajala je u praksi štetna većinom tek onda kad se stanovništvo znatno povećalo. — Imena plemena su, izgleda, nastajala mahom više slučajno nego što su birana namerno; u toku vremena često se dešavalo da su susedna plemena nazivala jedno pleme drugim imenom, a ne onim kojim se ono samo služilo; slično onom kako su Kelti nametnuli Nemcima njihovo prvo istorijsko zajedničko ime: Germani.

2. Posebni *dijalekt* koji je svojstven samo tom plemenu. U stvari, pleme i dijalekt se suštinski podudaraju; obrazovanje novih plemena i dijalekata cepanjem, događalo se još nedavno u Americi i verovatno još ni sad nije sasvim prestalo. Tamo gde su se dva oslabljena plemena stopila u jedno, izuzetno se događa da se u istom plemenu govore dva vrlo srodna dijalekta. Prosečna jačina američkih plemena je manje od 2000 glava: Čerokeza, međutim, ima oko 26 000, što predstavlja najveći broj Indijanaca u Sjedinjenim Državama koji govore istim dijalektom.

3. Pravo svečanog uvođenja u dužnost sahema i ratnih vođa koje su izabrali gensovi i

4. pravo da ih opet smene, i protiv volje njihova gensa. Kako su sahemi i ratni vođi članovi plemenskog veća, to su sama po sebi razumljiva ta prava koja pleme ima u odnosu na njih. Tamo gde se formirao savez plemena i gde je ukupan broj plemena bio zastupljen u saveznom veću pomenuta prava prelazila su na to veće.

5. Zajednička religijska shvatanja (mitologija) i vršenje obreda.

•Indijanci su bili na svoj varvarski način religiozan narod.^[77]

Njihova mitologija još nije kritički proučena; oni su zamišljali otelotvorenje svojih religijskih predstava — duhova svih vrsta — već u ljudskom obliku, ali niži stupanj varvarstva, na kome su bili, ne zna još ni za kakvo likovno prikazivanje, za takozvane idole. To je kult prirode i elemenata, koji se razvijao ka mnogobožstvu. Različita plemena imala su svoje redovne svetkovine s određenim oblicima vršenja obreda, naročito ples i igre; ples je osobito bio bitan sastavni deo svih religijskih svečanosti; svako pleme je posebno obavljalo svoje svečanosti.

6. Plemensko veće za zajedničke poslove. Ono se sastojalo od

svih sahema i ratnih voda pojedinih gensova, koji su bili njihovi istinski predstavnici jer su bili u svako doba smenljivi; ono je rešavalo javno, okruženo članovima plemena, koji su imali pravo da se umešaju u diskusiju i da njihovo mišljenje bude saslušano; veće je odlučivalo. Po pravilu, svaki prisutni je saslušan kad to zatraži, i žene su mogle izložiti svoje mišljenje preko govornika koga su same birale. Kod Irokeza se morala konačna odluka doneti jednoglasno, kao što je to bio slučaj i u pogledu nekih odluka nemačkih opština — marká. Osobita dužnost plemenskog veća bila je: uređenje odnosa sa stranim plemenima; ono je primalo i slalo izaslanstva, ono je objavljivalo rat i zaključivalo mir. Ako dode do rata, onda su ga vodili većinom dobrovoljci. U načelu se smatralo da je svako pleme u ratnom stanju sa svakim drugim plemenom s kojim nije sklopljen nikakav izričan ugovor o miru. Ratničke pohode protiv takvih neprijatelja mahom su organizovali pojedini istaknuti ratnici; oni su priređivali ratnu igru, i svaki koji je u njoj učestvovao izjavio je time da će uzeti učešće u pohodu. Kolona bi se smesta obrazovala i polazila. Isto tako, napadnutu plemensku oblast branili su većinom dobrovoljci. Odlazak i povratak takvih kolónâ bio je uvek povod za javne svečanosti. Dozvola plemenskog veća za takve pohode nije bila potrebna, i nije se ni tražila ni davala. Oni su sasvim slični privatnim ratnim pohodima nemačkih družina, kako ih Tacit opisuje, samo s tom razlikom što kod Nemaca družine već imaju stalniji karakter, obrazuju čvrsto jezgro koje je već u mirno doba organizovano i oko koga se u slučaju rata grupišu ostali dobrovoljci. Takve ratne kolone retko su bile mnogobrojne; najvažnije ekspedicije Indijanaca, i one na velikim odstojanjima, izvodile su neznatne ubojne snage. Ako bi se više takvih družina udružilo radi kakvog velikog pothvata, onda svaka družina sluša samo svog sopstvenog vođu; jedinstvo ratnog plana obezbeđivano je kako-tako većem tih voda. Isto takav bio je način ratovanja Alamana u četvrtom veku na gornjoj Rajni, kako ga opisuje Amijan Marcellin.

7. U nekim plemenima nalazimo vrhovnog poglavicu, čija su ovlašćenja, međutim, vrlo neznatna. To je jedan od sahema koji u slučajevima kad je potrebno brzo delanje preduzima privremene mere dok se veće bude moglo sastati i doneti konačnu odluku. To predstavlja slab zametak činovnika sa izvršnom vlašću, koji je, međutim, u daljem razvoju većinom ostao jalov; kao što ćemo videti, ovaj se upravo razvio u većini slučajeva, ako ne svuda, iz vrhovnog vojskovođe.

Većina američkih Indijanaca nije otišla dalje od ujedinjavanja u pleme. Živeći u malobrojnim plemenima, rastavljeni jedni od drugih prostranim graničnim predelima, slabljeni većitim ratovima, oni su s malo ljudi zauzimali ogromnu oblast. Savezi između srodnih plemena ponekad su se obrazovali usled trenutno teškog položaja, i raspadali su se njegovim prestankom. Ali u pojedinim krajevima su se rasepkana, prvobitno srodna plemena ponovo zbila u trajne saveze i tako učinila

prvi korak ka obrazovanju nacija. U Sjedinjenim Državama nalazimo najrazvijeniji oblik takvog saveza kod Irokezâ. Seleći se iz svojih prebivališta zapadno od Misisipija, gde su verovatno činili granu velike porodice Dakotâ, naselili su se posle dugog selenja u današnjoj državi Njujork podeljeni na pet plemena: Seneka, Kajuga, Onondaga, Oneida i Mohok. Oni su se hranili ribom, divljači i proizvodima primitivnog povrtarstva, živeli u selima koja su većinom bila zaštićena palisadom. Nikad brojniji od 20 000 glava, oni su imali u svih pet plemena izvestan broj gensova zajednički, govorili su vrlo srodnim dijalektima istog jezika, i zauzimali su sad povezanu oblast koja je bila podeljena na pet plemena. Kako je ova oblast bila odskora osvojena, bilo je prirodno što je ušlo u običaj da se ova plemena uzajamno pomažu protiv onih koja su potisnula, te se iz toga razvio, najkasnije početkom 15. veka, formalni »večni savez«, konfederacija, koja je odmah, svesna svojih novih snaga, dobila agresivan karakter, i na vrhuncu svoje moći, oko 1675, osvojila okolne velike predele, a stanovnike delom oterala, a delom im nametnula obavezu danka. Savez Irokeza predstavlja najnapredniju društvenu organizaciju koju su postigli Indijanci, ukoliko nisu izašli iz nižeg stupnja varvarstva (dakle sa izuzetkom Meksikanaca, Novomeksikanaca^[29] i Peruanaca). Osnovne odredbe saveza bile su sledeće:

1. Večni savez pet krvno srodnih plemena na osnovu potpune jednakosti i nezavisnosti u svim unutrašnjim plemenskim poslovima. To krvno srodstvo predstavlja pravu podlogu saveza. Od pet plemena tri su se nazivala matičnim plemenima i bila međusobno bratska plemena; oba druga plemena nazivala su se plemenima-izdancima i bila su tako isto bratska plemena međusobno. Tri gensa — najstarija — još su imala žive predstavnike u svih pet plemena, a ostala tri — u tri plemena; članovi svakog od tih gensova bili su svi zajedno braća u svih pet plemena. Zajednički jezik, koji je imao samo različite dijalekte, bio je izraz i dokaz zajedničkog porekla.

2. Organ saveza bilo je savezno veće od 50 sahema, koji su bili svi jednaki po rangi i ugledu; to veće donosilo je konačne odluke o svim pitanjima saveza.

3. Tih 50 sahema bili su prilikom osnivanja saveza raspodeljeni po plemenima i gensovima kao nosioci novih dužnosti, izrično uspostavljenih u savezne svrhe. Prilikom svakog upražnjenja njih su birali dotični gensovi i oni su ih u svako doba mogli smeniti; ali pravo uvođenja u njihovu dužnost pripada saveznom veću.

4. Ti savezni sahemi bili su sahemi i u svojim odnosnim plemenima i imali su pravo učešća i glasa u plemenskom veću.

5. Sve odluke saveznog veća morale su se donositi jednoglasno.

6. Glasanje se vršilo po plemenima, tako da su se svako pleme i u svakom plemenu svi članovi veća morali saglasiti da bi doneta odluka bila punovažna.

7. Svako od pet plemenskih veća moglo je sazvati savezno veće ali ono nije moglo samo sebe sazvati.

8. Sednice su se držale pred okupljenim narodom; svaki Irokez je mogao uzeti reč; odluku je donosilo samo veće.

9. Savez nije imao na vrhu nikakve ličnosti, nikakvog šefa izvršne vlasti.

10. Zato je savez imao dva vrhovna ratna vođa s jednakim ovlašćenjima i jednakom vlašću (dva »kralja« kod Spartanaca, dva konzula u Rimu).

To je bilo čitavo javno uređenje u kome su Irokezi živeli više od četiri stotine godina i još žive. Opisao sam ga detaljnije po Morganu, jer ovde imamo priliku da proučavamo organizaciju društva koje još ne zna za državu. Država pretpostavlja posebno javnu vlast, izdvojenu od celine članova od kojih se u datom trenutku sastoji, i Maurer — koji je dobrim instinktom u uređenju nemačke marke s pravom video čisto društvenu ustanovu koja se od države bitno razlikuje iako joj docnije većim delom služi kao osnova — Maurer je, stoga, u svim svojim radovima proučavao postepeno nastajanje javne vlasti iz i mimo prvobitnih uređenja marká, selá, spahiluká i gradova. Kod severnoameričkih Indijanaca vidimo kako se prvobitno jedinstveno pleme postepeno širi po ogromnom kontinentu, kako od plemena cepanjem nastaju narodi, cele grupe plemena, kako se jezici menjaju, dok ne postanu ne samo nerazumljivi jedan drugom, već se gotovo izgubi i svaki trag prvobitnog jedinstva; kako se, pored toga, u plemenima pojedini gensovi cepaju na više njih, kako se stari matični gensovi održavaju kao fratrije, dok imena tih najstarijih gensova ipak ostaju ista kod vrlo udaljenih i dugo razdvojenih plemena — vuk i medved još su gentilna imena kod većine indijanskih plemena. Gore opisano uređenje odnosi se uglavnom na sve njih — samo s tom razlikom što se mnoga od njih nisu razvila do saveza srodnih plemena.

Ali vidimo, isto tako, kad je gens jednom postao društvenom jedinicom, u kojoj se meri čitavo uređenje gensova, fratrija i plemena razvija iz ove jedinice sa gotovo neodoljivom nužnošću, zato što se razvija prirodno. Sve troje — gens, fratrija i pleme — jesu grupe različitih stepena krvnog srodstva, od kojih je svaka zasebno izdvojena i uređuje svoje sopstvene poslove, ali koja, isto tako, dopunjuje druge. I krug poslova koji im pripadaju obuhvata sve javne poslove varvara na nižem stepnju. Prema tome, kad kod jednog naroda nademo gens kao društvenu jedinicu, možemo očekivati i organizaciju plemena sličnu ovoj ovde opisanoj; i gde raspoložemo dovoljnim izvorima, kao kod Grka i Rimljana, mi ćemo je ne samo naći već ćemo se i uveriti da će nam, i tamo gde nas izvori iznevere, upoređenje s američkim društvenim uređenjem pomoći da savladamo najteže sumnje i zagonetke.

Divno li je to gentilno uređenje u svojoj svojoj bezazalnosti i jednostavnosti! Sve ide svojim uređenim tokom — bez vojnika, žandarma i policajaca, bez plemstva, kraljeva, namesnika, prefekata ili sudija,

bez tamnica, bez parnica. Svaku svadu i spor rešava zajednica onih kojih se tiče, gens ili pleme, ili pojedini gensovi među sobom. Samo kao krajnje, retko primenjivano sredstvo preti krvna osveta, čiji je oblik — samo civilizovan i opterećen svim preimućtvima i štetnim stranama civilizacije — i naša smrtna kazna. Iako ima mnogo više zajedničkih poslova nego sad — za čitav niz porodica domaćinstvo je zajedničko i komunističko, zemlja pripada plemenu, samo su baštice privremeno dodeljene domaćinstvima — ipak nema ni traga od našeg razgranatog i zamršenog upravnog aparata. Odluke donose oni kojih se one tiču, i u većini slučajeva sve je već uređeno vekovnim običajem. Siromašnih i oskudnih ne može biti — komunističko domaćinstvo i gens znaju svoje obaveze prema starima, bolesnima i u ratu osakaćenima. Svi su jednaki i slobodni — uključujući i žene. Robova još nema, podjarmljivanja tuđih plemena obično takode još nema. Kad su Irokezi, oko 1651, pobedili plemena Iri i »neutralnu naciju«⁽⁷⁸⁾, ponudili su im da kao ravnopravni stupe u savez; tek kad su pobedeni to odbili, bili su proterani iz svoje oblasti. A kakve muškarce i žene stvara takvo društvo potvrđuje divljenje svih belih ljudi koji su došli u dodir s neiskvarenim Indijancima — zbog ličnog dostojanstva, iskrenosti, jačine karaktera i hrabrosti ovih varvara.

Videli smo sasvim skoro primere ove hrabrosti u Africi. Zulu-kaferi pre nekoliko godina, kao i Nubijci pre nekoliko meseci — oba plemena u kojima još nije izumrlo gentilno uređenje — učinili su ono što nijedna evropska vojska ne bi mogla učiniti⁽⁷⁹⁾. Naoružani samo kopljima i džilitima, bez vatrenog oružja, pod kišom tanadi iz ostraguša engleske pešadije — priznate za najbolju na svetu za borbu u zbijenim redovima — oni su napredovali sve do bajoneta i uneli više puta pometnju u pešadiju, čak je i odbacili, uprkos kolosalnoj nejednakosti oružja i uprkos tome što nemaju nikakav rok vojne službe niti znaju šta je to vojna obuka. Šta su oni u stanju da izdrže i učine dokazuju žalbe Engleza da Kafer za 24 časa prevali poduži put brže nego konj — najmanji mišić iskače, tvrd i očeličen, kao šviger biča, kaže jedan engleski slikar.

Tako su izgledali ljudi i ljudsko društvo pre nego što je izvršena podela na različite klase. I kad uporedimo njihov položaj s položajem ogromne većine današnjih civilizovanih ljudi, onda je razlika ogromna između današnjeg proletera i sitnog seljaka i slobodnog člana starog gentilnog društva.

To je jedna strana. Ali ne zaboravimo da je ova organizacija bila osuđena na propast. Ona nije mogla prevazići pleme. Savez plemena već obeležava početak njenog podriivanja, kao što će se videti i kao što se već pokazalo u irokeškim pokušajima podjarmljivanja. Ono što je izvan plemena bilo je izvan prava. Gde nije postojao izričan ugovor o miru, vladao je rat plemena s plemenom, i rat je vođen sa surovošću koja odlikuje čoveka od ostalih životinja i koja je tek docnije ublažena interesom. Gentilno uređenje u doba svog cvetanja, kao što smo ga

videli u Americi, pretpostavlja krajnje nerazvijenu proizvodnju, te stoga sasvim retko stanovništvo na prostranoj oblasti; stoga i gotovo potpunu podložnost čoveka spoljnoj prirodi, koja mu se, nepoznata i neshvaćena, suprotstavlja, što se odražava u detinjastim religijskim predstavama. Pleme je ostalo granica za čoveka, kako prema strancu iz drugog plemena tako i prema samom sebi: pleme, gens i njihove ustanove bili su sveti i neprikosnoveni, od prirode data viša sila kojoj je pojedinac ostajao bezuslovno potčinjen u osećanju, mišljenju i delanju. Ma koliko nam izgledali impozantni ljudi ove epohe, oni se ne razlikuju jedan od drugog, oni još vise, kao što kaže Marx, na pupčanoj vrpici prvobitne zajednice. Snaga ovih prvobitnih zajednica morala se slomiti, i ona je slomljena. Ali ona je slomljena uticajima koji nam unapred izgledaju kao degradacija, kao pad u greh s jednostavne moralne visine starog gentilnog društva. Najniži interesi — prostačka lakomost, brutalna žudnja za uživanjima, prljav tvrdičluk, sebično grabljenje zajedničke imovine — osveštavaju novo, civilizovano, klasno društvo; najsramnija sredstva — krađa, nasilje, podmuklost, izdaja — potkopavaju staro besklasno gentilno društvo i dovode ga do pada. A samo novo društvo, u toku čitavih dve i po hiljade godina svog opstanka, nije bilo nikad nešto drugo do razvoj neznatne manjine na račun eksploatisane i potlačene ogromne većine, a ono je to sad više nego ikad ranije.

IV

Grčki gens

Grci su, kao i Pelazgi i drugi narodi istog porekla, bili organizovani još od preistorijskog doba po istom organskom redu kao i Amerikanci: gens, fratrija, pleme, savez plemenâ. Fratrija je mogla nedostajati, kao kod Dorana, savez plemena nije još morao biti svuda obrazovan, ali u svim slučajevima gens je bio jedinica. U doba kad se javljaju u istoriji Grci su na pragu civilizacije; između njih i američkih plemena, o kojima je ranije bilo reči, nalaze se gotovo dva čitava velika razvojna perioda za koja su Grci herojskog doba izmakli Irokezima. Stoga gens Grka i nije više ni u kom slučaju arhaičan gens Irokezâ, žig grupnog braka¹ počinje da se gubi u znatnoj meri. Matrijarhat je ustupio mesto patrijarhatu; time je privatno bogatstvo, koje se javlja, učinilo prvi prodor u gentilno uređenje. Drugi prodor je bio prirodna posledica prvog: pošto bi, posle uvođenja patrijarhata, imanje bogate naslednice njenom udajom prešlo na njenog muža, dakle otišlo u drugi gens, rušena je osnova čitavog gentilnog prava i ne samo što se dozvoljavalo, već se u tom slučaju *nalagalo* sa se devojka uda u okviru gensa kako bi imanje ostalo u njemu.

Po Grote-ovoj^[80] istoriji Grčke, specijalno atinski gens sačuvao se zahvaljujući ovome:

1. Zajedničke religijske svečanosti i isključivo pravo na svešteničku čast u slavu određenog boga, tobožnjeg praoca gensa, koji je u tom svojstvu bio označen posebnim nadimkom.
2. Zajedničko mesto za sahranu (upor. Demostenova »Eubulida^[81]).
3. Uzajamno pravo nasleđivanja.
4. Uzajamna obaveza na pomoć, zaštitu i potporu u slučaju nasilja.

¹ (1884) porodica punalua

5. Uzajamno pravo i obaveza na sklapanje braka u gensu u izvesnim slučajevima, naročito u pogledu devojaka bez roditelja ili naslednica.

6. Posedovanje, bar u nekim slučajevima, zajedničke svojine, s vlastitim arhontom (starešinom) i rizičarem.

Zatim, ujedinjenje u fratriju povezivalo je više gensova, ali ne tako čvrsto; ipak i ovde nalazimo uzajamna prava i dužnosti slične vrste, naročito zajedničko vršenje izvesnih religijskih obreda i pravo na osvetu ako je ubijen frator. Skup fratrija jednog plemena imao je opet zajedničke svete svečanosti koje su se redovno ponavljale pod vodstvom phylobasileus-a (plemenskog starešine), izabranog između plemića (eupatrida).

Toliko Grote. A Marx dodaje: »I kroz grčki gens očigledno proviruje divljak (na primer, Irokez).« On će biti još očigledniji čim nastavimo naša ispitivanja.

Jer grčkom gensu svojstvene su još sledeće crte:

7. Poreklo po patrijarhatu.

8. Zabrana braka u gensu osim u slučaju naslednica. Ovaj izuzetak i njegovo formulisanje u vidu zapovesti potvrđuju da je još važno staro pravilo. Ovo proizlazi, isto tako, iz opšte važećeg pravila da se žena udajom odricala religijskih obreda svog gensa i prelazila na obrede svog muža, u čiju je fratriju i upisivana. Prema tome, i po jednom čuvenom mestu kod Dikearha^[82], pravilo je bilo sklapanje braka izvan gensa, i Becker u *Hariklu* upravo pretpostavlja da niko nije smeo sklopiti brak u okviru svog vlastitog gensa^[83].

9. Pravo adopcije u gens; ono se vršilo adopcijom u porodicu, ali s javnim formalnostima i samo izuzetno.

10. Pravo izbora i smenjivanje starešine. Znamo da je svaki gens imao svoga arhonta, ali nigde nije rečeno da je u izvesnim porodicama ta dužnost nasledna. Sve do svršetka varvarstva verovatno nije bilo stroge¹ naslednosti, koja je sasvim nespojiva sa stanjem gde su bogati i siromašni u okviru gensa imali potpuno jednaka prava.

Ne samo Grote, već i Niebuhr, Mommsen i svi ostali dosadašnji istoričari klasičnog starog veka pretrpeli su neuspeh s gensom. Iako su pravilno zabeležili mnoga njegova obeležja, oni su stalno u njemu videli *grupu porodicâ* te su time sebi onemogućili da shvate prirodu i poreklo gensa. Porodica u gentilnom uređenju nikad nije bila organizaciona jedinica, niti je to mogla biti, jer su muž i žena neminovno spadali u dva različita gensa. Gens je potpuno ulazio u fratriju, fratrija u pleme; porodica je ulazila polovinom u gens muža, a polovinom u gens žene. Ni država ne priznaje u javnom pravu nikakvu porodicu; do danas ona postoji samo za privatno pravo. Ipak naša čitava dosadašnja istoriografija polazi od apsurdne pretpostavke, koja je postala nepriko-

¹ (1884) nedostaje: stroge

snovena naročito u XVIII veku, da je monogamska, inokosna porodica, koja je jedva starija od civilizacije, jezgro oko koga su se postepeno iskristalisali društvo i država.

»Gospodinu Grote-u treba dalje primetiti«, dodaje Marx, »da su gensovi, iako ih Grci izvode iz mitologije, stariji od mitologije, koju su oni sami stvorili sa njenim bogovima i polubogovima.«

Morgan najradije citira Grote-a, jer je on ugledan, a ipak svedok u koga se ne može sumnjati. Grote dalje iznosi da je svaki atinski gens imao ime izvedeno od svoga tobožnjeg praoca; da je bio opšti običaj pre Solona, a i posle Solona u slučaju kad nema testamenta, da gentilni drugovi (*gennêtes*) umrlog nasleduju njegovu imovinu, i da su u slučaju ubistva najpre srodnici, zatim gentilni drugovi, i najzad fratori ubijenog imali pravo i dužnost da pred sudovima progone ubicu:

»Sve što znamo o najstarijim atinskim zakonima osniva se na podeli u gensove i fratrije.«⁽⁸⁴⁾

Poreklo gensova od zajedničkih predaka zadalo je mnogo mukâ »cepidlačkim filistrima« (Marx). Pošto oni, naravno, izjavljuju da su zajednički preci čisti mitovi, oni prosto ne mogu da objasne kako je gens nastao iz paralelnih, prvobitno sasvim nesrodnih porodica, a ipak moraju da to učine kako bi objasnili samo postojanje gensova. Tako oni ostaju u vrtlogu reči, ne uspevajući da odu dalje od tvrdjenja: rodoslovlje je, doduše, bajka, ali gens je stvarnost, te na kraju krajeva Grote izjavljuje (s Marxovim umecima):

»Vrlo retko čujemo o tom rodoslovlju, jer se ono iznosi na javnost samo u izvesnim, osobito svečanim slučajevima. Ali neznatniji gensovi imali su svoje zajedničke religijske obrede« (vrlo čudno, mister Grote!) »i zajedničkog natčovečanskog praoca i rodoslovlje, baš kao i čuveniji« (zaista čudno, gospodine Grote, kod neznatnijih gensova!); »kod svih su bili isti osnovni plan i idealna osnova« (uvaženi gospodine, ne idealna, već karnalna, prosto — *plotska!*).«⁽⁸⁵⁾

Marx ovako rezimira Morganov odgovor na to: »Sistem krvnog srodstva, koji odgovara gensu u njegovom prvobitnom obliku — a Grci su taj oblik jednom imali, kao i ostali smrtnici — sačuvaov je poznavanje međusobnih srodničkih veza svih članova gensa. To poznavanje bilo je od odsudne važnosti za njih, i oni su ga u praksi učili od detinjstva. S monogamskom porodicom ovo je palo u zaborav. Gentilno ime stvorilo je rodoslovlje, pored koga je rodoslovlje inokosnih porodica izgledalo neznatno. Sad je bilo na tom imenu da sačuva činjenicu zajedničkog porekla onih koji ga nose; ali rodoslovlje gensa išlo je tako daleko unatrag da članovi nisu više mogli dokazati svoje uzajamno stvarno srodstvo, osim u ograničenom broju slučajeva kod skorašnjih zajedničkih predaka. Sâmo ime bilo je dokaz zajedničkog porekla, i to konačni dokaz izuzev slučajeva adopcije. Naprotiv, stvarno poricanje svakog srodstva između gentilnih dru-

gova à la Grote i Niebuhr, koje pretvara gens u potpuno zamišljenu i izmišljenu tvorevinu, dostojno je »idealnih«, tj. kabinetskih stručnjaka. Zato što su se srodničke veze rodova, naročito pojavom monogamije, pomerile u daleku prošlost, i što se negdašnja stvarnost odražava u mitološkoj tvorevini mašte, zaključivali su i zaključuju filistri-poštenjakovići da je rodoslovlje, zamišljeno u mašti, stvorilo stvarne gensove!«

Fratrija je bila, kao i kod Amerikanaca, matični gens koji se pocepao na više gensova-izdanaka i koji ih je sjedinjavao, i koji je, često još, izvodio poreklo svih njih od zajedničkog praoca. Tako su, po Grote-u,

»svi istovremeni članovi fratrije Hekateja imali jednog istog boga za praoca u šesnaestom kolenu«^[80];

svi gensovi ove fratrije bili su, dakle, bratski gensovi u punom smislu reći. Fratrija se javlja još kod Homera kao vojna jedinica na čuvenom mestu gde Nestor savetuje Agamemnona: svrstaj ljude po plemenima i fratrijama, da bi fratrija pomogla fratriji, a pleme plemenu^[87]. — Inače, fratrija je imala pravo i dužnost gonjenja ubice koji je izvršio ubistvo nad fratorom, dakle u ranije doba i obavezu krvne osvete. Ona je, dalje, imala zajedničke svetinje i svetkovine, kao što je i izgradnja celokupne grčke mitologije iz tradicionalnog staroarijevskog kulta prirode u suštini bila uslovljena gensovima i fratrijama, i u okviru njih se i zbivala. Dalje, ona je imala svog starešinu (phratriarchos) i, po de Coulanges-u, takode skupštine i pravo donošenja obaveznih odluka, sudsku vlast i upravu. Čak i docnija država, koja je ignorisala gens, ostavila je fratriji vršenje izvesnih javnih dužnosti.

Više srodnih fratrija obrazuje pleme. U Atici su bila četiri plemena, svako sa po tri fratrije, od kojih je svaka brojala trideset gensova. Tako tačno odmeravanje grupa pretpostavlja svesno, plansko mešanje u »tihijno nastali poredak. Kako, kada i zašto se ovo dogodilo, o tome grčka istorija ne govori, a i sèmi Grci sačuvali su uspomenu na raniju istoriju tek od herojskog doba.

Kako su Grci bili stešnjeni u srazmerno maloj oblasti, razlike u dijalektima su bile kod njih manje razvijene nego u prostranim američkim šumama; ipak i ovde nalazimo samo plemena istog glavnog dijalekta ujedinjena u veću celinu, i čak u maloj Atici poseban dijalekt koji je docnije postao vladajući, kao opšti prozni jezik.

U Homerovim epovima nalazimo grčka plemena većinom već ujedinjena u male narode, u čijim su granicama, međutim, gensovi, fratrije i plemena još potpuno sačuvali svoju samostalnost. Oni su već živeli u gradovima koji su bili utvrđeni zidovima. Broj stanovništva je rastao s proširivanjem stadâ i zemljoradnje i počecima zanata; time su rasle imovinske nejednakosti, a sa njima aristokratski element u okviru stare, samonikle demokratije. Pojedini mali narodi vodili su neprekidne ratove radi osvajanja najboljih predela, a sva-

kako i radi plena; ropstvo ratnih zarobljenika bila je već priznata ustanova.

Uređenje ovih plemena i malih naroda bilo je ovakvo:

1. Stalna vlast bilo je *veće*, *bulê*, prvobitno sastavljeno svakako od starešina gensova, a docnije, kad je njihov broj suviše narastao od posebno izabраниh, što je pružalo priliku za obrazovanje i jačanje aristokratskog elementa, kao što i Dionisije govori da je upravo veće herojskog doba bilo sastavljeno od uglednih lica (krátistoi)^[88]. Veće je konačno odlučivalo o važnim pitanjima. Tako je veće Tebe, kod Eshila, donelo za date okolnosti odsudnu odluku da se Eteoklo sahrani s počastima, a da se Polinikovo telo baci psima. Kad je ustanovljena država, ovo se veće pretvorilo u docniji senat.

2. *Navodna skupština* (agora). Kod Irokeza smo videli kako narod, muškarci i žene, stoji oko veća, na određen način uzima učešće u raspravljanju i tako utiče na njegove odluke. Kod homerovskih Grka ova se «okolina» (*Umstand*), da upotrebimo staronemački sudski izraz, već razvila u potpunu narodnu skupštinu, kao što je to bilo i kod Nemaca u prastaro doba. Veće je sazivalo narodnu skupštinu radi odlučivanja o važnim poslovima; svaki čovek je mogao uzeti reč. Odluka se donosila dizanjem ruke (Eshil u *Pribeglicama*) ili aklamacijom. Ona je bila suverena u poslednjoj instanciji, jer, kaže Schoemann (Griechische Alterthümer),

«ako je u pitanju stvar za čije je izvođenje potrebna saradnja naroda, Homer nam ne ukazuje ni na kakvo sredstvo kojim bi se narod mogao prinuditi na to protiv svoje volje»^[89].

Jer, u to doba, kad je svaki odrasli muški član plemena bio ratnik, još nije bilo od naroda izdvojene javne vlasti koja bi mu se mogla suprotstaviti. Samonikla demokratija bila je još u punom procvatu, i to mora ostati polazna tačka pri oceni vlasti i položaja kako veća tako i bazileusa.

3. Vojskovođa (basileus). Ovde Marx primećuje: «Evropski naučnici, većinom rođeni lakeji vladarâ, prave od bazileusa monarha u modernom smislu. Od toga se čuva jenki-republikanac Morgan. On govori vrlo ironično, ali tačno, o uljanom Gladstone-u i njegovom delu *Juventus Mundi*:

„Gospodin Gladstone nam prikazuje grčke poglavice herojskog doba kao kraljeve i kneževe, dodajući da su bili i džentlmeni; ali i sâm mora da prizna: uglavnom izgleda da nalazimo dovoljno ali ne suviše oštro određen običaj ili zakon nasleda po prvorođenju»^[90].

Svakako će i samom gospodinu Gladstone-u izgledati da u dovoljnoj meri, iako ne suviše oštro, tolikim klauzulama ograničeno nasleđe po prvorođenju vredi taman toliko koliko i nikakvo.

Videli smo kako je bilo s naslednošću starešinstva kod Irokeza

i drugih Indijanaca. Sva su zvanja bila izborna, većinom u okviru gena i utoliko nasledna u njemu. Prilikom upražnjenja prednost se postepeno davala najbližem gentilnom srčdniku — bratu ili sestriću — ako nije bilo razloga da se on mimoide. Ako je, dakle, kod Grka pod vladavinom patrijarhata zvanje bazileusa prelazilo po pravilu na sina ili na jednog od sinova, to je samo dokaz da je ovde bilo verovatno da će sinovi naslediti zvanje putem narodnog izbora, ali nije ni u kom slučaju dokaz pravosnažnog reda nasleđa bez narodnog izbora. U ovom slučaju imamo kod Irokezâ i Grkâ prvi zametak posebnih plemićkih porodica u okviru gena, a kod Grka još uz to i prvi zametak budućeg naslednog vodstva ili monarhije. Pretpostavka govori, dakle, u prilog tome da je kod Grka bazileus morao biti izabran od naroda, ili bar potvrđen od njegovih priznatih organa — veća ili agore, kao što je to važno za rimskog »kralja« (rex-a).

U *Ilijadi*, zapovednik vojnika Agamemnon ne javlja se kao vrhovni kralj Grkâ, već kao vrhovni zapovednik savezne vojske pred opsednutim gradom. I, kad je izbio razdor među Grcima, na to njegovo svojstvo ukazuje Odisej na čuvenom mestu: nije dobro kad mnogi zapovedaju, neka jedan bude zapovednik itd. (a omiljeni stih sa žezlom docnije je dcdat)^[91]. »Odisej ne drži ovde predavanje o obliku vladavine, već zahteva poslušnost prema vrhovnom vojskovođi u ratu. Grcima, koji se pred Trojom javljaju samo kao vojska, dovoljna je demokratska agora. Kad Ahil govori o darovima, tj. o podeli plena, on podelu ne poverava ni Agamemnonu niti kom drugom bazileusu, nego »sinovima Ahejaca«, tj. narcdu. Predikati »od Zevsa rođen«, »od Zevsa othranjen« ne dokazuju ništa, jer *svaki* gens vodi poreklo od nekog boga, a gens plemenskog starešine već od nekog »otmenijeg« boga — ovde Zevsa. Čak su i oni koji su bez lične slobode, kao svinjar Eumej i dr., »božanski« (dioi i theioi), i to u *Odisseji*, dakle u mnogo docnije doba nego što je *Ilijada*; u istoj *Odisseji* ime heroja daje se čak i glasniku Muliju i slepom pevaču Demodoku. Ukratko, reč basileia, koju grčki pisci upotrebljavaju za homerovsko takozvano kraljevstvo (jer je njen glavni pojam vođenje vojske) s većem i narodnom skupštinom, znači samo — vojnu demokratiju.« (Marx)

Bazileus je, pored vojne, imao i sveštenučku i sudijsku nadležnost; ova druga nije bila bliže određena, a prvu je imao kao vrhovni predstavnik plemena ili saveza plemena. O građanskoj, upravnoj vlasti nema nikada pomena; on je, izgleda, po službenoj dužnosti bio član veća. Stoga je etimološki sasvim ispravno basileus prevesti rečju König (kralj), jer König (Kuning) potiče od Kuni, Künne, i znači starešina gena. Ali današnje značenje reči König nikako ne odgovara starogrčkom bazileusu. Tukidid izrično naziva staru basileia imenom patrikê, tj. izvedenu iz gensova, i kaže da je imala tačno određena, dakle ograničena ovlašćenja^[92]. A Aristotel govori da je basileia herojskog doba bila vodstvo nad slobodnim ljudima i da je

bazileus bio vojskovođa, sudija i prvosveštenik⁽⁹³⁾; nije, dakle, imao vlast upravljanja u docnijem smislu.*

U grčkom uređenju herojskog doba nalazimo, dakle, staru gentilnu organizaciju još kao živu snagu, ali već i početak njenog potkopavanja: patrijarhat s prenošenjem imanja u nasljedstvo na decu, čime se ide naruku nagomilavanju bogatstva u porodici, te porodica postaje sila nasuprot gensu; povratno dejstvo imovinske nejednakosti na uređenje obrazovanjem prvih začetaka naslednog plemstva i kraljevstva; ropstvo, najpre samo ratnih zarobljenika, ali otvarajući već perspektivu porobljavanja sopstvenih plemenskih, pa čak i gentilnih drugova; stari rat plemenâ već se izvrgava u sistematsko razbojništvo na kopnu i na moru radi osvajanja stoke, robova, blaga i pretvara se u redovan izvor prihoda; ukratko, bogatstvo se slavi i poštuje kao najviše dobro, a stara gentilna uređenja zloupotrebljavaju da bi se opravdalo nasilno otimanje bogatstva. Nedostajalo je samo još jedno: ustanova koja bi obezbeđivala novostečena bogatstva pojedinaca ne samo protiv komunističkih tradicija gentilnog uređenja, koja bi proglasila za svetu ne samo ranije tako malo cenjenu privatnu svojinu, i koja bi ovo posvećenje istakla za najviši cilj svake ljudske zajednice, već koja bi udarila žig opšteg društvenog priznanja i na nove oblike sticanja svojine, koji se razvijaju jedan za drugim, dakle na sve ubrzanije povećanje bogatstva; ustanova koja bi ovekovečila ne samo sve veće cepanje društva na klase, već i pravo imućne klase na eksploataciju siromašne klase i vladavinu prve nad drugom.

I ta ustanova se pojavila. Pronađena je *država*.

* Kao što su od grčkog bazileusa, tako su i od vojskovođe Actekâ načinili modernog vladara. Morgan je prvi podvrgao istorijskoj kritici izveštaje Španjolaca, koji su bili zasnovani najpre na nerazumevanju i preterivanju, a docnije na direktnim lažima, i dokazao da su Meksikanci bili na srednjem stupnju varvarstva, ali ipak na višem nivou od novomeksikanskih Pueblo-Indijanaca, i da je njihovo uređenje, ukoliko se može zaključiti iz unakaženih izveštaja, odgovaralo ovome: savez triju plemenâ, koji je pokorio i obavezao na danak izvestan broj drugih plemena, a kojim su upravljali savezno veće i savezni vojskovođa, od koga su Španjolci načinili «cara».

V

Nastanak atinske države

Kako se država razvila na taj način što su organi gentilnog uređenja delimično preobraženi, delimično potisnuti uvođenjem novih organa i, najzad, potpuno zamenjeni pravim državnim ustanovama, dok je na mesto istinskog »naroda pod oružjem«, koji se sâm štitio u svojim gensovima, fratrijama i plemenima, stupila naoružana »javna vlast« koja je bila potčinjena tim državnim ustanovama, te se, dakle, mogla upotrebiti i protiv naroda — sve to, bar u početnom delu razvoja, ne možemo nigde bolje pratiti nego u staroj Atini. Preobražaje oblika opisao je uglavnom Morgan, a ekonomsku sadržinu koja rađa te promene moram većim delom sâm dodati.

U herojsko doba, četiri plemena Atinjanâ naseljavala su još posebne oblasti u Atici; čak su, izgleda, i dvanaest fratrija, od kojih su plemena bila sastavljena, imale još posebna sedišta u dvanaest Kekropsovih gradova. Imali su uređenje herojskog doba: narodnu skupštinu, narodno veće, bazileusa. Dokle god seže pisana istorija, zemlja je bila već podeljena i pretvorena u privatnu svojinu, kao što to odgovara već srazmerno razvijenoj robnoj proizvodnji i njoj odgovarajućoj robnoj trgovini krajem višeg stupnja varvarstva. Pored žita, proizvodilo se vino i ulje; pomorska trgovina na Jegejskom moru sve je više odzimana od Feničana i većim delom je prešla u atičke ruke. Kupovinom i prodajom zemljišnog poseda, sve većom podelom rada između zemljoradnje i zanata, trgovine i pomorstva, morali su se ubrzo izmešati pripadnici gensova, fratrija i plemena, distrikt fratrije i plemena morao je dobiti stanovnike koji, iako sunarodnici, nisu ipak pripadali ovim telima, koji su, dakle, bili strani u svom sopstvenom mestu stanovanja. Jer u mirno doba su svaka fratrija i svako pleme sami upravljali svojim poslovima, ne obraćajući se narodnom veću ili bazileusu u Atini. Ali, ko je stanovao u oblasti fratrije ili plemena kojima ne pripada nije mogao, naravno, učestvovati u toj upravi.

Time je poremećeno utvrđeno funkcionisanje organa gentilnog uređenja, te se morao naći lek tome već u herojsko doba. Uvedeno je uređenje koje se pripisuje Tezeju. Promena se, pre svega, sastojala u tome što je ustanovljena centralna uprava u Atini, tj. deo poslova kojima su dotle plemena samostalno upravljala, proglašen je zajedničkim i prenet na zajedničko veće, koje je imalo sedište u Atini. Time su Atinjani pošli za jedan korak dalje nego što je ikad pošao ijedan urođenički narod u Americi: na mesto prostog saveza plemena koja žive jedno pored drugog, došlo je do njihovog stapanja u jedinstven narod. Tako je poniklo opšte atinsko narodno pravo, koje je stajalo nad pravnim običajima plemena i gensova; atinski građanin kao takav dobio je određena prava i novu pravnu zaštitu i u oblasti gde je bio plemenski stran. Ali time je učinjen prvi korak ka potkopavanju gentilnog uređenja; jer to je bio prvi korak ka docnijem primanju građana koji su bili plemenski strani u celoj Atici, koji su bili i ostali potpuno van atinskog gentilnog uređenja. Druga ustanova, pripisivana Tezeju, bila je podela čitavog naroda na tri klase, bez obzira na gens, fratiju ili pleme: na eupatride ili plemiće, geomore ili zemljoradnike i demijurge ili zanatlije, i ustupanje plemićima isključivog prava na zvanja. Ova podela je, doduše, ostala bez dejstva, izuzev zauzimanja zvanja od strane plemića, jer inače nije ustanovila nikakve pravne razlike između klasa. Ali ona je važna jer nam otkriva nove društvene elemente koji su se neprimetno razvili. Ona pokazuje da se uobičajeno popunjavanje gentilnih zvanja iz izvesnih porodica već izgradilo u slabo osporavano pravo tih porodica na ta zvanja, da su te porodice, ionako moćne usled bogatstva, počele da se skupljaju, van svojih gensova, u posebnu povlašćenu klasu, i da je država, koja je tek nicala, proglasila svetim to prisvajanje prava. Ona pokazuje, dalje, da je podela rada između zemljoradnika i zanatlija već toliko ojačala da je umanjila društveni značaj stare podele na gensove i plemena. Ona, najzad, proglašava nepomirljivu suprotnost između gentilnog društva i države; prvi pokušaj izgrađivanja države sastoji se u tome da se razbiju gensovi, deleći njihove članove na povlašćene i zapostavljene, a ove opet na dve klase po zanimanju, suprotstavljajući ih tako jedne drugima.

Dalja politička istorija Atine, sve do Solona, samo je nepotpuno poznata. Zvanje bazileusa se izobičajilo; na vrh države su dolazili arhonti izabrani iz plemstva. Vlast plemstva je sve više rasla, dok oko 600. godine pre naše ere nije postala neizdržljiva. A glavno sredstvo u gušenju opšte slobode bili su — novac i zelenaštvo. Glavno sedište plemstva bilo je u Atini i oko nje, gde je pomorska trgovina, pored gusarstva koje se još uvek vršilo u pojedinim slučajevima, bogatila plemstvo i koncentrisala novčano bogatstvo u njegovim rukama. Odavde je novčana privreda, koja se razvijala, prodirala kao kiselina koja rastvara u tradicionalni način života seoskih opština, koji se zasnivao na naturalnoj privredi. Gentilno uređenje je apsolutno ne-

spojivo s novčanom privredom; propast atičkih sitnih seljaka podudarala se sa slabljenjem starih gentilnih veza koje su ih štitile. Obveznica i zalaganje imanja (jer i hipoteku su izmislili već Atinjani) nisu poštovali ni gens ni fratriju. A staro gentilno uređenje nije znalo ni za novac, ni za predujam, ni za dug u novcu. Stoga je novčana vladavina plemstva, koja se sve bujnije razvijala, izgradila i novo običajno pravo radi obezbeđenja poverioca od dužnika, radi posvećenja eksploatacije sitnog seljaka od strane sopstvenika novca. Svako atičko polje bilo je načičkano založnim stubovima, na kojima je pisalo da je imanje, gde se nalazio ovaj stub, dato u zalag tome i tome za toliko i toliko novca. Njive koje nisu bile tako obeležene bile su većim delom već prodane zbog hipoteka ili interesa kojima je rok prošao i prešle u svojinu plemićkog zeleniša; seljak se mogao smatrati srećnim ako mu se dozvoli da ostane na imanju kao zakupac i da živi od *jedne šestine* prinosa svog rada, dok je *pet šestina* morao plaćati novom vlasniku na ime zakupa. To još nije bilo sve. Ako novac od prodatog imanja ne bi bio dovoljan za pokriće duga, ili ako je dug učinjen bez obezbeđenja zalogom, dužnik je morao da svoju decu proda u inostranstvo u ropstvo da bi namirio poverioca. Prodaja dece od strane oca — to je bio prvi plod patrijarhata i monogamije! A ako krvopija još ni tada ne bi bio zadovoljen, mogao je samog dužnika prodati kao roba. To je bilo prijatno svitanje civilizacije u atinskom narodu.

Ranije, kad su životni uslovi naroda još odgovarali gentilnom uređenju, bio je nemoguć takav prevrat; a sad je izvršen — nije se znalo kako. Vratimo se za trenutak našim Irokezima. Tamo se nije moglo ni zamisliti stanje koje se sad nametnulo Atinjanima, tako reći, bez njihovog učešća, a nesumnjivo protiv njihove volje. Njihov način proizvodnje sredstava za život, koji je iz godine u godinu ostajao isti, nije mogao radati konflikte, kao što su bili ovi, tako reći, spolja nametnuti, ni suprotnost između bogatog i siromašnog, eksploataatora i eksploatisanog. Irokezi su bili još vrlo daleko od toga da vladaju prirodom, ali, u okviru granica koje im je priroda nametala, oni su vladali svojom sopstvenom proizvodnjom. Ne uzimajući u obzir rdave žetve u njihovim bašticama, iscrpljenje zalih riba u njihovim jezerima i rekama ili divljači u njihovim šumama, oni su znali do čega će doći svojim načinom sticanja sredstava za život. Ono do čega se moralo doći — bila su sredstva za život, oskudnija ili obilnija; ali ono do čega nikada nije moglo doći — bili su nenameravani društveni prevrati, kidanje gentilnih veza, cepanje gentilnih i plemenskih drugova na suprotne klase koje se međusobno bore. Proizvodnja se kretala u najužim granicama, ali — proizvođači su vladali svojim sopstvenim proizvodom. To je bilo ogromno preimućstvo varvarske proizvodnje koje je izgubljeno pojavom civilizacije, a zadatak je sledećih pokolenja da ga ponovo osvoje na osnovu

sada postignutog snažnog vladanja prirodom od strane čoveka i sada mogućeg slobodnog udruživanja.

Drukčije je bilo kod Grka. Nastala privatna svojina stadâ i luk-suznih artikala dovela je do razmene između pojedinaca, do pretva-ranja proizvoda u *robu*. A u tome je klica celog budućeg prevrata. Čim proizvođači nisu više neposredno sami trošili svoj proizvod, već ga davali iz ruku u razmenu, oni su izgubili vlast nad njim. Oni nisu više znali šta je s njim bilo, i postojala je mogućnost da se proizvod jednom upotrebi protiv proizvođača radi njegovog eksploatacija i tlačenja. Zato nijedno društvo koje nije ukinulo razmenu između pojedinaca ne može zadržati zadugo vlast nad svojom vlastitom proiz-vodnjom i kontrolu nad društvenim posledicama svog procesa proiz-vodnje.

Ali Atinjani su imali da iskuse kako ubrzo posle nastanka raz-mene između pojedinaca i preobražaja proizvoda u robu proizvod ispoljava svoju vlast nad proizvođačem. S robnom proizvodnjom pojavilo se obrađivanje zemlje od strane pojedinaca za sopstveni račun, a time ubrzo zemljovlasništvo pojedinaca. Pojavio se, dalje, novac, opšta roba, s kojom su se mogle razmeniti sve ostale; ali, kad su ljudi izmislili novac, oni nisu mislili na to da su time stvorili opet novu društvenu silu, onu *jednu* opštu silu, pred kojom će celo društvo morati da se pogne. I vladavinu te nove sile, koja se iznenada uzdigla bez znanja i volje svojih sopstvenih tvoraca, osetili su Atinjani u svoj brutalnosti njene mladosti.

Šta je trebalo činiti? Staro gentilno uređenje pokazalo se ne samo nemoćno protiv pobeđničkog pohoda novca, već je bilo i pot-puno nesposobno da u svom okviru čak i nađe mesto za takve stvari kao što su novac, poverilac i dužnik, prinudna naplata dugova. Ali nova društvena sila je stvorena, i puste želje, čežnje za povratkom dobrih starih vremena nisu mogle da uklone sa sveta ni novac ni zelenaštvo. A pored toga učinjen je niz drugih, drugostepenih pro-dora u gentilno uređenje. Gentilni drugovi i fratori po celoj atičkoj oblasti, naročito u samom gradu Atini, bili su od pokolenja do po-kolenja sve više izmešani, iako je, doduše, još i sad Atinjanin smeo prodavati imanje van svog gensa, ali ne i svoju kuću za stanovanje. S napretkom industrije i saobraćaja sve se potpunije razvijala podela rada između različitih proizvodnih grana: zemljoradnje, zanata, u zanatu opet između bezbrojnih podvrsta, trgovine, pomorstva itd.; stanovništvo se sad po svom zanimanju delilo na dosta čvrste grupe, od kojih je svaka imala niz novih zajedničkih interesa koji se nisu ticali gensa i fratrije, te su bile neophodne nove ustanove za staranje o njima. Broj robova se znatno povećao i morao je već tada daleko premašati broj slobodnih Atinjana; gentilno uređenje prvobitno nije znalo za ropstvo, te, dakle, ni za sredstvo obuzdavanja ove mase neslobodnih. I, najzad, trgovina je dovela u Atinu mnoštvo stranaca koji su se tamo naselili zbog lakšeg sticanja novca i koji su, takode

po starom uređenju, bili lišeni prava i zaštite i, uprkos tradicionalnoj trpeljivosti, ostali u narodu stran element koji smeta.

Ukratko, gentilno uređenje se primicalo svom kraju. Društvo je svakodnevno sve više izrastalo iz njega; čak ni najgora zla, koja su nastala pred njegovim očima, ono nije moglo ni da spreči ni da ukloni. Ali država se u međuvremenu neprimetno razvila. Nove grupe, nastale podelom rada najpre između grada i sela, zatim između različitih grana gradskog rada, stvorile su nove organe za zaštitu svojih interesa; ustanovljena su zvanja svih vrsta. A zatim je mladoj državi bila potrebna, pre svega, sopstvena oružana sila, koja je kod Atinjana, kao pomoraca, mogla biti najpre samo pomorska sila za pojedinačne male ratove i za zaštitu trgovačkih brodova. U nepoznato doba pre Solona ustanovljene su naukrarije, mali teritorijalni srezovi, dvanaest u svakom plemenu; svaka naukrarija je morala pribaviti, opremiti i snabdeti posadom jedan ratni brod i, sem toga, dati još dva konjanika. Ta ustanova je dvostruko potkopavala gentilno uređenje. Prvo, time što je stvorila javnu vlast koja se već više nije poklapala s ukupnošću naoružanog naroda; drugo, time što je prvi put u javne svrhe delila narod, ne po srodničkim grupama, već po *zajedničkom mestu prebivanja*. Videće se od kakvog je to značaja bilo.

Kako gentilno uređenje nije moglo pružiti nikakvu pomoć eksploataciji narodu, to je ostala samo država koja se stvarala. I ona mu je ukazala pomoć Solonovim ustavom, kojim je ona istovremeno ojačala ponovo na račun starog uređenja. Solon je — ovde nas ne zanima način kojim je sprovedena njegova reforma, koja pada u 594. godinu pre naše ere — otvorio niz takozvanih političkih revolucija, i to zahvatanjem u odnose svojine. Sve dosadašnje revolucije bile su revolucije za zaštitu jedne vrste svojine nasuprot drugoj vrsti svojine. One ne mogu da štite jednu a da ne povrede drugu. U velikoj francuskoj revoluciji žrtvovana je feudalna svojina da bi se spasla buržoaska; u Solonovoj revoluciji svojina poverilaca morala je da trpi u korist svojine dužnika. Dugovi su prosto proglašeni nevažnim. Pojednostoj nam nisu tačno poznate, ali se Solon u svojim pesmama hvali da je uklonio založne stubove sa zaduženih imanja i da je vratio one koji su zbog dugova prodani ili pobjegli u inostranstvo. Ovo je bilo moguće jedino otvorenom povredom svojine. I, stvarno, sve takozvane političke revolucije, od prve do poslednje, izvršene su radi zaštite svojine *jedne* vrste i sprovedene konfiskacijom, nazivanom i kradom, svojine *druge* vrste. Istina je da se u toku dve i po hiljade godina privatna svojina mogla održati samo kršenjem svojine.

Međutim, sad je bilo neophodno sprečiti ponavljanje takvog porobljavanja slobodnih Atinjana. To se postiglo najpre opštim merama, na primer, zabranom ugovora o zajmu, kojima se daje u zalogu ličnost dužnika. Dalje, utvrđena je maksimalna veličina zemlje koju pojedinac može imati, da bi se bar neka granica stavila pohlepi plem-

stva za zemljom seljaka. A zatim su došle ustavne izmene. Za nas su najvažnije ove:

Veće se povećalo na četiri stotine članova, po stotinu iz svakog plemena; ovde je, dakle, pleme još bilo osnova. Ali to je bilo i jedino što je od starog uređenja ušlo u novo državno telo. Jer, inače, Solon je podelio građane na četiri klase prema njihovom imanju i prihodu od njega; 500, 300 i 150 medimnusa žita (1 medimnus=oko 41 litar) bili su minimalni prihodi za prve tri klase; ko je imao manje ili nije imao nikakvog imanja pripadao je četvrtoj klasi. Na sva zvanja mogli su dolaziti samo pripadnici najviših triju klasa, a na najviša zvanja samo pripadnici prve klase; četvrta klasa je imala samo pravo govora i glasa u narodnoj skupštini, ali tu su birani svi činovnici, tu su oni polagali račun, tu su donošeni svi zakoni, i tu je četvrta klasa imala većinu. Aristokratske povlastice delimično su obnovljane u obliku povlastica bogatstva, ali je narod zadržao odlučujuću moć. Dalje, četiri klase su sačinjavale osnovu nove organizacije vojske. Prve dve klase davale su konjicu; treća je imala da služi kao teška pešadija; četvrta kao laka, neoklopljena pešadija, ili u mornarici, i u tom slučaju bila je, verovatno, i plaćena.

Ovde je, dakle, u ustav unet sasvim novi element: privatna svojina. Prava i dužnosti državljana odmeravaju se srazmerno veličini njihovog zemljovlasništva, i ukoliko imovinske klase stiču uticaj, utoliko su potisnuta stara tela krvnog srodstva; gentilno uređenje je pretrpelo novi poraz.

Odmeravanje političkih prava prema imovini nije bilo, međutim, nikakva ustanova bez koje država ne može postojati. Iako je ono imalo tako veliku ulogu u ustavnoj istoriji država, ipak je bilo vrlo mnogo država, i to najpotpunije razvijenih, kojima to nije bilo potrebno. Ono je i u Atini imalo samo prolaznu ulogu; od vremena Aristida sva zvanja su bila dostupna svakom građaninu^[94].

Za vreme idućih osamdeset godina atinsko društvo je postepeno uzimalo pravac kojim će se dalje razvijati u toku idućih vekova. Zelenašenju sa zemljom, koje je bujalo u doba pre Solona, stavljena je brana, a isto tako i neograničenoj koncentraciji zemljišne svojine. Trgovina i zanati, uključujući umetničke zanate, koji su se razvijali u sve većem razmeru upotrebom rada robova, postali su vladajuće privredne grane. Ljudi su postali prosvetljeniji. Umesto da eksploatišu na prvobitan brutalan način svoje sugrađane oni su pretežno eksploatisali robove i mušterije izvan Atine. Pokretna svojina, novčano bogatstvo i bogatstvo u robovima i brodovima, rasla je sve više, ali ona sad nije više bila prosto sredstvo za sticanje zemljišne svojine, kao u prvo, nerazvijeno doba, već je postala sama sebi cilj. Time je, s jedne strane, s novom klasom bogatih industrijalaca i trgovaca narastao pobedonosan suparnik staroj plemićkoj moći, a, s druge strane, ostacima starog gentilnog uređenja oduzeto je i poslednje tlo. Gensovi, fratrije i plemena, čiji su članovi živeli sad rasuti i pot-

puno izmešani po celoj Atici, postali su usled toga potpuno nepodobni za politička tela; mnoštvo atinskih građana nije pripadalo nijednom gensu, oni su bili useljenici koji su, doduše, dobili pravo građanstva, ali nisu bili primljeni ni u jednu od starih rodovskih zajednica; pored njih je stalno rastao broj stranih useljenika koji su imali samo pravo na zaštitu^[95].

U međuvremenu su napredovale stranačke borbe: plemstvo je nastojalo da povrati svoje ranije povlastice i ponovo je dobilo prevlast za kratko vreme, dok ga nije definitivno srušila Klistenova revolucija (509. godine pre naše ere), a s njim i poslednji ostatak gentilnog uređenja.^[96]

Klisten je u svom novom ustavu ignorisao četiri stara plemena osnovana na gensovima i fratrijama. Na njihovo mesto došla je sasvim nova organizacija na podlozi podele građana po samom mestu nastanjenja, podele s kojom se pokušalo već u naukrarijama. Više nije odlučivala pripadnost rodovskim zajednicama, nego samo mesto stanovanja; više nije deljen narod, već oblast, a stanovnici su postali u političkom pogledu samo dodatak oblasti.

Cela Atika je podeljena na sto opštinskih srezova, dema, koji su imali samoupravu. Građani (*demotes*), nastanjeni u pojedinom demosu, birali su svog starešinu (*demarh*) i blagajnika, kao i trideset sudija s pravom suđenja manjih sporova. Oni su takođe dobijali sopstveni hram i boga zaštitnika ili heroja, čije su sveštenike birali. Najviša vlast u demosu bila je skupština demota. Kao što Morgan pravilno primećuje, to je prototip američke samoupravne gradske opštine^[97]. Moderna država u svom najvišem razvoju završava istom jedinicom kojom je počela država pri svom nastanku u Atini.

Deset ovih jedinica, dema, obrazovale su pleme, koje je, međutim, sad nazvano teritorijalno pleme, za razliku od starog rodovskog plemena. Teritorijalno pleme nije bilo samo samoupravno političko telo već i vojno; ono je biralo filarha ili plemenskog starešinu, koji je komandovao konjicom, taksiarha, koji je komandovao pešadijom, i stratega, koji je komandovao celokupnom vojskom regrutovanom na području plemena. Ono je, dalje, opremalo pet ratnih brodova zajedno s posadom i zapovednikom, i dobijalo je za sveca-zaštitnika jednog atičkog heroja, po kome se zvalo. Najzad, ono je biralo pedeset predstavnika za atinsko veće.

Na vrhu je bila atinska država, kojom je vladalo veće sastavljeno od pet stotina izabranika deset plemena, a u poslednjoj instanciji — narodna skupština, gde je svaki atinski građanin imao pristup i pravo glasa; uz to su arhonti i drugi činovnici obavljali posao raznih upravnih grana i sudskih vlasti. U Atini nije bilo vrhovnog činovnika izvršne vlasti.

Ovim novim uređenjem i primanjem vrlo velikog broja zaštitenika, delom useljenika, a delom oslobođenih robova, iz javnih poslova bili su istisnuti organi gentilnog uređenja; oni su se sveli na

privatna udruženja i verske zajednice. Ali moralni uticaj, tradicionalni način shvatanja i mišljenja starog gentilnog doba nasleđivao se još dugo i izumirao je tek postepeno. To se pokazalo na jednoj docnijoj državnoj ustanovi.

Videli smo da se bitno obeležje države sastoji u javnoj vlasti koja se ne podudara s narodnom masom. U to vreme Atina je imala samo narodnu vojsku i mornaricu koje je narod neposredno opremao; one su je štatile od spoljnog neprijatelja i držale u pokornosti robove, koji su već tada činili veliku većinu stanovništva. Javna vlast prema građanima postojala je najpre samo kao policija, koja je isto toliko stara koliko i država, zbog čega naivni Francuzi 18. veka nisu ni govorili o civilizovanim narodima nego o policizovanim narodima (nations policées). Atinjani su, dakle, ustanovili istovremeno sa svojom državom i policiju, pravu žandarmeriju sastavljenu od strelaca — pešaka i konjanika — Landjäger, kako se kaže u južnoj Nemačkoj i Švajcarskoj. Ali ova žandarmerija formirana je — od *robova*. Slobodnom Atinjaninu bilo je ovo pandurstvo toliko ponižavajuće da je više voleo da ga hapsi naoružan rob nego da se sâm ponizi do takvog sramnog dela. To je bilo još staro gentilno shvatanje. Država nije mogla postojati bez policije, a ona je bila još mlada i još nije imala dovoljno moralnog autoriteta da bi učinila vrednim poštovanja zanat koji je starim gentilnim drugovima nužno izgledao infaman.

U kojoj je meri država, već gotova u glavnim linijama, odgovala novim društvenim uslovima Atinjana vidi se po brzom procvatu bogatstva, trgovine i industrije. Klasna suprotnost, na kojoj su se osnivale društvene i političke ustanove, nije više bila suprotnost između plemstva i prostog naroda, već između robova i slobodnih, između zaštićenika i građana. U doba najvećeg procvata celokupno atinsko slobodno građanstvo, uključujući žene i decu, iznosilo je oko 90 000 glava, pored toga 365 000 robova oba pola i 45 000 zaštićenika — stranaca i oslobodenika. Na svakog cdraslog muškog građanina dolazilo je, dakle, najmanje 18 robova i više od dva zaštićenika. Robovi su zbog toga bili tako brojni što su mnogi od njih radili zajedno u manufakturama, velikim prostorijama, pod nadzorom čuvara. Ali s razvojem trgovine i industrije dolazi do akumulacije i koncentracije bogatstva u rukama malog broja, do osiromašenja masa slobodnih građana, kojima je ostao jedini izbor ili da sopstvenim zantaskim radom konkurišu radu robova — što se smatralo sramotnim, čiftinskim, a što je pružalo i malo izgleda na uspeh — ili pak da se srozaju do propalica. Oni su išli — neizbežno pod datim uslovima — ovim drugim putem, a pošto su činili ogromnu većinu, oni su time povukli u propast celu atinsku državu. Nije demokratija upropastila Atinu, kao što tvrde evropske uče, vladarske ulizice, već ropstvo koje je žigosalo rad slobodnog građanina.

Nastanak države kod Atinjana je osobito tipičan primer stvaranja države uopšte zato što se ono, s jedne strane, razvija u sasvim

čistom obliku, bez mešanja spoljašnjeg ili unutrašnjeg nasilja — usled svog kratkog trajanja, Pizistratova uzurpacija nije ostavila nikakvog traga⁹⁸⁾ — a, s druge strane, što pokazuje kako je jedna država vrlo visoko razvijenog oblika, demokratska republika, neposredno proizašla iz gentilnog društva, i, najzad, što smo dovoljno upoznati sa svim bitnim pojedinostima.

VI

Gens i država u Rimu

Po legendi o osnivanju Rima, izlazi da se prvo naselio izvestan broj latinskih gensova (prema legendi, stotina) sjedinjenih u pleme, kojima se ubrzo pridružilo jedno sabelijsko pleme, koje je takode brojalo oko sto gensova, i, najzad, treće pleme sastavljeno od različitih elemenata, opet navodno od sto gensova. Cela priča pokazuje na prvi pogled da ovde nije bilo gotovo ničeg samoniklog osim gensa, a i sâm on je u nekim slučajevima samo izdanak matičnog gensa koji dalje postoji u starom zavičaju. Plemena nose jasan znak veštačkog sastava, iako većinom srodnih elemenata i po ugledu na staro pleme, koje je prirodno raslo a ne veštački pravljeno, pri čemu nije bilo isključeno da jezgro svakog od tri plemena bude istinsko, staro pleme. Srednji član, fratirija, sastojao se od deset gensova i zvao se kurija; njih je, dakle, bilo trideset.

Opšte je priznato da je rimski gens bio ista ustanova kao i grčki gens; ako je grčki gens razvijeniji oblik one društvene jedinice čiji je praoblik naden među američkim crvenokošcima, onda to isto važi, bez kolebanja, i za rimski gens. Možemo, dakle, ovde biti kraći.

Rimski gens je imao, bar u najstarije doba grada, sledeće uređenje:

1. Uzajamno nasledno pravo gentilnih drugova; imovina je ostajala u gensu. Kako je u rimskom gensu, kao i u grčkom, već vladao patrijarhat, potomci ženske loze bili su isključeni. Po Zakonu dvanaest tablica^[99], najstarijem poznatom nam pisanom rimskom pravu, nasledivala su najpre deca kao prirodni naslednici; ako nema njih, onda agnati (srodnici po *muškoj* lozi); a ako nema ni njih, onda gentilni drugovi. U svim slučajevima imovina je ostajala u gensu. Ovde vidimo postepeno prodiranje u gentilni običaj novih pravnih odredaba, prouzrokovanih uvećanim bogatstvom i monogamijom: prvobitno jednako nasledno pravo gentilnih drugova najpre je —

— bez sumnje, vrlo rano, kao što je gore pomenuto — ograničeno u praksi na agnate, najzad na decu i njihove potomke po muškoj lozi; u Zakonu dvanaest tablica ovo se javlja, naravno, u obrnutom redu.

2. Zajedničko mesto za sahranu. Patricijskom gensu Claudia dodeljen je prilikom njegovog doseljenja iz Regilija u Rim deo zemlje i, pored toga, zajedničko mesto za sahranu u gradu. Još za vreme Augusta, glava Vāra, koji je pao u Teutoburškoj šumi¹⁰⁰¹, doneta je u Rim i sahranjena u gentilitius tumulus¹; gens (Quinctilia) imao je, dakle, još svoju posebnu mogilu².

3. Zajedničke religijske svetkovine. Ove, sacra gentilitia, poznate su.

4. Obaveza da se ne sklapa brak u gensu. Ovo, izgleda, nije nikad postalo pisani zakon o Rimu, ali se običaj održao. Od ogromnog broja rimskih bračnih parova, čija su nam imena sačuvana, nema nijednog jedinog para gde muž i žena imaju isto gentilno ime. Nasledno pravo takođe potvrđuje ovo pravilo. Žena udajom gubi svoja agnatska prava, istupa iz svog gensa, ni ona ni njena deca ne mogu naslediti njenog oca ili njegovu braću, jer bi inače očevo gens izgubio deo nasleđa. Ovo ima smisla samo pod pretpostavkom da se žena ne može udati ni za jednog gentilnog druga.

5. Zajednička zemlja. U prastaro doba, čim se počela deliti plemenska zemlja, gens je uvek imao zajedničku zemlju. Među latinskim plemenima nalazimo zemlju u državini delimično plemena, delimično gensa, a delimično domaćinstava, koja teško da su u to vreme³ bila inokosne porodice. Romulu se pripisuje da je izvršio prvu podelu zemlje pojedincima, otprilike hektar (dva jugera) svakome. Ipak, još i docnije nalazimo zemlju u rukama gensova, da i ne govorimo o državnoj zemlji oko koje se okreće cela unutrašnja istorija republike.

6. Obaveza gentilnih drugova na uzajamnu zaštitu i pomoć. Pisana istorija daje nam samo odlomke o tome; rimska država se od samog početka pojavila s takvom nadmoćnošću da je pravo zaštite od nepravde prešlo na nju. Kad je uhapšen Apije Klaudije, ceo njegov gens je obukao crninu, čak i oni koji su bili njegovi lični neprijatelji. U vreme drugog punskog rata¹⁰¹¹ gensovi su se udružili radi otkupa svojih zarobljenih gentilnih drugova; senat im je to *zabranio*.

7. Pravo nošenja gentilnog imena održalo se do doba careva; oslobođenicima se dozvoljavalo da uzmu gentilno ime svojih bivših gospodara, ali bez gentilnih prava.

8. Pravo adopcije stranaca u gens. To se vršilo adopcijom u

¹ gentilna nadgrobna humka — ² (1884) poslednja rečenica glasi: Još za vreme Augusta, glava Vāra, koji je pao u Teutoburškoj šumi, doneta je u Rim i sahranjena na groblju gens Quinctilia (gentilitius tumulus) — ³ (1884) nisu nužno (umesto: teško da su u to vreme)

jednu porodicu (kao kod Indijanaca), što je sobom povlačilo prijem u gens.

9. Nigde se ne pominje pravo izbora i smenjivanja starešine. Ali kako se u prvo doba Rima izborom ili naimenovanjem dolazilo na sva zvanja, od izbornog kralja naniže, čak i sveštenici kurijâ birani su od strane ovih, to možemo pretpostaviti isto to i za starešine (*principes*) gensova — ma koliko da je inače, možda, izbor iz jedne te iste porodice u gensu već bio postao pravilo.

To su bila prava rimskog gena. Izuzev već izvršenog prelaza na patrijarhat, ona su verna slika prava i dužnosti irokeškog gena; i ovdje «očigledno proviruje Irokez».¹

Kakva zbrka vlada još i danas u pogledu rimskog gentilnog uređenja, čak i među našim najpriznatijim istoričarima, pokazaćemo na jednom primeru. U svom radu o rimskim vlastitim imenima republičkog i augustovskog doba (*Römische Forschungen*, Berlin 1864, I Band) Mommsen piše:

«Osim svih muških gentilnih drugova, izuzimajući, naravno robove, ali uključujući adoptirana lica i štćenike, i žene su imale pravo na gentilno ime. . . Pleme» (kako Mommsen prevodi ovde gens) «je. . . kolektiv koji ima zajedničko — stvarno, ili pretpostavljeno, ili čak fingirano — poreklo, ujedinjen zajednicom svetkovina, grobnica i nasledstva, kolektiv, u koji se mogu i moraju ubrajati svi lično slobodni pojedinci, dakle i žene. Ali teškoća je u određivanju gentilnog imena udatih žena. Teškoće nije bilo, naravno, dok se žena smela udavati samo za gentilnog druga: a ima dokaza da su dugo vremena žene imale veće teškoće da se udaju van svog gena nego u njemu, kao što pokazuje primer prava gentis enuptio, koje se, još u VI veku, davalo kao lična povlastica na ime nagrade. . . Ali tamo gde je bilo brakova izvan plemena žena je morala time, u najstarije doba, preći u muževljevo pleme. Nema nikakve sumnje da starim religijskim brakom žena potpuno stupa u pravnu i sakralnu zajednicu muža, a istupa iz svoje. Kome nije poznato da udata žena gubi aktivno i pasivno nasledno pravo prema svojim gentilnim drugovima, a stupa u naslednu vezu sa svojim mužem, svojom decom i njihovim gentilnim drugovima uopšte? Ako je, pak, usvojena od svog muža i ušla u njegovu porodicu, kako onda može ostati van njegova gena?» (Str. 8 - 11.)

Mommsen, dakle, tvrdi da su se rimske žene, koje su pripadale nekom gensu, prvobitno smele udavati samo u okviru svog gena, da je, prema tome, rimski gens bio endogamski, a ne egzogamski. Ovo shvatanje, koje protivreči svemu što se zna o drugim narodima, zasniva se uglavnom, ako ne i isključivo, na jednom jedinom, mnogo diskutovanom mestu kod Livija (Knjiga XXXIX, gl. 19), prema kome je senat 568. godine po osnivanju grada, 186. pre naše ere, doneo odluku *uti Feceniae Hispalae datio, deminutio, gentis enuptio, tutoris optio item esset quasi ei vir testamento dedisset; utique ei ingenuo nubere*

¹ (1884) nedostaje sledeći tekst sve do pasusa: Gotovo tri stotine godina. . . (str. 102)

liceret, neu quid ei qui eam duxisset, ob id fraudi ignominiaeve esset — da Fecenija Hispala ima pravo da raspolaže svojom imovinom, da je umanjji, da se uda izvan gensa, i da sebi izabere tutora, sasvim kao da joj je njen (pokojni) muž ovo pravo testamentom preneo; da se sme udati za slobodnog čoveka i da se onome ko je uzme za ženu ne sme to upisati za zlo delo ili sramotu.

Nesumnjivo je da se ovde Feceniji, nekoj oslobodenici, daje pravo da se uda van gensa. Isto tako je nesumnjivo da je muž imao pravo, prema tome, da testamentom prenese na svoju ženu pravo da se posle njegove smrti uda izvan gensa. Ali izvan *kog* gensa?

Ako se žena morala udati u okviru svog gensa, kao što pretpostavlja Mommsen, onda je ona ostajala i posle udaje u tom gensu. Međutim, prvo, ova endogamija gensa, za koju se tvrdi da postoji, jeste baš ono što treba da se dokaže. A drugo, ako je žena morala da se uda u gensu, onda je, prirodno, morao i muškarac da se oženi u gensu, jer inače ne bi dobio ženu. Tada dolazimo do situacije da je muž mogao svojoj ženi testamentom ostaviti pravo koje ni sâm nije imao za sebe; dolazimo do pravne besmislice. Mommsen takođe oseća to i stoga čini pretpostavku:

«Za udaju izvan roda bila je, svakako, pravno nužna dozvola ne samo ovlašćenika već svih članova gensa.» (Str. 10, napomena.)

To je prvo, vrlo smela pretpostavka, a, drugo, to protivreči, jasnom tekstu citiranog mesta; senat joj daje ovo pravo *umesto muža*, on joj izrično daje ni više ni manje nego što bi joj muž mogao dati, ali ono što joj daje jeste *apsolutno* pravo, koje ne zavisi ni od kakvog drugog ograničenja; tako da ni njen novi muž ne sme imati štetnih posledica ako se ona tim pravom bude koristila; štaviše, senat nalaže sadašnjim i budućim konzulima i pretorima da se staraju o tome da joj se ne učini radi toga nikakva nepravda. Izgleda, dakle, da je Mommsenova pretpostavka potpuno neprihvatljiva.

Ili pak: žena se udala za muškarca iz drugog gensa, ali je sama ostala u svom rođenom gensu. Tada bi, prema gore citiranom mestu, njen muž imao pravo da dozvoli ženi da se uda izvan njenog sopstvenog gensa. To znači da bi on imao pravo da odlučuje o poslovima gensa kome uopšte ni sâm ne pripada. Stvar je toliko besmislena da na nju ne treba više trošiti ni reči.

Ostaje, dakle, samo pretpostavka da se žena u prvom braku udala za čoveka iz drugog gensa i da je udajom odmah prešla u gens muža, kao što to Mommsen u stvari i dopušta za takve slučajeve. Tada odjednom postaje sve jasno. Žena, istrgnuta udajom iz svog starog gensa i primljena u novu gentilnu zajednicu muža, ima u njoj potpuno poseban položaj. Ona je, doduše, gentilna drugarica, ali ne krvno srodna; način njenog prijema unapred isključuje svaku zabranu braka u okviru gensa u koji je tek udajom ušla; ona je, dalje, primljena u bračnu zajednicu gensa, nasleđuje, u slučaju smrti svog muža,

njegovu imovinu, dakle imovinu gentilnog druga. Šta je prirodnije nego da ova imovina ostane u gensu i da stoga žena bude obavezna da se uda za gentilnog druga svog prvog muža i ni za kog drugog? I, ako treba učiniti izuzetak, ko je kompetentniji da je na ovo ovlasti od njenog prvog muža, koji joj je zaveštao tu imovinu? U trenutku kad on njoj zaveštava deo imovine i istovremeno joj dozvoljava da tu imovinu udajom ili usled udaje prenese u neki strani gens, njemu još pripada ta imovina, dakle on raspolaže bukvalno samo svojom svojinom. Što se tiče same žene i njenog odnosa prema gensu njenog muža, muž je taj koji ju je uveo u taj gens aktom slobodne volje — ženidbom; izgleda, dakle, isto tako prirodno da je on podesno lice koje će je ovlastiti na istupanje iz tog gensa drugom udajom. Ukratko, stvar izgleda jednostavna i po sebi razumljiva čim napustimo čudnu predstavu o endogamskom rimskom gensu i shvatimo ga, kao i Morgana, kao prvobitno egzogamski.

Ostaje još poslednja pretpostavka, koja je takode našla svoje pristalice, i to možda najmnogobrojnije: kako pomenuti citat jedino znači

«da oslobođene služavke (*libertae*) nisu smele bez specijalne dozvole e gente enubere» (udati se van gensa) «ili preduzeti ma kakav drugi čin koji bi, u vezi sa *capitis deminutio minima*¹, povlačio za sobom istup oslobođenice iz gentilne zajednice». (Lange, *Römische Alterthümer*, Berlin 1856, I, str. 195, gde se poziva na Huschkea u vezi s našim citatom iz Livija.)¹⁰²¹

Ako je ova pretpostavka ispravna, tek onda citat ništa ne dokazuje u pogledu odnosa potpuno slobodnih Rimljanki i ne može uopšte biti govora o njihovoj obavezi udavanja u okviru gensa.

Izraz *enuptio gentis* javlja se samo u ovom citatu, a inače nigde više u celoj rimskoj literaturi; reč *enubere*, udati se izvan, javlja se samo triput, opet kod Livija, a i tada ne u vezi s gensom. Fantastična ideja da su se Rimljanke smele udavati jedino u okviru gensa duguje svoje postojanje samo tom jednom citatu. Ali se ona apsolutno ne može održati. Jer, ili se citat odnosi na posebna ograničenja za oslobođenice, i tada ništa ne dokazuje u pogledu žena rođenih u slobodi (*ingenuae*); ili pak on važi i za žene koje su rođene u slobodi, i tada pre dokazuje da se žena po pravilu udavala izvan svog gensa, ali da je udajom prelazila u muževljev gens; dakle, protiv Mommsena, a u prilog Morgana.

Gotovo tri stotine godina posle osnivanja Rima gentilne veze su bile još toliko jake da je jedan patricijski gens, gens Fabijevaca, bio u stanju da, s pristankom senata, preduzme sopstvenim snagama ratni pohod protiv susednog grada Veja. Predanje kaže da je 306 Fabijevaca pošlo u pohod i da su svi ubijeni iz zasede, i da je jedan jedini preživeli dečak produžio gens.

¹ gubitkom porodičnih prava

Deset gensova obrazovalo je, kao što je rečeno, jednu fratriju, koja se ovde zvala kurija i koja je imala važnije javne funkcije od grčke fratrije. Svaka kurija je imala svoje sopstvene religijske obrede, svetinje i sveštenike; ovi poslednji su, u svojoj ukupnosti, obrazovali jednu od rimskih sveštentičkih kolegija. Deset kurija obrazovalo je jedno pleme, koje je verovatno, kao i ostala latinska plemena, prvobitno imalo izabranog starešinu — vojskovođu — i vrhovnog sveštenika. Zbir sva tri plemena sačinjavao je rimski narod, *populus romanus*.

Rimskom narodu je mogao pripadati, dakle, samo onaj koji je bio član jednog gensa, a preko njega član jedne kurije i jednog plemena. Prvo uređenje tog naroda bilo je ovako. Javne poslove je najpre vodio senat koji se, kao što je Niebuhr prvi pravilno video, sastojao od starešina tri stotine gensova; baš stoga, kao najstariji u gensu, oni su se zvali očevi, *patres*, a njihov skup — senat (veće najstarijih, od *senex* — star). Uobičajeni izbor stalno iz iste porodice svakog gensa stvorio je i ovde prvo plemensko plemstvo; ove porodice su se nazivale *patricijima* i polagale su isključivo pravo na ulazak u senat i na sva druga zvanja. Činjenica da se narod vremenom pomirio s tim polaganjem prava i da se ono pretvorilo u stvarno pravo — našla je svog izraza u legendi da je Romul dodelio *patricijat* s njegovim povlasticama prvim senatorima i njihovim potomcima. Senat je, kao atinsko *bulê*, odlučivao o mnogim poslovima i prethodno pretrpao važnija pitanja, naročito prilikom donošenja novih zakona. O ovima je odlučivala narodna skupština, nazvana *comitia curiata* (skupština kurijâ). Narod se sastajao grupisan po kurijama, u svakoj kuriji verovatno po gensovima; pri odlučivanju imala je svaka od trideset kurija jedan glas. Skupština kurija je primala ili odbacivala sve zakone, birala sve više činovnike, uključujući *rex-a* (tako-zvanog kralja), objavljivala rat (ali senat je zaključivao mir) i odlučivala kao najviši sud, na poziv zainteresovanih, u svim slučajevima kad je bila u pitanju smrtna kazna za rimskog građanina. — Najzad, pored senata i narodne skupštine postojao je *rex*, koji je sasvim odgovarao grčkom *bazileusu* i nikako nije bio gotovo apsolutni kralj, kao što ga opisuje Mommsen*⁽¹⁰³⁾. I on je bio vojskovođa, vrhovni sveštenik i predsednik izvesnih sudova. On nije imao nikakvu gra-

* Latinska reč *rex* je isto što i keltsko-irska *righ* (plemenski starešina) i gotaska *reiks*; da je ona takode značila, kao prvobitno i naš *Fürst* (knez, tj. kao engleski *first*, danski *förste*, prvi), gentilnog ili plemenskog starešinu, vidi se iz toga što su Goti već u 4. veku imali posebnu reč za docnijeg kralja, vojskovođu celokupnog naroda: *thiudans*. U Ulfilinom prevodu *Svetog pisma*, Artakserks i Irod nikad se ne nazivaju *reiks* već *thiudans*, i država cara Tiberija ne reiki već *thiudinassus*. U imenu gotskog *Thiudans-a* ili, kako ga mi netačno prevodimo, kralja *Thiudareiks-a*, *Theodorich-a*, tj. *Dietrich-a*, stapaju se oba naziva.

dansku vlast niti vlast nad životom, slobodom i svojinom građana, ukoliko ona nije proisticala iz disciplinske vlasti vojskovođe ili vlasti predsednika suda u pogledu izvršenja presude. Zvanje rex-a nije bilo nasledno; naprotiv, on je, verovatno na predlog svog prethodnika, najpre biran od skupštine kurijâ, a zatim je na drugoj skupštini svečano uveden u dužnost. Da je i on bio smenljiv pokazuje nam sudbina Tarkvinija Oholog.

Kao Grci u herojsko doba, tako su i Rimljani u doba takozvanih kraljeva živeli u vojnoj demokratiji koja se zasnivala na gensovima, fratrijama i plemenima i iz njih se razvila. Iako su kurije i plemena i bili delimično veštačke tvorevine, oni su bili formirani po pravim, samoniklim uzorima društva iz koga su proizašli i koje ih je još okružavalo sa svih strana. Iako je samoniklo patricijsko plemstvo već uhvatilo korena, iako su reges nastojali da postepeno prošire svoju vlast — sve to ne menja prvobitni osnovni karakter uređenja, a reč je jedino o tome.

U međuvremenu, stanovništvo grada Rima i rimske oblasti, proširene osvajanjima, povećalo se delom doseljavanjem a delom stanovnicima pokorenih, većinom latinskih, oblasti. Svi ovi novi državljani (pitanje klijenata ostavljamo ovde na stranu) bili su izvan starih gensova, kurija i plemena, nisu, dakle, obrazovali deo populusa romanusa, pravog rimskog naroda. Oni su bili lično slobodni ljudi, mogli su imati zemljišnu svojinu, morali su plaćati porez i obavljati vojnu službu. Ali oni nisu mogli zauzimati nikakvo zvanje, niti uzeti učešća u skupštini kurija, niti u podeli osvojenih državnih zemljišta. Oni su obrazovali plebs, koji je bio lišen svih javnih prava. Svojim sve većim brojem, svojom vojnom obukom i naoružanjem, oni su postali preteća sila starom populusu-u, potpuno ograđenom sad od svakog priraštaja spolja. Pored toga, zemljišna svojina je bila, izgleda prilično ravnomerno podeljena između populusa i plebsa, dok je trgovačko i industrijsko bogatstvo, iako još ne mnogo razvijeno, pretežno bilo svakako u rukama plebsa.

Usled gustog mraka kojim je obavijena cela legendarna preistorija Rima — mraka znatno pojačanog racionalističko-pragmatičkim pokušajima tumačenja i izveštajima docnijih pravnički obrazovanih pisaca čija nam dela služe kao izvori — nemoguće je reći nešto određeno bilo o vremenu, bilo o toku, bilo o povodu revolucije koja je učinila kraj starom gentilnom uređenju. Jedino je izvesno da je njihov uzrok bio u borbama između plebsa i populusa.

Novi ustav, koji se pripisuje rex-u Serviju Tuliju, ugledajući se na grčki uzor, naročito na Solona, stvorio je novu narodnu skupštinu, u koju su i populusi i plebejci, bez razlike, ulazili ili bili isključivani iz nje prema tome da li su vršili vojnu službu ili ne. Sve muško stanovništvo sposobno da nosi oružje podeljeno je prema imovini na šest klasa. Najmanja imovina u svakoj od pet klasa bila je: I. 100 000 asa; II. 75 000; III. 50 000; IV. 25 000; V. 11 000, čemu po Dureau

de la Malle-u, odgovara otprilike 14 000, 10 500, 7000, 3600 i 1570 maraka. Šesta klasa, proleterci, sastojala se od manje imućnih, oslobođenih službe i poreza. U novu narodnu skupštinu centurijâ (comitia centuriata) građani su stupali vojnički, po četama, podeljeni na svoje centurije od po 100 ljudi, a svaka centurija imala je jedan glas. Ali prva klasa je davala 80 centurija, druga 22, treća 20, četvrta 22, peta 30, šesta, forme radi, takode jednu. Pored njih ulaze konjanici, obrazovani od najbogatijih, sa 18 centurija; ukupno 193; većina glasova: 97. Međutim, samo konjanici i prva klasa zajedno imali su 98 glasova, dakle većinu; ako su oni bili složni, nisu ni pitali ostale, punovažna odluka je bila doneta.

Na ovu novu skupštinu centurija prešla su sad sva politička prava ranije skupštine kurijâ (osim nekih nominalnih); kurije i gensovi, koji su ih sačinjavali, sveli su se time, kao u Atini, na proste privatne i verske zajednice, i životarili su kao takvi još dugo, dok je skupština kurijâ uskoro sasvim zamrla. Da bi iz države bila istisnuta i stara tri rodovska plemena, uvedena su, sa nizom političkih prava, četiri teritorijalna plemena, od kojih je svako stanovalo u jednoj četvrti grada.

Time je i u Rimu, već pre ukidanja takozvanog kraljevstva, razbijeno staro društveno uređenje, koje se zasnivalo na ličnim krvnim vezama, i zamenjeno novim, stvarnim državnim uređenjem, koje se zasniva na teritorijalnoj podeli i imovinskoj nejednakosti. Javna vlast se ovde sastojala od građanstva, obaveznog na vojnu službu, nasuprot ne samo robovima već i takozvanim proleterima, isključenim iz vojne službe i lišenim oružja.

U okviru ovog novog uređenja, koje se samo dalje izgrađuje proterivanjem poslednjeg rex-a Tarkvinija Oholog, koji je uzurpirao stvarnu kraljevsku vlast, i dovođenjem namesto rex-a dvojice vojskovođa (consules) s jednakom vlašću (kao kod Irokeza) — u okviru ovog novog uređenja kreće se cela istorija rimske republike sa svim svojim borbama patricija i plebejaca oko dostupnosti zvanja i udela u državnim zemljama, s krajnjim utapanjem patricijskog plemstva u novu klasu velikih zemljovlasnika i sopstvenika novca, koji su postepeno prigrabili svu zemlju seljaka, upropašćenih vojnom službom, upotrebljavali robove za obradivanje tako nastalih ogromnih imanja i ostavili Italiju bez stanovništva i time otvorili put ne samo carstvu nego i njegovim naslednicima, nemačkim varvarima.

VII

Gens kod Kelta i Nemaca

Prostor nam ne dozvoljava da detaljno razmotrimo gentilne ustanove koje još i sada postoje u više ili manje čistom obliku kod najrazličitijih divljih i varvarskih naroda, niti tragove tih ustanova u starijoj historiji azijskih kulturnih naroda¹. Ustanove ili njihove tragove nalazimo svuda. Biće dovoljno nekoliko primera. Pre no što je gens bio shvaćen, čovek koji je uložio najviše truda da ga pogrešno shvati, McLennan, dokazao je njegovo postojanje i opisao uglavnom pravilno kod Kalmikâ, Čerkezâ, Samojedâ i kod tri indijska naroda: Varalâ, Magarâ i Muniapurâ. Nedavno je M. Kovalevski otkrio i opisao gensove kod Pšavâ, Hevsurâ, Svanetâ i drugih kavkaskih plemena. Ovde ćemo dati samo nekoliko kratkih beležaka o postojanju gensa kod Keltâ i Germanâ.

Najstariji sačuvani keltski zakoni pokazuju nam gens još u punoj snazi; u Irskoj on živi bar instinktivno u narodnoj svesti, još i danas, pošto su ga Englezi nasilno rasturili; u Škotskoj gens je bio u punom procvatu još sredinom prošlog veka i podlegao je i ovde jedino oružju, zakonodavstvu i sudovima Engleza.

Stari velški zakoni, koji su zapisani nekoliko vekova pre engleskog osvajanja^[104], najkasnije u 11. veku, pokazuju još kako cela sela zajednički obrađuju zemlju, iako samo kao izuzetni ostatak ranijeg opšteg običaja; svaka porodica je imala pet jutara zemlje za sopstveno obrađivanje; pored toga, zajednički se obrađivao jedan komad zamlje i delio doprinos. Po analogiji sa Irskom i Škotskom, nesumnjivo je da ove seoske zajednice predstavljaju gensove ili pododeljke gensova, čak iako ponovno proveravanje velških zakona, za šta nemam vremena (moji izvodi su iz 1869. god.)^[105], ne bi ovo neposredno potvrdili. Ali ono što velški izvori, a s njima i irski, neposredno potvrđuju jeste da u 11. veku kod Keltâ monogamija još nikako nije bila istisnula sindijazmički brak. U Velsu se brak tek posle sedam godina nije više mogao razvesti ili, tačnije, otkazati. Ako bi nedostajale samo tri noći do sedam godina, supruzi su se mogli razvesti. Tada bi se imovina

¹ (1884) nedostaje dalji tekst sve do rečenice: Ovde ćemo dati samo nekoliko kratkih beležaka. . .

delila: žena je vršila deobu, a muž je birao svoj deo. Pokućanstvo se delilo po izvesnim, vrlo humanističkim pravilima. Ako je muž raskidao brak, onda je on morao vratiti ženi njen miraz i neke druge stvari: ako je to činila žena, onda je ona manje dobijala. Od dece je muž dobijao dvoje, žena jedno, i to srednje. Ako se žena posle razvoda uda za nekog drugog muškarca, a prvi muž je ponovo pozove k sebi, onda je ona morala ići za njim, iako je već jednom nogom bila u novoj bračnoj postelji. Ali ako su oboje bili zajedno sedam godina, onda su oni bili muž i žena i bez prethodnog formalnog sklapanja braka. Nevinost devojaka pre braka nije se uopšte strogo čuvala niti zahtevala; propisi u tom pogledu su krajnje frivolne prirode i nikako ne odgovaraju buržoaskom moralu. Ako je žena učinila preljubu, onda je muž smeo da je istuče (jedan od tri slučaja kad mu je ovo dozvoljeno, inače je kažnjavan), ali onda nije mogao zahtevati nikakvo drugo zadovoljenje jer

»za jedan isti prestup neka bude ili ispaštanje ili osveta, ali ne oboje istovremeno«^[106].

Razlozi zbog kojih je žena smela tražiti razvod, ne gubeći pravo na svoje zahteve prilikom razdvajanja, bili su vrlo obimne prirode: bio je dovoljan neprijatan zadah iz muževljevih usta. U zakoniku igra veliku ulogu otkupnina koja se plaća plemenskom poglavici ili kralju za pravo prve noći (gobr merch, otuda srednjovekovni naziv marcheta, francuski marquette). Žene su imale pravo glasa u narodnim skupštinama. Ako tome dodamo da je dokazano postojanje sličnih odnosa u Irskoj, da su i tamo sasvim uobičajeni privremeni brakovi i da su ženi prilikom razvoda bile obezbeđene, tačno propisane, velike povlastice, čak odšteta na njen rad u kući; da se tamo javlja »prva žena« pored drugih žena i da se prilikom deobe nasleđa ne pravi nikakva razlika između bračne i vanbračne dece — onda imamo sliku sindijazmičkog braka, prema kome oblik braka koji važi u Severnoj Americi izgleda strog, čemu se, međutim, ne možemo čuditi za 11. vek kod jednog naroda koji je još u Cezarovo doba živeo u grupnom braku.

Postojanje irskog gensa (sept, pleme se zove clainne, clan) potvrđeno je i opisano ne samo u starim zbornicima zakona, nego su ga opisali i engleski pravници 17. veka koji su bili poslani u Irsku da klan-sku zemlju pretvore u domenu engleskog kralja. Dotle je zemlja bila zajednička svojina klana ili gensa, ukoliko je poglavice nisu već pretvorile u svoje privatne domene. Kad umre gentilni drug, kad se ugasi, dakle, jedno domaćinstvo, onda starešina (engleski pravnici su ga nazivali caput cognationis) preuzima novu podelu zemlje cele oblasti među ostalim domaćinstvima. Ova podela se svakako obavlja uglavnom po propisima koji važe u Nemačkoj. Pre četrdeset ili pedeset godina bila su vrlo mnogobrojna seoska polja u takozvanim rundale-ama, a još i danas se poneka mogu naći. Seljaci, pojedinačni zakupci zemlje koja je ranije bila zajednička svojina gensa, dok je nisu prigrabili eng-

leski osvajači, plaćaju zakupninu svaki za svoj deo, ali spajaju oranicu i livade svih delova ujedno, dele ih po položaju i kvalitetu u »Gewanne«, kako se to kaže na Mozelu, i daju svakom svoj udeo u svakom Gewann-u; močvarnu zemlju i pašnjake zajednički koriste. Još pre pedeset godina zemlja se s vremena na vreme nanovo delila, katkad svake godine. Katastarska knjiga takvog sela tipa rundale sasvim je slična katastarskoj knjizi nemačke seljačke zajednice [Gehöferschaft] na Mozelu ili na Hohvaldu. Gens živi dalje i u »factions«¹. Irski seljaci se dele često na partije, koje se zasnivaju na prividno sasvim besmislenim ili budalastim razlikama; one su potpuno neshvatljive Englezima i izgledaju im kao da nemaju nikakvog drugog cilja do omiljenih svećanih tuča jedne partije s drugom. One su veštačko oživljavanje, naknadna zamena za rasturene gensove, koje na svoj način pokazuju održanje nasledenog gentilnog instinkta. Uostalom, u nekim krajevima su gentilni drugovi još prilično okupljeni u staroj oblasti; tako je još tridesetih godina velika većina stanovnika grofovije Monehen imala samo četiri porodična imena, tj. vodila je poreklo od četiri gena ili klana.*

U Škotskoj, propadanje gentilnog uređenja datira od vremena ugušivanja ustanka od 1745.^[108] Ostaje još da se ispita kakvu kariku ovog uređenja specijalno predstavlja škotski klan, ali da je on takva karika — to je nesumnjivo. U romanima Waltera Scotta pred našim očima živi taj klan škotskih brdana. On je, kaže Morgan,

»savršen tip gena po svom uređenju i svom duhu, i izvanredan primer vladavine gentilnog života nad članovima gena. . . U njihovim rasprama i njihovim krvnim osvetama, u podeli oblasti po klanovima, u njihovom zajedničkom iskorišćavanju zemlje, u vernosti članova klana prema poglavici i jednih prema drugima, nalazimo crte gentilnog društva koje se svuda javljaju. . . Poreklo se računalo po patri-

* *Uz četvrto izdanje.* Za vreme boravka od nekoliko dana u Irskoj^[107] ponovo sam video koliko tamošnji seoski narod još živi u predstavama gentilnog doba. Zemljovlasnik, čiji je zakupac seljak, predstavlja za ovog još uvek neku vrstu starešine klana, čija je dužnost da upravlja zemljom u interesu svih, kome seljak ima da plaća danak u obliku zakupnine, ali od koga treba da dobije pomoć u slučajevima nužde. Isto tako svako ko je imućniji dužan je da pomogne svojim siromašnijim susedima čim oni zapadnu u bedu. Ovakva pomoć nije milostinja, ona predstavlja ono što po pravdi pripada siromašnijem od bogatijeg člana ili starešine klana. Razumljive su žalbe političkih ekonomista i pravnika na nemogućnost da se irski seljak nauči na pojam moderne buržoaske svojine; svojina koja ima samo prava a nikakve dužnosti Ircu prosto ne ide u glavu. A isto tako je shvatljivo kako Irci koji se s takvim naivnim gentilnim pojmovima odjednom nadu u velikim engleskim ili američkim gradovima među stanovništvom s potpuno drugim moralnim i pravnim shvatanjima, kako takvi Irci lako i potpuno zastrane u pogledu morala i prava, izgube svaki oslonac i često u masama neminovno postanu žrtve demoralizacije.

¹ »partijama«

jarhatu, tako da su deca muškaraca ostajala u klanu, dok su deca žena prelazila u klanove svojih očeva.^[109]

Ali da je u Škotskoj ranije vladao matrijarhat potvrđuje činjenica što je u kraljevskoj porodici Pikta važio, po kazivanju Bede^[110], red nasleđa po ženskoj lozi. Čak se sačuvao ostatak porodice punaluá, kako među Velšanima tako i među Skotima, sve do srednjeg veka, i to u pravu prve noći, kojim se kod svake mlade mogao koristiti klanski poglavica ili kralj kao poslednji predstavnik ranije zajednice muževa, ukoliko ono nije bilo otkupljeno¹.

Nesumnjivo je da su do seobe naroda Nemci bili organizovani u gensovima. Oni su, verovatno tek nekoliko vekova pre naše ere, zauzeli oblast između Dunava, Rajne, Visle i severnih mora; Cimbri i Teutoni bili su još u jeku seoba, a Suevi su se tek u doba Cezara nastanili u stalnim boravištima. Cezar izrično kaže za njih da su se naselili u gensovima i rodbinama (*gentibus cognationibusque*)^[111], a u ustima jednog Rimljanina iz gensa Julija ova reč *gentibus* ima određeno značenje koje se ne može osporavati. Ovo je važno u pogledu svih Nemaca, čak i naseljavanje osvojenih rimskih provincija² vršilo

¹ (1884) sledi: To isto pravo — u Severnoj Americi je ono veoma često na krajnjem severozapadu — važno je i kod Rusa, gde ga je ukinula velika kneginja Olga u desetom veku.

Komunistička domaćinstva kmetovskih porodica, koja postoje sve do revolucije u Francuskoj, naročito u Niverneu i Franš-Konteu, slična slovenskim porodičnim zadrugama u srpsko-hrvatskim oblastima, takode su ostaci nekadašnje gentilne organizacije. Ona još nisu sasvim izumrla, na primer, kod Luana (Sona i Loara) može se videti još mnoštvo velikih, neobično građenih seoskih kuća sa zajedničkom centralnom prostorijom i spavaćim sobama oko nje, u kojima stanuje više generacija te iste porodice. — ² Dalji tekst do pasusa: Kao kod Meksikanaca i Grka... (str. 110) jeste varijanta koju je proširio Engels 1891. On je 1884. ovako glasio: vršilo se još u gensovima. U alamanskom narodnom pravu osmog veka *genealogia* se upravo izjednačava sa *markom*; tako da ovde vidimo jedan nemački narod, i to opet Suare, naseljene u rodovima, gensovima a svakom gensu je dodeljeno jedno određeno područje. Kod Burgundana i Langobarda *gens* se zvao *fara*, i naziv za gentilne drugove (*faramanni*) upotrebljava se u burgundskom narodnom pravu potpuno u istom smislu kao i Burgundani, nasuprot romanskom stanovništvu, koje, naravno, nije bilo uključeno u burgundske *gensove*. Dakle, i u Burgundiji je dolazilo do podele zemlje po gensovima. Tako se rešava pitanje o *faramanni*—ma oko kojeg su germanski pravници stotinu godina uzalud lupali glavu. Taj naziv *fara* za *gens* teško da je važio kao opšti kod Nemaca, mada ga ovde nalazimo kako kod jednog naroda gotskog tako i kod drugog naroda herminonskog (*visokonemačkog*) porekla. U nemačkom jeziku su vrlo brojni jezički koreni koji se upotrebljavaju za srodstvo i oni se koriste podjednako i za izraze koji, kao što možemo da pretpostavimo, imaju vezu sa *gensom*.

se, izgleda, još u gensovima. U alamanskom narodnom pravu ima potvrda da je narod naseljavao osvojeno zemljište južno od Dunava u rodovima (genealogiae)^[112]; genealogia se upotrebljava potpuno u istom smislu kao docnije marka ili seoska zajednica. Kovalevski je nedavno istakao mišljenje da su ove genealogiae bile velike kućne zajednice između kojih je bila podeljena zemlja, a iz kojih se tek docnije razvila seoska zajednica. Verovatno isto to važi i za izraz *fara*, kojim su Burgundi i Langobardi — dakle jedno gotsko i jedno herminonsko ili visokonemačko pleme — označavali, ako ne sasvim, a ono bar približno isto ono što se u alamanskom zborniku zakona označava rečju genealogia. Šta je tu u stvari: gens ili kućna zajednica, mora se još bliže ispitati.

Jezički spomenici nas ostavljaju u neizvesnosti o tome da li je kod svih Nemaca postojao zajednički izraz za gens i koji. Grčkom *genos-u*, latinskom *gens-u* etimološki odgovara gotski kuni, srednjo-visokonemački *künne*, a i upotrebljava se u istom smislu. Na doba matrijarhata ukazuje činjenica što ime za ženu potiče iz istog korena: grčki *gyné*, slovenski žena, gotski *qvinu*, staronordijski *kona*, *kuna*. — Kod Langobarda i Burgunda nalazimo, kao što je rečeno, *fara*, što Grimm izvodi iz hipotetičnog korena *fisan*, *radati*. Ja bih se pre vratio na ubedljivije izvođenje od reči *faran*, *putovati*, *seliti se*, kao oznake postojanog odreda za vreme seobe, koji se, što se gotovo po sebi razume, sastojao od srodnika, oznake koja se u toku seoba od više vekova, prvo na Istok, zatim na Zapad, postepeno prenela na samu rodovsku zajednicu. — Dalje, gotski *sibja*, anglosaksonski *sib*, starovisokonemački *sippia*, *sippa* — rod. U staronordijskom postoji samo množina *sifjar*, srodnici; jednina samo kao ime jedne boginje: *Sif*. — I, najzad, postoji još jedan drugi izraz u *Pesmi o Hildebrandu*^[113], gde Hildebrand pita Hadubrandu

«ko li mu je otac među ljudima u narodu. . . ili iz kog si roda ti» (eddo huëlihhes cnuosles du sis).

Ukoliko je postojalo zajedničko nemačko ime za gens, biće da je gotski glasilo kuni; u prilog tome govori ne samo identitet s odgovarajućim izrazom srodnih jezika, već i okolnost da se iz njega izvodi reč *kuning* — kralj — koja je prvobitno označavala starešinu gensa ili plemena. *Sibja* — rod — izgleda ne dolazi u obzir, bar *sifjar* označava u staronordijskom ne samo krvne srodnike, već i rodake po tazbini, dakle obuhvata pripadnike bar *dva gensa*; otuda *sif* nije mogao biti izraz za gens.

Kao kod Meksikanaca i Grka, i kod Nemaca je bojni red, kako konjičkog eskadrona tako i klinaste kolone pešadije, bio svrstan po gentilnim grupama; kad Tacit kaže: po porodicama i rodbinama^[114], onda se ovaj neodređeni izraz objašnjava time što u njegovo doba u Rimu gens već odavno nije više bio živa zajednica.

Odlučujuće je jedno mesto kod Tacita gde se kaže: materin brat

smatra svog sestrića kao svog sina, neki čak misle da je krvna veza između ujaka i sestrića još svetija i uža od one između oca i sina, tako, kad se zahtevaju taoci, sestrin sin važi kao veća garancija od sopstvenog sina onoga koga žele obvezati. Ovde imamo živ ostatak matrijarhalnog, dakle prvobitnog gensa, i to kao nešto što naročito odlikuje Nemce.* Ako bi član takvog gensa dao sopstvenog sina u zalogu za svoje obećanje, pa bi sin izgubio život zbog očevog prekršaja ugovora, onda bi to bila stvar samog oca. Ali ako je bio žrtvovan sestrić, onda je bilo povređeno najsvetije gentilno pravo; najbliži gentilni srodnik, koji je pre svih drugih dužan da štiti dečaka ili mladića, kriv je za njegovu smrt; ili ga nije smeo dati u zalogu, ili je morao održati ugovor. Kad ne bismo imali nikakvog drugog traga gentilnog uređenja kod Nemaca, ovo jedno mesto bi bilo dovoljno.¹

Još je važnije, jer se javlja oko 800 godina docnije, jedno mesto iz *Veluspe*⁽¹¹⁶⁾, staronordijske pesme o sumraku bogova i propasti sveta. U ovom »prividenju proročice«, u koje su, kao što su sad dokazali Bang i Bugge, utkani i hrišćanski elementi, opisujući doba opšte izopačenosti i pokvarenosti koje prethodi opštoj katastrofi, kaže se:

Broedhr munu berjask
munu *systrungar*

ok at bönun verdask,
sifjum spilla.

»Braća će zaratiti i postati ubice jedan drugog, *deca sestara* uništiće rod.«

Systrungar znači sin materine sestre, a to što ovi poriču međusobno krvno srodstvo pesnik smatra još većim zločinom od bratoubistva. Ovo pojačanje leži u reči *systrungar*, koja podvlači srodstvo s materine strane; kad bi umesto toga stajalo *syskina-börn*, *deca braće* i *sestara*, *syskina-synir*, sinovi braće i sestara, onda drugi stih u odnosu na prvi ne bi predstavljao nikakvo pojačanje, nego opadanje. Dakle, čak ni u doba Vikingâ, kad je nastala *Veluspa*, u Skandinaviji se još nije bilo izgubilo sećanje na matrijarhat.

* Osobito prisna priroda veze između ujaka i sestrića, koja potiče iz doba matrijarhata, a koju nalazimo kod mnogih naroda, poznata je Grcima jedino u mitologiji herojskog doba. Po Diodoru (IV, 34), Meleager ubija Testijeve sinove, braću svoje matere Alteje. Ona u tome delu vidi tako neoprostiv zločin da proklinje ubicu, svog rođenog sina, i želi mu smrt. »Bogovi su uslišili«, kako se priča, »njene želje i učinili kraj Meleagrovom životu.« Po istom Diodoru (IV, 44), Argonauti se iskrcavaju pod vodstvom Herakla u Trakiji i tamo nalaze da Finije, po nagovoru svoje nove supruge, sramno zlostavlja oba svoja sina koja je imao sa svojom oteranom suprugom Boreadom Kleopatrom. Ali među Argonautima ima i Boreadâ, Kleopatrine braće, prema tome, ujaka zlostavljenih. Oni se odmah zauzimaju za svoje sestriće, oslobadaju ih i ubijaju čuvare⁽¹¹⁵⁾.

¹ (1884) nedostaje dalji tekst do pasusa: Uostalom, u doba Tacita. . .

Uostalom, u doba Tacita, bar¹ kod Nemaca, koji su mu bliže poznati², matrijarhat je već ustupio mesto patrijarhatu: deca su nasledivala oca; gde nije bilo dece — braća i stričevi, odnosno ujaci. Dopuštanje ujaku da učestvuje u nasledstvu u vezi je s održanjem baš pomenutog običaja i takode potvrđuje koliko je još tada patrijarhat bio kod Nemaca mlad. Tragova matrijarhata ima sve do poznog srednjeg veka. Tada se, izgleda, još nije potpuno uzdalo u očinstvo, naročito kod kmetova; stoga, ako bi neki feudalni gospodar tražio natrag odbeglog kmeta od nekog grada, moralo se kmetstvo optuženog, na primer, u Augzburgu, Bazelu i Kajzerslauternu, potvrditi zakletvom šestorice njegovih najbližih krvnih srodnika, i to isključivo s materine strane (Maurer, *Städteverfassung*, I, str. 381).

Još jedan ostatak patrijarhata, koji je tek odumirao, imamo u poštovanju koje Nemci pokazuju prema ženskom polu, a koje je Rimljanima gotovo neshvatljivo. Devojke iz plemićkih porodica bile su najsigurniji taoci pri ugovorima s Nemcima; pomisao na to da njihove žene i kćeri mogu pasti u zarobljeništvo i ropstvo užasna im je i podstiče, više nego sve drugo, njihovu hrabrost u borbi; oni vide u ženi nešto sveto i proročansko, oni slušaju njen savet i u najvažnijim stvarima; tako je Veleđa, sveštenica Brukerā na Lipi, bila duša celog ustanka Batavā, u kome je Civilis, na čelu Nemaca i Belgā, uzdrmao čitavu rimsku vladavinu u Galiji⁽¹¹⁷⁾. U kući, izgleda, žena ima neospornu vlast; naravno, ona, starci i deca imaju da obave i sve poslove, muž lovi, pije ili lenstvuje. Tako kaže Tacit, ali kako on ništa ne kaže ko obraduje njivu, a određeno kaže da su robovi davali samo danak ali da nisu kulučili, to je, bez sumnje, ipak masa odraslih muškaraca morala obavljati ono malo rada koji je iziskivala zemljoradnja.

Oblik braka je bio, kao što je već gore rečeno, sindijazmički brak, koji se postepeno približava monogamiji. To još nije bila stroga monogamija, jer se uglednim ljudima dozvoljavala poligamija. Uglavnom se strogo pazilo na nevinost devojaka (nasuprot Keltima), a Tacit takode govori sa osobitom toplinom o neprikosnovenosti bračne veze kod Nemaca. On navodi samo preljubu žene kao razlog razvoda. Ali njegov izveštaj ovde ima dosta praznina, a sem toga očevitno je da on razvratnim Rimljanima naročito pruža uzor vrline. Nesumnjivo je jedno: ako su Nemci u svojim šumama i bili ti izuzetni vitezi vrline, bio je dovoljan samo neznatan dodir sa spoljnim svetom pa da se spuste na nivo ostalih evropskih prosečnih ljudi; usred rimskog sveta poslednji trag moralne strogosti nestao je još mnogo brže nego nemački jezik. Treba samo čitati Gregora Turškog. Razumljivo je po sebi što u nemačkim prašumama nije mogla vladati, kao u Rimu, rafinirana sladostrasnost čulnog uživanja, pa prema tome Nemcima i u ovom pogledu ostaje još dovoljno preimućstva nad rimskim svetom, te nema

¹ (1884) nedostaje: bar — ² (1884) nedostaje: koji su mu bliže poznati

potrebe da izmišljamo neku njihovu uzdržljivost u čulnim stvarima, koja nije vladala nikad i nigde u jednom čitavom narodu.

Iz gentilnog uređenja je ponikla obaveza nasleđivanja kako neprijateljstva tako i prijateljstva; isto tako i krvnina, novčana kazna za ubistvo ili povrede umesto krvne osvete. Za ovu krvninu, koja je smatrana još pre jedne generacije za specifično nemačku ustanovu, utvrđeno je sad da je postojala kod stotinu naroda kao opšti oblik ublažavanja krvne osvete koja proističe iz gentilnog uređenja. Nalazimo je, kao i obavezu gostoprimstva, između ostalih, i kod američkih Indijanaca; Tacitov opis (*Germanija*, gl. 21) kako se pružalo gostoprimstvo gotovo je do u pojedinosti isti s onim koji Morgan daje o svojim Indijancima.

Žučan i beskrajn spor o tome da li su Tacitovi Nemci već definitivno podelili oranicu ili ne, i kako da se objasne odnosna mesta, spada sad u prošlost. Suvišna je svaka reč o tome otkako je utvrđeno da je gotovo kod svih naroda postojalo zajedničko obrađivanje oranice od strane gensa, a docnije od strane komunističkih porodičnih zajednica, koje je našao još Cezar kod Sueva¹¹⁸), i da za njim dolazi dodeljivanje zemlje pojedinim porodicama s periodičnom ponovnom podelom, i otkako je utvrđeno da se ova periodična ponovna podela oranice mestimično održala u Nemačkoj čak do naših dana. Ako su Nemci od zajedničkog obrađivanja zemlje, koje Cezar izrično pripisuje Suevima (podeljenih ili privatnih njiva kod njih uopšte nema, kaže on), prešli, u toku 150 godina do Tacita, na pojedinačno obrađivanje s novom podelom zemlje svake godine, onda je to zaista dovoljan napredak; za tako kratko vreme i bez ikakvog stranog mešanja potpuno je nemoguć prelaz od onog stupnja do pune privatne svojine na zemlju. Stoga čitam u Tacitu samo ono što on suvoparnim rečima kaže: oni menjaju (ili nanovo dele) obrađenu zemlju svake godine, a pri tome ostaje dosta zajedničke zemlje¹¹⁹). To je stupanj zemljoradnje i prisvajanja zemlje koji tačno odgovara tadašnjem gentilnom uređenju Nemaca¹.

Ovaj prethodni poslednji odeljak ostavljam neizmenjen, kakav je bio u ranijim izdanjima. U međuvremenu pitanje je dobilo drugi obrt. Otkako je Kovalevski (upor. str. 44²) dokazao veoma rasprostranjeno, ako ne i opšte postojanje patrijarhalne kućne zajednice kao prelaznog stupnja između matrijarhalne komunističke i moderne izolovane porodice, ne postavlja se više pitanje da li je svojina zemlje zajednička ili privatna, kao što to još čine Maurer i Waitz već se postavlja pitanje o *obliku* zajedničke svojine. Nema nikakve sumnje da je u doba Cezara kod Sueva postojala ne samo zajednička svojina već i zajedničko obrađivanje za zajednički račun. Još dugo će moći da se vodi spor oko toga da li je privredna jedinica bio gens, ili je to bila kućna zajednica, ili

¹ (1884) nedostaje dalji tekst do pasusa: Dok su u vreme Cezara... (str. 114)— ² Vidi u ovom tomu, str. 51.

neka komunistička rodbinska grupa koja je bila između njih; ili su se, prema uslovima zemljišta, javljale sve tri grupe. Međutim, Kovačevski tvrdi da stanje koje je opisao Tacit ne pretpostavlja marku ili seosku zajednicu već kućnu zajednicu. Tek mnogo docnije iz ove poslednje se razvila, usled porasta stanovništva, seoska zajednica.

Prema tom mišljenju, naselja Nemaca na teritoriji koju su zauzeli u doba Rimljana, kao i na onoj koju su docnije oteli Rimljanima, nisu se sastojala od selâ nego od velikih porodičnih zajednica koje su obuhvatale više generacija i koje su obrađivale odgovarajući deo zemlje, koristeći se, zajedno sa susedima, okolnim neobrađenim zemljištem kao zajedničkom markom. Ono mesto kod Tacita o menjanju obrađene zemlje imalo bi se onda u stvari shvatiti u agronomskom smislu: zajednica je preoravala svake godine drugi komad zemlje, a oranicu prethodne godine ostavljala na ugaru ili pak puštala da sasvim podivlja. Kako je stanovništvo bilo retko, ostajalo je još uvek dovoljno neobrađenog zemljišta, koje je činilo izlišnim svaki spor oko poseda zemlje. Tek posle niza vekova, kad je broj članova kućne zajednice porastao toliko da više nije bilo moguće zajedničko privređivanje pod tadašnjim uslovima proizvodnje, one su se raspale; dotada zajedničke njive i livade podeljene su na poznati način, u početku na određeno vreme, a docnije jednom zauvek, između pojedinačnih domaćinstava, koja se sad obrazuju, dok su šume, pašnjaci i vode ostali zajednički.

Za Rusiju je, izgleda, ovaj tok razvitka istorijski potpuno dokazan. Što se tiče Nemačke i, u drugom redu, ostalih germanskih zemalja, ne može se poreći da ova pretpostavka u mnogome bolje objašnjava izvore i lakše rešava teškoće negoli dosadašnja, po kojoj je seoska zajednica postojala već za vreme Tacita. Najstariji dokumenti, na primer, »Codex Laurehamensis«⁽¹²⁰⁾ objašnjavaju se, uopšte uzev, mnogo bolje pomoću kućne zajednice nego seoske marke. S druge strane, ona otvara opet nove teškoće i nova pitanja koja imaju tek da se reše. Jedino nova istraživanja mogu ovde doneti rešenje; ipak, ne mogu poreći da je prelazni stupanj kućne zajednice vrlo verovatno postojao i u Nemačkoj, Skandinaviji i Engleskoj.

Dok su u vreme Cezara Nemci delimično upravo tek stekli stalna boravišta, a delimično ih još tražili, oni su u Tacitovo doba imali za sobom već čitav vek nastanjenosti; prema tome očigledan je napredak u proizvodnji sredstava za život. Oni žive u brvnarama; njihova odeća je još vrlo primitivna: grub vuneni ogrtač, životinjska krzna, a za žene i ugledne ljude laneno rublje. Njihova hrana je mleko, meso, divlji plodovi, i kao što Plinije dodaje, ovsena kaša⁽¹²¹⁾ (još i sad keltsko narodno jelo u Irskoj i Škotskoj). Njihovo bogatstvo se sastoji u stoci: no, ona je loše pasmine, goveda sitna, neugledna, bez rogova; konji mali poniji i nikakvi trkači. Novac se malo i retko upotrebljava, i to samo rimski. Zlato i srebro nisu prerađivali i nisu ih cenili, gvožđe je bilo retko i izgleda da su ga bar plemena na Rajni i Dunavu, gotovo samo uvozila, nisu ga sama dobijala. Runsko pismo

(napravljeno po grčkim ili latinskim slovima) bilo je poznato samo kao tajno pismo i upotrebljavalo se samo za religijske čarolije. Još su bile uobičajene ljudske žrtve. Ukratko, pred nama je narod koji se baš sad uzdigao sa srednjeg stupnja na viši stupanj varvarstva. Ali dok su plemena koja se neposredno graniče s Rimljanima, olakšanim uvozom rimskih industrijskih proizvoda bila sprečena u razvoju sopstvene metalne i tekstilne industrije, izgrađuje se, bez ikakve sumnje, takva industrija na severoistoku, na Istočnom moru. Delovi ratne opreme koji su nadeni u šlezviškim močvarama — dugačak gvozden mač, lančan oklop, srebrna kaciga i dr., s rimskim novcem s kraja drugog veka — i nemački metalni predmeti, rasprostranjeni usled seobe naroda, pokazuju dosta razvijen, sasvim poseban tip, čak i tamo gde se oslanjaju na prvobitne rimske uzore. Iseljavanje u civilizovanu Rimsku Imperiju uništilo je ovu domaću industriju svuda, osim u Engleskoj. Sa kakvom se jednoobraznošću ova industrija radala i razvijala pokazuju, na primer, bronzane kopče; kopče pronađene u Burgundiji, Rumuniji i na Azovskom moru vrlo su slične engleskim i švedskim, kao da su izašle iz iste radionice, i one su nesumnjivo takođe germanskog porekla.

Višem stupnju varvarstva odgovara i uređenje. Po Tacitu, svuda je postojalo veće starešina (principes), koje je odlučivalo o neznatnijim stvarima, dok je važnije predmete pripremalo za odluku narodne skupštine; na nižem stupnju varvarstva, bar tamo gde ga poznajemo, kao kod Amerikanaca, narodna skupština postoji najpre samo u okviru gena, još ne u okviru plemena ili saveza plemenâ. Starešina (principes) se još oštro razlikuju od vojskovođa (duces), sasvim kao kod Irokeza. Starešine se već delimično izdržavaju počasnim darovima u stoci, žitu i dr. od plemenskih članova; njih biraju, kao u Americi, mahom iz istih porodica; prelaz na patrijarhat ide naruku, kao u Grčkoj i Rimu, postepenom preobražaju izbora u naslednost i time stvaraju plemićke porodice u svakom gensu. Ovo staro, takozvano plemensko plemstvo većinom je propalo u seobi naroda ili pak ubrzo zatim. Vojskovođe biraju bez obzira na njihovo poreklo, jedino po sposobnosti. Oni su imali malo vlasti i morali su primerom uticati; pravu disciplinsku vlast u vojsci Tacit izrično pripisuje sveštenicima. Stvarnu vlast je imala narodna skupština. Predsedava kralj ili plemenski starešina, narod odlučuje: »ne« — mrmljanjem; »da« — aklamacijom i zveketom oružja. Narodna skupština je istovremeno i sud; tu se iznose i presudju tužbe, tu se izriču smrtno presude, i to se smrt predviđa samo za kukavičluk, izdaju naroda i neprirodan blud. I u gensovima i drugim nižim jedinicama sudi zajednica pod predsedništvom starešine, koji je, kao u svim nemačkim prvobitnim sudovima, mogao sâm rukovoditi suđenjem i postavljati pitanja; zajednica je donosila presudu kod Nemaca odvajkada i svuda.

Savezi plemenâ obrazovali su se od Cezarova vremena; neki od njih imali su već kraljeve; vrhovni vojskovođa, kao kod Grka i Rimljana, već je težio za tiranskom vlašću i ponekad je i postizao. Ovakvi srećni

uzurpatori uopšte nisu bili neograničeni vladari; ali su ipak već počeli da kidaju okove gentilnog uređenja. Dok su oslobođeni robovi inače zauzimali podređen položaj, jer nisu mogli pripadati nijednom gensu, oni od njih koji su bili ljubimci novih kraljeva dolazili su često do položaja, bogatstva i ugleda. Isto to se desilo posle osvajanja Rimske Imperije od strane vojskovođa, koji su sad postali kraljevi prostраниh zemalja. Kod Franaka su robovi i kraljevi oslobođenici igrali veliku ulogu, najpre na dvoru, a zatim i u državi; novo plemstvo potiče najvećim delom od njih.

Jedna stvar je potpomogla pojavu kraljevstva — družine. Videli smo već kod američkih crvenokožaca kako su se, pored gentilnog uređenja, obrazovale privatne družine za samostalno vođenje rata. Ove privatne družine postale su kod Nemaca već stalna udruženja. Ratni poglavica koji je stekao glas skupio bi oko sebe četu mladih ljudi, željnih plena, koji su mu dugovali ličnu vernost, kao i on njima. Poglavica ih je snabdevao i darivao i hijerarhijski ih organizovao; telesna garda i četa spremna za borbu — za manje pohode, gotov oficirski kadar — za veće pohode. Ma kako ove družine bile slabe, što se docnije i pokazalo, na primer, pod Odoakarom u Italiji, ipak su one već obrazovale klicu propadanja stare narodne slobode i pokazale se kao takve — za vreme seobe naroda i posle nje. Jer one su, prvo, išle naruku pojavi kraljevske vlasti, a, drugo — mogle su se održati na okupu, kao što je primetio već Tacit, samo neprekidnim ratovima i pljačakškim pohodima. Pljačka je postala cilj. Ako vođa družine ne bi imao posla u blizini, odlazio bi sa svojim ljudima drugim narodima kod kojih je bilo rata i izgleda na plen; nemačke pomoćne vojske, koje su se u velikom broju borile pod rimskom zastavom, čak i protiv Nemaca, bile su delimično sakupljene od takvih družina. One već predstavljaju prvi začetak sistema najamnih vojnika, sramote i prokletstva Nemaca. Posle osvajanja Rimske Imperije, ovi ljudi iz kraljevskih družina sačinjavali su, pored neslobodnih i rimskih dvorskih slugu, drugi glavni sastavni deo docnijeg plemstva.

Ona nemačka plemena koja su se ujedinila u narode imala su, dakle, uglavnom isto uređenje koje se bilo razvilo kod Grka herojskog doba i Rimljana takozvanog kraljevskog doba: narodna skupština, veće gentilnih starešina, vojskovođa koji već teži stvarnoj kraljevskoj vlasti. To je bilo najsavršenije uređenje koje se uopšte moglo razviti u gentilnom poretku; ono je bilo uzorno uređenje višeg stupnja varvarstva. Ako je društvo prekoračilo granice, u okviru kojih je ovo uređenje zadovoljavalo, onda je to bio kraj gentilnog poretka; ono se raspalo, na njegovo mesto došla je država.

VIII

Obrazovanje države kod Nemaca

Nemci su bili, po Tacitu, veoma mnogobrojan narod. Cezar nam daje približnu sliku o brojnosti pojedinih nemačkih naroda; on navodi da je Uzipeta i Tenktera, koji su se pojavili na levoj obali Rajne, bilo oko 180 000 glava, uključujući žene i decu. Dakle, oko 100 000 na po jedan narod*, već znatno više nego što je, na primer, ukupan broj Irokeza u doba njihova procvata, kad su, ne prelazeći 20 000, bili strah i trepet cele zemlje od velikih mora do reka Ohajo i Potomak. Ako pokušamo da grupišemo, na osnovu izveštaja, bolje poznate narode koji su bili nastanjeni blizu Rajne, onda svaki pojedini narod zauzima na geografskoj karti prosečno otprilike prostor jednog pruskog upravnog sreza, oko 10 000 kvadratnih kilometara, ili 182 geografske kvadratne milje. Ali Germania Magna¹ Rimljana, koja se prostire do Visle, obuhvata u zaokrugljenom broju 500 000 kvadratnih kilometara. Pri prosečnom broju pojedinog naroda od 100 000, ukupan broj za Germania Magna iznosio bi do pet miliona; za varvarsku grupu narodâ znatan broj, za naše prilike — 10 stanovnika na kvadratnom kilometru, ili 550 na geografskoj kvadratnoj milji — sasvim malo. Ali time još nije iscrpen broj Nemaca koji su tada živeli. Znamo da su duž Karpata, sve do ušća Dunava, živeli nemački narodi gotskog porekla — Bastarni, Peukini i drugi — u tako velikom broju da ih Plinije smatra petim glavnim plemenom Nemaca¹²²¹, i da su oni, koji se već 180. godine pre naše ere javljaju u najamničkoj službi makedonskog kralja

* Ovde naveden broj potvrđuje jedno mesto kod Diodora o galskim Keltima: »U Galiji žive mnogi narodi nejednake brojnosti. Kod najvećih broj ljudi iznosi oko 200 000, kod najmanjih 50 000.« (Diodor sa Sicilije, V, 25.) Dakle, prosečno 125 000; treba pretpostaviti da su pojedini galski narodi, s obzirom na svoj viši stupanj razvitka, bezuslovno nešto brojniji od nemačkih.

¹ Velika Germanija

Perseja, prodrli do okoline Jedrena već prvih godina Augustove vladavine. Ako računamo da ih je bilo samo milion, onda je verovatan broj Nemaca u početku naše ere najmanje šest miliona.

Posle nastanjenja u Germaniji stanovništvo se moralo množiti sve većom brzinom; to bi mogao potvrditi već i sâm gore pomenuti industrijski napredak. Nalazi u šlezviškim močvarama, sudeći po nadenom rimskom novcu, potiču iz trećeg veka. Prema tome, u to doba je na Istočnom moru vladala već razvijena metalna i tekstilna industrija, živa trgovina s Rimskom Imperijom i izvestan luksuz kod bogatijih — sve tragovi gušće naseljenosti. A u to doba počinje i opšti napad Nemaca na celoj liniji Rajne, rimskog graničnog bedema, i Dunava, od Severnog do Crnog mora — neposredan dokaz sve brojnijeg naroda koji teži da proširi svoju teritoriju. Tri stotine godina trajala je borba, za koje vreme se celo glavno pleme gotskih naroda (izuzev skandinavskih Gota i Burgunda) selilo na jugoistok i obrazovalo levo krilo velike linije napada, dok su u njenom središtu prodirali Visokonemci (Hermioni) na gornjem Dunavu, a na njenom desnom krilu, duž Rajne, Iskevoni, nazvani sad Francima; Ingevonima je palo u deo osvajanje Britanije. Krajem petog veka je Nemcima, koji su nadirali, bio otvoren put u obesnaženu, beskrvnu i bespomoćnu Rimsku Imperiju.

Gore smo stajali kraj koevke antičke grčke i rimske civilizacije. Ovde stojimo kraj njenog kovčega. Preko svih zemalja u bazenu Sredozemnog mora prelazio je, i to vekovima, nivelišući strug rimske svetske vladavine. Tamo gde grčki jezik nije davao otpor svi nacionalni jezici su morali ustupiti mesto iskvarenom latinskom jeziku; više nije bilo nikakvih nacionalnih razlika, nikakvih Gala, Iberaca, Liguraca, Norika — svi su postali Rimljani. Rimska uprava i rimsko pravo svuda su rasturali stare rodovske zajednice, a time i poslednji ostatak lokalne i nacionalne samostalnosti. Novopečeno svojstvo rimskog građanina nije pružalo nikakvu zamenu; ono nije izražavalo nikakvu nacionalnost, već samo odsustvo nacionalnosti. Svuda je bilo elemenata novih nacija; latinski dijalekti raznih provincija razlikovali su se sve više; prirodne granice, koje su Italiju, Galiju, Španiju i Afriku ranije načinile samostalnim oblastima, još su postojale i bile isto tako još osetne. Ali nigde nije bilo snage koja bi ove elemente spojila u nove nacije; nigde nije bilo još ni traga sposobnosti za razvoj, snage za otpor, a kamoli stvaralačke moći. Ogromnu masu ljudi na ogromnoj teritoriji držala je na okupu samo jedna veza: rimska država, a ona je vremenom postala njihov najveći neprijatelj i tlačitelj. Provincije su uništile Rim; sâm Rim postao je provincijski grad kao i drugi — povlašćen ali više nije vladao, više nije bio središte svetske imperije, čak više nije bio ni sedište imperatorâ i njihovih namesnika, koji su živeli u Carigradu, Trijeru, Milanu. Rimska država je postala džinovska komplikovana mašina isključivo za isisavanje podanika. Porezi, državni kuluci i danci svih vrsta gurali su masu stanovništva u sve veću bedu; ucene namesnika, poreznika i vojnika povećale su pritisak do neizdržljivosti. Dotle

je doterala rimska država svojom svetskom vladavinom: ona je zasnivala svoje pravo opstanka na održavanju reda u državi i na zaštiti od varvara spolja. Ali njen red je bio gori od najgoreg nereda, i varvare, od kojih je ona tobože imala da štiti građane, građani su željno iščekivali kao svasioce.

Društveno stanje nije bilo ništa manje očajno. Već u poslednje doba republike rimska vladavina je išla na bezobzirnu eksploataciju osvojenih provincija; imperija nije ukinula ovu eksploataciju već ju je, naprotiv, regulisala. Ukoliko je imperija više propadala, utoliko su porezi i danci više rasli, utoliko su činovnici besramnije pljačkali i iznudivali. Trgovina i industrija nikad nisu bile posao Rimljana, gospodara narodâ; jedino su u zeleništvu prevazišli sve što je bilo pre i posle njih. Što se od trgovine zateklo i održalo propalo je usled činovičkog ucenjivanja; ono što se još održalo otpada na istočni, grčki deo imperije, koji je zvan naših razmatranja. Opšte osiromašenje, nazadak trgovine, zanatstva, umetnosti, opadanje stanovništva, propadanje gradova, vraćanje zemljoradnje na niži stupanj — to je bio krajnji rezultat rimske svetske vladavine.

Zemljoradnja, u celom Starom svetu glavna grana proizvodnje, bila je to ponovo više nego ikad. U Italiji, ogromni kompleksi imanja (latifundije) koji su, od propasti republike, zahvatili gotovo celu teritoriju, iskorišćavani su na dva načina — bilo kao pašnjaci, gde je stanovništvo bilo zamenjeno ovcama i volovima, čija je nega iziskivala samo mali broj robova, bilo kao vile (villae), gde su se mase robova bavile povrtarstvom u velikim razmerama, delimično za luksuz vlasnika, a delimično za prodaju na gradskim tržištima. Veliki pašnjaci su se održali i, bez sumnje, još proširili; poljska imanja i njihovo povrtarstvo upropašćeni su osiromašenjem njihovih vlasnika i propašću gradova. Latifundijska privreda, zasnovana na radu robova, nije bila više rentabilna; ona je, međutim, bila tada jedino mogući oblik krupne agrikulture. Sitna proizvodnja je ponovo postala jedini oblik koji se isplaćuje. Jedno poljsko imanje za drugim rasparčavalo se na male parcele koje su izdavane naslednim zakupcima, koji su plaćali određenu svotu, ili partijarima (partiarium), više ekonomima nego zakupcima, koji su za svoj rad dobijali šesti ili čak samo deveti deo godišnjeg proizvoda. Međutim, ove male parcele njivâ pretežno su izdavane pod zakup kolonima, koji su plaćali za to određen godišnji iznos i bili vezani za zemlju i koje su mogli prodati zajedno s njihovom parcelom; oni, istina, nisu bili robovi, ali nisu bili ni slobodni, nisu mogli sklapati brak sa slobodnima, i njihovi međusobni brakovi nisu smatrani punovažnim brakovima, već, kao i brakovi robova, prostim suložništvom (contubernium). Oni su bili preteče srednjovekovnih kmetova.

Antičko ropstvo se preživelo. Ni na selu u krupnoj agrikulturi, niti u gradskim manufakturama ono više nije davalo prihod koji je bio vredan truda — tržište za njegove proizvode nestalo je. A u sitnoj zemljoradnji i sitnom zanatu, na šta je spala ogromna proizvodnja

iz doba procvata imperije, nije bilo mesta za mnogobrojne robove. U društvu je bilo mesta još samo za domaće i luksuzne robove bogataša. Ali odumiruće ropstvo imalo je još uvek toliko snage da svaki proizvodni rad prikaže ropkim poslom koji je nedostojan slobodnih Rimljana — a to su sada bili svi. Stoga, s jedne strane, sve veći broj oslobađanja suvišnih robova koji su postali teret, a, s druge strane, porast broja kolona i propalih slobodnih ljudi (sličnih onim *poor whites*¹ bivših robovlasničkih država u Americi). Hrišćanstvo nema nikakvog udela u postepenom izumiranju antičkog ropstva. Ono se vekovima mirilo s ropstvom u Rimskoj Imperiji, a docnije nije nikad sprečavalo trgovinu hrišćana robovima, ni trgovinu Nemaca na severu, ni Mlečana u Sredozemnom moru, niti docniju trgovinu crncima*. Ropstvo se više nije isplaćivalo, zato je izumrlo. Ali umiruće ropstvo je ostavilo za sobom svoj otrovni žalac u preziranju proizvodnog rada slobodnih ljudi. U tome je bezizlazni ćorsokak u koji je zapao rimski svet: ropstvo je bilo ekonomski nemoguće, rad slobodnih ljudi je bio moralno žigosan. Prvo nije više moglo, a drugo još nije moglo biti osnovni oblik društvene proizvodnje. Tu je mogla pomoći samo potpuna revolucija.

Stanje nije bilo bolje ni u provincijama. Najviše podataka imamo o Galiji. Ovde je bilo, pored kolona, još slobodnih sitnih seljaka. Da bi se obezbedili od nasilja činovnika, sudija i zelenaša oni su se često stavljali pod zaštitu, patronat nekog moćnog lica; to nisu radili samo pojedinci već i čitave opštine, tako da su u 4. veku imperatori više puta zabranjivali to. No, šta je pomogla zaštita onima koji su je tražili? Patron im je stavljaio uslov da prenesu na njega svoja zemljišta, a on im je obezbeđivao da ih doživotno uživaju — smicalica koju je sveta crkva prozrela i svojski podržavala u 9. i 10. veku da bi povećala carstvo božje i svoje sopstvene posede. Istina, tada, oko 475. godine, biskup Salvijan Marseljski ogorčeno ustaje protiv takve krađe i iznosi da je pritisak rimskih činovnika i krupnih zemljovlasnika postao toliko strašan da su mnogi »Rimljani« bežali u predele koje su već zauzeli varvari, i da se tamo nastanjeni rimski građani nisu bojali ničega više nego da ponovo dodu pod rimsku vlast¹²⁴). Da su tada roditelji zbog nemaštine često prodavali u ropstvo svoju decu — potvrđuje zakon koji je izdan protiv toga.

Zato što su oslobodili Rimljane njihove sopstvene države, nemački varvari su im uzeli dve trećine celokupnog zemljišta i podelili ga među sobom. Deoba se vršila po gentilnom uredenju; usled srazmerno malog broja osvajača ostale su nepodeljene vrlo velike oblasti, kao svojina delimično celog naroda, a delimično pojedinih plemena

* Po rečima biskupa Liutpranda Kremenskog, u 10. veku u Verdenu, dakle u Svetom Nemačkom Carstvu, glavna industrijska grana bila je fabrikacija evnuha, koje su s velikim profitom izvozili u Španiju za mavarske hareme¹²³).

¹ siromašnim, bednim belim ljudima

i gensova. U svakom gensu su oranice i livade deljene, izvlačenjem kocke, na jednake delove između pojedinačnih domaćinstava; ne znamo da li su se u to doba vršile ponovne deobe, ali u svakom slučaju one su u rimskim provincijama ubrzo prestale, i pojedinačni udeli su postali otuđiva privatna svojina, alod. Šume i pašnjaci su nepodeljeni ostajali za zajedničko korišćenje; ovo iskorišćavanje, kao i način obrađivanja podeljene zemlje, bili su uređeni na osnovu starog običaja i odluke zajednice. Što je gens duže živeo u svom selu i što su se više Nemci i Rimljani postepeno stapali, to je rodbinski karakter veze više ustupao mesto teritorijalnom; gens se izgubio u marki, u kojoj su, bez sumnje, još često vidljivi tragovi rodbinskog porekla članova. Tako se, bar u zemljama gde se održala marka — gentilno uređenje neprimetno pretvorilo u teritorijalno uređenje i time se osposobilo da se uklopi u državu. Ali ono je ipak zadržalo samonikli demokratski karakter, koji odlikuje celo gentilno uređenje, i tako sačuvalo u životu sve do najnovijeg doba, čak i u docnijem, nametnutom mu izopačenju, jedan deo gentilnog uređenja, a time i oružje u rukama potlačenih.

Ako se u gensu ubrzo izgubila krvna veza, onda je to bila posledica toga što su se i u plemenu i u celom narodu njeni organi izopacili usled osvajanja. Znamo da je vladavina nad pokorenima nespojiva s gentilnim uređenjem. To vidimo ovde u velikom razmeru. Nemački narodi, gospodari rimskih provincija, morali su da organizuju ono što su osvojili. Ali, niti je bilo moguće primiti mase Rimljana u gentilna tela, niti se putem ovih moglo vladati tim masama. Na vrh rimskih lokalnih upravnih tela, koja su s početka velikim delom i dalje postojala, morala se postaviti zamena za rimsku državu, a to je mogla biti samo neka druga država. Organi gentilnog uređenja morali su se pretvoriti u državne organe, i to vrlo brzo, jer okolnosti nisu dopuštale odlaganje. Međutim, najbliži predstavnik osvajačkog naroda bio je vojskovođa. Obezbedenje osvojene oblasti iznutra i spolja iziskivalo je jačanje njegove vlasti. Bio je nastupio trenutak za preobražaj vojnog zapovedništva u kraljevstvo: on je izvršen.

Uzmimo franačku državu. Ovde su pobedničkom narodu saltskih Franaka potpuno pripale ne samo prostrane rimske državne domene, nego još i svi oni vrlo veliki kompleksi zemlje koji nisu podeljeni većim i manjim zajednicama župe i marke, osobito svi veći šumski kompleksi. Prvo što je uradio franački kralj, pretvorivši se od običnog vrhovnog vojskovođe u pravog vladara, bilo je da tu narodnu svojinu pretvori u kraljevsko imanje, da je ukrade od naroda i da je daruje ili dâ u leno svojoj družini. Ova družina, prvobitno njegova lična vojna družina i ostali niži vojni zapovednici, ubrzo je povećana ne samo Rimljanima, tj. romaniziranim Galima, koji su mu ubrzo postali neophodni zbog svog znanja pisanja, svog obrađivanja, svog poznavanja romanskog govornog i latinskog književnog jezika, kao i prava u zemlji, već i robovima, kmetovima i oslo-

bodenicima koji su bili njegovi dvorani i među kojima je on birao svoje ljubimce. Svi oni dobijali su delove narodne zemlje, najpre većinom u obliku poklona, docnije u obliku beneficije koje su se isprva dodeljivale mahom do kraja kraljevog života^[125], te je tako na račun naroda stvorena podloga novom plemstvu.

No, to još nije sve. Velikim prostranstvom države nije se moglo vladati sredstvima starog gentilnog uredjenja; veće starešina, ukoliko nije odavno izašlo iz običaja, ne bi se moglo ni sastajati i ubrzo je zamenjeno stalnom kraljevom okolinom; stara narodna skupština postojala je prividno i dalje, ali je, isto tako, sve više postajala samo skupština nižih zapovednika vojske i novonastalih velikaša. Slobodni seljaci-zemljovlasnici, pretežni deo franačkog naroda, bili su, kao ranije rimski seljaci u poslednje doba republike, potpuno iscrpeni i upropašćeni većitim građanskim i osvajačkim ratovima; ovi poslednji su bili naročito česti pod Karlom Velikim. Oni koji su prvobitno sačinjavali celu vojsku, a posle osvajanja Francuske njeno jezgro, bili su početkom 9. veka toliko osiromašili da je jedva još svaki peti čovek mogao poći u rat. Vojska slobodnih seljaka, koju je pod zastavu pozivao neposredno kralj, zamenjena je vojskom koja se sastojala od slugu novonastalih velikaša, među njima i zavisnih seljaka, potomaka onih koji ranije nisu znali za drugog gospodara do kralja, a još ranije ni za kakvog gospodara, čak ni za kralja. Pod Karlovim naslednicima dovršeno je upropašćivanje franačkog seljačkog staleža unutrašnjim ratovima, slabošću kraljevske vlasti i odgovarajućim zakoraćenjima velikaša, kojima se sad još pridružuju župani^[126] koje je Karlo postavio i koji teže da svoje zvanje načine naslednim, i najzad — upadima Normanâ. Pedeset godina posle smrti Karla Velikog franačka država je ničice ležala pred Normanima isto onako bez otpora kao što je četiri stotine godina ranije Rimski Imperija ničice ležala pred Francima.

Ali nije bila gotovo ista samo spoljašnja nemoć već i unutrašnji društveni red, ili, bolje reći, — nered. Slobodni franački seljaci došli su u položaj sličan položaju njihovih prethodnika, rimskih kolona. Upropašćeni ratovima i pljačkama, oni su morali da se stave pod zaštitu novonastalih velikaša ili crkve, jer je kraljevska vlast bila suviše slaba da ih zaštititi; ali ovu zaštitu morali su skupo platiti. Kao ranije galski seljaci, tako su i oni morali da prenesu na zaštitnika svojinu svog zemljišta koje su od njega dobijali natrag u zakup u različitim i promenljivim oblicima, ali uvek samo uz davanje kuluka i danaka; kad su već jednom došli u ovaj oblik zavisnosti, oni su postepeno izgubili i ličnu slobodu; malo generacija kasnije većinom su bili već kmetovi. Kako se brzo završilo propadanje slobodnog seljačkog staleža pokazuje Irminonova zemljišna knjiga^[127] opatije Sen-Žermen-de-Pre, opatije koja se onda nalazila blizu Pariza, a sad je u njemu. Na prostranom imanju ove opatije, rasutom po okolini, bilo je tada, još za života Karla Velikog, naseljeno 2788 domaćinstava, gotovo

bez izuzetka Franaka s nemačkim imenima. Među njima 2080 kolona, 35 lita⁽¹²⁸⁾, 220 robova i samo 8 slobodnih zakupaca! Praksa koju je Salvijan nazivao bezbožnom, naime što je zaštitnik na sebe prenosio svojinu seljakove zemlje a njemu je ostavljao samo na doživotno korišćenje, bila je sad opšta crkvena praksa sa seljacima. Kuluci, koji sad sve više ulaze u praksu, imali su svoj uzor koliko u rimskim angarijama (angariae)⁽¹²⁹⁾, kulucima za državu, toliko isto u obaveznim radovima članova nemačke marke na izgradnji mostova i puteva i na ostvarivanju drugih zajedničkih ciljeva. Dakle, masa stanovništva je posle četiri stotine godina prividno opet došla sasvim na početak.

To je, međutim, dokazivalo samo dve stvari: prvo da su društveni sklop i raspodela svojine u Rimskoj Imperiji, koja je propadala, potpuno odgovarali ondašnjem stupnju proizvodnje u zemljoradnji i industriji, da su, dakle, bili nužni; i, drugo, da ovaj stupanj proizvodnje za vreme sledećih četiri stotine godina nije bitno opao niti se bitno podigao, da je, dakle, s istom nužnošću opet stvorio istu raspodelu svojine i iste klase stanovništva. Grad je u poslednjim vekovima Rimske Imperije izgubio svoju predašnju vlast nad selom, a nije je povratio ni u prvim vekovima nemačke vladavine. To pretpostavlja nizak stupanj razvitka kako zemljoradnje tako i industrije. Sve to nužno stvara krupne vladajuće zemljovlasnike i zavisne sitne seljake. Koliko je bilo nemoguće nakalemiti takvom društvu, s jedne strane, rimsku latifundijsku privredu s robovima, a, s druge strane, noviju krupnu kulturu s kulukom, potvrđuju ogromni eksperimenti Karla Velikog s čuvenim carskim vilama, koji su prošli ne ostavivši gotovo ni traga. Te eksperimente nastavili su samo manastiri, i jedino su za njih oni bili plodonosni; ali manastiri su bili nenormalna društvena tela koja su se zasnivala na celibatu; oni su mogli davati izuzetne rezultate, ali su upravo stoga morali ostati izuzeci.

Ali ipak se za ovih četiri stotine godina napredovalo. Iako nalazimo gotovo iste glavne klase na kraju kao na početku, ipak su se izmenili ljudi koji su obrazovali te klase. Iščezlo je antičko ropstvo, iščezli su pauperizovani slobodni ljudi koji su prezirali rad kao nešto što dolikuje samo robovima. Između rimskog kolona i novog kmeta stajao je slobodni franački seljak. »Beskorisno sećanje i uzaludna borba« rimskog sveta u propadanju bili su mrtvi i sahranjeni. Društvene klase 9. veka obrazovale su se ne u iskvarenosti civilizacije koja propada, nego u porođajnim bolovima nove civilizacije. Novo pokolenje, kako gospodara tako i slugu, bilo je muževno pokolenje u poredenju s njihovim rimskim prethodnicima. Odnos moćnih zemljovlasnika i potčinjenih seljaka, koji je za ove bio neizbežan oblik propadanja antičkog sveta, bio je sad za one polazna tačka novog razvoja. A zatim, ma koliko izgledale neproduktivne ove četiri stotine godina, one su ostavile za sobom jednu veliku tvorevinu: moderne nacionalnosti, nove oblike i sastav zapadnoevropskog čovečanstva za buduću istoriju. Nemci su, u stvari, dali Evropi novi život, i stoga se raspad

država germanskog perioda ne završava normansko-saracenskim podjarmljivanjem, nego daljim razvojem beneficija i stavljanja pod zaštitu (komendacija¹³⁰¹) u feudalizam¹, uz tako snažan porast stanovništva da su se jedva dve stotine godina docnije mogli bez štetnih posledica podneti veliki ljudski gubici u krstaškim ratovima.

Ali kakvim tajanstvenim čarobnim sredstvom su Nemci udahnuili novu životnu snagu Evropi na umoru? Da li je to bila neka, nemačkom narodu urođena, čarobna moć, kao što nam kaže naša šovinistička historiografija? Nikako. Nemci su bili, naročito tada, veoma obdareno arijevske plemi i u punom naponu razvoja. Ali Evropu nisu podmladile njihove specifične nacionalne osobine, već naprosto — njihovo varvarstvo, njihovo gentilno uređenje.

Njihova lična umešnost i hrabrost, njihov smisao za slobodu i demokratski instinkt koji je u svim javnim poslovima video svoje sopstvene poslove, ukoliko, sve osobine koje je Rimljanin izgubio i koje su jedine mogle izgraditi nove države i pomoći razvoju novih nacionalnosti iz blata rimskog sveta — šta su one bile drugo nego karakteristične crte varvara na višem stupnju, plodovi njihova gentilnog uređenja?

Šta ih je osposobilo da preobrazu antički oblik monogamije, da ublaže vladavinu muškaraca u porodici, da ženi daju viši položaj nego što ga je ikad imala u klasičnom svetu, ako ne njihovo varvarstvo, njihove gentilne navike, njihova još živa nasleđa iz doba matrijarhata?

To što su oni sačuvali u feudalnoj državi, bar u tri najvažnije zemlje — Nemačkoj, severnoj Francuskoj i Engleskoj — deo pravog gentilnog uređenja u obliku marke i time dali potlačenoj klasi, seljacima, čak i za vreme najgrubljeg srednjovekovnog kmetstva, lokalnu povezanost i sredstvo otpora kakvo nisu zatekli ni antički robovi, ni savremeni proleter, — čemu se to duguje ako ne njihovom varvarstvu, njihovom isključivo varvarskom načinu naseljavanja u rodovima?

I najzad, ako su oni mogli razviti i učiniti isključivim blaži oblik porobljavanja koji su praktikovali već u zavičaju, a u koji je sve više prelazilo ropstvo i u Rimskoj Imperiji; oblik koji, kao što je Fourier¹³¹¹ prvi istakao, daje porobljenima sredstvo da se postepeno oslobode kao klasa (*fournit aux cultivateurs des moyens d'affranchissement collectif et progressif*²); oblik koji se time uzdiže visoko nad ropstvom, gde je moguće jedino neposredno pojedinačno oslobođenje bez prelaznog stanja (za ukidanje ropstva usled pobedničkog ustanka ne zna stari vek), — dok su, u stvari, kmetovi srednjeg veka postepeno sproveli svoje oslobođenje kao klasa, — čemu imamo za to da zah-

¹ (1884) ovde se završava ovaj pasus — ² pruža zemljoradnicima sredstva da sebe kolektivno i postepeno oslobode

valimo ako ne njihovom varvarstvu, blagodareći kome oni još nisu bili dostigli stupanj razvijenog ropstva, ni antičkog radnog ropstva ni istočnjačkog domaćeg ropstva?

Sva životna snaga i plodotvornost koje su Nemci ulili u rimski svet bilo je varvarstvo. Zaista, samo su varvari u stanju da podmlade svet koji pati od civilizacije na umoru. A najviši stupanj varvarstva, do koga su se i u kome su se Nemci uzdigli pre seobe naroda, bio je baš najpovoljniji stupanj za taj proces. To objašnjava sve.

IX

Varvarstvo i civilizacija

Pratili smo raspadanje gentilnog uređenja na tri velika posebna primera — kod Grka, Rimljana i Nemaca. Ispitajmo u zaključku opšte ekonomske uslove koji su potkopali gentilnu organizaciju društva već na višem stupnju varvarstva, a potpuno je potisnuli pojavom civilizacije. Ovde će nam Marxov *Kapital* biti isto toliko neophodan koliko i Morganova knjiga.

Iznikao na srednjem stupnju divljaštva, dalje razvijen na višem stupnju divljaštva, gens je dostigao, ukoliko naši izvori dopuštaju da se to oceni, doba svog procvata na nižem stupnju varvarstva. Stoga počinjemo s ovim stupnjem razvitka.

Ovde, gde nam američki crvenokošci moraju poslužiti kao primer, nalazimo gentilno uređenje potpuno izgrađeno. Pleme se deli na više gensova, najčešće na dva; svaki od ovih prvobitnih gensova deli se, s porastom broja stanovništva, na više gensova-izdanaka, prema kojima se matični gens javlja kao fratirija; samo pleme se cepa na više plemena, a u svakom od njih većinom ponovo nalazimo stare gensove; srodna plemena, bar u pojedinim slučajevima, obrazuju savez. Ta jednostavna organizacija potpuno je dovoljna za društvene uslove iz kojih je ponikla. Ona nije ništa drugo do njihovo vlastito, stihijski nastalo grupisanje; ona je u stanju da reši sve konflikte koji mogu da iskrсну u okviru tako organizovanog društva. Spoljne konflikte rešava rat; on može da se završi uništenjem plemena, ali nikad njegovim podjarmljivanjem. Veličina, ali i ograničenost gentilnog uređenja je u tome što u njemu nema mesta gospodarenju i porobljavanju. U gensu nema još nikakve razlike između prava i dužnosti; za Indijanca se ne postavlja pitanje da li je učešće u javnim poslovima, krvnoj osveti ili njenom umiru pravo ili dužnost; njemu bi ono izgledalo isto toliko apsurdno kao i pitanje da li je jesti, spavati, loviti — pravo ili dužnost. Isto tako je nemoguće cepanje plemena i gensa na različite klase. A to nas vodi ka ispitivanju ekonomske baze tog društvenog stanja.

Stanovništvo je veoma retko: gušće je samo na mestu stanovanja plemena, oko koga se u širokom krugu prostire najpre područje za lov, zatim neutralna zaštitna šuma, koja ga odvaja od drugih plemena. Podela rada je potpuno prirodna; ona postoji jedino između polova. Muškarac ratuje, ide u lov i ribolov, nabavlja sirovinu za hranu i za to potrebno oruđe. Žena se bavi kućom i pripremanjem hrane i odeće, kuva, тка, šije. Svako od njih dvoje je gospodar u svom području; muškarac u šumi, žena u kući. Svako je sopstvenik oruđa koje je sâm izradio i kojim se služi: muškarac oružja, pribora za lov i robolov, žena pokućstva. Domaćinstvo je komunističko za nekoliko, često za mnogo porodica*. Ono što se zajednički izgrađuje i upotrebljava jeste zajednička svojina: kuća, bašta, kajak. Ovde, dakle, i jedino još ovde, postoji »svojina stečena sopstvenim radom«, koju pravnici i ekonomisti pripisuju civilizovanom društvu, poslednji lažni pravni izgovor, na koji se još poziva današnja kapitalistička svojina.

Ali ljudi nisu svuda ostali na tom stupnju. U Aziji su zatekli životinje koje je bilo moguće pripitomiti i pripitomljene dalje odgajivati. Divlja bivolica morala se uloviti, pitoma bivolica davala je svake godine jedno tele i mleko povrh toga. Izvesnom broju najnaprednijih plemena — arijevcima, semitima, možda već i Turancima — najpre je bilo glavno zanimanje pripitomljavanje a zatim samo još odgajivanje i nega stoke. Pastirska plemena su se izdvojila od ostale mase varvara: *prva velika društvena podela rada*. Pastirska plemena proizvodila su ne samo više namirnica od ostalih varvara, već su proizvodila i druge namirnice. Oni su imali preimućstvo nad ostalima ne samo u mleku, mlečnim proizvodima i mesu u većim količinama, nego i u kožama, vuni, kozjim dlakama i sve većim količinama prediva i tkanina, s obzirom na mnoštvo sirovina. Time je prvi put omogućena redovna razmena. Na ranijim stupnjevima mogle su se vršiti samo slučajne razmene: naročita umešnost u izradivanju oružja i oruđa može dovesti do prolazne podele rada. Tako su na mnogim mestima nađeni nesumnjivi ostaci radionica kamenog oruđa iz poznijeg kamenog doba; umetnici, koji su ovde usavršavali svoju veštinu, radili su verovatno za račun zajednice, kao što još rade stalne zanatlije indijskih gentilnih zajednica. Na tom stupnju nije se mogla pojaviti nikakva druga razmena do ona u okviru plemena, a i ona je ostala izuzetna pojava. Naprotiv, ovde, posle izdvajanja pastirskih plemena, nalazimo gotovo sve preduslove za razmenu između članova raznih plemena, za njeno usavršavanje i učvršćivanje kao redovne ustanove. Razmenu je prvobitno vršilo pleme s plemenom posredstvom obostranih gen-

* Naročito na severozapadnoj obali Amerike, vidi Bancrofta. Kod plemena Hajda na Ostrvu Kraljice Šarlote postoje domaćinstva sa po 700 osoba pod jednim krovom. Kod plemena Nutka živela su čitava plemena pod jednim krovom.

tilnih starešina; ali kad su stada počela prelaziti u zasebnu svojinu¹, sve više je preovladivala razmena između pojedinaca, te je najzad ona postala jedini oblik. A glavni artikal koji su pastirska plemena davala svojim susedima u razmenu bio je stoka; stoka je postala roba kojom su se merile sve druge robe i koja se svuda rado primala u razmenu za sve druge robe — ukratko, stoka je dobila funkciju novca i već je na tom stupnju služila kao novac. Već u začetku robne razmene razvila se takvom nužnošću i brzinom potreba za novčanom robom.

Povrtarstvo, koje je verovatno bilo nepoznato azijskim varvarima na nižem stupnju, javilo se kod njih najdocnije na srednjem stupnju, kao preteča zemljoradnje. Pod podnebljem Turanske visoravni pastirski život je nemoguć bez zaliha stočne hrane za dugu i oštru zimu; stoga su ovde bili neophodno potrebni livadarstvo i kultura žitarica. Isto to vredi i za stepe severno od Crnog mora. Ali kad je jednom dobijena žitarica za stoku, ona je ubrzo postala i ljudska hrana. Obradena zemlja ostala je još plemenska svojina, data na iskorišćavanje najpre gensu, docnije kućnim zajednicama, najzad² pojedincima; oni su mogli imati izvesna prava državnine na njoj, ali ništa više.

Od industrijskih tekovina tog stupnja dve su naročito važne. Prva je razboj, a druga topljenje metalnih ruda i obrada metala. Bakar i kalaj i od njih sastavljena bronza bili su kudikamo najvažniji; bronza je davala upotrebljiva oruda i oružja; ali nije mogla potisnuti kameno oruđe; to je moglo samo gvožđe, ali dobijanje gvožđa bilo je još nepoznato. Zlato i srebro se počelo upotrebljavati za nakit i ukras, i bez sumnje je već imalo veliku vrednost u odnosu na bakar i bronzu.

Povećanje proizvodnje u svim granama — gajenje stoke, zemljoradnja, domaća radinost — osposobilo je ljudsku radnu snagu da proizvede više nego što je potrebno za njeno održanje. Ono je istovremeno povećalo dnevnu količinu rada koja je padala u deo svakom članu gensa, kućne zajednice ili inokosne porodice. Osećala se potreba za novim radnim snagama. Rat ih je davao: ratni zarobljenici su pretvoreni u robove. Pod datim opštim istorijskim uslovima, prva velika društvena podela rada svojim povećanjem produktivnosti rada, dakle bogatstva, i svojim proširenjem područja proizvodnje, neminovno je povukla za sobom ropstvo. Iz prve velike društvene podele rada proistekao je prvi veliki rasep društva na dve klase: gospodare i robove, eksploatatore i eksploatisane.

Kako i kad su stada iz zajedničke državnine plemena ili gensa prešla u svojinu pojedinih porodičnih starešina, o tome dosad ne znamo ništa. Ali je, bez sumnje, taj prelaz izvršen uglavnom na tom stupnju. Pojavom stada i ostalih novih bogatstava izvršila se revolu-

¹ (1884) privatnu svojinu — ² (1884) nedostaje: kućnim zajednicama, najzad

cija u porodici. Privređivanje je uvek bilo stvar muža, on je stvarao sredstva za privređivanje i ona su bila njegova svojina. Stada su bila nova sredstva privređivanja, njihovo pripitomljavanje iz početka i staranje o njima docnije — njegov posao. Stoga je njemu pripadala stoka, a isto tako roba i robovi dobijeni razmenom za stoku. Sav višak koji je sad dolazio od privređivanja pripadao je mužu; žena je učestvovala u uživanju toga, ali nije imala nikakvog udela u svojini. »Divlji« ratnik i lovac bio je zadovoljan drugim mestom u kući, iza žene; »krotkiji« pastir, razmetljivo ističući svoje bogatstvo, probio se na prvo mesto a ženu potisnuo na drugo. A ona se nije mogla požaliti. Podela rada u porodici regulisala je raspodelu svojine između muža i žene; ona je ostala ista, a ipak je postavila na glavu dotadašnji odnos u kući jedino zato što je podela rada izvan porodice postala drukčija. Isti razlog koji je ženi obezbeđivao njenu raniju prevlast u kući: njeno ograničenje na kućni rad, isti razlog je sad obezbeđivao prevlast muža u kući: ženin kućni rad gubio se sad pored muževljeva rada na privređivanju; ovaj je bio sve, a onaj — neznan doatak. Ovde se već vidi da oslobođenje žene, njeno izjednačenje s muškarcem, jeste i ostaje nemogućnost dokle god je žena isključena iz društvenog proizvodnog rada i ograničena na kućni privatni rad. Oslobođenje žene biće moguće tek onda kad ona uzmogne učestvovati u proizvodnji u velikim društvenim razmerama, a kućni rad je bude još samo u neznatnoj meri opterećivao. A to je postalo moguće tek usled moderne krupne industrije, koja ne samo što dopušta rad žena u velikim razmerama već ga formalno zahteva i koja ide za tim da i privatni kućni rad postepeno pretvori u javnu industriju.

S faktičkom prevlašću muža u kući pala je poslednja smetnja njegovom apsolutizmu. Ovaj apsolutizam je potvrđen i ovekovečen padom matrijarhata, uvođenjem patrijarhata, postepenim prelazom sindijazmičkog braka u monogamiju. Ali time je nastala pukotina u starom gentilnom uredenju: inokosna porodica je postala sila i preteći se uzdigla nasuprot gensu.

Sledeći korak vodi nas na viši stupanj varvarstva, u period u kome svi kulturni narodi preživljavaju svoje herojsko doba: doba gvozdenog mača, ali i gvozdenog pluga i sekire. Gvožđe je sad bilo stavljeno u službu čoveka, poslednja i najvažnija od svih sirovina koje su odigrale revolucionarnu ulogu u istoriji, poslednja — izuzev krompira. Gvožđe je omogućilo zemljoradnju na velikim površinama, krčenje prostranih šumskih predela; ono je dalo zanatliji oruđe takve tvrdoće i oštine da mu se nije opirao ni kamen, ni drugi kakav poznati metal. Sve to postepeno; prvo gvožđe bilo je često još mekše od bronz. Stoga je kameno oruđe samo lagano nestajalo; ne samo u *Pesmi o Hildebrandu*^[113], nego čak i kod Hestingsa^[132], 1066. godine, još se u borbi upotrebljavaju kamene sekire. Ali napredak je sad dalje išao neodoljivo, manje isprekidano i brže. Grad s kućama od kamena ili opeke, okružen kamenim zidinama, kulama i zupča-

stim otvorima, postao je središte plemena ili saveza plemena; to je ogroman napredak u građevinarstvu, ali i znak povećane opasnosti i potrebe za zaštitom. Bogatstvo je raslo brzo, ali kao bogatstvo pojedinaца; tkanje, obrada metala i drugi zanati, koji su se sve više odvajali, razvijali su sve veću raznolikost i veštinu proizvodnje; zemljoradnja je, pored žitarica, mahunastih plodova i voća, davala sad i zejtin i vino, koje su ljudi naučili da pripremaju. Tako raznoliku delatnost nije više mogao vršiti jedan te isti pojedinac; nastupila je *druga velika podela rada*: zanatstvo se odvojilo od zemljoradnje. Neprekidno povećavanje proizvodnje, a s njom i produktivnost rada, podiglo je vrednost ljudske radne snage; ropstvo, na prošlom stupnju još u početku i sporadično, postalo je sad bitni sastavni deo društvenog sistema; robovi nisu više obični pomoćnici, sad ih teraju na tuceta na rad u polja i u radionice. Podelom proizvodnje na dve velike glavne grane, zemljoradnju i zanatstvo, nastaje proizvodnja neposredno za razmenu, robna proizvodnja; s njom se javlja trgovina ne samo u unutrašnjosti i na plemenskim granicama nego već i prekomorska trgovina. Ali sve to još vrlo nerazvijeno; plemeniti metali postaju pretežna i opšta novčana roba, ali se još razmenjuju nekovan, samo po čistoj težini.

Pored razlike između slobodnih i robova, javlja se razlika između bogatih i siromašnih — s novom podelom rada novi rascep društva na klase. Imovinske razlike između pojedinih porodičnih starešina ruše staru komunističku kućnu zajednicu svuda gde se dotle držala; s njom se ruši i zajedničko obrađivanje zemlje za račun te zajednice. Oranica se dodeljuje inokosnim porodicama na korišćenje najpre privremeno, docnije jednom zauvek, prelaz u punu privatnu svojinu vrši se postepeno i paralelno s prelazom sindijazmičkog braka u monogamiju. Inokosna porodica postaje privredna jedinica u društvu.

Gušće stanovništvo prinudava na jače zbijanje redova kako iznutra tako i prema spoljnom svetu. Savez srodnih plemena postaje svuda nužnost; ubrzo dolazi i do njihovog stapanja, a time do stapanja odvojenih plemenskih oblasti u jednu opštu oblast naroda. Vojskovoda naroda — rex, basileus, thiudans — postaje neophodan, stalan činovnik. Narodna skupština se javlja tamo gde nije već postojala. Vojskovoda, veće, narodna skupština su organi gentilnog društva koje se razvilo u vojnu demokratiju. Vojnu — jer su rat i organizacija za rat sada postali redovne funkcije narodnog života. Bogaštva suseda izazivaju gramzljivost naroda kod kojih se sticanje bogaštva već javlja kao jedan od prvih životnih ciljeva. Oni su varvari: pljačkanje im je lakše i čak časnije od sticanja radom. Rat, koji je ranije vođen samo za osvetu zbog nekog nasilja ili za proširenje oblasti koja je postala nedovoljna, vodi se sad prosto zbog pljačke, postaje stalna grana privređivanja. Ne stoje uzalud preteće zidine oko novih utvrđenih gradova: u njihovim šančevima zjapi grob gentilnog uređenja, a njihove kule strče već u civilizaciju. A isto to se događa i iznutra. Pljačkaški ratovi povećavaju moć vrhovnog vojskovođe, kao i moć

nižih zapovednika; uobičajeni izbor naslednika iz istih porodica postepeno prelazi, naročito posle uvođenja patrijarhata, u naslednost, koja se najpre podnosi, zatim zahteva, najzad uzurpira; položen je temelj naslednom kraljevstvu i naslednom plemstvu. Tako se organi gentilnog uređenja postepeno otkidaju od svog korena u narodu, gensu, fratriji, plemenu, i celo gentilno uređenje se izvrće u svoju suprotnost: od organizacije plemena za slobodno uređenje svojih sopstvenih poslova ono postaje organizacija za pljačkanje i ugnjetavanje suseda, a u saglasnosti s tim, njegovi organi od oruđa narodne volje postaju samostalni organi gospodarenja i ugnjetavanja prema sopstvenom narodu. Ali to ne bi bilo nikad moguće da nije pohlepa za bogatstvom pocepala gentilne drugove na bogate i siromahe, da nije »imovinska nejednakost u okviru istog gensa pretvorila jedinstvo interesa u antagonizam gentilnih drugova« (Marx) i da se, usled širenja ropstva, nije već počelo smatrati da je sticanje sredstava za život radom delatnost dostojna samo robova, sramnija od pljačkanja.

Tako smo stigli na prag civilizacije. Ona počinje novim napretkom u podeli rada. Na najnižem stupnju ljudi su proizvodili samo neposredno za sopstvenu potrebu; ono malo razmena koje su se vršile, bile su usamljene i odnosile su se samo na višak koji se slučajno javljao. Na srednjem stupnju varvarstva nalazimo već među pastirskim narodima svojinu u stoci, koja pri izvesnoj veličini stada redovno daje višak iznad vlastitih potreba, i istovremeno se javlja podela rada između pastirskih naroda i zaostalih plemena bez stada, a time i dva različita stupnja proizvodnje koji postoje jedan pored drugog, čime su stvoreni uslovi za redovnu razmenu. Viši stupanj varvarstva pruža nam dalju podelu rada između zemljoradnje i zanatstva, što uslovljava stvaranje sve većeg dela proizvoda rada neposredno za razmenu, a time uzdizanje razmene između pojedinih proizvođača na stepen društvene životne nužnosti. Civilizacija učvršćuje i pojačava sve te zatečene podele rada, naročito zaoštavanjem suprotnosti između grada i sela (pri čemu je moguće da grad ekonomski vlada selom, kao u starom veku, ili pak selo gradom, kao u srednjem veku), i dodaje im treću, njoj svojstvenu, osobito važnu podelu rada: ona rada klasu koja se više ne bavi proizvodnjom već samo razmenom proizvoda — *trgovce*. Svi dosadašnji začeci obrazovanja klasa bili su još isključivo u vezi s proizvodnjom; oni su delili ljude, koji učestvuju u proizvodnji, na one koji rukovode i one koji izvršuju, ili pak na proizvođače višeg i nižeg reda. Ovde se prvi put javlja klasa koja, ne uzimajući nikakvog učešća u proizvodnji, osvaja rukovođenje proizvodnjom kao celinom i ekonomski potčinjava proizvođače; ona se upliće kao neizbežan posrednik između dva proizvođača i eksploatiše obojicu. Pod izgovorom da proizvođače oslobađa truda i rizika razmene, da prodaju njihovih proizvoda proširuje do udaljenih tržišta i da time

postaje najkorisnija klasa stanovništva, obrazuje se klasa parazita, pravih društvenih gotovanskih životinja, koja kao nagradu za vrlo neznatne stvarne usluge skida kajmak kako sa domaće tako i sa strane proizvodnje, brzo stiće ogromna bogatstva i odgovarajući društveni uticaj, i baš zato u periodu civilizacije dobija sve nove počasti i sve više ovladuje proizvodnjom dok, najzad, ne iznese na videlo dana čak i sopstveni proizvod — periodične trgovinske krize.

Na onom stupnju razvitka kojim se sad bavimo, mladi trgovački stalež svakako i ne sluti velike stvari koje ga očekuju. Ali on se razvija i sebe čini neophodnim, a to je dovoljno. A sa njim se razvija i *metalni novac*, kovani novac, a s metalnim novcem novo sredstvo gospodarenja neproizvođača nad proizvođačem i njegovom proizvodnjom. Otkrivena je roba robâ koja sadrži skrivene u sebi sve druge robe, čarobno sredstvo koje se po volji može pretvoriti u sve što se poželeti može i želi. Ko ga je imao, vladao je svetom proizvodnje, a ko ga je imao pre svih? Trgovac. U njegovoj ruci bio je obezbeđen kult novca. On se starao da postane očevidno do koje mere sve robe, a time i svi proizvođači robâ, moraju ničice pasti na zemlju u obožavanju novca. On je u praksi dokazao koliko svi drugi oblici bogatstva postaju samo obična prividnost prema tom otevljenju bogatstva kao takvog. Noć novca se nije pojavila nikad više s takvom iskonskom suvošču i nasiljem kao u tom periodu njegove mladosti. Posle kupovine robe za novac došao je predujam novca, a sa ovim kamata i zelenaštvo. I nijedno zakonodavstvo docnijeg doba ne stavlja dužnika tako bezobzirno i beznadežno u zavisnost od zelenaškog poverioca kao zakonodavstvo stare Atine i starog Rima — a oba su nastala spontano, kao običajna prava, bez druge prinude izuzev ekonomske.

Pored bogatstva u robi i robovima, pored bogatstva u novcu, sad se pojavilo i bogatstvo u nekretninama. Pravo državine pojedinaca na zemljišnim parcelama, koje im je prvobitno ustupao gens ili pleme, toliko je sad ojačalo da su im te parcele nasledno pripadale. Ono za čim su oni u poslednje doba naročito težili bilo je oslobođenje od prava gentilne zajednice na parceli, jer im je to postalo okov. Oni su se oslobodili okova — ali ubrzo zatim i nove zemljišne svojine. Puna, slobodna svojina nad zemljom značila je ne samo mogućnost da se neokrnjeno i neograničeno poseduje zemlja već je značila i mogućnost da se ona otudi. Dokle god je zemlja bila svojina gensa, ta mogućnost nije postojala. Ali kad je novi sopstvenik zemlje definitivno skinuo okove starijeg prava svojine gensa i plemena, on je raskinuo i vezu koja ga je dotle neraskidivo vezivala sa zemljom. Šta je to značilo — to mu je objasnio novac, koji je pronaden istovremeno sa privatnom zemljišnom svojinom. Zemlja je sad mogla biti roba koja se prodaje i zalaže. Tek što je bila uvedena zemljišna svojina, već je bila pronadena i hipoteka (vidi Atinu). Kao što heterizam i prostitucija prate u stopu monogamiju, tako odsad hipoteka prati u stopu zemljišnu svojinu. Hteli ste da imate punu, slobodnu, otu-

divu zemljišnu svojinu, pa, dobro, imate je — tu l'as voulu, George Dandin!¹

S proširenjem trgovine, s novcem i novčanim zeleništvom, sa zemljišnom svojinom i hipotekom brzo je rasla koncentracija i centralizacija bogatstva u rukama malobrojne klase, pored njih sve veće osiromašenje masa i sve veća masa siromaha. Nova aristokratija po bogatstvu definitivno je potisnula u pozadinu staro plemensko plemstvo (u Atini, u Rimu, kod Nemaca), ukoliko se već od ranije nije poklapala s njime. A istovremeno s tom podelom slobodnih ljudi na klase prema bogatstvu ogromno je porastao, naročito u Grčkoj, broj robova*, čiji je prinudni rad činio podlogu na kojoj se uzdizala nadgradnja celog društva.

Pogledajmo sad šta se u tom društvenom preokretu desilo sa starim gentilnim uređenjem. Ono je bilo nemoćno prema novim elementima koji su izrasli bez njegovog sudelovanja. Pretpostavka za njegovo postojanje je bila da su članovi gensa ili plemena bili zajedno nastanjeni na istom području, naseljenom isključivo njima. Toga odavno više nije bilo. Gensovi i plemena su bili svuda izmešani, svuda su među građanima živeli robovi, zaštićenici, stranci. Nastanjenost, koja je stečena tek krajem srednjeg stupnja varvarstva, bila je neprekidno kršena pokretljivošću i promenljivošću mesta boravka, što je bilo uslovljeno trgovinom, promenom zanimanja i razmenom imanja. Članovi gentilnih tela nisu se više mogli sastajati radi upravljanja svojim sopstvenim zajedničkim poslovima; samo su se još nekako obavljale nevažne stvari, kao religijske svetkovine. Pored potreba i interesa o kojima su gentilna tela bila pozvana i sposobna da se staraju, nastale su — usled preokreta privrednih odnosa i promene društvene strukture, koja je odatle proizašla — nove potrebe i interesi, koji su starom gentilnom uređenju bili ne samo strani, nego su se s njim u svakom pogledu sukobljavali. Interesi zanatlijskih grupa, koje su nastale podelom rada, i posebne potrebe grada nasuprot selu, iziskivali su nove organe; ali svaka od tih grupa bila je sastavljena od ljudi najrazličitijih gensova, fratrija i plemena, ona je obuhvatala čak i strance; stoga su se ti organi morali obrazovati van gentilnog uređenja, pored njega, a time i protiv njega. — A taj sukob interesa ispoljavao se, opet, u svakom gentilnom telu, dostižući svoj vrhunac ujedinjavanjem bogataša i siromaha, zeleniša i dužnika, u isti gens i isto pleme. — Uz to je došla masa novog stanovništva, stranog gentilnom uređenju; ono je moglo, kao u Rimu, postati u zemlji moćno a pri tom biti i suviše brojno da bi bilo postepeno primljeno u rodove

* Za njihov broj u Atini vidi gore str. 117². U Korintu, u doba procvata grada iznosio je 460 000, u Eginu 470 000, u oba slučaja deset puta više od broja slobodnih građana.

¹ Sam si to hteo, Žorž Danden!⁽¹³⁹⁾ — ² Vidi u ovom tomu, str. 96.

i plemena krvnog srodstva. Prema toj masi stajale su gentilne zajednice kao zatvorene, povlašćene korporacije; prvobitna, samonikla demokratija pretvorila se u mrsku aristokratiju. — Najzad, gentilno uređenje je izraslo iz društva koje nije znalo ni za kakve unutrašnje suprotnosti, te je i bilo prilagođeno samo takvom društvu. Ono nije imalo nikakva prinudna sredstva osim javnog mnjenja. Međutim, ovde je nastalo društvo koje se usled svih svojih ekonomskih životnih uslova moralo počepati na slobodne ljude i robove, na eksploatorske bogataše i eksploatisane siromahe, društvo koje ne samo što nije moglo da pomiri te suprotnosti već ih je moralo sve više zaoštavati. Takvo društvo moglo je postojati samo u neprekidnoj otvorenoj međusobnoj borbi tih klasa, ili pak pod vladavinom neke treće sile koja je, prividno stojeći iznad antagonističkih klasa, sprečavala njihov otvoreni sukob i dopuštala da se u najboljem slučaju klasna borba rešava na ekonomskom polju, u takozvanom zakonskom obliku. Gentilno uređenje se preživelo. Ono je bilo uništeno podelom rada i njenim rezultatom — rascepom društva na klase. Njega je zamenila *država*.

Gore smo podrobno razmotrili tri glavna oblika u kojima se država podiže na ruševinama gentilnog uređenja. Atina pruža najčistiji, najklasičniji oblik: ovde se država rada neposredno i pretežno iz klasnih suprotnosti koje se razvijaju u okviru samog gentilnog društva. U Rimu gentilno društvo postaje zatvorena aristokratija usled mnogobrojnog plebsa, koji je van njega i koji ima dužnosti ali nema prava; pobjeda plebsa ruši staro gentilno uređenje i podiže na njegovim ruševinama državu, u kojoj ubrzo potpuno iščezavaju oboje, i gentilna aristokratija i plebs. Najzad, kod nemačkih pobednika Rimske Imperije država se rada neposredno iz osvajanja velikih stranih teritorija, gde gentilno uređenje ne pruža nikakvo sredstvo za vladanje na njima. Ali kako s ovim osvajanjem nije skopčana ni ozbiljna borba s ranijim stanovništvom ni razvijeniija podela rada, kako su osvojeni i osvajači gotovo na istom stupnju ekonomskog razvoja, te ekonomska baza društva ostaje, dakle, onakva kakva je bila, to je gentilno uređenje moglo da se održi još mnogo vekova u promenjenom, teritorijalnom obliku kao uređenje marke, pa da se čak za neko vreme u oslabljenom obliku podmladi u docnijim plemićkim i patrićijskim radovima, štaviše i u seljačkim rodovima kao u Ditmaršenu*.

Država, dakle, nikako nije društvu spolja nametnuta sila; isto tako ona nije »stvarnost moralne ideje«, »slika i stvarnost razuma«,

* Prvi istoričar koji je imao bar približnu predstavu o suštini gensa bio je Niebuhr, a za to — isto tako kao i za zablude koje je otuda bez dvoumljenja preneo — ima da zahvali svom poznavanju ditmaršenskih rodova⁽¹³⁴⁾.

kako tvrdi Hegel^[135]. Ona je, naprotiv, proizvod društva na određenom stupnju razvoja; ona je priznanje da se to društvo zaplelo u nerazrešivu protivrečnost sa samim sobom, da se pocepalo na nepomirljive suprotnosti koje je nemoćno da savlada. A da ove suprotnosti, klase sa suprotnim ekonomskim interesima, ne bi u želovoj borbi iscrpljivale i sebe i društvo, postala je neophodna sila koja prividno stoji iznad društva i koja treba da ublažava konflikt, da ga drži u okviru granica »poretka«; a ta sila koja je proizašla iz društva, ali koja se stavlja iznad njega i sve se više otuđuje od njega jeste država.

Nasuprot staroj gentilnoj organizaciji država se odlikuje, prvo, podelom državljana *po području*. Kao što smo videli, stare gentilne zajednice, obrazovane i održavane krvnom vezom, postale su nedovoljne najviše stoga što su pretpostavljale vezanost članova za jedno određeno područje, a to je davno prestalo. Područje je ostalo, ali su ljudi postali pokretljivi. Uzeta je, dakle, teritorijalna podela kao polazna tačka, a građani su imali da ostvaruju svoja javna prava i dužnosti tamo gde su se naselili, bez obzira na gens i pleme. Ova organizacija državljana po mesnoj pripadnosti zajednička je svima državama. Stoga ona nama izgleda prirodna; ali videli smo kakve su uporne i dugotrajne borbe bile potrebne pre nego što je ona u Atini i Rimu uspeła da zauzme mesto stare organizacije po rodovima.

Druga odlika je ustanova *javne vlasti*, koja nije više neposredno istovetna sa stanovništvom koje se samo organizovalo kao oružana sila. Ova posebna javna vlast je nužna, jer je samoaktivna oružana organizacija stanovništva postala nemoguća otkako se društvo pocepalo na klase. I robovi spadaju u stanovništvo; 90 000 atinskih građana prema 365 000 robova čine samo povlašćenu klasu. Narodna vojska atinske demokratije bila je aristokratska javna vlast u odnosu na robove i držala ih je u pokornosti; ali, kao što je gore opisano, i za držanje građana u pokornosti bila je potrebna žandarmerija. Ta javna vlast postoji u svakoj državi, ona se sastoji ne samo od naoružanih ljudi, već i od materijalnih dodataka, tamnica i prinudnih ustanova svih vrsta, o kojima gentilno uređenje nije ništa znalo. Ona može biti vrlo neznatna, gotovo beznačajna, u društvima sa još nerazvijenim klasnim suprotnostima i u udaljenim područjima, kao što je to slučaj povremeno i mestimično u Sjedinjenim Američkim Državama. Ali ona jača u srazmeri sa zaoštavanjem klasnih suprotnosti u okviru države i s povećanjem teritorija i broja stanovnika država koje se međusobno graniče — dovoljno je pogledati našu današnju Evropu, gde su klasne borbe i osvajačka konkurencija uzdigle javnu vlast na visinu sa koje ona preti da proguta celo društvo, pa čak i državu.

Da bi se održavala ta javna vlast, potrebni su doprinosi građana — *porezi*. Oni su bili potpuno nepoznati gentilnom društvu. A mi bismo imali danas da o tome dosta kažemo. S razvitkom civilizacije ni porezi nisu više dovoljni; država izdaje menicu na budućnost,

zaključuje zajmove, *državne dugove*. I o ovome bi imala šta da kaže stara Evropa.

Raspolažući javnom vlašću i pravom ubiranja poreza, činovnici kao organi društva sad stoje *iznad* društva. Slobodno, dobrovoljno poštovanje koje se ukazivalo organima gentilnog uređenja nije im dovoljno, čak i kad bi ga mogli imati; kao nosiocima vlasti koja se otuduje od društva, mora im se pribaviti autoritet izvanrednim zakonima, na osnovu kojih oni uživaju naročitu neprikosновенost i nepovredivost. Najbedniji policijski služitelj civilizovane države ima više »autoriteta« nego svi organi gentilnog društva zajedne, ali najmoćniji vladalac i najveći državnik ili vojskovođa doba civilizacije može pozavideti najneznatnijem gentilnom starešini na neiznudenom i neosporavanom poštovanju koje mu je ukazivano. Jedan se nalazi baš usred društva, dok je drugi prinuđen da nastoji da predstavlja nešto iznad i izvan društva.

Kako je država nastala iz potrebe da se obuzdaju klasne suprotnosti, a kako je istovremeno nastala usred sukoba klasa, to je ona, po pravilu, država najmoćnije, ekonomski vladajuće klase, koja pomoću nje postaje i politički vladajuća klasa, te tako stiže nova sredstva za ugnjetavanje i eksploataciju potlačene klase. Tako je antička država bila pre svega država robovlasnika za ugnjetavanje robova, kao što je feudalna država bila organ plemstva za ugnjetavanje kmetova i podložnika, a moderna predstavnička država oruđe eksploatacije najamnog rada od strane kapitala. Međutim, izuzetno ima perioda kad su klase, koje se bore, po svojim snagama toliko blizu ravnoteže da državna vlast, kao prividna posrednica, trenutno dobija izvesnu samostalnost prema obema. Takva je apsolutna monarhija 17. i 18. veka, koja uravnotežava plemstvo i buržoaziju; takav je bonapartizam Prvog i naročito Drugog francuskog carstva, koji je izigrao proletarijat pomoću buržoazije i buržoaziju pomoću proletarijata. Najnovije postignuće ove vrste gde vladajući i potčinjeni izgledaju podjednako komično, jeste novo nemačko carstvo Bismarckove nacije: ovde se drže u ravnoteži kapitalisti i radnici i podjednako im se podvaljuje u korist propalih pruskih provincijskih junkera.

Osim toga, u većini istorijskih država državljanima su priznata prava u srazmeri s njihovom imovinom, i time neposredno rečeno da je država organizacija imućne klase za zaštitu od klase koja nema ništa. Tako je bilo već s atinskim i rimskim imovinskim klasama. Tako u srednjovekovnoj feudalnoj državi, gde se politička moć raspoređivala prema zemljišnoj svojini. Tako je sa izbornim cenzusom u modernim predstavničkim državama. Međutim, to političko priznanje imovinskih razlika nije nipošto bitno. Naprotiv, ono obeležava niži stupanj državnog razvoja. Najviši državni oblik, demokratska republika, koja u našim modernim društvenim odnosima postaje sve više neizbežna nužnost, i koja je državni oblik u kome se jedino može rešiti poslednja odlučujuća borba između proletarijata i bur-

žoazije — demokratska republika zvanično više ne priznaje imovinske razlike. U njoj bogatstvo iskorišćuje svoju moć posredno, ali utoliko sigurnije. S jedne strane — u obliku neposredne korupcije činovnika, u čemu je Amerika klasičan primer, s druge strane — u obliku alijanse vlade s berzom, što se sprovodi utoliko lakše ukoliko više rastu državni dugovi i ukoliko više akcionarska društva koncentrišu u svojim rukama ne samo transport, nego i samu proizvodnju, te opet nalaze svoj centar u berzi. Za to nam, osim Amerike, pruža ubedljiv primer i najnovija Francuska Republika, a takođe je i čestita Švajcarska dala svoj doprinos na tom polju. Ali da za taj bratski savez vlade i berze nije potrebna demokratska republika, potvrđuje, pored Engleske, novo Nemačko Carstvo, gde se ne može reći koga je više uzdiglo opšte pravo glasa, Bismarcka ili Bleichrödera. I, najzad, imućna klasa neposredno vlada putem opšteg prava glasa. Dokle god potlačena klasa — dakle u našem slučaju proletarijat — ne bude još zrela da sama sebe oslobodi, dotle će ona, u većini, smatrati postojeći društveni poredak kao jedino mogući, i politički će biti prirepak kapitalističke klase, njeno krajnje levo krilo. Ali ukoliko postaje zrelija da sama sebe oslobodi, utoliko se ona konstituiše kao posebna partija, bira svoje sopstvene, a ne kapitalističke predstavnike. Opšte pravo glasa je na taj način merilo zrelosti radničke klase. Više od toga ono ne može i neće nikad biti u današnjoj državi, ali i to je dovoljno. Onog dana kad termometar opšteg prava glasa pokaže tačku ključanja kod radnika, oni će, kao i kapitalisti, znati šta to znači.

Država, dakle, ne postoji odvajkada. Bilo je društava koja su izlazila na kraj i bez nje, koja nisu imala ni pojma o državi i državnoj vlasti. Na određenom stupnju ekonomskog razvoja, koji je bio nužno povezan s rascepom društva na klase, država je usled ovog rasepa postala nužnost. Sad se približavamo brzim koracima razvojnom stupnju proizvodnje na kome će postojanje tih klasa ne samo prestati da bude nužnost, već će postati stvarna smetnja proizvodnji. One će nestati isto tako neminovno kao što su ranije nastale. S njima će neminovno nestati i država. Društvo koje će iznova organizovati proizvodnju na osnovu slobodne i jednake asocijacije proizvođača, premestiće celu državnu mašinu tamo gde će joj tada biti mesto: u muzej starina, pored kolovrata i bronzane sekire.

Civilizacija je, dakle, prema izloženom, onaj stupanj razvitka društva na kome podela rada, razmena između pojedinaca, koja iz nje proističe, i robna proizvodnja, koja ujedinjuje oba procesa, dostižu pun zamah i izazivaju prevrat u celom ranijem društvu.

Proizvodnja svih ranijih stupnjeva društvenog razvoja bila je u suštini kolektivna, kao što se i potrošnja vršila neposrednom raspodelom proizvoda u okviru većih ili manjih komunističkih zajednica.

Ta kolektivna proizvodnja bila je vrlo skućena, ali je povlačila sobom vlast proizvođaća nad svojim procesom proizvodnje i svojim proizvodom. Oni znaju šta će biti s proizvodom: oni ga troše, on ne izlazi iz njihovih ruku; dokle god se proizvodnja vrši na toj osnovi, ona ne može prerasti proizvođaćima preko glave, ne može stvoriti, njima nasuprot, nikakve avetinjske strane sile, kao što se to redovno i neminovno događa u civilizaciji.

Ali u taj proces proizvodnje polagano se uvlači podela rada. Ona potkopava kolektivnost proizvodnje i prisvajanja, uzdiže prisvajanje od strane pojedinaca na stepen preovladjujućeg pravila i time stvara razmenu između pojedinaca — kako se to događa videli smo već gore. Robna proizvodnja postepeno postaje vladajući oblik.

S robnom proizvodnjom, proizvodnjom koja nije više za sopstvenu potrošnju već za razmenu, proizvodi nužno prelaze iz ruke u ruku. Razmenjujući svoj proizvod proizvođać ga pušta iz ruku, on više ne zna šta će s njim biti. Čim novac, a s novcem trgovac, stupi kao posrednik između proizvođaća, proces razmene postaje još zamršeniji, konaćna sudbina proizvoda još neizvesnija. Trgovaca ima mnogo, i niko od njih ne zna šta drugi radi. Roba sad više ne prelazi samo iz ruke u ruku, ona prelazi s tržišta na tržište; proizvođaći su izgubili vlast nad celokupnom proizvodnjom svoje životne sfere, a ona nije prešla ni na trgovce. Proizvodi i proizvodnja su ostavljeni slućaju.

Međutim, slućaj je samo jedan pol veze čiji se drugi pol zove nužnost. U prirodi, gde takode izgleda kao da vlada slućaj, već odavno smo u svakoj pojedinoj oblasti utvrdili unutrašnju nužnost i zakonitost koji se manifestuju u tom slućaju. A ono što vredi za prirodu vredi i za društvo. Ukoliko više društvena delatnost, niz društvenih pojava, izmiće svesnoj kontroli ljudi, prerasta im preko glave, ukoliko ona više izgleda ostavljena pukom slućaju, utoliko više se u tom slućaju kao prirodnom nužnošću manifestuju unutrašnji zakoni koji su svojstveni toj delatnosti. Takvi zakoni vladaju i slućajnostima u robnoj proizvodnji i robnoj razmeni; oni se pojedincu, koji proizvodi i vrši razmenu, suprotstavljaju kao strane, isprva čak nepoznate sile, čija se priroda mora tek s naporom proućiti i dokućiti. Ti ekonomski zakoni robne proizvodnje modifikuju se na različitim stupnjevima razvoja tog oblika proizvodnje; ali uglavnom celokupan period civilizacije je pod njihovom vlašću. Još i danas proizvod vlada nad proizvođaćima; još i danas se celokupna društvena proizvodnja ne reguliše zajednićki smišljenim planom, nego slepim zakonima koji se ispoljavaju elementarnom snagom, u krajnjoj liniji, u olujama periodičnih trgovinskih kriza.

Videli smo gore kako se ljudska radna snaga na prilićno ranom razvojnom stupnju proizvodnje osposobila da daje znatno veći proizvod nego što je potrebno za izdržavanje proizvođaća i da je taj razvojni stupanj uglavnom isti onaj na kome su se pojavile podela rada

i razmena između pojedinaca. Posle toga nije više potrajalo dugo dok je otkrivena velika »istina« da i čovek može biti roba, da ljudska snaga¹ može biti predmet razmene i iskorišćavanja time što se čovek pretvara u roba. Tek što su ljudi počeli da vrše razmenu, već su postali i sami predmet razmene. Aktiv je postao pasiv, hteli to ljudi ili ne.

S ropstvom, koje je dostiglo svoj najpuniji razvitak za vreme civilizacije, pojavilo se prvo veliko cepanje društva na eksploatatorsku i eksploatisanu klasu. Taj rasep trajao je za vreme celog civilizovanog perioda. Ropstvo je prvi oblik eksploatacije, svojstven antičkom svetu; za njim dolazi kmetstvo u srednjem veku, najamni rad u novije doba. To su tri velika oblika porobljavanja koja su karakteristična za tri velike epohe civilizacije; otvoreno, a u novije doba prešeno ropstvo uvek ih prati.

Stupanj robne proizvodnje, kojom počinje civilizacija, ekonomski se odlikuje uvođenjem: 1) metalnog novca, a time novčanog kapitala, kamate i zelenaštva; 2) trgovaca kao posredničke klase između proizvođača; 3) privatne zemljišne svojine i hipoteke; i 4) ropskog rada kao vladajućeg oblika proizvodnje. Oblik porodice koji odgovara civilizaciji i koji s njom dolazi definitivno do prevlasti jeste monogamija, vladavina muža nad ženom, i inokosna porodica kao privredna jedinica društva. Zajednička veza civilizovanog društva je država, koja je u svim tipičnim periodima bez izuzetka država vladajuće klase i u svim slučajevima ostaje u suštini mašina za držanje u pokornosti potlačene, eksploatisane klase. Karakteristično je za civilizaciju još: s jedne strane — učvršćivanje suprotnosti između grada i sela kao osnove celokupne društvene podele rada; s druge strane — uvođenje testamenta, pomoću koga sopstvenik može raspolagati vlastitom svojinom čak i posle svoje smrti. Ova ustanova, koja je direktno protivrečna starom gentilnom uređenju, bila je nepoznata u Atini sve do Solona; u Rimu je uvedena već rano, ali ne znamo kada*, kod Nemaca su je uveli popovi da bi čestiti Nemac mogao bez smetnje zaveštati crkvi svoje nasledstvo.

* Lassalle—ov *Sistem stečenih prava* zadržava se u drugom delu poglavito na tezi da je rimski testament star koliko i sâm Rim, da u rimskoj istoriji nikad nije bilo »doba bez testamenta«; da je testament, naprotiv, nastao iz kulta umrlih u doba pre Rimljana. Lassalle, kao verni starohegelovac, ne izvodi rimske pravne odredbe iz društvenih odnosa Rimljana već iz »spekulativnog pojma« volje, i dolazi na taj način do tog totalno neistorijskog tvrdjenja. Tome se ne treba čuditi u knjizi koja, na osnovu istog spekulativnog pojma, dolazi do rezultata da je u rimskom nasledstvu prenošenje imovine bilo sasvim sporedna stvar. Lassalle ne samo da veruje u iluzije rimskih pravnika, naročito ranijeg doba, on ih čak nadmašuje.

¹ (1884) radna snaga

S ovim osnovnim uređenjem civilizacija je izvela stvari za koje ni izdaleka nije bilo doraslo staro gentilno društvo. Ali ona ih je izvela pokrenuvši najprljavije nagone i strasti u čoveku i razvivši ih na račun svih ostalih njegovih sklonosti. Niska pohlepa je bila pokretačka snaga civilizacije od njenog prvog dana do danas, njen jedini krajnji cilj je bilo bogatstvo, i još jednom bogatstvo, i po treći put bogatstvo, bogatstvo, ne društva, nego te pojedine bedne individue. Ako joj je pri tome pao u deo sve snažniji razvoj nauke i ako su se u njenim nedrima ponavljali periodi najvišeg procvata umetnosti, to je ipak bilo samo stoga što se bez njih ne bi mogla u punoj meri sticati bogatstva našeg doba.

Kako je osnova civilizacije eksploatacija jedne klase od strane druge, to se ceo njen razvitak kreće u stalnoj protivrečnosti. Svaki napredak proizvodnje istovremeno je nazadak u položaju eksploatisane klase, tj. velike većine. Svaka blagodät za jednu neminovno je zlo za drugu, svako novo oslobođenje jedne klase je novo ugnjetavanje druge klase. Najubedljiviji dokaz za to pruža uvođenje mašina, čija su dejstva danas poznata celom svetu. I ako se kod varvara, kao što smo videli, jedva još mogla praviti razlika između prava i dužnosti, civilizacija je razliku i suprotnost između njih učinila očevidnom i najglupljem čoveku, dajući jednoj klasi gotovo sva prava, drugoj pak gotovo sve dužnosti.

Ali tako ne treba da bude. Što je dobro za vladajuću klasu, treba da bude dobro za celo društvo, s kojim se vladajuća klasa identifikuje. Dakle, ukoliko civilizacija dalje napreduje, utoliko je više prinudena da nevolje koje je ona s neminovnošću stvorila pokriva plaštom ljubavi, da ih ulepšava ili poriče, ukratko — da uvodi konvencionalno licemerstvo koje nije bilo poznato ni ranijim društvenim oblicima, pa čak ni prvim stupnjevima civilizacije, i koje, najzad, dostiže svoj vrhunac u tvrđenju: eksploataciju potlačene klase vrši eksploatatorska klasa jedino i isključivo u interesu same eksploatisane klase; ako pak ona to ne uviđa nego se čak buni, onda je to najcrnija nezahvalnost prema dobrotvorima, eksploatatorima.*

I na kraju evo Morganovog mišljenja o civilizaciji:

«Otkako je počela civilizacija, porast bogatstva je postao tako ogroman, njegovi oblici tako različiti, njegova primena tako obimna i upravljanje njime tako umešno u interesu sopstvenika, da je ovo bogatstvo, nasuprot narodu, *postalo*

* U početku sam nameravao da briljantnu kritiku civilizacije, koja se nalazi rasuta po delima Charles-a Fourier-a, stavim pored kritike Morganove i moje sopstvene. Na žalost, nemam vremena za to. Napominjem samo da već Fourier smatra monogamiju i zemljišnu svojinu glavnim obeležjima civilizacije i da ih naziva ratom bogatih protiv siromašnih. Isto tako se već kod njega nalazi duboko shvatanje da su inokosne porodice (*les familles incohérentes*) privredne jedinice u svim manjkavim društvima, pocepanim na suprotnosti.

sila koja se ne može savladati. Ljudski duh stoji bespomoćan i opčinjen pred svojom sopstvenom tvorevinom. No, ipak će doći vreme kad će ljudski razum dovoljno ojačati da ovlada bogatstvom, kad će utvrditi kako odnos države prema svojini koju štiti tako i granice pravâ sopstvenika. Društveni interesi apsolutno su preči od pojedinačnih interesa, i oba se moraju dovesti u pravičan i harmoničan odnos. Samo strmljenje za bogatstvom nije krajnji cilj čovečanstva, ako progres ima da ostane zakon budućnosti, kao što je bio u prošlosti. Vreme koje je proteklo otkako je počela civilizacija jeste samo neznatan deo proteklog života čovečanstva, i samo neznatan deo života koji mu još predstoji. Raspad društva stoji preteći pred nama kao završetak jednog istorijskog razvitka čiji je jedini krajnji cilj bogatstvo; jer takav razvitak sadrži elemente svog sopstvenog uništenja. Demokratija u upravi, bratstvo u društvu, ravnopravnost i opšte obrazovanje uvešće sledeći viši stupanj društva, kome neprekidno streme iskustvo, razum i nauka. On će biti ponovno oživljavanje — ali u višem obliku — slobode, jednakosti i bratstva starih gensova. (Morgan, *Ancient Society*, str. 552.)*

[Prethodna primedba uz posebno izdanje
serije članaka Karla Marxa
Najamni rad i kapital^[136]]

Ovaj rad je izašao kao serija uvodnika u listu »Neue Rheinische Zeitung« od 4. aprila 1849. On ima za osnovu predavanja koja je Marx održao 1847. u briselskom Nemačkom radničkom udruženju^[137]. On je u otisku ostao fragment; obećanje »nastavak sledi«, koje stoji u br. 269 na kraju, ostalo je neispunjeno usled događaja koji su tada vrtoglavo sledili jedan za drugim, usled ulaska Rusa u Madarsku, ustanaka u Drezdenu, Izerlonu, Elberfeldu, Falačkoj i Badenu, koji su doveli do prestanka izlaženja i samih novina (19. maja 1849).

Napisano u junu 1884.
Prema: Karl Marx,
Lohnarbeit und Kapital
Hottingen-Zürich 1884.

Predgovor

[Friedricha Engelsa prvom njemačkom izdanju »Bijede filozofije« Karla Marxa]^[138]

Ovaj je spis nastao u zimu 1846-1847, u vrijeme kad je Marx došao do jasnog saznanja o osnovnim linijama svoga novog shvatanja istorije i ekonomije. Proudhonovo djelo *Système des contradictions économiques ou philosophie de la misère*, koje je upravo tada izišlo, dalo mu je prilike da te svoje osnovne linije razvije nasuprot pogledima čovjeka koji je od tada trebalo da zauzme najznačajnije mjesto među živim francuskim socijalistima. Od vremena kad su njih dvojica u Parizu provodili često cijele noći u diskusijama o ekonomskim pitanjima njihovi su se putevi sve više razilazili; Proudhonov je spis pokazivao da je između njih već pukla nepremostiva provalija; više se nije moglo ćutati; i tako je Marx u ovom svom odgovoru utvrdio da je raskid među njima nepopravljiv.

Cjelokupni Marxov sud o Proudhonu nalazi se u članku koji je priložen uz ovaj spis, a koji je izišao u berlinskom listu »Social-Demokrat«, br. 16, 17. i 18, od 1865. godine^[139]. To je bio jedini članak koji je Marx u tom listu napisao; naskoro je gospodin von Schweitzer pokušao da list skrene u feudalne i režimske vode, što nas je prisililo da već poslije nekoliko nedjelja javno otkazemo saradnju^[140].

Za Njemačku ovaj spis ima baš u sadašnjem trenutku značaj o kome Marx nije ni slutio. Otkud je i mogao znati da će, gadajući Proudhona, pogoditi današnjeg štreberskog idola Rodbertusa, koga onda nije ni po imenu poznavao.

Ovdje nije mjesto da se govori o odnosu između Marxa i Rodbertusa; za ovo će mi se sigurno uskoro pružiti prilika^[141]. Reći ću ovdje samo toliko da se Rodbertus, optužujući Marxa da ga je »opljačkao« i da je njegov spis *Prilog poznavanju* »u svom *Kapitalu* sasvim lijepo iskoristio ne navodeći pisca^[142], upustio u klevetanje objašnjivo samo zlovoljom nepriznata genija i njegovim čudnovatim nepoznavanjem stvari koje se zbivaju izvan Pruske, a osobito nepoznavanjem socijalističke i ekonomske literature. Marx nije nikad vidio ni te optuž-

be ni pomenuti Rodbertusov spis; od Rodbertusa je uopšte poznavao samo tri *Socijalna pisma*, a i ona ni u kom slučaju ne prije 1858. ili 1859.

S više razloga Rodbertus tvrdi u ovim pismima da je on »Proudhonovu konstituisanu vrijednost« otkrio još prije Proudhona¹⁴³⁾, ali je ovdje u zabludi kad sebi laska da je on *prvi* otkrivač. U svakom slučaju, ovaj spis kritikuje i njega, zbog čega sam prinuđen da se ukratko osvrnem na njegovo »glavno« djelce: *Prilog poznavanju naših državnih privrednih prilika* 1842, naime bar ukoliko (makar i nesvjesno) sadrži nešto od Weitlingovog komunizma i ukoliko doista znači anticipaciju Proudhona.

Ukoliko moderni socijalizam, bez obzira na varijantu, proizlazi iz buržoaske političke ekonomije, nadovezuje se gotovo bez izuzetka na Ricardovu teoriju vrijednosti. Oba načela koja je Ricardo proklamovao odmah na početku svojih *Principles*¹ — 1) da jedino količina rada potrebna za proizvodnju neke robe određuje njenu vrijednost i 2) da se proizvod cjelokupnog društvenog rada dijeli među tri klase: zemljoposjednike (renta), kapitaliste (profit) i radnike (najamnina) — oba ova načela poslužila su u Engleskoj već od 1821. socijalistima da iz njih izvlače svoje zaključke¹⁴⁴⁾, i to ponekad s takvom oštrinom i odlučnošću da je ta, danas gotovo zaboravljena literatura, koju je većim dijelom Marx ponovo otkrio, sve do pojave *Kapitala* ostala nenadmašena. Ali o tome drugi put. Što je, dake, i Rodbertus godine 1842, sa svoje strane, izvukao iz gornjih načela socijalističke zaključke, svakako je bio znatan korak naprijed za jednog Nijemca, ali kao novo otkriće moglo je to važiti jedino za Njemačku. Koliko je malo nova bila takva primjena Ricardove teorije, dokazao je Marx u polemici protiv Proudhona, koji je patio od sličnog uobraženja:

»Ko je iole upoznat s razvitkom političke ekonomije u Engleskoj, svakako zna da su gotovo svi socijalisti te zemlje u razna vremena predlagali *egalitarsku* (tj. socijalističku) primjenu Ricardove teorije. Možemo navesti g. Proudhonu ove spise: Hopkins, *Politička ekonomija*, 1822; William Thompson: *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness*, 1824; T(homas) R(owe) Edmonds: *Practical, Moral and Political Economy*, 1828, itd. itd., i još četiri strane i tako dalje. Daćemo riječ samo jednom engleskom komunisti, Brayu, u njegovom znamenitom djelu: *Labour's Wrongs and Labour's Remedy*, Leeds 1839.¹⁴⁵⁾« A već sami navodi iz Braya dobrim delom umanjuju prvenstvo koje traži Rodbertus.

Prije nego što je napisao ovaj rad o Proudhonu Marx nikada nije bio u čitaonici Britanskog muzeja. On je osim pariskih i briselskih biblioteka, osim mojih knjiga i izvoda za vrijeme jednog šestonedelnog putovanja po Engleskoj koje smo zajedno preduzeli u ljeto 1845,

¹ *On the principles of political economy, and Taxation*, glavno Ricardovo djelo; izišlo 1817.

pregledao samo one knjige koje su se mogle naći u Mančesteru. Četrdesetih godina pomenuta literatura još nikako nije bila tako nepristupačna kao što je možda danas. Što je ona, uprkos tome, ostala Rodbertusu jednako nepoznata, krivica je jedino do njegove pruske lokalne ograničenosti. On je pravi osnivač specifično pruskog socijalizma, i sad je napokon kao takav i priznat.

Ali Rodbertusu nije bilo dato da ostane na miru ni u njegovoj dragoj Pruskoj. Godine 1859. javilo se u Berlinu Marxovo djelo *Prilog kritici političke ekonomije, prva sveska*. Tu je, među prijekorima koje su ekonomisti činili Ricardu, istaknuto na str. 40. kao drugi prigovor ovo:

»Ako je razmjenska vrijednost nekog proizvoda jednaka radnom vremenu koje je u njemu sadržano, onda je razmjenska vrijednost jednog radnog dana jednaka njegovom proizvodu. Ili, najamnika mora biti jednaka proizvodu rada. A baš je protivno slučaj.« Tome je dodata sljedeća napomena: »Ovaj prigovor, koji su Ricardu činili buržoaski ekonomisti, prihvatili su poslije socijalisti. Oni su pretpostavljali da je formula teorijski tačna, a optuživali su praksu da protivrjeći teoriji, pa su od buržoaskog društva tražili da praktično povuče tobožnje konsekvence iz svog teorijskog principa. Na taj su način Ricardovu formulu razmjenske vrijednosti engleski socijalisti bar okrenuli protiv političke ekonomije.« U istoj napomeni Marx upućuje na svoj spis *Misère de la philosophie*, koji se tada mogao dobiti u svakoj knjižari.

Rodbertus je, dakle, imao dovoljno prilike da se sam uvjeri jesu li njegova otkrića od 1842. doista bila nova. Mjesto toga, on ih stalno nanovo objavljuje i smatra toliko neuporedivim da mu čak ni na pamet ne pada da je i Marx mogao iz Ricarda samostalno izvući iste zaključke kao i on, Rodbertus. Ne, to je sasvim nemoguće! Marx ga je »opljačkao« — njega kome je isti Marx uvijek pružao priliku da se uvjeri kako su u Engleskoj davno prije njih obojice ti zaključci bili izrečeni, bar u onom sirovom obliku kakav još imaju kod Rodbertusa.

Najjednostavnija socijalistička primjena Ricardove teorije jeste ova što smo je gore naveli. Ona je u mnogim slučajevima dovela do razumijevanja porijekla i prirode viška vrijednosti, koja daleko nadmašuje Ricarda. Isto je tako i kod Rodbertusa. Bez obzira na to što u tom pogledu on nigdje ne daje ništa što već prije njega nije bilo bar isto tako dobro rečeno, njegovo izlaganje, kao i izlaganje njegovih prethodnika, pati od toga što ekonomske kategorije: rad, kapital, vrijednost itd., nekritički prima od ekonomista u učenom obliku koji se drži privida, ne ispitujući njihovu sadržinu. Time ne samo što je presjekao svaki put za svoje dalje razvijanje — nasuprot Marxu, koji je tek iz tih kategorija ponavljanih često za poslednje 64 godine nešto napravio — već je sebi, kao što će se pokazati, otvorio put pravo u utopiju.

Gornja primjena Ricardove teorije da radnicima kao jedinim stvarnim proizvođačima pripada cjelokupni društveni proizvod, *njihov*

proizvod — vodi direktno komunizmu. Ali je ona, kao što to Marx u navedenom citatu i pokazuje, u ekonomskom pogledu formalno pogrešna zato što znači jednostavno primjenjivanje morala na ekonomiju. Po zakonima buržoaske ekonomije najveći dio proizvoda *ne* pripada njegovim proizvođačima, radnicima. Kažemo li sada: to je nepravedno, to ne treba da bude, onda se to ekonomije prije svega ništa ne tiče. Time bismo rekli samo to da ta ekonomska činjenica protivriječi našem moralnom osjećanju. Marx stoga nije svoje komunističke zahtjeve nikada na tome zasnivao, nego na neminovnom slomu kapitalističkog načina proizvodnje, slomu koji se pred našim očima svakim danom sve više ostaruje; on kaže samo to da se višak vrijednosti sastoji iz neplaćenog rada, i to je prosta činjenica. Ali što je ekonomski formalno pogrešno može ipak biti tačno s gledišta svjetske istorije. Ako moralna svijest mase oglasi neku ekonomsku činjenicu za nepravednu, kao u svoje vrijeme ropstvo i kuluk, to je dokaz da je činjenica preživjela samu sebe, da su nastupile druge ekonomske činjenice usljed kojih je ona postala nepodnosiva i neodrživa. Iza formalne ekonomske netačnosti može se, dakle, skrivati sasvim istinit ekonomski sadržaj. Nije ovdje mjesto da poblizje ispitujemo značaj i istoriju teorije viška vrijednosti.

Pored toga, mogu se iz Ricardove teorije vrijednosti povući i drugi zaključci, pa su i povučeni. Vrijednost robâ određena je radom potrebnim za njihovu proizvodnju. Ali se na ovom rdavom svijetu dešava da se robe prodaju čas iznad, čas ispod njihove vrijednosti, i to ne samo usljed kolebanja konkurencije. Profitna stopa teži da se izravna na istom nivou za sve kapitaliste onom istom silinom kojom i robne cijene teže da se putem tražnje i ponude svedu na radom određenu vrijednost. Profitna stopa izračunava se na cjelokupni kapital plasiran u neki industrijski posao. Pošto u dvjema različitim poslovnim granama godišnji proizvod može da otjelovljava jednake količine rada, dakle da predstavlja jednake vrijednosti, i pošto na jamnina može da bude jednake visine u objema, dok kapitali predujmljeni u jednoj poslovnoj grani mogu biti, a često i jesu, dvostruko ili trostruko veći nego u drugoj, Ricardov zakon vrijednosti dolazi, kao što je i on sam otkrio, u suprotnost sa zakonom jednake profitne stope. Ako se proizvodi obiju poslovnih grana prodaju po njihovoj vrijednosti, profitne stope ne mogu biti jednake; ali ako su profitne stope jednake, proizvodi obiju poslovnih grana ne mogu bez izuzetka biti prodavani po svojoj vrijednosti. Ovdje, dakle, imamo protivrjeđe, antinomiju dva ekonomska zakona; po Ricardu (glava I, odjeljak 4. i 5^[146]), protivrjeđe se praktično, po pravilu, rješava u korist profitne stope, na račun vrijednosti.

Ali Ricardovo određivanje vrijednosti, i pored svojih kobnih osobina, ima i jednu stranu zbog koje je ono čestitom buržuju milo i drago. Ono neodoljivom snagom apeluje na njegovo osjećanje pravičnosti. Pravednost i ravnopravnost osnovni su stubovi na kojima buržuj

18. i 19. vijeka želi da podigne svoju društvenu zgradu na ruševinama feudalne nepravednosti, nejednakosti i povlastica. A određivanje vrijednosti robe radom, kao i slobodna razmjena proizvoda rada koja se prema toj mjeri vrijednosti vrši između ravnopravnih sopstvenika robe, to je, kao što je već Marx dokazao, stvarna osnovica na kojoj se izgradila cjelokupna politička, pravna i filozofska ideologija savremene buržoazije. Kad se već jednom došlo do saznanja da je rad mjera vrijednosti robe, onda se dobra osjećanja čestitog buržuja moraju osjetiti duboko povrijeđena zbog rđavštine svijeta koji na jeziku doduše priznaje princip pravednosti, ali ga, izgleda, stvarno svaki čas ostavlja po strani. A osobito sitni buržuj, čijem poštenom radu — pa ma to bio samo rad njegovih kalfa i šegrta — svakim danom sve više pada vrijednost zbog konkurencije krupne proizvodnje i mašina, osobito taj sitni proizvođač mora čeznuti za društvom u kome bi razmjena proizvođa po njihovoj radnoj vrijednosti najzad već jednom postala punom i bezizuzetnom istinom; drugim riječima: on mora čeznuti za društvom u kome će isključivo i neograničeno važiti samo jedan zakon robne proizvodnje, ali u kome bi bili odstranjeni uslovi pod kojima taj zakon uopšte može važiti, to jest ostali zakoni robne, pa dosljedno i kapitalističke proizvodnje.

Koliko je ova utopija duboko ukorijenjena u načinu mišljenja savremenog — stvarnog ili idealnog — malogradanina, dokazuje činjenica da ju je John Gray već 1831. sistematski razložio, da je tridesetih godina u Engleskoj praktično bila oprobana i teorijski naširoko raspredana; da su je Rodbertus u Njemačkoj 1842, a Proudhon u Francuskoj 1846, proglasili kao najnoviju istinu; da ju je Rodbertus 1871. ponovo oglosio kao rješenje društvenog pitanja i u neku ruku kao svoj društveni testament;⁽¹⁴⁷⁾ i da je 1884. cijela vojska štrebera ponovo pristajala uz nju, nastojeći da pomoću Rodbertusovog imena iskoristi pruski državni socijalizam⁽¹⁴⁸⁾.

Kritiku ove utopije dao je Marx tako iscrpno, kako protiv Proudhona tako i protiv Graya (vidi prilog ovom spisu⁽¹⁴⁹⁾), da se ja ovdje mogu ograničiti na nekoliko primjedaba o specijalnom obliku u kome ju je Rodbertus obrazložio i naslikao.

Kao što smo već rekli: Rodbertus prihvata uobičajene ekonomske pojmovne odredbe u obliku u kome su mu ih ostavili ekonomisti. On ne čini ni najmanji pokušaj da ih ispita. Vrijednost mu je

*kvantitativno važenje jedne stvari prema ostalima, ako se to važenje shvati kao mjera⁽¹⁵⁰⁾.

Ova, blago rečeno, krajnje labava definicija daje nam u najboljem slučaju predstavu o tom kako vrijednost otprilike izgleda, ali nikako ne kazuje šta je ona. A pošto je to sve što nam Rodbertus zna kazati o vrijednosti, pojmljivo je što traži takvo mjerilo vrijednosti koje se nalazi izvan vrijednosti. Pošto je na trideset strana napravio šarenu zbrku od upotrebne i razmjenske vrijednosti takvom moći apstraho-

vanja da joj se g. Adolph Wagner^[151] beskrajno zadivio, on dolazi do zaključka da ne postoji neka stvarna mjera vrijednosti, te da se moramo zadovoljiti nekim surogatom za nju. Kao takav surogat za mjeru mogao bi poslužiti rad, ali samo ako bi se uvijek razmjenjivali proizvodi jednakih količina rada, bilo da je to »već po sebi tako, bilo da su izvršene pripreme« koje to obezbjeđuju^[152]. Vrijednost i rad ostaju, dakle, bez ikakve stvarne veze, mada je cijela prva glava upotrijebljena na to da nam se objasni kako i zašto robe »staju rada« i ničega drugog osim rada.

Rodbertus je, dakle, opet nekritički uzeo rad u obliku u kome ga nalazimo kod ekonomista. Još gore. Jer iako je s dvije riječi ukazao na razlike u intenzivnosti rada, ipak on rad prikazuje sasvim uopšte kao nešto što »staje«, što, dakle, mjeri vrijednost bez obzira na to da li je utrošen pod normalnim prosječnim društvenim uslovima ili ne. Da li proizvođači troše deset dana na izradu proizvoda koje bi mogli proizvesti za jedan dan, da li rade najboljim ili najgorim alatima, da li svoje radno vrijeme upotrebljavaju na izradu društveno potrebnih predmeta i u društveno zahtijevanoj količini ili prave posve nepotrebne ili možda i potrebne predmete ali ispod ili iznad potrebe — o svemu tome nema govora: rad je rad, proizvod izvjesne količine rada mora se razmijeniti za proizvod jednake količine rada. Rodbertus, koji je inače uvijek, umjesno ili ne, spreman da se stavi na nacionalno stanovište i da s visine opšte društvene osmatračnice posmatra odnose pojedinačnih proizvođača, ovdje to izbjegava. I to samo zato što se još od prvog reda svoje knjige ustremio pravo na utopiju radnog novca, a svako istraživanje rada kao tvorca vrijednosti moralo bi mu stvoriti nesavladive teškoće. Tu mu je instinkt bio znatno jači od moći apstrahovanja, koji bi, uzgred budi rečeno, kod Rodbertusa mogao da otkrije samo neko ko je stvarno siromašan mislima.

Prelaz u utopiju izvršen je za tili čas. »Pripreme«, koje razmjenu robe prema radnoj vrijednosti obezbjeđuju kao pravilo bez izuzetka, ne pričinjavaju nikakvu teškoću. Ostali utopisti ovog smjera, od Graya do Proudhona, muče se da izmudruju takve društvene ustanove koje bi taj cilj trebalo da ostvare. Oni bar pokušavaju da ekonomska pitanja riješe ekonomskim putem, akcijom samih sopstvenika robâ koji robe razmjenjuju. Rodbertusu je mnogo lakše. Kao dobar Prus, on apeluje na državu: dekret državne vlasti naređuje reformu.

Tako je vrijednost sretno »konstituisana«, ali ni u kom slučaju u prvenstvo tog konstituisanja koje Rodbertus za se traži. Naprotiv, i Gray i Bray — pored mnogih drugih — ponavljali su davno prije Rodbertusa, i tako često da je već dosadilo, tu istu misao: pustu želju za mjerama koje bi bezuslovno obezbjeđivale razmjenu proizvoda uvijek i samo po njihovoj radnoj vrijednosti.

Pošto je država na ovaj način konstituisala vrijednost — bar jednog dijela proizvoda, jer je Rodbertus i skroman — ona izdaje svoj papirni radni novac, daje od toga industrijalcima predujmove

kojima će platiti radnike, dok radnici dobivenim papirnim radnim novcem kupuju proizvod i tako omogućuju da se papirni novac vrati onamo odakle je i potekao. Kako se ovo divno odigrava, moramo čuti od samog Rodbertusa.

»Što se tiče drugog uslova, naime da se u prometu stvarno nalazi onoliko vrijednosti za koliko je izdato cedulja, to će se potrebne pripreme izvršiti tako što će samo onaj ko je doista predao neki proizvod primiti cedulju na kojoj će biti tačno zabilježena količina rada koja je na proizvod utrošena. Ko preda proizvod od dva dana rada, prima cedulju na kojoj je naznačeno »dva dana«. Tačnim sprovođenjem ovog pravila pri emisiji, nužno će biti ispunjen i onaj drugi uslov. Jer, pošto se prema našoj pretpostavci stvarna vrijednost dobara uvijek podudara sa onom količinom rada koja je utrošena na njihovu izradu, a ova se količina rada mjeri običnom podjelom vremena, to se nekom ko preda proizvod na koji je utrošeno dva dana rada i na cedulji mu se potvrde dva dana, ne potvrđuje, odnosno ne naznačuje ni manje ni više nego upravo onoliko rada koliko je doista predao; i zatim, pošto takvu potvrdu prima *samo* onaj koji je stvarno stavio u promet kakav proizvod, to je isto tako pouzdano da vrijednost naznačena na cedulji doista postoji i može da zadovolji društvo. Sad, ako se tačno postupi po ovom pravilu, *suma postojeće vrijednosti mora biti tačno jednaka sumi vrijednosti na koju su potvrde izdate*, pa ma koliko se oblast podjele rada proširila; a pošto je suma potvrđene vrijednosti upravo suma naznačene vrijednosti, onda se i ova nužno mora *svođiti na postojeću vrijednost, svi se zahtevi zadovoljavaju i omogućuje pravilna likvidacija.*« (Str. 166, 167)

Ako je Rodbertus dosad uvijek bio zle sreće da zakašnjava sa svojim novim otkrićima, ovog je puta zaslužio bar to da mu se prizna *neka* vrsta originalnosti: nijedan se njegov konkurent nije usudio da ludost utopije radnog novca izrazi u ovako djetinjski naivnom, prozodnom, gotovo bih rekao pravom pomeranskom obliku. Pošto je za svaki zapis izdat odgovarajući predmet od vrijednosti, i pošto se svaki predmet od vrijednosti može izdati samo na odgovarajući zapis, to suma predmeta od vrijednosti mora uvijek pokrivati sumu zapisa; račun izlazi bez na'manjeg ostatka, sve se slaže na radnu sekundu, i nema tog računospitača glavne kontrole, ma koliko osijedio u službi, koji bi u računu mogao naći ma i na'manju grešku. Pa šta ćete više?

U današnjem kapitalističkom društvu svaki industrijski kapitalist proizvodi na svoju ruku šta, kako i koliko hoće. Društvena potreba, kako u pogledu kakvoće i vrste potrebnog predmeta tako i u pogledu njegove količine, ostaje mu nepoznata veličina. Ono što danas nema mogućnosti da se dovoljno brzo izliferuje može se sutra nuditi i preko potrebe. Pa ipak se potreba najzad kako-tako, dobro ili rdavo, zadovoljava, i proizvodnja se naposljetku uglavnom upravlja na potrebne predmete. Kako se ostvaruje ovo izgladivanje suprotnosti? Konkurencijom. A kako konkurenciji polazi za rukom da to riješi? Jednostavno tako što onaj koji je, bilo zbog svoje vrste bilo zbog količine, neupotrebljiva za trenutnu društvenu potrebu, obara vrijed-

nost ispod njene radne vrijednosti i što tim okolišnim putem stavlja proizvođačima do znanja da su proizveli artikle, bilo uopšte neupotreblijive bilo po sebi upotreblijive, ali u neupotrebljivoj, suvišnoj količini. Iz toga slijedi dvoje:

Prvo, da su neprekidna odstupanja robnih cijena od njihovih vrijednosti potreban uslov pod kojim i pomoću koga robna vrijednost jedino i može doći do svoje egzistencije. Samo kolebanjima konkurencije, a time i robnih cijena, sprovodi se zakon vrijednosti robne proizvodnje, određivanje vrijednosti roba društveno potrebnim radnim vremenom postaje stvarnost. Što pri tom pojavni oblik vrijednosti, cijena, po pravilu izgleda nešto drukčije od vrijednosti koju izražava, sudbina je koju vrijednost dijeli s većinom društvenih odnosa. I kralj većinom izgleda sasvim drukčije nego monarhija koju on predstavlja. Ako bi se u društvu proizvođača koji svoje robe razmjenjuju htjelo određivati vrijednosti radnim vremenom tako što bi konkurenciji bilo zabranjeno da to određivanje vrijednosti vrši pritiskom na cijene, tim jedinim načinom na koji se ono uopšte može vršiti, značilo bi, dakle, samo dokazati da se usvaja uobičajeno utopističko nepoštovanje ekonomskih zakona, bar u ovoj oblasti.

Drugo: Upravo time što u društvu proizvođača i razmjenjivača roba konkurencija pribavlja važnost zakonu vrijednosti robne proizvodnje, ona sprovodi organizaciju i poredak društvene proizvodnje koji su u datim okolnostima jedino mogući. Samo posredstvom obaranja i dizanja cijena proizvoda stižu pojedini proizvođači roba skupo plaćeno iskustvo šta i koliko od tih proizvoda društvu treba, a šta i koliko ne treba. Utopija, koju i Rodbertus zastupa, želi da odstrani baš taj jedini regulator. A kad zatim zapitamo kakvu garanciju imamo da će od svakog proizvoda biti proizvedena potrebna količina a ne više, da nećemo oskudijevati u žitu i mesu, a gušiti se u šećeru od repe i daviti se u rakiji od krompira, da nećemo imati dovoljno čakšira da pokrijemo svoju golotinju, dok će dugmad za čakšire vrviti milionima, tad nam Rodbertus trijumfalno pokazuje svoj famozni račun, po kome je za svaku suvišnu funtu šećera, za svako neprodano bure rakije, za svako neprišiveno dugme za čakšire izdat ispravan zapis, račun koji se poklapa bez ostatka i po kome se »svi zahtjevi zadovoljavaju i omogućuje pravilna likvidacija«. A ko to ne vjeruje, taj neka se obrati računospitaču glavne kontrole g. X. u Pomeraniji, koji je račun pregledao i našao da je tačan, i koji je skroz vjerodostojan pošto mu se nikada nije mogla prebaciti neispravnost.

Razmotrimo sad naivnost kojom Rodbertus hoće pomoću svoje utopije da odstrani industrijske i trgovinske krize. Čim robna proizvodnja zauzme dimenzije svjetskog tržišta, ravnoteža između izolovanih proizvođača, koji proizvode za privatni račun, i tržišta za koja proizvode, a čiju potrebu manje ili više ne poznaju ni u pogledu količine ni u pogledu kakvoće, postiže se jednom nepogodom na svjetskom

tržištu, trgovinskom krizom.* Ako se sad konkurenciji zabrani da dizanjem i obaranjem cijena obavještava pojedinačnog proizvođača o stanju na svjetskom tržištu, njemu će se potpuno vezati oči. Urediti proizvodnju robe tako da u njoj proizvođači više ne mogu ništa doznati o stanju na tržištu za koje proizvode — svakako znači takav način liječenja bolesti kriza na kome doktor Eisenbart može pozavideti Rodbertusu.

Sad je shvatljivo zašto Rodbertus određuje vrijednost robe kratko i prosto »radom« i što u najboljem slučaju dopušta različite stupnjeve intenzivnosti rada. Da je ispitao čime i kako rad stvara vrijednost, pa prema tome i kako je određuje i mjeri, došao bi do društveno potrebnog rada, potrebnog za pojedini proizvod kako u odnosu prema drugim proizvodima iste vrste, tako i prema cjelokupnoj društvenoj potrebi. Tako bi došao na pitanje: kako se vrši prilagodavanje proizvodnje pojedinih proizvođača robe cjelokupnoj društvenoj potrebi, a to bi onemogućilo cijelu njegovu utopiju. Ovog puta on je doista radije »apstrahovao«, i to upravo od onoga o čemu se i radi.

Sad smo napokon došli do tačke gdje nam Rodbertus pruža nešto doista novo, nešto čime se odvajava od mnogobrojnih svojih sadrugova, branilaca organizacije razmjene pomoću radnih zapisa. Svi oni zahtijevaju uređenje razmjene radi ukidanja eksploatacije najamnog rada od strane kapitala. Svaki proizvođač treba da primi punu radnu vrijednost svog proizvoda. U tome su svi složni: od Graya do Proudhona. Nikako, veli Rodbertus. Najamni rad i njegova eksploatacija ostaju.

Prvo, ni u jednom društvu koje se daje zamisliti ne može radnik primiti za potrošnju čitavu vrijednost svog rada; iz proizvedenog fonda mora se uvijek plaćati cio niz privredno neproizvedenih ali potrebnih funkcija, pa se prema tome moraju izdržavati i ljudi koji ih vrše. — To je tačno samo dok važi današnja podjela rada. U društvu s opštom obavezom proizvodnog rada, koje se ipak daje »zamisliti«, to otpada. Ostala bi, međutim, nužnost društvenog rezervnog i akumulacionog fonda; stoga bi i tada *radnici*, tj. *svi*, kao cjelina ostali u posjedu i uživanju svog cjelokupnog proizvoda, ali ne bi svaki pojedinac uživao »sav prinos svoga rada«. Izdržavanje ekonomski neproizvodnih funkcija iz proizvoda rada nisu previdali ni drugi utopisti radnog novca. Ali oni su ostavljali da se u tu svrhu radnici sami oporezuju uobičajenim demokratskim putem, dok Rodbertus, čija je cjelokupna socijalna reforma od 1842. skrojena prema tadašnjoj pruskoj državi, prepušta cijelu stvar nahodanju birokracije, koja radnikov udio u njegovom

* Tako je bilo bar do prije kratkog vremena. Otkako je monopolski položaj Engleske na svjetskom tržištu slomljen učešćem Francuske, Njemačke, a osobito Amerike, izgleda da se u svjetskoj trgovini javlja novi oblik uspostavljanja ravnoteže. Period opšteg prosperiteta, koji prethodi krizi, sada nikako ne dolazi. Bude li posve izostao, onda će hronični zastoj, samo sa neznatnim kolebanjima, morati da bude normalno stanje moderne industrije.

vlastitom proizvodu određuje odozgo i milostivo mu ga dodjeljuje.

Drugo, i zemljišna renta i profit treba i dalje da postoje netaknuti. Jer i veleposjednici i industrijski kapitalisti vrše izvjesne društvene funkcije, korisne ili štaviše potrebne, iako privredno neproizvodne, i u zemljišnoj renti i u profitu primaju u neku ruku platu za to — a ovo, kao što se zna, čak ni 1842. nije bilo nimalo novo shvatanje. Sad, istina je da oni dobijaju zapravo previše za ono malo što rade, i dovoljno loše rade, ali Rodbertusu treba povlašćena klasa bar za još 500 godina, te tako treba da ostane, da se tačno izrazim, sadašnja stopa viška vrijednosti, ali da se ne smije povišavati. Ova sadašnja Rodbertusova stopa viška vrijednosti iznosi 200%, to jest za dvanaestočasovni dnevni rad radnik ne dobija zapis na dvanaest časova već samo na četiri, a vrijednost proizvedenu za ostalih osam časova dijele kapitalist i zemljoposjednik među sobom. Znači da Rodbertusovi radni zapisi direktno lažu. Ali treba, eto, biti pomeranski vlasnik plemićkog dobra pa uobraziti da će radnička klasa htjeti da radi dvanaest časova za zapis od četiri časa. Prevede li se taj hokus-pokus kapitalističke proizvodnje na ovaj naivni jezik koji je pokazuje kao neprikrivenu pljačku, ona postaje nemoguća. Svaki zapis izdat radniku bio bi direktan poziv na bunu i padao bi pod § 110. njemačkog Krivičnog zakonika^[153]. Samo onaj ko nije vidio drukčiji proletarijat osim nadničarski proletarijat pomeranskog plemićkog dobra, gdje vladaju batina i bič i gdje sve ljepušaste žene u selu pripadaju haremu milostivog gospodara, dakle proletarijat stvarno još sputan u poluropstvu, može zamišljati da se radnicima smije ponuditi ovakva bestidnost. Ali šta ćete kad su naši konzervativci naši najveći revolucionari.

Međutim, ako naši radnici budu dovoljno krotki da se dadu obmanuti da su mjesto čitavih dvanaest časova teškog rada u stvari radili samo četiri časa, onda će im kao nagrada za to biti na vječita vremena zagarantovano da njihov udio u njihovom vlastitom proizvodu neće nikada pasti ispod trećine. To je doista muzika budućnosti na dječijoj trubi, i ne vrijedi da se na nju utroši ijedna riječ. Ukoliko je, dakle, Rodbertus svojom utopijom razmjene putem radnog novca dao nešto novo, to novo je prosta djetinjarija i zaostaje daleko iza onoga što su njegovi mnogobrojni drugovi dali prije i poslije njega.

Za ono vrijeme u kome se pojavilo Rodbertusovo djelo *Prilog poznavanju* itd., bila je to bezuslovno značajna knjiga. Njegovo produžavanje Ricardove teorije vrijednosti u jednom pravcu bilo je početak koji mnogo obećava. Mada je ono bilo nešto novo samo za njega i Njemačku, ono ipak stoji uglavnom na istoj visini kao i ono što su učinili njegovi bolji engleski prethodnici. Ali to je bio samo početak, odakle je trebalo, daljim temeljitim i kritičkim radom, izvući stvarnu dobit za tu teoriju. No ovo dalje razvijanje on je sam sebi presjekao time što je još odmah s početka nastojao da Ricardovu teoriju razvije u drugom pravcu, u pravcu utopije. Time je izgubio prvi uslov svake kritike: nepristrasnost. Radio je sa unaprijed određenim ciljem, i

postao je tendenciozni ekonomist. A kad ga je njegova utopija već zarobila, on je izgubio svaku mogućnost napredovanja u nauci. Od 1842. do svoje smrti on se vrta u krugu, ponavlja stalno one iste misli koje je već u prvom spisu kazao ili nagovijestio, osjeća se nepriznat, smatra da je opljačkan ondje gdje ničega nije bilo za pljačkanje i, konačno, ne bez namjere, odbija da razumije da je u stvari ponovo otkrio samo ono što je već odavno bilo otkriveno.

Na pojedinim mjestima prevod odstupa od štampanog francuskog originala. To se zasniva na izmjenama koje je rukom izvršio Marx i koje će naći svoje mjesto u pripremljenom, novom francuskom izdanju¹⁵⁴.

Gotovo je nepotrebno upozoravati na to da se način izražavanja u ovom spisu¹ ne slaže potpuno s načinom izražavanja u *Kapitalu*. Tako se ovdje još govori o *radu* kao robi, o kupovini i prodaji rada umjesto — radne *snage*.

Kao dopuna dodato je ovom izdanju još i: 1) jedno mjesto iz Marxovog spisa *Prilog kritici političke ekonomije*, Berlin 1859, o *prvoj* utopiji razmjene pomoću radnog novca od Johna Graya, i 2) prevod Marxovog briselskog govora na francuskom jeziku (1848) o slobodnoj trgovini, koji pada u isti period autorovog razvoja u koji i *Misère*.

London, 23. oktobra 1884.

Friedrich Engels

¹ Engels misli na *Bijedu filozofije*

Carsko-ruski stvarno tajni savetnici za pitanja dinamita^[155]

Svako zna da ruska vlada preduzima sve moguće da bi sa zapadno-evropskim zemljama sklopila ugovore o izručenju izbeglih ruskih revolucionara.

Svako, isto tako, zna, da je njoj pre svega stalo do toga da jedan takav ugovor postigne s Engleskom.

Svako, konačno, zna da se oficijelna Rusija ne libi nikakvog sredstva, samo ako ono vodi tom cilju.

Pa dobro. Trinaestog juna 1885. godine Bismarck zaključuje s Rusijom ugovor prema kojem svaki ruski politički izbeglica mora biti izručen ako se Rusiji sviđi da ga optuži kao mogućeg careubicu ili kao dinamitaša^[156].

Petnaestog januara je gospođa Olga Novikov uputila Engleskoj poziv u listu »The Pall Mall Gazette«, ona ista gospođa Novikov, koja je godine 1877. i 1878, pre i za vreme rata s Turcima, tako divno nasamarila plemenitog gospodina Gladstone-a u interesu Rusije^[157]. Tu se Engleska poziva da prestane da toleriše da ljudi kao što su Hartman, Kropotkin i Stepnjak konspirišu na engleskom tlu, »*kako bi ubijali nas u Rusiji*«, sada, kada je dinamit Englezima izašao na nos; a i šta to Rusija od Engleske traži u odnosu na ruske revolucionare ako ne ono što Engleska u odnosu na irske dinamitaše mora sada da traži čak i od Amerike?

Dvadeset četvrtog januara ujutro u Londonu se objavljuje prusko-ruski ugovor.

A 24. januara u 2 sata popodne došlo je u Londonu, u toku četvrt sata, do tri eksplozije dinamita koje su napravile veću pustoš nego sve ranije zajedno i koje su ranile najmanje 7, a po kazivanju nekih, i 18 ljudi.

Ove eksplozije dolaze suviše zgodno, a da ne bi pobudile pitanje: Kome one koriste? Ko ima najviše interesa da dođe do ovog inače nesvrshodnog, nikome posebno namenjenog zastrašujućeg pucanja, čije su žrtve bili ne samo podređeni policajci i buržuji već i radnici i njihove žene i deca? Ko? Onih nekoliko Iraca koji su doterani do očajanja brutalnošću engleske vlade dok su bili zatvoreni i za koje

se sumnja da su podmetnuli dinamit? Ili možda ruska vlada, koja svoj cilj — ugovor o izručenju — ne može da postigne drugačije do izvršenjem nekog sasvim izvanrednog pritiska na vladu i narod u Engleskoj, nekog pritiska koji bi bio dovoljan da javno mnjenje Engleske dovede do slepog besa protiv dinamitaša?

Kad poljske izbeglice — sa veoma malo izuzetaka — nisu pristale na to da po želji ruske diplomatije i policije prave lažni ruski papirni novac, ruska vlada je u inostranstvo poslala agente, između ostalih državnog savetnika Kamenskog, da ih na to podstaknu; kad ni to nije uspelo, gospoda Kamenski i kompanija morali su sami da prave lažni ruski papirni novac. O ovome se može opširno pročitati u brošuri »Falsifikatori ili agenti ruske vlade«, Ženeva, H. Georg, 1875. — Švajcarska i londonska, a verovatno i pariska policija mogle bi ispričati koješta o tome kako su prilikom gonjenja ruskih falsifikatora novca na koncu redovno naletali na ljude čije je gonjenje rusko poslanstvo tvrdoglavo odbijalo.

Šta je sve oficijelna Rusija u stanju da učini da bi uklonila nepoželjne osobe uz pomoć otrova, bodeža etc., dovoljno primera daje istorija Balkanskog poluostrva u toku zadnjih sto godina. Ja ću ukazati samo na čuvenu »Histoire des principautés danubiennes« par Élias Regnault, Paris 1855. Ruska diplomatija uvek raspolaže agentima svake vrste, i takvima koji se koriste za svakojake niskosti i kojih se onda odriče.

Ja se, dakle, ne ustručavam da zasad eksplozije u Londonu od 24. januara 1885. stavim na račun Rusije. Možda su irske ruke postavile dinamit, ali je više nego verovatno da su iza toga stajale ruska glava i ruski novac.

Nužda, akcija njihovih protivnika, propisuje ruskim revolucionarima način borbe. Oni su odgovorni svome narodu i istoriji za sredstva koja primenjuju. Ali ona gospoda, koja ovu borbu u zapadnoj Evropi bez nužde paradiraju na školarачki način, koja revoluciju pokušavaju da svedu na strvoderstvo, koja svoje oružje ne okreću čak ni protiv stvarnih neprijatelja, već protiv javnosti uopšte, ta gospoda ni u kom slučaju nisu sledbenici i saveznici ruskih revolucionara, već njihovi najljući neprijatelji. Otkako se ispostavilo da za uspeh ovih junačkih dela nije zainteresovan niko osim oficijelne Rusije, pitamo se samo ko je od njih nedobrovoljni, a ko dobrovoljni, plaćeni agent ruskog carizma.

Friedrich Engels

Naslov originala: *Kaiserlich Russische Wirkliche Geheime Dynamiträte*

Napisano 25. januara 1885. u Londonu

Prvi put objavljeno u listu »Der Sozialdemokrat«
br. 5 od 29. januara 1885.

Engleska 1845. i 1885.^[158]

Pre četrdeset godina Engleska je stajala pred krizom koja je, kako je po svemu izgledalo, mogla biti rešena samo nasilnim putem. Silan i brz razvitak industrije daleko je prestizao širenje spoljnih tržišta i porast potražnje. Svake desete godine tok proizvodnje je bio nasilno prekidan opštom trgovinskom krizom, za kojom je, posle dugog perioda hronične malaksalosti, dolazilo kratko vreme od nekoliko godina prosperiteta, koje se svaki put iznova završavalo grozničavom hiperprodukcijom i najzad novim krahom. Kapitalistička klasa je gromoglasno zahtevala slobodnu trgovinu žitom i pretila je da će je izvojevati vraćanjem izgladnelog gradskog stanovništva u seoske predele, odakle je i došlo; ali, kako je John Bright rekao: »slaćemo ih ne kao siromahe koji prose hleba, nego kao armiju koja će zasesti u neprijateljske oblasti«^[159]. Radničke mase u gradovima zahtevale su učešće u političkoj vlasti — Narodnu povelju^[160]; u tome ih je potpomagala većina sitne buržoazije, a jedina razlika između nje i radnika bila je u tome da li će se ta Povelja nasilno izvojevati ili će biti provedena zakonskim putem. Tada je nastupila trgovinska kriza od 1847. i glad u Irskoj, a s njima i izgled na revoluciju.

Francuska revolucija od 1848. spasla je englesku buržoaziju. Socijalističke proklamacije pobedonosnih francuskih radnika zaplašile su englesku sitnu buržoaziju i dezorganizovale pokret engleskih radnika, koji je delao u uskim, ali više neposredno praktičnim granicama. Baš u momentu kad je trebalo da razvije svu svoju snagu, čartizam je, pre nego što će 10. aprila 1848.^[161] pretrpeti spoljni krah, pretrpeo unutrašnji krah. Politička delatnost radničke klase potisnuta je u pozadinu. Kapitalistička klasa je pobedila na celoj liniji.

Parlamentarna reforma od 1831.^[162] predstavljala je pobedu celokupne kapitalističke klase nad zemljoposedničkom aristokratijom. Ukidanje carina na žito^[163] bila je pobeda *industrijskih* kapitalista ne samo nad krupnim zemljoposedima već i nad onom frakcijom kapitalista čiji su interesi bili više ili manje identični ili povezani s intere-

sima zemljoposeda: nad bankarima, berzijancima, rentijerima itd. Slobodna trgovina značila je preobražaj celokupne unutrašnje i spoljne finansijske i trgovinske politike Engleske u skladu s interesima industrijskih kapitalista, klase, koja je sada zastupala naciju. I ta klasa se dala ozbiljno na posao. Svaka smetnja industrijskoj proizvodnji bila je nemilosrdno uklanjana. Carinska tarifa i ceo poreski sistem bili su iz osnova preokrenuti. Sve je bilo potčinjeno jednom jedinom cilju, ali cilju koji je bio od presudne važnosti za industrijske kapitaliste: pojevtinjavanju svih sirovina, a naročito životnih namirnica za radničku klasu; proizvodnji sirovina i održavanju radničke najamnine na niskom nivou, iako još ne i sniženju te najamnine. Engleska je trebalo da postane »svetska radionica«; sve ostale zemlje trebalo je da budu za Englesku ono što je Irska već bila — tržište za njene industrijske proizvode i izvori sirovina i životnih namirnica. Engleska, veliki industrijski centar agrarnog sveta, sa sve većim brojem trabanata koji proizvode žito i pamuk i koji se kreću oko industrijskog sunca. Kakva divna perspektiva!

Industrijski kapitalisti su išli ka ovom svom velikom cilju rukovodeni svojim snažnim, zdravim razumom i prezirući tradicionalne principe, što ih je uvek odlikovalo od njihovih filistarskih konkurenata na Kontinentu. Čartizam je bio u agoniji. Ponovni procvat proizvodnje i prometa koji je bio prirodan i gotovo sam po sebi razumljiv posle kraha od 1847. pripisivan je isključivo slobodnoj trgovini. Usled tih dveju okolnosti engleska radnička klasa je postala politički privesak »velike liberalne partije«, partije kojom su rukovodili fabrikanti. To jednom stečeno preimućstvo trebalo je ovekovečiti. A snažna opozicija čartista, ne prema slobodnoj trgovini, već prema pretvaranju slobodne trgovine u jedino životno pitanje nacije, pomogla je fabrikantima da shvate, i to da iz dana u dan sve više shvataju, da buržoazija nikada ne može bez pomoći radničke klase zadobiti potpunu društvenu i političku vlast nad nacijom. I tako se uzajamni odnos između ovih dveju klasa postepeno menjao. Fabričke zakone, koji su nekad bili bauk za sve fabrikante, sada su ti fabrikanti ne samo drage volje izvršavali, već su ih proširili više ili manje na celu industriju. Tredjunione, još do nedavna proglašavane delom davola, fabrikanti su sada mazili i protežirali kao sasvim opravdane organizacije i kao korisno sredstvo za širenje zdravih ekonomskih teorija među radnicima. Čak i štrajkovi, koji su pre 1848. bili anatemisani, smatrani su sada u izvesnim prilikama vrlo korisnim, naročito kad su ih u zgodno vreme gospoda fabrikanti sami izazivali. Od zakona koji su radniku oduzimali ravnopravnost sa njegovim poslodavcem ukinuti su bar oni koji su izazivali najveće negodovanje. Pa i ona nekada tako strašna Narodna povelja postade sada uglavnom politički program istih onih fabrikantata koji su joj se do poslednjeg časa suprotstavljali.

Zakonskim putem je ukinut *izborni census*^[164] i uvedeno *tajno glasanje*. Parlamentarne reforme od 1867. i 1884.^[165] već su se jako

približile *opštem pravu glasa*, bar u onom obliku u kojem ono postoji sada u Nemačkoj; projekat o izbornim okruzima koji sada razmatra parlament stvara *jednake izborne okruge*, bar ne manje jednake nego što su u Nemačkoj ili u Francuskoj. Kao nesumnjive tekovine najbliže budućnosti u izgledu su *poslaničke dnevnice* i smanjeno trajanje poslaničkog mandata, ako ne čak i *izbori za parlament svake godine*; pa ipak ima ljudi koji kažu da je čartizam mrtav.

Revolucija od 1848, kao i neke od njenih prethodnica, imala je čudnovatu sudbinu. Isti oni ljudi koji su je ugušili postali su, kako je obično govorio Karl Marx, izvršioци njenog testamenta. Louis-Napoleon je bio prinuđen da stvori jedinstvenu i nezavisnu Italiju, Bismarck je bio prinuđen da izvrši prevrat svoje vrste u Nemačkoj i vrati izvesnu nezavisnost Madarskoj, a engleskim fabrikantima ne preostaje da učine ništa bolje već da Narodnoj povelji daju silu zakona.

Posledice tog gospodstva industrijskih kapitalista bile su za Englesku u početku zadivljujuće. Poslovi su oživel i uzeli takve razmere kakve su bile nečuvene čak i u toj kolevci moderne industrije. Sva ranija kolosalna dela pare i mašine bila su ništavna u poređenju sa silnim poletom proizvodnje za ovih dvadeset godina od 1850. do 1870. sa silnim ciframa izvoza i uvoza, sa bogatstvom koje se gomilalo u rukama kapitalista i sa ljudskom radnom snagom koja se koncentrisala u džinovskim gradovima. Taj napredak je, istina, bio prekidan kao i ranije periodičnim krizama posle svakih deset godina; 1857. kao i 1866; ali su ta nazadovanja smatrana prirodnim neizbežnim pojavama koje se moraju podneti i koje će se najzad ipak vratiti u normalan tok.

A položaj radničke klase u tim periodima? Za neko vreme bilo je poboljšanja, čak i za široku masu. Ali je toga poboljšanja uvek nestajalo usled pritanja velike mase besposlenih rezervi radnika, usled neprestanog istiskivanja radnika novim mašinama i usled doseljavanja poljoprivrednih radnika, koje su sada takode sve više potiskivale mašine.

Stalno poboljšavanje položaja postoji samo kod dva zaštićena dela radničke klase. Prvi deo čine fabrički radnici. Zakonsko ustavnjenje jednog bar srazmerno razumnog, normalnog radnog dana u njihovu korist, relativno je popravilo njihovu telesnu konstituciju i dalo im moralnu nadmoćnost, pojačanu uz to i njihovom lokalnom koncentracijom. Njihov položaj je nesumnjivo bolji nego pre 1848. Najbolji dokaz za to je taj što su od deset štrajkova koje su oni imali devet izazvali sami fabrikanti, i u svome sopstvenom interesu, kao jedino sredstvo za ograničavanje proizvodnje. Nikada nećete uspeti u tome da se svi fabrikanti slože da skrate vreme rada, ma koliko im proizvoda ostalo neprodato. Ali navedite radnike na štrajk, i kapitalisti do poslednjeg zatvaraju svoje fabrike.

Drugi deo čine veliki tredjunioni. To su organizacije takvih grana proizvodnje u kojima se može primeniti samo rad *odraslih muškaraca*

ili u kojima on bar preovladuje. Ni konkurencija rada žena i dece, ni mašine nisu od sada bile u stanju da slome njihovu organizovanu snagu. Mašinbravari, drvodelje i stolari, građevinari, svaki za sebe su tako jaka sila da se mogu, kao što to čine građevinari, uspešno usprotiviti uvođenju mašina. Njihov položaj se nesumnjivo znatno poboljšao od 1848; najbolji dokaz za to je taj što su već više od petnaest godina ne samo njihovi poslodavci zadovoljni njima već su i oni zadovoljni svojim poslodavcima. Oni čine aristokratiju radničke klase; oni su najzad uspeali da sebi izvojuju relativno udoban položaj i taj položaj akceptiraju kao konačan. Oni su uzor radnici gospode Leonea Levija i Giffena (a i poštenjakovića Luja Brentana), a stvarno su oni prekrasni ljudi, s kojima može pregovarati svaki razuman kapitalist posebno i kapitalistička klasa uopšte.

Ali što se tiče velike mase radnika, nivo njihove bede i životne neobezbedenosti danas je isto onako nizak kao i pre, ako ne i niži nego što je ikad bio. Istočni kraj Londona^[166] je sve veća bara već ustaljene gladi, bede i očajanja kad su radnici bez posla, a fizičke i moralne degeneracije kad su zaposleni. Isto je tako i u svima ostalim velikim gradovima, izuzimajući tu samo privilegovanu manjinu radnika; a tako je i po manjim gradovima i agrarnim rejonima. Zakon po kome se vrednost radne snage ograničava cenom nužnih sredstava za život, i drugi jedan zakon, po kojem se prosečna cena radne snage po pravilu određuje minimumom tih sredstava za život — oba ta zakona dejstvuju na radnike neodoljivom snagom automatske mašine, koja ih gnječi svojim točkovima.

Takav je, eto, položaj stvoren politikom slobodne trgovine od 1847. i dvadesetogodišnjim gospodstvom industrijskih kapitalista. Ali tada je nastupio obrt. Za krizom od 1866. došlo je u stvari kratko i nezatno oživljavanje proizvodnje i prometa oko 1873, ali ono nije trajalo dugo. Mi u stvari nismo doživeli nikakvu potpunu krizu u doba kad je ona već mogla nastupiti, 1877. ili 1878, ali zato sve do 1876. živimo u jednom hroničnom zastoju svih glavnih grana industrije. A nikako da nastupi ni potpuni krah, ni davno očekivano vreme industrijskog poleta, a mi verujemo da ga s pravom možemo očekivati kako pre tako i posle kraha. Ubistveni pritisak, hronična prezasićenost svih tržišta proizvodima svih grana industrije, eto to je stanje u kojem živimo već gotovo deset godina. Otkuda to?

U osnovi teorije o slobodnoj trgovini bila je pretpostavka da Engleska treba da bude jedini veliki industrijski centar agrarnog sveta, a činjenice su potpuno opovrgle tu pretpostavku. Uslovi moderne industrije, parna snaga i mašine, mogu se stvoriti svuda gde ima goriva, naročito uglja, a uglja imaju sem Engleske i druge zemlje: Francuska, Belgija, Nemačka, Amerika, pa i Rusija. I ljudi u ovim zemljama nisu smatrali da je u njihovom interesu da se pretvore u gladne irske zakupce jedino zato da bi slava i bogatstvo engleskih kapitalista bili veći. Oni otpočeše da fabrikuju ne samo za sebe već i za

ostali svet, a posledica toga bilo je to da je industrijski monopol koji je Engleska imala punih sto godina za sva vremena slomljen.

Ali industrijski monopol Engleske je stožer postojećeg engleskog društvenog sistema. Čak i onda kad je taj monopol postojao tržišta nisu mogla da rastu uporedo sa sve većom produktivnošću engleske industrije; posledica toga bile su krize posle svakih deset godina. A nova tržišta su sada svakog dana sve reda, tako da se već i crncima u Kongu mora naturati civilizacija, koja im pritiče u obliku mančesterskog pamučnog platna, stafordširskih ćupova i birminghemskih metalnih proizvoda. A šta će biti kada se kontinentalna, a naročito američka roba počne u sve većoj meri izvoziti, kad se lavovski deo snabdevanja sveta robom, koji sada još pripada engleskim fabrikama bude iz godinu u godinu sve više smanjivao? Odgovori na to, slobodna trgovino, ti univerzalno sredstvo!

Ja nisam prvi koji ukazuje na to. Još 1833, na skupštini Britanskog udruženja u Sautportu, gospodin Inglis Palgrave, predsednik ekonomske sekcije Udruženja kazao je bez uvijanja

«da su dani velikih profita u Engleskoj prošli i da je u daljem razvoju raznih krupnih industrijskih grana nastupila pauza. Moglo bi se gotovo reći da Engleska već prelazi u stanje u kojem više neće biti daljeg napretka».^[167]

Ali čime će se sve to svršiti? Kapitalistička proizvodnja *ne može* stajati u mestu; ona mora rasti i širiti se ili propasti. Već samo to ograničenje lavovskog udela Engleske u snabdevanju svetskog tržišta robom izaziva zastoj, bedu, suvišak kapitala na jednoj strani i suvišak nezaposlenih radnika na drugoj. A šta će tek biti kad sasvim prestane priraštaj godišnje proizvodnje? Tu je Ahilova peta kapitalističke proizvodnje. Nužnost neprestanog širenja jeste njen bitni životni uslov a to neprestano širenje postaje sada nemogućno. Kapitalistička proizvodnja ulazi sada u ćorsokak. Svaka godina vodi Englesku sve bliže alternativni: ili će propasti nacija ili kapitalistička proizvodnja. Šta će se od tog dvoga desiti?

A radnička klasa? Kad se ona čak i u vreme nečuvanog poleta trgovine i industrije od 1848. do 1868. nalazila u tako velikoj bedi, kad je čak i tada velika masa radnika doživljavala u najboljem slučaju samo privremeno poboljšanje svoga položaja, dok je samo jedna mala, privilegovana, zaštićena manjina osetila trajno poboljšanje, kako li će tek biti kad se taj sjajni period sasvim završi, kad se sadašnja teška stagnacija počne ne samo povećavati već i kad ovo stanje sve većeg smrtonosnog pritiska postane stalno, normalno stanje engleske industrije.

Istina je u sledećem: Dokle god je trajao industrijski monopol Engleske, dotle je i engleska radnička klasa do izvesnog stepena imala svoj udeo u prednostima toga monopola. Te prednosti su bile vrlo nejednako podeljene među radnicima; privilegovana manjina je gutala najveći deo, ali je i velika masa dobijala s vremena na vreme svoj deo,

i to je razlog što sa nestankom ovenizma u Engleskoj nikako nije bilo socijalizma. Sa krahom monopola engleska radnička klasa će izgubiti taj privilegovani položaj. Jednog dana će se ona u celini — ne izuzimajući tu ni privilegovanu i vodeću manjinu — naći na istom nivou sa radnicima ostalih zemalja. A to je razlog što će se u Engleskoj ponovo javiti socijalizam.

Naslov originala:

England 1845 und 1885

Napisano sredinom februara 1885.

Prema: •Die Neue Zeit•,

treće godište, br. 6, jun 1885.

Predgovor

uz »Karl Marx pred kelnskim porotnicima«^[168]

Radi boljeg razumevanja pretresa koji slede biće dovoljno napraviti kratak pregled glavnih događaja na koje se oni nadovezuju.

Kukavičluk nemačke buržoazije dozvolio je feudalno-birokratsko-apsolutističkoj reakciji da se toliko oporavi od ubitačnih udara u martu 1848, da je krajem oktobra već predstojala druga odlučujuća borba. Slučaj Beča, posle dugog, herojskog otpora, ohrabrio je i prusku kamarilu na državni udar. Pitoma berlinska »narodna skupština« bila je za nju još uvek isuviše neobuzdana. Trebalo ju je razbiti, okončati je revolucijom.

Osmog novembra 1848. obrazovano je ministarstvo Brandenburg-Manteuffel. Devetog je premestilo sedište skupštine iz Berlina u Brandenburg, da bi — neometano revolucionarnim uticajima Berlina — moglo da se savetuje »slobodno« pod zaštitom bajoneta. Skupština odbija da krene; građanska straža odbija da interveniše protiv skupštine. Ministarstvo raspušta građansku stražu, razoružava je bez otpora, i proglašava opasno stanje u Berlinu. Skupština odgovara time što 13. novembra ministarstvo optužuje za veleizdaju. Ministarstvo goni skupštinu iz jednog berlinskog lokala u drugi. Skupština odlučuje petnaestog da ministarstvo Brandenburg nije ovlašćeno da raspolaže državnim novcem i da ubira poreze, sve dok ona, skupština, ne bude mogla da slobodno u Berlinu nastavi da održava svoje sednice.

Ova odluka o uskraćivanju poreza mogla je postati efikasna samo tako što bi se narod s oružjem u ruci suprotstavio ubiranju poreza. A tada je bilo još dosta oružja u rukama građanske straže. Uprkos tome, gotovo svuda se ostalo na pasivnom otporu. Samo su na nekoliko mesta vršene pripreme da se na silu odgovori silom. Ali najsmeliji proglas u tome smislu ostao je proglas odbora demokratskih

udruženja Rajnske provincije, koji je zasedao u Kelnu a sačinjavali su ga *Marx*, *Schapper* i *Schneider*^[169].

Odbor se nije prevario u tome da se ne može sa uspehom uhvatiti ukoštac sa uspelim državnim udarom na Rajni. Rajnska provincija je imala pet tvrđava; u njoj samoj, u Vestfaliji, Majncu, Frankfurtu i Luksemburgu bila je samo otprilike jedna trećina cele pruske armije, a među njima brojni pukovi iz istočnih provincija. Gradanska straža je već bila raspuštena i razoružana u Kelnu i drugim gradovima. Ali nije se radilo ni o neposrednoj pobi u Kelnu, koji je i sam oslobođen opsadnog stanja tek pre nekoliko nedelja. Radilo se o tome da se dâ primer ostalim provincijama i time spase revolucionarna čast Rajnske provincije. A to je i bilo učinjeno.

Pruska buržoazija, koja je vladi ponovo ustupala jedan po jedan moćan položaj, iz straha od — tada još polusanjivih — trzaja proletarijata, koja se već odavno pokajala zbog svojih ranijih želja za moć, koja već od marta nije znala ni kud će ni šta će od straha, zato što joj se ovde preteći suprotstavljaju sile starog društva grupisane oko apsolutizma, a tamo mladi proletarijat u kome se budi svest o sopstvenom klasnom položaju, — ta pruska buržoazija je učinila ono što je uvek činila u odlučujućem trenutku — pognula je glavu. A radnici nisu bili tako glupi da bez buržoazije krenu u napad za račun buržoazije; za njih su — osobito na Rajni — pruska pitanja ionako bila čisto lokalna pitanja; ako je i trebalo da se jednom bace u vatru u interesu buržoazije, onda bar odmah u celoj Nemačkoj i za celu Nemačku. Značajan predznak je bilo to što već tada radnike apsolutno nije privlačilo »prusko rukovodstvo«^[170]

Ukratko, vlada je pobedila. Mesec dana kasnije 5. decembra, bila je u stanju da konačno raspusti berlinsku skupštinu, koja je dotle prilično bedno životarila, i da nametne nov ustav, koji je, međutim, stvarno stupio na snagu tek pošto je degradiran na puku konstitucionalnu lakrdiju.

Na dan posle pojave proglašenja, 20. novembra, pozvana su tri potpisnika pred istražnog sudiju; protiv njih je pokrenut proces zbog pobune. O hapšenju tada nije bilo reči čak ni u Kelnu. Sedmog februara »Neue Rheinische Zeitung« je imao da prođe kroz svoj prvi proces po zakonu o štampi; Marx, ja i žirant Korff izašli smo pred porotnike i oslobođeni smo.^[171] Sledećeg dana je održan proces Odoboru.^[172] Narod je već unapred bio doneo presudu, izabravši, 14 dana pre toga, optuženog Schneidera za poslanika za Keln.

Samo po sebi je razumljivo da Marxov pledoaje predstavlja vrhunac pretresa. On je osobito interesantan sa dva aspekta.

Prvo, po tome što jedan komunista ovde razjašnjava buržoaskim porotnicima da postupci koje je učinio i zbog kojih stoji pred njima kao optuženi predstavljaju postupak koji je ne samo trebalo da učini njihova klasa, buržoazija, već je u stvari njena dužnost i obaveza bila da do poslednjih konsekvenci tako postupi. Sama ova činjenica je

dovoljna da okarakteriše stav nemačke, posebno pruske buržoazije za vreme revolucije. Radi se o tome ko treba da vlada, društvene i državne sile grupisane oko apsolutne monarhije: feudalni veleposed, vojska, birokratija, popovština, ili pak buržoazija. Proletarijat, koji je još u začetku, zainteresovan je za tu borbu samo utoliko ukoliko pobedom buržoazije dobije vazduh i svetlost za sopstveni razvitak, mogućnost za laktanje na poprištu bitke, gde jednom treba da izvojuje pobedu nad svim drugim klasama. Ali buržoazija, a sa njom i sitna buržoazija, ne pomera se i ne pokreće se dok neprijateljska vlada napada sedište njene moći, razbija joj parlamenat, razoružava joj gradansku stražu, zavodi nad samom njom opasno stanje. Tada komunisti podmeću leđa, pozivaju je da izvrši svoju zakletu obavezu. Nasuprot starom, feudalnom društvu, i buržoazija i proletarijat čine novo društvo, oboje stoje skupa. Poziv ostaje, naravno, bez uspeha, i zahvaljujući ironiji istorije ta ista buržoazija sudi sada revolucionarnim, proleterskim komunistima ovde i kontrarevolucionarnoj vladi tamo.

A drugo — a to čini ovaj govor posebno važnim i za naše dane — on brani revolucionarno stanovište nasuprot licemernoj zakonitosti vlade na način koji bi ponekom još i danas mogao poslužiti za primer. — Mi smo pozvali narod na oružje protiv vlade? To smo učinili a to je i bila naša obaveza. Prekršili smo zakon, prekorčili smo granice pravnog tla? Dobro, ali te zakone koje smo prekršili, njih je vlada već pre toga srušila i bacila narodu pred noge, a naravno tlo više ne postoji. Mogu nas ukloniti s puta kao pobedene neprijatelje, ali ne mogu nas osuditi.

Zvanične partije od »Kreuz-Zeitung« do »Frankfurter«^[173] prebacuju socijaldemokratskoj radničkoj partiji da je revolucionarna partija, da neće da prizna pravno tlo stvoreno 1866. i 1871. i da time stavlja sebe — tako bar govore svi, sve do nacionalliberala — van opšteg prava^[174]. Ne želim ni da govorim o tom monstruoznom shvatanju, kao da neko može sebe staviti van opšteg prava time što zastupa neko mišljenje. To je čista policijska država koja više voli da dela potajno i da na rečima propoveda pravnu državu. Ali šta je pravno tlo iz 1866. drugo ako ne revolucionarno tlo? Krši se savezni ustav i objavljuje rat članovima saveza^[175]. Ne, kaže Bismarck, drugi su srušili savez. Na šta se može odgovoriti da revolucionarna partija mora biti sasvim nevešta, pa da za svaku pobunu ne nade u najmanju ruku isto tako dobre pravne osnove kakve je našao Bismarck za svoju 1866. — Zatim, provociraju gradanski rat, jer rat 1866. i nije bio ništa drugo. Ali svaki gradanski rat je revolucionaran rat. Rat se vodi revolucionarnim sredstvima. Sklapa se savez sa inostranstvom protiv Nemaca; uvode se u borbu italijanske trupe i brodovi, mami se Bonaparte izgledima na dobijanje nemačkih oblasti na Rajni. Obrazuje se mađarska legija koja za revolucionarne ciljeve treba da se bori protiv svog iskonskog gospodara; u Mađarskoj jurišaju na Klapku,

kao u Italiji na Garibaldija. Odnosi se pobjeda — i gutaju se tri kruna po milosti božjoj, Hanover, izbornokneževski Heseni, Nasau, čije su kruna sve bile u najmanju ruku isto toliko legitimne, isto toliko »iskonske« i »po milosti božjoj« kao što je to bila kruna Pruske^[176]. Najzad, ostalim članovima saveza nameće se državni ustav, koji je npr. u slučaju Saksonske prihvaćen isto toliko dobrovoljno koliko je i Pruska svojevremeno prihvatila tilzitski mir^[177].

Žalim li se ja na to? Ni na pamet mi ne pada. Na istorijske događaje ne treba se žaliti, naprotiv, treba se truditi da se shvate njihovi uzroci, a time i njihove posledice koje još ni izdaleka nisu iscrpene. Ali čovek ima pravo da zahteva od ljudi koji su sve to učinili da ne prebacuju drugim ljudima da su revolucionari. Nemački Rajh je tvorina revolucije — istina, revolucije posebne vrste, ali zato ništa manje revolucije. Ni po babu ni po stričevima! Revolucija ostaje revolucija, bilo da je izvodi pruska kruna ili neki kotlokrpa. Ako sadašnja vlada primenjuje postojeće zakone da bi se oslobodila svojih protivnika, ona onda čini ono što čini i svaka druga vlada. Ali ako veruje da ih može povrh toga smlaviti još i rečju koja deluje kao grom: Revolucionar! — onda time može u krajnjem slučaju da uplaši filistr: »Sama si revolucionar!« — odjekuje eho iz čitave Evrope.

A veoma smešan postaje zahtev za odbacivanjem revolucionarne prirode, koja neizbežno sledi iz istorijskih uslova, upućen partiji koju prvo stavljaju van opšteg prava, tj. van zakona, i od koje se zatim traži da prizna pravno tlo koje je upravo za nju ukinuto.^[178]

To što se na tako nešto moraju tračiti reči dokazuje opet političku zaostalost Nemačke. U ostalom svetu svako zna da su sve sadašnje političke prilike rezultat sve samih revolucionara. Francuska, Španija, Švajcarska, Italija — koliko zemalja toliko vlada po milosti revolucije. U Engleskoj čak i vigovac Macaulay priznaje da je sadašnje pravno stanje zasnovano na jednoj revoluciji nad drugima (revolutions heaped upon revolutions). Amerika već stotinu godina svakog četvrtog jula^[179] slavi svoju revoluciju. U većini ovih zemalja postoje partije koje sebe ne smatraju sputanim postojećim pravnim stanjem više nego što ih ono može da sputava. Ali onaj ko bi, na primer, u Francuskoj poželeo da optuži rojaliste ili bonapartiste da su revolucionari — taj bi prosto bio ismejan.

Samo u Nemačkoj, gde se politički ništa ne obavlja temeljno (inače ona ne bi bila raskinuta na dva dela, Austriju i takozvanu Nemačku), i gde upravo zbog toga u glavama i dalje kao besmrtno žive i predstave prošlih, ali tek upola prevaziđenih vremena (iz kojih razloga Nemci i nazivaju sebe narodom mislilaca), — samo se u Nemačkoj može desiti da se od neke partije zahteva da sebe smatra ne samo stvarno, već i moralno sputanom postojećim takozvanim pravnim stanjem; da se od nje zahteva da unapred obeća da, što god se desilo, ona neće srušiti ovo pravno stanje protiv kojeg se bori, čak i ako to

bude mogla. Drugim rečima, ona treba da se obaveže da će za veća vremena čuvati postojeći politički poredak. To i ništa drugo znače zahtevi upućeni nemačkoj socijaldemokratiji da prestane da bude »revolucionarna«.

Ali nemački čifta — a njegovo mišljenje je još uvek javno mnjenje Nemačke — jeste čovek posebne vrste. On nikad nije *dizao* revoluciju. Onu iz 1848. podigli su radnici za njega — na njegov užas. Utoliko je više revolucija *pretrpeo*. Jer u Nemačkoj od pre tri stotine godina revolucije su dizali *kneževi* — takve su te revolucije i bile. Sva njihova vrhovna vlast i najzad njihov suverenitet bili su plod pobuna protiv cara. Pruska mi je dala dobar primer. Pruska je mogla postati kraljevina tek pošto je »veliki izborni knez«¹ izveo uspešnu pobunu protiv svog feudalnog gospodara, poljske krune, i tako vojvodstvo Prusku učinio nezavisnom od Poljske¹⁸⁰¹. Od vremena Friedricha II buna Pruske protiv nemačkog Rajha pretvorena je u sistem; on je »hajao« za državni ustav sasvim drukčije nego naš valjani *Bracke* za zakon o socijalistima. Zatim je došla francuska revolucija, i nju su i kneževi i čifte preživeli sa suzama i uzdasima. Po generalnom zaključku deputacije Rajha 1803. Francuzi i Rusi su krajnje revolucionarno razdelili nemački Rajh nemačkim kneževinama, zato što se ovi sami nisu mogli složiti oko podele¹⁸¹¹. Zatim je došao Napoleon i dozvolio svojim specijalnim štićenicima, kneževima Badena, Bavarske i Virtemberga, da se dokopaju grofovija, baronija i gradova koji leže u okviru i između njihovih oblasti i koji su potčinjeni Nemačkoj i caru. Odmah potom, ta ista trojica veleizdajnika podigla su poslednju uspešnu bunu protiv svog cara, uz Napoleonovu pomoć postala su suvereni, i time su konačno razbila stari nemački Rajh¹⁸²¹. Otada je stvarni nemački car, Napoleon, razdeljivao Nemačku, otprilike svake tri godine iznova, svojim vernim slugama, nemačkim kneževima i drugima. Najzad je došlo slavno oslobođenje od tuđinske vlasti, i za nagradu je bečki kongres tj. Rusija, Francuska i Engleska, razdelio i rasprodao Nemačku, kao područje za opšte obeštećivanje, propalim kneževima, a nemačke čifte, kao ovnove koji žive na oko 2000 odvojenih komadića zemlje, dodelio trideset šestorici gospodara, pred čijom većinom oni još i danas kao pred svojim iskonskim gospodarima »obamiru kao najpokorniji podanici«. I sve to da nije revolucionarno! — Koliko je bio u pravu Razbojnikić-Lihnowski kad je u frankfurtskom parlamentu uzviknuo: Istorijско pravo nema nikakav datum!¹⁸³ Ono ga, naime, nikad nije ni imalo!

Dakle, zahtev nemačkog čifte upućen nemačkoj socijaldemokratskoj radničkoj partiji ima samo taj smisao da ova partija treba da postane čifta kakav je i on sam i da ni za živu glavu ne učestvuje u

¹ Friedrich Wilhelm, izborni knez Brandenburga

dizanju revolucija, ali da ih sve *podnosi*. A ako vlada, koja je došla na vlast kontrarevolucijom i revolucijom, postavlja takav isti zahtev, onda to samo znači da je revolucija dobra, dokle god je diže Bismarck za Bismarcka i njegove, ali je za osudu ako se diže protiv Bismarcka i njegovih.

Naslov originala:

Vorwort

Napisano 1. jula 1885. u Londonu

Prema: *Karl Marx vor den Kölner Geschwornen*

Hottingen-Zürich 1885.

Redakciji lista »Severny vestnik«^[184]

Gospodine,

Među papirima mog pokojnog prijatelja K. M. našao sam odgovor na članak gospodina Mihajlovskog: »K. M. pred sudom gospodina Žukovskog.«

Kako taj odgovor, koji iz meni nepoznatih razloga nije bio štampan ni objavljen u ono vrijeme, može još uvijek interesovati rusku javnost, ja vam ga stavljam na raspolaganje.

Primate itd.

Napisano oko 25. avgusta 1885.
Prema rukopisu

Prevod sa francuskog

Prilog istoriji Saveza komunista

[Predgovor novom izdanju Marxovih
Otkrića o komunističkom procesu u Kelnu (1885)]^[185]

S osudom kelnskih komunista 1852. pala je zavesa na prvi period samostalnog nemačkog radničkog pokreta. Danas je taj period gotovo zaboravljen. Pa ipak je on trajao od 1836. do 1852, i pokret je, s obzirom na to da se u inostranstvu nalazilo mnogo nemačkih radnika, bio aktivan gotovo u svima kulturnim zemljama. I to nije sve. Današnji međunarodni radnički pokret u suštini je direktan nastavak tadašnjeg nemačkog radničkog pokreta, koji je bio *prvi međunarodni radnički pokret* uopšte i iz kog su proizašli mnogi ljudi koji su preuzeli rukovodeće uloge u Međunarodnom udruženju radnika. A teorijska načela koja je Savez komunista u *Komunističkom manifestu* od 1847. ispisao na svoju zastavu danas su najjače međunarodno vezivo celokupnog proleterskog pokreta Evrope i Amerike.

Za sada postoji za celovitu istoriju toga pokreta samo jedan glavni izvor. To je takozvana Crna knjiga: *Komunističke zavere 19. veka* od Wermuth-a i Stiebera, Berlin, dva dela, 1853. i 1854.^[186] Ova pisanija koju su satkala iz laži dva najbednija policijska nitkova našeg stoleća, krcata smišljenim falsifikatima, još uvek služi svim nekomunističkim spisima kao osnovni izvor za ono doba.

Ono što ja ovde mogu dati samo je skica, pa i to samo ukoliko dolazi u obzir sam Savez; samo ono što je apsolutno potrebno za razumevanje *Otkrića*. Nadam se da će mi još biti dato da jednom obradim bogatu građu za istoriju onog slavnog mladalačkog doba međunarodnog radničkog pokreta koju smo Marx i ja sakupili.

Iz demokratsko-republikanskog tajnog Saveza »prognanih« koji su nemački emigranti osnovali 1834. u Parizu, odvojili su se 1836. najekstremniji, većinom proleterski elementi i obrazovali nov tajni

Savez pravednih. Matični savez, u kome su ostali samo najdremli-viji elementi à la Jakob Venedey, ubrzo je sasvim zaspao: kad je poli-cija 1840. nanjušila nekoliko sekcija u Nemačkoj, on jedva da je bio još samo senka. Novi savez razvijao se, naprotiv, srazmerno brzo. U početku je on bio nemački izdanak francuskog radničkog komunizma, koji se nadovezivao na babuvističke uspomene⁽¹⁸⁷⁾ i koji se nekako u isto vreme formirao u Parizu; zahtevana je zajednica dobara kao nužna konsekvencija »jednakosti«. Ciljevi su bili isti kao i ondašnjih pariskih tajnih društava: upola propagandno, upola zavereničko udru-ženje, pri čemu je Pariz ipak uvek važio kao centar revolucionarne akcije, mada nije nikako isključivana priprema eventualnih pučeva u Nemačkoj. Ali pošto je Pariz ostao odlučujuće bojno polje, Savez nije u ono vreme u stvari bio nešto više od nemačkog ogranka fran-cuskih tajnih društava, naročito Blanquijeve i Barbèsove Société des saisons¹, s kojom je postojala tesna povezanost. Francuzi su digli ustanak 12. maja 1839; sekcije Saveza koračale su zajedno s njima i bile su tako uvučene u zajednički poraz.⁽¹⁸⁸⁾

Od Nemaca su u prvom redu bili uhapšeni *Karl Schapper* i *Heinrich Bauer*; vlada Louis-Phillippe-a zadovoljila se time da ih posle dužeg držanja u zatvoru protera⁽¹⁸⁹⁾. Obojica odoše u London. Schapper, iz Vajlburga u Nasauu, koji je kao student šumarstva u Gisenu 1832. bio član zavere koju je skovao Georg Büchner, sudelo-vao je 3. aprila 1833 u napadu na frankfurtsku policijsku stražu,⁽¹⁹⁰⁾ pobjegao u inostranstvo i učestvovao u februaru 1834. u Mazzinije-ovom pohodu na Savoju.⁽¹⁹¹⁾ Džinovskog rasta, odlučan i energičan, uvek spreman da stavi na kocku građansku egzistenciju i život, Schap-per je bio uzor profesionalnog revolucionara i kao takav je trideset-ih godina igrao izvesnu ulogu. Uprkos izvesnoj sporosti mišljenja, on nije bio nepristupačan dubljem teorijskom razumevanju, što doka-zuje već i njegov razvitak od »demagoga«⁽¹⁹²⁾ u komunistu, i utoliko se upornije držao onoga što je jednom saznao. Baš zbog toga se nje-gova revolucionarna strast ponekad otimala njegovom razumu; ali on je uvek svoju grešku kasnije uvideo i otvoreno priznao. Bio je to potpun čovek, i ono što je uradio za osnivanje nemačkog radničkog pokreta ostaje nezaboravno.

Heinrich Bauer iz Franačke bio je obućar; živahan, bistar, duhovit čovečuljak, ali u čijem je sitnom telu bilo isto toliko lukav-stva koliko i odlučnosti.

Stigavši u London, gde je Schapper, koji je u Parizu bio slo-voslagač, pokušao da se izdržava kao učitelj jezika, njih dvojica su ponovo uspostavili prekinute veze Saveza i pretvorili London u nje-gov centar. Tu im se, ako ne već i ranije u Parizu, pridružio *Joseph Moll*, časovničar iz Kelna, Herkul srednje veličine — on i Schapper su vrlo često pobjednički odbranili vrata poneke dvorane od navale

¹ Društva godišnjih doba

stotina protivnika, — čovek koji je po energiji i odlučnosti u najmanju ruku bio ravan toj dvojici svojih drugova, ali koji ih je duhovno prevazilazio. Ne samo što je bio rođeni diplomata, o čemu svedoče uspesi njegovih mnogobrojnih emisarskih putovanja, nego je i teorijskom shvatanju bio pristupačniji. Svu trojicu sam upoznao u Londonu 1843; oni su bili prvi revolucionarni proleterici koje sam video; pa i ukoliko smo se onda u pojedinostima razlikovali u svojim gledištima — jer sam ja njihovom ograničenom komunizmu jednakosti* suprotstavljao tada priličnu dozu isto tako ograničene filozofske oholosti, ipak neću nikad zaboraviti impozantan utisak koji su ova tri prava čoveka učinila na mene, koji sam tada i sâm tek hteo da postanem čovek.

U Londonu, a u nešto manjoj meri i u Švajcarskoj, njima je išla naruku sloboda udruživanja i održavanja skupova. Već 7. februara 1840. osnovano je javno Nemačko udruženje za obrazovanje radnika,¹⁹³⁾ koje još i danas postoji. Ovo udruženje je služilo Savezu kao izvor za vrbovanje novih članova, pa kako su tu, kao uvek, komunisti bili najaktivniji i najinteligentniji članovi udruženja, to je bilo samo po sebi razumljivo što je rukovođenje udruženjem bilo potpuno u rukama Saveza. Savez je uskoro imao u Londonu više opština ili, kako su se onda još zvale, »loža« [»Hütten«]. Ista ova kao dan jasna taktika sprovedena je u Švajcarskoj i drugde. Gde god su se mogla osnivati radnička udruženja, ona su iskorišćavana na isti način. Gde su zakoni to zabranjivali, išlo se u pevačke, gimnastičke i slične družine. Veza je uglavnom održavana preko članova Saveza, koji su stalno pristizali ili odlazili i koji su, gde je trebalo, fungirali kao emisari. I u jednom i u drugom pogledu Savezu je živo pomogla mudrost vlada, koje su proterivale svakog nepoželjnog radnika — a to je u devet od deset slučajeva bio član Saveza — i time ga pretvarale u emisara.

Obnovljeni Savez bio se znatno proširio. Naročito su u Švajcarskoj *Weitling*, *August Becker* (vrlo značajna glava, ali koji je propao zbog nedostatka unutrašnje čvrstine, kao i toliki Nemci) i drugi, stvorili jaku organizaciju, koja je, više ili manje, ispovedala Weitlingov komunistički sistem. Nije ovde mesto za kritiku Weitlingovog komunizma. Ali o značaju tog komunizma kao prvog samostalnog teorijskog koraka nemačkog proletarijata ja još danas potpisujem Marxove reči iz pariskog lista »Vorwärts« iz 1844: »Gde bi« (nemačka) »buržoazija mogla pokazati — uračunavajući njene filozofe i poznavaoce *Svetoga pisma — o emancipaciji buržoazije*, o političkoj emancipaciji, — delo slično Weitlingovim *Garancijama harmonije i slobode?* Ako uporedimo bezbojnu, plašljivu osrednjost nemačke političke literature s tim gigantskim i briljantnim literarnim debijem

* Pod komunizmom jednakosti razumem, kako sam već rekao, samo onaj komunizam koji se isključivo ili pretežno oslanja na zahtev za jednakošću.

nemačkih radnika; ako uporedimo tu *divovsku dežju cipelu proletarijata* s patuljastom iznošenom političkom cipelom buržoazije, onda Pepeljuzi moramo proreći atletska figuru.¹⁹⁴¹ Ta atletska figura stoji danas pred nama, iako još ni izdaleka nije stasala.

I u Nemačkoj su postojale mnoge sekcije, po prirodi stvari prolaznijeg karaktera; ali one koje su se stvarale više su vredele od onih koje su propadale. Policija je tek posle sedam godina, krajem 1846, otkrila u Berlinu (Mentel) i Magdeburgu (Beck) trag Saveza, a da nije bila kadra da ide dalje po tom tragu.

U Parizu je Weitling, koji je još 1840. tamo živio, takođe ponovo okupio rasturene elemente pre no što je otišao u Švajcarsku.

Jezgro Saveza bili su krojači. Nemačkih krojača bilo je svuda, u Švajcarskoj, u Londonu, u Parizu. U ovom poslednjem gradu nemački jezik je u tolikoj meri vladao u toj poslovnoj grani da sam 1846. tamo poznavao jednog norveškog krojača koji je iz Dronthajma doplovio direktno u Francusku i koji za osamnaest meseci nije naučio gotovo nijednu francusku reč, ali je odlično naučio nemački. Od pariskih opština dve su 1847. bile sastavljene pretežno od krojača, a jedna od stolara za pokućstvo.

Otkako je težište preneto iz Pariza u London izbio je u prvi plan jedan nov momenat: od nemačkog Saveza je postepeno postajao *internacionalan*. U radničkom udruženju našli su se zajedno pored Nemaca i Švajcaraca i pripadnici svih onih narodnosti koje su se za sporazumevanje sa strancima služile pretežno nemačkim jezikom, dakle, osobito Skandinavci, Holandani, Madari, Česi, Južni Sloveni, pa i Rusi i Alžašani. Godine 1847. bio je, između ostalih, redovan gost i jedan engleski gardijski grenadir u uniformi. Udruženje se ubrzo nazvalo *Komunističko* udruženje za obrazovanje radnika, a na članskim kartama pisalo je: »Svi su ljudi braća«, bar na dvadeset jezika, mada ovde-onde ne bez neke jezičke greške. Kao i javno udruženje, tako je i tajni savez uskoro dobio više internacionalan karakter; isprva još u izvesnom ograničenom smislu: ograničenom praktično različitom narodnošću članstva, teorijski — shvatanjem da svaka revolucija, da bi pobedila, mora biti evropska. Dalje se još nije išlo, ali osnova je bila data.

S francuskim revolucionarima održavana je tesna veza preko londonskih emigranata, saboraca od 12. maja 1839. Isto tako i s radikalnijim Poljacima. Zvanična poljska emigracija, kao i Mazzini, bila je, razume se, više protivnik nego saveznik. Engleski čartisti bili su zbog specifično engleskog karaktera svog pokreta ostavljeni po strani kao nerevolucionarni. S njima su londonski rukovodioci Saveza došli tek kasnije u vezu preko mene.

Inače se karakter Saveza izmenio tokom događaja. Iako se još — i tada s punim pravom — gledalo na Pariz kao na revolucionarnu metropolu, ipak se već bilo izišlo iz zavisnosti od pariskih zaverenika. Proširenje Saveza podiglo je njegovu samosvest. Osećalo se da se

u nemačkoj radničkoj klasi hvata sve više korena i da su nemački radnici istorijski pozvani da nose zastavu ispred radnika evropskog severa i istoka. U Weitlingu se imao komunistički teoretičar, koji se tada smelo mogao staviti uz bok njegovim tadašnjim francuskim takmacima. Najzad, iskustvo od 12. maja donelo je pouku da zasad nema više ništa od pučističkih pokušaja. Pa iako se i dalje svaki događaj tumačio kao znak predstojeće bure, iako su u celini zadržani stari, upola zaverenički statuti, to je uglavnom trebalo pripisati starom revolucionarnom prkosu, koji je već počeo da dolazi u sukob s dubljim poimanjem koje se nametalo.

Nasuprot tome, socijalna doktrina Saveza, ma koliko da je bila neodređena, imala je jedan vrlo veliki nedostatak, ali nedostatak koji je imao koren u samim društvenim odnosima. Članovi, ukoliko su uopšte bili radnici, bili su gotovo isključivo zanatski radnici. Čovek koji je njih eksploatisao bio je čak i u velikim svetskim gradovima većinom samo kakav mali majstor. I eksploatacija velikog krojačkog posla, sada takozvane konfekcije, putem pretvaranja krojačkog zanata u kućnu industriju za račun nekog krupnog kapitaliste, bila je u to vreme čak i u Londonu tek u začetku. S jedne strane eksploatator tih zanatskih radnika bio je mali majstor, a s druge strane oni su se svi nadali da će na kraju krajeva i sami postati mali majstori. A pored toga, tadašnji nemački zanatski radnici bili su opterećeni još masom nasleđenih esnafskih shvatanja. Ni oni sami još nisu bili pravi proleter, već samo privesak sitne buržoazije koji je tada prelazio u moderni proletarijat i koji još nije stajao u direktnoj suprotnosti prema buržoaziji, tj. prema krupnom kapitalu. Zato im služi na najveću čast što su bili u stanju da instinktivno anticipiraju svoj budući razvitak i da se konstituišu kao partija proletarijata, mada još ne potpuno svesno. Ali je isto tako bilo neizbežno da im njihove stare zanatlijske predrasude na svakom koraku podmeću nogu čim je trebalo u pojedinostima kritikovati postojeće društvo, tj. ispitivati ekonomske činjenice. I ja ne verujem da je tada u čitavom Savezu bilo ma i jednoga čoveka koji je ikada pročitao neku knjigu o ekonomiji. Ali to nije mnogo smetalo; »jednakost«, »bratstvo«, »pravda« privremeno su pomagali da se prebrodi svaka teorijska teškoća.

U međuvremenu se razvio pored komunizma Saveza i Weitlinga jedan drugi, bitno drukčiji komunizam. Ja sam u Mančesteru došao do tako reći opipljivog saznanja da su ekonomske činjenice, koje u dotadašnjoj istoriografiji nisu igrale nikakvu ulogu ili je njihova uloga potcenjivana, bar u savremenom svetu odlučujuća istorijska sila; da one sačinjavaju osnovu za nastanak današnjih klasnih suprotnosti; da ove klasne suprotnosti, u zemljama gde su se one blagodareći krupnoj industriji potpuno razvile, dakle naročito u Engleskoj, predstavljaju sa svoje strane osnovu formiranja političkih partija, vođenja partijskih borbi, a s tim i cele političke istorije. Marx ne samo da je bio došao do istog shvatanja nego ga je već u »Nemač-

ko-francuskim godišnjacima« (1844)⁽¹⁹⁵⁾ uopštio u tom pravcu da država uopšte ne uslovljava i ne reguliše buržoasko društvo, već da stvar stoji obrnuto i da, prema tome, politiku i njenu istoriju treba objašnjavati ekonomskim odnosima i njihovim razvitkom, a ne obrnuto. Kad sam u leto 1844. posetio Marxa u Parizu, pokazalo se da smo potpuno saglasni u svim oblastima teorije, i otada datira naš zajednički rad. Kad smo se u proleće 1845. ponovo sastali u Briselu, Marx je iz gornjih osnova u glavnim crtama bio već potpuno razvio svoju materijalističku teoriju istorije, i mi se dadasmo na to da novi način gledanja do koga smo došli detaljno razradimo u najrazličnijim pravcima.

Ali ovo otkriće, koje je izvršilo prevrat u istorijskoj nauci i koje je, kako se vidi, uglavnom Marxovo delo, u kome ja sebi mogu da pripisem samo mali udeo, bilo je od neposredne važnosti za radnički pokret onog vremena. Sada komunizam kod Francuza i Nemaca i čartizam kod Engleza nisu više izgledali kao nešto slučajno, nešto što je isto tako moglo i da ne bude tu. Sada su se ti pokreti pokazivali kao pokret savremene ugnjetene klase, proletarijata, kao više ili manje razvijeni oblici njene istorijski nužne borbe protiv vladajuće klase, buržoazije; kao oblici klasne borbe, ali klasne borbe koja se od svih ranijih klasnih borbi razlikuje po tome što današnja ugnjetena klasa, proletarijat, ne može sebe da oslobodi a da u isto vreme ne oslobodi celo društvo od podele na klase, a s tim i od klasnih borbi. Sada komunizam više nije značio ispredanje što savršenijeg društvenog ideala pomoću fantazije, nego shvatanje prirode, uslova i opštih ciljeva borbe proletarijata koji iz njih proizlaze.

Mi, međutim, nikako nismo smatrali da nove naučne rezultate treba u debelim knjigama došapnuti isključivo »učenom« svetu. Naprotiv. Mi smo obojica već duboko ušli u politički pokret, imali smo među obrazovanim ljudima, naročito zapadne Nemačke, izvestan broj pristalica i široke veze s organizovanim proletarijatom. Bili smo dužni da naučno obrazložimo svoje poglede; ali je isto toliko i za nas bilo važno da za svoje uverenje pridobijemo evropski i pre svega nemački proletarijat. Čim smo bili načisto sa samima sobom, dali smo se na posao. U Briselu smo osnovali jedno nemačko radničko udruženje i osvojili list »Deutsche-Brüsseler-Zeitung«⁽¹⁹⁶⁾, koji je ostao naš organ do februarske revolucije. S revolucionarnim delom engleskih čartista održavali smo veze preko Juliana Harneya, urednika centralnog organa tog pokreta, lista »The Northern Star«⁽¹⁹⁷⁾, u kome sam ja saradivao. Isto tako smo bili u nekoj vrsti kartela s briselskim demokratima (Marx je bio potpredsednik Demokratskog društva) i s francuskim socijaldemokratima iz lista »La Réforme«⁽¹⁹⁸⁾, kojem sam ja slao vesti o engleskom i nemačkom pokretu. Ukratko, naše veze s radikalnim i proleterskim organizacijama i organima štampe bile su kakve su se samo poželeti mogle.

Sa Savezom pravednih stajali smo ovako. Postojanje Saveza,

bilo nam je, naravno, poznato; 1843. ponudio mi je Schapper da stupim u Savez, što sam tada, razume se, odbio. Ali mi smo ostali u stalnoj prepisci ne samo s Londoncima nego smo u još tešnjoj vezi bili s dr Ewerbeckom, tadašnjim rukovodiocem pariskih opština ove organizacije. Ne mešajući se u unutrašnje stvari Saveza, mi smo ipak bili obaveštavani o svakom važnom događaju. S druge strane, mi smo usmeno, preko pisama i preko štampe uticali na teorijske poglede najistaknutijih članova Saveza. Tome su služili i razni litografisani cirkulari koje smo u posebnim prilikama kad se radilo o unutrašnjim pitanjima komunističke partije koja se stvarala, slali u svet svojim prijateljima i dopisnicima. U njima je ponekad stavljan na tapet i sam Savez. Tako je jedan mladi vestfalski student, Hermann Kriege, koji je otišao u Ameriku, istupio tamo kao emisar Saveza, udružio se s budalastim Harroom Harringom da bi pomoću Saveza prevrnuo tumba Južnu Ameriku, osnovao list^[199], u kome je u ime Saveza propovedao neki sladunjavo-sentimentalni komunizam, koji počiva na »ljubavi« i koji je prepun ljubavi. Protiv ovoga smo udarili u jednom cirkularu¹, čije dejstvo nije izostalo. Kriege je iščezao s pozornice Saveza.

Kasnije je u Brisel došao Weitling. Ali on više nije bio naivni mladi krojački kalfa, koji, diveći se sopstvenoj darovitosti, nastoji da sebi objasni kako bi to imalo da izgleda komunističko društvo. On je bio veliki čovek koga su zbog njegove superiornosti progonili zavidljivci, čovek koji je svuda video suparnike, potajne neprijatelje, zamke; prorok proganjen od zemlje do zemlje koji u džepu nosi gotov recept za ostvarenje neba na zemlji i uobražava da svako nastoji da mu taj recept ukiade. On se već u Londonu posvađao s ljudima iz Saveza, a i u Briselu, gde su se naročito Marx i njegova žena odnosili prema njemu s gotovo natčovečanskim strpljenjem, nije mogao ni s kim da se složi. Tako je uskoro zatim pošao u Ameriku da tamo pokuša da dela kao prorok.

Sve ove okolnosti doprinele su tome da se izvrši tihi prevrat u Savezu, naročito među njegovim londonskim rukovodiocima. Nedovoljnost dotadašnjih ideja komunizma i to kako francuskog primitivnog komunizma jednakosti tako i Weitlingovog, postajala im je sve jasnija. Weitlingov pokušaj da komunizam svede na prvobitno hrišćanstvo — ma koliko da u njegovom *Jevandelju siromašnog grešnika* ima genijalnih pojednosti — bio je doveo u Švajcarskoj do toga da pokret velikim delom dopadne prvo u ruke budala kao što je bio Albrecht, a onda koristoljubivih proroka-šarlatana kao što je bio Kuhlmann. »Istinski socijalizam«, koji su propovedali neki beletristi — prevod francuskih socijalističkih fraza na iskvaren hegelovsko-nemački jezik i sentimentalno maštanje o ljubavi (vidi odeljak o nemačkom ili »istin-

¹ Vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 3-15.

skom« socijalizmu u *Komunističkom manifestu*¹) — a u Savez ga uneli Kriege i čitanje dotičnih spisa, morao je starim revolucionarima iz Saveza postati odvratniji već zbog svoje ljigave nemoći. Pred neodrživošću dotadašnjih teorijskih predstava, pred zastranjivanjima u praksi koja su iz toga proizlazila, u Londonu se sve više i više uvidalo da smo Marx i ja u pravu s našom novom teorijom. Tom uvidanju je nesumnjivo doprinela činjenica što su se među londonskim vodama sada nalazila dva čoveka koji su po sposobnosti za teorijsko saznanje stajali znatno iznad pomenutih: slikar-minijaturist Karl Pfänder iz Hajlbrona i krojač Georg Eccarius iz Tiringije*.

Ukratko, u proleće 1847. pojavio se Moll u Briselu kod Marxa, a odmah zatim kod mene u Parizu, da nas u ime svojih drugova više puta zamoli da stupimo u Savez. Oni su, rekao je, isto toliko uvereni u opštu ispravnost našeg načina mišljenja koliko i u potrebu da se Savez oslobodi starih zavereničkih tradicija i oblika delovanja. Ako hoćemo da stupimo u Savez, pružiće nam se prilika da na njegovom kongresu izložimo svoj kritički komunizam u jednom manifestu, koji će zatim biti objavljen kao manifest Saveza; a isto tako moći ćemo sa svoje strane doprineti da se zastarela organizacija Saveza zameni novom, savremenom i svrsishodnom organizacijom.

Mi nismo sumnjali u to da je nemačkoj radničkoj klasi već radi propagande potrebna organizacija i da ta organizacija, ukoliko nije čisto lokalnog karaktera, čak i izvan Nemačke može da bude samo jedna. A upravo takva organizacija bio je Savez. Ono što smo mi dotad zamerili Savezu sada su sami njegovi predstavnici napustili kao pogrešno; nas su čak pozvali da saradujemo u njegovoj reorganizaciji. Zar smo mogli reći *ne*? Svakako nismo. Mi smo, dakle, stupili u Savez, Marx je u Briselu stvorio jednu opštinu Saveza od naših bližih prijatelja, dok sam ja posetio tri njegove pariske opštine.

U leto 1847. održan je prvi kongres Saveza u Londonu, na kome je W. Wolff zastupao briselske, a ja pariske opštine. Tu je najpre izvršena reorganizacija Saveza. Sve što je još bilo preostalo od starih mističnih naziva iz zavereničkog vremena bilo je sad uklonjeno; Savez se organizovao u opštine, okruge, rukovodeće okruge, Centralnu upravu i kongres i tada se nazvao »Savez komunista«. »Cilj Saveza je svrgavanje buržoazije, vladavina proletarijata, ukidanje starog, na klasnim suprotnostima zasnovanog buržoaskog društva i osnivanje

* Pfänder je umro u Londonu pre otprilike osam godina. On je bio osobito fina glava, duhovit, ironičan, dijalektičan. Eccarius je, kao što je poznato, kasnije bio dugogodišnji generalni sekretar Međunarodnog udruženja radnika, u čijem su Generalnom veću, između ostalih, sedeli ovi stari članovi Saveza: Eccarius, Pfänder, Leßner, Lochner, Marx i ja. Eccarius se kasnije posvetio isključivo engleskom sindikalnom pokretu.

¹ Vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 398 - 401.

novog društva bez klasa i bez privatne svojine» — tako glasi prvi član Statuta^[200]. Sama organizacija bila je skroz demokratska, s izabranim i stalno smenjivim forumima. Već time je bio zatvoren put svim prohtevima za zavereništvom koji traže diktaturu, a Savez je — bar za obična mirna vremena — pretvoren u čisto propagandno udruženje. Ovaj novi statut — toliko se sada demokratski postupalo — bio je podnet opštinama na diskusiju, zatim je na Drugom kongresu još jednom pretresen i na njemu konačno usvojen 8. decembra 1847. Ođštampan je kod Wermuth-a i Stiebera, I, str. 239, prilog X.

Drugi kongres održan je krajem novembra i početkom decembra iste godine. Na njemu je bio prisutan i Marx, koji je u dužoj debati — kongres je trajao najmanje deset dana — branio novu teoriju. Najzad su otklonjene svaka protivrečnost i sumnja, nova načela bila su usvojena jednoglasno, a Marx i ja dobili smo nalog da sastavimo manifest. To smo učinili odmah posle kongresa. Nekoliko nedelja pre februarske revolucije poslali smo ga u London da se štampa. Otada je obišao ceo svet, preveden je gotovo na sve jezike i služi još i danas kao rukovodna nit proleterskog pokreta u najrazličitijim zemljama. Umesto starog mota Saveza: »Svi ljudi su braća«, uzet je borbeni poziv: »Proleter i svih zemalja, ujedinite se!«, koji je otvoreno proglasio internacionalni karakter borbe. Sedamnaest godina kasnije odjeknula je ova deviza svetom kao bojni poklič Međunarodnog udruženja radnika, a danas ju je borbeni proletarijat svih zemalja ispisao na svojoj zastavi.

Izbila je februarska revolucija. Odmah je dotadašnja londonska Centralna uprava prenela svoja ovlašćenja na rukovodeći okrug Brisel. Ali ova odluka stigla je u času kad je u Briselu već vladalo pravo opasno stanje i kad se specijalno Nemci više nigde nisu smeli okupljati. Mi smo svi hteli baš da krenemo za Pariz, i tako je nova Centralna uprava takođe odlučila da se raspusti, da sva svoja ovlašćenja prenese na Marxa i da ga ovlasti da u Parizu odmah obrazuje novu Centralnu upravu. Tek što su se razišla petorica koja su donela taj zaključak (3. marta 1848), kad policija upade u Marxov stan, uhapsi ga i prisili da sutradan otputuje u Francusku, kuda je upravo hteo da pođe.

U Parizu smo se opet skoro svi sastali. Tamo je sastavljen i sledeći dokumenat, sa potpisima članova nove Centralne uprave, koji je rasturen po celoj Nemačkoj i iz kojeg još i danas mnogi može nešto da nauči:

»Zahtevi Komunističke partije u Nemačkoj«^[201]

1. Cela Nemačka proglašava se jedinstvenom, nedeljivom republikom.
3. Narodni predstavnici dobijaju platu da bi i radnik mogao sedeti u parlamentu nemačkog naroda.
4. Opšte naoružanje naroda.

7. Vladarska i druga feudalna imanja, svi rudnici, majdani itd. pretvaraju se u državno vlasništvo. Na tim imanjima vodiće se zemljoradnja u krupnim razmerama i najsavremenijim pomoćnim sredstvima nauke u korist cele zajednice.

8. Hipoteke na seljačka imanja proglašavaju se za državno vlasništvo. Kamate na te hipoteke seljaci plaćaju državi.

9. U krajevima gde je razvijeno zakupništvo, zemljišna renta ili zakupnina plaćaju se državi kao porez.

11. Sva transportna sredstva: železnice, kanale, parobrode, puteve, pošte itd. uzima država u svoje ruke. Ona se pretvaraju u državno vlasništvo i stavljaju besplatno na raspolaganje neimućnoj klasi.

14. Ograničenje prava nasleđa.

15. Uvođenje visokog progresivnog oporezivanja i ukidanja poreza na predmete potrošnje.

16. Osnivanje nacionalnih radionica. Država garantuje svim radnicima egzistenciju i zbrinjava one koji nisu sposobni za rad.

17. Opšte, besplatno narodno obrazovanje.

U interesu je nemačkog proletarijata, sitnog građanstva i sitnog seljaštva da svom energijom rade na sprovođenju gornjih mera. Jer samo ostvarenjem tih mera mogu milioni koje je dosad u Nemačkoj eksploatisao mali broj ljudi i koje će pokušavati da i dalje drži u potlačivosti, doći do svojih prava i do one moći koja im kao proizvođačima svega bogatstva pripada.

Komitet:

Karl Marx, Karl Schapper, H. Bauer, F. Engels, J. Moll, W. Wolff

U Parizu je tada vladala manija revolucionarnih legija. Španci, Italijani, Belgijanci, Holandani, Poljaci, Nemci skupljali su se u odrede da bi oslobodili svoje otadžbine. Nemačku legiju vodili su Herwegh, Bornstedt, Börnstein. Pošto su odmah posle revolucije svi strani radnici ne samo ostali bez zaposlenja nego ih je i publika kinjila, priliv u te legije bio je jak. Nova vlada videla je u njima sredstvo koje joj omogućava da se otrese stranih radnika i odobrila im je l'étape du soldat, tj. konačišta i dodatak od 50 santima dnevno za marš do granice, gde je zatim, vazda do suza ganuti ministar spoljnih poslova, slatkorečivi Lamartine, već nalazio priliku da ih izda njihovim vladama.

Mi smo se najodlučnije usprotivili tom igranju revolucije. Usred tadašnjeg vrenja Nemačke navlačiti na nju invaziju, koja bi prinudno uvezla revoluciju sa strane, značilo je podmetnuti nogu revoluciji u samoj Nemačkoj, ojačati vlade, a same legionare — za ovo je jemčio Lamartine — predati bez odbrane u ruke nemačkih trupa. A kad je zatim revolucija pobedila u Beču i Berlinu, legija je izgubila svaku svrhu; ali pošto se jednom počelo, teralo se dalje.

Osnovali smo nemački komunistički klub⁽²⁰²⁾, u kome smo radnike

savetovali da ne stupaju u legiju, ali da se pojedinačno vraćaju u domovinu i da tamo rade za pokret. Naš stari prijatelj Flocon, koji je bio član privremene vlade, izdejstvovao je za radnike koje smo mi slali iste povlastice za putovanje koje su bile obećane legionarima. Tako smo poslali natrag u Nemačku tri do četiri stotine radnika, a među njima veliku većinu članova Saveza.

Kao što se lako moglo predvideti, Savez se pokazao kao odveć slaba poluga prema pokretu narodnih masa koji je tada izbio. Tri četvrtine članova Saveza koji su ranije živeli u inostranstvu promenili su boravište vrativši se u domovinu; njihove dotadašnje opštine bile su usled toga većinom raspuštene; oni su izgubili svaki kontakt sa Savezom. Jedan deo ambicioznijih među njima nije ni tražio da ga ponovo uspostavi, već je svaki od njih u svom mestu počeo da stvara mali separatni pokret za svoj račun. Najzad, prilike u svakoj pojedinoj državi, pokrajini, svakom gradu bile su tako različite da bi Savez mogao da daje samo sasvim opšte direktive, a one su se mnogo bolje širile preko štampe. Ukratko, od trenutka kad su prestali uzroci koji su tajni Savez činili nužnim, prestao je da nešto znači i tajni Savez kao takav. A ovo je najmanje moglo da iznenadi ljude koji su s tog tajnog saveza upravo bili uklonili poslednju senku konspiratorskog karaktera.

Ali sada se pokazalo da je Savez bio odlična škola revolucionarne delatnosti. Na Rajni, gde je list »Neue Rheinische Zeitung« bio čvrst centar, u Nasauu, Rajnskom Hesenu itd., svuda su članovi Saveza stajali na čelu najprogressivnijeg demokratskog pokreta. Isto tako je bilo i u Hamburgu. U južnoj Nemačkoj smetnju je predstavljala nadmoć malogradanskih demokratskih elemenata. U Breslavi je Wilhelm Wolff uspešno radio do u leto 1848; on je u Šleziji dobio i mandat kao kandidat za Frankfurtski parlamenat. Najzad, u Berlinu je slovo-slagač Stephan Born, koji je delovao u Briselu i Parizu kao aktivan član Saveza, osnovao »Radničko bratstvo«, koje se prilično raširilo i postojalo do 1850. Born, vrlo darovit mlad čovek ali kome se odviše žurilo da postane politička veličina, »zbratimio« se sa svakojakim svetom samo da bi okupio oko sebe gomilu, a nije nikako bio od onih ljudi koji mogu uneti jedinstvo u suprotne tendencije, svetlost u kaos. Stoga se u zvaničnim publikacijama tog udruženja pogledi koje zastupa *Komunistički manifest* preplicu s uspomnama na esnafstvo i esnafskim željama, fragmentima shvatanja Louis-a Blanc-a i Proudhona, protekcionizmom itd.; ukatko, htelo se svima ugoditi. Specijalno su organizovani štrajkovi, sindikati i proizvođačke zadruge, a zaboravljalo se da se pre svega radilo o tome da se političkim pobedama najpre osvoji polje na kome se takve stvari jedino i mogu trajno sprovesti. Kad su zatim pobede reakcije učinile da rukovodioci »Bratstva« oseću potrebu da direktno uđu u revolucionarnu borbu, konfuzna masa koju su oko sebe okupili ostavila ih je, razume se, na cedilu. Born je učestvovao 1849. u majskom ustanku u Drezdenu⁽²⁰³⁾ i srećno je uma-

kao. A »Radničko bratstvo« ostalo je po strani od velikog političkog pokreta proletarijata kao čisto separatan savez, koji je najvećim delom postojao samo na papiru i igrao tako podređenu ulogu da je reakcija tek 1850. našla za potrebno da ga uguši, a njegove ogranke koji su i dalje postojali — tek nekoliko godina posle toga. Born, koji se u stvari zove Buttermilch, nije postao politička veličina, nego mali švajcarski profesor, koji više ne prevodi Marxa na jezik esnaflija, već blagog Renana na svoj sopstveni sladunjavi nemački jezik.

S 13. junom 1849. u Parizu^[25], s porazom nemačkih majskih ustanaka i ugušenjem mađarske revolucije od strane Rusa bio je završen veliki period četrdesetosmaške revolucije. Ali time još pobjeda reakcije nikako nije bila konačna. Nametala se reorganizacija rasturenih revolucionarnih snaga, a time i Saveza. Prilike opet, kao i pre 1848, nisu dozvoljavale nikakvu javnu organizaciju proletarijata; trebalo se, dakle, opet organizovati tajno.

U jesen 1849. okupio se veći deo članova ranijih centralnih uprava i kongresâ ponovo u Londonu. Nije bilo još samo Schappera, koji je sedeo u zatvoru u Visbadenu, ali je i on došao kad ga je sud u proleće 1850. oslobodio, i Molla. Moll je, pošto je svršio niz najopasnijih misija i agitacionih putovanja — na kraju je usred pruske vojske u Rajnskoj provinciji vrbovao tobđžije-vozare za falačku artiljeriju — stupio u bezansku radničku četu Willichovog korpusa i poginuo u borbi kod Murge, ispred Rotenfelskog mosta, pogoden metkom u glavu. Ali zato je došao Willich. Willich je bio jedan od onih komunista po osećanju na kakve se u zapadnoj Nemačkoj posle 1845. prilično često nailazilo, pa je već zbog toga bio u instinktivnoj, potajnoj suprotnosti prema našem kritičkom pravcu. Ali on je bio više od toga, on je bio potpun prorok, uveren u svoju ličnu misiju kao predodređeni oslobodilac nemačkog proletarijata, da je kao takav direktni pretendent ne samo na vojničku, nego i na političku diktaturu. Tako se ranohrišćanskom komunizmu, koji je ranije propovedao Weitling, pridružila neka vrsta komunističkog islama. Ali se propaganda ove nove religije isprva ograničavala na emigrantsku kasarnu kojom je komandovao Willich.

Savez je, dakle, bio reorganizovan, bila je izdata adresa od marta 1850^[204], a Heinrich Bauer poslat u Nemačku kao emisar. Adresa, koju smo redigovali Marx i ja, i danas ima značaja, jer je sitnoburžoaska demokratija i sada ona partija koja prilikom sledećeg evropskog potresa, kome uskoro pada rok (vremenski razmaci između evropskih revolucija: 1815, 1830, 1848 - 1852, 1870, iznose u našem stoleću 15 do 18 godina), bezuslovno mora u Nemačkoj prva doći na vlast kao spasilac društva od komunističkih radnika. Štošta od onoga što je tamo rečeno važi, dakle, i danas. Misija Heinricha Bauera bila je krunisana potpunim uspehom. Mali veseli obučar bio je rođeni diplomata. On je vratio u aktivnu organizaciju bivše članove Saveza, koji su delom bili postali neaktivni, delom operisali za svoj račun,

a vratio je specijalno i tadašnje vođe »Radničkog bratstva«. Savez je počeo da igra dominantnu ulogu u radničkim, seljačkim i gimnastičkim udruženjima u mnogo većoj meri nego pre 1848, tako da je već naredna adresa upućena opštinama, koja je sledila tri meseca posle prethodne, u junu 1850, mogla konstatovati da je student Schurz iz Bona (kasnije američki bivši ministar), koji je putovao po Nemačkoj u interesu sitnoburžoaske demokratije, »sve upotrebljive snage zatekao već u rukama Saveza«⁽²⁰⁵⁾. Savez je neosporno bio jedina revolucionarna organizacija koja je u Nemačkoj imala neki značaj.

Ali čemu je ta organizacija trebalo da posluži, to je bitno zavisilo od toga hoće li se ostvariti izgledi za nov polet revolucije. A to je u toku 1850. godine postajalo sve neverovatnije, čak nemoguće. Industrijska kriza od 1847, koja je pripremila revoluciju od 1848, bila je prebrođena; otpočeo je nov, dotle neviđen period industrijskog prosperiteta; svakome ko je imao oči da gleda i ko se njima poslužio moralo je biti jasno da je revolucionarna bura od 1848. postepeno jenjavala.

»Pri tom opštem prosperitetu, kad se proizvodne snage buržoaskog društva razvijaju toliko bujno koliko je to uopšte moguće u okviru buržoaskih odnosa, o stvarnoj revoluciji ne može biti ni govora. Takva revolucija je moguća samo u periodima u kojima ova oba faktora, moderne proizvodne snage i buržoaski oblici proizvodnje, dolaze u međusobnu protivrečnost. Razne svađe u koje se sada upuštaju predstavnici pojedinih frakcija kontinentalne Stranke reda, i u kojima jedni druge kompromituju, nikako ne vode novim revolucijama, već, naprotiv te svađe su moguće samo zato što je osnova društvenih odnosa u ovom momentu veoma sigurna i — što reakcija ne zna — sasvim buržoaska. O nju će se isto tako sigurno¹ razbiti svi pokušaji reakcije da sputa buržoaski razvitak kao i sve moralno negodovanje i sve vatrene proklamacije demokrata.« Tako smo Marx i ja pisali u »Pregledu, maj/oktobar 1850« u listu »Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue«⁽²⁰⁶⁾, sveska V i VI, Hamburg 1850, str. 153².

Ovo trezveno shvatanje situacije bilo je za mnoge ljude jeres u vreme kad su se u Londonu Ledru-Rollin, Louis Blanc, Mazzini, Kossuth, a od manjih nemačkih svetlosti Ruge, Kinkel, Goegg i kako su se sve zvali, u gomilama skupljali u buduće privremene vlade, ne samo svaki za svoju zemlju, nego i za čitavu Evropu, i kad se radilo samo još o tome da se potreban novac dobije iz Amerike kao zajam za revoluciju pa da se začas ostvari evropska revolucija zajedno s raznim republikama, koje se s njom same po sebi razumeju. Ko se može čuditi što je u to upao čovek kao što je Willich, i što je i Schappera zaslepila njegova stara revolucionarna strast; što je većina londonskih radnika, pretežno emigranata, pošla za njima u tabor buržoaskih demokrata koji »prave revoluciju«? Ukratko, uzdržljivost koju smo mi zastupali

¹ u »Neue Rheinische Zeitung«: podjednako — ² vidi u 10. tomu ovog izdanja, str. 372.

nije bila po čudi tim ljudima, trebalo se dati na pravljenje revolucije, a mi smo se tome najodlučnije oduprli. Došlo je do rascepa, a ostalo se može pročitati u *Otkrićima*. Onda je došlo hapšenje prvo Nothjunga, zatim Haupta u Hamburgu, koji je postao izdajnik odajući imena članova kelnske Centralne uprave. Trebalo je da on bude glavni svedok u procesu, ali njegovi rodaci nisu hteli da dožive tu sramotu pa su ga otpremili u Rio de Žaneiro, gde se kasnije smestio kao trgovac i, u znak priznanja njegovih zasluga, imenovan je najpre za pruskog, a zatim za nemačkog generalnog konzula. Sada je opet u Evropi.*

Radi boljeg razumevanja onog što sledi, dajem spisak optuženih u kelnskom procesu: 1) P. G. Röser, duvanski radnik; 2) Heinrich Bürgers, kasnije umro kao poslanik progresivne partije landtaga; 3) Peter Nothjung, krojač, umro pre nekoliko godina kao fotograf u Breslavi; 4) W. J. Reiff; 5) dr Hermann Becker, sada gradonačelnik Kelna i član Gornjeg doma; 6) dr Roland Daniels, lekar, umro nekoliko godina posle procesa od tuberkuloze koju je dobio u zatvoru; 7) Karl Otto, hemičar; 8) dr Abraham Jacobi, sada lekar u Njujorku; 9) dr J. J. Klein, sada lekar i gradski odbornik u Kelnu; 10) Ferdinand Freiligrath, koji je već tada bio u Londonu; 11) J. L. Ehrhard, trgovački pomoćnik; 12) Friedrich Leßner, krojač, sada u Londonu. Od ove dvanaestorice bili su posle javnog pretresa pred porotnicima, koji je trajao od 4. oktobra do 12. novembra 1852, osuđeni za pokušaj veleizdaje: Röser, Bürgers i Nothjung na po šest godina zatvora u tvrdavi, Reiff, Otto i Becker na po pet, a Leßner na tri godine; Daniels, Klein, Jacobi i Ehrhard bili su oslobođeni.

S kelnskim procesom završava se prvi period nemačkog komunističkog radničkog pokreta. Neposredno posle osude raspustili smo naš Savez; nekoliko meseci posle toga usnuo je većnim snom i Willich-Schapperov Sonderbund^[207].

Čitav ljudski vek deli nas od onog vremena. Onda je Nemačka bila zemlja zanata i kućne radinosti koja počiva na ručnom radu; sada je to velika industrijska zemlja, koja se još nalazi u stalnom industrijskom preobražavanju. Onda su se pojedinačno morali tražiti radnici koji su razumevali svoj položaj kao radnika i svoju istorijsko-ekonomsku suprotnost prema kapitalu, jer je i sama ta suprotnost tek bila u začetku. Danas mora celokupni nemački proletarijat da se stavlja pod izuzetne zakone samo da bi se neznatno usporio proces njegovog razvitka do njegove pune svesti o svom položaju kao ugnjetene klase. Onda se onaj

* Schapper je umro krajem šezdesetih godina u Londonu. Willich se istakao kao učesnik u američkom građanskom ratu; u bici kod Marfrisoroa (Tenesi) bio je kao brigadni general ranjen u grudi, ali je ozdravio i umro je pre desetak godina u Americi. — O drugim gore pomenutim licima reći ću još to da je Heinrich Bauer nestao u Austriji, a Weitling i Ewerbeck su umrli u Americi.

mali broj ljudi koji su se probili do saznanja istorijske uloge proletarijata morao udruživati tajno, skupljati se krišom u malim opštinama od tri do dvadeset ljudi. Danas nemačkom proletarijatu više ne treba zvanična organizacija, ni javna ni tajna; prosta, sama sobom razumljiva povezanost klasnih drugova koji jednako misle dovoljna je da bez ikakvih statuta, foruma, odluka i drugih opipljivih oblika potrese celo nemačko carstvo. Bismarck je arbitar u Evropi, izvan i preko granica Nemačke; ali u Nemačkoj svakim danom sve opasnije raste ona atletska figura nemačkog proletarijata koju je Marx predvideo još 1844, div kome tesna zgrada Rajha, građena prema filistru, već postaje pretesna, i čija snažna statura i široka ramena rastu u susret času kad će već samo njegovo ustajanje sa sedišta pretvoriti u ruševine celi ustavni poredak Rajha. I ne samo to. Međunarodni pokret evropskog i američkog proletarijata danas je toliko ojačao da je za njega postao okov ne samo njegov uski oblik — tajni Savez — nego i njegov drugi, beskrajno širi oblik — javno Međunarodno udruženje radnika — i da je prosto osećanje solidarnosti, zasnovano na svesti o istovetnosti klasnog položaja, dovoljno da među radnicima svih zemalja i jezika stvori i održi jednu istu veliku partiju proletarijata. Učenja koja je Savez zastupao od 1847. do 1852. i na koja su onda mudri filistri mogli prezrivo da sležu ramenima kao na maštarije ekstremnih ludaka, kao na tajno učenje nekolicine rasturenih sektaša, imaju sad mnogobrojne pristalice u svim civilizovanim zemljama sveta, među osuđencima u sibirskim rudnicima, kao i među kopačima zlata u Kaliforniji; a osnivač tog učenja, najomraženiji, najklevetaniji čovek svog vremena, Karl Marx, bio je do svoje smrti, uvek traženi i uvek spremni savetodavac proletarijata oba sveta.

London, 8. oktobra 1885.

Friedrich Engels

Prema: Karl Marx,
Enthüllungen über den Kommunisten-Prozeß zu Köln,
Hottingen-Zürich 1885.

LE SOCIALISTE

Organe du Parti ouvrier

<p>LE NUMÉRO : 90 CENTIMES</p> <p>Abonnements : France, 1 fr. 50, Étr. 2 fr. — Qu. m., 6 fr. — Étranger. — 3 fr. — 6 fr. — 9 fr.</p>	<p>PARAISSENT LE SAMEDI</p> <p>Comité de Rédaction G. DEYRUE, R. PÉLAGI, J. GÉRALD, P. LEROUX, A. LE TISSIER.</p>	<p>RÉDACTION ET ADMINISTRATION :</p> <p>17, rue du Croissant, Paris.</p> <p>ANCIENS : 40 BUREAUX de JOURNAL</p>
---	--	---

[Situacija^[208]]

London 12. oktobra 1885.

«. . . Ne smatram da je 4. oktobar poraz, osim ukoliko se niste prepustili svakojakim iluzijama. Radilo se o tome da se potuku oportunisti; oni su potučeni. Ali da se potuku, potreban je bio pritisak s dvije suprotne strane, s desnice i s lijevice. Da je pritisak s desnice bio jači nego što se moglo vjerovati, to je očevidno. Ali to čini situaciju mnogo revolucionarnijom.

Buržuj, veliki i mali, pretpostavio je pritajenim orleanistima i bonapartistima otvorene orleaniste i bonapartiste, ljudima koji žele da se obogate na račun nacije, one koji su se već obogatili pljačkajući je, sutrašnjim konzervativcima jučerašnje konzervativce. To je sve.

Monarhija je nemoguća u Francuskoj, ako ni zbog čega drugog, a ono zbog mnogobrojnih pretenđenata. Kad bi ona bila moguća, to bi značilo da pristalice Bismarcka imaju pravo da govore o degeneraciji Francuske. Ali ta degeneracija zahvata samo buržoaziju, u Njemačkoj i Engleskoj kao i u Francuskoj.

Republika ostaje uvijek oblik vladavine koji najmanje razjedinjuje tri monarhističke sekte^[209], koji im omogućuje da se ujedine u konzervativnoj stranci. Ako dode do diskusije o mogućnosti restauracije monarhije, konzervativna se stranka odmah cijepa na tri sekte, dok će republikanci biti primorani da se okupe oko jedino moguće vlade; a u ovom trenutku to je vjerovatno vlada Clemenceau-a.

Clemenceau je ipak napredak u odnosu na Ferryja i Wilsona. Vrlo je važno da on dode na vlast ne kao štit vlasništva protiv komunista, već kao spasilac republike protiv monarhije. U tom slučaju, on će biti manje ili više *prisiljen* da održi ono što je obećao; inače, on bi se ponašao kao i drugi, koji su se smatrali, poput Louis-Philippe-a, »najboljom od republika^[210]: mi smo na vlasti, Republika može mirno da spava; naše zaposjedanje ministarstava je dovoljno, ne govorite nam dakle više o obećanim reformama.

Vjerujem da su se ljudi koji su 4. glasali za monarhiste već uplašili svog vlastitog uspjeha i da će 18. dati manje ili više klemansoističke rezultate⁽²¹¹⁾, s izvjesnim uspjehom ne iz poštovanja, već iz prezira prema oportunistima. Filistar će da kaže sebi: na kraju krajeva, s toliko rojalista i bonapartista potrebno mi je i nekoliko oportunističara. Uostalom, 18. će odlučiti o situaciji; Francuska je zemlja neočekivanih stvari i ja ću se dobro čuvati da izrečem definitivno mišljenje.

Ali u svakom slučaju radikali i monarhisti biće suočeni. Republika će biti izložena upravo potrebnoj opasnosti da bi prisilila malog buržuja da se prikloni malo više krajnjoj levici, što on inače ne bi nikada učinio. *To je upravo situacija koja je nama potrebna, nama komunistima.* Dosad ne vidim razloga za vjerovanje da bi tako izuzetno logičan tok političkog razvoja u Francuskoj skrenuo; to je uvijek logika 1792-1794; samo opasnost koju je onda stvarala koalicija, danas stvara koalicija monarhističkih stranaka unutar zemlje. Gledana izbliza, ona je manje opasna nego što je bila ona druga. . .

F. Engels

Napisano 12. oktobra 1885. u Londonu

Prvi put objavljeno u listu

«Le Socialiste» br. 8

od 17. oktobra 1885.

Uredničkom odboru lista »Le Socialiste«

Gradani,

U vašem broju od 17. objavili ste izvadak jednog privatnog pisma koje sam uputio jednom od vas¹. To je pismo bilo napisano na brzinu, tako da nastojeći da bude poslano na vrijeme, nisam stigao čak ni da ga pročitam. Dozvolite mi dakle da objasnim jedan odlomak koji ne izražava jasno moju misao.

Govoreći o gospodinu Clemenceau-u kao o stjegonoši francuskog radikalizma, kažem: »Vrlo je važno da on dođe na vlast ne kao štit vlasništva protiv komunista, već kao spasilac republike protiv monarhije. U tom slučaju on će biti manje ili više *prisiljen* da održi ono što je obećao; inače, on bi se ponašao kao i drugi, koji su se smatrali, poput Louis-Philippe-a, »najboljom od republika«: mi smo na vlasti, Republika može mirno da spava; naše zaposjedanje ministarstava je dovoljno, ne govorite nam dakle više o obećanim reformama.«

Najprije, nemam nikakvog prava da tvrdim da bi g. Clemenceau, kad bi došao na vlast uobičajenim putem parlamentarnih vlada, sasvim sigurno postupio »kao drugi«. Zatim, ja nisam od onih koji objašnjavaju akcije vlada jedino njihovom voljom, dobrom ili zlom; ta sama volja određena je nezavisnim uzrocima, opštom situacijom. Ne radi se dakle ovdje o dobroj ili o zloj volji gospodina Clemenceau-a. U interesu radničke klase radi se o tome da radikali dođu na vlast u takvoj situaciji da im ostvarenje njihovog programa bude nametnuto kao jedini način da se održe. Nadajmo se da će 200 monarhista Skupštine biti dovoljni da stvore tu situaciju.

F. Engels

Naslov originala: *Au comité de rédaction du Socialiste*

Napisano 21. oktobra 1885. u Londonu

Prvi put objavljeno u listu

»Le Socialiste« br. 10 od 31. oktobra 1885.

Prevod s francuskog

¹ Vidi u ovom tomu, str. 184/185.

Kako ne treba prevoditi Marxa^[212]

Prvi tom *Kapitala* je sveopšta svojina kad je reč o njegovom prevodenju na strane jezike. Prema tome, iako se u engleskim socijalističkim krugovima vrlo dobro zna da se priprema jedan prevod i da će biti objavljen uz ovlašćenje Marxovih literarnih izvršilaca, niko ne bi imao pravo da negoduje ako bi taj prevod bio preduhitren nekim drugim prevodom, ukoliko bi njegov tekst bio verno i isto tako dobro sačinjen.

Prvih nekoliko stranica takvog jednog prevoda od Johna Broadhouse-a objavljeno je u oktobarskom broju časopisa »To-day«. Izričito mogu da kažem da je to veoma daleko od vernog prevoda teksta, i to stoga što gospodin Broadhouse nema nijednu od sposobnosti potrebnih prevodiocu Marxovih dela.

Da bi se prevela jedna takva knjiga, nije dovoljno samo dobro poznavanje nemačkog književnog jezika. Marx se rado služi izrazima iz svakodnevnog života i idiomima lokalnih dijalekata; on kuje nove reči, uzima ilustracije iz svih grana nauke, i aluzije iz književnosti na desetine jezika. Da bi ga razumeo, čovek stvarno mora da bude dobar znalac nemačkog jezika, kako govornog tako i pisanog, a uz to mora da zna i ponešto o nemačkom načinu života.

Da uzmemo jedan primer. Kad su neki oksfordski studenti veslali u četvercu preko Doverskog moreuza, u izveštajima štampe je stajalo da je jedan od njih »uhvatio raka«¹. Londonski dopisnik lista »Kölnische Zeitung« shvatio je to bukvalno, i svom listu verno javio da se »jednom od veslača rak zapleo oko vesla«. Ako je neko ko godinama živi usred Londona u stanju da napravi tako smešnu grešku čim naide na stručni izraz jedne veštine koja je njemu nepoznata, šta onda možemo da očekujemo od čoveka koji se sa podnošljivim znanjem samo knjiškog nemačkog jezika prihvati prevodenja jednog od najneprevodljivijih nemačkih pisaca? I mi ćemo zaista videti da je gospodin Broadhouse izvrstan majstor za »hvatanje rakova«.

¹ »to catch a crab«, bukvalno prevedeno: »uhvatiti raka«; figurativno: »pre-duboko zahvatati veslom u vodu i tako izgubiti u vremenu pri veslanju« (izgubiti takt u veslanju)

Međutim, ovdje se zahteva i nešto više. Marx je jedan od najsnažnijih i najkoncezivnijih pisaca našeg vremena. Da bi adekvatno preveo njegova dela, čovek mora izvršno da vlada ne samo nemačkim, već i engleskim jezikom. Ali gospodin Broadhouse, iako je to, očigledno, čovek sa žurnalističkim kvalitetima vrednim poštovanja, vlada samo onim ograničenim područjem engleskog jezika kojim se služi konvencionalna literarna elita i koji njoj služi. On se tu s lakoćom kreće, ali takav engleski nije jezik na koji se *Kapital* može ikad prevesti. Snažan nemački zahteva za prevodenje snažan engleski; najbolje jezičko blago mora se *iskoristiti*; novoskovani nemački termini traže kovanje odgovarajućih novih termina u engleskom jeziku. Međutim, čim se gospodin Broadhouse suoči s takvim teškoćama, iznevere ga ne samo njegova dovrtljivost već i hrabrost. On se boji i najmanjeg proširivanja svoje riznice, i najmanje novine u konvencionalnom engleskom jeziku svakodnevne literature, pa da se ne bi izlagao opasnosti od takve jeresi, on će neku tešku nemačku reč prevesti više ili manje neodređenim terminom koji njemu neće parati uši, ali će zamagliti autorovo značenje, ili, što je još gore, on neku reč koja se više puta javlja prevodi čitavim nizom različitih termina, zaboravljajući da se jedan stručni termin uvek mora prevoditi samo jednim i istim ekvivalentom. Tako, u samom naslovu prvog odeljka, on prevodi Werthgröβe¹ sa »extent of value«, prenebregavajući činjenicu da je *Gröβe*¹ određeni matematički termin koji znači »veličinu«, ili »određenu količinu«, dok »extent«, pored ovih, može da ima i mnoga druga značenja. Tako je čak i jednostavan novi izraz »labour-time« za *Arbeitszeit*¹ previše za njega; on ga prevodi sa 1. »time-labour«, što znači, ako išta drugo, rad plaćen vremenom, ili rad izvršen od nekoga ko »služi« *vreme* prinudnog *rada*; 2. »time of labour«, 3. »labour-time«, i 4. »period of labour«, pod kojim terminom (*Arbeitsperiode*¹) Marx u drugom tomu podrazumeva sasvim nešto drugo. Kao što je dobro poznato, »kategorija« radnog vremena jedna je od najfundamentalnijih u celoj knjizi, i prevesti je sa četiri različita termina na manje od deset stranica više je nego neoprostivo.

Marx počinje analizom robe. Prvi vid u kome se neka roba javlja jeste vid predmeta za upotrebu. Kao takva ona se može promatrati ili sa stanovišta kvaliteta, ili sa stanovišta kvantiteta.

»Any such thing is a whole in itself, the sum of many qualities or properties, and may therefore be useful in different ways. To discover these different ways and therefore the various uses to which a thing may

[»Jedes solches Ding ist ein Ganzes vieler Eigenschaften und kann daher nach verschiedenen Seiten nützlich sein. Diese verschiedenen Seiten und dacher die mannigfachen Gebrauchsweisen der Dinge zu entdecken,

¹ u »The Commonweal« na nemačkom jeziku

be put, is the *act of history*. So, too, is the finding and fixing of *socially recognised standards of measure* for the quantity of useful things. The diversity of the modes of measuring commodities arises partly from the diversity of the nature of the objects to be measured, partly from convention.«

[Svaka takva stvar celina je mnogih svojstava, te se može iskorišćavati s raznih strana. Otkrivati te razne korisne strane, a time i raznolike načine za upotrebljavanje stvari, istorijski je čin. Tako je i sa pronalaženjem društvenih mera za kvantitet korisnih stvari. Različnost robnih mera potiče delom iz različite prirode predmeta koje treba meriti, a delom iz sporazuma.« — Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 43/44.]

G. Broadhouse ovo prevodi kako sledi:

»To discover these various ways, and consequently the multifarious modes in which an object may be of use, is a *work of time*. So, consequently, is the finding of the *social measure* for the quantity of useful things. The diversity in the *bulk* of commodities arises partly from the different nature« etc.

ist *geschichtliche Tat*. So die Findung *gesellschaftlicher Maße* für die Quantität der nützlichen Dinge. Die Verschiedenheit der Warenmaße entspringt teils aus der verschiedenen Natur der zu messenden Gegenstände, teils aus Konvention.«]

»Otkrivati te razne strane, i, *shodno tome*, mnogostruke načine na koje jedna stvar može da bude korisna jeste *delo vremena*. Tako je, *shodno tome*, i sa pronalaženjem *društvene mere* za kvantitet korisnih stvari. Različnost *mas*e robâ potiče delom iz različite prirode« itd.

Kod Marxa pronalaženje raznih korisnih strana stvari predstavlja suštinski deo istorijskog progressa, kod gospodina Broadhouse-a to je samo delo vremena. Kod Marxa ista ocena se primenjuje za utvrđivanje zajedničkih društvenih mera. Kod gospodina Broadhouse-a još jedno »delo vremena« je sadržano u »pronalaženju društvene mere za kvantitet korisnih stvari«, kakva vrsta mere Marxu sigurno nije nikad zadavala brigu. A zatim, na kraju, gospodin Broadhouse je porbkao Maße¹ (mere) sa Masse¹ (masa), pa je na taj način prikačio Marxu jednog od najlepših rakova koji je ikad uhvaćen.

Marx dalje kaže:

»Use-values form the material out of which wealth is made up, whatever may be the *social form of that wealth*.«

[»Gebrauchswerte bilden den stofflichen Inhalt des Reichtums, welches immer seine *gesellschaftliche Form sei*.«]

¹ u »The Commonweal« na nemačkom jeziku

[»Upotrebne vrednosti čine materijalnu sadržinu bogatstva ma kakav mu bio društveni oblik.« — Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 44.]

(specifičan oblik prisvajanja u kome se ono poseduje i raspodeljuje).

Kod gospodina Broadhouse-a stoji:

»Use values constitute the actual basis of wealth which is always their social form«,

»Upotrebne vrednosti čine stvarnu bazu bogatstva, koje je uvek njihov društveni oblik«,

što je, ili naduvena plitkost, ili puka besmislica.

Drugi vid u kome se javlja neka roba jeste njena razmenska vrednost. Činjenica da su sve robe u izvesnim varirajućim razmerama razmenljive jedna s drugom, da imaju razmensku vrednost, pokazuje da one sadrže nešto što je zajedničko svima njima. Prelazim preko aljkavosti sa kojom gospodin Broadhouse ovde reprodukuje jednu od najistančanijih analiza u Marxovoj knjizi i odmah nastavljam sa stavom u kome Marx kaže:

»This something common to all commodities cannot be a geometrical, physical, chemical or other natural property. In fact their material properties come into consideration only in so far as they make them useful, that is, in so far as they turn them into use-values.«

[»Dies Gemeinsame kann nicht eine geometrische, physikalische, chemische oder sonstige natürliche Eigenschaft der Waren sein. Ihre körperlichen Eigenschaften kommen überhaupt nur in Betracht, soweit selbe sie nutzbar machen, also zu Gebrauchswerten.«]

[»To zajedničko ne može da bude neko geometrijsko, fizičko, hemijsko ili neko drugo prirodno svojstvo roba. Uopšte, njihove telesne osobine dolaze u obzir samo ukoliko ih čine upotrebljivima, dakle upotrebnim vrednostima.« — Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 45.]

I on nastavlja:

»But it is the very act of making abstraction from their use-values which evidently is the characteristic point of the exchange-relation of commodities. Within this relation, one usevalue is equivalent to any other, so long as it is provided in sufficient proportion.«

[»Andererseits aber ist es grade die Abstraktion von ihren Gebrauchswerten, was das Austauschverhältnis der Waren augenscheinlich charakterisiert. Innerhalb desselben gilt ein Gebrauchswert grade soviel wie jeder andre, wenn er nur in gehöriger Proportion vorhanden ist.«]

[»Ali, s druge strane, baš je apstrahovanje od njihovih upotrebni vrednosti ono što očigledno karakteriše odnos razmene roba. U okviru njega valja jedna upotrebna vrednost tačno koliko i svaka

druga, samo ako je ima u pravoj srazmeri.« — Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 45.]

Sad gospodin Broadhouse:

»But on the other hand, it is precisely *these use-values in the abstract* which *apparently* characterise the exchange-ratio of the commodities. *In itself*, one usevalue is wirth just as much as another if it exists in the *same* proportion.«

»No, s druge strane, upravo *ove upotrebne vrednosti in abstracto* su ono što *očito* karakteriše *omer* razmene robâ. Jedna upotrebna vrednost *sama po sebi* vredi upravo onoliko koliko i neka druga ako postoji u *istom* razmeru.«

Tako je gospodin Broadhouse, ako ostavimo po strani njegove manje greške, učinio da Marx kaže nešto što je upravo obrtno od onoga što on stvarno kaže. Kod Marxa je ono što karakteriše odnos razmene robâ sama činjenica da su njihove upotrebne vrednosti potpuno apstrahovane, da se one posmatraju kao nešto što uopšte nema upotrebnu vrednost. Njegov tumač hoće da on kaže da je ono što karakteriše proporciju razmene (o čemu ovde nije reč) upravo njihova upotrebna vrednost, samo uzeta »in abstracto«! A onda, nekoliko redaka dalje, on daje Marxovu rečenicu: »Kao upotrebne vrednosti robe su u prvom redu različenog kvaliteta, a kao razmenske vrednosti mogu biti jedino različenog kvantiteta, prema tome *ne sadrže ni atoma upotrebne vrednosti*«, ni apstraktne, ni konkretne. Možemo s razlogom da upitamo: »Da li ti razumeš ono što čitaš?«

Na ovo pitanje nemoguće nam je potvrdno odgovoriti kad vidimo da gospodin Broadhouse isto pogrešno shvatanje stalno ponavlja. Marx posle upravo citirane rečenice nastavlja:

»Now, if we leave out of consideration« (that is, make abstraction from) »the use-values of the commodities, there remains *to them* but one property: that of being the products of labour. But even this product of labour has already undergone a change in our hands. If we make abstraction *from its use-value*, we also make abstraction *from the bodily components* and forms which *make it into* a use-value.«

[»Sieht man nun vom Gebrauchswert der Warenkörper *ab*« (das heißt, davon abstrahieren), »so bleibt *ihnen* nur noch eine Eigenschaft, die von Arbeitsprodukten. Jedoch ist uns auch das Arbeitsprodukt bereits in der Hand verwandelt. Abstrahieren wir *von seinem Gebrauchswert*, so abstrahieren wir auch *von den körperlichen Bestandteilen* und Formen, die *es zum Gebrauchswert machen*.«]

[»Ako sad ostavimo po strani upotrebnu vrednost robnih tela, onda im ostaje još samo jedno svojstvo: da su proizvodi rada. Ali nam se i proizvod rada već u ruci izmenio. Apstrahujemo li njegovu

upotrebnu vrednost, mi smo apstrahovali i njegove telesne sastavne delove i oblike koji ga čine upotrebnom vrednošću.« — Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 46.]

Gospodin Broadhouse je ovo »poenglezio« na sledeći način:

«If we *separate* use-values from the actual material of the commodities, there remains« (where? with the use-values or with the actual material?) «one property only, that of the product of labour. But the product of labour is already transmuted in our hands. If we abstract from *it its use-value*, we abstract also the *stamina and form* which constitute its use-value.»

Opet Marx:

«In the exchange-relation of commodities, their exchange-value presented itself to us as something perfectly independent of their usevalues. Now, if we actually make abstraction from *the use-value* of the products of labour, we arrive at their value, as, *previously* determined by us.»

[«U samom odnosu robne razmene javila nam se razmenska vrednost robâ kao nešto potpuno nezavisno od njihovih upotrebniâ vrednosti. Ako sad stvarno apstrahujemo upotrebnu vrednost proizvoda rada, dobićemo njihovu vrednost kako smo je maločas odredili.« — Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 46.]

Kod gospodina Broadhouse-a to ovako izgleda:

«In the exchange-ratio of commodities their exchange-value appears to us as something altogether independent of their use-value. If we now in effect abstract *the use-value from the labour-products*, we have their value as it is *then* determined.»

«Ako odvojimo upotrebne vrednosti od stvarnog materijala robâ, ostaje (gde? u upotrebniâ vrednostima, ili u stvarnom materijalu?) samo jedno svojstvo, svojstvo proizvoda rada. Ali proizvod rada nam se već u ruci izmenio. Ako od njega apstrahujemo *njegovu upotrebnu vrednost*, mi *takode apstrahujemo njegovu suštinu i oblik* koji *sačinjavaju njegovu upotrebnu vrednost*.«

[«Im Austauschverhältnis der Waren selbst erschien uns ihr Tauschwert als etwas von ihren Gebrauchswerten durchaus Unabhängiges. Abstrahiert man nun wirklich *vom Gebrauchswert* der Arbeitsprodukte, so erhält man ihren Wert, wie er *eben* bestimmt ward.«]

«U *proporciji* robne razmene njihova razmenska vrednost nam se javlja kao nešto sasvim nezavisno od njihove upotrebne vrednosti. Ako sad stvarno apstrahujemo *upotrebnu vrednost od proizvodâ rada*, dobićemo vrednost kako smo je *tad* odredili. «

Nema tu više nikakve nedoumice. Gospodin Broadhouse nikad nije čuo ni o kakvim drugim načinima apstrahovanja sem fizičkim, kao što je apstrahovanje novca iz kase ili seta. Izjednačavanje apstrakcije sa oduzimanjem nespojivo je sa prevodiocem Marxovih dela.

Evo još jednog primera izvrtanja nemačkog smisla u engleski besmisao. Jedno od najsavršenijih istraživanja Marxovih jeste otkriće dvojakog karaktera rada. Rad posmatran kao stvaralac upotrebne vrednosti drugačijeg je karaktera, ima drugačija svojstva nego što ih ima taj isti rad kad ga posmatramo kao stvaraoca vrednosti. Jedno je rad određene vrste, kao što je predenje, tkanje, oranje itd., drugo je rad kao opšta osobina ljudske proizvodne delatnosti, ono što je zajedničko predenju, tkanju, oranju itd., što sve ovo svodi pod jedan zajednički termin, rad. Jedno je rad u konkretnom smislu, a drugo u apstraktnom. Jedno je rad u tehničkom smislu, a drugo u ekonomskom. Ukratko — pošto engleski jezik *ima* izraze za oba — jedno je *work* nasuprot *labour*, a drugo je *labour* nasuprot *work*. Posle ove analize Marx nastavlja:

»Originally a commodity presented itself to us as something duplex: use-value and exchange-value. Further on we saw that labour, too, as far as it is expressed in value, *does no longer possess the same characteristics which belong to it in its capacity as a creator of use-value.*«

[»Ursprünglich erschien uns die Ware als ein Zwieschlächtiges, Gebrauchswert und Tauschwert. Später zeigte sich, daß auch die Arbeit, soweit sie im Wert ausgedrückt ist, *nicht mehr dieselben Merkmale besitzt, die ihr als Erzeugerin von Gebrauchswerten zukommen.*«]

[»U samom početku roba nam se pokazala kao nešto dvoredno, kao upotrebna vrednost i razmenska vrednost. Posle se pokazalo da i rad, ukoliko je izražen vrednošću, ne poseduje više ona ista obeležja koja mu pripadaju kao stvaraocu upotrebni vrednosti.« — Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 49.]

Gospodin Broadhouse uporno nastoji da dokaže da nije shvatio nijednu reč od Marxove analize, pa gornji pasus prevodi kako sledi:

»We saw the commodity at first as a *compound* of use-value and exchange-value. Then we saw that labour, so far as it is expressed in value, *only possesses that character so far as it is a generator of usevalue.*«

»Najpre smo robu videli kao *spoj* upotrebne vrednosti i razmenske vrednosti. Zatim smo videli da rad, ukoliko je izražen vrednošću, poseduje tu osobinu, samo ukoliko je stvaralac upotrebne vrednosti.«

Kad Marx kaže »belo«, gospodin Broadhouse ne vidi razloga zašto on to ne bi preveo sa »crno«.

Ali dosta o ovome. Predimo na nešto zabavnije. Marx kaže: »U buržoaskom društvu vlada *fictio juris*¹ da se svaki čovek, kao kupac robe enciklopedijski razume u robe.« Mada je izraz *Civil Society*²

¹ pravna fikcija — ² buržoasko društvo

potpuno engleski izraz, a Fergusonova *History of Civil Society* stara već više od sto godina, ovaj termin je nedokučiv za gospodina Broadhouse-a. On ga prevodi sa »amongst ordinary people«¹ i tako rečenicu pretvara u besmislicu. Jer upravo »ordinary people« stalno negoduju što ih trgovci na malo varaju itd., zato što ne poznaju prirodu i vrednost robâ koje moraju da kupuju.

*Proizvodnja (Herstellung)*² upotrebne vrednosti prevedena je sa »the establishing of a use-value«³. Kad Marx kaže: »Uzmogne li se ugaj s malo rada pretvarati u dijamant, može njegova vrednost pasti ispod vrednosti cigle.« Gospodin Broadhouse, ne znajući, očigledno, da je dijamant alotropska forma ugljenika, pretvara *ugaj* u *koks*. Slično ovome, on »total Yield of the Brazilian diamond mines«⁴ preinačava u »entire profits of the whole yield«⁵. »The primitive communities of India«⁶ u njegovim rukama postaju »venerable communities«⁷. Marx kaže:

»In the use-value of a commodity is contained« (*steckt*, which had better be translated: For the production of the use-value of a commodity there has been spent) »a certain productive activity, adapted to the peculiar purpose, or a certain useful labour.«

[»In dem Gebrauchswert jeder Ware steckt« (*steckt*, was man besser übersetzen sollte: Für die Produktion des Gebrauchswerts einer Ware ist verausgabt worden) »eine bestimmte zweckmäßig produktive Tätigkeit oder mützlische Arbeit.«]

[»U upotrebnoj vrednosti svake robe nalazi se« (*nalazi se*, što bi bolje bilo da se prevede sa: za proizvodnju upotrebne vrednosti neke robe utrošena je) određena svrsishodna proizvodna delatnost ili koristan rad.« — Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 49.]

Gospodin Broadhouse mora da kaže:

»In the use-value of a commodity is contained a certain quantity of productive power or useful labour«,

»U upotrebnoj vrednosti neke robe nalazi se određena količina proizvodne snage, ili koristan rad«,

i tako pretvara ne samo kvalitet u kvantitet, već i proizvodnu delatnost koja je utrošena, u proizvodnu snagu koja treba da se utroši.

¹ »među običnim ljudima« — ² u »The Commonweal« na nemačkom jeziku — ³ »utvrđivanje upotrebne vrednosti« — ⁴ »ukupnu eksploataciju brazilskih rudnika dijamanta« — ⁵ »celokupne profite čitave eksploatacije« — ⁶ »Staroindijske zajednice« — ⁷ »cenjene zajednice«

Sad je dosta. Mogao bih da navedem deset puta ovoliko primera, da pokažem da gospodin Broadhouse ni u kom pogledu *nije* sposoban i podoban čovek za prevođenje Marxovih dela, i to naročito stoga što on, izgleda, savršeno ništa ne zna o tome šta je zaista savestan naučni rad.*

Friedrich Engels

Napisano oktobra 1885.

Prema: "The Commonwealth", Vo 1,
br. 10 od novembra 1885.

Prevod s engleskog

* Iz ovoga što je rečeno vidi se da *Kapital* ne spada u knjige koje se mogu prevoditi po ugovoru. Prevođenje je u najboljim rukama; ali prevodiocima nije moguće da na to upotrebe sve svoje vreme. To su razlozi iz kojih se odlaže izdavanje. Ali iako se ne može navesti tačno vreme izlaženja, ipak smemo sa sigurnošću reći da će se englesko izdanje naći u rukama publike u toku iduće godine.

Prilog istoriji pruskih seljaka

[Uvod za brošuru **Wilhelma Wolffa**
»Die schlesische Milliarde«⁽²¹³⁾]

Da bi se razumeo sledeći Wolffov rad, moram najpre nabaciti nekoliko reči.

Nemačka, istočno od Elbe i severno od Rudnih planina i Krkonoša, jeste zemlja koja je u drugoj polovini srednjeg veka oteta od Slovena koji su ovamo prodrli i koje su onda nemački kolonisti ponovo germanizirali. Nemački osvajači, riteri i baroni, kojima je ta zemlja dodeljena, ponašali su se kao »utemeljivači« sela, proširivali su svoju vlast na seoske atare od kojih je svaki podeljen na izvestan broj seoskih dobara iste veličine ili imanja. Uz svako takvo imanje spada kuća sa dvorištem i baštom u samom selu. Ova imanja su kockom deljena ovamo doseljenim franačkim (rajnskofranačkim i nizozemskim), saksonske i frizijske kolonistima; kolonisti su za to utemeljivačima, tj. riterima i baronima, morali da daju veoma umerene, strogo određene dažbine i službe. Seljaci su, sve dok su izmirivali ove obaveze, bili nasledni gospodari na svojim imanjima. Uz to oni su u šumi utemeljivača (kasnijeg posednika zemlje) imali ista ona prava na korišćenje drveta, na ispašu, gojenje stoke žirom itd., koja su zapadno-nemački seljaci imali u svojim zajedničkim markama. Uzorani seoski atari su bili podvrgnuti prinudnom sejanju istih useva, u Vinterfeldu, Zomerfeldu i Brahfeldu su obrađivani većinom po tropskom sistemu; na ugarenim poljima i onim poljima sa kojih je skinut urod pasla je zajedno stoka seljaka i stoka utemeljivača. Svi poslovi sela svršavani su na skupu suseljana, tj. vlasnika imanja, odlukom većine. Prava plemićkog utemeljivača ograničavala su se na ubiranje obaveza i zajedničko uživanje ugara i strništa, na preostatak prinosa šuma i na predsedavanje skupovima suseljana, koji su svi bili lično slobodni ljudi. Takav je u proseku bio položaj nemačkih seljaka od Elbe do istočne Pruske i Šlezije. I ovo je stanje u celini bilo znatno bolje nego stanje seljaka na zapadu i jugu Nemačke koji su već u to vreme sa feudalnom gospodom vodili žestoku borbu, borbu koja se stalno ob-

navljala, za svoja stara nasledna prava, i koji su najvećim delom već bili zapali u daleko mučniju formu zavisnosti, koja je ugrožavala njihovu ličnu slobodu ili je čak sasvim poništila.

Potreba feudalnih gospodara za novcem koja je u 14. i 15. veku stalno rasla, dovođila je, naravno, i na severoistoku do pokušaja ugnjetavanja i izrabljivanja seljaka koje je bilo suprotno ugovoru. Ali niukom slučaju u istoj meri i s istim uspehom kao u južnoj Nemačkoj. Istočno od Elbe stanovništvo je još bilo retko, neobrađenog zemljišta je još bilo dosta; najsigurnije sredstvo bogaćenja je ovde i za vlastelina bilo kultivisanje tog neobrađenog zemljišta, širenje kultura i stvaranje novih sela koja će plaćati feudalne dažbine; uz to, ovde, na granici carstva prema Poljskoj već su bile obrazovane veće države: Pomeranija, Brandenburg, Izborna Saksonija (Šlezija je bila austrijska), i zato je u zemlji bolje održavan mir, razmirice i razbojništva plemića više su potiskivana nego u rasepkanim oblastima na Rajni, u Franačkoj i Švapskoj; ali onaj ko je najviše trpeo od ovog većitog ratnog stanja, bio je upravo seljak.

Samo je u susedstvu pokorenih poljskih ili litavsko-pruskih sela već češće dolazilo do pokušaja plemstva da se kolonisti, koji su se naselili na osnovu nemačkog feudalnog prava, prisile na isto onakvo kmetstvo u kakvom su bili poljski i pruski podanici. Tako je to bilo u Pomeraniji i u području Pruskog reda^[214], ređe u Šleziji.

Usled ovakvog, povoljnijeg, položaja istočnoelbski seljaci su ostajali skoro sasvim po strani od snažnog pokreta seljaka u južnoj i u zapadnoj Nemačkoj u poslednjoj četvrtini 15. i u prvoj četvrtini 16. veka, i kad je godine 1525. izbilala revolucija, ona je samo u istočnoj Pruskoj naišla na slab odjek koji je bez mnogo muke bio ugušen. Istočnoelbski seljaci su ostavili na cedilu svoju buntovnu braću, pa im se i dogodilo ono što su zaslužili. U oblastima u kojima je bio besneo veliki seljački rat, seljaci su sada bez daljeg pretvoreni u kmetove i opterećeni neograničenim kulučenjima i nametima čija je visina zavisila samo do samovolje vlastelina, i njihova slobodna marka je jednostavno pretvorena u vlastelinsku svojinu na čijem su posedu oni zadržali samo još ona prava koja im je u svojoj milosti dopuštao vlastelin. Ovakvo isto idealno stanje feudalnog zemljoposeda, za kojim je nemačko plemstvo žudilo uzalud tokom čitavog srednjeg veka i koje je konačno postignuto sada u doba propadanja feudalne privrede, širilo se sada sve više i više i na zemlje istočno od Elbe. Ne samo da su razna prava na korišćenje koja su seljaci imali u vlastelinskoj šumi po ugovoru pretvarana u opoziva milostiva odobrenja vlastelina, ukoliko već ranije nisu bila potpuno ukinuta; ne samo da su kuluci i porezi protupravno podizani, već su uvođeni i novi nameti, kao što su laudemije (davanja vlastelinu prilikom smrti domaćina seoskog domaćinstva), koji su važili kao obeležje kmetstva, ili je već uobičajenim, tradicionalnim obavezama davan karakter obaveza koje su dužni da izvršavaju samo kmetovi, ali ne i slobodni ljudi. Tako

su za manje od sto godina slobodni istočnoelbski seljaci pretvoreni prvo stvarno, a uskoro zatim i pravno u kmetove.

Feudalno plemstvo se u međuvremenu sve više i više pretvaralo u gradanstvo. Ono je u sve većoj meri postajalo stalni dužnik gradskih novčanih kapitalista i novac je time postajao goruća potreba plemstva. Ali iz seljaka, njihovog kmeta, nije se mogao iscediti novac, već samo rad ili poljoprivredni proizvod, a i ove zadnje su seoska gazdinstva, koja su bila obrađivana pod najtežim uslovima, davala samo minimalno iznad onoga što je bilo potrebno za sasvim bedan život posednika koji su sami obrađivali zemljište. No pored njih su bila prostrana unosna manastirska dobra koja su pod razumnim nadzorom za račun vlasnika obrađivali podložni seljaci ili su na njima kulučili kmetovi. Ovu vrstu privređivanja sitno plemstvo nije skoro nikad moglo primenjivati, a moćno plemstvo i knezovi mogli su to činiti na svojim domenima samo izuzetno. Ali sada je, s jedne strane, mir u zemlji svuda činio mogućom obradu velikih kompleksa, dok je rastuća potreba plemstva za novcem, s druge strane, to plemstvo sve više prisiljavala na to. Tako je malo-pomalo obrađivanje velikih dobara kulučenjem kmetova-seljaka za račun vlastelina postajalo izvor prihoda koji je plemstvo trebalo da obešteti za preživelost razbojničkog riterstva. Ali odakle uzeti potrebne površine zemlje? Plemić je istina bio vlastelin nad jednom većom ili manjom oblašću, ali je ta oblast, s malo izuzetaka, bila sasvim raspodeljena seljacima koji su bili nasledno obavezni na plaćanje dažbina^[215], i koji su na svojim majurima i imanjima, kao i na dobrima marke, imali ista prava kao i sam milostivi gospodar — sve dok su plaćali ugovorene obaveze. Ovde se morao naći neki izlaz, a za to je pre svega bilo neophodno pretvaranje seljaka u kmetove. Jer mada izgon kmetova-seljaka iz njihovih kuća nije bilo ništa manje kršenje zakona i nasilje nego što je to bio slučaj sa izgonom slobodnih seljaka koji su bili obavezni da plaćaju dažbine, ipak se ono prvo daleko lakše moglo opravdati rimskim pravom koje se počelo primenjivati. Ukratko, pošto je uspelo pretvaranje seljaka u kmetove, potreban broj seljaka je oteran ili su ih opet naseljavali na vlastelinskom zemljištu kao sitne seljake-nadničare sa kolibom i bašticom. Koliko su nekadašnji čvrsti zamkovi plemića ustupali mesto njegovim novim manje ili više otvorenim dvorcima, u daleko većoj meri su upravo zbog toga domovi nekad slobodnih seljaka ustupali mesto bednim kolibama kmetski zavisnih slugu.

Kad je vlastelinsko privredno dobro — dominium, kako se ono zove u Šleziji — jednom bilo uspostavljeno, radilo se još samo o tome da se radna snaga seljaka privede njegovoj obradi. I tu se pokazala druga prednost kmetstva. Ranija, ugovorom ozakonjena kulučenja seljaka nisu nikako bila pogodna za ovu svrhu. Ona su se u velikom broju slučajeva ograničavala na službe u javnom interesu — na izgradnju puteva i mostova itd. — na građevinske radove

na gospodarevom zamku, na rad žena i devojaka u zamku u raznim granama radinosti i kao lična posluga. Ali čim je seljak pretvoren u kmeta, i kad je onda uz pomoć pravnika koji su primenjivali rimsko pravo izjednačen s rimskim robovima, okrenuo je milostivi gospodar drugi list. Uz saglasnost pravnika na sudu on je sada od seljaka zah-tevao neograničene službe, onoliko koliko, kad i gde mu se to svi-delo. Seljak je za posednika zemlje morao da kuluči, da vozi, ore, seje i žanje čim mu se to naredi, pa makar zbog toga bila zanemarena i njegova sopstvena zemlja, pa makar kiša upropastila njegovu sop-stvenu žetvu. A opet, njegov je danak u žitu i u novcu ceđen do kraj-njih mogućih granica.

Pa ni to nije bilo sve. Ne manje plemenitim kneževima, kojih je bilo svuda istočno od Elbe, bio je takode potreban novac, mnogo novca. I, zato što je on plemstvu dozvoljavao da podjarmljuje svoje seljake, plemstvo je njemu dozvoljavalo da tim istim seljacima nabija državne poreze, — a samo plemstvo je bilo oslobođeno poreza! I kao kruna svega, taj isti knez je sankcionisao započeto pretvaranje rani-jeg prava predsedavanja vlastelina na — odavno ukinutom — feu-dalnom sudu slobodnih seljaka u pravo patrimonijalnog pravosuda i pravo stvaranja policije na dobru, i na taj način je posednik zemlje bio ne samo šef policije, nego i jedini sudija svojim seljacima — čak i u sopstvenoj stvari — tako da je seljak posednika zemlje mogao optužiti samo samom posedniku zemlje. Tako je ovaj bio zakono-davac, sudija i izvršilac u istoj osobi i na svom dobru — potpuno neo-graničeni gospodar.

Takve sramne prilike, kakve se ne mogu naći čak ni u Rusiji — jer tamo je seljak ipak imao svoju samoupravnu opštinu — do-stigle su vrhunac u vremenu od tridesetogodišnjeg rata do spaso-nosnog poraza kod Jene^[216]. Strahote tridesetogodišnjeg rata omogu-ćile su plemstvu da dovrši podjarmljivanje seljaka; opustošen je ogromnog broja seoskih domaćinstava omogućavalo je njihovo nesme-tano sjedinjavanje s dominiumom ritterskog dobra; ponovno nase-ljavanje stanovništva koje su ratna pustošenja prisilila na skitnju dalo mu je izgovor da ga čvrsto veže za zemlju kao kmetove. Ali i to samo za kratko vreme. Jer tek što su za sledećih pedeset godina u izvesnoj meri zaceljene strašne rane rata, tek što su polja bila opet obrađena, a stanovništvo se namnožilo, ponovo se pojavila glad plemenitih vlas-telina za seljačkom zemljom i za seljačkim radom. Vlastelinski do-minium nije bio dovoljno velik da proguta sav rad koji se još mogao izbiti iz kmetova — ovo izbijanje treba ovde shvatiti u bukvalnom smislu. Odličnim se pokazao sistem degradiranja seljaka u sitne seljake, u kmetovske nadničare. Od početka osamnaestog veka on sve više dolazi do izražaja; sada se to zove *«čišćenje seljaka»*. «Očisti» se onoliko seljaka koliko se može, već prema prilikama; najpre ih se ostavi ono-liko koliko je potrebno za namet davanja zaprege, a ostatak se pret-vori u sitne seljake (vršače, kućare, nadničare^[217]) i kako se sve ne zovu)

koji su za jednu kolibu sa malim krompirištem morali da argatuju iz godine u godinu za mizernu nadnicu u žitu i za sasvim malo novca. Tamo gde je milostivi gospodar dovoljno bogat da bi mogao raditi sa svojom sopstvenom teglećom marvom, tamo se »očiste« i ostali seljaci, a njihova se imanja pripoje vlastelinskom dobru. Na taj način je sav veliki zemljoposed nemačkog plemstva, a naročito onaj istočno od Elbe, obrazovan od ukradene seljačke zemlje, i kad se ona od tih razbojnika oduzima bez naknade, ni onda im se ne dešava ono što su zaslužili. U stvari, trebalo bi da oni uz to još plate odštetu.

Knezovi su malo-pomalo zapažali da ovaj sistem, ma koliko on bio koristan za plemstvo, nikako nije bio u njihovom interesu. Pre nego što su bili očišćeni, seljaci su plaćali poreze; od njihovih imanja sakupljenih u neoporezovane dominiune država nije dobijala ništa, a jedva neku paru od novonaseljenih sitnih seljaka. Jedan deo oteranih seljaka koji je kao suvišan za obradu dobra jednostavno najuren, tako je oslobođen, tj. postao je slobodan kao ptica. Stanovništvo ravnica je brojčano opadalo i čim je knez svoju skupu najamnu vojsku počeo da popunjava jevtinim regrutovanjem među seljacima, to mu nikako nije bilo svejedno. Tako, naročito u Pruskoj, kroz čitav 18. vek nalazimo naredbu za naredbom kojima je trebalo da se zaustavi čišćenje seljaka; ali je s njima bilo kao i sa devedeset i devet posto onih nebrojenih makulatura koje je nemačka vlada propisivala od vremena kapitularija Karla Velikog^[218]: one su važile samo na papiru, plemstvo nije dozvoljavalo da ga mnogo ometaju, čišćenje seljaka se nastavljalo.

Čak i strašan primer koji je tvrdoglavom plemstvu dala velika revolucija u Francuskoj, uplašio ih je samo za trenutak. Sve je ostalo po starom, i ono što nije mogao da učini Friedrich II^[219], to je još manje mogao da učini njegov slabi, kratkovidni sinovac, Friedrich Wilhelm III. Onda je došla odmazda. Četrnaestog oktobra 1806. kod Jene i Auerstedta je za jedan dan u paramparčad razbijena čitava pruska država, a pruski seljak ima mnogo razloga da ovaj dan i 18. mart 1848. slavi više nego sve pruske pobeđe od Molvica do Sedana^[220]. Sada je, konačno, pruskoj vladi, koja je bila proterana do preko ruske granice, malo-pomalo postajalo jasno da sinove slobodnih francuskih seljaka koji su imali svoju zemlju ne mogu pobediti sinovi kmetovskih čivčija koji su svakog dana bili izloženi proterivanju iz svoga doma; tek sada je ona zapazila da je i seljak tako reći čovek. Sad je trebalo nešto preduzeti.

Ali tek što je zaključen mir i tek što su se dvor i vlada vratili u Berlin, istopile su se plemenite namere kao sneg na martovskom suncu. Mnogo slavljeni edikt od 9. oktobra 1807. je doduše na papiru ukinuo naziv kmetstvo ili nasledna zavisnost (a i to tek počev od dana sv. Martina 1810^[221]), ali je u stvari skoro sve ostavio po starom. Na tome je i ostalo; isto toliko malodušni koliko ograničeni kralj dozvolio je da ga posle toga, kao i pre, vodi plemstvo koje je pljačkalo seljake

i to u tolikoj meri da su se u periodu od 1808. do 1810. pojavila četiri propisa koji su vlasnicima zemlje opet, u čitavom nizu slučajeva, dopuštali čišćenje seljaka — uprkos ediktu od 1807^[222]. Tek kad je već bio u izgledu Napoleonov rat protiv Rusije, opet se pojavila misao da će biti potrebni seljaci i izdat je edikt od 14. septembra 1811^[223], kojim je seljacima i vlastelinima *preporučeno* da se u toku dve godine prijateljski dogovore o otkupu kuluka i nameta, kao i o otkupu vlastelinskog vrhovnog sopstvenništva, posle čega bi jedna kraljevska komisija ovaj dogovor prema određenim pravilima, prisilno sprovela. Kao osnovni princip je važilo to da se seljak ustupanjem jedne trećine svoga zemljoposeda (ili protuvrednosti u novcu) mogao, s komadom zemljišta koji mu je još preostao, pretvoriti u slobodnog vlasnika. Ali je čak i ovo rešenje, koje je plemstvu davalo tako ogromnu prednost, ostalo muzika budućnosti. Jer plemstvo ga je kočilo da bi dobilo još više, a posle dve godine Napoleon je opet bio u zemlji.

Tek što je ovaj — zahvaljujući stalnom davanju obećanja o budućem ustavu i narodnom predstavništvu od strane uplašenog kralja — definitivno bio isteran iz zemlje, sva lepa obećanja su opet bila zaboravljena. Već 29. maja 1816 — ni godinu dana posle pobeđe kod Vaterloa — izdata je jedna deklaracija edikta od 1811, koja je glasila već sasvim drugačije^[224]. Mogućnost otkupa feudalnih dažbina ovde više nije bila pravilo, nego izuzetak: ona je trebalo da važi samo za one oranice koje su unesene u zemljišni poreski katastar (dakle za veće), koja su seoski domaćini već bili poseli — u Šleziji 1749, u istočnoj Pruskoj 1752, u Brandenburg i Pomeraniji* 1763, a u zapadnoj Pruskoj 1774. godine! Ostala su dozvoljena i neka kulučenja prilikom setve i žetve. A kad su, konačno, 1817. godine komisije za otkup počele ozbiljno da rade, agrarno zakonodavstvo je išlo nazad nego što je agrarna komisija napredovala. Sedmog juna 1821. usledio je novi propis o otkupu^[226], kojim je ponovo pooštreno ograničenje sposobnosti otkupa na veća seoska gazdinstva, na takozvane *Ackernahrungen*^[227], a izričito je utvrđeno ovekovečenje kulučenja i ostalih feudalnih dažbina za vlasnike manjih domaćinstava — za sitne seljake, kućare, vršaće, ukratko za sve nadničare. Ovo je od sada postalo pravilo. Tek godine 1845. za Saksoniju i Šleziju je izuzetno omogućen otkup i ove vrste nameta drugačije nego međusobnim sporazumom između posednika zemlje i seljaka — za šta, narav-

* Pruska podmuklost je neizmerna. Ona se ovde opet pokazuje u samom datumu. Zašto je uzeta 1763? Zato što je sledeće godine, 12. jula 1764, Friedrich II izdao strog edikt kojim se tvrdoglavom plemstvu naređuje pod pretnjom kazne da u roku od godinu dana ponovo naseli odgovarajuće domaćine na seoske majure i sitna imanja koja su počev od 1740, a naročito od izbijanja sedmogodišnjeg rata^[225] masovno uzapćena. Ukoliko je ovaj edikt i imao neko dejstvo, on je, znači, 1816. opet ukinut u korist plemstva.

no, nije potreban nikakav zakon^[228]. Osim toga, iznos kapitala za koji su jednom zauvek mogle biti otkupljene u novac pretvorene službe ili rente u žitu utvrđen je na dvadesetpetorostruki iznos rente, a otplate je trebalo vršiti samo u sumama od po najmanje 100 talira odjedanput; dok je seljacima na državnim domenima već 1809. dozvoljavan otkup za dvadesetorostruki iznos rente. Ukratko, mnogohvaljeno prosvučeno agrarno zakonodavstvo »države inteligencije«^[229], imalo je samo jedan cilj: da se od feudalizma spase sve ono što se još dalo spasti.

Praktični rezultat je odgovarao ovim bednim merama. Agrarne komisije su potpuno razumele dobre namere vlade i, kao što je Wolff drastično do detalja opisao, brinule su se o tome da prilikom otkupa seljak bude dobro nasamaren u korist plemića. Od 1816. do 1848. bilo je otkupljeno 70 582 seljačka imanja sa ukupnim zemljišnim posedom od 5 158 827 jutara; ovo je predstavljalo $\frac{6}{7}$ svih većih seoskih domaćinstava koja su bila obavezna na davanja. Nasuprot tome, otkupljeno je samo 289 651 vlasnika manjih dobara (od toga preko 228 000 u Šleziji, Brandenburgu i Saksoniji). Broj ukupno otkupljenih godišnjih dana kulučenja iznosio je: dana kuluka sa zapregom: 5 978 295; dana manuelnog rada: 16 869 824. Za ovo je visoko plemstvo dobilo odštetu kao što sledi: u obliku otplate kapitala 18 544 766 talira; u novčanim rentama 1 599 992 talira godišnje; u renti u raži 260 069 merica godišnje; konačno, u obliku ustupljene seljačke zemlje 1 533 050 jutara*. Osim uobičajenih obeštećenja, nekadašnji posednici zemlje dobili su, dakle, i punu trećinu dotada seljačke zemlje!

Godina 1848. konačno je otvorila oči koliko ograničenim, toliko i uobraženim pruskim seoskim plemićima. Seljaci — naročito oni u Šleziji, gde je bio najbolje razvijen sistem latifundija i prinudno pretvaranje stanovništva u sitne seljake-nadničare koje je u skladu s tim sistemom — napadoše dvorce, spalili već zaključene ugovore o otkupu i naterali milostivu gospodu da se pismeno odreknu svih daljih obaveza. Ovi ekscesi — koji su bili zločinački i u očima tada vladajuće buržoazije — bili su, naravno, ugušeni vojnom silom i surovo kažnjeni; ali je sada i najpraznija junkerska glavurda uvidela: kulučenja su postala nemoguća, bolje uopšte nikakva kulučenja nego kulučenja tih buntovnih seljaka! Sad se radilo još samo o tome da se spase ono što se još dalo spasti; i zemljoposedičko plemstvo je stvarno bilo toliko bestidno da za ove obaveze, koje su postale nemoguće, traži obeštećenje. I reakcija je, tek što se ponovo osetila donekle čvrsto u sedlu, ispunila ovu želju.

Najpre je, ipak, došao još i zakon od 9. oktobra 1848, koji je obustavio sve neokončane pregovore o otkupu i procese koji su iz toga nastali, kao i čitav niz drugih procesa između posednika zemlje i se-

* Ovu statistiku vidi u: Meitzen, *Der Boden des preussischen Staats*, I, str. 432 i sledeće.

ljaka^[230]. Time je, dakle, osuđeno svo ono mnogohvaljeno agrarno zakonodavstvo od 1807. naovamo. Ali onda, čim je berlinska takozvana Nacionalna skupština srećno razjurenjena i kad je uspeo državni udar¹, teudalno-birokratsko ministarstvo Brandenburg-Manteuffel se osetilo dovoljno jakim da plemstvu izide u susret jednim valjanim korakom. Ono je izdalo provizorni propis od 20. decembra 1848. kojim su službe itd., što su ih seljaci morali vršiti do dalje odredbe, s malim izuzecima vraćene na staro^[231]. To je bio onaj propis koji je našem Wolfu dao povoda da u »Neue Rheinische Zeitung« obradi stanje šleskih seljaka.

Medutim, trebalo je da prođe još više od godinu dana dok se nije pojavio novi, konačni zakon o otkupu od 2. marta 1850^[232]. Ovo agrarno zakonodavstvo od 1807 - 1847, koje pruski patrioti još i sada uzdižu do neba, ne može se oštrije osuditi nego što je to, naravno protiv volje autora, učinjeno u motivaciji za ovaj zakon — a tu govori ministarstvo Brandenburg-Manteuffel.

Dovoljno je reći: nekoliko beznačajnih obaveza je jednostavno ukinuto, otkup ostalih je dekretom pretvoren u novčane rente i kapitaliziran po osamnaestostrukom iznosu, a za posredovanje u otplati kapitala osnovane su rentne banke, koje uz izvesne amortizacione operacije zemljoposjedniku treba da otplate dvadesetostruki iznos rente, dok je seljak, plaćanjem otplata amortizacionih rata u toku pedeset i šest godina, oslobođen svih obaveza.

Ako je ministarstvo u toj motivaciji osudilo sve dotadašnje agrarno zakonodavstvo, komisija skupštine je osudila novi zakon. Ovaj zakon nije trebalo da važi za levu obalu Rajne koja je, zahvaljujući francuskoj revoluciji, odavno bila oslobođena svakog pljačkanja; komisija je to prihvatila zato što je tamo mogao biti primenjen samo jedan od 109 paragrafa,

»dok sve ostale odredbe tamo uopšte nisu prikladne, štaviše, mogle bi izazvati zabunu i nepotrebno uzbuđenje... jer je zakonodavstvo na levoj obali Rajne u pogledu ukidanja obaveza na nekretnine *otišlo mnogo dalje nego što bi se momentalno htelo ići*«^[233],

a od stanovnika Rajnskih pokrajina ipak se ne može očekivati da će se dati ponovo spustiti na novoprusko idealno stanje.

Sada se konačno ozbiljno prišlo otklanjanju feudalnih formi rada i izrabljivanja. Za nekoliko godina je sprovedeno otkupljivanje seljaka. Od 1850. do kraja 1865. otkupljeno je: 1. ostatak posednika većih seoskih domaćinstava; bilo ih je još samo 12 706 sa površinom zemlje od 352 305 jutara; 2. ostatak malih posednika uključujući sitne seljake; ali dok do 1848. nije bilo otkupljeno ni čitavih 290 000 u poslednjih petnaest godina bilo se otkupilo punih 1 014 341. S ovim u skladu je bio takode i broj od samo 356 274 otkupljenih dana kuluka, koji je spadao samo uz veća imanja, dok je broj otkupljenih

¹ Vidi u ovom tomu, str. 162 - 164.

dana manuelnog kuluka, nasuprot tome, bio 6 670 507. Isto tako je bilo i obeštećenje koje se davalo u obliku zemljišta, koje je takode spadalo samo uz veća seljačka domaćinstva, samo 113 071 jutara, a godišnja renta koja se davala u raži iznosila je 55 522 merice. U isto vreme je zemljoposedičko plemstvo na ime nove godišnje novčane rente dobilo 3 890 136 talira, a osim toga, na ime konačne namire kapitala i daljih 19 697 483 talira*.

Suma, koju je sav pruski zemljoposed, uključujući državne domene, naplatio iz džepa seljaka za dobrovoljni povrat jednog dela zemljišta koje je ranije — sve do ovog veka — bilo otimano seljacima, iznosi prema Meitzenu, tom I, str. 437: 213 861 035 talira. Ali to je suviše malo. Jer jutro obradive zemlje je pritom računato »samo« po 20 talira, jutro šume po 10 talira, a merica raži po 1 talir, dakle suviše nisko. Dalje, ovde su uzeti samo »sa sigurnošću utvrđeni sporazumi« o ovde navedenim otkupljenim obavezama, dakle, u obzir nisu uzeti bar svi privatno napravljeni dogovori između učesnika, kako kaže sam Meitzen, pa su, znači i zato navedena obeštećenja samo »minimum«.

Mi, dakle, možemo uzeti da suma koju su seljaci plemstvu i fiskusu platili za oslobodenje od obaveza koje su im protupravno naturere iznosi bar 300 000 000 talira, možda milijardu maraka.

Jedna milijarda maraka, da bi se ponovo bez obaveza dobio samo najmanji deo onog zemljišta koje je otimano četiri stotine godina! Najmanji deo, jer su daleko najveći deo plemstvo i državna blagajna i dalje zadržali u obliku majorata i ostalih ritterskih dobara i domena!

London, 24. novembra 1885.

Friedrich Engels

Prema: Wilhelm Wolff,
Die schlesische Milliarde
Hottingen-Zürich, 1886.

* Ove cifre sleduju kao razlika ukupne sume obe tabele kod Meitzena, I, str. 432 i 434⁽²³⁴⁾.

Predgovor
trećem nemačkom izdanju
[»Osamnaestog brimera Louis-a Bonaparte«
od Karla Marxa]

Činjenica da je postalo potrebno novo izdanje *Osamnaestog brimera*¹, trideset i tri godine posle njegovog prvog objavljivanja, dokazuje da taj mali spis ni do danas još nimalo nije izgubio od svoje vrednosti.

I zaista, to je bio genijalan rad. Neposredno posle događaja koji je kao grom iz vedra neba iznenadio ceo politički svet, događaja koji su jedni osuđivali s povcima moralnog negodovanja, a drugi ga primali kao spas od revolucije i kao kaznu za njena zastranjivanja, ali kojem su se svi samo čudili i koji niko nije razumeo, — neposredno posle tog događaja pojavio se Marx s kratkim, epigramatskim prikazom, u kojem je izložio ceo tok francuske istorije od februarskih dana u njenoj unutrašnjoj povezanosti, objasnio čudo drugog decembra⁽²³⁵⁾ kao prirodan, nužan rezultat te povezanosti, a da mu pri tom nije ni bilo potrebno da junaka državnog udara tretira drukčije nego s potpuno zaslužnim prezrenjem. A tako je majstorski bila data ova slika da je svako novo, kasnije učinjeno otkriće, samo davalo nove dokaze o tome kako verno ona odražava stvarnost. To izvanredno razumevanje žive istorije dana, to jasno pronicanje u događaje u trenutku kad se oni odigravaju, zaista je bez primera.

Ali za to je bilo potrebno i Marxovo tačno poznavanje francuske istorije. Francuska je zemlja u kojoj su se, više nego drugde, istorijske klasne borbe svaki put vodile do konačne odluke, pa su tu i promenljivi politički oblici, u kojima se one kreću i u kojima se sažimaju njihovi rezultati, izraženi u najoštrijim potezima. Središte feudalizma u srednjem veku, uzor-zemlja jedinstvene staleške monarhije od doba renesanse, Francuska je u velikoj revoluciji uništila feudalizam i zasnivala čistu vladavinu buržoazije u tako klasičnom vidu kao nijedna

¹ Vidi u 11. tomu ovog izdanja, str. 87 - 168.

druga evropska zemlja. A i borba proletarijata, koji se uzdiže, protiv vladajuće buržoazije ovde se pojavljuje u tako akutnom obliku kakav je drugde nepoznat. To je bio razlog što je Marx s osobitom ljubavlju izučavao ne samo francusku prošlost, nego pratio i savremene događaje u svim pojedinostima, skupljao materijal za buduću upotrebu, i zato ga događaji nikad nisu iznenadili.

Tome se pridružila još jedna okolnost. Upravo je Marx prvi otkrio veliki zakon o kretanju u istoriji, zakon po kome sve istorijske borbe, odigravale se one u političkoj, religioznoj, filozofskoj ili drugoj kojoj ideološkoj oblasti, u stvari predstavljaju samo više ili manje jasan izraz borbi društvenih klasa; on je otkrio i da postojanje, a s tim i sukobi tih klasa zavise od stepena razvitka njihovog ekonomskog stanja, od načina njihove proizvodnje i njihove razmene koja je time uslovljena. Taj zakon, koji za istoriju ima isti značaj kao zakon o pretvaranju energije za prirodne nauke, dao mu je i ovde ključ za razumevanje istorije druge francuske republike. Na toj istoriji on je u ovom radu proverio pravilnost svog zakona, pa i posle trideset i tri godine moramo reći da se to proveravanje sjajno pokazalo.

F. E.

Napisano 1885.

Prema: Karl Marx,

Der achtzehnte Brimaire des Louis Bonaparte,
dritte Auflage, Hamburg 1885.

Dodatak američkom izdanju »Položaja radničke klase u Engleskoj«^[236]

Knjiga, koju ovim činimo pristupačnom publici koja govori engleski, dajući je na njenom jeziku, napisana je pre više od 40 godina. Tada je autor bio mlad, bilo mu je 24 godine, i njegovo delo nosi pečat njegove mladosti i u dobrom i u lošem smislu, zbog čega se on nikako ne stidi. Inicijativa da se ono prevede na engleski nikako nije potekla od njega. Ipak, neka mu bude dopušteno da kaže nekoliko reči, »da navede svoje razloge«, zašto ne treba sprečiti da se pojavi ovaj prevod.

Stanje stvari opisano u ovoj knjizi pripada danas — bar što se Engleske tiče — najvećim delom prošlosti. Mada se to u priznatim udžbenicima ne pominje izričito, ipak kao zakon moderne političke ekonomije važi da kapitalistička proizvodnja ukoliko se više razvija utoliko se manje može držati sitničarske prakse prevara i kaišarenja, čime se odlikuju njeni raniji stupnjevi. Sitna lukavstva poljskog Jevrejina, predstavnika evropske trgovine na njenom najnižem stupnju, trikovi koji mu u njegovom zavičaju donose osobite koristi i nailaze tamo na opštu primenu, ne pomažu mu nimalo čim dođe u Hamburg ili u Berlin. Isto tako je i komisionar, pa bio on Jevrejin ili hrišćanin, koji iz Berlina ili Hamburga dolazi na mančestersku berzu razabrao da se, ako hoće jevtino da kupi pređu ili tkaninu, mora najpre osloboditi onih donekle poboljšanih, ali još uvek bednih manevara i trikova koji u njegovom zavičaju važe kao vrhunac trgovačke mudrosti. I stvarno te prevare i trikovi se više ne isplate na velikom tržištu, gde je vreme novac i gde se trgovački moral razvija do izvesne visine, prosto stoga da se ne bi beskorisno tračili vreme i trud. Isto tako je bilo i u pogledu odnosa fabrikanta i njegovih radnika. Ukidanje zakona o žitu^[163], otkriće kalifornijskih i australijskih zlatnih polja, skoro potpuno potiskivanje domaćeg ručnog tkanja u Indiji, postepeno prodiranje na kinesko tržište, nečuvено brz rast železničkih pruga i parobrodskog saobraćaja u čitavom svetu i drugi manje značajni razlozi su omogućili engleskoj fabričkoj industriji takav kolosalan razvitak da nam stanje iz 1844. u poređenju sa današnjim izgleda srazmerno beznačajno i gotovo primitivno. Međutim, u istoj meri u kojoj se ocrtavao

ovaj napredak, postajala je, na izgled, i krupna industrija moralna. U međusobnoj konkurenciji fabrikantima više nisu mogla pomoći sitna potkradanja radnika. Posao je prerastao takva mizerna sredstva zaradivanja novca; fabrikant-milioner je imao korisnija posla nego da traći vreme na takve sitne marifetluke; takve stvari odgovarale su još samo malim ljudima, kojima je novac bio toliko potreban da su morali grabiti svaki groš ako nisu hteli da podlegnu u konkurenciji. Tako je nestalo truck-sistema; usvojen je zakon o desetočasovnom radnom danu^[237] i niz sitnijih reformi — sve ono što je direktno protivrečilo duhu slobodne trgovine i neobuzdane konkurencije, a što je u istoj meri konkurenciju krupnog kapitaliste činilo nadmoćnijom u odnosu na njegove slabije kolege.

Dalje. Ukoliko je industrijsko preduzeće bilo veće, ukoliko je više radnika bilo u njemu zaposleno, utoliko su veće bile štete i poslovni gubici pri svakom konfliktu sa radnicima. Stoga je s vremenom zavladao nov duh među fabrikantima, naročito među najkrupnijima. Oni se naučiše da izbegavaju nepotrebne konflikte, da se mire sa činjenicom postojanja i moći tredjuniona, pa čak i to da u štrajkovima — samo ako su započeti u zgodno vreme — nalaze odlično sredstvo za ostvarenje svojih sopstvenih ciljeva. I tako su najkrupniji fabrikanti, pređašnje vojskovođe u borbi protiv radničke klase, bili sada prvi u propovedanju mira i harmonije. A za to su imali dobrih razloga.

Svi su ti ustupci pravdi i čovekoljublju bili, u stvari, samo sredstva da se ubrza koncentracija kapitala u mali broj ruku i da se unište manji konkurenti, koji bez pomenutih ekstraprihoda nisu mogli opstati. U rukama tog malog broja krupnih kapitalista ona sitna cedenja iz ranijih godina ne samo što su izgubila svaku vrednost već su sada bila upravo smetnja širokom razmahu posla. I tako je sad razvitak kapitalističke proizvodnje, bar u najvažnijim industrijskim granama — jer u manje važnim to nikako nije slučaj — sam dospeo dotle da ukloni sve one manje terete koji su u ranijim godinama pogoršavali sudbinu radnika. Na taj način se sve više isticala velika istina da uzrok bede radničke klase ne treba tražiti u onim sitnim neprilikama, već u samom kapitalističkom sistemu. Radnik prodaje kapitalisti svoju radnu snagu za izvesnu sumu dnevno. Za manji broj časova rada on je već reprodukovao vrednost te sume. Ali po svom radnom ugovoru on mora još nekoliko časova raditi besplatno da bi ispunio svoj radni dan. Vrednost koju on proizvede za ovih još nekoliko sati viška rada, jeste višak vrednosti koji kapitalistu ništa ne košta, a ipak ulazi u njegov džep. To je osnov sistema koji sve više cepa civilizovano društvo nadvoje, s jedne strane mali broj Rothschilda i Vanderbilta, sopstvenika svih sredstava za proizvodnju i sredstava za život, a s druge, na ogromnu masu najamnih radnika koji nisu sopstvenici ničeg osim svoje radne snage. A da za takav ishod stvari nije kriva ova ili ona sporednija neprilika, već jedino sam sistem — to je činjenica koju je razvitak kapitalizma u Engleskoj danas jasno osvetlio.

Dalje. Česte epidemije kolere, tifusa, boginja i drugih bolesti ubedili su britanskog buržuja u preku nužnost da svoje gradove učini zdravim ako ne želi da i on i njegova porodica padnu kao žrtve tih zaraza. Stoga su najgora zla opisana u ovoj knjizi danas uklonjena, ili bar učinjena manje upadljivim. Kanalizacija je uvedena ili popravljena, a kroz mnoge najgore među »rdavim kvartovima« prosečene su široke ulice. »Male Irske« je nestalo, a sada dolaze na red i »Seven Dials«^[238]. Ali šta je s tim? Čitavi okruzi koje sam 1844. mogao opisati još kao gotovo idilične, sada su sa povećanjem gradova zapali u isto stanje propadanja, bede i nemogućnosti da se u njima stanuje. Svinje i gomele dubreta se doduše više ne trpe. Buržoazija je još više napredovala u veštini prikrivanja nesreća radničke klase. Ali da nije učinjen nikakav bitni napredak u pogledu radničkih stanova, to potpuno dokazuje izveštaj kraljevske komisije »on the Housing of the Poor«¹ od 1885^[239]. Isto je tako i u svemu drugom. Policijske naredbe su učestale kao pečurke posle kiše; ali one mogu samo ograničiti bedu radnika, ukloniti je ne mogu.

No dok je Engleska prevazišla rano stanje kapitalističke eksploatacije koje sam ovde opisao, u drugim je zemljama ono tek nastalo. Francuska, Nemačka i pre svega Amerika su strašni rivali koji, kao što sam još 1844. predvideo, sve više potkopavaju industrijski monopol Engleske. Njihova industrija je mlada u poređenju sa engleskom, ali ona se razvija daleko većom brzinom nego engleska, i danas se već nalazi na istom stupnju razvitka na kojem je 1844. stajala engleska. Naročito je frapantna paralela s Amerikom. Spoljne okolnosti su za američku radničku klasu svakako drukčije, ali su ekonomski zakoni rada isti, pa oruda i rezultati, iako nisu u svakom pogledu identični, moraju ipak pripadati istoj kategoriji. Stoga i u Americi zapažamo istu borbu za kraći, zakonom utvrđeni radni dan, naročito za žene i decu po fabrikama; nalazimo tamo truck-sistem u punom procvatu i u seoskim predelima cottage-sistem^[240], kojima se »bosses«², kapitalisti i njihovi zastupnici, služe kao sredstvom vladanja nad radnicima. Kad sam 1886. dobio američke listove sa izveštajima o velikom štrajku pensilvanskih rudara u distriktu Connelsville, učinilo mi se da čitam svoj opis štrajka ugljara u severnoj Engleskoj 1844^[241]. Ista varanja radnika lažnim merenjem; isti truck-sistem; isti pokušaj da se otpor rudara slomi poslednjim uništavajućim sredstvom kapitaliste: izbacivanjem radnika iz stanova koji pripadaju upravi rudokopa.

Dve okolnosti su godinama sprečavale da se u Americi u punom svetlu pokažu neizbežne posledice kapitalističkog sistema. Te okolnosti su mogućnost dobijanja u posed jevtinog zemljišta i priliv doseljenika. One su mnogo godina omogućavale velikoj masi američkih građana da se još od mladićkog doba »povuku« od najamnog rada i da postanu farmeri, trgovci ili čak i preduzimači, dok su teška sudbina

¹ o stanovima siromašnih — ² poslodavci

najamnog rada, proleterski položaj za ceo život, dopali većinom useljenicima. Iz tog ranog stadijuma Amerika je, međutim, već izišla. Beskrajne prašume su iščezle, a još beskrajnije prerije prelaze sve brže i brže iz ruku federacije i pojedinih država u ruke privatnih posjednika. Veliki ventil sigurnosti protiv nastajanja stalne proleterske klase praktično je prestao da deluje. Danas u Americi postoji klasa doživotnih, pa čak i naslednih proletera. Jedna nacija od 60 miliona, koja se uporno i sa velikim izgledima na uspeh bori da postane vodeća industrijska nacija sveta, ne može dugo vremena da uvozi svoju klasu najamnih radnika izvana; pa ni onda kad bi priliv useljenika u njenu zemlju dostizao svake godine broj od pola miliona. Tendencija kapitalističkog sistema da se društvo na kraju krajeva podeli na dve klase — na mali broj milionera s jedne strane i veliku masu ljudi koja živi samo od najamnog rada, s druge strane, ta tendencija, mada stalno sprečavana i ograničavana drugim silama nigde ne deluje većom snagom nego u Americi; i rezultat je bio stvaranje klase američkih najamnih radnika domorodaca, koji doduše u odnosu na doseljenike čine aristokratiju klase najamnih radnika, no ipak postaju svakim danom sve svesniji svoje solidarnosti sa ovima i svoju sadašnju osuđenost na doživotni najamni rad osećaju tim oštrije što su im još uvek u sećanju prošli dani kad je bilo srazmerno lako popeti se na viši društveni položaj. Stoga je i radnički pokret u Americi krenuo s pravom američkom energijom i pošto se, s one strane Atlantskog okeana, stvari razvijaju najmanje dvaput brže nego u Evropi, mogli bismo još doživeti i to da Amerika u tom pogledu preuzme vodstvo.

U ovom prevodu ja nisam pokušao da knjigu prilagodim današnjem stanju stvari, tj. da navedem pojedine promene nastale od 1844. To nisam učinio iz sa dva razloga. Prvo, što bih time morao obim knjige udvostručiti. A drugo, prva sveska Marxovog *Kapitala* daje podroban prikaz položaja britanske radničke klase počev otprilike od 1865, tj. od vremena kad je britanski industrijski prosperitet dostigao svoj vrhunac. Ja bih, dakle, morao da ponavljam ono što je Marx kazao.

Nije uopšte nužno da napominjem da se opšte teorijsko gledište ove knjige — u filozofskom, ekonomskom i političkom pogledu — nika-ko ne poklapa potpuno sa mojim sadašnjim gledištem. Godine 1844. još nije postojao moderni internacionalni socijalizam, koji se od tada, blagodareći pre svega i gotovo isključivo Marxovim postignućima, razvio u nauku. Moja knjiga predstavlja jednu fazu njegovog embrionalnog razvitka. I kao što čovečji embrion u najranijim stupnjevima svog razvitka još uvek reprodukuje škrge naših predaka, riba, tako i ova knjiga svuda odaje tragove porekla modernog socijalizma od jednog od njegovih predaka — nemačke klasične filozofije. Tako sam veliku važnost polagao — naročito u zaključku — na tvrđenje da komunizam nije samo partijska doktrina radničke klase već i teorija čiji je krajnji cilj oslobođenje celog društva, pa i kapitalista, iz sadašnjih skućenih odnosa. Ovo je u apstraktnom smislu tačno, ali u praksi

ispada većinom gore nego beskorisno. Dokle god posedičke klase ne samo da nemaju nikakve potrebe za oslobodenjem, već se svim silama čak suprotstavljaju oslobodenju radničke klase, dotle će radnička klasa biti prinuđena da socijalni prevrat sama priprema i sprovodi. Francuski buržuj su 1789. oslobodenje buržoazije isto tako proglašavali za emancipaciju celokupnog ljudskog roda; ali plemstvo i sveštenstvo nisu hteli to da uvide; ovo tvrđenje se — mada je tada bilo neosporna, apstraktna, istorijska istina ukoliko se odnosilo na feudalizam — izvrгло uskoro u golu sentimentalnu frazu i sasvim iščezlo u ognju revolucionarne borbe. I danas ima ljudi koji sa svoga višeg, nepartijskog stanovišta propovedaju radnicima nekakav uzvišeni socijalizam koji stoji iznad svih klasnih suprotnosti i klasnih borbi. Ali to su ili novajlije koje imaju još mnogo da uče, ili pak najgori nepriatelji radnika, vuci in jagnjećoj koži.

U tekstu je rečeno da jedan periodični ciklus velikih industrijskih kriza traje pet godina. Tako je bar izgledalo sudeći po toku događaja od 1825. do 1842. Ali istorija industrije od 1842. do 1868. je dokazala da su stvarni periodi desetogodišnji, da su međukrise bile sekundarne prirode, i da su od 1842. sve više iščezavale. Od 1868. stanje stvari se opet promenilo; ali o tome docnije.

Nisam hteo da se upuštam u to da iz teksta izbacujem mnoga proricanja, naročito proricanja o predstojećoj socijalnoj revoluciji u Engleskoj, koju sam u svome mladićkom žaru video u bliskoj budućnosti. Nemam razloga da sebe i svoj rad predstavim boljim nego što smo u stvari tada bili. Čudnovato je ne to što se mnoga od tih proricanja nisu ostvarila, već to što su se tako mnoga ostvarila, i što je posle toga, usled nemačke, a naročito američke konkurencije, zaista nastupio kritičan položaj engleske industrije koji sam ja onda predvideo svakako u suviše bliskoj budućnosti. U tom pogledu moguće mi je — a obavezan sam — da knjigu dovedem u sklad sa današnjim stanjem stvari. To činim unoseći ovamo članak koji se pod naslovom *Engleska 1845. i 1885*¹ pojavio u londonskom listu »Commonweal« od 1. marta 1885.

London, 25. februara 1886.

Prema: Friedrich Engels,
»The Condition of the Working Class
in England in 1844,
New York 1887.

Prevod s engleskog

¹ Vidi u ovom tomu, str. 156 - 161.

[O petnaestogodišnjici Pariske komune^[242]]

Večeras, radnici celog sveta proslavljaju zajedno s vama godišnjicu najslavnije i najtragičnije etape u razvitku proletarijata. Prvi put u svojoj istoriji radnička klasa je 1871. u jednoj velikoj prestonici osvojila političku vlast. Sve to je, na žalost, prošlo kao jedan san! Pritisnuta s jedne strane najamnicima bivšeg francuskog carstva i Prusima s druge strane, Komuna je bila brzo ugušena u nečuvenom pokolju koji se nikad neće zaboraviti. Pobedonosna reakcija nije više znala ni za kakve granice; izgledalo je da je socijalizam udavljen u krvi, a proletarijat zauvek osuđen na ropstvo.

Petnaest godina je prošlo od tog poraza. Za to vreme u svim zemljama vlast, koja je u službi vlasnika zemlje i kapitala, nije prezala ni pred čim da dokrajči poslednje plamičke radničke pobune. A šta se postiglo?

Pogledajte oko sebe. Revolucionarni radnički socijalizam življi nego ikad, danas je snaga pred kojom svuda drhte vladajuće klase, francuski radikali kao i Bismarck, američki berzanski kraljevi kao i car svih Rusa.

Ali to nije sve.

Mi smo došli dotle da svi naši protivnici, ma šta radili, i protiv svoje volje rade za nas.

Oni su verovali da su ubili Internacionalu — ali danas je međunarodno jedinstvo proletera, bratstvo među revolucionarnim radnicima raznih zemalja, hiljadu puta jače i šire nego što je bilo pre Komune. Internacionali nije više potrebna organizacija u pravom smislu reči; ona živi i raste spontanom i žarkom saradnjom radnika Evrope i Amerike.

U Nemačkoj Bismarck je iscrpao sva sredstva, pa i ona najprljavija, da uguši radnički pokret. Rezultat: pre Komune imao je posla sa četiri socijalistička poslanika; njegovi progoni su doveli do toga da ih je danas izabrano dvadeset i pet. A nemački proleter i smeju se velikom kancelaru, koji ne bi mogao da vrši bolju revolucionarnu propagandu da je za to bio plaćen.

U Francuskoj nametnuli su vam izbor po listama^[243], buržoasko glasanje par excellence, namerno pronadeno da bi se osigurao isključivi izbor advokata, novinara i drugih političkih avanturista, glasnogovornika kapitala. A što je donelo buržoaziji to glasanje bogataša? Ono je stvorilo, usred francuskog parlamenta, jednu radničku revolucionarnu partiju, čija je sama pojava na sceni bila dovoljna da unese metež u redove svih građanskih stranaka.

Evo gde smo. Svi događaji okreću se u našu korist. Mere koje su najbolje proračunate da zaustave napredak proletarijata samo ubrzavaju njegovo pobedonosno napredovanje. I sam se neprijatelj bori, osuđen je da se bori za nas. A on je tako i toliko dobro radio da danas, 18. marta 1886, od rudara-proletera u Kaliforniji i onih iz Avejrona do rudara-robijaša u Sibiru isti se krik podiže iz grudi hiljada radnika:

»Živela Komuna! Živeo međunarodni savez radnika!«

Napisano 15. marta 1886.

Objavljeno u nedeljnom listu

«Le Socialiste», br. 31

od 27. marta 1886.

Prevod s francuskog

Ludwig Feuerbach
i kraj klasične nemačke filozofije^[244]

LUDWIG FEUERBACH
UND DER AUSGANG DER
KLASSISCHEN DEUTSCHEN PHILOSOPHIE

VON

FRIEDRICH ENGELS

REVIDIRTER SONDER-ABDRUCK AUS DER „NEUEN ZEIT“

MIT ANHANG:

KARL MARX ÜBER FEUERBACH
VOM JAHRE 1845.

STUTTGART
VERLAG VON J. H. W. DIETZ
1888.

Naslovna strana revidiranog posebnog izdanja
Stuttgart 1888.

Predgovor

U predgovoru *Prilogu kritici političke ekonomije*, Berlin 1859, Karl Marx kaže kako smo se on i ja 1845. u Briselu dali na posao da »zajednički razradimo suprotnost našega shvatanja« — naime, materijalističkog shvatanja istorije, koje je naročito Marx razradio — »prema ideološkom shvatanju nemačke filozofije, u stvari da se razračunamo sa svojom nekadašnjom filozofskom savešću. Tu nameru smo izveli u obliku kritike filozofije posle Hegela. Rukopis^[245], dve debele sveske u oktavu, već je odavno bio stigao izdavaču u Vestfalskoj, kad primismo vest da se zbog promenjenih okolnosti ne može štampati. Prepuštismo rukopis glodarskoj kritici miševa utoliko radije što je naš glavni cilj — da stvar razjasnimo sebi samima — bio postignut.«

Otada je proteklo preko četrdeset godina i Marx je umro, a da se ni jednom od nas nije pružila prilika da se vratimo na taj predmet. O našem odnosu prema Hegelu mi smo se mestimično izjašnjavali, ali nigde opširno i sistematski. Na Feuerbacha, koji ipak u izvesnom pogledu predstavlja sponu između Hegelove filozofije i našeg shvatanja nismo se više nikad vratili.

U međuvremenu je Marxov pogled na svet našao predstavnike daleko preko granica Nemačke i Evrope i na svim književnim jezicima sveta. S druge strane, klasična nemačka filozofija doživljava u inostranstvu, naročito u Engleskoj i Skandinaviji, neku vrstu preporoda. Izgleda da su se čak u Nemačkoj već zasitili onih prosjačkih eklektičkih čorbi koje se tamo na univerzitetima kusaju pod imenom filozofije.

Pod takvim okolnostima učinilo mi se da se sve više nameće potreba da se kratko i povezano izloži naš odnos prema Hegelovoj filozofiji, kako smo od nje polazili i kako smo se s njom rastali. A isto tako mi je izgledalo da je na nama još ostao dug časti — da odamo puno priznanje uticaju koji je Feuerbach, više od svih drugih filozofa posle Hegela, izvršio na nas u našem periodu »Sturm und Drang«-a. Stoga sam se rado odazvao pozivu uredništva časopisa »Die Neue

Zeit« da napišem kritički prikaz Starckeove knjige o Feuerbachu. Moj rad je objavljen u 4. i 5. svesci toga časopisa za godinu 1886, a ovde izlazi u posebnom, pregledanom izdanju.

Pre nego što sam ove redove poslao u štampu, još jedanput sam potražio i razgledao stari rukopis iz 1845/46. Odeljak o Feuerbachu nije dovršen. Dvršeni deo sastoji se iz izlaganja materijalističkog shvatanja istorije, koje samo dokazuje koliko je nepotpuno tada još bilo naše poznavanje ekonomske istorije. Kritike samog Feuerbachovog učenja tamo nema; zato je taj rukopis bio neupotrebljiv za sadašnji cilj. Ali sam zato u jednoj staroj svesci Marxovoj našao jedanaest teza o Feuerbachu¹, koje ovde objavljujem u dodatku. To su zabeleške, napisane na brzinu, koje je kasnije trebalo razraditi; one nikako nisu bile namenjene za štampu, ali su od neocenjive vrednosti kao prvi dokument koji sadrži genijalnu klicu novog pogleda na svet.

London, 21. februara 1888.

Friedrich Engels

¹ Vidi u 6. tomu ovog izdanja, str. 5 - 7 i 455 - 457.

I

Ovaj spis* nas vraća u period koji je vremenski za dobar ljudski vek iza nas, ali je današnjem naraštaju u Nemačkoj postao tako tuđ, kao da je već udaljen od nas čitav vek. Pa ipak je to bio period pripremanja Nemačke za revoluciju od 1848; i sve što se posle toga kod nas dešavalo samo je nastavak 1848, izvršavanje testamenta revolucije.

Kao u Francuskoj u 18. veku, tako je i u Nemačkoj u 19. veku filozofska revolucija bila uvod u politički slom. Ali, kako su različito izgledale te dve revolucije! Francuzi u otvorenoj borbi s celom zvaničnom naukom, s crkvom, često i s državom; njihovi spisi štampani u inostranstvu, u Holandiji ili u Engleskoj, a njima samima često je pretela Bastilja. Naprotiv, Nemci su bili — profesori, učitelji omladine postavljeni od države, njihovi spisi priznati udžbenici, a završni sistem svega razvitka, Hegelov, bio je čak podignut u neku ruku na rang kraljevsko-pruske državne filozofije! Pa zar se iza tih profesora, iza njihovih pedantno-nejasnih reči, u njihovim glomaznim, dosadnim rečenicama mogla skrivati revolucija? Zar nisu baš oni ljudi koji su tada važili kao predstavnici revolucije, liberali, bili najžešći protivnici te filozofije koja je smučivala glave? Ali to što nisu videli ni vlada ni liberali, video je već 1833. bar jedan čovek, a taj čovek je — Heinrich Heine^[246].

Uzmimo jedan primer. Nijedna filozofska postavka nije naišla na toliku zahvalnost ograničenih vlada i na gnev isto tako ograničenih liberala koliko čuvena Hegelova postavka:

«Sve što je stvarno — razumno je, a sve što je razumno — stvarno je.»^[247]

Pa to je zaista jasno značilo proglasiti za sveto sve što postoji, dati filozofski blagoslov despotizmu, policijskoj državi, kabinetском pravosuđu, cenzuri. A tako je to i shvatio Friedrich Wilhelm III,

* *Ludwig Feuerbach* von C. N. Starcke, Dr. Phil. — Stuttgart, Ferd. Enke, 1885.

tako su to shvatili i njegovi podanici. Ali kod Hegela nipošto nije sve što postoji u isti mah i stvarno. Atribut stvarnosti kod Hegela pripada samo onom što je ujedno nužno;

»u svom razvitku stvarnost se ispoljava kao nužnost«;

zato za njega nije nikako svaka vladina mera — Hegel sam navodi primer »neke poreske ustanove«^[248] — u isti mah i stvarna. Ali ono što je nužno, ispoljava se, u poslednjoj instanci, i kao razumno, i Hegelova postavka, primenjena na tadašnju prusku državu, prema tome, samo znači: ova država je razumna, odgovara razumnosti, ukoliko je nužna. Pa ako nam se ipak čini da ona ne valja, ali produžava da postoji uprkos tome što ne valja, onda nevaljalstvo vlade nalazi svoje opravdanje i svoje objašnjenje u isto takvom nevaljalstvu podanika. Tadašnji Prusi imali su vladu koju su zaslužili.

Ali stvarnost kod Hegela nipošto nije atribut koji je svojstven datom društvom ili političkom poretku pod svim okolnostima i u svim vremenima. Naprotiv. Rimsko Carstvo koje ju je potisnulo. Francuska monarhija postala je 1789. toliko nestvarna, tj. lišena svake nužnosti, toliko nerazumna, da ju je morala uništiti velika revolucija, o kojoj Hegel uvek govori s najvećim oduševljenjem. Tu je, dakle, monarhija bila nestvarna, revolucija stvarna. I tako u toku razvitka sve što je ranije bilo stvarno postaje nestvarno, gubi svoju nužnost, svoje pravo na postojanje, svoju razumnost; na mesto stvarnog koje umire stupa nova, za život sposobna stvarnost — mirnim putem, ako je staro dovoljno razborito da bez opiranja umre, nasilno, ako se ono protivi toj nužnosti. I tako se Hegelova postavka usled same Hegelove dijalektike izvrće u svoju suprotnost: sve što je stvarno u oblasti ljudske istorije postaje vremenom nerazumno, nerazumno je, dakle, već po samom svom opredeljenju, već je unapred opterećeno nerazumnošću; a sve što je razumno u glavama ljudi određeno je da postane stvarno, ma koliko protivrećilo postojećoj prividnoj stvarnosti. Postavka o razumnosti svega stvarnog rastvara se po svima pravilima Hegelovog metoda mišljenja u drugu postavku: sve što postoji vredno je da propadne^[249].

U tome je baš i bio pravi značaj i revolucionarni karakter Hegelove filozofije (a na nju, koja završava ceo razvitak od Kanta naovamo, moramo se ovde ograničiti) što je ona jednom zauvek raščistila s konačnošću svih rezultata ljudskog mišljenja i delanja. Istina koju je trebalo u filozofiji spoznavati, kod Hegela više nije bila zbir gotovih dogmat-skih postavki koje, kad su jednom nadene, treba samo naučiti napamet; istina se sada sastojala u samom procesu spoznaje, u dugom istorijskom razvitku nauke, koja se uzdiže od nižih na sve više stepene spoznaje, a da nikad ne dospeva — pronalaženjem neke takozvane apsolutne istine — do tačke od koje više ne može dalje, gde joj ništa drugo ne preostaje nego da skrsti ruke i da se divi stečenoj apsolutnoj istini. A kako je u oblasti filozofske, tako je i u oblasti svake druge spoznaje

pa i praktičnog delanja. Kao ni spoznaja, ne može ni istorija dostići svoj potpuni završetak u nekom savršenom, idealnom stanju čovečanstva; savršeno društvo, savršena »država« — to su stvari koje mogu postojati samo u mašti. Naprotiv svi istorijski poreci koji se redaju jedan za drugim samo su prolazni stupnjevi u beskrajnom toku razvitka ljudskog društva od nižeg ka višem. Svaki je stupanj nužan, dakle, opravdan za vreme i za uslove iz kojih je nastao; ali on postaje prestareo i neopravdan u odnosu na nove, više uslove, koji se postepeno razvijaju u njegovom sopstvenom krilu; on mora da ustupi mesto višem stupnju, koji i sam u svoje vreme propada i nestaje. Kao što buržoazija posredstvom krupne industrije, konkurencije i svetskog tržišta praktično razara sve stabilne, starinske i vekovima poštovane institucije, tako i ova dijalektička filozofija razara sve predstave o konačnoj apsolutnoj istini i apsolutnim stanjima čovečanstva, koji odgovaraju toj istini. Za nju nema ničega konačnog, apsolutnog, svetog; ona na svemu i u svemu otkriva prolaznost, i ništa pred njom ne može postojati sem neprekidnog procesa nastajanja i nestajanja, uzdizanja bez kraja od nižega ka višem, a ona sama nije ništa drugo nego odraz toga procesa u mislećem mozgu. Ona ima, svakako, i konzervativnu stranu: ona priznaje opravdanost određenih stupnjeva spoznaje i društva za njihovo vreme i njihove uslove; ali nimalo više. Konzervativizam tog shvatanja je relativan, njegov revolucionarni karakter je apsolutan — to je jedino apsolutno što dijalektička filozofija priznaje.

Nije potrebno da ovde ulazimo u pitanje da li je to shvatanje sasvim u skladu sa sadašnjim stanjem prirodnih nauka, koje samom postojanju zemlje proriču mogući, a njenju nastanljivosti prilično siguran kraj, i koje, prema tome, priznaju da ljudska istorija ima ne samo uzlaznu nego i silaznu liniju. Mi smo svakako još dosta daleko od prekretnice od koje istorija društva počinje da opada, i ne možemo tražiti od Hegelove filozofije da se bavi predmetom koji u njeno vreme prirodne nauke još uopšte nisu stavile na dnevni red.

Ali ono što ovde zaista treba reći jeste: proces razvitka, kako je gore izložen, Hegel nije ovako oštro izložio. On je nužan zaključak iz njegovog metoda, ali ga Hegel sam nikad nije s takvom izričitošću izveo. I to iz prostog razloga što je bio primoran da stvara sistem, a sistem filozofije mora, po uobičajenim zahtevima, da se završava nekom apsolutnom istinom. Ma koliko da Hegel, naročito u svojoj *Logici*, naglašava da ta večita istina nije ništa drugo nego sam logični, odnosno istorijski proces, ipak je prinuđen da tom procesu postavi neki kraj, naprosto zato što sa svojim sistemom mora negde da dode do kraja. U *Logici* on taj kraj može opet pretvoriti u početak, time što se završna tačka, apsolutna ideja — koja je samo utoliko apsolutna, ukoliko on apsolutno ništa ne može reći o njoj, — »otuduje«, tj. preobražava u prirodu, a kasnije se u duhu, tj. u mišljenju i u istoriji, opet vraća samoj sebi. Ali na kraju cele filozofije ovakvo vraćanje na početak moguće je samo jednim putem, a taj se sastoji u tome što će se kao konac isto-

rije smatrati da čovečanstvo dolazi do spoznaje baš te apsolutne ideje i što će se izjaviti da je ta spoznaja apsolutne ideje postignuta u Hegelovoj filozofiji. Ali time se sav dogmatski sadržaj Hegelovog sistema proglašava za apsolutnu istinu, u protivrečnosti s njegovim dijalektičkim metodom, koji ruši sve što je dogmatsko; time revolucionarnu stranu Hegelove filozofije ugušuje nabujala konzervativna strana. A to što važi za filozofsku spoznaju, važi i za istorijsku praksu. Čovečanstvo koje je, u ličnosti Hegela, dospelo dotle da izradi apsolutnu ideju, mora i u praksi uspeti da tu apsolutnu ideju sprovede u stvarnost. Prema tome, praktični politički zahtevi koje apsolutna ideja postavlja savremenima ne smeju biti suviše veliki. I tako na kraju *Filozofije prava* nalazimo da bi se apsolutna ideja imala ostvariti u onoj staleškoj monarhiji koju je Friedrich Wilhelm III tako uporno i uzalud obećavao svojim podanicima, dakle u jednoj ograničenoj i umerenoj indirektnoj vladavini imućnih klasa, prilagođenoj tadašnjim nemačkim malogradanskim prilikama; uz to nam se još spekulativnim putem dokazuje nužnost plemstva.

Prema tome, unutrašnje potrebe sistema potpuno su dovoljne da bi objasnile kako je pomoću jednog skroz revolucionarnog metoda mišljenja izveden jedan vrlo mlak politički zaključak. Specifični oblik toga zaključka potiče, svakako, otuda što je Hegel bio Nemač, pa mu je, kao i njegovom savremeniku Goetheu, pozadi visio komad filistarskog perćina. Goethe i Hegel su bili, svaki u svojoj oblasti, olimpijski Zevs, ali se ni jedan ni drugi nikad nije mogao potpuno osloboditi nemačkog filistarstva.

Ipak sve to nije sprečilo Hegelov sistem da obuhvati neuporedivo veću oblast nego ma koji raniji sistem i da u toj oblasti razvije bogatstvo misli koje još i danas zadivljuje. Fenomenologija duha (koja bi se mogla nazvati paralelom embriologije i paleontologije duha, razvitkom individualne svesti kroz njene različite stupnjeve, shvaćenim kao skraćena reprodukcija stupnjeva kroz koje je istorijski prošla svest ljudi), logika, filozofija prirode, filozofija duha, ova poslednja opet razrađena u svojim pojedinim istorijskim podvrstama: filozofija istorije, prava, religije, istorija filozofije, estetika itd. — u svim tim različitim istorijskim oblastima Hegel radi na tome da pronade i dokaže opštu osnovnu nit razvitka. A kako je on bio ne samo stvaralački genije nego i čovek enciklopedijske učenosti, njegovi radovi u svima oblastima čine epohu. Razume se samo po sebi da su ga potrebe »sistema« dosta često primoravale da pribegava onim nasilnim konstrukcijama zbog kojih njegovi sićušni protivnici i danas još podižu strahovitu dreku. Ali te konstrukcije su samo okvir i skele njegovog dela; ko se bez potrebe ne zadržava na njima, nego dublje prođe u grandioznu zgradu, taj nalazi nebrojena blaga koja su i dan danas sačuvala svoju punu vrednost. Kod svih filozofa je baš »sistem« ono što je prolazno, i to baš zato što proističe iz neprolazne potrebe ljudskog duha: iz potrebe za savlađivanjem svih protivrečnosti. Ali

pošto su sve protivrečnosti jednom zauvek odstranjene, stigli smo do takozvane apsolutne istine; svetska istorija se završila, a ipak treba da se produži, mada joj nije ostalo više ništa da uradi — dakle nova, nerešiva protivrečnost. Čim smo razumeli — a u tome nam zaista niko nije pomogao tako mnogo kao sam Hegel — da takav zadatak filozofije ne znači ništa drugo već zadatak da jedan pojedinačni filozof uradi to što jedino celokupno čovečanstvo u svom progresivnom razvoju može da uradi, čim smo to razumeli, svršeno je i sa čitavom filozofijom u dosadašnjem smislu reči. Onda mi napuštamo »apsolutnu istinu«, koja je tim putem i za svakog pojedinca nedostižna, a mesto toga tražimo dostižne relativne istine na putu pozitivnih nauka i povezivanja njihovih rezultata posredstvom dijalektičkog mišljenja. Sa Hegelom se završava filozofija uopšte; s jedne strane, zato što on u svome sistemu na izvanredan način obuhvata sav njen razvitak, s druge strane, zato što nam on, mada nesvesno, pokazuje put iz toga lavirinta sistemâ ka stvarnoj pozitivnoj spoznaji sveta.

Razumljivo je kakvo je ogromno dejstvo ovaj Hegelov sistem morao proizvesti u filozofski obojenoj atmosferi Nemačke. To je bio trijumfalni marš koji je trajao decenijama i koji nipošto nije pre-stao Hegelovom smrću. Naprotiv, baš su godine 1830. do 1840. bile godine isključive vladavine »hegelovstva«, koje je čak zarazilo, više ili manje, svoje protivnike; baš su u to vreme Hegelova shvatanja najobilnije prodrla, svesno ili nesvesno, u razne nauke, te su oplo-divala i popularnu literaturu i dnevnu štampu, iz kojih obična »obra-zovana svest« crpe materijal za svoje misli. Ali ta pobeda na celoj liniji bila je samo predigra jedne unutrašnje borbe.

Učenje Hegelovo, uzeto u celini, ostavljalo je, kao što smo videli, mnogo mesta za najrazličitija praktična partijska shvatanja; a praktični značaj su imale u tadašnjoj teorijskoj Nemačkoj pre svega dve stvari: religija i politika. Ko je najveću važnost polagao na Hegelov sistem, taj je u ovim dvema oblastima mogao biti prilično konzervativan; ko je pak za najvažnije smatrao dijalektički metod, taj je i u religiji i u politici mogao da pripada krajnjoj opoziciji. Sam Hegel je, izgleda, uprkos dosta čestim revolucionarnim izlivima gneva u svojim delima, uglavnom naginjao više na konzervativnu stranu; nije ga uzalud stajao njegov sistem mnogo više »mučnog rada misli« nego njegov metod. Pred kraj tridesetih godina sve se jasnije ispoljio rascep u Hegelovoj školi. Levo krilo, takozvani mladohegelovci, napuštali su u borbi protiv pijetističkih ortodoksa i feudalnih reakcionara deo po deo onu filozofski-otmenu uzdržljivost prema gorućim dnevnim pitanjima koja je njihovom učenju dotle obezbeđivala toleranciju, i štaviše, pro-tekciju od strane države; a kad su se 1840. ortodoksnu bogomoljstvo i feudalno-apsolutistička reakcija s Friedrichom Wilhelmom IV popeli na presto, otvoreno opredeljivanje postalo je neizbežno. Borba se još vodila filozofskim oružjem, ali ne više za apstraktno-filozofske ciljeve; radilo se neposredno o uništenju tradicionalne religije, i postojeće

države. Dok su se u »Deutsche Jahrbücher«⁽²⁵⁰⁾ praktični krajnji ciljevi pojavljivali još pretežno u filozofskom ruhu, mladohegelovska škola u »Rheinische Zeitung«⁽²⁵¹⁾ istupala je od 1842. direktno kao filozofija radikalne buržoazije koja se uzdizala, i toj školi filozofski plašiti je bio potreban samo radi obmanjivanja cenzure.

Ali politika je tada bila vrlo trnovita oblast, te je zato glavna borba bila uperena protiv religije. A ta borba je, naročito od 1840, bila indirektno takođe politička borba. Prvi ju je pokrenuo Straußov *Das Leben Jesu* 1835. Protiv teorije o postanku jevandelskih mitova, izložene u toj knjizi, kasnije je istupio Bruno Bauer, dokazujući da su čitav niz jevandelskih priča fabrikovali sami autori. Raspra između te dvojice vođena je pod filozofskim ruhom borbe »samosvesti« protiv »supstancije«. Pitanje da li su jevandelske bajke nastale nesvesno-tradicionalnim stvaranjem mita unutar opština ili su ih fabrikovali sami jevandelisti — bilo je naduvano do pitanja da li je u svetskoj istoriji »supstancija« ili »samosvest« odlučujuća pokretačka snaga; naposljetku je došao Stirner, prorok današnjeg anarhizma — Bakunjin je vrlo mnogo uzeo od njega — i nadmašio suverenu »samosvest« svojim suverenim »jedinim«.

Nećemo ulaziti dalje u tu stranu procesa raspadanja Hegelove škole. Za nas je važnije ovo: praktične potrebe borbe protiv pozitivne religije odvele su masu najodlučnijih mladohegelovaca natrag k englesko-francuskom materijalizmu. A tu su oni došli u sukob sa sistemom svoje škole. Dok je za materijalizam priroda jedino stvarno, dotle ona u Hegelovom sistemu predstavlja samo »otudivanje« apsolutne ideje tako reći degradaciju te ideje; na svaki način, mišljenje i njegov misleni proizvod, ideja, je ovde prvobitno, a priroda — izvedeno, ono što uopšte postoji samo zahvaljujući tome što se ideja snishodljivo spušta do njega. I u toj protivrečnosti mladohegelovci su lutali, kako su znali i umeli.

Tada je došla Feuerbachova *Suština hrišćanstva*. Jednim udarcem ona je razvejala u prah protivrečnost, podigavši, bez okolišenja, ponovo na presto materijalizam. Priroda postoji nezavisno od svake filozofije, ona je osnova na kojoj smo mi, ljudi, koji smo i sami proizvod prirode, izrasli; van prirode i ljudi ne postoji ništa, a viša bića, koja je stvorila naša religiozna fantazija, samo su fantastično odražavanje naše sopstvene suštine. Opčinjenost je bila razvejana; »sistem« je bio raskinut i bačen u stranu, protivrečnost razrešena prostim otkrićem da ona postoji samo u uobrazilji. — Čovek treba da je sam doživeo oslobodilačko dejstvo te knjige, da bi sebi mogao stvoriti predstavu o njemu. Oduševljenje je bilo opšte; svi smo mi bili u jedan tren fojrbahovci. Kako je oduševljeno Marx pozdravio novo shvaćanje i koliko je ono — uprkos svim kritičkim ogradama — na njega uticalo, može se čitati u *Svetoj porodici*.¹

¹ Vidi u 5. tomu ovog izdanja, str. 1 - 185.

Čak i greške te knjige doprinosile su njenom neposrednom dejstvu. Beletristički, mestimice čak bombastički stil garantovao je širu publiku i bio je svakako osveženje posle dugih godina apstraktnog i tamnog hegelovstva. To isto važi za prekomerno obogotvorenje ljubavi, koje se, s obzirom na već nesnosnu suverenost »čistog mišljenja«, moglo izviniti, iako se nije moglo opravdati. Ali ne smemo zaboraviti: baš na te dve slabosti Feuerbachove nadovezao se »istinski socijalizam«⁽²⁵²⁾, koji se od 1844. u »obrazovanoj« Nemačkoj širio kao epidemija i koji je na mesto naučnog spoznavanja stavljao beletrističku frazu, a na mesto oslobođenja proletarijata putem ekonomskog preobražaja proizvodnje — oslobođenje čovečanstva posredstvom »ljubavi«, ukratko, taj je »istinski socijalizam« zabasao u odvratnu beletristiku i ljubavnu patetiku, čiji je tipični predstavnik bio gospodin Karl Grün.

Dalje, ne smemo zaboraviti: Hegelova škola se raspala, ali Hegelova filozofija nije bila kritički savladana; Strauß i Bauer izvukli su svaki po jednu njenu stranu i uperili je polemički protiv druge. Feuerbach je sistem razbio i naprosto bacio u stranu. Ali prosto objaviti jednu filozofiju za pogrešnu, još ne znači izići s njome na kraj. Tako moćno delo kao što je Hegelova filozofija, koja je imala takav ogroman uticaj na duhovni razvitak nacije, nije se moglo odstraniti time da se naprosto ignorisalo. Hegelova filozofija je morala biti »ukinuta« u svom sopstvenom smislu, tj. u tom smislu da se njen oblik kritički poništi, ali da se novi sadržaj, koji je kroz nju dobijen, sačuva. Kako je to učinjeno, o tome kasnije.

Za prvi mah je revolucija od 1848. celokupnu filozofiju isto tako bez okolišenja gurnula u stranu, kao Feuerbach svoga Hegela. A time je i Feuerbach sâm bio potisnut u pozadinu.

II

Veliko osnovno pitanje svake, naročito novije filozofije jeste pitanje o odnosu mišljenja prema biću. Još od onog vrlo ranog doba kada su ljudi, nimalo ne poznajući građu svoga sopstvenog tela i podstaknuti prividenjima u snu*, došli do predstave da njihovo mišljenje i osećanje nije delatnost njihovog tela, nego neke zasebne duše koja u tom telu prebiva i koja ga napušta u času smrti — još od toga doba morali su oni razmišljati o odnosu te duše prema spoljnom svetu. Ako se ona u smrti odvajala od tela, produžavala da živi, onda nije bilo povoda da joj se pripisuje još i zasebna smrt; tako je nastala predstava o njenoj besmrtnosti, koja se na tom stupnju razvitka ni pošto ne pojavljuje kao uteha, nego kao udes kome se ne možemo oteti, a često, kao kod Grka, kao nesumnjiva nesreća. Dosadna predstava o ličnoj besmrtnosti nije se rodila iz religiozne potrebe za utehom, nego je posvuđa nastala iz nedoumice, koja je sa svoje strane nikla iz opšte ograničenosti, iz nedoumice šta da se uradi s dušom posle smrti tela, pošto se već jednom postojanje duše pretpostavljalo. Sasvim sličnim putem, personifikacijom prirodnih sila, nastali su prvi bogovi. Oni su pri daljem izgrađivanju religije primali sve više nezemaljski lik, sve dok jednim procesom apstrakcije, gotovo bih rekao procesom destilacije, koji se prirodno pojavljuje u toku duhovnog razvitka, nije najzad u glavama ljudi nastala, iz predstave o mnogim bogovima koji su više ili manje ograničeni i koji jedni druge ograničavaju, predstava o jednom isključivom bogu monoteističkih religija.

Pitanje o tome u kakvom odnosu stoji mišljenje prema biću, duh prema prirodi, ovo najviše pitanje celokupne filozofije ima, dakle, kao i svaka religija, svoj koren u ograničenim i neznačajkim pred-

* Još je i dan-danas kod divljih naroda i varvara na niskom stupnju opšte raširena predstava da su ljudske prilike koje se pojavljuju u snu — duše koje privremeno napuštaju telo; stoga se smatra da je živi čovek odgovoran i za ono što je njegova prilika učinila onom koji je o njemu sanjao. To nalazimo npr. u Thurnu 1884. kod Indijanaca u Gvajani⁽²⁵³⁾.

stavama iz perioda divljaštva. Ali u svojoj potpunoj oštini moglo je ono biti postavljeno, svoj potpuni značaj moglo je ono dobiti tek onda kada se evropsko čovečanstvo probudilo iz dugog zimskog sna hrišćanskog srednjeg veka. Pitanje o tome u kakvom odnosu stoji mišljenje prema biću, koje je uostalom i u sholastici srednjeg veka igralo veliku ulogu, pitanje: šta je prvobitno, duh ili priroda? — to se pitanje zaoštrilo u odnosu na crkvu i dobijalo je ovaj značaj: da li je bog stvorio svet ili svet postoji odvajkada?

Prema tome kako su odgovarali na ovo pitanje, filozofi su se podelili na dva velika tabora. Oni koji su tvrdili da je prvobitan duh, a ne priroda, koji su dakle u krajnjoj liniji pretpostavljali bilo kakvo stvaranje sveta — a to stvaranje je često kod filozofa, npr. kod Hegela, još daleko zapetljanije i manje moguće nego u hrišćanstvu — činili su tabor idealizma. Oni pak koji su smatrali da je priroda prvobitna, pripadaju raznim školama materijalizma.

Ova dva izraza, idealizam i materijalizam, prvobitno ne znače ništa drugo, i u drugom smislu se oni ovdje i ne primenjuju. Kakva zbrka nastaje ako se u njih unosi nešto drugo, videćemo kasnije.

Ali pitanje o odnosu mišljenja prema biću ima još i drugu stranu: kako se odnose naše misli o svetu koji nas okružava prema samom tom svetu? Da li je naše mišljenje sposobno da spozna stvarni svet, da li mi možemo u našim predstavama i pojmovima o stvarnom svetu da damo pravilan odraz stvarnosti? Ovo se pitanje na filozofskom jeziku zove pitanje o istovetnosti mišljenja i bića, i velika većina filozofa odgovara na nj pozitivno. Kod Hegela, npr., taj pozitivni odgovor razume se sam po sebi; jer to što u stvarnom svetu spoznajemo jeste baš njegov misleni sadržaj, jeste ono što svet čini stupnjevitim ostvarenjem apsolutne ideje, one apsolutne ideje koja je negde postojala većito, nezavisno od sveta i pre sveta; a da mišljenje može spoznati sadržaj koji je već od početka misleni sadržaj, jasno je samo po sebi. Isto tako je jasno da je u ovom slučaju ono što treba dokazati prećutno sadržano već u pretpostavci. Ali to Hegela nimalo ne sprečava da iz svog dokaza o istovetnosti mišljenja i bića izvede dalji zaključak: da je njegova filozofija, pošto nju njegovo mišljenje priznaje tačnom, uopšte jedina tačna, i da ta istovetnost mišljenja i bića treba da dobije svoju potvrdu time da čovečanstvo smesta prevede njegovu filozofiju iz teorije u praksu i da preobrazi ceo svet po Hegelovim načelima. Ova iluzija je svojstvena ne samo njemu nego gotovo i svim drugim filozofima.

Ali ima još niz drugih filozofa koji poriču mogućnost spoznaje sveta ili bar iscrpne spoznaje. Njima pripadaju među novijima Hume i Kant, i oni su igrali vrlo značajnu ulogu u razvitku filozofije. Ono što je najbitnije da se opovrgne ovo shvatanje već je rekao Hegel, ukoliko je to sa idealističkog stanovišta bilo moguće. Ono materijalističko što je dodao Feuerbach više je duhovito nego duboko. Najodlučnije opovrgnuće tih, kao i svih drugih, filozofskih buba, jeste

praksa, naime eksperimenat i industrija. Ako pravilnost našeg shvatanja nekog prirodnog procesa možemo dokazati time što ga sami stvaramo, što ga proizvodimo iz njegovih uslova, što ga uz to primoravamo da služi našim ciljevima, onda je svršeno s Kantovom neshvatljivom »stvari po sebi«. Hemijske supstance koje se stvaraju u biljnom i životinjskom telu bile su takve »stvari po sebi« dok ih organska hemija nije počela da proizvodi jednu za drugom. Time je »stvar po sebi« postala stvar za nas, kao npr. boja iz broča, alizarin, koji više ne dobijamo iz korena broča na poljima, nego ga proizvodimo daleko jevtinije i prostije iz katrana kamenog uglja. Kopernikov Sunčev sistem bio je tri stotine godina hipoteza, na koju se čovek mogao kladiti sa sto, hiljadu, deset hiljada prema jedan, ali je to ipak bila samo hipoteza. A kad je Leverrier na osnovu podataka toga sistema izračunao ne samo da mora postojati jedna nepoznata planeta nego i na kome mestu neba ta planeta mora stajati, i kada je Galle zatim tu planetu^[254] zaista našao, Kopernikov sistem je bio dokazan. Ako neokantovci ipak pokušavaju da ožive Kantovo shvatanje u Nemačkoj, a agnostičari Hume-ovo u Engleskoj (gde ono nikad nije izumrlo), onda je to, pošto su ta shvatanja odavno teorijski i praktički pobijena, nazadak u nauci, a u praksi samo stidljiv način kojim materijalizam potajno prihvataju, dok ga se pred svetom odriču.

Ali filozofe u tom dugom periodu od Descartes-a do Hegela i od Hobbesa do Feuerbacha nipošto nije, kao što su oni mislili, pokretala samo sila čiste misli. Naprotiv, njih je stvarno gurao napred baš silni i sve burniji napredak prirodnih nauka i industrije. Kod materijalista se to pokazivalo već na površini; ali i idealistički sistemi ispunjavali su se sve više i više materijalističkom sadržinom i pokušavali su da suprotnost između duha i materije izmire panteistički, — tako da naposletku Hegelov sistem predstavlja samo jedan, po metodu i sadržaju idealistički, na glavu postavljeni materijalizam.

Zato je razumljivo što Starcke u svojoj karakteristici Feuerbacha najpre ispituje njegov stav prema tom osnovnom pitanju o odnosu mišljenja prema biću. Posle kratkog uvoda, u kome Starcke jednim nepotrebno filozofski teškim jezikom prikazuje shvatanje ranijih filozofa, osobito od Kanta naovamo, i u kome umanjuje značaj Hegela time što se suviše formalistički zadržava na pojedinim mestima njegovih dela, dolazi iscrpan prikaz razvitka same Feuerbachove »metafizike«, po redosledu odgovarajućih spisa toga filozofa. Taj je prikaz rađen marljivo i pregledno, samo je, kao i cela knjiga, opterećen jednim balastom filozofskog izražavanja, koji nipošto nije uvek neizbežan. Taj balast smeta utoliko više, ukoliko se autor manje drži načina izražavanja jedne te iste škole ili pak samog Feuerbacha i ukoliko više upliće izraze najrazličitijih pravaca, naročito onih koji su sada uzeli maha i koji sebe nazivaju filozofskim pravcima.

Razvitak Feuerbachov jeste razvitak hegelovca — istina, sasvim ortodokсни hegelovac Feuerbach nikad nije bio — k materijalizmu.

Taj razvitak na određenom stupnju uslovljava potpun prekid sa idealističkim sistemom njegovog prethodnika. S neodoljivom snagom njemu se najzad nameće saznanje da Hegelovo presvetsko postojanje »apsolutne ideje«, »preegzistencija logičkih kategorija« pre nego što je bilo sveta, nije ništa drugo nego fantastičan ostatak vere u stvaraoca koji se nalazi izvan sveta; da je materijalni svet koji čulima opažamo i kome i mi sami pripadamo jedini stvarni svet, da su naša svest i naše mišljenje, ma koliko natčulni izgledali, proizvod materijalnog, telesnog organa, mozga. Nije materija proizvod duha, nego je sam duh samo najviši proizvod materije. To je, naravno, čisti materijalizam. Stigavši dotle, Feuerbach se zaustavlja. On ne može da odoli uobičajenoj filozofskoj predrasudi, predrasudi ne prema stvari, nego prema reči materijalizam. On veli:

»Materijalizam je za mene temelj zgrade ljudske suštine i ljudskog znanja; ali on za mene nije to što je za fiziologa, za prirodnjaka u užem smislu, npr. za Moleschotta, i što on za njih mora biti prema njihovom stanovištu i pozivu: sama zgrada. Unatrag se ja potpuno slažem s materijalistima, ali ne unapred.«^[255]

Feuerbach ovde brka materijalizam, koji je opšti pogled na svet, zasnovan na određenom shvatanju odnosa materije prema duhu, s naročitim oblikom u kome je taj pogled na svet došao do izraza na određenom istorijskom stupnju, naime u 18. veku. Štaviše, on ga brka s plitkim, vulgarizovanim oblikom u kome materijalizam 18. veka danas živi u glavama prirodnjaka i lekara i u kome su ga pedesetih godina propovedali putujući propovednici Büchner, Vogt i Moleschott. Ali kao što je idealizam, tako je i materijalizam prošao kroz niz razvojnih stupnjeva. On mora da menja svoj oblik sa svakim epohalnim pronalaskom već u oblasti prirodnih nauka; a otkako je i istorija podvrgnuta materijalističkoj obradi, otvara se i ovde nov put razvitka.

Materijalizam prošlog veka bio je pretežno mehanički, jer je od svih prirodnih nauka tada samo mehanika i to samo mehanika čvrstih tela — nebeskih i zemaljskih — ukratko mehanika teže, bila donekle završena. Hemija je postojala tek u svom detinjskom, flogističkom vidu. Biologija je još bila u pelenama; biljni i životinjski organizam bio je tek površno ispitan, te se objašnjavao čisto mehaničkim uzrocima; kao što je za Descartes-a životinja, tako je za materijaliste 18. veka čovek bio mašina. Ovo isključivo primenjivanje merila mehanike na procese koji su hemijske i organske prirode — kod kojih mehanički zakoni doduše takođe važe, ali su potisnuti u pozadinu od drugih, viših zakona — predstavlja specifičnu, ali u ono vreme neizbežnu ograničenost klasičnog francuskog materijalizma.

Druga specifična ograničenost toga materijalizma bila je njegova nesposobnost da shvati svet kao proces, kao materiju koja se istorijski razvija. To je odgovaralo tadašnjem stanju prirodnih nauka i

metafizičkom, tj. antidijalektičkom načinu filozofiranja, koji je s tim u vezi. Priroda je, to se znalo, u večnom kretanju. Ali to kretanje se, prema tadašnjoj predstavi, isto tako večno vrtelo u krugu i zbog toga se nije nikako pomeralo s mesta; to kretanje je stalno davalo iste rezultate. Ta predstava je tada bila neizbežna. Kantova teorija o postanku Sunčevog sistema tek je bila postavljena i smatrala se samo za kuriozum. Istorija razvitka zemlje, geologija, bila je još sasvim nepoznata, a predstava da su današnja živa prirodna bića rezultat dugog razvojnog lanca od prostog ka složenom nije tada uopšte mogla imati naučnu osnovu. Neistorijsko shvatanje prirode bilo je dakle neminovno. Filozofima 18. veka se zbog takvog shvatanja prirode može utoliko manje zameriti, što se ono nalazi i kod Hegela. Kod njega priroda, kao prosto »otuđivanje«¹ ideje, nije sposobna da se razvija u vremenu; ona samo može da svoju raznolikost razvija u prostoru, tako da sve stupnjeve razvitka, koje sadrži u sebi, izlaže isto-vremeno i naporedo, te je osuđena da večno ponavlja iste procese. A tu besmislicu razvitka u prostoru, ali van vremena — tog osnovnog uslova svakog razvitka — Hegel nameće prirodi baš u isto vreme kada su se izgrađivale geologija, embriologija, biljna i životinjska fiziologija i organska hemija, i kada su se svuda, na osnovu tih novih nauka, pojavljivala genijalna naslućivanja o kasnijoj teoriji razvitka (npr. Goethe i Lamarck). Ali tako je to zahtevao sistem, i stoga je metod, sistemu za volju, morao da izneveri samog sebe.

Isto neistorijsko shvatanje vladalo je i u oblasti istorije. Ovde se pogled zaustavio na borbi protiv ostataka srednjeg veka. Srednji vek je važio kao prost prekid istorije hiljadugodišnjim opštim varvarstvom. Veliki napreci srednjeg veka — proširenje evropske kulturne oblasti, stvaranje za život sposobnih velikih nacija koje su se u njoj obrazovale jedna pored druge, najзад, ogromni tehnički napreci 14. i 15. veka — sve to ljudi nisu videli. Usled toga je bilo onemogućeno racionalno sagledavanje velike istorijske povezanosti, i istorija je služila u najbolju ruku kao zbir primera i ilustracijâ za upotrebu filozofa.

Vulgarizatori koji su pedesetih godina u Nemačkoj kolportirali materijalizam nisu nikako prekoračili tu granicu svojih učitelja. Svi otada postignuti napreci prirodnih nauka služili su im samo kao novi dokazi protiv postojanja tvorca sveta. I zaista, oni nisu ni pomišljali na to da teoriju dalje razvijaju. Ako je idealizam iscrpao svu svoju mudrost i ako ga je revolucija od 1848. smrtno pogodila, on je ipak doživeo to zadovoljenje da je materijalizam trenutno pao još niže. Feuerbach je svakako imao pravo kada je odbio da primi odgovornost za taj materijalizam; samo što nije smeo da učenje tih putujućih propovednika brka s materijalizmom uopšte.

Međutim, ovde treba da se istaknu dve stvari. Prvo, za života Feuerbachova prirodne nauke još su bile u silnom procesu previranja, koji je tek poslednjih 15 godina došao do relativnog završetka,

čime su stvari postale jasnije. Skupljen je nov spoznajni materijal u dosada nečuvenoj meri; ali je tek nedavno postalo moguće da se u tom haosu otkrića, koja su jedna druge prestizala, ustanovi opšta veza i time neki red. Feuerbach je doduše doživeo sva tri presudna otkrića — ćelije, pretvaranje energije i Darwinovu teoriju razvitka. Ali kako je usamljeni filozof na selu mogao dovoljno pratiti nauku, da bi potpuno ocenjivao važnost otkrića koja su tada sami prirodnjaci delimično osporavali, a delimično nisu umeli da ih dovoljno iskoriste? Krivica je isključivo do bednih nemačkih prilika, usled kojih su katedre filozofije zauzimali mudrovanjem zabavljeni eklektički sitničari, dok je Feuerbach, koji je sve njih neizmerno nadvisivao, morao da se posejlači i da se zaparloži u nekoj palanci. Nije, dakle, krivica do Feuerbacha što mu je ostalo nedostupno istorijsko shvaćanje prirode, koje je sada postalo moguće i koje je uklonilo svu jednostranost francuskog materijalizma.

A drugo, Feuerbach je potpuno u pravu kad veli da materijalizam koji ima za predmet samo prirodne nauke doduše »čini temelj zgrade ljudskog znanja, ali ne i samu zgradu«. Jer mi ne živimo samo u prirodi, nego i u ljudskom društvu, a i ovo ima svoju istoriju razvitka i svoju nauku, isto tako kao i priroda. Stoga se nauka o društvu, tj. sveukupnost takozvanih istorijskih i filozofskih nauka, morala dovesti u sklad s materijalističkim temeljem, i na tom temelju rekonstruisati. Međutim, Feuerbachu nije bilo sudeno da to uradi. On je tu, uprkos »temelju«, ostao u tradicionalnim idealističkim okovima, i on to priznaje rečima:

»Unatrag sam saglasan s materijalistima, ali ne unapred.«

I sam Feuerbach ovde, u društvenoj oblasti, nije pošao »unapred«, nije prešao preko svog gledišta od 1840. ili 1844, i to opet uglavnom usled svoje osamljenosti, koja ga je primoravala da proizvodi misli iz svoje samotne glave — njega koji je više nego svi ostali filozofi bio društvene naravi — mesto u prijateljskom i neprijateljskom susretu s drugim ljudima njegovog kalibra. Koliko on u toj oblasti ostaje idealist, videćemo kasnije u pojedinostima.

Ovde moramo još primetiti da Starcke traži Feuerbachov idealizam na pogrešnom mestu.

»Feuerbach je idealist, on veruje u napredak čovečanstva.« (Str. 19.) — »Osnova, temelj svega ipak ostaje idealizam. Realizam nas samo zaštićuje od zabluda onda kada se predajemo svojim idealnim sklonostima. Zar saučešće, ljubav i oduševljenje za istinu i pravo nisu idealne sile?« (Str. VIII)

Prvo, ovde idealizam ne znači ništa drugo nego težnju ka idealnim ciljevima. Ovi pak mogu da imaju veze u najboljem slučaju s Kantovim idealizmom i njegovim »kategoričkim imperativom«. Ali sam Kant je nazvao svoju filozofiju »transcendentalni idealizam«; nipošto zato što je u njoj reč i o moralnim idealima, nego, kao što se

Starcke zacelo seća, iz sasvim drugih razloga. Predubedenje da je vera u moralne, tj. društvene ideale suština filozofskog idealizma nastalo je van filozofije, kod nemačkog filistra, koji potrebne mu malo-brojne mrvice filozofskog obrazovanja uči napamet iz Schillerovih pesama. Niko nije oštrije kritikovao nemoćni Kantov »kategorički imperativ« — nemoćan zato što zahteva nemoguće, i zbog toga nikad ne postiže ništa stvarno, — niko nije svirepije ismejao filistarsko sanjarenje o neostvarljivim idealima koje je gajio i širio Schiller, — nego baš savršeni idealist Hegel (vidi npr. *Fenomenologiju*).

A drugo, nikako se ne može izbeći da sve što čoveka pokreće mora proći kroz njegovu glavu — čak i jelu i piću on pristupa usled gladi i žedi koju oseća posredstvom glave, a prestaje da jede usled sitosti, koju takode oseća posredstvom glave. Uticaji spoljnog sveta na čoveka izražavaju se u njegovoj glavi, odražavaju se u njoj kao osećaji, misli, nagoni, voljne odluke, ukratko kao »idealne sklonosti«, i u tom obliku postaju »idealne sile«. Ako to što se taj čovek uopšte predaje »idealnim sklonostima« i što »idealnim silama« priznaje uticaj na sebe — ako ga to čini idealistom, onda je svaki iole normalno razvijen čovek rođeni idealist, i ima li onda još uopšte materijalistâ?

Treće, uverenje da se čovečanstvo, bar u sadašnjem momentu, uglavnom kreće u pravcu napredovanja, nema apsolutno ništa zajedničko sa suprotnošću između materijalizma i idealizma. Francuski materijalisti su verovali u to gotovo u fanatičnom stepenu, isto kao i deisti^[256] Voltaire i Rousseau, i dosta često su tome svom uverenju prinosili najveće lične žrtve. Ako je iko posvetio sav svoj život »oduševljenju za istinu i pravo« — uzimajući tu frazu u dobrom smislu, onda je to bio npr. Diderot. Ako dakle Starcke sve ovo proglašava idealizmom, onda to samo dokazuje da je reč materijalizam i sva suprotnost između oba pravca za njega ovde izgubila svaki smisao.

Činjenica je da Starcke ovde — mada možda i nesvesno — čini neoprostiv ustupak predrasudi protiv reči materijalizam, predrasudi koja se kod filistara ukorenila usled dugogodišnjeg popovskog klevetanja. Filistar pod materijalizmom podrazumeva ždranje, pijančenje, pohlepu, sladostrašće i nadmenost, srebroljublje, škrtost, gramzivost, profiterstvo i berzanske prevare, ukratko sve one prljave poroke kojima se u potaji on sam podaje; a pod idealizmom on podrazumeva veru u vrlinu, u opšte čovekoljublje i uopšte u »bolji svet«, čime se on hvali pred drugima, dok u sve to sam veruje u najboljem slučaju samo dotle dok proživljuje neizbežni mamurluk ili bankrotstvo posle svojih redovnih »materijalističkih« ekscesa, pevajući uz to svoju omiljenu pesmu: Šta je čovek? Napola životinja, napola anđeo.

Inače se Starcke veoma trudi da Feuerbacha odbrani od napada i teza docenata koji se danas u Nemačkoj kočopere pod imenom filozofa. Za ljude koji se interesuju za ove degenerisane izdanke klasične nemačke filozofije to je zacelo važno; samom Starckeu je to izgledalo potrebno. Mi ćemo čitaoca poštedeti toga.

III

Feuerbachov stvarni idealizam postaje očevidan čim se pristupi njegovoj filozofiji religije i etici. On nipošto neće da ukine religiju, on hoće da je usavrši. Filozofija sama treba da se rastvori u religiji.

«Periodi čovečanstva razlikuju se samo po religioznim promenama. Samo onaj istorijski pokret prodire do dna koji dopire do ljudskog srca. Srce nije jedan od oblika religije, pa da bi trebalo da ona bude i u srcu; ono je suština religije.» (Citirano kod Starcke, str. 168.)

Po Feuerbachu religija je osećajni, duševni odnos između čoveka i čoveka, odnos koji je dosad tražio svoju istinsku sadržinu u nekom fantastičnom odrazu stvarnosti — u posredovanju jednog ili više bogova, tih fantastičnih odraza ljudskih osobina — a sada je nalazi direktno i bez posredovanja u ljubavi između »ja« i »ti«. I tako kod Feuerbacha polna ljubav, najzad, postaje jedan od najviših, ako ne najviši oblik ispovedanja njegove nove religije.

Međutim, osećajni odnosi među ljudima, a naročito među oba pola, postojali su otkako postoje ljudi. Naročito se za poslednjih 800 godina polna ljubav tako razvila i osvojila je takvo mesto, da je za to vreme postala obavezni stožer svake poezije. Postojeće pozitivne religije ograničile su se na to da daju više osvećenje regulisanju polne ljubavi od strane države, tj. bračnom zakonodavstvu, i sve one sutra mogu da nestanu, a da se baš ništa ne promeni u praksi ljubavi i prijateljstva. Tako je u Francuskoj od 1793. do 1798. hrišćanska religija stvarno bila iščezla do te mere, da je čak ni Napoleon nije mogao ponovo uvesti bez otpora i teškoća, pa se ipak u tom međuvremenu nije pojavila potreba za nekom zamenom u Feuerbachovom smislu.

Idealizam se ovde kod Feuerbacha sastoji u tome da on odnose među ljudima, koji se zasnivaju na međusobnoj naklonosti — polnu ljubav, prijateljstvo, sažaljenje, požrtvovanje itd. — ne priznaje za ono što oni jesu sami po sebi, bez svake veze s nekom naročitom reli-

gijom — za koju i on smatra da pripada prošlosti; on, naprotiv, tvrdi da ti odnosi dobijaju svoj potpuni značaj tek onda kada im se dà više osvećenje rečju »religija«. Glavno za njega nije to da postoje takvi čisto ljudski odnosi, nego to da se oni shvate kao nova, istinska religija. Za punovažne on ih priznaje tek onda kada na sebi nose pečat religije. »Religija« dolazi od reči religare i prvobitno znači veza. Prema tome, svaka uzajamna veza između dva čoveka jeste religija. Takvi etimološki trikovi predstavljaju poslednje sredstvo idealističke filozofije. Rečima se ne priznaje ono značenje koje one imaju prema istorijskom razvitku njihove stvarne upotrebe, nego ono koje bi trebalo da imaju po svom poreklu. Polna ljubav i polna veza uzdižu se na stepen »religije« samo da ne bi nestalo iz govora reči religija, tako drage idealističkim tradicijama. Isto tako su četrdesetih godina govorili pariski reformisti Louis Blanc-ova pravca, koji čoveka bez religije nisu mogli sebi predstaviti drukčije nego kao neko čudovište, te su nam govorili: *Donc, l'athéisme c'est votre religion!*¹ Kad Feuerbach hoće da uspostavi pravu religiju na temelju jednog u suštini materijalističkog gledanja na prirodu, onda je to isto kao kad bi neko modernu hemiju smatrao za pravu alhemiju. Ako religija može postojati bez svog boga, onda može i alhemija da postoji bez svog kamena mudrosti. Uostalom, između alhemije i religije postoji vrlo tesna veza. Kamen mudrosti ima mnoge božje osobine, i egipatsko-grčki alhemisti iz prva dva veka naše ere bili su umešani u izradu hrišćanskog učenja, a čemu svedoče podaci Koppa i Berthelot-a.

Sasvim pogrešno je Feuerbachovo tvrđenje da se

»periodi čovečanstva razlikuju samo po religioznim promenama«.

Velike istorijske prekretnice *praćene* su religioznim promenama samo ukoliko se radi o tri svetske religije koje su dosada postojale: o budizmu, hrišćanstvu i islamu. Stare samonikle plemenske i nacionalne religije nisu imale propagandistički karakter i izgubile su svaku otpornost čim je bila slomljena samostalnost plemenâ i narodâ; kod Germana je bio dovoljan čak i prost dodir s rimskim svetskim carstvom koje se raspadalo i s hrišćanskom svetskom religijom, koju je to carstvo tek bilo prihvatilo i koja je odgovarala njegovom ekonomskom, političkom i idejnom stanju. Tek kod ovih, više ili manje veštački nastalih svetskih religija, naročito kod hrišćanstva i islama, nalazimo da opštiji istorijski pokreti dobijaju religiozno obeležje. Ali je čak i u oblasti hrišćanstva to religiozno obeležje, u revolucijama od zaista univerzalnog značaja, ograničeno na prve stupnjeve oslobodilačke borbe buržoazije, od 13. do 17. veka i ono se ne objašnjava, kako to misli Feuerbach, ljudskim srcem i njegovom potrebom za religijom, nego celom predistorijom srednjeg veka, koji nije znao za drugi oblik ideologije nego što je religija i teologija. A kad

¹ Dakle, ateizam je vaša religija!

je buržoazija u 18. veku dovoljno ojačala da bi imala i svoju sopstvenu ideologiju u skladu sa svojim klasnim stanovištem, ona je izvela svoju veliku i konačnu revoluciju — francusku — pozivajući se isključivo na pravne i političke ideje, a za religiju se brinula samo utoliko ukoliko joj je ova bila na putu. Nije joj ni na pamet palo da na mesto stare religije stavi novu. Zna se kako je Robespierre propao s tim pokušajem.

U društvu u kome moramo da se krećemo i koje je zasnovano na klasnoj suprotnosti i klasnoj vladavini danas je isuviše okrnjena mogućnost da u opštenju s drugim ljudima osećamo čisto čovečanski: mi nemamo razloga da tu mogućnost sami sebi još više krnjimo time da ta osećanja uzdignemo na stepen religije. A isto tako je i obična historiografija, naročito u Nemačkoj, već dovoljno zamaglila razumevanje velikih istorijskih klasnih borbi, te nemamo potrebe da ga sebi potpuno onemogućimo, pretvarajući istoriju tih borbi u prost dodatak crkvenoj istoriji. Već se tu vidi koliko smo se danas udaljili od Feuerbacha. Njegova »najlepša mesta« u slavu te nove religije ljubavi danas se više ne mogu ni čitati.

Jedina religija koju Feuerbach ozbiljno istražuje jeste hrišćanstvo, svetska religija Zapada, koja je zasnovana na jednobojstvu. On dokazuje da je hrišćanski bog samo fantastični refleks, odraz čoveka. Međutim, taj bog je i sam proizvod jednog dugotrajnog procesa apstrakcije, koncentrisana kvintesencija ranijih mnogobrojnih plemenskih i nacionalnih bogova. A prema tome ni čovek, čija je slika i prilika onaj bog, nije stvarni čovek, nego je on takođe kvintesencija mnogih stvarnih ljudi, apstraktan čovek, dakle i sam opet misleni lik. Isti Feuerbach, koji na svakoj strani propoveda čulnost, zaronjavanje u konkretni, stvarni svet, postaje skroz apstraktan čim počne da govori o nekom drugom opštenju među ljudima, a ne samo o polnom.

U tom opštenju on vidi samo jednu stranu: moral. A tu nas opet zapanjuje neverovatno ubojstvo Feuerbachovo u poređenju s Hegelom. Hegelova etika ili nauka o moralu je filozofija prava i obuhvata: 1) apstraktno pravo, 2) moralnost, 3) oblast običaja, koja opet obuhvata: porodicu, građansko društvo, državu. Koliko je oblik idealističan, toliko je ovde sadržaj realističan. Pored morala ovde je uključena cela oblast prava, ekonomije i politike. Kod Feuerbacha je upravo obrnuto, on je realističan po obliku, on polazi od čoveka; ali kod njega nema apsolutno ni govora o svetu u kome taj čovek živi, i tako taj čovek ostaje uvek isti onaj apstraktni čovek koji je vodio reč u filozofiji religije. Taj čovek nije rođen iz majčine utrobe, on se iščaurio iz boga jednobojčakih religija, on stoga i ne živi u jednom stvarnom, istorijski nastalom i istorijski određenom svetu. On, doduše, opšti s drugim ljudima, ali svaki drugi čovek je isto tako apstraktan kao i on sam. U filozofiji religije imali smo ipak još muškarca i ženu, ali u etici iščezava i ova poslednja razlika. Istina, kod Feuerbacha nalazimo, u velikim razmacima, rečenice kao:

»U palati se drukčije misli nego u kolibi.«⁽²⁵⁷⁾ — »Gde od gladi, od bede nemaš materije u telu, tamo ni u svojoj glavi, ni u svojim mislima⁽²⁵⁸⁾, ni u svom srcu nemaš materije za moral.« — »Politika mora postati naša religija.«⁽²⁵⁹⁾, itd.

Ali Feuerbach apsolutno ne zna šta da uradi s tim rečenicama, one ostaju naprosto fraze, te čak i Starcke mora priznati da je politika za Feuerbacha bila granica koju nije mogao da pređe a

»nauka o društvu, sociologija, — terra incognita«¹.

Feuerbach je isto tako plitak, u poređenju s Hegelom, kada raspravlja o suprotnosti između dobra i zla.

»Ljudi misle da su rekli nešto vrlo veliko — veli Hegel — kad kažu: čovek je od prirode dobar; ali oni zaboravljaju da se iskazuje nešto daleko veće rečima: čovek je od prirode zao.«⁽²⁶⁰⁾

Kod Hegela je zlo oblik u kome se ispoljava pokretačka sila istorijskog razvitka. A u tome je sadržan ovaj dvojaki smisao: s jedne strane se svaki novi napredak neminovno pojavljuje kao zločin prema nečemu svetom, kao pobuna protiv starog, umirućeg, ali navikom osveštanog poretka, a s druge strane, otkad su se pojavile klasne suprotnosti baš zle strasti ljudske, gramzivost i vlastoljublje, postaju poluge istorijskog razvitka; za ovo je npr. istorija feudalizma i buržoazije jedan neprekidni dokaz. Ali Feuerbachu ne pada na pamet da ispita istorijsku ulogu moralnoga zla. Istorija mu je uopšte neprijatna, nelagodna oblast. Čak i njegova izreka:

»Čovek koji je prvobitno ponikao iz prirode bio je samo dete prirode, a ne čovek. Čovek je proizvod čoveka, kulture, istorije.«⁽²⁶¹⁾

— čak i ta izreka kod njega ostaje savršeno jalova.

Prema tome, to što sam Feuerbach saopštava o moralu može biti samo krajnje mršavo. Nagon za srećom urođen je čoveku i mora stoga da bude osnova svakog morala. Ali nagon za srećom mora pretrpeti dvojaku korekturu. Prvo, od prirodnih posledica naših postupaka: posle pijanstva, dolazi mamurluk, posle učestalih ekscesa bolest. Drugo, od njihovih društvenih posledica: ako ne poštujemo isti nagon za srećom u drugih, onda se ovi brane i ometaju naš sopstveni nagon za srećom. Otuda sledi da mi, da bismo zadovoljili svoj nagon, moramo biti u stanju da tačno ocenimo posledice svojih postupaka, a, s druge strane, moramo priznati da je taj isti nagon kod drugih ravnopravan. Racionalno samoograničavanje u odnosu prema sebi samima i ljubav — večito ljubav! — u opštenju s drugima jesu, dakle osnovna pravila Feuerbachovog morala, iz kojih se izvode sva ostala. Ali ni najduhovitija izlaganja Feuerbachova, ni najjače pohvale Starckeove ne mogu prikriti mršavost i plitkost tih nekoliko rečenica.

¹ nepoznata zemlja

Ako se čovek bavi samim sobom, njegov se nagon za srećom zadovoljava samo u veoma retkim slučajevima i nipošto u korist njegovu i drugih ljudi. Taj nagon zahteva da se čovek bavi okolnim svetom, zahteva sredstva za zadovoljenje, dakle — hranu, osobu suprotnog pola, knjige, zabavu, diskusiju, aktivnost, predmete za trošenje i preradiavanje. Feuerbachov moral ili pretpostavlja da tim sredstvima i tim predmetima zadovoljavanja raspolaze svaki čovek, ili pak taj moral daje samo neprimenljive dobre pouke, te prema tome ne vredi ni pola lule duvana za ljude kojima ta sredstva nedostaju. A to sam Feuerbach objašnjava suvim rečima:

»U palati se drukčije misli nego u kolibi.« »Gde od gladi, od bede nemaš materije u telu, tamo ni u svojoj glavi, ni u svojim mislima, ni u svom srcu nemaš materije za moral.«^[262]

Da li stvari stoje bolje kad se radi o ravnopravnosti nagona za srećom kod drugih? Feuerbach je taj zahtev postavio apstraktno, smatrajući da važi za sva vremena i sve okolnosti. Ali otkad on važi? Da li je u starom veku ikad bilo govora o ravnopravnosti nagona za srećom između robova i gospodara, a u srednjem veku između kmetova i barona? Zar se nije nagon za srećom podjarmljene klase bezobzirno i »po pravu« prinosio na žrtvu nagonu vladajuće klase? — Da, ali to je bilo nemoralno, a sada je ravnopravnost priznata. — Priznata — u frazi, otkako je i pošto je buržoazija u svojoj borbi protiv feudalnosti, izgrađujući kapitalističku proizvodnju, bila primorana da ukine sve staleške, tj. lične povlastice i uvede najpre privatnopravnu, a zatim postepeno i državnu, juridičku ravnopravnost ličnosti. Ali nagon za srećom samo najmanjim delom živi od idejnih prava, a najvećim delom od materijalnih sredstava. Tu se pak kapitalistička proizvodnja stara da velikoj većini ravnopravnih lica pripadne samo onoliko koliko je potrebno za goli život, a to znači da ona ne poštuje ravnopravnost nagona za srećom većine više nego što ju je poštovalo ropstvo ili kmetstvo, ako je uopšte poštuje. A da li je išta bolje u pogledu duhovnih sredstava za sreću, sredstava obrazovanja? Zar nije čak i »Sadovski uča«^[263] mitska ličnost?

Šta više, po Feuerbachovoj teoriji morala berza je najviši hram moralnosti — pretpostavljajući samo da se uvek tačno špekuliše. Ako me moj nagon za srećom odvede na berzu i ako ja tamo tačno ocenim posledice svojih postupaka tako da mi oni donose samo prijatnosti, a nikakve štete tj. da stalno dobijam, onda je Feuerbachov zahtev ispunjen. Time ja ne diram u jednaki nagon za srećom drugog, jer taj drugi je isto tako dobrovoljno pošao na berzu kao i ja, isto je tako, zaključujući sa mnom špekulativni posao, išao za svojim nagonom za srećom kao i ja za svojim. A ako on pri tom izgubi svoj novac, onda baš to dokazuje da je njegov postupak nemoralan, jer je bio pogrešno izračunat. Vršeci nad njim zasluženu kaznu, ja čak mogu da se gordo busam u prsa kao moderni Radamant. Na berzi vlada

i ljubav, ukoliko ona nije samo sentimentalna fraza, jer svako nalazi zadovoljenje svoga nagona za srećom u drugome, a to i jeste zadatak ljubavi, i tome se ona praktično ostvaruje. I ako ja pravilno predviđam posledice svojih operacija, tj. igram s uspehom, onda ja ispunjavam sve, i najstrože zahteve Feuerbachovog morala i povrh toga se obogaćujem. Drugim rečima, Feuerbachov moral je skrojen za današnje kapitalističko društvo, ma koliko malo sam Feuerbach to hteo ili slutio.

Ali ljubav! — Da, ljubav je svuda i svagde bog-čarobnik koji kod Feuerbacha treba da pomogne da se savladaju sve teškoće praktičnog života — i to u društvu podeljenom na klase s dijametralno suprotnim interesima. Time je iz filozofije iščezao i poslednji ostatak njenog revolucionarnog karaktera i preostaje samo stara pesma: Ljubite jedan drugog, padajte jedni drugima u naručje, bez razlike pola i staleža — opšti zanos izmirenja!

Ukratko, Feuerbachova teorija morala ima istu sudbinu kao i sve njene prethodnice. Ona je skrojena za sva vremena, za sve narode, sve prilike, i baš zato se nikad i nigde ne može primeniti i ostaje prema stvarnom svetu isto tako nemoćna kao i Kantov kategorički imperativ. U stvari, svaka klasa, čak i svaka profesija ima svoj sopstveni moral, pa i njega krši gde god to može nekažnjeno da čini. A ljubav, koja bi morala sve da ujedinjuje, ispoljava se u ratovima, kavgama, procesima, domaćim svadama, razvodima braka i što je moguće većem iskorišćavanju jednih od strane drugih.

Ali kako je bilo moguće da je moćni podsticaj koji je dao Feuerbach ostao tako jalov za njega samoga? Naprosto zato što Feuerbach ne može da nađe put ka živoj stvarnosti iz carstva apstrakcija, koje je on sam strašno mrzeo. On se grčevito hvata za prirodu i čoveka, no priroda i čovek ostaju kod njega samo reči. Ni o stvarnoj prirodi ni o stvarnom čoveku on nam ne može kazati ništa određeno. Ali od Feuerbachovog apstraktnog čoveka dolazi se samo onda do stvarnih živih ljudi kada se oni posmatraju kao ljudi koji dejstvuju u istoriji. Tome se Feuerbach protivio i stoga je godina 1848, koju on nije shvatio, za njega značila samo konačni prekid sa stvarnim svetom, povlačenje u usamljenost. Krive su tome i opet uglavnom nemačke prilike, usled kojih je on bedno propadao.

No korak koji Feuerbach nije učinio, morao je ipak da se učini. Kult apstraktnog čoveka, koji čini jezgro Feuerbachove nove religije, morao je da se zameni naukom o stvarnim ljudima i o njihovom istorijskom razvitku. Ovaj dalji razvitak Feuerbachovog stanovišta, preko okvira Feuerbachove filozofije, započeo je 1845. Marx u *Sve-toj porodici*.

IV

Strauß, Bauer, Stirner, Feuerbach bili su izdanci Hegelove filozofije, ukoliko nisu napuštali filozofsko tlo. Strauß se, posle *Das Leben Jesu* i *Dogmatik*^[264], bavio još samo filozofskom i crkveno-istorijskom beletristikom na Renanov način; Bauer je nešto dao samo u oblasti istorije postanka hrišćanstva, ali to što je tu dao odista je značajno; Stirner je ostao kuriozum, čak i pošto ga je Bakunjin smešao s Proudhonom, i rezultat te smese krstio »anarhizmom«. Samo je Feuerbach bio od značaja kao filozof. Ali je za njega filozofija, ta nauka nad naukama, koja tobože lebdi iznad svih posebnih nauka i sve njih povezuje, ostala ne samo nesavladiva prepreka, neka neprikosnovena svetinja, nego je on i kao filozof zastao na pola puta, bio ozdo materijalist, a ozgo idealist. Feuerbach se s Hegelom nije kritički razračunao, nego ga je kao neupotrebljivog naprosto odbacio, dok on sam, nasuprot enciklopedijskom bogatstvu Hegelovog sistema, nije umeo da dá ništa pozitivno osim jedne visokoparne religije ljubavi i jednog mršavog nemoćnog morala.

Ali je iz raspada Hegelove škole proizišao još jedan drugi pravac, jedini koji je zaista doneo ploda. Taj pravac je bitno vezan za ime Marxa*.

Raskid s Hegelovom filozofijom i ovde je izvršen vraćanjem na materijalističko stanovište. To znači da se ovaj pravac rešio da stvarni

* Neka mi je ovde dopušteno jedno lično izjašnjenje. U poslednje vreme se više puta ukazivalo na moj udeo u ovoj teoriji. Stoga ne mogu a da ne kažem ovih nekoliko reči kojima se to pitanje iscrpljuje. Da sam pre i za vreme svog četrdesetogodišnjeg saradivanja s Marxom imao izvestan samostalan udeo kako u zasniavanju, tako naročito u izgrađivanju teorije, to i sam ne mogu da poreknem. Ali najveći deo osnovnih misli—vodilja, osobito u ekonomskoj i istorijskoj oblasti, a naročito njihovo konačno oštro formulisanje, pripada Marxu. Ono što sam ja doprineo, to je — izuzevši možda nekoliko specijalnih oblasti — Marx svakako mogao i bez mene da izvrši. Ali to što je Marx uradio, ja ne bih mogao da uradim. Marx je nas nadvisivao, video je dalje, sagledavao je više i brže no svi mi ostali. Marx je bio genije, mi drugi u najboljem slučaju talenti. Bez njega ta teorija danas ni izdaleka ne bi bila to što ona jeste. Ona stoga s pravom nosi njegovo ime.

svet — prirodu i istoriju — shvati onako kako se on sam pokazuje svakom ko mu prilazi bez unapred pripremljenih idealističkih bubu; da se rešio da nemilosrdno žrtvuje svaku idealističku bubu koja se nije mogla dovesti u sklad s činjenicama shvaćenim u njihovoj sopstvenoj, a ne u nekoj fantastičnoj vezi. A ništa više materijalizam uopšte i ne znači. Samo što je ovde materijalističko gledanje na svet prvi put uzeto zaista ozbiljno, što je ono dosledno sprovedeno u svim oblastima znanja koja su dolazila u obzir — bar u osnovnim potezima.

Hegel nije bio naprosto bačen u stranu. Naprotiv, nadovezali smo se na njegovu gore izloženu revolucionarnu stranu, na dijalektički metod. Ali taj metod je bio neupotrebljiv u svom hegelovskom obliku. Kod Hegela je dijalektika samorazvitak pojma. Apsolutni pojam ne samo da postoji oduvek, — nepoznato gde, — on je i istinska, živa duša celog postojećeg sveta. On se razvija do sebe samog kroz sve one prethodne stupnjeve o kojima se opširno govori u *Logici* i koji su svi u njemu sadržani. Onda se on »otuduje« time da se pretvara u prirodu, u kojoj on, ne spoznajući samog sebe, prerušen kao prirodna nužnost, prolazi kroz nov razvitak i, naposljetku, u čoveku dolazi ponovo do samosvesti. Ta samosvest se sada u istoriji opet probija iz sirovog stanja, dok najzad apsolutni pojam ponovo i potpuno ne dođe k sebi samom u Hegelovoj filozofiji. Prema tome, kod Hegela je dijalektički razvitak koji se ispoljava u prirodi i istoriji, tj. uzročna veza napredovanja od nižeg ka višem — napredovanja koje se ostvaruje uprkos svim krivudanjima u trenutnim nazadovanjima — samo odraz samokretanja pojma, koji se vrši od iskona, nepoznato gde, ali svakako nezavisno od svakog mislećeg ljudskog mozga. Tu ideološku izvrnutost trebalo je odstraniti. Mi smo pojmove naše glave opet shvatili materijalistički kao slike stvarnih predmeta, mesto da stvarne predmete shvatimo kao slike ovog ili onog stupnja apsolutnog pojma. Time je dijalektika svedena na nauku o opštim zakonima kretanja, kako spoljnog sveta, tako i ljudskog mišljenja: dva reda zakona, koji su u stvari istovetni, ali po svom izrazu utoliko različiti, ukoliko ih čovečija glava može svesno primeniti, dok se oni u prirodi, a dosad velikim delom i u ljudskoj istoriji, ostvaruju na nesvestan način, u obliku spoljne nužnosti, usred beskrajnog niza prividnih slučajnosti. Na taj način je i dijalektika pojmova sama postala samo svestan odraz dijalektičkog kretanja stvarnog sveta, i time je Hegelova dijalektika postavljena na glavu, bolje rečeno: s glave na kojoj je stajala opet na noge. I tu materijalističku dijalektiku, koja je godinama bila naše najbolje radno sredstvo i naše najoštrije oružje, začudo smo ponovo otkrili ne samo mi nego, pored toga, nezavisno od nas, pa čak i nezavisno od Hegela, jedan nemački radnik, Jozef Dietzgen*.

* Vidi *Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit, dargestellt von einem Handarbeiter*, Hamburg, Meißner 1869.

Time je pak revolucionarna strana Hegelove filozofije ponovo bila prihvaćena i ujedno oslobođena od idealističkih pervaza, koji su kod Hegela bili smetnja da se ona dosledno sprovodi. Velika osnovna misao da svet ne treba shvatiti kao kompleks gotovih stvari, nego kao kompleks procesa, u kome se prividno stabilne stvari, isto kao i njihove mislene slike u našoj glavi, pojmovi, neprekidno menjaju, nastaju i nestaju, pri čemu, pored sve prividne slučajnosti i uprkos svemu trenutnom nazadovanju, naposljetku ipak pobeđuje progresivni razvitak — ta velika osnovna misao, naročito od Hegela naovamo, toliko je prešla u običnu svest, da joj u ovako opštem obliku jedva još ko protivreći. Ali priznati je u frazi i stvarno je sprovoditi u svakom pojedinom slučaju i u svakoj oblasti koja se istražuje, to su dve razne stvari. Medutim, ako pri istraživanju uvek polazimo s tog gledišta, onda jednom zauvek iščezava zahtev za konačnim rešenjima i večnim istinama; mi smo onda stalno svesni toga da sve stečeno znanje mora biti ograničeno i uslovljeno okolnostima pod kojima je stečeno; nama onda više ne imponuju ni suprotnosti s kojima stara, još uvek raširena metafizika nije mogla izaći na kraj, suprotnosti između istine i pogrešnosti, dobra i zla, identičnog i različitog, nužnog i slučajnog; mi onda znamo da te suprotnosti imaju samo relativan značaj, da ono što je sada za nas istinito ima svoju skrivenu pogrešnu stranu, koja će se kasnije ispoljiti, isto tako kao što ono što sada smatramo pogrešnim ima svoju istinitu stranu, usled koje je ranije moglo da važi kao istinito; da se ono za što se tvrdi da je nužno sastoji od samih slučajnosti, i da je ono što je tobože slučajno oblik iza kojeg se krije nužnost — i tako dalje.

Stari metod istraživanja i mišljenja, koji Hegel naziva »metafizičkim« i koji se pretežno bavio istraživanjem stvari kao nečeg što je dato i nepromenljivo, taj metod, čiji se ostaci još mnogo vrzmaju po glavama ljudi, imao je u svoje vreme veliku istorijsku opravdanost. Pre nego što su se mogli istraživati procesi, morale su se istraživati stvari. Pre nego što su se mogle opažati promene koje se vrše u nekoj stvari, moralo se znati šta predstavlja ta stvar. A tako je bilo i u prirodnim naukama. Stara metafizika, koja je stvari uzimala kao gotove nastala je iz prirodnih nauka koje su mrtve i žive stvari istraživale kao gotove. Ali kad je to istraživanje pojedinačnih stvari poodmaklo tako daleko da je postao moguć odlučan korak napred, naime, prelaz na sistematsko istraživanje promena koje se s tim stvarima dešavaju u samoj prirodi, tada je staroj metafizici i u filozofskoj oblasti kucnuo samrtni čas. I zaista, dok su prirodne nauke do kraja prošloga veka bile pretežno *skupljačke* nauke, nauke o gotovim stvarima, one su u našem veku u suštini *središnjačke* nauke, nauke o procesima, o poreklu i razvitku tih stvari i o povezanosti usled koje se ovi prirodni procesi povezuju u jednu veliku celinu. Fiziologija, koja istražuje procese u biljnom i životinjskom organizmu, embriologija, koja raspravlja o razvitku pojedinačnog organizma od zametka do zrelosti, geologija,

koja proučava postepeno obrazovanje zemljine površine, sve te nauke su deca našeg veka.

Pre svega su tri velika otkrića džinovskim koracima unapredila naše znanje o povezanosti prirodnih procesa: Prvo, otkriće ćelije kao one jedinice čijim se umnogostručavanjem i diferenciranjem razvija celo biljno i životinjsko telo. To otkriće je pokazalo ne samo da se razvitak i rastenje svih viših organizama vrši po jednom jedinom opštem zakonu, nego i to da, usled sposobnosti ćelije da se menja, organizmi mogu menjati svoju vrstu i time prekoračiti individualni razvitak. — Drugo, pretvaranje energije, koje nam je dokazalo da sve takozvane sile koje deluju pre svega u anorganskoj prirodi: mehanička sila i njena dopuna, takozvana potencijalna energija, toplota, zračenje (svetlost, odnosno toplota koja zrači), elektricitet, magnetizam, hemijska energija — predstavljaju razne oblike u kojima se ispoljava univerzalno kretanje i da one u određenim srazmerama prelaze jedna u drugu, tako da se mesto količine jedne koja iščezava, opet pojavljuje određena količina druge, i sve se kretanje prirode svodi na taj neprekidni proces pretvaranja iz jednog oblika u drugi. — Najzad, dokaz koji je prvi povezano izneo Darwin, da su sve organske tvorevine prirode koje nas danas okružuju, uključivši i ljude, proizvodi dugog procesa razvitka iz malog broja prvobitno jednoćeličnih zametaka i da su ove opet proizišle iz protoplazme ili belančevine koja je nastala hemijskim putem.

Zahvaljujući ovim trima velikim otkrićima i ostalim ogromnim naprecima prirodnih nauka, mi smo sada u stanju da dokažemo u osnovnim crtama vezu između procesa u prirodi ne samo u pojedinim oblastima nego i vezu pojedinih oblasti između sebe, i da na taj način damo preglednu sliku povezanosti u prirodi u približno sistematskom obliku, služeći se činjenicama koje nam daju same empirijske prirodne nauke. Ranije je bio zadatak takozvane filozofije prirode da da takvu opštu sliku. To je ona mogla da izvrši samo na taj način što je još nepoznate stvarne veze zamenjivala idejnim, fantastičnim vezama, što je činjenice koje su joj nedostajale izmišljala, i stvarne praznine prosto popunjavala u mašti. Postupajući tako, ona je imala i poneku genialnu misao, naslutila je mnoga dočnija otkrića, ali je donosila i dosta besmislica, što drukčije nije ni moglo biti. Danas, kada je samo potrebno da se rezultari istraživanja prirode shvate dijalektički, tj. s gledišta njihove sopstvene povezanosti, da bi se došlo do »sistema prirode« koji odgovara našem vremenu, kada se dijalektički karakter te povezanosti nameće čak i metafizički školovanim glavama prirodnjaka protiv njihove volje, danas je filozofiji prirode konačno odzvonilo. Svaki pokušaj da se ona oživi bio bi ne samo suvišan nego *bi bio i nazadak*.

Ali to što važi za prirodu, koju smo na taj način takođe spoznali kao istorijski razvojni proces, to važi i za istoriju društva u svim njenim granama i za sve one nauke koje se bave ljudskim (i božanskim) stvarima. I ovde se filozofija istorije, prava, religije itd. sastojala u tome da se

na mesto stvarne veze koju je trebalo dokazati u samim događajima stavljala veza koju su izmislili filozofi, da se istorija u celini kao i u svojim pojedinim delovima shvatala kao postepeno ostvarenje ideja, i to, naravno, uvek samo omiljenih ideja samoga filozofa. Istorija je, prema tome, radila nesvesno, ali neminovno, u pravcu jednog određenog, unapred utvrđenog idejnog cilja, kao npr. kod Hegela u pravcu ostvarenja njegove apsolutne ideje, i stalna usmerenost ka toj apsolutnoj ideji predstavljala je unutrašnju vezu istorijskih zbivanja. Namesto stvarne, još nepoznate, veze postavljeno je time novo tajanstveno providenje, koje je bilo nesvesno ili je postepeno dolazilo do svesti. Ovde je, dakle, trebalo, isto kao i u oblasti prirode, odstraniti te veštački napravljene veze pronalaženjem stvarnih veza; a taj zadatak se najzad svodi na to da se otkriju opšti zakoni kretanja koji se u istoriji ljudskog društva ostvaruju kao vladajući zakoni.

Medutim, istorija razvitka društva se u jednoj tački bitno razlikuje od istorije razvitka prirode. U prirodi — ako neuzmemo u obzir obratno delovanje čoveka na prirodu — samo nesvesne slepe sile deluju jedna na drugu, i u njihovom uzajamnom delovanju ispoljava se opšti zakon. Ovde se ništa ne dešava što bi imalo nameravani svesni cilj — ni bezbrojne prividne slučajnosti koje se mogu zapaziti na površini, ni konačni rezultati koji potvrđuju zakonitost u tim slučajnostima. U istoriji društva, naprotiv, svi su akteri svešču obdareni ljudi, koji dejstvuju promišljeno ili strastveno i teže ka određenim ciljevima; ovde se ništa ne dešava bez svesne namere, bez cilja koji se hoće postići. Ali ta razlika, ma koliko da je važna za istorijsko istraživanje, naročito pojedinih epoha i događaja, ne može nimalo da promeni činjenicu da tok istorije određuju unutrašnji opšti zakoni. Jer i ovde na površini uglavnom prividno vlada slučajnost, iako svi pojedinci teže svesno ka svojim ciljevima. Samo se retko dešava ono što se htelo, u većini slučajeva mnoštvo nameravanih ciljeva se prepliće i protivreči uzajamno, ili su ti ciljevi sami po sebi već unapred neostvarljivi, ili su pak sredstva nedovoljna. Na taj način sukobljavanje bezbrojnih pojedinačnih volja i pojedinačnih dejstava dovode u istorijskoj oblasti do stanja potpuno analognog onome koje vlada u nesvesnoj prirodi. Ciljevi dejstva su namerni, ali rezultati koji stvarno iz tih dejstava proizlaze nisu namerni. A ukoliko na prvi pogled ipak izgleda da ti rezultati odgovaraju nameravanom cilju, oni naposljetku imaju sasvim druge posledice nego što su bile nameravane. Prema tome, izgleda da i istorijskim događajima uglavnom vlada slučajnost. A tamo gde na površini vlada slučaj, njime uvek vladaju unutrašnji, skriveni zakoni, i radi se samo o tome da se ti zakoni pronađu.

Ljudi stvaraju svoju istoriju, ma kako se ona razvijala, na taj način da svaki čovek teži ka svojim sopstvenim, svesno nameravanim ciljevima, a rezultanta tih mnogih volja koje dejstvuju u raznim pravcima i njihovog raznovrsnog uticaja na spoljni svet, to i jeste istorija. Važno je prema tome i to šta ti mnogi pojedinci hoće. Volju određuje

strast ili razmišljanje. Ali poluge koje sa svoje strane neposredno određuju strast ili razmišljanje jesu vrlo različite vrste. To mogu biti delom spoljni predmeti, delom idejne pobude, častoljublje, »oduševljenje za istinu i pravdu«, lična mržnja, a takođe i čisto individualne bube svake vrste. Ali, s jedne strane, videli smo da mnogobrojne pojedinačne volje koje dejstvuju u istoriji većinom proizvode sasvim druge rezultate nego što su nameravani — a često baš suprotne — te su i njihove pobude samo od podređenog značaja za konačni rezultat. S druge strane, nameće se novo pitanje: koje snage pokreću te pobude, kakvi su to istorijski uzroci koji se u glavama aktera preobražavaju u takve pobude?

Stari materijalizam nije nikada sebi postavljao to pitanje. Stoga je njegovo shvatanje istorije, ukoliko ga on uopšte ima, u suštini pragmatičko: on je sve prosuđivao po motivima dejstva, on je delio istorijske aktere na plemenite i neplemenite i redovno je nalazio da su plemeniti prevareni, a neplemeniti pobednici. Otuda je za stari materijalizam sledilo da proučavanje istorije ne daje mnogo utešnoga; a za nas otuda sledi da je u istorijskoj oblasti stari materijalizam postao neveran samom sebi, jer on idejne pokretačke sile koje tamo deluju uzima kao poslednje uzroke događaja, umesto da ispita šta se nalazi iza njih, šta su pokretači tih pokretača. Nedoslednost nije u tome što se priznaju *idejne* pokretačke sile, nego u tome što se od ovih ne ide dalje unazad do uzroka koji njih pokreću. Međurim, filozofija istorije, kako je zastupa naročito Hegel, priznaje da ni očigledne, pa ni zaista delotvorne pobude istorijskih aktera, nipošto nisu poslednji uzroci istorijskih događaja, da iza ovih pobuda stoje druge pokretačke sile, koje treba ispitati. Ali filozofija istorije ne traži te sile u samoj istoriji, ona ih, naprotiv, u istoriju unosi spolja, iz filozofske ideologije. Umesto da istoriju stare Grčke objasni iz njene sopstvene, unutrašnje povezanosti, Hegel, npr., naprosto tvrdi da ta istorija nije ništa drugo do izrada »likova lepe individualnosti«, realizacija »umetničkog dela«^[265] kao takvog. On tom prilikom kazuje mnogo lepih i dubokih stvari o starim Grcima, ali nas danas ipak takva objašnjenja nimalo više ne zadovoljavaju, jer ona predstavljaju frazu, i ništa više.

Ako, dakle, treba da se ispituju pokretačke sile koje — svesno ili nesvesno, i to vrlo često nesvesno — stoje iza pobuda istorijskih aktera i koje čine istinske poslednje pokretačke sile istorije, onda to nisu toliko pobude pojedinih, ma koliko istaknutih ljudi, koliko one pobude koje stavljaju u pokret velike mase, čitave narode, a u svakom narodu opet čitave klase naroda; i to ne trenutno na prolazan uzlet i vatru koja se naglo razbukti i naglo ugasi, nego na trajnu akciju koja dovodi do velikih istorijskih promena. Pronaći pokretačke uzroke koji se ovde odražavaju u glavama aktivnih masa i njihovih voda — takozvanih velikih ljudi — kao svesne pobude, jasno ili nejasno, neposredno ili u ideološkom, čak i u uzvišenom obliku, to je jedini put koji može da nas navede na trag zakona koji vladaju u istoriji uopšte, a

takode u pojedinim periodima i zemljama. Sve što ljude pokreće mora proći kroz njihovu glavu; ali kakav će to oblik primiti u toj glavi, to uveliko zavisi od okolnosti. Radnici se nipošto nisu izmirili s kapitalističkim načinom primene mašina otkad više ne razbijaju mašine, kao što su radili još 1848. godine na Rajni.

Ali dok je u svim ranijim periodima ispitivanje tih pokretačkih uzroka istorije bilo gotovo nemoguće — jer su veze s njihovim posledicama zapletene i skrivene — dotle je naš savremeni period te veze toliko uprostito, da se zagonetka mogla rešiti. Otkako je stvorena krupna industrija, dakle najmanje od evropskog mira 1815, ni za jednog čoveka u Engleskoj nije bila tajna da se tamo sva politička borba okretala oko toga što su pretendovale na vlast dve klase: zemljoposednička aristokratija (landed aristocracy) i buržoazija (middle class). U Francuskoj je s povratkom Bourbona ista ta činjenica došla do svesti ljudi. Istoričari vremena restauracije od Thierryja do Guizot-a, Mignet-a i Thiers-a svuda je iskazuju kao ključ za razumevanje francuske istorije od srednjeg veka naovamo. A od 1830. priznata je u obe zemlje kao treći borac za vlast radnička klasa, proletarijat. Odnosi su se bili toliko uprostiti da je čovek morao namerno zatvarati oči da — u borbi tih triju velikih klasa i u sukobu njihovih interesa — bar u obema najnaprednijim zemljama — ne bi video pokretačku silu savremene istorije.

Ali kako su te klase nastale? Dok se za krupni, nekada feudalni zemljišni posed na prvi pogled još moglo reći da je nastao iz — bar za prvo vreme — političkih uzroka, iz nasilnog zauzimanja zemlje, za buržoaziju i proletarijat to više nije bilo moguće. Ovde je postanak i razvitak dveju velikih klasa iz čisto ekonomskih uzroka bio jasan i očevidan. I isto tako je jasno bilo to da se u borbi između zemljišnog poseda i buržoazije, kao i u borbi između buržoazije i proletarijata, radilo u prvom redu o ekonomskim interesima, i da je politička vlast imala naprosto da posluži kao sredstvo za sprovođenje tih interesa. I buržoazija i proletarijat nastali su usled promena u ekonomskim odnosima, tačnije rečeno u načinu proizvodnje. Obe ove klase razvile su se usled prelaza najpre od esnafskog zanata na manufakturu, zatim od manufakture na krupnu industriju s parnim i mašinskim pogonom. Na izvesnom stupnju razvitka nove proizvodne snage koje je buržoazija stavila u pokret — pre svega podela rada i okupljanje mnogih radnika koji su obavljali samo delimične proizvodne funkcije u skupnoj manufakturi — i otuda nastali uslovi i potrebe razmene, nisu se više mogli izmiriti s postojećim, istorijski nasledenim i zakonom osveštanim poretkom proizvodnje, tj. sa esnafskim i bezbrojnim drugim ličnim i mesnim povlasticama (koje su za nepovlašćene staleže bile isto tako bezbrojni okovi) feudalnog društvenog uređenja. Proizvodne snage koje je zastupala buržoazija pobunile su se protiv poretka proizvodnje koji su zastupali feudalni zemljoposednici i esnafski majstori. Rezultat je poznat: feudalni okovi su bili razbijeni, u Engleskoj postepeno, u Francuskoj jednim udarcem, u Nemačkoj taj proces još nije završen.

Ali kao što je manufaktura na izvesnom stepenu svog razvitka došla u sukob s feudalnim poretkom proizvodnje, tako je već sada krupna industrija došla u sukob s buržoaskim poretkom proizvodnje koji je stupio na njegovo mesto. Vezana tim poretkom, tesnim granicama kapitalističkog načina proizvodnje, krupna industrija, s jedne strane, proizvodi sve veću proletarizaciju celokupnih širokih narodnih masa, s druge strane, sve veću količinu proizvoda koji se ne mogu prodati. Hiperprodukcija i masovna beda, prouzrokujući se uzajamno, — to je apsurdna protivrečnost do koje dolazi krupna industrija, i ta protivrečnost neminovno zahteva da se skinu okovi s proizvodnih snaga time što će se promeniti način proizvodnje.

Prema tome je bar za najnoviju istoriju dokazano da je svaka politička borba klasna borba i da je svaka borba klasa za oslobođenje, uprkos njenom neizbežnom političkom obliku — jer svaka klasna borba je politička borba — na kraju krajeva borba za *ekonomsko* oslobođenje. Bar u najnovijoj istoriji je država, politički poredak, podređeni, a građansko društvo, oblast ekonomskih odnosa, presudni elemenat. Tradicionalno shvatanje, koje i Hegel zastupa, videlo je u državi elemenat koji određuje, a u građanskom društvu elemenat koji je njom određen. Prividnost odgovara ovome shvatanju. Kao što kod pojedinog čoveka sve pokretačke sile njegovih dejstava moraju proći kroz njegovu glavu, moraju da se pretvore u pobude njegove volje da bi on počeo da dejstvuje, isto tako i sve potrebe građanskog društva — ma koja se klasa upravo nalazila na vlasti — moraju proći kroz državnu volju, da bi dobile opštu važnost u obliku zakona. To je formalna strana stvari, koja se razume sama po sebi. Pitanje je samo koji sadržaj ima ova samo formalna volja — kako pojedinca, tako i države — i otkuda taj sadržaj potiče, zašto ljudi hoće baš to, a ne nešto drugo. Tražeći odgovor na to pitanje, mi nalazimo da u najnovijoj istoriji državnu volju uglavnom određuju promenljive potrebe građanskog društva, prevlast ove ili one klase, na kraju krajeva — razvitak proizvodnih snaga i odnosa razmene.

Ako čak i u naše najnovije vreme, s njegovim džinovskim proizvodnim i saobraćajnim sredstvima, država ne predstavlja samostalnu oblast sa samostalnim razvitkom, nego se njeno postojanje i njen razvitak u poslednjoj instanci objašnjavaju ekonomskim životnim uslovima društva, onda to mora još više važiti za sva ranija vremena kada se proizvodnja materijalnog života ljudi još nije vršila takvim bogatim pomoćnim sredstvima, kada je, dakle, nužnost te proizvodnje morala imati još veću vlast nad ljudima. Ako je država još danas, u doba krupne industrije i železnica, uglavnom samo odraz, u sažetom obliku, ekonomskih potreba klase koja vlada proizvodnjom, onda je ona to morala biti još mnogo više u eposi kada je svaka ljudska generacija morala da utroši daleko veći deo svog ukupnog životnog veka na zadovoljavanje svojih materijalnih potreba i prema tome daleko više zavisila od njih nego mi danas. Ovo u punoj meri potvrđuje istraživanje istorije

ranijih epoha, čim se podrobnije ude u tu stranu stvari, a time se mi ovde, razume se, ne možemo baviti.

Ako ekonomski odnosi određuju državu i državno pravo, onda oni, naravno, određuju i privatno pravo, koje u suštini samo sankcioniše postojeće, u datim uslovima normalne, ekonomske odnose između pojedinaca. Ali oblik u kome se to dešava može biti vrlo različit. Oblici starog feudalnog prava mogu se velikim delom zadržati i ispuniti buržoaskom sadržinom, štaviše, može se feudalnom imenu direktno podmetnuti buržoaski smisao, kao što se to dešavalo u Engleskoj u skladu s celim nacionalnim razvitkom; ali može se takođe, kao što je to bilo u kontinentalnoj zapadnoj Evropi, uzeti za osnov prvo svetsko pravo društva proizvođača robe, naime rimsko pravo, u kome su nenadmašivo oštro izrađeni svi bitni pravni odnosi prostih posednika robe (kupac i prodavac, poverilac i dužnik, ugovor, obligacija itd.). Pri tom se, u interesu jednog još malogradanskog i polufeudalnog društva, to pravo može ili sudskom praksom naprosto svesti na stanje toga društva (opšte pravo) ili se ono može, pomoću tobože prosvetčenih pravnika koji se bave moralisanjem, preraditi u naročiti zakonik koji odgovara datom društvenom stanju i koji će pod tim okolnostima biti i juridički rdav (prusko zemaljsko pravo). Najzad se može, posle jedne velike buržoaske revolucije, na osnovu baš toga rimskog prava, izraditi tako klasičan zakonik buržoaskog društva kao što je francuski Code civil. Ako su, dakle, građanske pravne odredbe samo pravni izraz ekonomskih uslova društvenog života, one ih mogu izražavati, već prema okolnostima, ponekad dobro, a ponekad rdavo.

Država se pojavljuje pred nama kao prva ideološka sila nad čovekom. Društvo sebi stvara organ za čuvanje svojih zajedničkih interesa od unutrašnjih i spoljnih napada. Taj organ je državna vlast. Čim je nastao, taj organ postaje samostalan u odnosu prema društvu, i to utoliko više, ukoliko se on više pretvara u organ jedne određene klase, ukoliko on više direktno ostvaruje gospodstvo te klase. Borba ugnjetene klase protiv vladajuće klase neminovno postaje politička borba, pre svega borba protiv političke vlasti te klase. Svest o povezanosti ove političke borbe s njenom ekonomskom osnovicom otupljuje, i može da se sasvim izgubi. I ako se to ne dešava potpuno kod učesnika u borbi, to se dešava gotovo uvek kod istoričara. Od starih izvora o unutrašnjim borbama rimske republike samo nam Apijan govori jasno i razgovetno oko čega su se zapravo lomila koplja, — naime, oko zemljišnog poseda.

Međutim, postavši samostalna sila u odnosu prema društvu, država uskoro proizvodi dalju ideologiju. Kod profesionalnih političara, kod teoretičara državnog prava i jurista privatnog prava, naime, gubi se sasvim veza sa ekonomskim činjenicama. Pošto u svakom pojedinom slučaju ekonomske činjenice moraju primiti oblik pravnih motiva da bi dobile zakonsku sankciju, i pošto se pri tom, naravno, mora voditi računa o čitavom postojećem pravnom sistemu, pravni

oblik treba da bude sve, a ekonomski sadržaj ništa. Državno i privatno pravo razmatraju se kao dve samostalne oblasti koje se istorijski nezavisno razvijaju, koje se mogu i koje treba same za sebe sistematski prikazati posredstvom doslednog iskorenjivanja svih unutrašnjih protivrečnosti.

Ideologije na višem stupnju, tj. ideologije koje se još više udaljavaju od materijalne, ekonomske osnovice, primaju oblik filozofije i religije. Ovde veza između predstava i njihovih materijalnih uslova egzistencije postaje sve zamršenija, tu vezu sve više zamračuju međučlanovi. Ali ta veza ipak postoji. Kao i čitavo doba renesanse, od sredine 15. veka, i filozofija, koja se tada ponovo probudila, bila je, u osnovi, proizvod varoši, dakle građanstva. Njen sadržaj bio je u suštini samo filozofski izraz misli koje su odgovarale razvitku sitnog i srednjeg građanstva u krupnu buržoaziju. To se jasno vidi kod Engleza i Francuza prošloga veka, koji su često bili isto tako politički ekonomisti kao i filozofi, a za Hegelovu školu mi smo to gore dokazali.

Pozabavimo se, međutim, samo još malo religijom, jer je ona od materijalnog života najudaljenija i izgleda da mu je najviše tuđa. Religija je nastala u najprvobitnije vreme, iz najnejasnijih prvobitnih predstava ljudi o njihovoj sopstvenoj prirodi i o spoljnoj prirodi koja ih je okružavala. Ali se svaka ideologija, čim se pojavi, razvija dalje, nadovezujući se na dati materijal predstava, izgrađuje ga dalje inače ona ne bi bila ideologija, tj. bavljenje mislima kao samostalnim suštavstvima, koja se nezavisno razvijaju i potčinjavaju samo svojim sopstvenim zakonima. Činjenica da materijalni uslovi života ljudi, u čijim glavama se taj misleni proces odigrava, na kraju krajeva određuju tok toga procesa — ta činjenica neizbežno ostaje van svesti ovih ljudi, jer bi inače bilo svršeno s čitavom ideologijom. Dakle, te prvobitne religiozne predstave, koje su većinom zajedničke za svaku srodnu grupu naroda, razvijaju se, posle odvajanja grupe, u svakom narodu na osobiti način, već prema uslovima života koji su mu pali u deo. Uporedna mitologija je dokazala taj proces u pojedinostima za niz grupa naroda, naročito za arijsku (takozvanu indo-evropsku). Bogovi stvoreni na taj način u svakom narodu bili su nacionalni bogovi, čije carstvo nije prelazilo nacionalnu oblast koju su imali da štite, dok su van njenih granica vedrili i oblačili drugi bogovi. Ti bogovi mogli su živeti u predstavi ljudi samo dotle dok je nacija postojala; oni su padali s njenom propašću. Stare narodnosti propadale su pod udarcima rimskog svetskog carstva, čije ekonomske uslove postanka mi ovde ne ispitujemo. Stari nacionalni bogovi su propadali, čak i rimski, koji su takođe bili skrojeni samo za uski krug grada Rima. Potreba da se svetsko carstvo dopuni svetskom religijom jasno se ispoljila u pokušajima da se u Rimu dâ priznanje i stvore oltari svima iole poštovanim stranim bogovima pored domaćih. Ali se nova svetska religija ne stvara na taj način, carskim dekretima. Nova svetska religija, hrišćanstvo, neprimetno je već bila nastala iz jedne mešavine uopštene

istočne, naročito jevrejske teologije i vulgarizovane grčke, naročito stoičke filozofije. Samo s velikim teškoćama možemo sada istraživati kako je hrišćanstvo prvobitno izgledalo, jer do nas je dospelo samo njegov oficijelni oblik u kome je ono postalo državna religija i u kome ga je Nikejski koncil^[266] prilagodio toj svrsi. Svakako, činjenica da je ono već posle 250 godina postalo državna religija dokazuje da je ono bilo religija koja je odgovarala prilikama tog vremena. U srednjem veku se hrišćanstvo, tačno u srazmeri s razvitkom feudalizma, izgrađivalo u religiju koja je ovome odgovarala, sa odgovarajućom feudalnom hijerarhijom. A kada se pojavilo građanstvo razvila se nasuprot feudalnom katolicizmu protestantska jeres, najpre u južnoj Francuskoj kod Albižana^[267] u doba najvećeg cvetanja tamošnjih gradova. Srednji vek je teologiji pripojio sve ostale oblike ideologije — filozofiju, politiku, pravne nauke, pretvorivši ih u podvrste teologije. Time je on primorao svaki društveni i politički pokret da primi teološki oblik. Duše masa bile su kljukane isključivo religijom, i da bi se izazvala velika bura, trebalo je njihove sopstvene interese pokazati u religioznom ruhu. I pošto je građanstvo od samog početka stvaralo sebi privesak od varoških neimućnih plebejaca — nadničara i slugu svih vrsta, koji nisu pripadali nijednom priznatom staležu, — ovih prethodnika docnijeg proletarijata, jeres se već od ranih vremena deli na građanski-umerenu i plebejsko-revolucionarnu jeres, od koje su se gnušali i građanski jeretici.

Neistrebljivost protestantske jeresi odgovarala je nepobedivosti građanstva koje se uzdizalo. Kada je to građanstvo dovoljno ojačalo, njegova borba s feudalnim plemstvom, koja je dotle imala pretežno lokalni karakter, počela je dobijati nacionalne razmere. Prva velika akcija odigrala se u Nemačkoj: takozvana reformacija. Građanstvo nije bilo ni dovoljno jako ni dovoljno razvijeno da bi moglo pod svojom zastavom ujediniti ostale pobunjene staleže — plebejce u gradovima, niže plemstvo i seljake na selu. Najpre je bilo poraženo plemstvo; seljaci su podigli ustanak koji čini vrhunac celog tog revolucionarnog pokreta; gradovi su ih ostavili na cedilu, i tako je revolucija podlegla vojskama vladajućih knezova, kojima je pripala sva dobit. Otada Nemačka za tri stoleća iščezava iz reda zemalja koje samostalno utiču na istoriju. Ali pored Nemca Luthera bio je i Francuz Calvin. S pravom francuskom oštrinom on je istakao na prvo mesto građanski karakter reformacije, republikanizovao i demokratizovao crkvu. Dok se luteranska reformacija u Nemačkoj izrodavala i Nemačku upropašćivala, kalvinistička je služila kao zastava republikancima u Ženevi, u Holandiji, u Škotskoj, oslobodila je Holandiju od Španije i od Nemačkog Rajha i dala ideološki kostim za drugi čin građanske revolucije, koji se odigrao u Engleskoj. Tu se kalvinizam pokazao kao pravo religiozno prerusavanje interesa tadašnjeg građanstva, te stoga nije dobio potpuno priznanje kada je revolucija 1689. završena kompromisom jednog dela plemstva s građanima^[268]. Engleska državna crkva bila je opet

uspоставljena, ali ne u svom ranijem obliku, u obliku katolicizma s kraljem kao papom, nego je bila veoma kalvinizovana. Stara državna crkva slavila je veselu katoličku nedelju i suzbijala dosadnu nedelju kalvinista; nova, prožeta građanskim duhom, uvela je ovu poslednju, i ona još danas ulepšava Englesku.

U Francuskoj je kalvinistička manjina 1685. ugušena, pokatoličena ili najurena^[269]; ali šta je to pomoglo? Već onda je slobodni mislilac Pierre Bayle razvio svoju delatnost, a 1694. se rodio Voltaire. Nasilne mere Louis-a XIV samo su olakšale francuskom građanstvu da svoju revoluciju izvede u ireligioznom, isključivo političkom obliku, koji je jedini odgovarao razvijenoj buržoaziji. Mesto protestanata sedeli su u nacionalnim skupštinama slobodni mislioci. Time je hrišćanstvo bilo stupilo u svoj poslednji stadij. Ono je postalo nesposobno da ma kojoj naprednoj klasi ubuduće služi kao idelološko ruho za njene težnje; ono je sve više postajalo isključivo svojina vladajućih klasa, a ove ga primenjuju kao prosto sredstvo za vladanje, kao uzdu za niže klase. Pri tom se svaka pojedina klasa služi svojom sopstvenom religijom: junkeri-zemljoposednici katoličkim jezuitstvom ili protestantskom ortodoksijom, liberalni i radikalni buržuji racionalizmom. Pri tome nema nikakvog značaja da li gospoda sama veruju u svoju odnosnu religiju ili ne veruju.

Vidimo dakle: religija, jednom stvorena, sadrži uvek tradicionalne predstave, kao što je tradicija uopšte u svim ideološkim oblastima velika konzervativna sila. Ali promene koje se s tim predstavama dešavaju potiču iz klasnih odnosa, dakle iz ekonomskih odnosa ljudi koji te promene vrše. A to je ovde dovoljno.

U našem izlaganju mogli smo dati samo opšti nacrt Marxovog shvatanja istorije, najviše još nekoliko ilustracija. Dokazati se ono mora na samoj istoriji, a tu, mislim, smem reći da je to već u dovoljnoj meri učinjeno u drugim spisima. Ali to shvatanje dokončava filozofiju u oblasti istorije, isto tako kao što dijalektičko shvatanje prirode čini svaku filozofiju prirode i nepotrebnom i nemogućnom. Sada se više nigde ne radi o tome da se veze izmišljaju u glavi, nego o tome da se one otkrivaju u činjenicama. Za filozofiju, prognatu iz prirode i istorije, ostaje onda samo još carstvo čiste misli, ukoliko ga je još preostalo: nauka o zakonima samog procesa mišljenja, logika i dijalektika.

S revolucijom od 1848. »obrazovana« Nemačka otkazala je teoriji i prešla na tle prakse. Sitno zanatstvo i manufakturu, zasnovanu na ručnom radu, zamenila je prava velika industrija. Nemačka se opet pojavila na svetskom tržištu. Novi malonemački Rajh^[270] uklonio je bar najgore prepreke pomoću kojih su rasparčanost na male državice, ostaci feudalizma i birokratsko upravljanje ometali taj razvitak. Ali ukoliko je spekulacija napuštala filozofske kabinete, da bi svoj hram podigla na berzi, utoliko je i obrazovana Nemačka izgubila onaj veliki

smisao za teoriju koji je bio slava Nemačke za vreme njenog najvećeg političkog uniženja, smisao za čisto naučno istraživanje, bez obzira na to da li je postignuti rezultat bio upotrebljiv za praksu ili ne, protivan policijskim odredbama ili ne. Doduše, zvanične nemačke prirodne nauke držale su se, naročito u oblasti pojedinačnih istraživanja, na visini svoga vremena. Ali američki časopis »Science« već s pravom primećuje da se odlučni napreci u oblasti velikih veza između pojedinačnih činjenica, njihovo uopštavanje u zakone, sada postižu mnogo više u Engleskoj nego, kao ranije, u Nemačkoj. A u oblasti istorijskih nauka, uključivši i filozofiju, s klasičnom filozofijom iščezao je sasvim i stari teorijski duh, koji nije znao ni za kakve prepreke. Na njegovo mesto stupili su izlapeli eklektizam, bojažljiva briga za karijeru i dohotke, koja ide do najgadnijeg štreberstva. Zvanični predstavnici te nauke postali su otvoreni ideolozi buržoazije i postojeće države — ali u doba kada se obe nalaze u otvorenoj suprotnosti prema radničkoj klasi.

Samo kod radničke klase postoji i dalje nezakržljali nemački smisao za teoriju. Ovde se on ne može iskoreniti; ovde nema briga oko karijere, oko profiterstva, oko milostive protekcije odozgo; naprotiv, ukoliko nauka nastupa bezobzirnije i nepristrasnije, utoliko je ona više u skladu sa interesima i težnjama radnika. Novi pravac, koji je u istoriji razvitka rada spoznao ključ za razumevanje celokupne istorije društva, obraćao se od samog početka pretežno radničkoj klasi i naišao je na takav odziv, kakav on kod zvanične nauke nije ni tražio ni očekivao. Nemački radnički pokret je naslednik nemačke klasične filozofije.

Izjava redakciji lista »New Yorker Volkszeitung«⁽²⁷¹⁾

Pošto se u listu »Missouri Republican« iz Sent Luisa pojavila vest o intervjuu jednog dopisnika ovog lista sa mnom, primetio bih u vezi sa tim sledeće:

Stvarno me je posetio neki gospodin McEnnis kao predstavnik toga lista, i pitao me o raznim stvarima, ali je dao *časnu reč* da nijedan redak neće dati u štampu pre nego što mi ga pokaže. Umesto toga, on se kod mene više nije ni pojavio. Stoga, ovim izjavljujem da moram da odbijem svu i svaku odgovornost za ono što je on publikovao, utoliko pre što sam imao priliku da se uverim da bi gospodin McEnnis, zbog odsustva nužnog predznanja, čak i pored najbolje volje jedva bio u stanju da pravilno razume moje izjave.

London

Friedrich Engels

Napisano 29. aprila 1886.

Objavljeno u listu

•New Yorker Volkszeitung•
br. 162 od 8. jula 1886.

[O štrajku radnika fabrike stakla u Lionu]

Francuska republikanska vlada^[272] je, čini se, rešila da na svaki mogući način pokaže da je vlada kapitalista u istoj onoj meri u kojoj i svaka vlada njenih prethodnika. Malo joj je što je stala na stranu Rudarske kompanije u Dekazevilu^[273], te sad još snažnije istupa u Lionu. Tu je izbio štrajk u fabrici stakla. Nekoliko štrajkbrehera nastavilo je rad i smešteni su, bezbednosti radi, u samoj fabrici. Kad je nameštaj jednog od njih — nekog nemačkog anarhiste po imenu Litner — prevožen u fabriku, za kolima su išli štrajkači i zviždali. Samo što su kola sa nameštajem stigla i kapija se zatvorila, sa prozora su ispaljeni hici na ljude koji su bili napolju. Revolverski meci i krupna sačma leteli su na sve strane, i oko trideset ljudi je ranjeno. Masa se, naravno, razila. Tad su se umešali policija i sudske vlasti, ali ne da uhapsu kapitalistu i njegove plaćenike koji su pucali — o, ne! Uhapsili su jedan broj štrajkača zbog narušavanja slobode rada! Ovaj incident, koji izbija baš u ovom trenutku, izazvao je u Parizu ogromno uzbuđenje. Dekazevil je povećao broj socijalističkih glasova u Parizu sa 30 000 na preko 100 000^[274], a ovaj krvnički akt u La Milatjeru kod Liona imaće još snažniji efekat.

F. E.

Napisano između 8. i 14. maja 1886.

Prema: «The Commonweal», Vol. II,
Nr. 18 od 15. maja 1886.

Prevod s engleskog

Politička situacija Evrope^[275]

U martu 1878. Disraeli je poslao četiri oklopnjače u Bosfor: sama njihova prisutnost bila je dovoljna da zaustavi trijumfalni pohod Rusa na Carigrad i da raskine sanstefanski ugovor. Berlinski mir regulisao je za izvesno vrijeme situaciju na Istoku^[276]. Bismarck je uspio da uspostavi sporazum između ruske i austrijske vlade. Austrija će potajno dominirati u Srbiji, dok će Bugarska i Rumunija biti prepuštene pretežnom utjecaju Rusije. Iz toga se dalo naslutiti da ako bi kasnije Bismarck i dozvolio Rusima da zauzmu Carigrad, on je rezervisao Austriji Solun i Makedoniju.

Ali, pored toga, Bosna je data Austriji, kao što je 1794. Rusija prepustila Prusima i Austrijancima najveći dio autentične Poljske, da bi je ponovo uzela 1814^[277]. Bosna je bila stalni gubitak za Austriju, jabuka razdora između Mađarske i zapadne Austrije, i naročito *dokaz za Tursku* da joj Austrijanci kao i Rusi pripremaju sudbinu Poljske. Otada Turska nije više mogla da ima poverenja u Austriju: važna pobjeda politike ruske vlade.

Srbija je imala slavenofilske tendencije, prema tome rusofilske, ali od svoje emancipacije ona crpi sva sredstva građanskog razvoja u Austriji. Njeni mladi ljudi odlaze da studiraju na austrijskim univerzitetima; birokratski sistem, zakonik, sudski postupak, škole sve je kopirano po austrijskim uzorima. To je bilo prirodno. Ali Rusija je morala spriječiti to imitiranje u Bugarskoj; ona nije htela da vadi kestenje iz vatre za Austriju. Bugarska je, dakle, bila organizovana kao ruska satrapija. Uprava, oficiri i podoficiri, personal, napokon čitav sistem bili su ruski: Battenberg, koji joj je bio oktroisan, bio je rođak Aleksandra III.

Direktna, a zatim indirektna dominacija ruske vlade bila je dovoljna da uguši za manje od četiri godine sve bugarske simpatije za Rusiju; a one su bile velike i srdačne. Stanovništvo se sve više i više bunilo protiv drskosti »oslobodilaca«, pa čak i Battenberg, čovek bez političkih ideja, mekanog karaktera koji je samo nastojao da služi cara, ali je zahtijevao da ga poštuju, postajao je sve neposlušniji.

Za to vrijeme stvari su u Rusiji išle svojim tokom: s mnogo ošt-rine vlada je uspjela da za neko vrijeme razjuri i dezorganizuje nihiliste. Ali to nije bilo dovoljno, potrebna joj je bila podrška javnog mnjenja, potrebno joj je bilo da skrene pažnju sa sve veće socijalne i političke bede u zemlji; napokon, trebalo joj je malo patriotske fantazmagorije. Pod Napoleonom III lijeva obala Rajne služila je da se revolucionarne strasti okrenu napolje; isto tako je i ruska vlada zabrinutom i uzne-mirenom narodu pokazala osvajanje Carigrada, oslobođenje Slovena ugnjetenih od Turaka i njihovo sjedinjenje u jednu veliku federaciju pod okriljem Rusije. Ali nije bilo dovoljno oživeti ovu fantazmagoriju, trebalo je nešto učiniti da se ona prenese u sferu stvarnosti.

Okolnosti su bile povoljne. Aneksija Alzasa i Lorene posijala je klice razdora između Francuske i Nemačke, koje su izgleda morale da neutrališu te dvije sile. Sama Austrija nije mogla da se bori protiv Rusije jer bi njeno najefikasnije ofanzivno oružje poziv Poljacima, Pruska uvijek zadržala u koricama mača. A okupacija, otimačina Bosne bila je jedan Alzas između Austrije i Turske. Italija je bila uz onoga ko više ponudi, to jest uz Rusiju, koja joj je nudila Trst i Istru s Dal-macijom i Tripolisom. A Engleska? Miroljubivi rusofil Gladstone slušao je primamljive riječi Rusije; *on je okupirao Egipat*⁽²⁷⁸⁾ u vrijeme potpunog mira; to je Engleskoj obezbjeđivalo stalnu svadu s Fran-cuskom; to je obezbjeđivalo isto tako *nemogućnost saveza Turaka s Englezima, koji su ih opljačkali* prisvajajući turski feud, Egipat. Pored toga, ruske pripreme u Aziji dovoljno su napredovale da bi zadale Englezima dosta posla u Indiji u slučaju rata. Nikad tolike šanse nisu bile pružene Rusima: njihova je diplomacija trijumfovala na svim linijama.

Pobuna Bugara protiv ruskog despotizma pružila je priliku da se uđe u rat. U ljeto 1855. Rusi su obmanuli Bugare i Rumune ukazujući im na mogućnost ujedinjenja obećanog sanstefanskim mirom i uništenog berlinskim ugovorom. Rekli su im da ako se ponovo bace u ruke oslobodilačke Rusije, ruska vlada će ispuniti svoju misiju izvršujući to ujedinjenje; ali zauzvrat Bugari moraju najprije protjerati Battenberga. Ovaj je bio blagovremeno upozoren; suprotno svom običaju, postupio je brzo i energično; izvršio je, ali u svom interesu, ujedinjenje koje je Rusija htjela da iskoristi protiv njega. Od tog trenutka počinje nepomirljivi rat između njega i cara.

Taj je rat bio najprije vođen podmuklo i indirektno. Ponovo je — za male balkanske države — objavljena lijepa doktrina Louis-a Bonaparte: Kad se neki narod, dotle podjeljen, na primjer Italija ili Njemačka, ujedinjuju, druge države, na primjer Francuska, imaju pravo na teritorijalne kompenzacije. Srbija je progutala mamac i objavila rat Bugarima; Rusija je trijumfovala jer se činilo da se taj rat, izazvan u njenom interesu, vodi pod pokroviteljstvom Austrije, koja se nije usuđivala da ga spriječi iz straha da ruska stranka ne dođe na vlast u Srbiji. Sa svoje strane Rusija je dezorganizovala bugarsku vojsku po-

vlačeći sve ruske oficire, to jest čitav generalštab i sve više oficire uključujući tu i komandante bataljona.

Ali protiv svakog očekivanja, Bugari, bez ruskih oficira i s odnosom snaga dva prema tri, potuku potpuno Srbe i zadobiju poštovanje i divljenje začudene Evrope. Ove pobjede imaju dva uzroka. Najprije, Alexander Battenberg, iako slab kao politički čovjek, dobar je vojnik; on je vodio rat onako kako je naučio u pruskoj školi, dok su Srbi slijedili strategiju i taktiku svojih austrijskih uzora. To je bilo dakle drugo izdanje bitke iz 1866. u Češkoj^[279]. A zatim, Srbi su živeli već šezdeset godina pod onim austrijskim birokratskim sistemom koji je, ne dajući im moćnu buržoaziju i nezavisno seljaštvo (seljaci su svi već pod hipotekom), uništio i dezorganizovao ostatke zajednica ljudi koji su bili snaga u borbama protiv Turaka. Kod Bugara, naprotiv, Turci su ostavili nedirnutu te prvobitne ustanove: to objašnjava njihovu veću neustrašivost.

Dakle, novi neuspjeh za Rusiju; trebalo je ponovo početi. Slavofilski šovinizam, podgrijan kao protuteža revolucionarnog elementa, rastao je iz dana u dan i postajao je već opasan po vladu. Car odlazi na Krim, a ruske novine najavljuju da će on učiniti nešto veliko; on nastoji da privuče sultana pokazujući mu kako ga njegovi stari saveznici (Austrija i Engleska) izdaju i pljačkaju, i kako Francuska slijedi Rusiju kojoj je prepuštena na milost i nemilost. Ali sultan se oglušio i ogromno naoružanje zapadne i južne Rusije ostaje, zasad, neupotrebљeno.

Car se vraća s Krima (prošlog juna). Ali za to vrijeme se šovinistička plima penje, a vladu, nesposobnu da potisne taj pokret koji se širi, sve više i više povlači za sobom; tako da treba dozvoliti moskovskom gradonačelniku da govori otvoreno u *svom pozdravnom govoru caru* o osvajanju Carigrada^[280]. Štampa, pod utjecajem i *zaštitom* generala, otvoreno kaže da očekuje od cara energičnu akciju protiv Austrije i Njemačke, koje je sprečavaju, a vlada nema hrabrosti da je natjera da čuti. Slavofilski šovinizam je moćniji od cara, potrebno je da on popusti iz straha od revolucije, slavofili bi se ujedinili s konstitucionalistima, s nihilistima, napokon sa svim nezadovoljnicima.

Finansijske nevolje komplikuju tu situaciju. Nitko neće da posudi toj vladi koja je od 1870. do 1875. uzela na zajam milijardu i 750 000 franaka u Londonu i koja prijeti evropskom miru. Prije dvije ili tri godine Bismarck joj je olakšao u Njemačkoj zajam od 375 miliona franaka; ali taj je odavno pojedjen; a bez Bismarckovog potpisa Nijemci neće dati ni jednu paru. Ali taj se potpis ne dobija bez ponižavajućih uslova. Fabrika asignata u Rusiji proizvela ih je previše, srebrna rublja vrijedi 4 franaka, a papirnata rublja 2 franka i 20. Naoružanje staje silno mnogo novca.

Napokon, treba djelovati. Uspjeh u pravcu Carigrada ili revolucija. Giers je otišao do Bismarcka i izložio mu je situaciju koju on vrlo dobro razumije. On bi rado htio da iz obzira prema Austriji

zadrži carsku vladu čija ga nestabilnost uznemiruje. *Ali revolucija u Rusiji znači pad Bismarckovog režima.* Bez Rusije — velike rezervne vojske reakcije, prevlast junkera u Pruskoj ne bi trajala ni jedan jedini dan. Revolucija u Rusiji izmjenila bi odmah situaciju u Njemačkoj; ona bi razorila jednim udarcem slijepu vjeru u Bismarckovu svemoć, koja mu obezbjeđuje podršku vladajućih klasa; ona bi dovela do sazrijevanja revolucije u Njemačkoj.

Bismarck, koji zna da je postojanje carizma osnova čitavog njegovog sistema, hitno je otišao u Beč da obavijesti svoje prijatelje da u prisutnosti jedne takve opasnosti nije vrijeme za zadržavanje na pitanjima samoljublja; da treba caru dozvoliti neki privid trijumfa i da u njihovom dobro shvaćenom interesu Austrija i Njemačka treba da kleknu pred Rusijom. Uostalom, ako gospoda Austrijanci insistiraju na miješanju u bugarske poslove, on će oprati ruke; vidjeće oni što će se desiti. Kálnoky popušta, Alexander Battenberg je žrtvovan, a Bismarck žuri da lično donese vijest Girsu.

Na nesreću, Bugari su razvili neočekivanu političku sposobnost i energiju, koje se ne mogu tolerisati kod jedne slovenske nacije «koju je oslobodila sveta Rusija». Battenberg je noću uhapšen, ali Bugari hapse zavjerenike, imenuju jednu sposobnu, energičnu i nepodmitljivu vladu, a to su odlike koje se ne mogu nikako trpjeti kod jedne tek oslobođene nacije; oni ponovo pozivaju Battenberga; ovaj pokazuje svu svoju mlakost i bježi. Ali Bugari su nepopravljivi. Sa ili bez Battenberga oni se odupiru suverenim naredbama cara i prisiljavaju junačkog Kaulbarsa da se izvrgne podsmjehu čitave Evrope⁽²⁸¹⁾.

Predstavite sebi carev bijes. Nakon što je za sebe pridobio Bismarcka, slomio austrijski otpor, doživjeo je da bude zaustavljen od ovog malog naroda koji postoji od jučer, koji duguje njemu ili njegovu ocu svoju «nezavisnost» i koji neće da shvati da ta nezavisnost znači samo slijepo pokoravanje naredbama «oslobodioca». Grci i Srbi bili su nezahvalni; ali Bugari prevazilaze mjeru. Uzeti svoju nezavisnost za ozbiljno! Kakvog li zločina!

Da bi se spasio revolucije, jadni car je prisiljen da učini novi korak naprijed. Ali svaki korak postaje opasniji, jer se on čini samo uz rizik evropskog rata, a to je ono što je ruska diplomacija nastojala uvijek da izbjegne. Izvjesno je da će ako dođe do direktne intervencije ruske vlade u Bugarskoj i ako ona dovede do kasnijih komplikacija, doći trenutak u kojem će suprotnost ruskih i austrijskih interesa otvoreno izbiti. Tada će biti nemoguće da se rat lokalizuje, on će postati opšti. S obzirom na časnost lupeža koji vladaju Evropom, nemoguće je predvidjeti kako će se grupirati dva tabora. Bismarck je u stanju da se stavi na stranu Rusa protiv Austrije ako ne može drugačije da odgodi revoluciju u Rusiji. Ali ako izbije rat između Rusije i Austrije, vjerovatnije je da će Njemačka priteći u pomoć Austriji kako bi spriječila njeno potpuno uništenje.

Očekujući proljeće, jer prije aprila Rusi se neće moći upustiti

u veliki zimski pohod na Dunavu, car radi na tom da privuče Turke u svoje mreže, a izdaja Austrije i Engleske prema Turskoj olakšava mu posao. Njegov cilj je da okupira Dardanele i tako pretvori Crno more u rusko jezero; da od njega napravi nepristupačno sklonište za organizaciju moćne flote koja bi iz njega izlazila u cilju dominacije nad onim što je Napoleon nazivao »francuskim jezerom« — nad Mediteranom. Ali on još nije u tom uspio, iako su njegove pristaše iz Sofije odale njegovu tajnu misao.

Takva je situacija. Da bi izbjegao revoluciju u Rusiji, caru je potreban Carigrad; Bismarck oklijeva, on bi htio da nade način da izbjegne i jednu i drugu eventualnost.

A Francuska?

Francuski patrioti koji već šesnaest godina sanjaju o revanšu vjeruju da nema ničeg prirodnijeg nego da zgrabe priliku koja će se možda pružiti. Ali za našu partiju pitanje nije tako jednostavno; ono nije ništa jednostavnije ni za gospodu šoviniste. Jedan revanšistički rat voden u savezu i pod okriljem Rusije mogao bi dovesti do revolucije ili do kontrarevolucije u Francuskoj. U slučaju revolucije koja bi dovela na vlast socijaliste, rusko savezništvo bi se srušilo. Najprije, *Rusi bi odmah sklopili mir s Bismarckom kako bi s Nijemcima navalili na revolucionarnu Francusku*. Zatim, Francuska ne bi dovela na vlast socijaliste s ciljem da spriječi ratom revoluciju u Rusiji. Ali ta eventualnost nije vjerovatna; *monarhistička kontrarevolucija* je vjerovatnija. Car želi restauraciju Orleanaca, svojih intimnih prijatelja, jedine vlade koja mu pruža uslove dobrog i čvrstog saveza. Kad rat jedanput započne, dobro će se iskoristiti monarhistički oficiri da pripreme restauraciju. Prilikom najmanjeg djelomičnog poraza, a njih će biti, vikaće da je za to kriva republika, da ako se želi pobjeda i bezrezervna saradnja Rusije, potrebna je stabilna monarhistička vlada, jednom riječju, Phillipp VII¹; monarhistički generali će mlako djelovati kako bi mogli pripisati svoje neuspjehe republikanskoj vladi; i eto ti ponovo uspostavljene monarhije. Kada Phillipp VII bude vraćen, ti kraljevi i carevi će se odmah sporazumjeti i umjesto da se međusobno proždiru oni će podijeliti Evropu između sebe gutajući male države. Kada francuska republika bude dotučena, održaće se jedan novi bečki kongres na kojem će se možda uzeti republikanski i socijalistički grijehovi Francuske kao izgovor da joj se ne da Alzas-Lorena u cjelini ili djelomično; a vladari će se smijati republikancima, koji su bili dovoljno naivni da povjeruju u mogućnost iskrenog savezništva između carizma i republike.

Uostalom, da li je tačno da general Boulanger govori onom ko hoće da ga čuje: »*Potreban je rat da bi se spriječila socijalna revolucija.*«

¹ Louis-Phillippe-Albert d'Orléans

Ako je to tačno, neka to služi za upozorenje socijalističkoj partiji. Taj naivni Boulanger ponaša se hvalisavo, što se može oprostiti jednom vojniku, ali što daje skromnu ideju o njegovom političkom duhu. Neće on spasiti republiku. Između socijalista i Orleanaca moguće je da se on sporazume s ovim posljednjima ako mu oni obezbijede rusko savezništvo. U svakom slučaju *buržoaski republikanci u Francuskoj u istoj su situaciji kao i car; oni vide kako se pred njima diže avet socijalne revolucije i oni znaju samo za jedan način spasenja: rat.*

U Francuskoj, u Rusiji, u Njemačkoj događaji se okreću tako dobro u našu korist da zasad možemo samo želiti da se produži *status quo*. Ako bi izbila revolucija u Rusiji, ona bi stvorila niz najpovoljnijih uslova. Naprotiv jedan opšti rat bacio bi nas u područje nepredvidivog. Revolucija u Rusiji i u Francuskoj bila bi odgođena, a naša bi partija u Njemačkoj doživjela sudbinu Komune iz 1871. Bez sumnje, događaji će se na kraju okrenuti u našu korist; ali kakav gubitak vremena, kakve žrtve, kakve nove zapreke koje treba savladati.

Snaga koja u Evropi gura u rat je velika. Pruski vojnički sistem, koji je svuda prihvaćen, traži dvanaest do šesnaest godina za svoj potpuni razvoj; nakon tog vremenskog razdoblja rezervni kadar je ispunjen ljudima koji su vični baratanju oružjem. Tih dvanaest do šesnaest godina su svuda protekli; svuda postoji dvanaest do šesnaest godišta koja su prošla kroz vojsku. Sa svih strana su dakle spremni, i Nijemci u tom pogledu nemaju nikakvih specijalnih prednosti. To znači da bi rat koji nam prijete bacio na ratno poprište deset miliona vojnika. A zatim, stari Wilhelm će vjerovatno umrijeti. Bismarckov položaj biće manje ili više poljuljan i *možda će on pribjeći ratu da bi se održao*. Odista, berza svuda vjeruje u rat čim stari zatvori oči.

Ako bude rata, on će se voditi jedino u cilju da se spriječi revolucija; u Rusiji da se osujeti zajednička akcija svih nezadovoljnika, slavenofila, konstitucionalista, nihilista, seljaka; u Njemačkoj da se održi Bismarck; u Francuskoj da se potisne pobjedonosni pokret socijalista i da se uspostavi monarhija.

Između francuskih i njemačkih socijalista ne postoji nikakvo alžasko pitanje. Njemački socijalisti predobro znaju da su aneksije iz 1871, protiv kojih su uvijek protestovali, bile oslonac reakcionarne Bismarckove politike kako unutrašnje tako i vanjske. Socijalisti obiju zemalja jednako su zainteresovani za održanje mira; oni bi platili sve troškove rata.

F. Engels

Napisano 25. oktobra 1886.

Prvi put objavljeno u listu

•Le Socialiste• br. 63

od 6. novembra 1886.

Prevod s francuskog

Johann Philipp Becker

Smrt je opet uzrok jednoj praznini u redovima prvoboraca za proletersku revoluciju. Sedmog decembra je u Ženevi umro *Johann Philipp Becker*.

Roden je godine 1809. u Frankentalu u bavarskoj Falačkoj, i tek što je izašao iz detinjstva, već u dvadesetim godinama, on se priključio političkom pokretu svoje domovine. Kad je posle julske revolucije, početkom tridesetih godina, ovaj pokret uzeo republikanski karakter, Becker je bio njegov najaktivniji i najodlučniji pripadnik. Bio je više puta hapšen, dovođen pred porotu, oslobođan i, na kraju, morao je da beži pred pobeđničkom reakcijom. Otišao je u Švajcarsku, nastanio se u Bilu, dobio je švajcarsko državljanstvo. No i ovde nije ostao neaktivan; s jedne strane, njega su angažovali poslovi nemačkih radničkih udruženja i revolucionarni pokušaji nemačkih, italijanskih, i uopšte evropskih izbeglica; a s druge strane, angažovala ga je borba švajcarske demokratije za vlast u pojedinim kantonima. Zna se da je ova borba, naročito početkom četrdesetih godina, vođena u obliku niza oružanih upada u aristokratske i klerikalne kantone. U većem broju ovih »pučeva«, manje ili više je bio upetljan i Becker, i konačno je zbog toga bio osuđen na desetogodišnje proterivanje iz svoje nove domovine — iz kantona Berna. Ovi mali ratni pohodi su na kraju dostigli svoj vrhunac godine 1847. u ratu sa Sonderbundom^[282]. Becker, koji je u švajcarskoj armiji imao čin oficira, izvršio je svoju dužnost i u toku marša na Lucern on je vodio prethodnicu divizije kojoj je bio dodeljen.

Godine 1848. izbila je francuska revolucija; posle nje su došli pokušaji da se uz pomoć dobrovoljačkih odreda republikanizira Baden. U vreme kad je Hecker vodio svoj pohod^[283], Becker je formirao jednu izbegličku legiju, ali je na granici uspeo da se pojavi tek kad je Hecker već ponovo bio potučen. Ova legija, koja je kasnije najvećim delom bila internirana u Francusku, dala je 1849. jezgro za nekoliko najboljih trupnih delova armije Falačke i Badena.

Kad je u proleće 1849. u Rimu proklamovana republika, Becker

je hteo da od ove legije organizuje jedan pomoćni korpus za Rim. On je otišao u Marsej, obrazovao tamo oficirski kadar i pristupio vrbovanju ljudstva. Ali, kao što je poznato, francuska vlada se pripremala da uništi Rimsku republiku i da vrati papu¹. Samo se po sebi razume da je ona sprečila prevoz trupa koje su išle u pomoć njenim rimskim protivnicima. Beckeru, koji je već bio iznajmio jedan brod, kategorički je rečeno da će mu brod biti potopljen ako pokuša da napusti luku.

Onda je izbila revolucija u Nemačkoj⁽²⁸⁴⁾. Becker je odmah pozurio u Karlsrue, legija ga je sledila i ona je kasnije učestvovala u borbi pod Bönningovim vodstvom, dok je drugi deo stare legije iz 1848, koju je u Bezansonu izvežbao Willich, poslužio kao jezgro Willichovom dobrovoljačkom korpusu. Becker je naimenovan za rukovodioca celokupne odbrane Badena, dakle za rukovodioca svim trupama osim onih na frontu, i on je odmah pristupio organizaciji. Ovde je ubrzo naišao na otpor vlade kojom je upravljala buržoazija i na otpor njenog vođe Brentana. Njegova su naređenja ometana, njegovim zahtevima za oružjem i opremom nije poklanjana pažnja ili su bili direktno odbijani. Pokušaj od 6. juna da se vlada intimidira uz pomoć revolucionarne oružane sile, pokušaj u kojem je Becker bio veoma angažovan, završen je neodlučno⁽²⁸⁵⁾; ali su sada Becker i njegove trupe brzo upućene iz Karlsrua na Nekar protiv neprijatelja.

Tu je već počela borba u malom i bližio se odlučni čas. Becker je sa svojim dobrovoljačkim odredima i vojskom narodne odbrane poseo Odenvald. Bez topova i bez konjice on je ono malo svojih trupa morao da rasturi za posedanje izduženog i teškog terena i nije ih imao dovoljno da bi mogao poći u napad. Uprkos tome, on je 15. juna u jednoj briljantnoj bici oslobodio svoje Hanauske gimnastičare⁽²⁸⁶⁾, koje su u zamku Hirschhorn opkolile carske Peuckerove trupe.

Kad je vrhovnu komandu nad revolucionarnom armijom preuzeo Mieroslawski, Becker je dobio komandu nad 5. divizijom — koju je sačinjavala sama vojska narodne odbrane i sama pešadija — sa zadatkom da se suprotstavi Peuckerovom korpusu koji je od njega bio jači najmanje šest puta. Ali odmah zatim je kod Germershajma došlo do prelaza Prvog pruskog korpusa preko Rajne, pokret Mieroslawskog njemu u susret, poraz kod Vaghojzela 21. juna. Becker je držao Hajdelberg; sa severa je prodirao Groebenov Drugi pruski korpus, sa severoistoka Peuckerov korpus, svaki jačine od preko 20 000 ljudi na jugozapadu su stajali Hirschfeldovi Prusi, isto tako preko 20 000 ljudi. A sada se prema Hajdelbergu valjala i masa izbeglica iz Vaghojzela, tj. čitava velika masa badenske armije, vojske sa fronta i narodne odbrane, da bi kroz planine, ogromnim zaobilaskom, pronašli put za Karlsrue i Raštat, put koji im je u ravnici bio presečen.

Ovo povlačenje je trebalo da štiti Becker — sa svojim tek sakup-

¹ Pija IX

ljenim i neuvezbanim ljudima i, kao i uvek, bez konjice i topova. Pošto je izbeglicama omogućio dovoljno uzmaka, on je 22. uveče u 8 sati krenuo od Hajdelberga prema Nekargemindu gde je predahnuo nekoliko sati, 23. je došao u Zinshajm, gde je, naočigled neprijatelju, svojoj vojsci dao opet nekoliko sati odmora u borbenom poretku i iste večeri je nastavio za Epingen, a 24. preko Bretena za Durlah, gde je stigao u 8 sati uveče, gde se ponovo upetljao u neuredno povlačenje sada ujedinjene falačko-badenske armije. Ovde je Becker dobio i komandu nad ostacima falačkih trupa i sada je trebalo ne samo da štiti povlačenje Mieroslawskog, nego i da drži Durlah dok se ne evakuše Karlsrue. Kao i uvek i sada su ga opet ostavili bez artiljerije, jer je ona, koja mu je bila dodeljena, već odmarširala.

Becker je opkopao Durlah koliko je to u žurbi bilo moguće, a odmah sledećeg jutra (25. juna) napale su ga sa tri strane dve pruske divizije i Peuckerove carske trupe. On je ne samo odbijao sve napade, već je i sam više puta prelazio u napad, mađa je na topovsku vatru neprijatelja mogao da odgovara samo streljačkom vatrom, i povukao se posle četvoročasovne borbe u najboljem redu, neuznemiravan od kolona koje su poslate da ga zaobidu, tek kad je dobio obaveštenje da je Karlsrue evakuisan i da je on izvršio svoj zadatak.

To je bez sumnje najsjajnija epizoda u čitavom badensko-falačkom pohodu. Sa ljudima od čijeg regrutovanja jedva da je prošlo 14 dana, a najviše tri sedmice, ljudima koje su, kao sasvim sirove regrute, uvezbali za nuždu improvizovani oficiri i podoficiri i koji jedva da su nešto znali o disciplini, napravio je Becker, kao zaštitnica potučenih i upola raspršenih armija, za 48 sati marš od preko 80 kilometara ili 11 nemačkih milja, marš koji je odmah započeo noćnim maršem, i kroz redove neprijatelja on ih je u Durlah doveo u takvom stanju da su sledećeg jutra mogli Prusima da prirede jednu od malobrojnih bitaka toga pohoda, bitku u kojoj je bio potpuno postignut cilj koji je postavila revolucionarna armija. To je uspeh koji bi činio čast i iskusnim trupama, a koji je za tako mlade vojnike u najvećoj meri redak i slavan.

Stigavši na Murg, Becker je sa svojom divizijom zastao istočno od Raštata i uzeo časno učešće u borbama od 29. i 30. juna. Rezultat je poznat; brojno šest puta jači neprijatelj je zaobišao položaj kroz virtemberšku oblast i sručio se onda na njih s desnog krila. Pohod je sada i formalno bio odlučan i završio se prisilnim prelaskom revolucionarne armije na tlo Švajcarske.

Dotad je Becker prvenstveno nastupao kao jednostavni demokratski republikanac; ali odsad on ide značajan korak dalje. Bliže poznanstvo sa nemačkim »čistim republikancima«, a naročito sa južnonemačkim, i njegova iskustva iz revolucije od 1849. pokazala su mu da se ubuduće stvari mora prići drugačije. Jake simpatije za proletarijat koje je Becker gajio od svoje mladosti dobile su sada jedan čvršći oblik; njemu je postalo jasno da, ako je buržoazija svuda predstavljala jezgro reakcionarnih partija onda samo proletarijat može pred-

stavljati jezgro stvarno revolucionarne snage. Komunist po osećanju postao je svesni komunista.

Još jednom je on pokušao da formira jedan dobrovoljački odred; bilo je to godine 1860, posle Garibaldijevog pobedonosnog pohoda na Siciliju. Becker je tada iz Ženeve otputovao u Đenovu da bi u sporazumu s Garibaldijem preduzeo pripreme. Ali Garibaldijevo brzo napredovanje i mešanje italijanske armije koja je plodove pobeđe trebalo da ubere za monarhiju, doveli su do završetka ovog pohoda. Svuda se, međutim, za sledeću godinu očekivao novi rat s Austrijom. Poznato je kako je Rusija htela da Louis-a Napoleona i Italiju iskoristi za dopunu ruske osvete Austriji, osvete koja je 1859. ostala neispunjena. Italijanska vlada je Beckeru u Đenovu poslala jednog visokog generalštabnog oficira i ponudila mu rang pukovnika u italijanskoj armiji, sjajnu platu i prihode, te komandu nad legijom koju bi on obrazovao u očekivanom ratu, ako bi u Nemačkoj za račun Italije hteo da razvije propagandu protiv Austrije. Ali proleter Becker je ponudu glatko odbio; sa službom knezu on nije hteo da ima posla.

To je bio njegov poslednji pokušaj kao organizatora dobrovoljačkih odreda. Ubrzo zatim je osnovano Međunarodno udruženje radnika i Becker je bio jedan od njegovih osnivača; on je prisustvovao čuvenom mitingu u St. Martin's Hallu od kojeg datira Internacionalna⁽²⁸⁷⁾. On je organizovao nemačke i švajcarske radnike u romanskoj Švajcarskoj, kao organ ove grupe on je osnovao list »Der Vorbote«⁽²⁸⁸⁾, bio je prisutan na svim kongresima Internacionale i stajao je u prvim redovima borbe protiv bakunjinističkih anarhista iz Alliance de la Démocratie socialiste⁽²⁸⁹⁾ i iz švajcarske Jure.

Posle raspada Internacionale Beckeru se pružalo manje prilika da javno nastupa. Ali on je ipak stalno bio u središtu radničkog pokreta i stalno je, preko svoje razgranate korespondencije i preko čestih poseta koje su mu dolazile u Ženevu, vršio svoj uticaj na njegov tok. Godine 1882. kod njega je jedan dan proveo Marx, a još u septembru ove godine ovaj sedamdesetsedmogodišnjak je preduzeo putovanje kroz Falačku i Belgiju za London i Pariz, u toku kojeg sam i ja imao zadovoljstvo da mu pružim gostoprimstvo četrnaest dana i da s njim razgovaram o starim i novim vremenima. A jedva dva meseca kasnije javljeno mi je telegramom za njegovu smrt!

Becker je bio redak čovek. Jedna jedina reč ga potpuno karakteriše — reč: *zdrav kao dren*; telesno i duševno bio je zdrav kao dren do zadnjeg momenta. Divovska rasta, džinovske fizičke snage, uz to lep muškarac, on je svoj neuki, ali ni u kom slučaju ne i neuljudni duh, zahvaljujući dobrim sklonostima i zdravom radu razvijao isto tako harmonično kao i svoje telo. On je bio jedan od onog malog broja ljudi koji treba samo da slede svoju sopstvenu instinktivnu prirodu da bi išli pravim putem. Zato je njemu i bilo tako lako da drži korak sa svakim razvitkom revolucionarnog pokreta i da u sedamdeset i osmoj godini stoji u prvim redovima, isto tako svež kao i u osamna-

estoj. Dečak, koji se 1814. već igrao sa kozacima u prolazu, a 1820. gledao pogubljenje Sanda, Kotzebueovog ubice, razvijao se od neodređenog opozicionara dvadesetih godina sve više i već 1886. je bio sasvim na visini pokreta. Pri tom on nije bio mračni idejni glupak kao većina »ozbiljnih« republikanaca od 1848, nego je bio pravi sin vedre Falačke, čio, voleo je vino, žene i pesmu uprkos svemu. Odrastao na tlu »Nibelunške pesme«⁽³⁹⁾, oko Vormsa, on je i u svojoj starosti izgledao kao kakva ličnost našeg starog junačkog epa: vedar, podrugljiv, dobacujući neprijatelju između udaraca mačem, pišući narodne pesme kad nije bilo koga da se tuče — takav i nikako drugačije mora da je izgledao on, Volker der Fiedeler.

Ali njegov najznačajniji dar bio je neosporno vojnički dar. U Badenu je postigao neizmerno više nego iko drugi. Dok su ostali oficiri, oni vaspitavani u školama stajaće vojske, pred sobom videli vojničku sirovinu koja im je tuda i kojom je, po njihovom mišljenju, skoro nemoguće rukovoditi, Becker je svu svoju organizacionu veštinu, taktiku i strategiju naučio u primitivnoj školi švajcarske milicije. Narodna vojska njemu nije bila ništa tuđe, njeni nužni nedostaci ništa neobično. Tamo gde su drugi očajavali ili besneli, Becker je ostajao miran i nalazio izlaze, znao je pravilno da postupa sa svojim ljudima, bodrio ih duhovitom rečju i držao ih u ruci. Na maršu od Hajdelberga do Durlaha sa divizijom koju su sačinjavali skoro sve sami neuvežbani regruti, ali koji su ipak ostali sposobni da odmah preduzmu jednu dobro izvedenu bitku, može mu pozavideti mnogi od pruskih generala iz 1870. I u toj istoj bici, on je njemu dodeljene Falačane, s kojima niko nije ništa mogao da učini, poveo u bitku i čak u napad na otvorenom polju. U Beckeru smo izgubili jedinog nemačkog generala revolucije koga smo imali.

Bio je to čovek koji je časno učestvovao u oslobodilačkim borbama triju generacija.

Ali radnici će verno sačuvati uspomenu na njega kao na jednog od najboljih među njima!

London, 9. decembra 1886.

Friedrich Engels

O stambenom pitanju Predgovor drugom pregledanom izdanju

Ovaj se spis¹ sastoji od tri preštampana članka koje sam pisao 1872. u lajpciškom listu »Volksstaat«⁽²⁹⁰⁾. Baš u to vrijeme izlila se nad Njemačkom kiša francuskih milijardi⁽²⁹¹⁾; otplaćivali se državni dugovi, gradile se tvrđave i kasarne, obnavljale zalihe oružja i vojne spremne. Raspoloživi kapital kao i količina novca u opticaju odjednom su se ogromno povećali, i sve se to zbilo baš onda kada se Njemačka pojavila na svjetskoj pozornici ne samo kao »ujedinjena carevina«, nego i kao velika industrijska zemlja. Milijarde su dale mladoj krupnoj industriji snažan zamah, one su prije svega i prouzrokovale poslije rata kratko, iluzijama bogato vrijeme prosperiteta, a odmah zatim, 1873/74, veliki krah, koji je pokazao da je Njemačka industrijska zemlja koja je dorasla svjetskom tržištu.

Vrijeme u kome jedna stara kulturna zemlja učini takav prijelaz od manufakture i sitne radinosti na krupnu industriju, koji je još povrh toga ubrzan tako povoljnim okolnostima, — jest isto tako pretežno vrijeme »oskudice u stanovima«. S jedne strane, mase radnika sa sela slivaju se odjednom u velike gradove koji se razvijaju u industrijske centre; s druge strane, građevinska osnova ovih starih gradova ne odgovara više uvjetima nove krupne industrije i njoj odgovarajućeg saobraćaja; ulice se proširuju i nove prosijecaju, željeznice se provode kroz njih. U istom trenutku kada radnici u gomilama priteču, radnički stanovi se ruše masovno. Otuda iznenadna oskudica u stanovima kako za radnike tako i za sitne trgovce i zanatlije, koji su upućeni na radnike kao na svoje mušterije. U gradovima koji su otpočeta nastali kao industrijski centri, ova oskudica u stanovima skoro je nepoznata. Tako je u Mančesteru, Lidsu, Bradfordu, Barmen-Elberfeldu. Naprotiv, u Londonu, Parizu, Berlinu, Beču, ona se u svoje vrijeme pojavila u akutnom obliku i većinom postoji i dalje kao kronična pojava.

Dakle, baš ova akutna oskudica u stanovima, ovaj znak indus-

¹ Vidi u 29. tomu ovog izdanja.

trijske revolucije koja se u Njemačkoj vršila, ispunjavala je tada štampu raspravama o »stambenom pitanju« i davala povoda za raznovrsno socijalno šarlatanstvo. Niz takvih članaka zalutao je i u »Der Volksstaat«. Anonimni pisac, za koga se kasnije pokazalo da je gospodin doktor medicine A. Mülberger iz Virtenberga, smatrao je ovu priliku dobrodošlom da na tome pitanju pokaže njemačkim radnicima čudna djelovanja prudonovskog socijalnog univerzalnog lijeka^[292]. Kada sam izrazio redakciji svoje čuđenje zbog štampanja ovih čudnih članaka, redakcija me je pozvala da odgovorim na njih, što sam i učinio. (Vidi Prvi odjeljak: »Kako Proudhon rješava stambeno pitanje«.) Na ovaj niz članaka nadovezao sam, uskoro zatim, i drugi, u kom sam, na osnovi spisa doktora Emila Saxa, analizirao filantropsko-buržoasko shvaćanje ovog pitanja. (Drugi odjeljak: »Kako buržoazija rješava stambeno pitanje«.) Poslije duže pauze, gospodin dr Mülberger ukazao mi je čast da mi odgovori na moje članke^[293] što me je prisililo da mu ponovo uzvratim (Treći odjeljak: »Još jednom o Proudhonu i stambenom pitanju«); ovim se svršila kako polemika tako i moje specijalno zanimanje ovim pitanjem. To je historija postanka ova tri članka koji su kao posebni otisak izašli i u obliku brošure. Ako se sad ukazuje potreba za novim izdanjem, onda za to dugujem nesumnjivo opet blagonaklonoj brizi njemačke carevinske vlade, koja je zabranom ovoga spisa kao i uvijek silno ubrzala njegovu produ, na čemu joj ovim najpokornije izražavam svoju zahvalnost.

Za novo izdanje pregledao sam tekst, umetnuo neke dodatke i napomene i ispravio u prvom odjeljku jednu malu ekonomsku griješku, pošto je moj protivnik dr Mülberger, na žalost, nije pronašao.

Pri ovom pregledu dolazi mi jasno do svijesti kakav je divovski napredak učinio međunarodni radnički pokret za poslednjih četrnaest godina. Onda je još bila činjenica da »radnici romanskih jezika nisu imali za dvadeset godina druge duhovne hrane osim Proudhonovih djela« i u svakom slučaju još više pojednostavljenog prudonizma od strane Bakunjinca, oca »anarhizma«, koji je Proudhona smatrao za »učitelja svih nas« (notre maître à nous tous). Iako su prudonisti u Francuskoj predstavljali samo malu sektu među radnicima, oni su ipak bili jedini koji su imali određeno formulirani program i koji su za vrijeme Komune mogli da preuzmu vodstvo na ekonomskom polju. U Belgiji, prudonizam je vladao neosporno među valonskim radnicima, a u radničkom pokretu Španije i Italije svi, osim vrlo neznatnih izuzetaka, koji nisu bili anarhisti, bili su odlučni prudonisti. A danas? U Francuskoj, radnici su listom napustili Proudhona, i on nalazi svoje pristalice još jedino među radikalnim buržujima i malograđanima, koji se kao prudonisti nazivaju »socijalistima«, ali protiv kojih se socijalistički radnici najžešće bore. U Belgiji, Flamanci su istisnuli Valonce iz rukovodstva pokreta, odbacili prudonizam i snažno unapredili pokret. U Španiji, kao i u Italiji, plima anarhizma sedamdesetih godina povukla se i odnijela sa sobom ostatke prudonizma. Ako se u Italiji

nova partija još nalazi u toku prečišćavanja i stvaranja, to se u Španiji mala jezgra, koja je kao Nueva Federacion Madrillana ostala vjerna Generalnom vijeću Internacionale, razvila u snažnu partiju⁽²⁹¹⁾ koja — kao što se vidi iz same republikanske štampe — mnogo jače razara utjecaj građanskih republikanaca na radnike nego što je to ikad polazilo za rukom njenim bučnim anarhističkim prethodnicima. Mjesto zaboravljenih Proudhonovih djela zauzeli su u romanskih radnika *Kapital*, *Komunistički manifest*¹ i niz drugih spisa Marxove škole, a glavni zahtjev Marxov: prisvajanje svih sredstava za proizvodnju, u ime društva, od strane proletarijata, koji se uzdigao do političke neograničene vladavine, predstavlja danas zahtjev cjelokupne revolucionarne radničke klase i u romanskim zemljama.

Ako su, prema tome, i radnici romanskih zemalja potpuno odbacili prudonizam, ako on — shodno svojoj pravoj namjeni — služi još jedino francuskim, španskim, talijanskim i belgijskim građanskim radikalima kao izraz njihovih buržoaskih i sitnoburžoaskih prohtjeva, onda zašto da se vraćamo na njega još i danas? Zašto da se ponovo borimo protiv mrtvog protivnika preštampavanjem ovih članaka?

Prvo zato što se ovi članci ne ograničavaju samo na polemiku s Proudhonom i njegovim njemačkim predstavnikom. Zbog podjele rada, koja je postojala između Marxa i mene, palo je meni u dio da zastupam naša shvaćanja u periodičnoj štampi, dakle naročito u borbi sa protivničkim shvaćanjima, kako bi Marxu ostalo više vremena za rad na njegovom velikom glavnom djelu. Time sam došao u položaj da izlažem naše shvaćanje, većinom u polemičkom obliku, nasuprot drugim shvaćanjima. Tako je i ovdje. Odjeljci I i III ne sadrže samo kritiku Proudhonova shvaćanja pitanja, već i prikaz našeg vlastitog shvaćanja.

Drugo, Proudhon je igrao u historiji evropskog radničkog pokreta suviše značajnu ulogu da bi mogao tako lako pasti u zaborav. Teorijski opovrgnut, u praksi odgurnut u stranu, on ostaje historijski interesantan. Tko se donekle iscrpno bavi suvremenim socijalizmom, taj mora da upozna i »gledišta« koja je socijalistički pokret »prekoračio«. Marxova *Bijeda filozofije*² izašla je više godina prije nego što je Proudhon postavio svoje praktične prijedloge za društvenu reformu; Marx je mogao ovdje jedino da otkrije u klici i da kritizira Proudhonovu banku za razmjenu. Ovaj rad dopunjuje, dakle, s te strane Marxov spis, na žalost dosta nepotpuno. Marx bi sve to svršio mnogo bolje i uvjerljivije.

Naposlijetku, buržoaski i sitnoburžoaski socijalizam u Njemačkoj je, sve do ovog časa, jako zastupan. I to, s jedne strane, od katedarskih socijalista i čovjekoljubaca svih vrsta, kod kojih još uvijek igra veliku ulogu želja da radnike pretvore u vlasnike njihovih stanova, prema kojima je, dakle, moj rad još uvijek umjestan. S druge strane,

¹ Vidi u 7. tomu ovog izdanja — ² Vidi u 7. tomu ovog izdanja

pak, izvjesni sitnoburžoaski socijalizam nalazi svoje predstavnike i u samoj socijaldemokratskoj partiji, uključujući i njenu frakciju u Rajhstagu. I to na taj način što, doduše, priznaju opravdanost osnovnih shvaćanja suvremenog socijalizma, kao i zahtjev za pretvaranjem svih sredstava za proizvodnju u društveno vlasništvo, ali ujedno izjavljuju da je ostvarenje ovog zahtjeva moguće samo u daljoj praktično nedoglednoj budućnosti. Time je, naime, pokret u sadašnjosti ograničen jedino na socijalno krparenje, a može, prema okolnostima, da simpatizira i sa najreakcionarnijim stremljenjima k takozvanom »uzdizanju radničke klase«. Postojanje takvog pravca je sasvim neizbježno u Njemačkoj, u zemlji malograđanštine par excellence, i u vremenu kada industrijski razvitak nasilno i masovno iskorenjuje ovu odavno ukorijenjenu malograđanštinu. On je, uostalom, za pokret sasvim bezopasan kad postoji neobično zdrav smisao naših radnika koji se tako sjajno pokazao baš posljednjih osam godina u borbi protiv zakona o socialistima, protiv policije i sudaca. Ali treba da nam bude jasno da takav pravac postoji. Pa ako ovaj pravac bude kasnije dobio čvršći oblik i određenije konture, kao što je to nužno pa čak i poželjno, onda će on pri formuliranju svoga programa morati da se vrati na svoje prethodnike pa će se tada i Proudhon teško moći da mimoide.

Sušтина kako krupnoburžoaskog tako i sitnoburžoaskog rješenja »stambenog pitanja« jest vlasništvo radnika na njegov stan. Ali industrijski razvitak Njemačke u toku posljednjih dvadeset godina osvijetlio je ovu točku na osobit način. Ni u jednoj drugoj zemlji nema toliko najamnih radnika koji su vlasnici ne samo svoga stana nego još i bašte ili komada zemlje; pored ovih postoje još mnogobrojni drugi koji drže kuću i baštu ili komad zemlje kao zakupci, u stvari sa prilično osiguranim posjedom. Seoska kućna industrija, udružena s povrtarstvom ili sitnom poljoprivredom, čini široku osnovu mlade krupne industrije u Njemačkoj; radnici su na zapadu pretežno vlasnici, na istoku pretežno zakupci svoje kuće i zemlje. Ovo spajanje kućne industrije s povrtarstvom i ratarstvom, pa otuda i osiguran stan, nalazimo ne samo tamo gdje se ručni tkački zanat još bori protiv mehaničkog razboja: na Donjoj Rajni u Vestfaliji, u saksonskim Rudnim planinama i Šleskoj, već ga nalazimo svuda gdje se kućna industrija bilo koje vrste ukorijenila kao seoska radinost, na primjer u Tiriškoj šumi i u Renskom Gorju. Prilikom raspravljanja pitanja o monopolu duhana ispostavilo se da se čak i izrada cigara već razvila u seosku kućnu radinost; i kada sitni seljaci dopadnu neke nevolje, kao prije nekoliko godina u Ajfelu⁽²⁹⁵⁾, građanska štampa odmah traži da se uvede neka odgovarajuća kućna industrija kao jedina pomoć. U stvari, kako sve teže stanje njemačkih sitnih seljaka tako i opći položaj njemačke industrije gone sve daljem proširenju seoske kućne industrije. Ova pojava je za Njemačku karakteristična. Nešto slično nalazimo u Francuskoj samo sasvim izuzetno, na primjer u oblastima svilarstva; u Engleskoj, gdje nema sitnih seljaka, seoska kućna industrija počiva na radu žena i djece poljo-

privrednih nadničara; samo u Irskoj vidimo kako se, slično kao u Njemačkoj, prave seljačke porodice bave konfekcijom odijela kao kućnom industrijom. Ovdje, naravno, ne govorimo o Rusiji i drugim zemljama koje nisu zastupane na industrijskom svjetskom tržištu.

Prema tome na velikom dijelu njemačkog teritorija postoji danas industrijsko stanje koje je na prvi pogled slično onom stanju kakvo je prevladavalo svuda prije uvođenja strojeva. Ali to je samo na prvi pogled. Seoska kućna industrija ranijih vremena, spojena s povrtarstvom i ratarstvom, bila je, bar u industrijski naprednim zemljama, osnova jednog materijalno snošljivog, a ponegdje i priličnog materijalnog stanja radničke klase, ali ujedno i osnova njene duhovne i političke ništavnosti. Ručni proizvod i troškovi njegove proizvodnje određivali su tržišnu cijenu, i pri tadašnjoj proizvodnosti rada, koja se ne može ni uporediti sa današnjom, tržišta su po pravilu rasla brže od ponude. Ovo je vrijedilo, sredinom prošlog vijeka, za Englesku i djelomično za Francusku, i to naročito u tekstilnoj industriji. U Njemačkoj, koja se u ono vrijeme pod najnepovoljnijim uvjetima, tek s mukom podizala iz pustošenja tridesetogodišnjeg rata, stvar je izgledala svakako sasvim drukčije; jedina kućna industrija koja je ovdje radila za svjetsko tržište — tkanje lanenog platna, bila je u velikoj mjeri pritisknuta porezima i feudalnim teretima da nije izdizala seljaka-tkača iznad sasvim niskog nivoa ostalog seljaštva. Ali ipak je seoski industrijski radnik imao tada donekle osiguranu egzistenciju.

Uvođenjem strojeva sve se izmijenilo. Cijenu je sada određivao mašinski proizvod i plaća radnika kućne industrije pala je s ovom cijenom. Ali radnik je morao da se zadovolji njome ili da traži drugi posao, što nije mogao da učini a da se ne pretvori u proletera, tj. da ne napusti — vlastitu ili zakupljenu — kućicu, bašticu i komadić zemlje. A to je on htio tek u veoma rijetkim slučajevima. Tako je povrtarstvo i ratarstvo starih seoskih ručnih tkača postalo uzrok zbog kojeg je borba ručnog razboja s mehaničkim razbojem svuda tako dugo trajala, a u Nemačkoj još uvijek nije završena. U ovoj borbi pokazalo se prvi put, naročito u Engleskoj, da je ista okolnost koja je ranije bila osnova razmjernom blagostanju radnika — vlasništvo radnika nad njegovim sredstvima za proizvodnju — postala sada za njih smetnja i nesreća. U industriji je mehanički razboj potisnuo njegov ručni razboj, u poljoprivredi je veliko gospodarstvo potisnulo njegovo sitno gospodarstvo. Ali dok su u obje oblasti proizvodnje, udruženi rad mnogih i primjena strojeva i nauke postali društveno pravilo, njega su njegova kućica, baštica i komadić zemlje i njegov razboj prikovali za zastarjele metode pojedinačne proizvodnje i ručnog rada. Posjedovanje kuće i bašte vrijedilo je sad mnogo manje od neograničene slobode kretanja. Ni jedan tvornički radnik ne bi se mijenjao sa seoskim tkačem, koji je lagano ali sigurno skapavao od gladi.

Njemačka se kasno pojavila na svjetskom tržištu; naša krupna industrija je nastala četrdesetih godina, svoj prvi polet duguje revo-

luciji od 1848, a mogla se potpuno razviti tek pošto su joj revolucije od 1866. i 1870. uklonile sa puta bar one najveće političke prepreke. Kada se pojavila na svjetskom tržištu, ono je već bilo velikim dijelom zauzeto. Masovne artikle isporučivala je Engleska, ukusne luksuzne artikle Francuska. Jedne Njemačka nije mogla da tuče cijenom, druge kvalitetom. Tako joj nije ništa drugo ostalo, nego da se u prvom trenutku ugura na svjetsko tržište sa artiklima kakve je mogla da da njena dotadašnja industrija, s artiklima koji su za Engleze bili odveć neznatni, za Francuze odveć loši. Omiljena njemačka praksa podvaljivanja — da se prvo pošalju dobri uzorci a zatim loša roba — ubrzo se, naravno, strogo osvećivala na svjetskom tržištu i prilično je napuštena; s druge strane, konkurencija prekomjerne proizvodnje potiskivala je postepeno i solidne Engleze na klizav put pogoršavanja kvaliteta i time išla na ruku Nijemcima, koji su na tome polju nedostižni. I tako smo najzad i mi došli dotle da imamo krupnu industriju i da igramo ulogu na svjetskom tržištu. Ali naša *krupna* industrija radi gotovo isključivo za unutrašnje tržište (izuzimajući industriju gvožđa, koja proizvodi daleko preko potrebe unutrašnjeg tržišta), a naš masovni izvoz sastavljen je od ogromnog broja malih artikala, za koje naša krupna industrija isporučuje u najboljem slučaju potrebne polufabrikate, dok samu izvoznu robu isporučuje većim dijelom kućna industrija.

Ovdje se i pokazuje u punom sjaju »blagodat« vlastite kuće i zemlje za suvremenog radnika. Nigdje — jedva da bi se mogla izuzeti i sama irska kućna industrija — nigdje se ne plaća tako sramotno niska najamnina kao u njemačkoj kućnoj industriji. Što porodica privredi na vlastitoj baštici i komadiću zemlje, to kapitalist, koristeći se konkurencijom, odbija od cijene radne snage. Radnici moraju pristati na svaku najamninu od komada, jer inače ne bi ništa dobili, a samo od proizvoda svoje zemljoradnje ne mogu da žive; a, s druge strane, jer ih baš ova zemljoradnja i ovaj posjed priključuju za mjesto i sprečavaju da traže drugi posao. Ova okolnost i omogućava Njemačkoj da u čitavom nizu sitnih artikala konkurira na svjetskom tržištu. *Cio profit kapitala istjeruje se iz odbitka od normalne najamnine, pa se cio višak vrijednosti može da pokloni kupcu.* To je tajna zadržavajuće jeftinoće većine njemačkih izvoznih artikala.

Upravo ova okolnost, više od ikoje druge, drži i u drugim industrijskim oblastima najamnine i životni standard radnika u Njemačkoj ispod standarda zapadnoevropskih zemalja. Olovna težina ovakvih najamnina, koje se tradicionalno održavaju daleko ispod vrijednosti radne snage, obara i najamnine radnika u gradovima, pa čak i u velikim gradovima, ispod vrijednosti radne snage, i to tim više što je slabo plaćena kućna industrija već i u gradovima zamijenila stari zanat, te i ovdje obara opći nivo najamnine.

Ovdje nam postaje jasno slijedeće: što je na ranijem historijskom stupnju bilo osnova relativnog blagostanja radnika — spajanje

zemljoradnje sa industrijom, posjedovanje kuće, bašte i komadička zemlje, osiguran stan, to postaje sada, pod vladavinom krupne industrije, ne samo najteži okov za radnika nego i najveća nesreća za cijelu radničku klasu, osnova besprimjernog obaranja najamnine ispod njene normalne visine, i to ne samo u pojedinim poslovnim granama i oblastima nego u cijeloj zemlji. Nije čudo što se krupna i sitna buržoazija, živeći i bogateći se na račun ovih ogromnih odbitaka od najamnine, zanose kućnom industrijom i radnicima sa vlastitom kućom, što uvođenje nove kućne industrije smatraju za jedini lijek protiv svih nevolja sela.

To je jedna strana ove stvari; ali ona ima i svoje naličje. Kućna industrija je postala široka osnova njemačke izvozne trgovine, a time i cijele krupne industrije. Zbog toga se i proširila na prostrane oblasti Njemačke i svakog dana se širi sve više. Propadanje sitnoga seljaka, neizbježno od onoga vremena kada je jeftina konfekcijska i mašinska proizvodnja uništila njegov kućni industrijski rad za vlastite potrebe, kada je razaranjem marke, seoske zajednice i prinudnog plodoređa, uništena njegova stoka, dakle i njegova proizvodnja gnojiva — ovo propadanje silom natjeruje sitne seljake, zapale u lihvarske dugove, na suvremenu kućnu industriju. Kao što u Irskoj zemljišna renta zemljovlasnika, tako u Njemačkoj kamate na lihvarsku hipoteku mogu se platiti ne iz prinosa zemlje, već jedino iz seljake najamnine zaradene u kućnoj industriji. Ali s proširenjem kućne industrije jedno selo za drugim uvlači se u suvremeni industrijski proces. Ovo revolucioniranje seoskih područja pomoću kućne industrije upravo i proširuje industrijsku revoluciju u Njemačkoj na mnogo širu oblast nego što je to slučaj u Engleskoj i Francuskoj; razmjerno niski stupanj naše industrije čini njeno prostiranje u širinu utoliko nužnijim. Ovo objašnjava zašto se u Njemačkoj, nasuprot Engleskoj i Francuskoj, revolucionarni radnički pokret tako snažno proširio na veći dio zemlje, mjesto da se ograniči isključivo na gradske centre. A ovo opet objašnjava mirno, sigurno, nezadrživo napredovanje pokreta. U Njemačkoj je, prema tome, po sebi razumljivo da će pobjedonosan ustanak u prijestolnici i drugim velikim gradovima biti moguć tek onda kada i većina malih gradova pa i veliki dio seoskih područja budu sazreli za prevrat. Pri donekle normalnom razvoju, mi ne možemo nikada dospjeti u položaj da izvojujemo radničke pobjede kao Parižani 1848. i 1871, ali baš zbog toga ni reakcionarna provincija neće moći da nanosi poraze revolucionarnoj prijestolnici, kao što je to Pariz doživio u oba slučaja. U Francuskoj pokret je vazda otpočinjao u prijestolnici, u Njemačkoj — u područjima krupne industrije, manufakture i kućne industrije; prijestolnica je osvojena tek kasnije. Zbog toga će, možda, i u budućnosti Francuzi zadržati ulogu inicijative; ali odluka će moći da se izvojuje samo u Njemačkoj.

No sama ova seoska kućna industrija i manufaktura, koje su

svojom rasprostranjenošću postale presudne grane proizvodnje u Njemačkoj i koje time sve više i više revolucioniraju njemačko seljaštvo, predstavljaju samo prvi stupanj daljega prevrata. Kao što je Marx već pokazao (*Kapital*, knj. I, 3. izd., str. 484 - 495¹), na izvjesnom stupnju razvitka i njima prijeti propast od stroja i tvorničke proizvodnje. I, kako se čini, ova propast je sasvim bliska. Ali uništenje kućne industrije i manufakture strojem i tvorničkom proizvodnjom znači u Njemačkoj uništenje opstanka za milijune seoskih proizvođača, ekspropriaciju gotovo polovice njemačkog sitnog seljaštva, pretvaranje ne samo kućne industrije u tvorničku proizvodnju nego i seljačkog gospodarstva u krupnu, kapitalističku poljoprivredu i sitnog posjeda u velike posjede — znači industrijsku i poljoprivrednu revoluciju u korist kapitala i velikog posjeda, na račun seljaka. Ako bi Njemačkoj bilo sudeno da doživi i ovaj preobražaj pod uvjetima staroga društva, onda će on bezuvjetno sačinjavati prekretnicu. Ako do toga trenutka radnička klasa nijedne druge zemlje ne bude uzela inicijativu, onda će bezuvjetno Njemačka prijeći u napad, a seljački sinovi »slavne vojske« hrabro će pomoći.

Ali sada buržoaska i sitnoburžoaska utopija, koja hoće da svakom radniku dâ u vlasništvo kućicu i da ga time na polufeudalan način prikuje za njegovog kapitalista, dobiva time sasvim drugi vid. Kao ostvarenje ove utopije javlja se pretvaranje svih sitnih seoskih kućevlasnika u industrijske kućne radnike; uništenje stare izdvojenosti a time i političke beznačajnosti sitnih seljaka, uvučenih u »socijalni vrtlog«; proširenje industrijske revolucije na selo i time pretvaranje najstabilnije i najkonzervativnije klase stanovništva u rasadnik revolucije i, kao završetak svega, ekspropriacija seljaka koji se bave kućnom industrijom pomoću stroja, koji ih silom tjera na ustanak.

Mi smo spremni dopustiti buržoasko-socijalističkim čovjekoljupcima da privatno uživaju u svom idealu, dokle god budu u svojoj javnoj funkciji kao kapitalisti nastavili da ga ostvaruju ovako na obrnut način, a u korist i za dobro socijalne revolucije.

London, 10. januara 1887.

Friedrich Engels

Prema: Friedrich Engels,
Zur Wohnungsfrage,
zweite durchgesehene Auflage,
Hottingen-Zürich 1887.

¹ Vidi u 21. tomu ovog izdanja str. 416 - 425.

Radnički pokret u Americi

Predgovor američkom izdanju

Položaja radničke klase u Engleskoj^[296]

Deset meseci je prošlo otkako sam po želji prevodioca¹ napisao »Dodatak«² ovoj knjizi. Za tih deset meseci se u američkom društvu odigrala revolucija za kakvu bi u drugim zemljama bilo potrebno najmanje deset godina. Februara 1885. američko javno mnjenje je bilo prilično složno u tome da u Americi nema radničke klase u evropskom smislu te reči*, da prema tome u američkoj republici nije moguća ni klasna borba kakva razdire evropsko društvo; i da je stoga socijalizam uvezeni inostrani artikal koji nikada neće uhvatiti korena u američkom tlu. Pa ipak, klasna borba koja se pomaljalo bacila je upravo u tom momentu preda se džinovsku senku štrajkovima pensilvanskih rudara^[241] i mnogih drugih preduzeća, a naročito priprema široj celoj zemlji za veliku akciju za osmočasovni radni dan koja je trebalo da počne maja i koja je tada i počela.^[299] Da sam već tada tačno ocenio ove simptome, da sam računao sa pokretom koji će obuhvatiti radnike u razmerama cele nacije, pokazuje moj »Dodatak«; ali niko nije mogao predvideti da će akcija izbiti za tako kratko vreme i s tako neodoljivom snagom, da će brzinom prerijskog požara zahvatiti sve oko sebe, da će već sada do temelja potresti američko društvo.

* Englesko izdanje moje knjige napisane 1844, našlo je svoje opravdanje u tome što industrijske prilike današnje Amerike skoro potpuno odgovaraju engleskim industrijskim prilikama četrdesetih godina, dakle onima koje sam ja opisao. Koliko je to tako, potvrđuju članci o *The Labor Movement in America* od Edwarda i Eleanor Marx-Aveling u londonskom mesečnom časopisu »Time«, mart, april-maj i jun^[297]. Pozivam se na ove izvrsne članke utoliko radije što mi se time pruža prilika da istovremeno odbijem bedne klevete o Avelingovima koje se Socijalistička radnička partija Amerike drznula da pusti u svet^[298]. (*Engelsova napomena uz separat.*)

¹ Florence Kelley-Višnjevecki — ² Vidi u ovom tomu, str. 207–211.

Činjenica je tu, tvrdoglava, neosporiva. Koliko je ona zadala straha američkoj vladajućoj klasi, to su mi na zabavan način otkrili američki novinari koji su mi prošlog leta ukazali čast da me posete; »preokret« ih je bacio u jedno stanje bespomoćnog straha i preneraženja. A u to vreme pokret je bio tek u nastajanju, svodio se samo na niz neodređenih i očigledno nepovezanih trzaja one klase koja je sa ukidanjem ropstva Crnaca i sa brzim razvitkom industrije postala najniži sloj američkog društva. Ali još pre kraja godine pokazalo se kako ovi čudnovati socijalni potresi postepeno dobijaju određeni pravac. Spontane instinktivne akcije tih širokih masa radnog naroda, njihovo širenje po prostranim oblastima ove zemlje, istovremena eksplozija njihovog zajedničkog nezadovoljstva jednim žalosnim socijalnim stanjem, svuda ista i iz istih uzroka, probudila je u njima svest da oni čine novu i naročitu klasu američkog društva, klasu u stvari više ili manje naslednih najamnih radnika, proletera. I sa pravim američkim instinktom ta svest ih je odmah dovela do prvog koraka na putu njihovog oslobođenja: do stvaranja političke radničke partije sa sopstvenim programom i sa osvajanjem Kapitola i Bele kuće⁽³⁰⁰⁾ kao svojim ciljem. U maju borba za osmočasovni radni dan, nemiri u Čikagu, Milvokiju itd., pokušaji vladajuće klase da radnike koji su se budili u život razbiju brutalnom silom i brutalnim klasnim pravosuđem; u novembru mlada radnička partija, organizovana već u svima velikim centrima, i izbori u Njujorku, Čikagu, Milvokiju⁽³⁰¹⁾. Do sada su maj i novembar podsećali američku buržoaziju samo na isplate po kuponima američkog državnog duga; od sada će je podsećati i na datume kad je američki radnički pokret prvi put podneo za naplatu *svoje* kupone.

U evropskim zemljama radničkoj klasi su bile potrebne mnoge godine dok nije potpuno shvatila da ona čini posebnu i u datim društvenim uslovima stalnu klasu modernog društva. A zatim su joj opet bile potrebne godine dok je ta klasna svest nije dovela dotle da se organizuje u posebnu političku partiju, nezavisnu i neprijateljsku svima starim partijama obrazovanim od raznih grupa vladajuće klase. Na povoljnijem tlu Amerike gde nikakvi srednjovekovni ostaci ne zakrčuju put, gde istorija počinje sa elementima modernog buržoaskog društva koji su se razvili u 17. veku, radnička klasa je oba ta stupnja svog razvitka prošla za deset meseci.

Pa ipak, sve je to tek početak. Što radne mase osećaju svoje patnje i interese kao zajedničke, svoju klasnu solidarnost u suprotnosti prema svima drugim klasama; što one, da bi to osećanje izrazile i po njemu delovale, moraju staviti u pokret političku mašinu koja je u tu svrhu stvorena u svim slobodnim zemljama — to je tek prvi korak. Naredni korak se svodi na to da se tim zajedničkim patnjama nade zajednički lek i da se to izrazi u programu nove radničke partije. A taj — najvažniji i najteži korak celog pokreta u Americi treba tek da se učini.

Nova partija mora imati određen pozitivan program, program koji se u pojedinostima može prema prilikama i sa razvojem same partije menjati, no ipak program u kome će partija u svakom datom trenutku biti jedinstvena. Dokle god ne bude izrađen takav program, dotle će i nova partija postojati samo u klici; ona može da egzistira lokalno, ali ne egzistira u nacionalnom opsegu, ona može da bude partija po svojoj nameni, ali još ne stvarna partija.

Taj program se mora razvijati u pravcu koji se unapred može odrediti bez obzira na to kakav je njegov početni oblik. Uzroci koji su stvorili duboki jaz između radničke i kapitalističke klase, u Americi su isti kao u Evropi; sredstva da se taj jaz premosti takode su u svima zemljama ista. I stoga će se program američkog proletarijata, u pogledu konačnog cilja koji treba da se postigne, na kraju podudariti sa onim koji je posle 60 godina raspr i diskusije postao opšte-prihvaćeni program evropskog borbenog proletarijata. On će kao krajnji cilj proklamovati osvajanje političke vlasti od strane radničke klase radi neposrednog prisvajanja svih sredstava za proizvodnju — zemlje, željeznica, rudnika, mašina itd. — od strane društva i radi njihovog zajedničkog korišćenja za račun i na korist svih.

Međutim, ako nova američka partija, kao i sve političke partije, samim tim što je osnovana, teži ka osvajanju političke vlasti, ona je daleko od toga da bi iznutra bila jedinstvena u tome šta da se radi sa vlašću kad jednom bude osvojena. U Njujorku i drugim velikim gradovima istočne Amerike organizovanje radničke klase se vršilo po liniji sindikalnih strukovnih udruženja koja u svakom gradu čine moćan radnički savez. Centralni radnički savez u Njujorku izabrao je u novembru prošle godine za svog stegonošu Henry George-a, pa je stoga izborni program toga saveza bio prožet njegovim principima. U velikim gradovima Severozapada izborna kampanja je vođena na bazi prilično neodređenog radničkog programa, u kome je uticaj ideja Henry George-a, ako ga je uopšte i bilo, bio jedva vidljiv. I dok je u tim velikim centrima stanovništva i industrije pokret dobijao izrazito politički oblik, širom zemlje nailazimo pored njega na dve široko rasprostranjene radničke organizacije: »Vitezovi rada«^[302] i »Socijalistička radnička partija«, od kojih samo ova druga ima program koji se podudara sa modernim evropskim stanovištem koje sam sumarno gore izložio.

Od ova tri više ili manje određena oblika u kojima se pojavljuje američki radnički pokret, prvi oblik, pokret Henry George-a u Njujorku, ima zasad uglavnom lokalni značaj. Njujork je bez sumnje daleko najznačajniji grad Sjedinjenih Država, ali Njujork nije Pariz, kao što ni Sjedinjene Države nisu Francuska. A meni se čini da je program Henry George-a u svom dosadašnjem obliku i suviše uzak da bi mogao činiti osnovu pokreta koji bi prelazio lokalne okvire, ili bi, u najboljem slučaju, mogao to da bude u sasvim kratkoj prelaznoj fazi opšteg pokreta. Za Henry George-a je oduzimanje prava

svojine na zemlju masi stanovništva veliki, opšti uzrok podele naroda na bogate i siromašne. A to istorijski nije sasvim tačno. U azijskom i klasičnom starom veku vladajući oblik klasnog ugnjetavanja je bilo ropstvo, dakle ne toliko *oduzimanje* prava svojine na zemlju masi naroda koliko *prisvajanje* njihovih ličnosti. Kad su sa propašću rimske republike slobodnim italijanskim seljacima oduzeta njihova porodična imanja, oni su se pretvorili u klasu »bednih belaca« (»poor whites«, »white trash«), sličnu onoj klasi u južnim robovskim državama Amerike pre 1861; između robova i propalih slobodnih, dveju klasa podjednako nesposobnih da se same oslobode, stari svet je i sam propao. U srednjem veku izvor feudalnog ugnjetavanja nije bilo odvajanje naroda *od*, nego naprotiv njegovo vezivanje *za* zemlju. Seljak je *zadržavao* svoju zemlju, ali je bio za nju vezan kao kmet i podložnik i bio obavezan na kuluk ili daće feudalcu. Tek je početkom ovog veka, krajem 15. stoleća, masovna eksproprijacija seljaštva položila osnovu za nastanak moderne klase najamnih radnika koji ne poseduju ništa osim svoje radne snage i koji mogu živeti samo ako tu snagu prodaju drugom. Ali ako je ta klasa nastala usled oduzimanja prava svojine na zemlju, ona je ovekovečena, izrasla i formirana u naročitu klasu sa naročitim interesima i naročitom istorijskom misijom usled razvitka kapitalističkog načina proizvodnje, moderne krupne industrije i poljoprivrede. Sve je to iscrpno izložio Marx (*Kapital*, knjiga prva, osmi odeljak, »Takozvana prvobitna akumulacija«¹). Po Marxu, uzrok sadašnjeg klasnog antagonizma i socijalne degradacije radničke klase je u tome što je ona lišena svojine na *sva* sredstva za proizvodnju, uključujući tu naravno i zemlju.

Ako Henry George proglašava monopolizaciju zemljoposeda za jedini uzrok siromaštva i bede, onda je prirodno što on lek tome nalazi u vraćanju zemlje društvu. Socijalisti Marxove škole takode zahtevaju vraćanje zemlje društvu, i ne samo zemlje, nego i svih drugih sredstava za proizvodnju. Ali pored toga postoji jedna druga razlika. Šta da se radi sa zemljom? Današnji socijalisti koje zastupa Marx zahtevaju da ona pripadne društvu i da se obrađuje zajednički i u korist zajednice, a isto to zahtevaju i za sva ostala društvena sredstva za proizvodnju: rudnike, železnice, fabrike itd; Henry George se zadovoljava time da se ona, kao i danas, daje pojedincima pod zakup, samo da se zakup reguliše i da renta dobijena za tu zemlju ne ide u džepove privatnika kao do sada, nego u društvenu kasu. Ono što socijalisti zahtevaju pretpostavlja potpunu revoluciju celokupnog sistema društvene proizvodnje. Nasuprot tome, zahtevi Henry George-a ostavljaju sadašnji način proizvodnje nedirnute, a formulisali su ih u stvari pre mnogo godina pristalice ekstremnog krila građanskih ekonomista Ricardovog pravca. Oni su takode zahtevali da država konfiskuje zemljišnu rentu.

¹ Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 630 - 673.

Naravno, bilo bi neosnovano pretpostaviti da je Henry George jednom za svagda rekao svoju poslednju reč. Ali ja moram njegovu teoriju da uzimam u onom vidu u kom je nalazim.

Drugi veliki deo američkog pokreta čine *Vitezovi rada*. I za dosadašnje stanje pokreta oni su, izgleda, najtipičniji, kao što su nesumnjivo i izrazito najjači deo. Moćan savez, rasprostranjen po ogromnoj teritoriji zemlje u bezbrojnim »zborovima«, u kojima dolaze do izražaja sve nijanse individualnih i lokalnih nastrojenja unutar radničke klase; svi ujedinjeni u okviru jednog programa koji se odlikuje odgovarajućom neodređenošću i povezani mnogo manje svojim nerealnim statutom nego instinktivnim osećanjem da im čvrsta zbijenost oko zajedničkih ciljeva daje rang velike sile u zemlji; pravo američko paradoksalno zaodevanje najmodernijih tendencija u srednjovekovno ruho i prikriivanje najdemokratskijeg pa i najbuntovnijeg duha prividnim, ali u stvari nemoćnim despotizmom — to je slika koja se ukazuje Evropljaninu kad posmatra »Vitezove rada«. Ali ako se ne damo zbuniti pukim spoljašnjim nastranostima, onda u tome ne možemo videti ništa drugo već ogroman konglomerat silne još neprobudene, potencijalne energije, koja se lagano ali sigurno razvija u stvarnu snagu. »Vitezovi rada« su prava nacionalna organizacija koju je stvorila američka radnička klasa kao celina. Ma kakvo bilo njeno poreklo i njena istorija, ma kakvi bili njeni nedostaci i male nastranosti, ma kakvi bili njen program i statut — oni postoje, oni su faktički deo cele klase američkih najamnih radnika, jedina nacionalna veza koja ih ujedinjuje, koja čini da sami osećaju svoju snagu ne manje nego što je osećaju njihovi neprijatelji, koja ih prožima ponosnom nadom u buduće pobeđe. I netačno bi bilo reći da »Vitezovi rada« nisu sposobni za razvoj. Oni su u stalnom procesu razvoja i revolucionisanja; ustalasana i uzavrela masa plastičnog materijala koji traži oblik i formu odgovarajuću njegovom unutrašnjem biću. Ta forma će se naći isto onako nužno kao što istorijski razvitak, kao i razvitak prirode, ima svoje sopstvene imanentne zakone. Da li će »Vitezovi rada« tada zadržati svoje sadašnje ime, to nije važno, ali svakome ko ih posmatra sa strane biće jasno da je to sirovina od koje treba da se formira budućnost američkog radničkog pokreta, a time i budućnost američkog društva uopšte.

Treći odred čini *Socijalistička radnička partija*. To je partija samo po imenu, jer nigde u Americi ona dosad nije bila u stanju da nastupi aktivno kao politička partija. Štaviše, ona je u Americi do izvesnog stepena stran element; nju su do pre kratkog vremena sačinjavali gotovo isključivo nemački doseljenici, koji govore svojim sopstvenim jezikom, a engleskim jezikom koji se govori u zemlji ne vladaju dovoljno. Ali baš zbog toga što je stranog porekla ona je naročuzana iskustvom dugogodišnje klasne borbe u Evropi i razumevanjem opštih uslova emancipacije radničke klase koje u visokom stepenu nadmaša shvatanja do kojih je dosad došla radnička klasa

Amerike. To je srećna okolnost za američki proletarijat, kome je time omogućeno da se koristi intelektualnim i moralnim plodovima četrdesetogodišnje borbe svojih klasnih drugova u Evropi i tako ubrza čas svoje sopstvene pobeđe. Jer, kao što je već rečeno, ne može biti sumnje u to da će definitivni program američke radničke klase morati da bude i da će biti u suštini isti kao i program koji je danas usvojila celokupna borbena radnička klasa Evrope, isti kao i program nemačko-američke Socijalističke radničke partije. Utoliko je ta partija pozvana da odigra vrlo važnu ulogu u pokretu. Ali da bi to mogla, ona se mora do kraja osloboditi svoga stranog ruha. Ona mora postati skroz naskroz američka. Ona ne može zahtevati da Amerikanci njoj pridu; kao doseljena manjina ona mora prići ogromnoj većini Amerikanaca rođenih u Americi. A da bi to mogli, njeni članovi moraju pre svega ovladati engleskim jezikom.

Proces stapanja tih različitih elemenata velikih masa u pokretu — elemenata koji u stvari nisu disparatni, mada su svojim različitim polaznim tačkama izolovani jedni od drugih — zahteva vremena i neće proći bez izvesnog trenja, kao što se već sada pokazuje na raznim mestima. »Vitezovi rada« se, na primer, ovde-onde u istočnim gradovima nalaze u lokalnom ratu sa organizovanim sindikalnim savezima. Ali ta vrsta trenja postoji i unutar same organizacije »Vitezovi rada«, u kojoj vidimo sve drugo samo ne mir i slogu. To nisu simptomi raspada, koji bi kapitalistima davali povoda da se raduju. To su samo znaci da bezbrojne mase radnika, koje su prvi put pokrenute zajedničkim pravcem, još nisu našle ni odgovarajući izraz za svoje zajedničke interese, ni prikladan organizacioni oblik, ni disciplinu potrebnu za obezbeđenje pobeđe. Zasad su to tek prvi *masovni* odredi velikog revolucionarnog rata, okupljeni i opremljeni kao zasebne još samostalne lokalne grupe, sve predodređene da obrazuju jednu jedinstvenu veliku armiju, ali još bez regularne organizacije i zajedničkog ratnog plana. Još se ovde-onde ukrštaju i mimoilaze kolone, koje se kreću prema istom zbornom mestu; javljaju se pometnje, razdori i sporovi, čak i opasnosti ozbiljnih sukoba. Ipak zajednica konačnog cilja potiskuje sve razmirice manjeg značaja; neće biti dugo, a rastrojani i nesložni bataljoni će se postrojiti u organizovanu liniju bojnog poretka, sa zloslutnim po neprijatelja ćutanjem pod blistavim oružjem, obezbeđenju u prednjim redovima smelih čarkašima, a u zaledu nepokolebljivom rezervom.

Postizanje tog rezultata, ujedinjavanje ovih različitih nezavisnih odreda u jednu jedinu nacionalnu radničku armiju sa zajedničkim programom — makar taj program imao i niz slabosti, samo nek je odista klasni program radnika — to je naredni krupni korak koji se mora preduzeti u Americi. Da bi se taj cilj postigao i da bi se program uskladio sa ciljem, tome niko ne može doprineti više od Socijalističke radničke partije, samo ako se odluči da se pridržava iste taktike koje su se pridržavali evropski socijalisti kad su još bili ne-

znatna manjina radničke klase. Ta taktika je prvi put izložena u *Komunističkom manifestu* 1847. godine, sledećim rečima:

»Komunisti« — to je ime koje smo mi tada usvojili a i danas smo daleko od toga da ga odbacimo — »nisu neka posebna partija prema drugim radničkim partijama.

Oni nemaju nikakve interese odvojene od interesa celokupnog proletarijata.

Oni ne postavljaju nikakve posebne principe u koje bi hteli da ukalupe proleterski pokret.

Komunisti se razlikuju od ostalih proleterskih partija samo time što, s jedne strane, oni u različitim nacionalnim borbama proletera ističu i provode zajedničke, od nacionalnosti nezavisne interese celokupnog proletarijata, a s druge strane time što oni na različitim stupnjima razvitka, kroz koje prolazi borba između proletarijata i buržoazije, stalno zastupaju interese celokupnog pokreta.

Komunisti su dakle praktično najodlučniji, stalno napred prodirući deo radničkih partija svih zemalja; oni teoretski prednjače ostaloj masi proletarijata razumevanjem uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta. . .

Oni se bore za postizanje neposrednih ciljeva i interesa radničke klase, ali u sadašnjem pokretu oni ujedno zastupaju i budućnost pokreta.¹

To je taktika koje se više od četrdeset godina držao veliki osnivač modernog socijalizma, Karl Marx, a s njime i ja i socijalisti svih nacija koji su saradivali s nama, to je taktika koja nas je svuda vodila pobedama i koja je dovela do toga da se u ovom momentu mase evropskih socijalista, u Nemačkoj i Francuskoj, u Belgiji, Holandiji i Švajcarskoj, u Danskoj i u Švedskoj, u Španiji i u Portugaliji, bore kao jedna jedinstvena velika armija pod jednom zastavom.

London, 26. januara 1887.

Friedrich Engels

Prevod s engleskog

¹ Vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 389/390 i 404.

[Pismo organizacionom komitetu međunarodne proslave u Parizu^[303]]

Gradani!

Nalazimo se pred izvanrednom opasnošću. Prete nam ratom u kojem će oni koji ga se gnušaju i koji imaju sve zajedničke interese, francuski i nemački proleter, biti prisiljeni da se međusobno kolju.

Koji je stvarni uzrok ovom stanju stvari?

Militarizam, uvođenje pruskog militarističkog sistema u sve velike države kontinenta.

Taj sistem tvrdi da čitavu naciju naoružava radi odbrane svoje zemlje i svojih prava. To je laž.

Pruski sistem je potisnuo sistem ograničenog regrutovanja i prava otkupa koje pripada bogatima, zato što on vladajućima stavlja na raspolaganje sve rezerve zemlje, kako ljudske, tako i materijalne. Ali njemu nije uspjelo da stvori narodnu vojsku. Pruska vojska građane-vojne obveznike deli u dve kategorije. Prva se određuje za front, dok se druga odmah raspoređuje u rezervu ili u zemaljsku odbranu. Ova zadnja kategorija ne podleže nikakvoj ili skoro nikakvoj vojnoj obuci; prvu, međutim, drže 2 ili 3 godine pod oružjem, vreme koje je dovoljno da se od tih ljudi napravi poslušna, izmuštrana armija bez svoje volje, armija koja je uvek spremna za osvajanja u inostranstvu, kao i za ugušivanje svih pokreta naroda u zemlji. Jer, ne zaboravimo, sve one vlade koje su usvojile ovaj sistem, daleko se više boje radnog naroda kod kuće nego rivalskih vlada s one strane granice.

Zahvaljujući svojoj elastičnosti, ovaj sistem je sposoban za nečuvano proširenje. Dokle god postoji i jedan jedini mladi muškarac sposoban da nosi oružje koji nije uvršten u armiju, dotle i raspoložive rezerve još nisu iscrpljene. Otuda ovo neobuzdano takmičenje za najveću i najjaču armiju. Svako povećanje vojne snage jedne zemlje prisiljava druge države da učine isto, ako ne i više. A sve to košta strahovito mnogo novaca. Narodi se upropašćavaju pod teretom voj-

nih izdataka, mir postaje skoro skuplji nego rat, tako da rat, konačno, umesto da bude strašni bič ispada spasonosna kriza koja privedi kraju jednu nemoguću situaciju.

To je razlog zbog kojeg je intrigantima u raznim zemljama, onima koji bi rado lovili u mutnom, postalo moguće da izazovu rat. A lek?

Ukidanje pruskog sistema i njegovo zamenjivanje stvarno narodnom vojskom, vojskom koja predstavlja jednu jednostavnu školu u koju se svaki građanin, čim je postao sposoban da nosi oružje uvrštava za onoliko vremena koliko je apsolutno nužno za izučavanje vojnog zanata; regrutovanje tako obučениh ljudi u čvrsto organizovan mesni rezervni kadar, tako da svaki grad, svaki distrikt ima svoj bataljon sastavljen od ljudi koji se poznaju i koji se, ako se to mora, za 24 sata mogu potpuno naoružati i sakupiti spremni za pokret.

To znači da svaki onaj ko je sposoban da nosi oružje ima kod svoje kuće svoju pušku i svoju opremu, kao što je to slučaj u Švajcarskoj.

Narod koji prvi uvede taj sistem udvostručiće svoju stvarnu vojnu snagu, a uz to će istovremeno za polovinu smanjiti svoj ratni budžet. Sama činjenica da su svi njegovi građani naoružani, biće dokaz njegove miroljubivosti.

Jer ova armija koja je jedno s nacijom, isto je tako malo pogodna za osvajanje napolju, kao što ju je malo moguće pobediti kad brani svoje rodno tlo. *A onda, koja bi se vlada usudila da dirne u političke slobode, kad svaki građanin kod kuće ima pušku i pedeset oštih metaka?*

London, 13. februara 1887.

Friedrich Engels

Uvod

[za brošuru Sigismunda Borkheima »Za spomen
nemačkim kvazi-patriotima 1806-1807«]^[304]

Autor sledeće brošure, Sigismund Borkheim, rođen je 29. marta 1825. u Glogau. Pošto je 1844. u Berlinu završio gimnaziju, studirao je uzastopno u Breslavi, Grajfsvaldu i Berlinu. Previše siromašan da snosi troškove jednogodišnje službe, on je, da bi svršio svoju vojnu obavezu, bio prinuđen da 1847. stupi kao trogodišnji dobrovoljac u artiljeriju u Glogau. Posle revolucije od 1848. on je učestvovao na demokratskim skupovima i zbog toga dospeo pod istragu ratnog suda koju je izbegao bekstvom u Berlin. Ovde je, najpre neproganjan, ostao aktivan u pokretu i vidno se istakao u napadu na slagalište municije^[305]. Hapšenje, koje mu je zbog toga zapretilo, izbegao je ponovnim bekstvom, sada u Švajcarsku. Kad je Struve u septembru 1848. godine ovde organizovao svoj pohod dobrovoljačkih odreda u badenski Švarcvald^[306], Borkheim mu se priključio, bio zarobljen i ostao zatvoren, dok badenska revolucija od maja 1849.^[284] nije oslobodila zatvorenike.

Borkheim je onda otišao u Karlsruhe da bi kao vojnik revoluciji stavio na raspolaganje svoje usluge. Kad je Johann Philipp Becker naimenovan za glavnokomandujućeg celokupne vojske narodne odbrane, on je Borkheimu naložio da obrazuje jednu bateriju za koju je vlada najpre dala samo topove bez zaprege. Zaprege još nisu bile pribavljene kad je izbio pokret od 6. juna^[307] kojim su odlučniji elementi hteli da podstaknu na veću energičnost mlitavu provizornu vladu, koja se delimično sastojala od direktnih izdajnika. Sa Beckerom i Borkheim je učestvovao u demonstracijama, koje su, međutim, imale samo taj neposredni rezultat da je Becker sa svim svojim dobrovoljačkim odredima i vojskom narodne odbrane udaljen iz Karlsruhea i poslat na ratište na Nekar. Borkheim sa svojom baterijom nije mogao za njim dok nije dobio konje za svoje topove. Kad ih je konačno dobio — jer je gospodin Brentano, šef vlade, sada bio veoma

zainteresovan da skine sebi s vrata revolucionarnu bateriju —, Prusi su već osvojili Falačku i prva akcija Borkheimove baterije se sastojala u tome da zauzme položaj na knilingerskom mostu radi zaštite prelaza falačke armije na tlo Badena.

S Falačanima i badenskim trupama, koje su se još nalazile na prostoru oko Karlsruhea, Borkheimova baterija se sada probijala u pravcu severa. Kod Blankenloha je 21. juna stupila u borbu i časno je učestvovala u sukobu kod Ubštata (25. juna). Prilikom reorganizacije armije radi zauzimanja položaja na Murgu, Borkheim je sa svojim topovima dodeljen diviziji Oborskog i istakao se u borbama oko Kopenhajma.

Posle povlačenja revolucionarne armije na švajcarsko tlo, Borkheim je otišao u Ženevu. Ovde je našao svog starog pretpostavljenog i prijatelja J. Ph. Beckera, kao i neke mlade ratne drugove, koji su se u bedi izbegličkog života sakupili u vrlo veselo društvo. U jesen 1849. ja sam na proputovanju proveo među njima nekoliko veselih dana. To je ono isto društvo koje je zahvaljujući kolosalnim lažima Karla Vogta⁽³⁰⁸⁾, sasvim nezasluženo postiglo posthumnu slavu pod imenom »Schwefelbande«.

Zadovoljstvo, međutim, nije trajalo dugo. U leto 1850. ruka surovog Bundesrata dostigla je i bezazlenu »Schwefelbande«, i većina vesele mlade gospode je morala napustiti Švajcarsku zato što su spadali u kategoriju izbeglica koji podležu izgonu. Borkheim je otišao u Paris, a kasnije u Strasbur. Ali mu ni ovde nije bilo ostanka. Februara 1851. on je uhapšen i sproveden u Kale radi ukrcavanja za Englesku. Tri meseca su ga vukli iz mesta u mesto, najčešće u lancima, kroz 25 različitih zatvora. Ali svuda gde je došao republikanci su već unapred bili obavešteni i izlazili su sprovedenom zatvoreniku u susret, brinuli su mu se za bogatu trpezu, čašćavali i podmićivali žandarme i činovnike i stvarali mogućnost prevoza gde god je to bilo moguće. Tako je konačno stigao u Englesku.

U Londonu je, naravno, našao daleko akutniju izbegličku bedu nego u Ženevi ili čak i u Francuskoj, ali ga njegova snalažljivost ni ovde nije napuštala. On je tražio zaposlenje, svejedno kakvo, i najpre ga je našao u jednoj liverpulske firme za iseljavanja, kojoj je nemački službenik bio potreban kao prevodilac za mnogobrojne nemačke iseljenike koji su srećno našavši mir rekli zbogom staroj otadžbini. Usput se on, međutim, ogledao za drugim poslovnim vezama i to s takvim uspehom, da mu je posle izbijanja krimskog rata uspelo da natovari jedan parobrod svakojakom robom za Balaklavu i da teret tamo rasproda po nečuvenoj ceni, delom armijskoj upravi, delom engleskim oficirima. Kad se vratio, imao je čist dobitak od 15 000 funti sterlinga (300 000 maraka). Ali ovaj uspeh ga je samo podstakao na dalje špekulacije. Upustio se u jednu novu licitacionu liferaciju sa engleskom vladom. Pošto su, međutim, već tada bili u toku pregovori o moru, vlada je u ugovor stavila klauzulu da prijem robe

može biti odbijen, ukoliko, kad ona stigne, budu zaključeni preliminarni pregovori o miru. Borkheim se upustio u to. Kad je sa svojim parobrodom stigao u Bosfor, mir je bio zaključen. Kapetan broda iznajmljenog samo za dovoz robe, mogao je dobiti velike količine dobro plaćenog tereta za prevoz nazad i zahtevao je momentalni istovar, a pošto Borkheim u prepunoj luci nigde nije mogao naći smeštaj za teret koji je imao, kapetan je sve istovarilo na prvom zgodnom mestu obale. Sada je Borkheim sedeo tu na svojim beskorisnim sanducima, balama i buradima i morao je bespomoćno da gleda kako mu robu krađe ološ koji se u Bosfor sakupio iz svih krajeva Turske i iz cele Evrope. Kad se vratio u Englesku, opet je bio stari siromašni davo — svih petnaest hiljada funti je otišlo. Ali ne i njegova neuništiva elastičnost. On je špekulacijom, istina, izgubio svoj novac, ali je dobio poslovnog znanja i poznanstva u poslovnom svetu. Sada je otkrio i to da ima izvanredno osetljiv jezik za vino i tako je postao uspešni predstavnik raznih eksportnih kuća iz Bordoa.

Uz to je, koliko god je to mogao, ostao u političkom pokretu. Liebknechta je poznavao iz Karlsrua i Ženeve. S Marxom je došao u vezu zahvaljujući skandalu s Vogtom^[309], a u vezi s tim, opet, i ja sam se našao s njim. Ne vezujući se za neki određeni program, Borkheim se stalno držao partije najekstremnije revolucije. Njegova politička aktivnost bila je prvenstveno usmerena na borbu protiv velikog oslonca evropske reakcije, protiv ruskog apsolutizma. Da bi bolje mogao da prati ruske intrige čiji je cilj bilo podjarmljivanje balkanskih zemalja i indirektno ovladavanje zapadnom Evropom, on je naučio ruski i godinama je studirao rusku dnevnu štampu i emigrantsku literaturu. Između ostalog, on je preveo brošuru Serno-Solovjeviča: *Naši ruski poslovi*^[310], u kojoj je, onako kako je to Herzen započeo (a kasnije Bakunjin nastavio), ošinita ona licemernost usled koje ruske izbeglice u zapadnoj Evropi nisu o Rusima širile onu njima poznatu istinu, već jednu konvencionalnu legendu koja se uklapala u njihove nacionalne i panslavističke tričarije. On je takode napisao mnogo članaka o Rusiji u berlinskim listovima »Die Zukunft«^[311], »Der Volksstaat« itd.

U leto 1876. prilikom jednog putovanja u Nemačku, udarila ga je u Badenvajleru kap, zbog čega mu je za ceo život bila paralisana leva strana tela. Morao je napustiti svoj posao. Nekoliko godina zatim umrla mu je žena. Pošto je bio slab na plućima, morao se preseliti u Hastings, na blagi morski vazduh engleske južne obale. Međutim, njegovu neuništivu duševnu snagu nisu mogle slomiti ni oduzetost, ni bolest, ni jedva dovoljna i ni u kom slučaju uvek osigurana sredstva za egzistenciju. Njegova pisma su uvek bila skoro razuzdano vedra, i kad god biste ga posetili, morali biste se smejeti zajedno s njim. Njegova omiljena lektira je bio ciriški »Der Sozialdemokrat«. Umro je 16. decembra 1885. od zapaljenja pluća.

Spis *Kvazipatrioti* pojavio se odmah posle rata s Francuskom u listu »Der Volksstaat«, a uskoro zatim i u posebnom otisku. On se pokazao kao veoma delotvoran protuotrov za preteranu patriotiku opijenost pobedom u kojoj je oficijelna i buržoaska Nemačka plivala i u kojoj još pliva. Sigurno nije bilo boljeg sredstva za otrežnjavanje od podsećanja na to kad se ova ista Pruska, koju sada uzdižu do neba, bedno i sramno slomila pod napadom ovih istih Francuza, koje sada, kao pobedene, preziru. A ovo je sredstvo moralo delovati utoliko jače, što je priča o fatalnim činjenicama mogla biti uzeta iz jedne knjige u kojoj je jedan pruski general¹, povrh toga i direktor opšte ratne škole, opisao to doba srama na osnovu oficijelnih pruskih akata⁽³¹²⁾ — a oni se moraju priznati kao nepristrasni i nenamešteni. Jedna velika armija, kao i svaka druga velika organizacija društva, nije nikad bolja nego kad se posle nekog velikog poraza povuče u sebe i kad počne da okajava svoje grehe iz prošlosti. U takvom su položaju bili Prusi posle Jene, tako još jednom posle 1850, kad, doduše, nisu pretrpeli neki veliki poraz, ali kad je i njima i čitavom svetu, u nizu manjih ratnih pohoda — u Danskoj i u južnoj Nemačkoj — i prilikom prve velike mobilizacije od 1850, ipak postao sasvim jasan njihov potpuni pad u vojnom pogledu i kad su oni sami stvarni poraz izbegli samo zahvaljujući političkoj bruki u Varšavi i Olomucu⁽³¹³⁾. Oni su bili primorani da svoju sopstvenu prošlost podvrgnu bespoštednoj kritici, da bi naučili da rade bolje. Njihova vojna literatura, koja je u Clausewitzu dala zvezdu prvog ranga, ali je posle toga bila potonula beskrajno duboko, ponovo se uzdigla zahvaljujući ovoj neophodnosti samoispitivanja. I jedan od plodova ovog samoispitivanja bila je Höpfnerova knjiga iz koje je Borkheim uzeo materijal za svoju brošuru.

I sada je još neophodno da se stalno prisećamo onog doba naduvenosti i poraza, kraljevske nesposobnosti, diplomatske pruske glupe lukavosti koja se sama zaplela u sopstvenu dvoličnost, da se prisećamo onog doba gromoglasnosti oficirskog plemstva, koje je takvo ostalo i prilikom najkukavnije izdaje, opšteg sloma državnog uređenja koje se otuđilo od naroda i koje je počivalo na laži i prevari. Nemački malogradani (u koje spadaju i plemići i knezovi) još su, ako je to moguće, naduveniji i šovinistički nastrojeniji nego onda; diplomatska akcija je postala znatno drskija, ali je još uvek dvolična; oficirsko plemstvo se prirodnim i veštačkim putem dovoljno namnožilo da bi opet preuzelo vlast u armiji, a država se sve više i više otuđuje od interesa širokih narodnih masa da bi se pretvorila u konzorcijum agraraca, berzijanaca i velikih industrijalaca čiji je cilj izrabljivanje naroda. Svakako, ako opet dođe do rata, prusko-nemačka armija će, već zato što je svima ostalima bila uzor za organizaciju, imati znatne prednosti nad svojim protivnicima, a i nad svojim

¹ Eduard von Höpfner

saveznicima. Ali nikad onakve kao u dva poslednja rata^[314]. Jedinstvo vrhovne komande, npr. onakvo kakvo je tada postojalo zahvaljujući posebno sretnim okolnostima i tome odgovarajuća bespogovorna poslušnost nižih vojnih komandanata, teško da će se opet postići. Poslovno kumstvo, koje sada vlada između agrarnog i vojnog plemstva — sve do carske adutanture — i berzijanskih špekulanata, može lako postati kobno po opskrbu armije na bojnopolju. Nemačka će imati saveznike, ali će Nemačka svoje saveznike, a i ovi će Nemačku, prvom prilikom ostaviti na cedilu. I, konačno, za Prusko-Nemačku više nije moguć nikakav drugi rat do svetski rat, i to svetski rat dosad neslučenih razmera i žestine. Osam do deset miliona vojnika će se međusobno poklati i pri tom tako opustošiti celu Evropu kako to dosad nije učinilo nijedno jato skakavaca. Pustošenje tridesetogodišnjeg rata sabijena u tri do četiri godine i proširena na celi kontinent; glad, epidemije, opšte poživotinjenje vojski i narodnih masa izazvano akutnom nevoljom; beznadežna zbrka našeg veštačkog mehanizma u trgovini, industriji i kreditu koja se završava opštim bankrotstvom; slom starih država i njihove tradicionalne državničke mudrosti, i to takav slom da će se krune u tucetima kotrljati pločnikom, da se neće naći niko da ih podigne; apsolutna nemogućnost da se predvidi kako će se to sve završiti i ko će iz borbe izaći kao pobednik; samo je jedan rezultat apsolutno siguran: opšta iscrpljenost i uspostavljanje uslova za konačnu pobedu radničke klase. — To je u izgledu, ako do krajnosti doteran sistem međusobnog nadmetanja u ratnoj opremi donese svoje neizbežne plodove. To je ono, gospodo knezovi i državnici, dokle ste vi u svojoj mudrosti doveli staru Evropu. A ako vam ne preostaje ništa drugo do da započnete zadnji veliki ratni ples — mi se slažemo. Rat će nas, možda, za trenutak potisnuti u pozadinu, može nam oteti neke već osvojene pozicije. Ali ako oslobodite sile koje posle više nećete moći sputati, onda neka bude što će biti: na kraju tragedije vi ćete propasti, a pobjeda proletarijata će ili već biti postignuta, ili pak neizbežna.

London, 15. decembra 1887.

Friedrich Engels

Prema: Sigismund Borkheim,
*Zur Erinnerung für die deutschen
 Mordpatrioten. 1806 - 1807,*
 Hottingen-Zürich, 1888.

Predgovor

[Manifestu Komunističke partije (englesko izdanje od 1888)]

*Manifest*¹ je objavljen kao platforma Saveza komunista, prvo isključivo njemačke, a kasnije internacionalne i, u političkim uslovima na Kontinentu prije 1848, neizbježno tajne asocijacije radnika. Na kongresu Saveza održanom u Londonu novembra 1847. Marx i Engels su ovlašćeni da pripreme za objavljivanje potpuni teorijski i praktični program partije. Sastavljen na njemačkom u januaru 1848, rukopis je poslat štamparu u London nekoliko nedelja prije francuske revolucije od 24. februara. Francuski prevod je izišao u Parizu kratko vrijeme pre junskog ustanka 1848. Prvi engleski prevod od gospođice Helen Macfarlane izišao je u Londonu 1850. u čartističkom nedjeljnom listu »The Red Republican«^[315], koji je uređivao George Julian Harney. Pojavilo se i dansko i poljsko izdanje.

Poraz pariskog junskog ustanka 1848 — prve velike bitke između proleterata i buržoazije — opet je za izvjesno vrijeme potisnuo u pozadinu socijalne i političke težnje evropske radničke klase. Otada se, kao i prije februarske revolucije, borba za premoć vodila opet samo između raznih grupa imućne klase; radnička klasa je ograničena na borbu za politički životni prostor i na položaj krajnjeg lijevog krila buržoaskih radikala. Nezavisni politički pokreti su bili nemilosrdno gušeni gdje god su pokazivali znake života. Tako je pruska policija ušla u trag Centralnom komitetu Saveza komunista, čije je sjedište tada bilo u Kelnu. Članovi su pohapšeni i, poslije osamnaestomjesečnog tamnovanja, izvedeni pred sud oktobra 1852. Ovaj slavni »kelnski komunistički proces« je trajao od 4. oktobra do 12. novembra; sedmorica zatvorenika osuđeni su na tešku tamnicu od tri do šest

¹ Vidi u 7. tomu ovog izdanja.

godina. Neposredno poslije presude, preostali članovi su formalno raspustili Savez. Što se tiče *Manifesta*, činilo se da je on otada bio osuđen na zaborav.

Kad je engleska radnička klasa sakupila dovoljno snage za još jedan napad na vladajuće klase, nastalo je Međunarodno udruženje radnika. Međutim, ovo udruženje, obrazovano izričito s ciljem da se čitav borbeni proletarijat Evrope i Amerike ujedini u jedno tijelo, nije moglo odmah proklamovati principe postavljene u *Manifestu*. Internacionala je morala imati program dovoljno širok da bi bio prihvatljiv za engleske tredjunione, za pristalice Proudhona u Francuskoj, Belgiji, Italiji i Španiji, i za lasalovce* u Njemačkoj. Marx, koji je sastavio ovaj program na zadovoljstvo svih partija, imao je puno povjerenje u intelektualni razvitak radničke klase, koji je morao uslijediti iz udružene akcije i široke diskusije. Sami događaji i obrti u borbi protiv kapitala, porazi još više nego pobjede, morali su uvjeriti ljudski um u nedovoljnost raznih njihovih omiljenih nadržiljekarija i utrti put potpunijem uvidu u istinske uslove emancipacije radničke klase. I Marx je bio u pravu. Kad se raspala 1874, Internacionala je ostavila radnike kao sasvim drukčije ljude od onih kakve je zatekla 1864. Prudonizam u Francuskoj, lasalovstvo u Njemačkoj bili su u izumiranju, a čak su se i konzervativni engleski tredjunioni, mada je većina njih već davno bila prekinula vezu s Internacionalom, postepeno približili onoj tački na kojoj je njihov predsjednik¹ mogao u njihovo ime da kaže prošle godine u Svensiju: »Kontinentalni socijalizam je prestao da bude strašilo za nas.«^[316] I odista, principi *Manifesta* su se znatno raširili među radnike svih zemalja.

Tako je sam *Manifest* opet došao u prvi plan. Počev od 1850. njemački tekst je prešampavan nekoliko puta u Švajcarskoj, Engleskoj i Americi. Godine 1872. preveden je na engleski u Njujorku, gdje je prevod objavljen u listu »Woodhull and Claflin's Weekly«^[317]. Polazeći od ove engleske verzije, napravljena je francuska u listu »Le Socialiste« u Njujorku^[318]. Otada su bar još dva engleska prevoda, više ili manje unakažena, izišla u Americi, a jedan od njih je prešampavan u Engleskoj. Prvi ruski prevod, koji je djelo Bakunjinina, objavljen je u Ženevi u Hercenovom časopisu »Kolokol« oko 1863^[319]; drugi prevod, od hrabre Vere Zasulič^[320], takode u Ženevi 1882. Novo dansko izdanje može se naći u »Social-demokratisk Bibliotek«, Kopenhagen 1885; novi francuski prevod u listu »Le Socialiste«, Paris 1886. Prema ovom posljednjem je pripremljen i 1886. u Madridu^[321] objavljen jedan španski prevod. Broj njemačkih izdanja ne

* Lassalle se lično pred nama uvijek izdavao za Marxova učenika, pa je kao takav stajao na tlu *Manifesta*. Ali u svojoj javnoj agitaciji 1862 - 1864. on nije otišao dalje od zahtjeva za proizvođačkim zadrugama pomognutim državnim kreditom.

¹ Bevan

PRICE TWOPENCE.

MANIFESTO

OF THE

COMMUNIST PARTY,

By KARL MARX, and FREDERICK ENGELS.

Authorized English Translation.

EDITED AND ANNOTATED BY FREDERICK ENGELS.
1888.

London:
WILLIAM REEVES, 185, FLEET STREET, E.C.

Naslovna strana engleskog izdanja »Manifesta Komunističke partije« od 1888.

može se navesti, ukupno ih ima najmanje dvanaest. Jermenski prevod, koji je trebalo da bude objavljen u Carigradu prije nekoliko mjeseci, nije ugledao svjetlost dana, a rečeno mi je da je to zbog toga što se izdavač plašio da objavi knjigu na kojoj stoji Marxovo ime, dok je prevodilac odbio da ga nazove svojim sopstvenim proizvodom. O prevodima na druge jezike čuo sam, ali ih nisam vidio¹. Tako, istorija *Manifesta* u velikoj mjeri odražava istoriju modernog radničkog pokreta; sada je to, nesumnjivo, najrašireniji, najinternacionalniji proizvod cjelokupne socijalističke literature, zajednička platforma koju priznaju milioni radnika od Sibira do Kalifornije.

Ipak, kad je pisan, nismo ga mogli nazvati *socijalističkim* manifestom. Pod socijalistima su 1847. podrazumijevane, s jedne strane, pristalice raznih utopističkih sistema; ovenisti u Engleskoj, furijeristi u Francuskoj, i jedni i drugi već spali na položaj čistih sekta koje postepeno izumiru; s druge strane, najraznovrsniji socijalni nadri-naučnici koji izjavljuju da će ne ugrožavajući kapital i profit, raznim krparijama ukloniti sve vrste socijalnih nevolja. U oba slučaja to su ljudi izvan radničkog pokreta koji podršku radije traže u »obrazovanim« klasama. Onaj dio radničke klase koji se uvjerio u nedovoljnost čistih političkih revolucija i proklamovao nužnost totalne izmjene društva, nazivao je sebe komunističkim. To je bila sirova, gruba, čisto instinktivna vrsta komunizma; ipak, ona je pogadala glavnu tačku i u radničkoj klasi bila dovoljno moćna da stvori utopijski komunizam Cabet-a u Francuskoj, i Weitlinga u Njemačkoj. Tako je 1847. socijalizam bio pokret srednje klase, a komunizam pokret radničke klase. Socijalizam je bio, bar na Kontinentu, salonski uglađen; komunizam upravo suprotno od toga. A pošto smo od samog početka bili mišljenja da »oslobodenje radničke klase mora biti djelo same radničke klase«^[322], nije moglo biti sumnje koje od ta dva imena moramo uzeti. Štaviše, otada nismo ni pomišljali da ga se odrekemo.

Pošto je *Manifest* naš zajednički proizvod, smatram se obavezanim da konstatujem da je osnovni stav, koji čini njegovo jezgro, Marxov. Taj stav je: da u svakoj istorijskoj epohi dominantan način ekonomske proizvodnje i razmjene i društvena organizacija koja iz njega nužno proizilazi čine bazu na kojoj je izgrađena, i pomoću koje se jedino i može objasniti, politička i intelektualna istorija te epohe; da je, prema tome, čitava istorija čovječanstva (počev od raspadanja primitivnog plemenskog društva, u kome je zemlja bila zajednička svojina) istorija klasnih borbi, borbi između eksploatatora i eksploatisanih, vladajućih i potlačenih klasa; da istorija ovih klasnih borbi čini razvojni niz u kome je sada dostignut stupanj na kome

¹ Nema nikakvih podataka o tome da li je Engels čuo i za prvi prevod na srpskohrvatski jezik, koji je objavljen u »Pančevcu« 1871 — punih sedamnaest godina prije nego što je Engels napisao ovaj predgovor.

eksploatisana i potlačena klasa — proletarijat — ne može da se oslobodi vlasti eksploatatorske i vladajuće klase — buržoazije — a da istovremeno jednom zauvijek ne oslobodi i društvo u cjelini od svake eksploatacije, tlačenja, klasnih razlika i klasnih borbi.

Do ovog stava, kome je, po mom mišljenju, suđeno da učini za istoriju ono isto što je Darwinova teorija učinila za biologiju, mi smo obojica postepeno došli nekoliko godina prije 1845. U kojoj sam mu se mjeri ja samostalno približio, najbolje pokazuje moj *Položaj radničke klase u Engleskoj**. Ali kad sam se u proljeće 1845. ponovo našao s Marxom u Briselu, on ga je već bio izgradio i izložio mi ga riječima koje su bile gotovo isto toliko jasne kao i ove kojima sam ga ja ovdje sažeto izrazio.

Iz našeg zajedničkog predgovora njemačkom izdanju od 1872. navodim sljedeće:

»Mada su se za posljednjih dvadeset i pet godina prilike mnogo izmijenile, opšta načela koja su izložena u ovom *Manifestu* ostaju i danas uglavnom potpuno tačna. Ponešto bi ovdje-ondje imalo da se popravi. Praktična primjena ovih načela, kako to objašnjava sam *Manifest*, zavisice svugdje i u svako doba od istorijski datih okolnosti, te se zato nikako ne pridaje neki poseban značaj revolucionarnim mjerama koje se predlažu na kraju odjeljka II. To bi mjesto danas u mnogom pogledu drukčije glasilo. Uzimajući u obzir ogromni razvitak krupne industrije počev od 1848. i paralelni napredak partijske organizacije radničke klase, uzimajući u obzir praktična iskustva, prvo februarske revolucije, a još više Pariske komune, kada je proletarijat prvi put držao političku vlast cijela dva mjeseca, taj je program danas mjestimično zastario. Naročito je Komuna pružila dokaz da 'radnička klasa ne može jednostavno preuzeti gotovu državnu mašinu i staviti je u pokret za svoje sopstvene ciljeve'. (Vidi 'The Civil War in France. Address of the General Council of the International Working-Men's Association', London, Truelove, 1871, p. 15, gdje se ovo opširnije razlaže.¹) Dalje, po sebi se razumije da je kritika socijalističke literature za današnje vrijeme nepotpuna, jer ne ide dalje do 1847, kao i da su napomene o stavu komunista prema raznim opozicionim strankama (odjeljak IV), iako su u osnovnim potezima i danas još tačne, ipak u pojedinostima zastarjele već zato što se politički položaj iz osnova izmijenio i što je istorijski razvitak izbrisao iz života većinu tamo nabrojanih stranaka.

* *The Condition of the Working Class in England 1844*. By Frederick Engels, Translated by Florence K. Wischnewetzky, New York, Levee-London, W. Reeves, 1888.

¹ »Gradanski rat u Francuskoj. Adresa Generalnog vijeća Međunarodnog udruženja radnika«, London, Truelove, 1871, str. 15. Vidi u 28. tomu ovog izdanja.

Međutim, *Manifest* je istorijski dokument i mi sebi više ne damo pravo da na njemu ma šta mijenjamo.«

Ovaj prevod je djelo gospodina Samuela Moore-a, prevodioca većeg dijela Marxova *Kapitala*. Mi smo ga pregledali zajedno i ja sam dodao nekoliko bilješki radi objašnjenja istorijskih aluzija.

Friedrich Engels

Objavljuje se prema engleskom izdanju
Manifesto of the Communist Party,
by Karl Marx and Frederick Engels.
Authorised english translation.
Edited and annotated by Frederick Engels.
London 1888, William Reeves, 185,
Flat Street. E. C.

Prevod s engleskog

Zaštitne carine i slobodna trgovina*

(Predgovor američkom izdanju
»Govora o slobodnoj trgovini« Karla Marxa⁽³²³⁾)

Krajem godine 1847. održan je u Briselu Kongres o slobodnoj trgovini⁽³²⁴⁾.

Bio je to jedan strateški manevar engleskih fabrikanaata u kampanji koju su oni tada vodili oko slobodne trgovine. Pobedivši kod kuće, zahvaljujući ukidanju Zakona o žitu godine 1846⁽¹⁶³⁾, oni su sada prešli na kontinent sa zahtevom da se u naknadu za slobodan pristup kontinentalnih žitarica u Englesku, engleskim industrijskim produktima odobri slobodan pristup na kontinentalna tržišta. Na ovom Kongresu se Marx upisao u listu govornika; ali, kao što se moglo i očekivati, stvar je tako udešena da je Kongres zaključen pre nego što je on došao do reči. Tako je Marx bio prinuđen da ono što je imao da kaže o slobodnoj trgovini iznese u Demokratskom društvu Brisela, jednom internacionalnom udruženju čiji je on bio potpredsednik⁽¹⁹⁸⁾.

Pošto u ovom trenutku u Americi na dnevnom redu stoji pitanje: zaštitna carina ili slobodna trgovina, smatralo se korisnim englesko izdanje Marxovog govora, i od mene je zatraženo da za njega napišem nekoliko uvodnih reči.

»Sistem zaštitnih carina bio je veštačko sredstvo za fabrikovanje fabrikanaata, za ekspropisanje nezavisnih radnika, za kapitalizovanje nacionalnih sredstava za proizvodnju i životnih sredstava i za nasilno skraćivanje prelaska od starinskog na moderni način proizvodnje« (Marx, *Kapital*, 1. Bd. 3. Aufl., S. 783¹). Takav je bio prvobitni karakter zaštitne carine u sedamnaestom veku i takav je ostao do duboko

* Predgovor (autorov prevod) engleskom izdanju Marxovog *Govora o slobodnoj trgovini*, izišlom u Njujorku (nemački od E. Bernsteina i K. Kautskog, Dodatak II uz Marxovu *Bedu filozofije*, Stuttgart, Dietz, str. 188 ff.) — Pošto je ovo izdanje namenjeno u prvom redu američkoj publici, nemačka politika zaštitnih carina do-taknuta je samo uzgred. Međutim, autor će valja uskoro naći priliku da ovo pitanje obradi posebno u vezi s Nemačkom.

¹ Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 667.

u devetnaestom. Zaštitni sistem je tada bio normalna politika svake civilizovane zemlje u zapadnoj Evropi. Jedine izuzetke su predstavljale nemačke državnice i švajcarski kantoni, ne zbog toga što im se sistem nije svidao, već zbog sumnje u mogućnost njegove primene na jednom tako malom području.

Pod okriljem ove carinske zaštite postao je i razvijao se u Engleskoj u zadnjoj trećini osamnaestog veka sistem moderne velike industrije, proizvodnja mašinama i parnom snagom. I kao da obična carinska zaštita nije bila dovoljna, u pomoć su uzeti ratovi protiv francuske revolucije, da bi se Engleskoj osigurao monopol nad novim industrijskim metodom. U toku više od dvadeset godina engleski ratni brodovi su industrijske suparnike Engleske odsecali od njihovih tadašnjih kolonijalnih tržišta i istovremeno nasilno otvarali ova tržišta za englesku trgovinu. Otcepljenje južnoameričkih kolonija od njihovih evropskih metropola, osvajanje svih značajnijih francuskih i holandskih kolonija od strane Engleske, stalno podjarmljivanje Indije, sve to je ove zemlje pretvorilo u tržište engleske industrije. Engleska je, gde god je to išlo, nametnutom slobodnom trgovinom u inostranstvu dopunjavala carinsku zaštitu uvedenu kod kuće. Zahvaljujući ovoj sretnoj mešavini oba sistema, ona se na kraju rata 1815. našla u posedu stvarnog monopola nad svetskom trgovinom, barem za ključne industrijske grane.

U toku godina mira, koje su sledile, ovaj monopol je dalje izgrađivan i učvršćivan. Prednost zadobijena u toku rata povećavala se iz godine u godinu; sve više i više je izgledalo da je Engleska sve svoje moguće suparnike ostavila daleko iza sebe. A u stvari, uvoz industrijskih proizvoda, i to u sve većim količinama, postao je životno pitanje Engleske. Izgledalo je da joj samo dve prepreke stoje na putu: zabrane uvoza i zaštitne carine ostalih zemalja i uvozne carine na sirovine i životne namirnice u Engleskoj.

Tako je došlo do toga da je u zemlji Džona Bula postala popularna ona slobodna trgovina koju je propovedala klasična politička ekonomija — francuski fiziokrati i njihovi engleski sledbenici Adam Smith i Ricardo. Carinska zaštita u zemlji je bila beskorisna fabrikantima koji su pobedili sve svoje inostrane suparnike i čija je egzistencija zavisila upravo od stalnog proširenja njihovog izvoza. Carinska zaštita kod kuće bila je pogodna još samo za proizvođače životnih namirnica i ostalih sirovina, za zemljoradnju; to je u tadašnjoj Engleskoj značilo za primaoca zemljišne rente, za zemljoposedničko plemstvo. Fabrikantima je, pak, ova carinska zaštita direktno štetila. Onoliko koliko je ona oporezivala sirovine, toliko je povišavala cenu industrijskim proizvodima koji su od nje pravljani; onoliko koliko je oporezivala životne namirnice, toliko je podizala cenu radu; u oba slučaja ona je britanske fabrikante stavljala u loš položaj u odnosu na strane fabrikante. Pošto su sada ostale zemlje u Englesku slale uglavnom poljoprivredne proizvode, a iz Engleske uvozile uglavnom proizvode

industrije, ukidanje engleskih zaštitnih carina na žitarice i sirovine došlo je tako indirektno značenje zahteva inostranstvu da i ono sada ukine ili pak smanji svoje uvozne carine na engleske industrijske proizvode.

Posle duge i žestoke borbe pobedili su engleski industrijski kapitalisti; oni su tada stvarno već bili vodeća klasa nacije, klasa, čiji su interesi trenutno bili i nacionalni interesi. Zemljoposedničko plemstvo je moralo kapitulirati. Carine na žito i sirovine bile su ukinute. Slobodna trgovina je sada bila parola dana. Sledeći zadatak engleskih fabrika i njihovih zagovornika, političkih ekonomista, bio je sada da se svuda proširi verovanje u jevanđelje slobodne trgovine i tako stvori svet u kome bi Engleska bila veliki industrijski centar, a ostale zemlje samo od nje zavisani poljoprivredni okrug. To je bilo doba Briselskog kongresa, doba ovog Marxovog govora. Dok on priznaje da zaštitna carina još pod izvesnim uslovima, npr. u tadašnjoj Nemačkoj, može biti pogodna za industrijske kapitaliste; dok on dokazuje da slobodna trgovina ni u kom slučaju nije taj toliko hvaljeni svetski lek za patnje radničke klase, i naprotiv, ove patnje čak može povećati, on se na kraju krajeva izjašnjava u principu za slobodnu trgovinu. Za njega je slobodna trgovina normalno stanje moderne kapitalističke proizvodnje. Samo u uslovima slobodne trgovine mogu se potpuno razviti neizmerne proizvodne snage pare, elektriciteta, mašina; a što bude brži taj razvitak, to će pre i potpunije nastupiti njegove neizbežne posledice: rasep društva na dve klase, kapitaliste na jednoj, najamne radnike na drugoj strani: nasledno bogatstvo na ovoj, nasledno siromaštvo na onoj strani; suvišak ponude nad tražnjom, nesposobnost tržišta da proguta stalno rastuću masu industrijskih proizvoda; stalno ponavljanje kruga prosperiteta hiperprodukcije, krize, panike, hroničnog zastoja i stalnog ponovnog oživljavanja poslova; ovo poslednje kao znak ne trajnog poboljšanja, nego predstojeće ponovne hiperprodukcije i krize; jednom rečju, pošto su društvene proizvodne snage narasle do takvih dimenzija da im društvene institucije pod kojima su stavljene u pokret, postaju nepodnošljivi okovi, moguće je samo *jedno* rešenje: društveni preokret koji će društvene snage osloboditi okova zastarelog društvenog uređenja, a stvarne proizvođače, to znači široke narodne mase, najamnog ropstva. A zato što je slobodna trgovina prirodna i normalna atmosfera za ovaj istorijski razvitak, ekonomski medijum u kojem se najbrže oživotvoravaju uslovi ovog neizbežnog rešenja — zato i samo zato se Marx izjasnio za slobodnu trgovinu.

Izgledalo je, međutim, da su godine koje su sledile posle pobeđe slobodne trgovine u Engleskoj donele ispunjenje čak i najpreteranijih očekivanja o prosperitetu. Britanska trgovina se popela na basnoslovnu visinu; industrijski monopol Engleske na svetskom tržištu je izgledao čvršći nego ikad; nove visoke peći, nove fabrike, nicali su u svim krajevima; nove industrijske grane su izrastale svuda. Godine 1857.

je, istina, došla jedna teška kriza, ali je ona prevaziđena i uskoro je opet bio u toku marš na čitavom području trgovine i industrije, dok 1866. nije izbila nova panika koja ovog puta izgleda stvarno, ukazuje na jednu novu epohu ekonomske istorije sveta.

Nečuveni polet industrije i trgovine u Engleskoj od 1848. do 1866. neosporno je najvećim delom bio rezultat ukidanja zaštitnih carina na sirovine i životne namirnice. Ali nikako samo toga. Tome su mnogo doprineli drugi događaji koji su se istovremeno odigrali. Pomenute godine uključuju otkriće i iskorišćavanje kalifornijskih i australskih zlatonosnih polja, a time i enormno povećanje sredstava razmene na svetskom tržištu; one se ističu opštim prevratom u oblasti sredstava za transport kako ljudi, tako i roba; na okeanu parobrodi potiskuju jedrenjake, a na kopnu, dokle doseže civilizovani svet, željeznice potiskuju cestu, tako da sada put šinama postaje glavna, a makadamizirani put podređena linija veze. Nije ni čudo što je pod tako povoljnim okolnostima engleska industrija, koju je pokretala para, proširila svoju vladavinu na račun inostrane kućne industrije zasnovane na ručnom radu. A šta je trebalo da rade druge zemlje? Zar je trebalo da miruju i da se pomire s takvim degradiranjem u proste zemljoradničke prirepke Engleske, te »radionice sveta«?

Ostale zemlje upravo tako nešto nisu činile. *Francuska* je skoro dve stotine godina štitila svoju industriju pravim kineskim zidom zaštitnih carina i uvoznih zabrana, i ona je u svim artiklima luksuza i ukusa dostigla premoć, koju Engleska nije čak ni pokušavala da ospori. *Švajcarska* je imala srazmerno razvijenu industriju kojoj engleska konkurencija nije mogla ništa ni pod uslovima potpuno slobodne trgovine. *Nemačka*, sa daleko liberalnijom tarifom nego i u jednoj drugoj velikoj kontinentalnoj zemlji, razvijala je svoju industriju srazmerno brže nego sama Engleska. Konačno, *Amerika*, koja je zbog građanskog rata od 1861. iznenada bila upućena na svoje sopstvene izvore, morala je da zadovolji iznenadnu tražnju za industrijskim proizvodima svih vrsta, a ovo je mogla učiniti samo stvaranjem sopstvene industrije u zemlji. Tražnja za ratnim materijalom je prestala s ratom; ali je nova industrija bila tu i ona se morala okrenuti protiv engleske konkurencije. A zahvaljujući ratu u Americi su uvideli da narod od trideset i pet miliona, sa sposobnošću da svoj broj, najduže za četrdeset godina, udvostruči, sa skoro neograničenim rezervama svih vrsta, opkoljen susedima koji će godinama morati pretežno da se bave zemljoradnjom, da jedan takav narod ima »predodređenu misiju«⁽³²⁵⁾ da u pogledu svojih glavnih potrošnih artikala postane nezavisan od strane industrije, i to kako u miru tako i u ratu. I zbog toga je Amerika uvela zaštitnu carinu.

Pre otprilike petnaest godina putovao sam željeznicom u istom vagonu sa jednim inteligentnim poslovnim čovekom iz Glazgova koji je pokazivao poseban interes za gvožđe. Povala se reč o Americi. On mi je servirao davno poznate fraze o slobodnoj trgovini: Zar nije

neshvatljivo da tako vešti poslovni ljudi kao što su Amerikanci plaćaju tribut svojim domaćim vlasnicima željezara i fabrikantima kad oni isti ili čak bolji artikali mogu u pola cene uvesti odavde? I onda su sledili primeri kako su Amerikanci sebe ludo visoko oporezovali da bi obogatili par vlasnika željezara željnih novaca. »Pa«, rekoh ja, »stvar izgleda da ima i drugu stranu. Vi znate da u uglju, vodenoj snazi, željeznoj i drugim rudačama, jevtinim životnim namirnicama, domaćem pamuku i drugim sirovinama Amerika ima toliko rezervi i prednosti da joj nijedna evropska zemlja nije ni za mali prst; i da se ove rezerve mogu potpuno razviti samo onda ako Amerika postane industrijska zemlja. Vi ćete dalje priznati, da danas jedan veliki narod kao što su Amerikanci, ne može večito ostati samo zemljoradnički; da bi to bila osuda na večno varvarstvo i podređenost; danas nijedan veliki narod ne može postojati bez sopstvene industrije. Pa dobro. Ako Amerika mora da postane industrijska zemlja, i ako ona ima sve izgleda da u tome ne samo dostigne nego čak i potuče svoje suparnike onda joj stoje otvorena dva puta: Ili da uz slobodnu trgovinu u toku, recimo, pedeset godina vodi jednu krajnje skupu konkurentsku borbu sa engleskom industrijom, koja je oko sto godina ispred nje; ili da sa skoro apsolutnom sigurnošću koju joj pružaju zaštitne carine, isključi englesku konkurenciju za, recimo, dvadeset i pet godina i da posle dvadeset i pet godina američka industrija nađe svoje mesto na otvorenom svetskom tržištu. Koji je od ova dva puta jevtiniji i kraći? O tome se radi. Kad Vi putujete iz Glazgova za London, možete uzeti zakonom propisani piličar (parliamentary train³²⁶); tako ćete platiti jedan peni po milji i putovaćete dvanaest milja na sat; ali Vama to i ne pada na pamet Vama je Vaše vreme previše dragoceno za tako nešto, Vi putujete ekspresnim vozom, plaćate dva penija po milji i prelazite četrdeset milja na sat. Pa eto, Amerikancima je draže da uzmu kartu za ekspresni voz kako bi pre stigli.« Moj škotski pristalica slobodne trgovine nije imao šta da kaže.

Pošto je sistem zaštitnih carina veštačko sredstvo za fabrikovanje fabrikana, on može biti koristan ne samo nekoj polurazvijenoj kapitalističkoj klasi koja se još rve s feudalizmom. On može pomoći da ide napred i kapitalistička klasa u usponu u zemlji, koja, kao Amerika, nije nikad poznavala feudalizam, ali koja stoji na onom stupnju razvitka na kome je nužan prelaz od zemljoradnje ka industriji. Amerika se, dovedena u taj položaj, odlučila za zaštitnu carinu. Od te odluke je proteklo otprilike dvadeset i pet godina o kojima sam govorio sa onim mojim saputnikom i, ako se nisam prevario, onda mora da je sada u Americi zaštitna carina odigrala svoju ulogu i da je zato sada izlišna.

Takvo je moje mišljenje već od nekog vremena. Pre dve godine ja sam jednom američkom zagovorniku zaštitnih carina rekao: »Ako Amerika uvede slobodnu trgovinu, ja sam ubeđen da će ona za deset godina tući Englesku na svetskom tržištu.«

Zaštitna carina je u najboljem slučaju, beskrajni zavrtnaj i čovek nikad ne zna kad će mu doći kraj. Ako štitimo jednu poslovnu granu, direktno ili indirektno štetimo svima drugima i sleđstveno tome moramo i njih takode štititi. Ali time opet štetimo onoj prvoj šticenoj industriji i dajemo joj pravo na odštetu; ali ova odšteta povratno deluje opet na sve druge poslovne grane i daje njima novo pravo na odštetu — i tako dalje do u beskraj. U tom pogledu nam Amerika daje odličan primer kako se jedna važna industrija može ubiti carinskom zaštitom. Godine 1856. je ukupan uvoz i izvoz Sjedinjenih Država morem iznosio 641 640 850 dolara; od ovog iznosa je 75,2 procenta prevezeno američkim, a samo 24,8 procenta inostranim brodovima. Već tada su engleski preookeanski parobrodi počeli da potiskuju američke jedrenjake; uprkos tome su još 1860. američki brodovi prevezli 66,5 procenta od ukupno 762 288 550 dolara prekomorske trgovine. Došao je građanski rat i zajedno s njim carinska zaštita za američku brodogradnju; a ova carinska zaštita je bila tako uspešna, da je američka zastava skoro potpuno oterana s otvorenog mora. Godine 1887. se ukupna prekomorska trgovina Sjedinjenih Država popela na 1 408 502 979 dolara; ali je samo još 13,8 procenta bilo prevezeno američkim brodovima, a 86,2 procenta stranim brodovima. Vrednost robe prevezene američkim brodovima iznosila je 1856. godine 482 268 274 dolara; 1860. 507 247 757 dolara; 1887. samo još 194 356 746 dolara*. Pre četrdeset godina je američka zastava pretila engleskoj da joj ospori rang na okeanu; sada je ona skoro nestala. Carinska zaštita za brodogradnju je uništila brodarstvo i brodogradnju.

Drugi primer. Usavršene metode u proizvodnji tako brzo danas slede jedna drugu i tako brzo i potpuno menjaju prirodu čitavih industrijskih grana, da ono što je još juče bila korisna zaštitna carina koja izjednačuje, danas postaje suprotnost. Za ovo nam jedan primer daje na str. XIX isti izveštaj sekretara za finansije:

«Usavršavanja mašina za češljanje vune izazvala su zadnjih godina takve promene u takozvanim kamgarn tkaninama, da su ove tkanine potisle obične tkanine od grebenane vune u muškoj odeći. Ova promena... je veoma nepovoljno uticala na naše domaće tkaonice kamgarna, pošto je carina na sve sorte sirove vune ista, dok carina na tkaninu od grebenane vunene tkanine iznosi do vrednosti od 80 centi po funti, 35 centi po funti i 35 procenta na vrednost; carina na kamgarn tkaninu, naprotiv, iznosi do vrednosti od 80 centi po funti, samo 10 do 24 centi po funti i 35 centi na vrednost. U nekim slučajevima je carina na vunu koja se koristi za kamgarn tkaninu viša nego za gotovu robu.»

Dakle, ono što je juče bila zaštita domaće industrije, pretvorilo

* Annual Report of the Secretary of the Treasury etc. For the year 1887. XXVIII, XXIX.

se danas u premiju za strane uvoznike i tako je mogao reći sekretar za finansije¹:

«To je razlog što se očekuje da će u zemlji uskoro morati prestati tkanje kamgarna, ako ne dode do izmena tarife.»

Ali da bi se izmenila tarifa mora se boriti sa tkačima tkanine od grebenane vune koji profitiraju od sadašnjeg položaja, mora se otvoriti propisna kampanja za većinu u oba kongresna doma da bi se konačno zadobili javno mnjenje zemlje, ali pitanje je: Isplati li se to?

Ali najgore kod carinske zaštite je to da je se čovek ne može lako rešiti. Ma koliko da je teško uspostavljanje jedne zaštitne tarife koja odgovara svim stranama, povratak na slobodnu trgovinu je još bes-krajno teži. Nikad se više neće vratiti one okolnosti koje su Engleskoj omogućile da taj prelaz sprovede za par godina. Pa čak i tu borba datira od 1823 (Huskisson), prve je uspehe imala 1842 (Peelova tarifa)^[327] i trajala je još nekoliko godina posle ukidanja Zakona o žitu. Tako je industriji svile (jedinoj koja se još mogla bojati strane konkurencije) najpre produžena carinska zaštita za niz godina, a onda joj je zaštita omogućena u jednom drugom, upravo infamnom obliku: druge industrije tekstila su podvrgnute fabričkom zakonu koji je ograničavao radno vreme za žene, mlade radnike i decu^[328]; industrija svile je znatnim izuzimanjima bila stavljena u povoljniji položaj, ona je smela da zapošljava mladu decu i smela je deci i mladim radnicima davati da rade duže vremena nego što su to smele druge industrije. Monopol, koji su licemerne pristalice slobodne trgovine ukinule u korist inostranih konkurenata, ponovo je uspostavljen na račun zdravlja i života dece engleskih radnika.

Ali više se nikad neće desiti da neka zemlja može da izvrši prelaz sa carinske zaštite na slobodnu trgovinu u vreme kad su sve ili skoro sve grane njene industrije u stanju da prkose stranoj konkurenciji na otvorenom tržištu. Nužnost ovog prelaza će se ukazati mnogo pre nego što se može i nadati takvom stanju. Ona će se ukazati u raznim poslovnim granama u razno doba; iz suprotnih interesa ovih poslovnih grana izraščće veoma poučne kavgge i parlamentarne intrige. Konstruktor mašina, inženjer i graditelj brodova verovatno smatra da carinska zaštita na sirovo gvožđe poskupljuje njegovu robu i da mu time i samo time, zatvara izvoz; tkač pamuka bi verovatno bio u stanju da engleski kaliko baci na kinesko ili indijsko tržište, kad mu carinska zaštita za predioca ne bi povišavala cenu njegove prede, itd. U onom momentu, kad je neka nacionalna industrijska grana potpuno osvojila unutarnje tržište, u tom momentu joj izvoz postaje neophodan. U kapitalističkom sistemu industrija mora ili da se proširuje ili da propada. Ona ne može ostati statična; smetnja proširenju je početak pada; napredak mehaničkih i hemijskih pronalazaka oduzima posao ljudskom radu,

¹ Charles Fairchild

dok istovremeno on još brže umnožava i koncentriše kapital; tako on u svakoj stagnirajućoj industriji stvara višak radnika, ali i kapitala, višak kome nema kraja, jer se isti proces odvija i u svim drugim industrijskim granama. Tako prelaz od domaće na izveznu trgovinu postaje životno pitanje za sve ove industrijske grane; ali tada im se suprotstavljaju zadobijena prava, ukorenjeni interesi drugih, interesi koji zasad u carinskoj zaštiti još uvek nalaze više sigurnosti ili više profita nego u slobodnoj trgovini. Tako dolazi do duge tvrdokorne borbe između pristalica slobodne trgovine i pristalica zaštitnih carina, borbe u kojoj na obe strane vodstvo uskoro prelazi iz ruku neposredno zainteresovanih u ruke profesionalnih političara, upravljača tradicionalnim političkim partijama, u čijem interesu nije da se pitanje reši, već da što je moguće duže ostane otvoreno; posle beskrajnog gubitka vremena, snage i novca obično dolazi do niza kompromisa u korist čas ove, čas one strane, što polako, u celini, tera ka slobodnoj trgovini — ako u međuvremenu ne dode od toga da carinska zaštita naciji postane potpuno nepodnošljiva, a to je sada u Americi veoma moguće.

Od svih vrsta carinske zaštite, najlošija je ona koja se praktikuje u *Nemačkoj*. I Nemačka je uskoro posle 1815. osetila nužnost bržeg industrijskog razvitka. Prvi uslov za to je bilo uspostavljanje unutar-njeg tržišta ukidanjem bezbrojnih carinskih barijera i posebnih fiskalnih zakona malih država, ukraćko, stvaranje jednog nemačkog carinskog saveza⁽³²⁹⁾. Ovak se, međutim, mogao uspostaviti samo na osnovu liberalne tarife sračunate više na poreze nego na zaštitu industrije. Ni pod kojim drugim uslovima ne bi se privukle male države. Tako je nova tarifa Carinskog saveza, mada je u maloj meri štitila neke industrije, u vreme njenog uvođenja bila pravi uzor slobodne trgovine; ona je ovo ostala, mada je, počev od 1830, većina nemačkih fabrika dizala glas u korist carinske zaštite. Pa ipak, pod tom krajnje liberalnom tarifom i uprkos nemilosrdnom pritisku konkurencije velike engleske industrije na nemačku kućnu radinost koja je počivala na ručnom radu, i u Nemačkoj se stalno odvijao prelaz od ručnog rada na mašine i sada je taj prelaz već skoro sproveden. Prelaz Nemačke od zemljoradnje na industriju odvijao se u istoj meri i bio je od 1866. još potpomognut i političkim događajima: uspostavljanjem jake centralne vlade i Rajhsparlamenta, što je osiguravalo jedinstveno obrtničko zakonodavstvo; uvođenjem jedinstvenog novca, jedinstvenih mera za dužinu i težinu, i, konačno, bujicom francuskih milijardi. — Tako je došlo do toga da je oko 1874. ukupna trgovina Nemačke na svetskom tržištu stajala još samo iza engleske*, a u industriji i transportu Nemačka je imala u pogonu više parne sile nego ijedna druga evropska kontinentalna zemlja. Tako je dat dokaz da još i sada, uprkos ogromnoj

* Ukupna trgovina (sabrani uvoz i izvoz) 1874. u milionima maraka: Velika Britanija 13 380; Nemačka 9 300; Francuska 6 600; Sjedinjene Države 4 980. (Kolb, *Statistik*, 7. Aufl. Leipzig 1875, S. 790⁽⁸⁸⁰⁾.)

prednosti engleske industrije, jedna velika zemlja može trudom da se uzdigne do uspešnog konkurenta Engleskoj na otvorenom tržištu.

Tada je odjednom došlo do promene: Upravo u onom momentu, kad je izgledalo da je za Nemačku slobodna trgovina nužnija nego ikad ranije, upravo tada je ona uvela zaštitne carine. To je bez sumnje bilo apsurdno ali se da objasniti.

Dogod je Nemačka izvozila žito, svi zemljoposednici i svi vlasnici brodova su bili oduševljene pristalice slobodne trgovine. Ali 1874, umesto da izvozi žito, Nemačka je morala da ga u velikim količinama uvozi iz inostranstva. Otprilike istovremeno, Amerika je počela da preplavljuje Evropu dovozom jeftinog žita; svuda, gde je poteklo, ono je smanjivalo prihod u novcu koji je davalo zemljište i time i zemljišnu rentu; od tada su zemljoposednici cele Evrope počeli da dižu glas tražeći carinsku zaštitu. Nemačka industrija je istovremeno trpela od posledica neizmerne hiperprodukcije i hiperšpekulacije do kojih je došlo zahvaljujući kiši francuskih milijardi; za to vreme je Engleska, čija industrija još nije bila prebolela hroničan zastoj započet krizom od 1866, sva dostupna joj tržišta preplavila robom koju nije mogla prodati kod kuće i koju je upravo zato napolju poklanjala u bescenje. Mada je, dakle, nemačka industrija bila u biti upućena na izvoz, fabrikanti su sada u carinskoj zaštiti ipak videli sredstvo da isključivo za sebe osiguraju unutrašnje tržište. A vlada je bila radosna što ovu okolnost može da iskoristi za probitak zemljoposedničkog plemstva, time što je i jednima i drugima, i zemljoposednicima i industrijalcima, dala zaštitne carine. Godine 1878. je uvedena visoka zaštitna tarifa kako za poljoprivredne, tako i za industrijske proizvode^[331].

Posledica je bila da je otada izvoz nemačkih industrijskih proizvoda plaćan pravo iz džepa domaćeg potrošača. Fabrikanti su, gde god je to bilo moguće, stvarali kartele za regulisanje izvozne trgovine i same proizvodnje. Nemačka proizvodnja gvožđa je u rukama malog broja velikih firmi, većinom akcionarskih društava, i one zajedno proizvode otprilike četiri puta onoliko gvožđa koliko je u proseku potrebno zemlji. Da bi se izbegla beskorisna međusobna konkurencija, te firme su stvorile kartel koji među svoje članove deli sve inostrane submisije i koji u svakom pojedinom slučaju određuje firmu koja će stvarno izvršiti porudžbinu. Pre nekoliko godina je ovaj kartel čak sklopio ugovor s engleskim vlasnicima željezara, ali je on propao. Kartel su, isto tako, radi regulisanja cena submisionih porudžbina i same proizvodnje, stvorili i vestfalski rudnici uglja, koji godišnje proizvode oko trideset miliona tona. Uopšte, svaki nemački fabrikant će vam reći da je jedina svrha zaštitnih carina ta da mu omogući da se na unutrašnjem tržištu oporavi od smešno niskih cena koje mora da prihvata u inostranstvu. Ali to još nije sve. Po cenu ovog apsurdnog sistema zaštite industrije, nemački kapitalisti su pristali na jedan još ljudi monopol, koji je dobio zemljoposed. Ne samo da su svi poljoprivredni proizvodi podvrgnuti visokim uvoznim carinama, koje stalno

rastu, nego se još i određene seoske industrije, kojima se bave gospoda junkeri na svojim dobrima, štite direktno iz javne kесе. Industrija šećera od šećerne repe je ne samo zaštićena, već, osim toga, dobija ogromne sume u obliku eksportnih premija. Jedan, koji bi trebalo to da zna, misli da bi fabrikant morao dobro zaraditi na eksportnoj premiji čak i kad bi sav izvezeni šećer prosuo u more. Isto tako, zahvaljujući najnovijim zakonima, i proizvođači rakije od krompira dobijaju poklon od najmanje trideset i šest miliona maraka godišnje iz džepa domaćih potrošača. I, pošto je svaki zemljoposjednik na severoistoku Nemačke ili proizvođač šećera od šećerne repe ili proizvođač rakije od krompira, ili i jedno i drugo, nije ni čudo da je svet formalno prep-lavljen njihovim proizvodima.

Ova politika, štetna u svim okolnostima, dvostruko je štetna u zemlji čija industrija prođu svoje robe na neutralnom tržištu održava uglavnom jevtinoćom rada. Nadnica za rad drži se u Nemačkoj, čak i u najboljim vremenima, nedolično blizu tački gladovanja, zahvaljujući brzom porastu stanovništva, uprkos svim iseljavanjima. Ali, usled poskupljenja svih životnih namirnica na koje prisiljava zaštitna carina, nadnica mora da raste. Nemački fabrikant onda više neće biti u mogućnosti, kao što je često sada, da — za smešno niske cene svoje robe — sebe obešteti zakidanjem od normalne nadnice svojih radnika: on gubi konkurentsku sposobnost. Zaštitna carina u Nemačkoj ubija koku koja nosi zlatna jaja.

I *Francuska* trpi od posledica carinske zaštite. Ovde je taj sistem zahvaljujući dvestogodišnjem neosporavanom gospodstvu, postao skoro deo života nacije. Uprkos tome, on sve više i više postaje smetnja. Velika industrija traži neprestanu izmenu metoda proizvodnje, a zaštitna carina taj put ugrožava. Unutrašnja strana svilenog somota pravi se danas od fine pamučne niti; francuski fabrikant na ovo mora da plaća zaštitnu carinu ili da se podvrgava beskrajnim birokratskim šikanama, koje mu više nego bogato naplate za dobijenu admission temporaire¹ i tako Krefeld može uspešno da mu konkuriše, zato što je tamo još uvek niža zaštitna carina na fino pamučno predivo. Francuski izvoz se kao što je već rečeno, sastoji uglavnom od luksuznih artikala u čemu odlučuje dosad vladajući francuski ukus; ali glavni potrošači takvih artikala su danas svuda naši moderni kapitalistički skorojevići koji nemaju ni obrazovanja ni ukusa koje je, isto tako dobro, moguće uslužiti jevtinim i nezgrapnim nemačkim ili engleskim kopijama i koji, veoma često, takve proizvode kupuju po ludo visokim cenama umesto pravih francuskih artikala. Sve više i više se sužava tržište za specijalne artikale koji se ne mogu praviti van Francuske; izvoz francuske industrije se teško održava i uskoro mora opasti; koje nove artikale može Francuska izvoziti u zamenu za one čiji izvoz odumire?

¹ privremeno dopuštenje

Ako ovdje nešto može da pomogne, onda je to odlučan korak u pravcu slobodne trgovine korak koji bi francuskog fabrikanta isterao iz naviknute atmosfere staklenika i stavio ga na slobodni vazduh otvorene konkurencije. Celokupna francuska trgovina bi, u stvari, već sada propala da joj nije pomogao onaj slabi i nesigurni korak ka slobodnoj trgovini, Cobdenov ugovor od 1860^[332]; no njegovo delovanje je sada već prilično iscrpljeno i uputna bi bila jedna jača doza ovog tonikuma.

O Rusiji jedva da je vredno govoriti. Tamo postoji zaštitna tarifa, po kojoj se carine moraju plaćati u zlatu umesto u obezvređenom novcu zemlje, pre svega zbog toga da bi pauperizovanoj vladi dala zvečecu monetu, bez koje ona, na žalost, ne može da saobraća s inostranim poveriocima. Onog dana kad ova tarifa bude ispunila svoj zadatak zaštite i kad, bez izuzetka, isključi stranu robu, toga dana će bankrotirati ruska vlada. Uprkos tome, ova ista vlada dopušta da pred očima njenih navrnih podanika poigrava briljantna nada da će ova tarifa Rusiju pretvoriti u ekonomski potpuno nezavisnu zemlju, zemlju kojoj od inostranstva ništa, baš ništa više neće biti potrebno, ni životne namirnice ni sirovine, ni proizvodi industrije ili umetnosti. Ljudi koji veruju u ovakvu iluzornu sliku Rusije odvojene od čitavog ostalog sveta mogu se meriti s onim pruskim gardijskim poručnikom koji je u jednoj radnji tražio globus ali ne globus zemlje ili neba, već globus Pruske.

Ali, vratimo se Americi. Ima već dosta znakova da je carinska zaštita učinila za Sjedinjene Države ono što je mogla učiniti i da je došlo vreme rastanka s njom. Jedan od tih znakova je stvaranje kartela radi potpore zaštićenih industrija u iskorišćavanju njihovog monopola. Međutim, karteli (koncerni, trustovi) su prave američke ustanove i tamo gde oni iskorišćavaju svoje prirodne prednosti čovek se s njima mora privremeno pomiriti. Pretvaranje pensilvanske proizvodnje nafte u monopol Standard Oil Company^[333] je proces koji je potpuno u skladu sa zakonima kapitalističke proizvodnje. Ali kad proizvođači šećera od šećerne repe hoće da zaštitu, koju im je odobrila nacija protiv inostrane konkurencije, pretvore u monopol protiv potrošača u zemlji, to jest protiv one iste nacije koja je odobrila tu zaštitu, onda je to nešto drugo. Uprkos tome, veliki proizvođači šećera od šećerne repe su stvorili kartel koji teži upravo za tim^[334]. A kartel šećera nije jedini te vrste. Stvaranje takvih kartela u zaštićenoj industriji je najsigurniji znak da je carinska zaštita preživela i da je izmenila svoj karakter; da ona više ne štiti fabrikanta od stranih uvoznika, već od domaćih potrošača, da je, bar u ovoj specijalnoj grani industrije, već fabrikovala dovoljno, ako ne i previše fabrikantata; da je novac koji je, zahvaljujući carinskoj zaštiti bačen u krilo ovim fabrikantima, prosto bačen novac — baš kao u Nemačkoj.

U Americi se, kao i svugde drugde, carinska zaštita brani tvrdnjom da slobodna trgovina koristi samo Engleskoj. Najbolji dokaz za suprotno je to što u Engleskoj pristalice zaštitnih carina postaju ne samo zakupci zemlje i zemljoposjednici, već i sami fabrikanti. U srcu man-

česterske škole pristalica slobodne trgovine^[335], u samom Mančesteru, Trgovinska komora je 1. novembra diskutovala o zahtevu:

„da, pošto smo četrdeset godina uzalud čekali da druge nacije slede primer slobodne trgovine koji je dala Engleska, Komora smatra da je došlo vreme da se ponovo razmotri ova situacija.“

Zahtev je, istina, odbačen, ali sa 22 glasa protiv 21. I to se desilo u centru industrije pamuka, u centru jedine engleske industrije čija premoć na otvorenom tržištu još izgleda neosporna. Ali stvar je u tome što je i iz ove specijalne grane industrije pronalazački duh iz Engleske otišao u Ameriku. Najnovija usavršavanja mašina za pamuk (prede-nje i tkanje) došla su skoro sva iz Amerike, i Mančesteru je ostalo samo da ih uvede. Amerika je neosporno na vrhu po broju pronalazaka svih vrsta za industriju, dok Nemačka osporava Englezima drugo mesto. U Engleskoj sve više terena dobija svest da je bespovratno prošao monopol engleske industrije, da Engleska u porednju sa ostalima sve više gubi teren, dok njeni suparnici izbijaju napred i stalno je stavljaju u položaj da mora biti industrijska zemlja među mnogima, mesto da, kao što se nekad sanjalo, bude »radionica sveta«. I da bi se stalo na put ovoj neminovnoj sudbini, sinovi onih istih ljudi koji su pre četrdeset godina jedini spas videli u apsolutno slobodnoj trgovini, prizivaju sada carinsku zaštitu, loše skrivenu pod velom »Fair trade« i borbenih carina. I sada, kad sami engleski fabrikatni smatraju da ih slobodna trgovina upropašćuje i kad od svoje vlade traže da ih zaštiti od strane konkurencije, sada je neosporno došao momenat da se ubuduće odbaci beskorisni zaštitni sistem i da se monopol engleske industrije koji tone pobeđi njegovim sopstvenim oružjem, slobodnom trgovinom.

Međutim, kao što je već rečeno, carinska zaštita se lako uvodi, ali je teško rešiti se nje brzo. Time što je zakonodavstvo prihvatilo carinsku zaštitu, ono je stvorilo snažne interese i sebe učinilo odgovornim za te interese. Nije svaki od ovih pojedinačnih interesa, nije svaka industrijska grana u istoj meri spremna na to da u jednom određenom momentu bude izložena slobodnoj trgovini. Dok nekima majčino krilo zaštite više nije potrebno, drugi se s mukom probijaju. Ova razlika u položaju pokrenuće u parlamentu uobičajene partijske intrige i sasvim je sigurno da će se, kad slobodna trgovina jednom bude svršena stvar, sa zaštićenim industrijama postupati fino i u rukavicama, kao sa industrijom svile u Engleskoj posle 1846. Kako stvar stoji, to je neizbežno i pristalice slobodne trgovine će morati pristati na to dogod je prelaz rešen samo u principu.

Pitanje slobodne trgovine i carinske zaštite se kreće potpuno u granicama današnjeg sistema kapitalističke proizvodnje i zato ono nije direktno interesantno za socijaliste koji zahtevaju odstranjenje ovog sistema. Ali su oni za njega zainteresovani indirektno utoliko što sadašnjem sistemu proizvodnje moraju da žele što slobodniji razvoj i što brže proširenje; jer tako on razvija i svoje nužne ekonomske

posledice: bedu širokih masa usled hiperprodukcije koja proizvodi ili periodične krize ili hroničnu stagnaciju prometa; cepanje društva na jednu malu klasu velikih kapitalista i na jednu veliku klasu stvarno naslednih najamnih robova, proletera, čiji broj neprestano raste i koji se isto tako u ogromnom broju neprestano proizvode zahvaljujući novim mašinama koje štede rad; ukratko, zapadanje društva u ćorsokak iz kojeg je izlaz moguć samo izvršenjem potpune izmene ekonomske strukture, strukture koja je u osnovi toga društva. Sa ovog se stanovišta pre četrdeset godina Marx u principu izjasnio za slobodnu trgovinu kao za pravi put, dakle kao za onaj put koji će kapitalističko društvo najbrže voditi u taj ćorsokak. Ali, ako je Marx iz ovog razloga za slobodnu trgovinu, nije li baš to razlog da svaki branilac sadašnjeg uređenja bude protiv slobodne trgovine? Ako je slobodna trgovina revolucionarna, zar onda ne moraju svi dobri građani da glasaju za carinsku zaštitu, koja onda silom prilika ispada konzervativna?

Ako neka zemlja danas prihvata slobodnu trgovinu, onda to sigurno nije zato da bi učinila uslugu socijalistima, već zato što je za industrijske kapitaliste slobodna trgovina postala nužnost. A ako ona odbacuje slobodnu trgovinu i čvrsto se drži carinske zaštite da bi prevarila socijaliste u njihovom očekivanju socijalne katastrofe, onda niko nije više prevaren nego ona sama. Zaštitna carina je sredstvo za veštačko fabrikovanje fabrikata i zato isto tako sredstvo za veštačko fabrikovanje najamnih radnika. Gajite li jedne, zajedno s njima gajite i druge. Najamni radnik je svuda za fabrikantovim petama; on je kao ona Horacijeva crna kob⁽³⁹⁶⁾, koja sedi iza jahača i koju on ne može da strese. Od sudbine, drugim rečima, od nužnih posledica svojih sopstvenih postupaka, ne može se pobeći. Sistem proizvodnje koji se zasniva na izrabljivanju najamnog rada, sistem u kojem bogatstvo raste u zavisnosti od broja zaposlenih i izrabljivanih radnika, takav sistem ne može postojati, a da ne povećava klasu najamnih radnika i da time ne zaoštrava klasnu suprotnost zbog koje jednog dana ceo taj sistem mora propasti. Nema tu čak ni šta da se izmeni: Ne može se ništa drugo do razvijati kapitalistički sistem, ubrzavati akumulaciju i centralizaciju kapitala, a s tim istovremeno i proizvodnju radničke klase koja je van oficijelnog društva. Da li će biti odabran put zaštitnih carina ili slobodne trgovine, to ništa ne menja rezultat, a jedva da nešto menja u pogledu dužine roka koji preostaje da do toga rezultata dode. Jer već mnogo pre će carinska zaštita postati nepodnošljiv okov za svaku onu zemlju koja s izgledom na uspeh teži ka nezavisnom mestu na svetskom tržištu.

Napisano aprila i početkom maja 1888.

Prema: „Die Neue Zeit“, 6. godište, sveska 7, jul 1888.

[Štrajk rudara u Rurskoj oblasti 1889. godine^[337]]

Štrajk nemačkih rudara za nas je značajan događaj. Rudari Nemačke kao i rudari u Engleskoj u doba čartista, poslednji se pridružuju pokretu, i ovo su počeci. Pokret je počeo u vestfalskim ugljenokopima na severu — u oblasti koja godišnje proizvodi 45 miliona tona uglja, a koja nije još ni upola razvijena; ugalj se tu buši na dubini od 500 jarda. Ti rudari — dosad dobri podanici, patrioti, poslušni i pobožni ljudi, koji su VII armijskom korpusu dali nekoliko najelitnijih pešadinaca (dobro ih poznajem, moje rodno mesto je svega šest-sedam milja južno od ugljenokopa) — sad su se sasvim prenuli podstaknuti ugnjetavanjem svojih kapitalista. Dok su rudnici — koji su bezmalo svi združeni akcionarski koncerni — isplaćivali zamašne dividende, *realne* nadnice radnika su stalno smanjivane. Nominalne nedeljne zarade su održavane, a u nekim slučajevima čak su prividno i rasle, jer su radnici prisiljavani na preteran prekovremeni rad — umesto da rade samo u jednoj smeni od osam časova, radili i po 12 do 16 časova te su na taj način bile 9 do 10 smena nedeljno. Prevladavale su »truck shops«^[338], zakamufirane pod nazivom »zadružnih« trgovina. Pravilo je bilo da se zakida na količini iskopanog uglja, i to na taj način što su čitavi vagoni odbacivani zbog tobože lošeg uglja, ili zato što vagoni nisu propisno napunjeni. I tako su radnici od prošle zime nekoliko puta najavljivali da će štrajkovati ukoliko se ovo stanje ne popravi. No, sve je bilo bezuspešno, pa su radnici najzad i stupili u štrajk, pošto su prethodno dali upozorenje o svojoj nameri, a vlasnici lažu kad tvrde suprotno. Za nedelju dana 70 000 radnika napustilo je posao, a *vlasnici su morali da izdržavaju štrajk*, jer oni su samo jedanput mesečno isplaćivali nadnice, a uvek su zadržavali jednomesečne nadnice *koje su sad morali da isplate* štrajkačima. Na taj način vlasnici su se našli uhvaćeni u vlastitog mreži. Radnici su uputili onu proslavljenu delegaciju caru¹ — toj hvalisavoj, uobraženoj mladoj budali — koji ih je dočekao sa pretećim govorom, rekavši da će narediti da se bez milosti puca u njih, ako se priklone socijaldemokratima i ako budu grdili vlast^[339]. To je, u stvari, već pokušano u Bohumu, gde je neki potporučnik,

¹ Wilhelmu II

momče od 19 godina, naredio svojim vojnicima da pucaju u štrajkače; ali većina ih je pucala u vazduh. Ipak, celo carstvo je drhtalo pri pomisli na ove radnike u štrajku. Vojni zapovednik oblasti¹ izišao je na lice mesta, isto je učinio i ministar unutrašnjih poslova², i pokušali su sve da vlasnike nekako ubede da učine ustupke. Car im je čak rekao da odreše kese, a pred ministarskim savetom je izjavio: »Moji vojnici su tamo da održavaju red, a ne da obezbeđuju velike profite vlasnicima rudnika.«

Na intervenciju liberalne opozicije (koja je u parlamentu gubila jedno sedište za drugim zato što su radnici prelazili na našu stranu) postignut je kompromis i radnici su se vratili na posao. Međutim, čim su se oni vratili, vlasnici su prekršili datu reč, otpustili su neke od vođa štrajka (iako su se bili saglasili da to neće činiti), odbili su da pitanje prekovremenog rada rešavaju sporazumno s radnicima, kao što je bilo dogovoreno, itd. Opasnost od izbijanja štrajka ponovo je zapretila, ali situacija je još uvek neizvesna, i ja sam siguran da će vlada, koja se vlaški preplašila, privoleti vlasnike da bar za izvesno vreme popuste. Onda se štrajk proširuje na rudnike br. 2 i br. 3. Dosad ova oblast nije bila zahvaćena socijalističkom zarazom, jer bi svako ko bi tamo odlazio u agitaciju, kad bi bio uhvaćen u mrežu zakona, dobijao onoliko godina zatvora koliko bi dobio meseci bilo gde drugde u Nemačkoj. Vlada je doduše učinila ustupke radnicima, ali da li će to biti dovoljno, ostaje još da se vidi. Zatim, radnici u saskonskim ugljenokopima kao i u dva šleska, još dalje prema istoku, polaze istim stopama, tako da je u poslednje tri nedelje u Nemačkoj štrajkovalo najmanje 120 000 rudara. Od njih zaraza prelazi na belgijske i češke rudare, dok su u Nemačkoj radnici nekih drugih struka, koji su pripremali štrajk za ovu proletnju sezonu, takođe napustili posao⁽³⁴⁰⁾. Dakle, nema sumnje da su se nemački rudari pridružili svojoj sabraći u borbi protiv kapitala, a to je divan soj ljudi, gotovo svi su služili vojsku; oni predstavljaju značajnu novu snagu u našim redovima. Njihova vera u cara i sveštenika uzdrmana je, i štogod vlada poduzela, nema te vlade koja bi mogla da pruži satisfakciju radnicima, a da pri tome ne izazove poremećaje u kapitalističkom sistemu, a nemačka vlada niti može niti će to nešto pokušati. Ovo je prvi put da se vlada morala pretvarati da je nepristrasna prema nekom štrajku u Nemačkoj. Tako je njena devičanska nevinost u tom pogledu zauvek izgubljena, a i Wilhelm i Bismarck morali su da priklone glavu pred zbijenim redovima 100 000 radnika u štrajku. Samo to je već veličanstven rezultat.

Napisano krajem maja 1889.
 Prema: •The Labour Leader,
 Vol. 1, Nr. 5, jun 1889.

Prevod s engleskog

¹ Emil von Albedyll — ² Ernst Ludwig Herrfurth

Punomoćja posibilista^[341]

Pristalice pariskog kongresa posibilista stalno ponavljaju — neizbežni gospodin Smith Headingley u listu »Star«^[342], gospodin H. Burrows i gospođa Besant u nedeljnoj štampi — da je njihov kongres bio istinski predstavnički, dok su na kongresu marksista učestvovali ljudi koji su predstavljali samo sebe, i da se zato nisu usudili da prihvate izazov posibilista da im pokažu svoja punomoćja. Engleski delegati na kongresu marksista nesumnjivo će tražiti i imati priliku da dokažu neistinitost optužbi koje su protiv njih iznesene. Stoga, zasad možemo odbaciti taj deo pitanja i reći samo toliko da posibilisti nisu mogli naneti veću uvredu kongresu marksista nego što su je naneli tražeći od kongresa da ignoriše proceduru verifikovanja svojih vlastitih punomoćja, koja je bila završena još drugog (ili trećeg?) dana, i da svoja punomoćja podvrgne ponovnom proveravanju, dok su posibilisti u svom zaključku o ovom predmetu brižljivo izbegli da se upuste u proveravanje njihovih punomoćja od strane marksista.

Da je ovo tačna ocena ovog pitanja i da su posibilisti, mnogo više nego marksisti, imali razloga da svoja punomoćja ne pokažu nikom drugom do jedino svojim prijateljima, potvrđeno je na kongresu marksista zapažanjima doktora Adlera o tome šta je on saznao o »austrijskim« delegatima posibilista. Ova stvar zaslužuje da bude iznesena pošto je karakteristična za način na koji su posibilisti isfabrikovali istinski predstavničke delegate.

Na posibilističkoj listi delegata, pod »Austrija«, nalazimo predstavljena sledeća tela: »Sindikata bečkih pekara«, »Federacija Gornje Austrije i Salzburga«, »Federacija radnika Češke, Moravije i Šlezije«. Doktor Adler, koji je u poslednje tri godine sa čudesnom energijom, taktom i istrajnošću reorganizovao socijalistički pokret u Austriji i koji poznaje svako radničko društvo u Austriji, izjavio je na kongresu da ta razna društva, ma kakve inače njihove zasluge bile, imaju jedan koban nedostatak: *ona prosto ne postoje.*

Kad se u Parizu saznalo da se kongres marksista sastao u nedelju

i da mu prisustvuju delegati iz Austrije, u ponedjeljak su se tamo pojavila dva Austrijanca i našla se sa doktorom Adlerom. Oni su mu rekli da su pekari, da već neko vreme rade u Parizu i da ih je neki mađarski pekar, po imenu Dobosy, angažovao kao »delegat« za neki radnički kongres. Upitali su da li je to taj kongres. Adler ih je ispitivao i saznao da su oni bili angažovani za kongres posibilista, za koji su imali članske karte; da su ljudima koji su ih angažovali rekli da osim sebe ne predstavljaju apsolutno nikog drugog; da im je rečeno da to nije važno, i da redovna punomoćja nisu potrebna pošto je Austrija despotska zemlja. Izjavili su da sad uviđaju da su pravi austrijski delegati na drugom kongresu i upitali šta sad treba da rade. Austrijski delegati su im rekli da oni nemaju prava da se igraju delegata na bilo kakvom kongresu. Dogovorili su se za još jedan razgovor. Ponovo su došli dva-tri dana kasnije, prisustvovali zasedanju kongresa marksista, a onda su izjavili da sami uviđaju da moraju da se izvuku iz tog lažnog položaja, ali kako? Rečeno im je da vratite punomoćja. Nisu ih uopšte imali. Onda vratite članske karte. Obećali su da će ih vratiti i ponovo su došli da kažu da su ih vratili.

Ovo je jedan primer onoga što posibilisti i njihove engleske pristalice nazivaju »strogo predstavničkim«. Impozantna lista mađarskih društava nosi nazive koji su tako dobro zamaskirani štamparskim greškama da se tobožnja sedišta samo nekih od njih mogu prepoznati, a, prema izjavama pravih mađarskih delegata, na kongresu marksista ni ta društva ne postoje izvan Zemlje čudesa posibilističke fantazije. Zaista je i suviše providna ova mahinacija. »Kružoci društvenih studija i federacija Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Trsta i Rijeke« — ovaj bombastični naslov isuviše upadno nosi pečat svog pariskog porekla. I sad još zamislite da iza svega toga nemate čak ni ona tri krojača iz Tooley Street-a^[343]!

Rečeno nam je još to da je apsolutno netačno da je kongres posibilista bio obični tredjunionistički kongres. Gospodin Herbert Burrows se razgnevio zbog takve klevete; izuzev nekolicine engleskih tredjunionista, »svi delegati« su bili revolucionarni socijalisti i kao takvi predstavljali su svoja odgovarajuća društva. Daćemo samo jedan primer: šta kaže madridski »El Socialista« od (26. jula^[344]) o španskim delegatima posibilista? »Oni kažu da predstavljaju 20 000 socijalista, a samo su delegati društava u kojima ima mesta i za karliste^[345] i za revolucionarne socijaliste« — dakle, potpuno nepolitičkih klubova, što se u Engleskoj, zapravo, naziva tredjunionima.

Napisano početkom avgusta 1889.

Prma: »The Labour Elector»,

Vol. II, Nr. 32 od 10. avgusta 1889.

Prevod s engleskog

[Štrajk londonskih dokera^[346]]

Zavidim vam na vašem radu prilikom štrajka dokera. Taj pokret je najveća nada koja nam se pojavila za čitav niz godina, i ja sam ponosan i radostan što sam doživeo da ga vidim. Da je Marx doživeo da ovo vidi! Ako su ti jadni podjarmljeni ljudi, taj talog proletarijata, ti najbedniji od svih zanimanja, koji se svako jutro bore za posao pred kapijom dokova, — ako su *oni* u stanju da se udruže i da svojom odlučnošću zastraše moćne dokovske kompanije, onda zaista, ne treba da očajavamo ni nad jednim delom radničke klase. Ovo je početak pravog života u Eastendu^[166] i, ako urodi plodom, čitav karakter Eastenda će se preobraziti. Tamo gde nema samopouzdanja i organizacije među ubogim grešnicima što životare u učmaloj bedi — *«lasciate ogni speranza»*¹. . . Ako se dokeri organizuju, sve druge grupe će ih slediti. . . To je veličanstven pokret, i još jednom: zavidim svima onima koji su u mogućnosti da imaju udela u tom radu.

Napisano između 20. i 26.

avgusta 1889.

Prema: «The Labour Elector»,

Vol. II, Nr. 35

od 31. avgusta 1889.

Prevod s engleskog

¹ «nek se kani svake nade»^[347]

Abdikacija buržoazije^[348]

Od svih nacionalnih buržoazija, engleska je dosad sačuvala neosporno najviše klasnog — tj. političkog razuma. Naša nemačka buržoazija je glupa i kukavička; ona čak nije umela da prigrabi i učvrsti političku vlast koju joj je 1848. bila izborila radnička klasa; tek radnička klasa mora u Nemačkoj da očisti iz sveta ostatke feudalizma i patrijarhalnog apsolutizma, a to je naša buržoazija bila dužna da učini već odavno. Francusku buržoaziju, koja je najpohlepnija za novcem i koja više žudi za uživanjima od svih ostalih, njena sopstvena pohlepa za novcem čini slepom u pogledu njenih sopstvenih interesa u budućnosti; ona misli samo od danas do sutra, ona se, željna profita, bezglavo upušta u najskandalozniju korupciju, porez na prihod proglašava socijalističkom veleizdajom, nijednom štrajku nije u stanju da se suprotstavi drugačije do salvama pešadije i time dovodi do toga da, u republici sa opštim pravom glasa, radnicima jedva da preostaje neko drugo sredstvo da pobeđe osim nasilne revolucije. Engleska buržoazija niti je tako pohlepno glupa kao francuska, niti je tako kukavički glupa kao nemačka. Ona je u doba svojih najvećih trijumfa stalno davala ustupke radnicima; čak i njen najograničeniji deo, konzervativna zemljoposednička i finansijska aristokratija, nije se plašio da gradskim radnicima da takvo pravo glasa da je samo krivica samih tih radnika što od 1868. u parlamentu nisu imali 40—50 svojih predstavnika. A od tada, cela buržoazija — konzervativna i liberalna zajedno — proširila je prošireno pravo glasa i na seoske oblasti, skoro izjednačujući veličinu izbornih okruga i stavljajući time na raspolaganje radničkoj klasi bar još trideset izbornih okruga. Dok nemačka buržoazija nikad nije bila sposobna da, kao vladajuća klasa, vodi i zastupa naciju, dok francuska iz dana u dan — i upravo opet sada na izborima^[349] — dokazuje da je tu sposobnost potpuno izgubila — a ona je nju nekad imala više nego ijedna druga srednja klasa — engleska buržoazija (u koju ulazi i kojom je obuhvaćena i tzv. aristokratija) sve do nedavno je još pokazivala izvestan dar da, bar u izvesnoj meri, ispunjava svoju funkciju kao vodeća klasa.

Ali sada, izgleda, da to sve više i više postaje drugačije.

U Londonu je, sve što je povezano sa starim režimom grada — uredenje i upravljanje pravim Sitijem — još čisti srednji vek. A to spada i pristanište Londona, prvo pristanište sveta. Vlasnici utovarišta (wharfingers), dereglijaši (lightermen), brodari (watermen) sačinjavaju prave cehove sa isključivim privilegijama i delimično još srednjovekovnom opremom. Tim pradedovskim cehovskim privilegijama je sada, u zadnjih sedamdeset godina, priključen kao kruna svega još i monopol dokovskih društava i time je čitavo veliko londonsko pristanište predato na bezobzirno izrabljivanje jednom malom broju privilegovanih korporacija. I čitava ova privilegovana žgadija se ovekovčuje i čini tako reći nepovredivom putem beskrajnog niza zamršenih i protivrečnih parlamentarnih akata, kojima je ona i stvorena i uzgojena, tako da je ovaj juristički lavirint postao njezin najbolji zaštitni zid. Ali dok se ove korporacije, nasuprot trgovačkoj javnosti, razmeću svojim srednjovekovnim privilegijama i tako London čine najskupljim pristaništem sveta, članovi ovih društava su se pretvorili u čiste buržuje koji, pored svojih mušterija, na najsravniji način izrabljuju i svoje radnike, i koji tako istovremeno u svoju mericu trpaju kako privilegije srednjovekovnog cehovskog društva, tako i privilegije modernog kapitalističkog društva.

Ali pošto je ovo izrabljivanje vršeno u okviru modernog kapitalističkog društva, ono je, uprkos srednjovekovnoj maski, bilo podređeno zakonima ovoga društva. Veliki su pojeli male, ili su ih bar privezali za svoje pobjedničke kočije. Velika dokovska društva su postala gospodari cehova posednika pristaništa, dereglijaša i brođara, a time i celog londonskog pristaništa. U tome su ona videla otvorene izgleda za bezgranični profit. Ti su ih izgledi zaslepili. Bacili su milione na budalaste uređaje; a pošto je ovih društava bilo više ona su es upuštala u međusobni konkurencijski rat, koji je opet koštao milione, izazvao nove besmislene gradnje i društva doveo na ivicu bankrotstva, dok se, konačno, pre oko dve godine nisu ujedinila.

U međuvremenu je trgovina u Londonu prekoračila svoj vrhunac. Avr, Antverpen, Hamburg, a od prokopavanja novog morskog kanala, Amsterdam, privlačili su na sebe stalno rastući deo saobraćaja, čije središte je nekad bio London. Liverpul, Hal i Glazgov su takođe uzeli svoj deo. Novosagrađeni dokovi ostadoše prazni, smanjiše se dividende, a delimično i sasvim iščežoše, padoše akcije, direktori dokova, svojeglavi, naviknuti na visoki procenat novca u starim dobrim vremenima, nisu znali kako sebi da pomognu. Oni nisu hteli da priznaju stvarne razloge relativnog i apsolutnog nazadovanja saobraćaja u londonskom pristaništu. A ti razlozi su, ako mislimo na one lokalne prirode, jedino i samo njihova naduvena izopačenost i njena majka, njihov privilegovani položaj, srednjovekovno, odavno preživelo uređenje Sitija i londonskog pristaništa, uredenje, koje, ako ćemo pravo, spada u Britanski muzej, pored egipatskih mumija i asirskih kamenih čudovišta.

Nigde u svetu se, inače, ne bi trpela takva ludost. U Liverpulu, gde su počeli da se stvaraju slični odnosi, oni su ugušeni u korenu i celo uređenje pristaništa je modernizovano. Ali u Londonu trgovina trpi od toga, gundā i — podnosi. Buržoazija koja treba da plati troškove ovih budalaština savija se pred monopolom — doduše nevoljno, ali se savija. Ona više nema energije da zbaci tu moru koja preti da vremenom uguši uslove za život čitavog Londona.

Tada izbija štrajk dokera⁽³⁴⁶⁾. Ne buni se buržoazija koju pljačkaju dokerska društva; bune se radnici koje ona izrabljuje, najsiromašniji među siromašnima, najdonji sloj proletarijata Eastend-a koji magnatima dokova baca rukavicu izazova. I tada se, konačno, osvešćuje buržoazija, ona počinje da se doseća da su dokovski magnati i njeni neprijatelji, da su radnici koji štrajkuju započeli borbu ne samo u svom sopstvenom interesu, već, indirektno, i u interesu buržoazije. U tome je tajna simpatije javnosti sa štrajkom i dosad nečuveno izdašnih doprinosa iz građanskih krugova. Ali na tome je i ostalo. Radnici su išli u vatru praćeni poklicima i pljeskom buržoazije; radnici su tu bitku dobili i dokazali ne samo to da se gordi dokovski magnati mogu pobediti, nego su svojom borbom i svojom pobedom tako uskomešali čitavo javno mnjenje da se dokovski monopol i feudalno uređenje ne mogu duže održati i zbog toga će ono stvarno otići u Britanski muzej.

Taj deo posla je buržoazija već odavno trebalo da uradi. No ona to ili nije mogla ili nije htela. Sada su radnici to uzeli u svoje ruke i sada će to biti urađeno. Drugim rečima, ovde je buržoazija abdicirala od svoje sopstvene uloge u korist radnika.

A sad jedna druga slika. Podimo iz srednjovekovnog londonskog pristaništa u moderne predionice pamuka Lankašira. Ovde smo trenutno u periodu kad je iscrpljena berba pamuka od 1888, a berba od 1889. još nije stigla na tržište, dakle u periodu kad špekulacija sirovinama ima najbolje izgleda. Jedan bogati Holandarin imenom Steenstrand je sa drugim svojim drugarima stvorio »koncern« za kupovinu sveg raspoloživog pamuka i za odgovarajuće nabijanje cena. Predioci pamuka se ovome mogu suprotstaviti samo time što ograničavaju konzumaciju, tj. samo time što ili za više dana sedmično ili potpuno zaustavljaju svoje farbrike, dok u izgledu ne bude novi pamuk. To su oni već i pokušavali da učine i pre šest nedelja. Ali to ne ide, kao što već i ranije u sličnim prilikama nije nikad išlo. Jer među prediocima mnogi su toliko zaduženi da ih delimična ili potpuna obustava rada dovodi na rub propasti. A drugi čak žele da većina njih obustavi rad i da se na taj način podigne cena pređi; ali oni sami hoće da rade i da profitiraju od tih viših cena prede. Već pre dobrih deset godina se ispostavilo da postoji samo jedno sredstvo da se postigne opšta obustava rada svih fabrika pamuka — bez obzira na krajnji cilj. Naime, time što će se sniziti nadnice, recimo za 5 procenata. Onda dolazi do štrajka ili fabrikanti sami zatvaraju fabrike, a zatim u borbi

protiv radnika vlada bezuslovno jedinstvo među fabrikantima, i svoje mašine zaustavljaju čak i oni koji ne znaju da li će ikad opet biti u stanju da ih pokrenu.

Kako stvari sada stoje, sniženje nadnica danas nije preporučljivo. Ali kako bez njega sprovesti opšte zatvaranje fabrika, bez koga su predioci za šest nedelja vezanih ruku i nogu predati špekulantima? Samo jednim korakom koji jedino predstoji u istoriji moderne industrije.

Fabrikanti se, preko svog Centralnog komiteta, »oficijelno« obraćaju Centralnom komitetu strukovnih udruženja radnika s molbom da organizovani radnici, organizujući štrajk u zajedničkom interesu, *nateraju* na obustavu rada one fabrikante koji se tome opiru. Priznajući svoju sopstvenu neumešnost da usklađeno deluju, gospoda fabrikanti zato mole ranije tako omrznute sindikate radnika, da oni budu tako dobri i primene silu protiv njih samih, protiv fabrikantata, kako bi oni, fabrikanti, zahvaljujući gorkoj nevolji, konačno bili dovedeni dotle da jedinstveno, kao klasa, deluju u interesu svoje sopstvene klase. Naterani od radnika, jer oni sami to ne mogu učiniti!

Radnici su pristali. I bila je dovoljna samo pretnja radnika. Za 24 sata je bio slomljen »konzern« špekulanata pamukom. To pokazuje šta mogu fabrikanti, a šta radnici.

Ovde dakle, u najmodernijoj od svih modernih velikih industrija, buržoazija se pokazuje tako isto nesposobnom da sprovede svoje sopstvene klasne interese kao i u srednjovekovnom Londonu. I još više. Ona to otvoreno priznaje i time što se otvoreno obraća organizovanim radnicima s molbom da oni prisilno iskoriste jedan bitno klasni interes fabrikantata protiv samih fabrikantata, ona ne samo da abdicira od svoje uloge, nego u organizovanoj radničkoj klasi priznaje svoga sledbenika pozvanog i osposobljenog da vlada. Ona sama proklamuje da, iako je svaki pojedini fabrikant još sposoban da vodi svoju fabriku, vodstvo celokupne industrije pamuka u svoje ruke mogu da uzmu samo i jedino organizovani radnici. A to, otvoreno govoreći, znači da fabrikanti nemaju drugog izlaza nego da postanu plaćeni rukovodioci poslova u službi organizovanih radnika.

F. Engels

Napisano krajem septembra
i početkom oktobra 1889.

Prvi put objavljeno u listu
»Der Sozialdemokrat« br. 40
od 5. oktobra 1889.

Iz rukopisne zaostavštine

[O asocijaciji budućnosti^[350]]

Dosadašnje — samonikle ili i stvorene asocijacije bile su u suštini stvorene samo u ekonomske svrhe, ali su te svrhe bivale prikrivane i zatrpavane ideološkim sporednostima. Antički polis^[351], srednjovekovni grad ili ceh, feudalni savez zemljoposedičkog plemstva, svi oni su imali sporedne ideološke svrhe koje su ih opravdavale i koje su, i kad se radi o savezu patricijskih porodica i o cehovima, ne manje nego antički polis iznikle iz sećanja, tradicija i uzora gentilnog društva. — Tek su kapitalistička trgovinska društva potpuno trezvena i realna — ali vulgarna. Asocijacija budućnosti će objediniti trezvenost ovih zadnjih sa brigom za opšte društveno dobro starijih i time ispuniti svoju svrhu.

Napisano 1884.
Prema rukopisu.

[O propadanju feudalizma i nastajanju buržoazije^[352]]

Dok su pustošne bitke vladajućeg feudalnog plemstva ispunjavale svojom jekom srednji vijek, miran rad ugnjetenih klasa podrivao je u čitavoj zapadnoj Evropi feudalni sistem i stvarao prilike u kojima je za feudalca ostajalo sve manje mjesta. Doduše, na selu su plemeni-
nita gospoda još uvijek tjerala svoje, mučila kmetove, raskošno živ-
jela od rada njihovih ruku, jahala preko njihovih usjeva i silovala im
žene i kćeri. Ali, unaokolo su se bili podigli gradovi; u Italiji, južnoj
Francuskoj i na Rajni uskršli su iz pepela stari rimski municipiji;
po drugim krajevima, naročito u unutrašnjosti Njemačke, nikla su
nova gradska naselja; sva su ona bila opasana zaštitnim zidovima i
rovovima i predstavljala mnogo jača utvrđenja od plemićkih zam-
kova, jer ih je mogla osvojiti samo velika vojska. Iza tih zidova i rovova
razvijalo se — cehovski i dosta skućeno — srednjovjekovno zanat-
stvo, gomilali se prvi kapitali, nastajala potreba za saobraćajem iz-
među samih gradova i između njih i ostalog svijeta, a s tom potrebom
stvarala se postepeno i sredstva za zaštitu tog saobraćaja.

U 15. vijeku građani su već postali za društvo neophodniji od
feudalnog plemstva. Doduše, zemljoradnja je još uvijek bila zanimanje
velike mase stanovništva, a time i glavna grana proizvodnje. Ali, ono
malo raštrkanih slobodnih seljaka, koji su se tu i tamo još održavali
suzbijajući pretenzije plemstva, bili su dovoljan dokaz za to da u
zemljoradnji nije glavna stvar plemićevo ljenčarenje i globljenje, nego
seljakov rad. A zatim su se i potrebe plemstva toliko povećale i iz-
mijenile, da su gradovi čak i njemu postali neophodni; ta ono je svoje
jedino sredstvo za proizvodnju, svoj oklop i svoje oružje, dobivalo
iz gradova! Domaće tkanine, pokućstvo i nakite, talijansku svilu,
brabantske čipke, nordijska krzna, arapske mirise, levantsko voće,
indijske začine — sve osim sapuna — kupovalo je plemstvo od
građana. Bila se razvila neka vrsta svjetske trgovine; Talijani su plo-
vili Sredozemnim morem i dalje uz atlantske obale do Flandrije,
članovi Hanze su, i pored sve jače holandske i engleske konkurencije,

još uvijek vladali Sjevernim i Baltičkim morem. Između sjevernih i južnih centara pomorskog saobraćaja održavana je kopnena veza; ceste kojima se održavala ta veza vodile su preko Njemačke. Dok je plemstvo postajalo sve izlišnije i sve veća smetnja razvoju, građani su postajali klasa u kojoj se otjelovio dalji razvoj proizvodnje i prometa, kulture, socijalnih i političkih ustanova.

Svi ovi napreci u proizvodnji i razmjeni bili su, u stvari, za današnje pojmove vrlo ograničenog karaktera. Proizvodnja je ostala vezana za okvire čistog cehovskog zanatstva, i prema tome još uvijek imala feudalni karakter; trgovina je ostala u granicama evropskih voda i nije išla dalje od levantskih primorskih gradova, u kojima je vršila razmjenu za proizvode Dalekog istoka. No iako skućeni i ograničeni kao i zanati, a s njima i građani-zanatlije, ti napreci su ipak bili dovoljni da izvrše prevrat u feudalnom društvu i bar nisu stali, dok je plemstvo, naprotiv, stagniralo.

Uz to su građani imali jedno snažno oružje protiv feudalizma — *novac*. U feudalnom uzornom gospodarstvu ranog srednjeg vijeka za novac nije gotovo uopće ostalo mjesta. Feudalni gospodar dobivao je od svojih kmetova sve što mu je trebalo — bilo u obliku rada bilo u obliku gotovog proizvoda; žene su prele i tkale lan i vunu i pravile odijela; muškarci su radili u polju; djeca su čuvala gospodarevu stoku, skupljala mu šumske plodove, ptičja gnijezda, šušanj; cijela porodica je osim toga bila dužna da daje još i žito, voće, jaja, maslac, sir, perad, sitnu stoku, i šta sve još ne. Svako feudalno gospodarstvo bilo je dovoljno samo sebi; čak su i ratne dažbine sakupljane uaturi; saobraćaja i razmjene nije bilo, novac je bio izlišan. Evropa je bila pala na tako nizak nivo, u tolikoj mjeri je otpočinjala opet sve iznova, da je tada novac vršio mnogo manje društvenu funkciju nego čisto političku: novac je služio za *plaćanje poreza*, a do njega se dolazilo uglavnom *pljačkom*.

Sve se to sada izmijenilo. Novac je opet postao opće sredstvo razmjene, a time je i njegova količina znatno porasla; ni plemići nisu više mogli bez njega, a pošto su oni imali malo šta ili ništa za prodaju, i pošto ni pljačkanje više nije bilo sasvim laka stvar, oni su se morali odlučiti da uzajmljuju od gradskog lihvara. Još mnogo prije nego što su novi topovi razvalili viteške zamkove, novac je pod njih već potkopao lagum; u stvari, barut je tako reći bio samo sudski izvršitelj u službi novca. Novac je bio velika blanja za političko izjednačavanje u rukama građanstva. Svuda tamo gdje bi novčani odnos potisnuo lični odnos, gdje bi dažbina u novom potisnula dažbinu uaturi, stupio bi na mjesto feudalnog odnosa građanski odnos. Doduše, u najvećem broju slučajeva stara brutalna naturalna privreda na selu postojala je i dalje; ali već je bilo čitavih oblasti gdje su, kao u Holandiji, u Belgiji i na Donjoj Rajni, seljaci mjesto kuluka i dažbina uaturi davali gospodarima novac, gdje su i gospodari i pođanici već bili učinili prvi odlučan korak na putu prelaska u zemljoposjednike

i zakupce, gdje su dakle i na selu političke ustanove feudalizma izgubile svoju društvenu bazu.

Koliko je krajem 15. vijeka novac već bio potkopao i iznutra nagrižao feudalizam, jasno se vidi po onoj žeđi za zlatom koja je u to vrijeme zahvatila zapadnu Evropu. *Zlato* su tražili Portugalci po afričkoj obali, po Indiji, po cijelom Dalekom istoku; *zlato* je bilo ona čarobna riječ koja je tjerala Špance preko Atlantskog okeana u Ameriku; *zlato* je bilo prva stvar za koju je bijeli čovjek pitao čim bi nogom stupio na novootkrivenu obalu. Ali ovaj nagon da se ide u daleke krajeve u avanture, u potragu za zlatom, koliko god se on u početku ostvarivao u feudalnim i polufeudalnim oblicima, bio je u svom korijenu već nespojiv s feudalizmom, čija je osnova bila zemljoradnja i čiji su osvajački pohodi uglavnom imali za cilj *stjecanje zemlje*. Uz to, plovidba je bila izričito *građansko* zanimanje, koje je svoj antifeudalni karakter prenijelo i na sve moderne ratne flote.

U 15. vijeku feudalizam se dakle u cijeloj zapadnoj Evropi nalazio u punom raspadanju; gradovi s antifeudalnim interesima, sa svojim posebnim pravom i s naoružanim građanima svuda su se kao klinovi zabili u feudalne oblasti, učinili su feudalne gospodare zavisnim od sebe dijelom već u socijalnom pogledu, putem novca, a ovdje ondje čak i u političkom pogledu; štaviše i na selu, tu gdje se zbog naročito povoljnih uvjeta zemljoradnja bila podigla, stare feudalne veze počele su da pod utjecajem novca olabavljaju; jedino u novoosvojenim zemljama, kao što su oblasti Njemačke istočno od Labe, ili u inače zaostalim zemljama koje leže daleko od trgovačkih putova, i dalje je cvjetala stara vladavina plemstva. Svuda su se — i u gradu i na selu — namnožili oni elementi stanovništva koji su prije svega zahtjevali da se svrši s vječitim besmislenim ratovanjem, s onim neprijateljstvima među feudalcima koja su unutrašnji rat činila permanentnim, čak i kad je vanjski neprijatelj bio u zemlji, s onim stanjem neprekidnog, čisto besciljnog pustošenja koje je trajalo kroz čitav srednji vijek. Sami još isuviše slabi da bi mogli provesti svoju volju, ti elementi su našli čvrsto uporište u vrhu čitavog feudalnog poretka — u kraljevskoj vlasti. I tu smo došli do tačke gdje nas razmatranje društvenih odnosa vodi razmatranju državnih odnosa, gdje od ekonomije prelazimo na politiku.

Iz haosa naroda ranog srednjeg vijeka postepeno su se razvile nove nacionalnosti, — proces u kome su, kao što je poznato, u većini negdašnjih rimskih provincija pobijeđeni asimilirali pobjednika, seljak i gradski stanovnik germanskog gospodara. I moderne nacionalnosti su, dakle, proizvod ugnjetenih klasa. Kako se na jednome mjestu vršilo stapanje, a na drugom opet razgraničavanje, o tome nam daje jasnu sliku Menkeova karta župa srednje Lotaringije*. Dovoljno

* Spruner-Menke, *Hand-Atlas zur Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit*, 3. izd., Gota 1874, karta br. 32.

je da na toj karti pratimo kako teče granica između romanskih i njemačkih imena mjesta, da bismo se uvjerali da se ta granica za Belgiju i Donju Lotaringiju uglavnom poklapa sa granicom između francuskog i njemačkog jezika koja je postojala još prije stotinu godina. Ovdje ondje nađe se još poneka uska sporna oblast u kojoj se oba jezika bore o prevlast; ali, u cjelini uzeto, jasno je šta ima da ostane njemačko, a šta romansko. Starodonojfranački i starovisokonjemački oblik većine imena mjesta na toj karti pokazuje da ta imena potječu iz 9. najkasnije iz 10. vijeka, da je ta granica pred kraj karolinškog doba uglavnom već bila povučena. Na romanskoj strani nailazimo, naročito u blizini jezičke granice, na mješovite nazive koji su sastavljeni od jednog njemačkog ličnog imena i jednog romanskog imena mjesta, na primjer zapadno od Meze kod Verduna: Eppone curtis, Rotfridi curtis, Ingolini curtis, Teudegisilo villa, danas: Ippécourt, Recourt la Creux, Amblaincourt sur Aire, Thierville. To su bila sjedišta franačke gospode, male njemačke kolonije na romanskom tlu, koje su prije ili poslije podlegle romanizaciji. Po gradovima i pojedinim oblastima nalazile su se jače njemačke kolonije, koje su duže vremena zadržale svoj jezik; iz jedne takve kolonije izišla je na primjer još krajem 9. vijeka *Pjesma o Ludwigu*^[353]; ali da je već ranije bio romaniziran veliki dio franačke gospode dokazuju zakletve kraljeva i velikaša od 842. godine, u kojima se romanski jezik javlja već kao službeni jezik franačke države^[354].

Kad su se jezičke grupe već razgraničile (uz ogradu koja vrijedi za osvajačke i istrebljivačke ratove kakvi su na primjer vođeni kasnije protiv Polapskih Slovena^[355]), prirodno je što su one služile kao data podloga za stvaranje države, što su nacionalnosti počele da se razvijaju u nacije. Koliko je ovaj elemenat već u 9. vijeku bio jak, pokazuje brzi slom mješovite države Lotaringije^[356]. Doduše, kroz čitav srednji vijek jezičke i državne granice se ni približno nisu poklapale; ali ipak je svaka nacionalnost, izuzev možda Italije, bila zastupana jednom posebnom velikom državom u Evropi, a tendencija uspostavljanja nacionalnih država, koja se sve jasnije i svjesnije ispoljava, jedna je od najglavnijih poluga napretka u srednjem vijeku.

U svakoj od tih srednjovjekovnih država kralj je sada predstavljao vrh čitave feudalne hijerarhije, vrh bez koga vazali nisu mogli da budu i, u isto vrijeme, protiv koga su se nalazili u stanju permanentne pobune. Osnovni odnos čitave feudalne privrede, davanje zemlje u leno za izvjesne lične službe i dažbine, već je u svom prvobitnom, najjednostavnijem obliku davao dovoljno materijala za razmirice, naročito ondje gde su mnogi bili zainteresovani za to da sporova bude. A kako je tek bilo u kasnom srednjem vijeku, kad su vazalni odnosi u svim zemljama predstavljali nerazmršivo klupko datih, ukinutih, opet obnovljenih, izgubljenih, izmijenjenih ili na drugi način uslov-

ljenih prava i dužnosti? Na primjer, Karlo Smjeli je za jedan dio svojih zemalja bio u vazalnom odnosu prema caru, a za druge zemlje u vazalnom odnosu prema kralju Francuske; s druge strane, kralj Francuske, njegov vazalni gospodar, bio je u isto vrijeme za izvjesne oblasti vazal Karla Smjelog, svog vlastitog vazala; kako da se tu izbjegnu konflikti? — Otud ono vjekovno naizmjenično približavanje vazala kraljevskom centru, koji jedino može da ih štiti i od vanjskog neprijatelja i jedne od drugih, i udaljavanje od centra u koje se ovo približavanje stalno i neizbježno pretvara; otud ona neprekidna borba između kralja i vazala, čija je monotona tutnjava zaglušivala sve ostalo za vrijeme onog dugog razdoblja kad je pljačka bila jedini izvor prihoda dostojan slobodnog čovjeka; otud onaj beskrajni niz sve novih i novih izdajstava, mučkih ubojstava, trovanja, podmuklosti i svih mogućih niskosti koji se skriva iza poetskog imena viteštva i uprkos kome se neprekidno govori o časti i vjernosti.

Jasno je da je u toj općoj zbrci kraljevska vlast bila progresivan element. Ona je bila zastupnik reda u neredu, zastupnik nacije u formiranju naspram cjepkanja u buntovničke vazalne države. Svi revolucionarni elementi koji su se stvarali pod feudalnom površinom bili su isto tako upućeni na kraljevsku vlast kao i ona na njih. Savez između kraljevske vlasti i građanstva datira od 10. vijeka; često prekidan konfliktima — kao što i inače u cijelom srednjem vijeku ništa ne teče stalno svojim tokom — taj savez se sve čvršće, sve snažnije obnavljao, dok nije pomogao kraljevskoj vlasti da definitivno pobijedi i dok kraljevska vlast nije svog saveznika, u znak zahvalnosti, podjarmila i opljačkala.

I kraljevi i građani našli su snažan oslonac u staležu *pravnika* koji se izdizao. S ponovnim otkrićem rimskog prava došlo je do podjele rada između popova, pravnih savjetnika feudalnog doba, i svjetovnih jurista. Ovi novi pravници pripadali su od samog početka uglavnom građanskom staležu; zatim i pravo koje su proučavali, izlagali i primjenjivali bilo je po svom karakteru uglavnom antifeudalno i u izvjesnom smislu građansko. Rimsko pravo je tako klasičan pravni izraz uvjeta života i kolizija jednog društva u kome vlada čisto privatno vlasništvo, da sva kasnija zakonodavstva nisu mogla ništa bitno da poboljšaju na njemu. Ali, građansko privatno vlasništvo bilo je u srednjem vijeku još jako prožeto feudalnim ograničenjima, sastojalo se, na primjer, velikim dijelom od privilegija; rimsko pravo bilo je, dakle, u tom pogledu i daleko ispred tadašnjih građanskih odnosa. Dalji historijski razvoj građanskog vlasništva mogao se pak sastojati samo u tome da ono, kao što se i dogodilo, evoluirao u čisto privatno vlasništvo. A taj razvoj je našao snažnu polugu u rimskom pravu, koje je već sadržavalo u gotovom obliku sve ono čemu je građanstvo kasnog srednjeg vijeka samo nesvjesno težilo.

Mada je u vrlo velikom broju pojedinačnih slučajeva rimsko pravo poslužilo plemstvu kao izgovor za pojačano tlačenje seljaka,

na primjer tamo gdje seljaci nisu mogli da podnesu nikakve pismene dokaze da su oslobođeni od inače uobičajenih tereta, to ništa ne mijenja na stvari. Plemstvo bi i bez rimskog prava našlo takve izgovore i svakodnevno ih je nalazilo. U svakom slučaju, primjenjivanje jednog prava koje apsolutno ne poznaje feudalne odnose i koje je u potpunosti anticipiralo moderno privatno vlasništvo predstavljalo je ogroman napredak.

Vidjeli smo kako je u društvu kasnog srednjeg vijeka feudalno plemstvo počelo da u ekonomskom pogledu postaje izlišno i čak da predstavlja smetnju, kako je ono već i politički stajalo na putu razvitku gradova i nacionalne države, koja je tada bila moguća jedino u monarhijskom obliku. Uprkos svemu tome plemstvo se održavalo zahvaljujući okolnosti što je dotle držalo monopol rukovanja oružjem, što se bez njega nisu mogli voditi ratovi i biti bitke. I to je trebalo da se izmijeni; trebalo je učiniti posljednji korak da se feudalnom plemstvu jasno pokaže da je došao kraj epohe kad je ono vladalo u društvu i državi, da je ono, u svojstvu viteza, postalo neupotrebljivo i na bojnom polju.

Boriti se protiv feudalne privrede vojskom koja je i sama feudalna i u kojoj su vojnici jače vezani za svoje neposredne vazalne gospodare nego za komandante kraljevske armije — značilo je očigledno kretati se u začaranom krugu i tapkati u mjestu. Od početka 14. vijeka kraljevi nastoje da se oslobode te feudalne vojske i da stvore vlastitu vojsku. Od tog vremena sretamo u kraljevskim armijama sve veći i veći broj vrbovanih ili najamnih trupa. U početku je to mahom pješadija, sastavljena od gradskog ološa i odbjeglih kmetova — Lombardana, Đenovljana, Nijemaca, Belgijanaca itd. — koja je upotrebljavana za posjedanje gradova i opsadnu službu i koja je isprva rijetko mogla da posluži u otvorenoj bici. Ali već pred kraj srednjeg vijeka sretamo i vitezove koji sa svojim ko zna kako skupljenim družinama stupaju u najamnu službu stranih kneževa i time nagovještavaju neminovan slom feudalnog načina ratovanja.

Po gradovima i među slobodnim seljacima, gdje je ovih još bilo ili gdje su se opet pojavljivali, stvorio se u isto vrijeme osnovni uvjet za pješadiju koja će moći da ratuje. Dotad su vitezovi sa svojom družinom, koja je također bila na konjima, sačinjavali ne samo jezgru vojske, nego i samu vojsku; gomila pješaka, koja se sastojala od kmetova i pratila vitezove, nije se ni ubrajala u vojsku i izgledalo je da je njena jedina uloga — na slobodnom polju — da bježi i pljačka. Dok je trajalo doba cvjetanja feudalizma, do kraja 13. vijeka, konjica je i bila i odlučivala sve bitke. Otada se stvar mijenja, i to istodobno na raznim tačkama. Postepenim iščezavanjem kmetstva u Engleskoj stvorena je brojna klasa slobodnih seljaka, zemljoposjednika (yeomen) ili zakupaca, a time i sirov materijal za novu pješadiju, izvježbanu u rukovanju lukom, ondašnjim engleskim nacionalnim oružjem. Uvođenje ovih strijelaca, koji su se stalno borili pješice, bilo da su se u

maršu služili konjima ili ne, dalo je povoda za bitnu izmjenu u taktici engleske vojske. Od 14. vijeka engleski vitezovi vole da se bore pješice gdje god je to zbog terena ili drugih prilika pogodno. Iza strijelaca s lukom, koji otpočinju borbu i lome otpor neprijatelja, zatvorena falanga sjahalih vitezova čeka na neprijateljski napad ili na pogodan trenutak za juriš, dok na konjima ostaje samo jedan dio, kako bi napadima s boka potpomagao da se dobije bitka. Tadašnje neprekidne pobjede Engleza u Francuskoj^[357] počivaju uglavnom na tom uspostavljanju defanzivnog elementa u vojsci i u većini slučajeva predstavljaju isto tako obrambene bitke s ofanzivnim kontraudarom, kao što su bile Wellingtonove u Španiji i Belgiji. Kad su Francuzi primili tu novu taktiku — vjerovatno otkako su kod njih na mjesto engleskih strijelaca s lukom došli najamni talijanski strijelci sa samostrijelom — prestali su Englezi da nižu pobjede. Isto tako početkom 14. vijeka usuđivala se — i to često s uspjehom — pješadija flandrijskih gradova da se u otvorenoj bici suprotstavi francuskim vitezovima, a car Albrecht je svojim pokušajem da švajcarske seljake, koji su bili podređeni neposredno caru, izda austrijskom nadvojvodi — a on je bio i taj austrijski nadvojvoda — dao podstrek za stvaranje prve moderne pješadije evropskog glasa^[358]. U trijumfalnim pobjedama Švajcaraca nad Austrijancima i naročito nad Burgundanima definitivno je podlegla oklopna konjica — i ona koja se borila na konjima i ona koja se borila pješice — pješadiji, feudalna vojska počecima moderne vojske, vitez građaninu i slobodnim seljacima. A Švajcarci, da bi u samom početku potvrdili građanski karakter svoje republike, prve nezavisne republike u Evropi, odmah su svoju ratnu slavu *unovčili*. Nestalo je svih političkih obzira; kantoni su se pretvorili u mjesta za vrbovanje plaćenih vojnika za onog tko bi nudio najviše. Bujanj za vrbovanje vojnika pojavljivao se i drugdje, naročito u Njemačkoj; ali cinizam jedne vlade koja kao da je postojala samo zato da prodaje sinove svoje zemlje ostao je nedostižan sve dok ga u vrijeme najdubljeg nacionalnog poniženja nisu nadmašili njemački kneževi.

Zatim su, također u 14. vijeku, Arapi donijeli preko Španije u Evropu barut i artiljeriju. Do kraja srednjeg vijeka ručno vatreno oružje nije imalo nekog značaja, što je shvatljivo, pošto je luk engleskog strijelca kod Kresija imao isti domet a pogadao možda sigurnije — mada ne i s istim djelovanjem — kao neizolučena puška pješaka kod Vaterloa^[359]. Poljski top se također još nalazio u svom djetinjstvu; međutim, teški topovi su već bili načinili mnoge rupe na zidinama usamljenih viteških zamkova i najavili feudalnom plemstvu da je s barutom došao kraj njegovom carstvu.

Širenje štamparske vještine, oživljavanje izučavanja antičke literature, čitav kulturni pokret — koji od 1450. postaje sve jači i sve općiji — sve je to išlo na ruku građanstvu i kraljevskoj vlasti u njihovoj borbi protiv feudalizma.

Zajedničko djelovanje svih ovih uzroka, pojačavano iz godine u godinu sve moćnijim uzajamnim djelovanjem, koje je u istom pravcu sve više guralo naprijed, osiguralo je u drugoj polovini 15. vijeka pobjedu, još ne pobjedu građanstva, ali ipak pobjedu kraljevske vlasti nad feudalizmom. U cijeloj Evropi, sve do udaljenih perifernih zemalja koje nisu prošle kroz fazu feudalizma, kraljevska vlast je na jednom prevladala. Na Pirinejskom poluotoku ujedinila su se dva tamošnja plemena, po jeziku romanska, u kraljevinu Španiju, a država Aragon, u kojoj se govorilo provansalski, podredila se kastiljanskom književnom jeziku^[360]; treće pleme je ujedinilo svoju jezičku oblast, izuzev špansku Galiciju, u kraljevinu Portugaliju, tu iberijsku Holandiju, okrenulo se od unutrašnjosti i svojom pomorskom djelatnošću pokazalo da ima pravo na samostalnu egzistenciju.

U Francuskoj je, najzad, poslije propasti burgundske međudržave^[361], i na onda još vrlo potkresanom francuskom teritoriju, Louis XI uspio da do te mjere ostvari nacionalno jedinstvo, predstavljeno kraljevskom vlašću, da je već njegov nasljednik¹ mogao da se mješa u talijanske razmirice^[362] i da je to jedinstvo samo još jedanput — reformacijom^[363] — na kratko vrijeme bilo dovedeno u pitanje. Engleska se najzad ostavila svojih donkihotskih osvajačkih ratova u Francuskoj, u kojima bi zauvijek iskrvarila; feudalno plemstvo tražilo je zamjenu za to u ratovima dvaju ruža^[364] i dobilo više nego što je tražilo: istrošilo se u međusobnim borbama i dovelo na prijestolje dinastiju Tudor, čija je kraljevska moć premašila moć svih njenih prethodnica i nasljednica. Skandinavske zemlje su bile već odavna ujedinjene. Poljska je, otkako se ujedinila s Litvanijom^[365], sa još neoslabljenom kraljevskom vlašću išla u susret svom sjajnom dobu, i čak u Rusiji je došlo istodobno do pokoravanja feudalnih kneževa, što je Ivan III definitivno zapečatio, i do zbacivanja tatarskog jarma. U čitavoj Evropi bile su samo dvije zemlje u kojima kraljevska vlast i nacionalno jedinstvo, koje u to vrijeme nije bez nje bilo moguće, uopće nisu postojali ili su postojali samo na papiru: Italija i Njemačka.

Napisano krajem 1884.
Prema rukopisu.

¹ Carl VIII

Uz »Seljački rat«^[366]

Reformacija — luteranska i kalvinistička — revolucija br. 1 buržoazije, u kojoj je seljački rat kritična epizoda. Raspad feudalizma, kao i razvoj gradova, oboje deluju decentralizirajući, time apsolutna monarhija postaje upravo nužna, da bi se nacionaliteti održali zajedno. *Morala* je biti apsolutna baš zbog centrifugalnog karaktera svih elemenata. To apsolutno ipak ne treba shvatiti u vulgarnom smislu: u stalnoj borbi delom sa staležima, delom sa buntovnim feudalcima i gradovima; staleži nisu nigde ukinuti; dakle treba je označiti pre kao *stalešku* (još feudalnu, feudalnu u raspadanju i embrio-gradansku) monarhiju.

Pobeda revolucije br. 1, koja je bila više evropska nego engleska i mnogo brže evropska nego francuska, u Švajcarskoj, Holandiji, Škotskoj, Engleskoj — u izvesnoj meri i u Švedskoj već odmah [kod] G[ustava] Wase, i u Danskoj, ovde u ortodoksno-apsolutističkoj formi, tek 1660.

I¹. Uzroci u Nemačkoj. Istorija od početka. Nemačka propala posle herojskog doba seobe naroda. Ponovo uspostavljena tek iz Francuske, zahvaljujući Karlu Velikom. Zajedno s tim ideja o Rimskom carstvu. Obnovljeno zahvaljujući Ottu. Više nenemačko nego nemačko. Ruiniranje Nemačke takvom politikom — pljačkom italijanskih gradova — pod Hohenstaufenima. Time ubrzano raspadanje — exopto casu revolutionis². Razvitak od interregnuma^[367] od 15. veka. Procvat gradova. Pad feudalizma, koji u Nemačkoj nikad nije bio potpuno ostvaren, pod pritiskom knezova (car kao zemljoposednik *protiv*, kao

¹ Tekst koji Engels navodi pod I sledi u rukopisu tek posle teksta pod II.

— ² s izuzetkom slučaja revolucije

car za carsko plemstvo). Postepeno oslobadanje seljaka, do povratka na staro u 15. veku. Nemačka materijalno na visini tadašnjih zemalja. — Odlučujuće što u Nemačkoj, zbog provincijalne rascepanosti i *dugog odsustva invazije* potreba za nacionalnim jedinstvom nije tako jaka kao u Francuskoj (100-godišnji rat), Španiji, koju su upravo ponovo osvojili Mavari, Rusiji, koja je upravo proterala Tatare, Engleskoj (rat ruža), i što su carevi upravo tada tako ništavni.

II. S renesansom u njenom evropskom obliku, baziranoj na opštem padu feudalizma i procvatu gradova. Onda apsolutne nacionalne monarhije — svuda, samo ne u Nemačkoj i Italiji.

III. Karakter reformacije kao jedini moguć, *popularni* izraz opštih težnji itd.

Napisano krajem 1884.

Prema rukopisu.

Uloga sile u istoriji^[368]

Primenimo sad našu teoriju na najnoviju nemačku istoriju i na njenu nasilnu praksu krvi i železa. Iz toga ćemo jasno videti zbog čega je politika krvi i železa morala privremeno imati uspeha i zbog čega mora naposljetku propasti.

Bečki kongres je 1815. razdelio i raspredao Evropu na način koji je celom svetu jasno pokazao potpunu nesposobnost vladarâ i državnikâ^[369]. Opšti rat narodâ protiv Napoleona bio je reakcija nacionalnog osećanja, koje je Napoleon gazio nogama kod svih naroda. Kao hvalu za nj, vladari i diplomati bečkog kongresa su ovo nacionalno osećanje još grublje pogazili. Najmanja dinastija vredela je više od najvećeg naroda. Nemačka i Italija bile su opet rascepkane na male države, Poljska po četvrti put podeljena, Mađarska je ostala podjarmljena. Pa čak se ne može reći da je narodima učinjena nepravda, jer zašto su to dopustili i zašto su ruskog cara¹ bili pozdravili kao svog oslobodioca?

Ali ovo nije moglo da potraje. Od kraja srednjeg veka istorija radi u pravcu konstituisanja takve Evrope koja će se sastojati od velikih nacionalnih država. Jedino takve države su normalna politička organizacija evropske vladajuće buržoazije a takode su neophodan preduslov za uspostavljanje harmonične internacionalne saradnje narodâ, bez koje vladavina proletarijata ne može postojati. Da bi se obezbedio internacionalni mir, najpre moraju biti uklonjena sva ona nacionalna trvenja koja se mogu izbeći, svaki narod mora biti nezavisan i gospodar u vlastitoj kući. Sa razvojem trgovine, poljoprivrede, industrije, a time socijalne moći buržoazije, jačalo je svuda nacionalno osećanje; rascepkane i ugnjetene nacije zahtevale su jedinstvo i samostalnost.

Stoga je revolucija od 1848. bila svuda izvan Francuske usmerena isto toliko na zadovoljenje nacionalnih koliko i slobodarskih zahteva. Ali iza buržoazije, koja je ostala pobednik u prvom naletu,

¹ Aleksandra I

svuda se već dizala preteća figura proletarijata koji je, u stvari, izvojevao pobjedu, i gonila buržoaziju u naručje tek pobjednog protivnika — monarhijske, birokratske, polufeudalne i vojne reakcije, kojoj je revolucija podlegla 1849. U Mađarsku, gde se to nije desilo, umaršovali su Rusi i ugušili revoluciju. Ruski car¹, kome to nije bilo dosta, došao je u Varšavu i sudio onde kao arbitar Evrope. On je imenovao Christiana Gliksturškog, svoju poslušnu kreaturu, za prestolonaslednika Danske. On je ponizio Prusku onako kako je još nikad niko nije ponizio, zabranivši joj i samu pomisao na eksploataciju nemačkih težnji za jedinstvom i primoravši je da uspostavi Bundestag^[175] i da se potčini Austriji^[313]. Na prvi pogled se činilo da je ceo rezultat revolucije u tome da se u Austriji i Pruskoj upravlja po ustavnoj formi ali u starom duhu i da ruski car vlada Evropom više nego ikad ranije.

Ali u stvarnosti revolucija je i buržoaziju raskomadanih zemalja, a naročito Nemačke, snažno prodrmla i pokrenula iz tradicionalnog javašluka. Ona je dobila udeo, iako skroman, u političkoj vlasti, a svaki politički uspeh buržoazije iskorišćava se za industrijski prosperitet. »Luda godina«^[370], koja je srećom prošla, opipljivo je pokazala buržoaziji da ona sad mora, jedanput zauvek, učiniti kraj staroj letargiji i dremežu. Zbog kalifornijske i australijske zlatne kiše i drugih okolnosti došlo je do takvog proširenja svetskog tržišta i poleta poslova kao nikad ranije; trebalo je prihvatiti se posla i obezbediti sebi udeo. Počeci krupnih industrija, koje su posle 1830. i naročito posle 1840. nastajale na Rajni, u Saksonskoj, Šleskoj, Berlinu i u pojedinim gradovima Juga, sad su se brzo razvijali i proširivali; kućna industrija u seoskim srezovima širila se sve više i više; gradnja železnica je ubrzavana, a emigracija, koja je uza sve to ogromno rasla, stvorila je nemačko transatlantsko parobrodarstvo, kome nije bila potrebna nikakva subvencija. Više nego ikad ranije nastanjivali su se nemački trgovci u svim prekomorskim emporijama, igrali ulogu posrednika u sve većem delu svetske trgovine i postepeno počinjali posredovati u prodaji ne samo engleskih nego i nemačkih industrijskih proizvoda.

Ali ovoj industriji, koja se snažno razvijala, i s njom tesno povezanoj trgovini morale su nemačke male države sa svojim mnogostrukim i različitim trgovinskim i industrijskim zakonodavstvom ubrzo postati nepodnošljivi okovi. Na svakih nekoliko milja drugo menično pravo, drugi uslovi za vrešenje industrijske delatnosti, svuda, ali baš svuda, druge šikane, birokratske i fiskalne klopke, a često još i esnafska ograničenja protiv kojih nije pomagala ni koncesija! A uz to mnogi različiti zakoni o zavlačajnosti^[371] i ograničenju boravka, koji su kapitalistima onemogućavali da raspoloživu radnu snagu bace u dovoljnom broju na mesta gde su ruda, ugali, vodena snaga i drugi prirodni uslovi nalagali podizanje industrijskih preduzeća! Mogućnost da se

¹ Nikolaj I

neometano eksploatiše radna snaga otadžbine bila je prvi uslov industrijskog razvoja; ali, svuda gde je patriotski fabrikant skupljao radnike sa svih strana, nastanjivanju pridošlica opirala se policija i uprava za staranje o sirotinji. Opštenemačko građansko pravo i puna sloboda kretanja za sve građane Rajha, jedinstveno trgovinsko i industrijsko zakonodavstvo više nisu bili patriotske fantazije egzaltiranih studenata; to su sad bili nužni životni uslovi industrije.

Uz to u svakoj državi i državici drugi novac, druge mere i težine, često po dve i po tri u istoj državi. A od svih tih bezbrojnih vrsta monete, mere ili težine ni jedna jedina nije bila priznata na svetskom tržištu. Zar je onda čudo što su trgovci i fabrikanti, koji su pravili poslove na svetskom tržištu ili imali da konkurišu uvezenim artiklima, morali pored svih tih i tolikih moneta, mera i težina upotrebljavati još i strane, što je pamučna preda namotavana u engleskim funtama, što su svilene materije izrađivane u metarskim dužinama, računi za inostranstvo ispostavljeni u funtama sterlinga, dolarima, francima? I kako da se pojave velike kreditne ustanove na ovim ograničenim valutnim oblastima, sa banknotama u guldenima na jednom mestu, u pruskim talirima na drugom, pored talira u zlatu, »novih dvotrećinskih« talira, maraka u papiru, maraka u moneti, monete od dvadeset guldena, monete od dvadeset i četiri guldena³⁷², pri beskrajnim preračunavanjima i kolebanjima kurseva?

A ako je uspelo da se sve to najzad svlada, koliko je snage utrošeno pri svim tim trvenjima, koliko je novca i vremena bilo izgubljeno! Najzad se i u Nemačkoj počelo shvatiti da je danas vreme — novac.

Mlada nemačka industrija morala je izdržati probu na svetskom tržištu; ona je mogla porasti samo putem izvoza. Za ovo je bilo potrebno da u tuđini uživa zaštitu međunarodnog prava. Engleski, francuski i američki trgovac mogao je u inostranstvu da uvek dozvoli sebi još i nešto više nego kod kuće. Za njega se zauzimalo njegovo poslanstvo, a u slučaju nužde — i nekoliko ratnih brodova. A Nemač! Na Levantu se Austrijanac bar donekle mogao osloniti na svoje poslanstvo, a drugde ono nije ni njemu mnogo pomagalo. Ali kad se pruski trgovac požalio u tuđini svome poslaniku na nanesenu nepravdu, dobijao je gotovo uvek odgovor: »Tako vam i treba, šta ovde tražite, zašto ne sedite lepo kod kuće?« Pogotovo je trgovac iz male države bio svuda bespravan. Ma kuda došli, nemački trgovci stajali su pod tuđom — francuskom, engleskom, američkom — zaštitom, ili su gledali da što pre steknu državljanstvo u novoj domovini¹. Pa čak kad bi se njihovi poslanici i hteli zauzeti za njih, šta bi im to vredelo? Nemački poslanici u prekomorskim zemljama bili su i sami tretirani kao čistači cipela.

¹ Ovde je Engels napisao olovkom na margini: »Weerth«

Iz ovoga se vidi kako je zahtevanje jedne jedinstvene »otadžbine« imalo vrlo materijalnu pozadinu. To više nije bila maglovita težnja članova studentskih udruženja na vartburškim proslavama^[373] »gde su hrabrost i snaga plamtele u nemačkim dušama« i gde je, po jednoj francuskoj melodiji, »mladića vuklo da s vetrom poleti, za otadžbinu svoju tući se i mreti«^[374] da bi se uspostavila romantična slava srednjovekovnog carstva, i gde je s vetrom leteći mladić pod svoje stare dane postao sasvim običan pijetistički i apsolutistički vladarski sluga. Isto tako to više nije bio neki, čvrstom tlu već znatno bliži, unitaristički poklič advokata i drugih buržoaskih ideologa proslave u Hambahu^[357], koji su mislili da vole slobodu i jedinstvo zbog njih samih i koji nisu opažali da je pretvaranje Nemačke u neku vrstu Švajcarske, u republiku sa kantonima, na šta se svodio ideal najtrezvenijih glava među njima, isto tako nemoguće kao i hoenštaufovsko carstvo^[376] onih studenata. Ne, to je bila želja, rođena iz direktne poslovne potrebe praktičnog trgovca i industrijalaca, da se ukloni sav onaj istorijski baštineni malodržavni starež koji je stajao na putu slobodnom razvoju trgovine i industrije, da se odstrani sve suvišno trenje koje nemački poslovni čovek mora najpre savladati kod kuće ako hoće da stupi na svetsko tržište, a od čega su svi njegovi konkurenti bili pošteđeni. Nemačko jedinstvo je postalo ekonomska nužnost. A ljudi koji su ga sad zahtevali znali su šta hoće. Bili su vaspitani u trgovini i za trgovinu, umeli su da trguju, a moglo se s njima i pogadati. Znali su da se mora tražiti što viša cena, ali i liberalno skidati od cene. Oni su pevali o nemačkoj otadžbini, ubrajajući tu i Štajersku, Tirol i Austriju, »bogatu slavom i pobedama«, i:

«Von der Maas bis an die Memel,
von der Etsch bis an den Belt,
Deutschland, Deutschland über alles,
über alles in der Welt»^[377] —

no bili su spremni da na ovu otadžbinu, koja je imala da bude sve veća^[378], odobre prilično veliki rabat pri plaćanju u gotovom — dvadeset i pet do trideset odsto. Njihov plan jedinstva je bio gotov i odmah ostvarljiv.

Ali nemačko jedinstvo nije bilo samo nemačko pitanje. Od tridesetogodišnjeg rata ni jedna jedina opštenemačka stvar nije bila rešavana bez vrlo osetnog mešanja inostranstva². Friedrich II osvojio je 1740. Šleziju pomoću Francuza^[380]. Francuska i Rusija su 1803. bukvalno diktirale reorganizaciju Svetskog rimskog carstva Generalnim zaključkom deputacije Rajha. Zatim je Napoleon ustrojio Nemačku

¹ «Od Meze do Njemena, od Eča do Belta, Nemačka, Nemačka iznad svega, iznad svega na svetu» — ² Ovde je Engels na margini zapisao olovkom: »vest-falski^[216] i tešenski mir»^[379]

kako je njemu konveniralo. I najzad, na bečkom kongresu¹, ona je bila nanovo, u prvom redu od Rusije, a u drugom od Engleske i Francuske, rasečkana na 36 država sa preko 200 posebnih velikih i malih komada zemlje, a nemački dinasti, baš kao i 1802. do 1803. na Regensburškom rajhstagu⁽³⁸¹⁾, pošteno su tome pripomogli i rasečkanost još povećali. Uz to su pojedini komadi Nemačke bili predati stranim vladarima. Tako je Nemačka bila ne samo nemoćna i bespomoćna, iznuravajući se u unutrašnjem razdoru, ne samo politički, vojnički i čak industrijski osuđena na beznačajnost, nego, što je još mnogo gore, Francuska i Rusija su po tradiciji stekle pravo na rasečkanje Nemačke, baš kao što su Francuska i Austrija prisvojile sebi pravo da bdiju nad tim da Italija ostane raskomadana. To je bilo ono tobožnje pravo koje je car Nikolaj ostvario 1850. kad je, najgrublje zabranjujući svaku samovlasnu promenu ustava, iznuđio uspostavljanje Bundestaga, tog izraza nemoći Nemačke.

Dakle, jedinstvo Nemačke moralo je biti izvojevano ne samo protiv vladara i drugih unutrašnjih neprijatelja, nego i protiv inostranstva. Ili pak — pomoću inostranstva. A kakva je u to vreme bila situacija u inostranstvu?

U Francuskoj je Louis Bonaparta iskoristio borbu između buržoazije i radničke klase da bi se pomoću seljaka popeo na predsedničku stolicu, a pomoću armije na carski presto. Ali novi, od armije na presto dovedeni car Napoleon u granicama Francuske od 1815 — to je bila nemoguća stvar. Ponovo rođeno Napoleonovo carstvo — to je značilo proširenje Francuske do Rajne, ostvarenje tradicionalnog sna francuskog šovinizma. No, Rajnu Napoleon nije mogao dobiti odmah; svaki pokušaj u tom pravcu imao bi za posledicu evropsku koaliciju protiv Francuske. Umesto toga, pružala se prilika da se uveća prestiž Francuske i da se armija pokrije novim lovorikama u jednom ratu, vođenom u sporazumu sa gotovo celom Evropom, protiv Rusije, koja je revolucionarni period Zapadne Evrope iskoristila da krišom okupira Dunavske kneževine i pripremi nov osvajajući rat protiv Turske. Engleska je sklopila savez sa Francuskom, Austrija je jednoj i drugoj bila naklonjena, samo je herojska Pruska ljubila rusku šibu, koja ju je još juče kažnjavala, i ostala je u rusofilskoj neutralnosti. Ali ni Engleska ni Francuska nisu želele ozbiljnu pobjedu nad protivnikom, i tako se rat završio vrlo blagim poniženjem Rusije i rusko-francuskim savezom protiv Austrije.*

* Krimski rat je bio jedna jedinstvena kolosalna komedija zablude, gde se kod svakog novog prizora pita: ko sad treba da bude prevaren? Ali komedija je stajala nebrojeno blago i dobar milion ljudskih života. Tek što je rat počeo, Austrija je umaršovala u Dunavske kneževine; Rusi su se povukli pred Austrijancima. Time je na ruskoj kopnenoj granici, dotle dok je Austrija ostajala neutralna, rat protiv

¹ Ovde je Engels upisao olovkom između redova: »Nemačka — Poljska«

Krimski rat učinio je Francusku vodećom silom Evrope, a avanturistu Napoleona najvećim čovekom dana, što, dabome, ne znači mnogo. Ali krimski rat nije Francuskoj doneo nikakvo teritorijalno uvećanje; zato je u svom krilu nosio novi rat, u kome je trebalo da Louis Napoleon ispuni svoj pravi poziv kao »uvećavalac imperije«^[382]. Taj novi rat bio je pripremljen već za vreme prvoga rata time što je Sardiniji bilo dopušteno da se priključi savezu zapadnih sila kao satelit carske Francuske i specijalno kao njena predstraža protiv Austrije; dalje, on je bio pripremljen prilikom zaključenja mira sporazumom Louis-a Napoleona sa Rusijom^[383], kojoj nije bilo ništa ugodnije nego kažnjavanje Austrije.

Louis Napoleon bio je sad idol evropske buržoazije. Ne samo zbog toga što je »spasao društvo« 2. decembra 1851^[384], kad je, doduše, uništio političku vladavinu buržoazije, ali samo zato da bi spasao njenu socijalnu vladavinu; ne samo zbog toga što je pokazao kako se opšte pravo glasa u povoljnim prilikama može pretvoriti u oruđe za ugnjetavanje masa; ne samo zbog toga što su pod njegovom vladavinom industrija i trgovina, a naročito špekulacija i berzanska igra doživele dotle neviden polet, nego pre svega zbog toga što je buržoazija u njemu videla prvog »velikog državnika«, koji je bio meso njenog mesa, kost njene kosti. On je bio skorojević kao i svaki pravi buržoa. »Namazon svim mastima«, karbonarski zaverenik^[385] u Italiji, artiljerijski oficir u Švajcarskoj, zaduženi otmeni lumpacius vagabundus i policijski volonter u Engleskoj^[386], ali uvek i svuda pretendent, on se

Turske bio onemogućen. No, Austrija se mogla pridobiti kao saveznik za rat na toj granici pod uslovom da se rat ozbiljno vodi radi uspostavljanja Poljske i trajnog pomeranja ruske zapadne granice. Tada bi morala da se pridruži Pruska, preko koje je Rusija sada sve uvozila; Rusija bi bila blokirana s kopna i s mora i morala bi brzo podleći. Ali to nije bila namera saveznika. Naprotiv, oni su bili srećni što su se sad oslobodili svake opasnosti jednog ozbiljnog rata. Palmerston je predložio da se ratište prenese na Krim — što je Rusija želela — a Louis Napoleon je vrlo rado na to pristao. Rat je tamo mogao da ostane samo još prividan rat, i tako su svi glavni učesnici bili zadovoljeni. Ali car Nikolaj uvrtre je sebi u glavu da tamo vodi ozbiljan rat a zaboravio je pri tom da ono što za prividan rat predstavlja najpovoljniji teren, za ozbiljan rat predstavlja najnepovoljniji. Snaga Rusije u defanzivi — ogromno prostranstvo njene retko naseljene, besputne i izvorima snabdevanja siromašne teritorije — okreće se pri svakom ruskom ofanzivnom ratu protiv same Rusije, i nigde više nego u pravcu Krima. Južnoruske stepe, koje su imale da budu grob napadača, postale su grob ruskih armija, koje je Nikolaj brutalnom i glupom bezobzirnošću jednu za drugom — najzad usred zime — gonio u Sevastopolj. I kad je poslednja, na brzinu prikupljena, jedva oskudno naoružana, mizerno snabdevena kolona izgubila na maršu dve trećine svoga sastava (čitavi bataljoni propali su u snežnoj vejavici), a ostatak nije bio u stanju da otera neprijatelja sa ruskog tla, tada se naduveni šupljoglavac Nikolaj bedno slomio i otrovao. Otada je rat postao ponovo prividan i doveo ubrzo do zaključenja mira.

avanturističkom prošlošću i moralnom kompromitovanošću u svim zemljama spremio za cara Francuza i upravljao sudbinom Evrope, kao što se uzorni buržoa, Amerikanac, sprema za milionara nizom poštenih i lažnih bankrotstava. Kao car potčinio je ne samo politiku kapitalističkom profitu i berzanskoj igri, nego je i samu politiku vodio sasvim po načelima berze i špekulisao »nacionalnim principom⁽³⁸⁷⁾«. Rascepanost Nemačke i Italije bila je neborivo osnovno pravo dotadašnje francuske politike; Louis Napoleon se odmah prihvatio toga da ovo osnovno pravo rasproda na parče za takozvane kompenzacije. Bio je spreman da ide na ruku Italiji i Nemačkoj u odstranjivanju rascepanosti, pod uslovom da mu Italija i Nemačka svaki korak ka nacionalnom jedinstvu plate ustupanjem teritorije. Time se ne samo zadovoljavao francuski šovinizam i carstvo postepeno dovodilo u granice od 1801⁽³⁸⁸⁾, nego se i Francuska ponovo predstavljala kao specifično prosvetljena i narodnooslobodilačka sila, a Louis Napoleon kao zaštitnik potlačenih nacija. I čitava prosvetljena i nacionalnom idejom ushićena buržoazija (jer je bila živo zainteresovana za odstranjene svih poslovnih zapreka sa svetskog tržišta) jednoglasno je klicala toj svetskoooslobodilačkoj prosvetljenosti.

Početak je učinjen u Italiji¹. Tu je od 1849. Austrija vladala neograničeno, a Austrija je tada bila grešni jarac cele Evrope. Mršavi rezultati krimskog rata nisu pripisivani neodlučnosti zapadnih sila, koje su htele samo prividan rat, nego neodlučnom držanju Austrije, za koje su najveću krivicu snosile same zapadne sile. Ali Rusiju je marš Austrijanaca na Prut — zahvalnost za rusku pomoć u Mađarskoj 1849 — toliko uvredio (mada je baš taj marš spasao Rusiju) da je s veseljem gledala svaki napad na Austriju. Pruska nije više uzimana u račun, i bila je već na pariskom mirovnom kongresu tretirana s nipodaštavanjem. I tako je rat za oslobođenje Italije »sve do Jadrana«, zakuvan uz sudelovanje Rusije preduzet u proleće 1859. i već u leto završen na Minču. Austrija nije bila izbačena iz Italije; Italija nije bila »oslobodena do Jadrana« i nije bila ujedinjena; Sardinija je uvećala teritoriju, ali je Francuska stekla Savoju i Nicu i time, prema Italiji, granicu od 1801⁽³⁸⁹⁾.

Ali time nisu bili zadovoljni Italijani. U Italiji je tada još prevladavala prava manufaktura, a krupna industrija bila je još u povojima. Radnička klasa još ni izdaleka nije bila sasvim eksproprisana i proletarizovana; u gradovima je još posedovala sopstvena sredstva za proizvodnju, a na selu je industrijski rad bio sporedno zanimanje sitnih seljaka — sopstvenika ili zakupaca zemlje. Stoga energija buržoazije još nije bila slomljena suprotnošću prema modernom klasno-svesnom proletarijatu. A pošto je u Italiji rascepanost postojala samo zbog austrijske tuđinske vladavine, pod čijom su zaštitom vladari rdavu upravu doveli do krajnjih granica, stajali su i krupno zemljo-

¹ Ovdje je Engels zapisao olovkom na margini: »Orsini«

posedničko plemstvo i gradska narodna masa na strani buržoazije kao zatočnika nacionalne nezavisnosti. Ali tudinska vladavina bila je 1859, osim u Veneciji, zbačena, njeno dalje mešanje u Italiji onemogućeno od strane Francuske i Rusije i niko se nje više nije bojao. A Italija je u Garibaldiju imala heroja antičkog karaktera, koji je mogao stvarati čuda i koji je stvarao čuda. Sa hiljadu dobrovoljaca srušio je celo Napuljsko kraljevstvo, faktički ujedinio Italiju, pokidao ceo veštački splet bonapartističke politike. Italija je bila slobodna i, u stvari, ujedinjena — ali ne spletkama Louis-a Napoleona nego revolucijom.

Posle italijanskog rata spoljna politika drugog francuskog carstva nije više ni za koga bila tajna. Pobjedioci velikog Napoleona trebalo je da budu kažnjeni — ali l'un après l'autre, jedan za drugim. Rusija i Austrija dobile su svoj deo, na redu je bila Pruska. A Pruska je bila prezrenija no ikad; njena politika za vreme italijanskog rata bila je kukavička i jadna, sasvim kao u vreme bazelskog mira 1795^[390]. S politikom »slobodnih ruku«^[391] ona je doterala dotle da je bila potpuno osamljena u Evropi, da su svi njeni veliki i mali susedi s veseljem očekivali prizor kako će Pruska obrati bostan, da su njene ruke bile slobodne još samo za jedno: da ustupe levu obalu Rajne Francuskoj.

Zaista, prvih godina posle 1859. vladalo je svuda, i nigde jače nego na samoj Rajni, uverenje da će leva obala Rajne neminovno pripasti Francuskoj. Ovo se nije baš želelo, ali se na to gledalo kao na neizbežnu sudbinu a — priznajemo istini za volju — nije se od toga baš mnogo strahovalo. Kod seljaka i sitne buržoazije ponovo su se probudila stara sećanja na francusko vreme, koje je stvarno donelo slobodu; što se tiče buržoazije, finansijska aristokratija, osobito u Kelnu, bila je već jako upetljana u prevare pariskog Crédit mobilier-a^[392] i drugih bonapartističkih kaišarskih kompanija i glasno je zahtevala aneksiju.*

Ali gubitak leve obale Rajne oslabio bi ne samo Prusku nego i Nemačku. A Nemačka je bila pocepanija no ikad. Austrija i Pruska otudile su se više no ikad zbog neutralnosti Pruske u italijanskom ratu, a žgadija malih vladara je upola bojažljivo, upola požudno pogledala ispod oka na Louis-a Napoleona kao protektora obnovljenog Rajnskog saveza^[393] — to je bila situacija zvanične Nemačke. I to u momentu kad su samo ujedinjene snage cele nacije mogle otkloniti opasnost rasparčavanja.

Ali kako ujediniti snage cele nacije? Pošto su pokušaji od 1848, koji su gotovo svi bili magloviti, propali, no baš svojom propašću raspršili mnogu maglu, otvarala su se tri puta.

* Da je ovo tada bilo opšte raspoloženje na Rajni, u to smo se Marx i ja dosta često uveravali na licu mesta. Industrijalci s leve obale Rajne pitali su me, između ostalog, kako će se njihova industrija osećati pod francuskom carinskom tarifom.

Prvi put bio je put stvarnog ujedinjenja uklanjanjem svih posebnih država dakle otvoreno revolucionaran put. Taj put je baš tada doveo u Italiji do cilja; savojska dinastija priključila se revoluciji i time zadobila krunu Italije. Ali za takav smeo čin bili su naši nemački Savojski, Hoencolerni, pa čak i njihovi najodvažniji Kavuri à la Bismarck, apsolutno nesposobni. Narod bi sve morao učiniti sam — a u ratu za levu obalu Rajne on bi zacelo bio u stanju da učini sve potrebno. Neizbežan uzmak Prusa preko Rajne pozicioni rat kod rajnskih tvrđava i u tom slučaju nesumnjiva izdaja južno-nemačkih vladara — to bi bilo dovoljno da razbukti nacionalni pokret pred kojim bi se čitavo gazdovanje dinasta raspršilo. A tada bi Louis Napoleon bio prvi koji bi vratio mač u korice. Drugo carstvo moglo je upotrebiti kao protivnika samo reakcionarne države, prema kojima se pojavljivalo kao nastavljajući francuske revolucije, kao oslobodilac naroda. Prema jednom narodu u revoluciji ono je bilo nemoćno; šta više, pobedonosna nemačka revolucija mogla je dati podstrek za obaranje celog francuskog carstva. To bi bio najpovoljniji slučaj; u najnepovoljnijem slučaju, ako bi dinasti zagospodarili pokretom, leva obala Rajne bila bi privremeno izgubljena u korist Francuske, aktivna ili pasivna izdaja dinasta razgolićena pred celim svetom i stvorena kritična situacija iz koje Nemačka ne bi imala drugog izlaza do revolucije, proterivanja svih vladara i uspostavljanja jedinstvene nemačke republike.

Prvi tadašnjem stanju stvari na taj put ujedinjenja Nemačke moglo se stupiti samo u slučaju ako bi Louis-Napoleon počeo rat zbog rajnske granice. Ali taj rat je izostao — iz razloga koje ćemo nešto dalje pomenuti. A time je i pitanje nacionalnog ujedinjenja prestalo da bude neodložno životno pitanje koje je moralo da bude rešeno od danas do sutra, ako se nije htela doživeti katastrofa. Nacija je neko vreme mogla da čeka.

Drugi put bio je ujedinjenje pod hegemonijom Austrije. Austrija je 1815. zadržala u celosti položaj kompaktno, zaokrugljene državne teritorije koji joj je bio nametnut napoleonskim ratovima. Svoje predašnje izolovane posede u južnoj Nemačkoj nije zahtevala nazad; zadovoljila se pripajanjem starih i novih područja koja su se mogla geografski i strateški prilagoditi preostalim jezgri monarhije. Odvajanje nemačke Austrije od ostale Nemačke, započeto zaštitnim carinama Josepha II, pojačano policijskim postupcima Franza I u Italiji i dovedeno raspadom Nemačkog carstva³⁹⁴⁾ i Rajnskim savezom do kulminacije, ostalo je na snazi i posle 1815. Metternich je ogradio svoju državu sa nemačke strane pravim kineskim zidom. Carine nisu puštale u nju materijalne, a cenzura duhovne proizvode Nemačke; najneverovatnije šikane oko pasoša ograničavale su lični saobraćaj na najnužniji minimum. Unutra je apsolutistička samovolja, koja čak ni u Nemačkoj nije imala sličnog primera, sprečavala svako pa i najneprimetnije političko kretanje. Tako je Austrija bila potpuno strana

čitavom buržoasko-liberalnom pokretu u Nemačkoj. Sa 1848. godinom pala je velikim delom bar duhovna pregrada; ali događaji te godine i njihove posledice nisu bili nimalo podesni da Austriju zbliže sa ostalom Nemačkom; naprotiv, Austrija je sve više i više insistirala na položaju nezavisne velike sile. I tako se dogodilo da niko — mada su austrijski vojnici u saveznom tvrđavama^[395] bili omiljeni, a pruski omraženi i ismevani, i mada je Austrija na celom, pretežno katoličkom, jugu i zapadu još uvek bila popularna i ugledna — nije ozbiljno mislio na ujedinjenje Nemačke pod hegemonijom Austrije, osim, možda, nekoliko vladara u malim i srednjim nemačkim državama.

Drukčije i nije moglo biti. Sama Austrija nije htela drukčije, uprkos tome što se potajno zanosila romantičnim snovima o imperiji. Austrijska carinska granica ostala je vremenom jedina pregrada unutar Nemačke, i utoliko se jače osećala. Politika nezavisne velike sile nije imala nikakvog smisla ako nije značila napuštanje nemačkih interesa u korist specifično austrijskih, dakle italijanskih, mađarskih itd. Kako pre tako i posle revolucije, Austrija je ostala najreakcionarnija, savremenim strujanjima najmanje zahvaćena država Nemačke, a uz to jedina preostala specifično katolička velika sila. Što je više posle-martovska vlada^[396] nastojala da uspostavi staro popovsko-jezuitsko gazdovanje, to je manje bila moguća njena hegemonija nad zemljom koja je u dve trećine protestantska. I najzad, ujedinjenje Nemačke pod Austrijom bilo je moguće samo razbijanjem Pruske. I mada to samo po sebi ne bi bila nikakva nesreća za Nemačku, ipak bi razbijanje Pruske od strane Austrije bilo isto toliko kobno koliko i razbijanje Austrije od strane Pruske pre predstojeće pobeđe revolucije u Rusiji (posle koje postaje suvišno, jer se tada Austrija, pošto je učinjena suvišnom, mora raspasti sama od sebe).

Ukratko, nemačko jedinstvo pod okriljem Austrije bilo je romantičan san i pokazalo se takvim kad su se nemački mali i srednji vladari 1863. godine sastali u Frankfurtu da bi austrijskog Franza Josepha proklamovali za nemačkog cara. Pruski kralj prosto nije došao, i carska komedija je bedno propala^[397].

Ostao je treći put: ujedinjenje pod pruskom hegemonijom. A taj put, jer se njime stvarno pošlo, vodi nas iz oblasti spekulacije na solidnije, iako prilično prljavo tle praktične »realne politike«^[398].

Od Friedricha II Pruska je gledala u Nemačkoj, kao i u Poljskoj samo područje osvajanja od koga treba uzeti šta se može, ali koje se mora, razume se po sebi, deliti s drugima. Ovo deljenje Nemačke sa inostranstvom — pre svega sa Francuskom — bio je »nemački poziv« Pruske posle 1740. »Je vais, je crois, jouer votre jeu; si les as me vient, nous partagerons« (»Ja verujem da ću igrati vašu igru; dobijem li asa, delićemo«) — bile su oproštajne reči Friedricha francuskom poslaniku¹ kad je polazio u svoj prvi rat^[399]. Verna tom »nemačkom

¹ Beaurau

pozivu«, Pruska je izdala Nemačku 1795. u bazelskom miru, pristala unapred (ugovor od 5. avgusta 1796), pošto je dobila obećanje da će njena teritorija biti uvećana, na ustupanje leve obale Rajne Francuskoj i stvarno je prilikom Generalnog zaključka deputacije Rajha, koji su diktirale Rusija i Francuska, inkasirala nagradu za izdaju Rajha⁽³⁹⁹⁾. Godine 1805. još jedanput je izdala svoje saveznike Rusiju i Austriju čim joj je Napoleon stavio u izgled Hanover — mamac koji je svakog puta zagrizla — ali se toliko zapetljala u svom vlastitom glupavom lukavstvu da je ipak zaratila s Napoleonom, i kod Jene dobila zasluženu kaznu⁽⁴⁰⁰⁾. Pod utiskom ovih udaraca hteo je Friedrich Wilhelm III, čak posle pobeđe 1813. i 1814. da se odrekne svih zapadnonemačkih spoljnih pozicija, da se ograniči na posedovanje severoistočne Nemačke i, slično Austriji, da se po mogućnosti povuče iz Nemačke — što bi celu zapadnu Nemačku pretvorilo u novi Rajnski savez pod ruskim ili francuskim protektoratom. Plan nije uspeo; Pruskoj su, sasvim protiv kraljeve volje, naturene Vestfalija i Rajnska provincija, a s njima i nov »nemački poziv«.

Sa aneksijama — izuzev kupovine pojedinih sitnih komada zemlje — bilo je za neko vreme svršeno. U unutrašnjosti se, malo-pomalo, staro junkersko-birokratsko gazdovanje ponovo rascvetalo; ustavna obećanja, data u ljutoj nevolji narodu, uporno su kršena. Ali uza sve to buržoazija se i u Pruskoj sve više uzdizala, jer bez industrije i trgovine ni nadmena pruska država nije ništa predstavljala. Polako, protiv volje, u homeopatskim dozama, morali su se činiti ekonomski ustupci buržoaziji. A sa jedne strane ti ustupci su obećavali da će podupreti »nemački poziv« Pruske: jer Pruska je da bi uklonila tuđe carinske granice između svoje dve polovine, pozvala susedne nemačke države na carinsko ujedinjenje. Tako je nastao Carinski savez, koji je do 1830. bio samo pusta želja (pristupio je samo Hesen-Darmštat), ali koji je zatim pri nešto bržem tempu političkog i ekonomskog kretanja, najveći deo unutrašnje Nemačke ekonomski prisajedinio Pruskoj⁽³²⁹⁾. Nepruske obalne zemlje ostale su van Carinskog saveza do posle 1848.

Carinski savez bio je veliki uspeh Pruske. Još je najsporednije bilo što je on značio pobeđu nad austrijskim uticajem. Osnovno je bilo što je privukao na stranu Pruske svu buržoaziju malih i srednjih država. Osim u Saksonskoj, ni u jednoj drugoj državi nije industrija bila ma i samo približno razvijena kao u Pruskoj, a to se nije imalo pripisati samo prirodnim i istorijskim uslovima, nego i većoj carinskoj oblasti i većem unutrašnjem tržištu. I što se više Carinski savez širio i primao male države u to unutrašnje tržište to više se mlada buržoazija ovih država navikavala da na Prusku gleda kao na svog ekonomskog, a jednog dana i političkog hegemonu. A kako su buržuji pevali, onako su profesori zviždali. Što su u Berlinu hegelovci filozofski konstruisali, tj. da je Pruska pozvana da stane na čelo Nemačke, to su u Hajdelbergu istorijski dokazali Schlosserovi učenici,

naročito Häusser i Gervinus. Pri tom se, prirodno, pretpostavljalo da će Pruska promeniti ceo svoj politički sistem, da će ispuniti zahteve ideologa buržoazije.*

Ali sve ovo nije se događalo iz osobite ljubavi za prusku državu, kao što je to bilo, recimo, kod italijanskih buržuja koji su akceptirali Pijemont kao vodeću državu, pošto se on otvoreno stavio na čelo nacionalnog ustavnog pokreta. Ne, to se događalo protiv volje, buržuji su uzimali Prusku kao najmanje zlo, jer je Austrija njih isključila sa svoga tržišta i jer je Pruska, upoređena s Austrijom, još uvek imala izvestan buržoaski karakter već zbog svog finansijskog tvrdičluka. Dve dobre institucije imala je Pruska kao prednost pred ostalim velikim državama: opštu vojnu obavezu i opšte obavezno školovanje. Uvela ih je u vreme očajne nužde, a u boljim danima bila se zadovoljila time da ih nemarnim provođenjem i namernim kvarenjem liši njihovog, u izvesnim okolnostima opasnog karaktera. Ali one su i dalje postojale na papiru, a to je Pruskoj davalo mogućnost da potencijalnu energiju koja drema u narodnoj masi razvije jednog dana do tog stepena koji bi drugde, pri istom broju stanovništva, bio nedostižan. Buržoazija se snalazila u obe institucije; lična obaveza služenja vojnog roka za »jednogodišnje«, dakle za buržoaske sinove, mogla se oko 1840. lako i prilično jevtino zaobići mitom, utoliko pre što se tada u samoj armiji malo polagalo na oficire landvera⁽⁴⁰¹⁾, regrutovane iz krugova trgovaca i industrijalaca. A što se tiče obaveznog školovanja, za buržoaziju je bilo od velike koristi što je u Pruskoj neosporno još postojao veći broj ljudi sa izvesnim elementarnim znanjem; taj broj je napretkom krupne industrije najzad postao čak nedovoljan.** Žalbe na to da su obe institucije¹ skupe, što je dolazilo do izražaja u visokim porezima, čule su se, uglavnom, kod sitne buržoazije; ojačala buržoazija izračunala je, međutim, da će ovi troškovi buduće velike sile, koji su doduše neprijatni, ali i neizbežni, biti obilno nadoknađeni povećanim profitima.

Ukratko, nemački buržuji nisu imali nikakvih iluzija o pruskoj ljubaznosti. Posle 1840. pruska hegemonija stekla je kod njih ugled samo zato i samo toliko koliko je pruska buržoazija, zbog svog bržeg ekonomskog razvoja, privredno i politički stala na čelo nemačke bur-

* »Rheinische Zeitung« od 1842. raspravljale su sa ovog stanovišta pitanje pruske hegemonije. Gervinus mi je već u leto 1843. rekao u Ostendeu: »Pruska mora stati na čelo Nemačke, a za to je potrebno tri stvari: Pruska mora dat ustav, mora dati slobodu štampe i mora prihvatiti spoljnu politiku koja ima određenu boju.«

** Još za vreme »Kulturkampf«-a⁽⁴⁰²⁾ žalili su mi se rajnski fabrikanti da ne mogu odlične radnike da unaprede za nadglednike zbog toga što nemaju dovoljno školskog znanja. A to naročito važi za katoličke krajeve.

¹ Ovde je Engels zapisao na margini: »srednje škole za buržoaziju«

žoazije, samo zato i samo toliko koliko su Rottocki i Welckeri staro-ustavnog Juga bili potisnuti u pozadinu od Camphausenâ, Hanse-mannâ i Mildeâ pruskog Severa, advokati i profesori od trgovaca i fabrikarata. I doista se kod pruskih liberala poslednjih godina pre 1848, naročito kod rajnskih, osećao sasvim drugi revolucionarni dah nego kod liberala iz malih država Juga^[403]. Tada su nastale dve najbolje političke narodne pesme posle 16. veka — pesma o gradonačelniku Tschechu i pesma o baronici Droste-Vischering^[404], nad drskošću kojih se danas, u starosti, zgražaju oni isti ljudi koji su ih 1846. veselo pevali:

Hatte je ein Mensch so 'n Pech
Wie der Bürgermeister Tschech,
Dass er diesen dicken Mann
Auf zwei Schritt nicht treffen kann!¹

Ali sve to trebalo je uskoro da se izmeni. Došla je februarska revolucija, i bečki martovski dani, i berlinska revolucija od 18. marta. Buržoazija je pobedila a da se nije ozbiljno ni borila; ozbiljnu borbu, kad je do nje došlo, ona čak nije ni htela. Jer buržoazija, koja je još nedavno koketovala sa socijalizmom i komunizmom onog doba (naročito na Rajni), odjedanput je opazila da je odgajila ne samo pojedine radnike, nego radničku *klasu*, proletarijat, koji je, doduše, još napola obuzet snom, ali se ipak postepeno budi, i koji je, po svojoj najdubljoj prirodi, revolucionaran. A taj proletarijat, koji je svuda izvojevao pobedu za buržoaziju, postavljao je već, naročito u Francuskoj, zahteve koji su bili nespojivi sa opstankom celog buržoaskog poretka; u Parizu je došlo do prve strahovite borbe između obe klase 23. juna 1848; posle četvorodnevne bitke proletarijat je podlegao. Otada je masa buržoazije u celoj Evropi stala na stranu reakcije, povezala se s apsolutističkim birokratima, feudalcima i popovima — koje je pomoću radnika tek bila oborila — protiv neprijatelja društva, to jest protiv tih istih radnika.

U Pruskoj se to dogodilo u toj formi da je buržoazija ostavila na cedilu svoje sopstvene izabrane predstavnike i s prikrivenim ili otvorenim veseljem posmatrala kad ih je vlada, u novembru 1848. rasterala. Junkersko-birokratska vlada koja se otada desetak godina šepurila u Pruskoj, morala je, doduše, upravljati u ustavnoj formi, ali se za ovo svetila sistemom sitnih, dotada i u samoj Pruskoj nečuvenih šikaniranja i maltretiranja, pod kojim nije niko patio više od buržoazije^[405]. Ali ona se skrušeno povukla u sebe, ponizno je primala kišu udaraca kao kaznu za svoje nekadašnje revolucionarne prohteve i sad je malo-pomalo učila misliti ono što je kasnije izrekla: ipak smo džukele!

¹ Ima l' iko takav peh kao birgermajster Tschech, koji toga debeljaka promaši na dva koraka!

Onda je došlo regentstvo. Da bi dokazao svoju vernost kralju, Manteuffel je prestolonaslednika, sadašnjeg cara¹, okružio špijunima upravo tako kao sada Puttkamer redakciju lista »Sozialdemokrat«. Kad je prestolonaslednik postao regent, Manteuffel je, prirodno, dobio nogom u tur, i počela je nova era⁽⁴⁰⁶⁾. To je bila samo promena dekoracije. Princ-regent je blagoizvoleo dopustiti buržujima da opet budu liberalni. Buržuji su sa zadovoljstvom koristili to dopuštenje, ali su uobražavali da su sad oni gospodari situacije, da pruska država mora igrati kako oni sviraju. A to nikako nije bila namera u »merodavnim krugovima«, kako glasi stil reptilske štampe. Reorganizacija armije trebalo je da bude cena koju će liberalni buržuji platiti za novu eru. Vlada je ovim samo zahtevala sprovođenje opšte vojne obaveze do onog stepena koji je bio uobičajen oko 1816. Sa stanovišta liberalne opozicije, protiv toga nije se moglo reći apsolutno ništa što ne bi bilo u žestokoj opreci s njenim sopstvenim frazama o hegemoniji i nemačkom pozivu Pruske. Međutim, liberalna opozicija vezala je svoj pristanak za uslov da zakonski rok službe traje maksimalno dve godine. Samo po sebi, to je bilo sasvim racionalno, ali se postavljalo pitanje da li se taj uslov može iznuditi, da li je liberalna buržoazija zemlje spremna da se za taj uslov založi do krajnjih granica — životom i imanjem. Vlada je čvrsto stajala na roku od tri godine, poslanički dom na roku od dve godine; izbio je konflikt⁽⁴⁰⁷⁾. A s konfliktom u vojnom pitanju spoljna politika postala je opet odlučujuća, pa i za unutrašnju.

Videli smo kako je Pruska svojim držanjem u krimskom i italijanskom ratu izgubila i poslednji ostatak ugleda. Za ovu bednu politiku moglo se naći delimično opravdanje u rdavom stanju armije. Budući da se već pre 1848. bez pristanka staleža nisu mogli namećati novi porezi niti uzimati zajmovi, a sazivati staleže za tu svrhu nije se htelo, nikad nije bilo dovoljno novaca za armiju, i ova je od beskrajnog škrtarenja potpuno propala. Duh parade i drila, ukorenjen pod Friedrichom Wilhelmom III, dotukao ju je potpuno. Koliko se bespomoćna pokazala ta paradna armija 1848. na danskim bojištima, može se pročitati kod grofa Waldersee-a. Mobilizacija 1850. bila je potpun fijasko; nedostajalo je svega, a ono čega je bilo, većim delom nije ništa vredelo⁽³¹³⁾. Doduše, tome je sad bilo doskočeno votiranjem kredita od strane domova; armija se trгла iz javašluka, ratna služba potisla je, bar velikim delom, paradnu službu. Ali jačina armije bila je još uvek ista kao 1820, dok su sve ostale velike sile, naročito Francuska od koje je baš sada pretela opasnost, svoje trupe znatno povećale. Pri tom je u Pruskoj postojala opšta vojna obaveza; svaki Prus je na papiru bio vojnik, i dok je stanovništvo poraslo od 10¹/₂ miliona (1817) na 17³/₄ miliona (1858), kadrovi armije nisu bili dovoljni da prime i obuču više od trećine za vojsku sposobnih muš-

¹ Wilhelma I

karaca. Vlada je sad zahtevala pojačanje armije koje je gotovo tačno odgovaralo prirastu stanovništva posle 1817. Ali oni isti liberalni poslanici koji su bez prestanka tražili od vlade da stane na čelo Nemačke, da čuva prestiž Nemačke u odnosu na inostranstvo, da ponovo uspostavi njen ugled među nacijama, ti isti ljudi tvrdili su i cenjali se i nisu hteli da odobre ništa — osim na bazi dvogodišnjeg vojnog roka. A da li su imali snage da svoju volju, na kojoj su tako tvrdokorno insistirali, i sprovedu? Da li je iza njih stajao narod, ili makar samo buržoazija, spreman da pređe u napad?

Naprotiv. Buržoazija je klicala njihovim govorničkim borbama protiv Bismarcka, a u stvarnosti je organizovala pokret koji je, iako nesvesno, faktički bio uperen protiv politike većine u pruskom poslaničkom domu. Zahvati Danske u holštajnski ustav, pokušaji nasilne dinastije u Šlezvigu razgnevili su nemačkog buržuja⁽⁴⁰⁸⁾. Da bude šikaniran od velikih država, na to je bio navikao; ali da prima udarce nogom od male Danske, to je raspalilo njegovu srdžbu. Bila je obrazovana Nacionalna unija⁽⁴⁰⁹⁾; njenu snagu sačinjavala je buržoazija upravo malih država. A Nacionalna unija, skroz-naskroz liberalna, zahtevala je, pre svega, nacionalno ujedinjenje pod vodstvom Pruske, po mogućnosti liberalne Pruske, ali u slučaju nužde Pruske, pa ma kakva ona bila. Nacionalna unija je pre svega zahtevala da se najzad krene napred, da se na svetskom tržištu likvidira bedan položaj Nemaca kao ljudi drugog reda, da Danska bude kažnjena, da se u Šlezvig-Holštajnu velikim silama pokažu zubi. A pri tom je zahtev za pruskim vodstvom bio sad oslobođen svih nejasnoća i fantazija koje su ga do 1850. još obavijale. Znalo se sasvim tačno da on znači izbacivanje Austrije iz Nemačke i faktičko uklanjanje suverenosti malih država, i da se ni jedno ni drugo ne može postići bez građanskog rata i bez podele Nemačke. Ali od građanskog rata više se nije strahovalo, a podela je predstavljala samo konačan rezultat austrijske carinske blokade. Industrija i trgovina Nemačke bile su se razvile do takve visine, mreža trgovačkih kuća razapeta po svetskom tržištu postala je toliko široka i gusta da se pocepanost na male države kod kuće i bespravnost i nezaštićenost u inostranstvu nisu duže mogle trpeti. I dok je najjača politička organizacija koju je buržoazija ikad imala izglasala ovo faktičko nepoverenje berlinskim poslanicima, ovi su se i dalje cenjali oko vojnog roka!

Takva je bila situacija kad se Bismarck spremao da aktivno zahvati u spoljnu politiku.

Bismarck je Louis-Napoleon preveden iz francuskog avanturističkog pretendenta na carsku krunu u pruskog krautjunkera i člana nemačkog studentskog udruženja. Baš kao i Louis-Napoleon, Bismarck je čovek velikog praktičnog uma i velike lukavosti, prepreden, rođen poslovan čovek koji bi se pod drugim okolnostima mogao na njujorškoj berzi takmičiti sa Vanderbiltima i Jay Gouldima, a koji je i svoje privatne poslove umeo lepo da posvršava. Ali sa ovim raz-

vijenim umom u oblasti praktičnog života često je spojena odgovarajuća ograničenost vidika, a u tome Bismarck nadmašuje svog francuskog preteču. Jer ovaj je svoje »napoleonske ideje«⁽⁴¹⁰⁾ za vreme svojih skitanja ipak sam smislio — one su tome i odgovarale — dok kod Bismarcka, kako ćemo videti, nikad nije bilo ni traga neke sopstvene političke ideje, nego je on samo kombinovao gotove ideje drugih. Ali upravo ova borniranost bila je njegova sreća. Bez nje on ne bi nikad mogao da celu svetsku istoriju predstavi sebi sa specifično pruskog aspekta; kad bi njegov sasvim pruski pogled na svet imao rupicu kroz koju prodire svetlost dana, on bi posumnjao u celu svoju misiju, i njegovoj slavi došao bi kraj. Dabome, kad je svoju posebnu misiju, propisanu spolja, izvršio na svoj način, tada više nije umeo dalje; videćemo kakve je skokove morao činiti zbog apsolutnog pomanjkanja racionalnih ideja i nesposobnosti da shvati istorijsku situaciju koju je sam stvorio.

Ako je Louis-Napoleon svojom prošlošću bio naviknut na to da prilikom izbora sredstava vodi malo računa o raznim obzirima, Bismarck je iz istorije pruske politike, naročito politike takozvanog velikog izbornog kneza¹ i Friedricha II, naučio da postupa još neskrupuloznije, pri čemu je mogao da zadrži uzvišenu svest da u tome ostaje veran otadžbinskoj tradiciji. Njegov poslovni um učio ga je da potisne svoje junkerske prohteve onde gde je to moralo da bude; kad se činilo da to više nije potrebno, oni su se opet jasno ispoljili. To je, razume se, bio znak dekadence. Njegov politički metod bio je metod člana studentskog udruženja; burleskno-verbalno tumačenje pivskih regula, kojim se ovi studenti izvlače u krčmi svog kora, primenjivao je u poslaničkom domu bez ikakvog ustručavanja, na pruski ustav; sve novotarije koje je uveo u diplomatiju uzete su od članova studentskog udruženja. Ali ako je Louis-Napoleon u odlučnim momentima često bivao nesiguran, kao prilikom državnog udara 1851, kad ga je Morny zaista morao silom naterati da započetu stvar dovrši, ili kao u predvečerje rata 1870, kad mu je nesigurnost pokvarila celu situaciju, Bismarcku se mora priznati da mu se to nikada nije dogodilo. Snaga volje nije ga nikad ostavljala na cedilu; mnogo češće pretvarala se u otvorenu brutalnost. I u tome je, u prvom redu, tajna njegovih uspeha. U Nemačkoj su sve vladajuće klase, junckeri kao i buržoazija, do te mere izgubile i poslednji ostatak energije, u »obrazovanoj« Nemačkoj je bezvoljnost do te mere ušla u običaj da je jedini čovek među njima koji još ima neku volju baš zbog toga postao njihov najveći čovek i tiranin nad svima njima, pred kojim oni, protiv svog vlastitog uverenja i savesti, kako to sami vele, drage volje »skaču preko štapa«. Razume se, u »neobrazovanoj« Nemačkoj nije se još doteralo tako daleko; radni narod je pokazao da ima svoju volju s kojom ni Bismarckova jaka volja ne može da izade na kraj.

¹ Friedricha Wilhelma

Briljantna karijera ležala je pred našim junckerom iz Stare Marke, samo ako je imao smelosti i pameti da stupi u akciju. Zar nije Louis-Napoleon postao idol buržoazije baš time što je rasterao njen parlament, ali povećao njene profite? I zar Bismarck nije imao onaj isti poslovni talent kome su se buržuji toliko divili kod lažnog Napoleona? Zar njega nije nešto vuklo njegovom Bleichröderu, kao Louis-Napoleona njegovom Fouldu? Zar 1864. nije u Nemačkoj postojala protivrečnost između buržoaskih predstavnika u poslaničkom domu, koji su hteli da iskamče skraćenje vojnog roka, i buržuja van doma u Nacionalnoj uniji, koji su po svaku cenu hteli nacionalna dela, dela za koja je potrebna vojska? Potpuno slična protivrečnost postojala je 1851. u Francuskoj između buržuja u skupštini, koji su hteli da obuzdaju vlast predsednika republike, i buržuja van skupštine, koji su hteli mir i jaku vladu, mir po svaku cenu — a tu protivrečnost rešio je Louis-Napoleon time što je rasterao parlamentske bukače i masi buržoazije doneo mir. Zar situacija u Nemačkoj nije bila još povoljnija za smelu akciju? Zar buržoazija nije izliferovala gotov plan reorganizacije i zar nije glasno zahtevala energičnog pruskog državnika koji bi izveo njen plan, isključio Austriju iz Nemačke i ujedinio male države pod pruskom hegemonijom? A ako se pri tom s pruskim ustavom moralo postupati ponešto grubo, ako su ideolozi u domu i van doma morali, kao što su zaslužili, da budu gurnuti u stranu, zar se nije moglo, kao što je učinio Louis Bonaparte, upotrebiti kao oslonac opšte pravo glasa? Šta je moglo biti demokratskije od uvođenja opšteg prava glasa? Zar Louis-Napoleon nije dokazao njegovu potpunu bezopasnost — ako se njime ispravno postupa? I zar baš to opšte pravo glasa nije pružalo mogućnost da se apeluje na široke narodne mase, da se malo koketuje sa novonastalim socijalnim pokretom ako se buržoazija pokaže uporna?

Bismarck je stupio u akciju. Trebalo je ponoviti državni udar Louis-Napoleona, opipljivo objasniti nemačkoj buržoaziji stvarne odnose snaga, silom raspršiti njene liberalne iluzije, a sprovesti njene nacionalne zahteve, koji su se poklapali s pruskim željama. Povod za akciju dao je najpre Šlezvig-Holštajn. Teren spoljne politike bio je pripremljen. Ruski car¹ bio je pridobijen pandurskim uslugama koje mu je 1863. učinio Bismarck protiv poljskih ustanika⁽⁴¹¹⁾; Louis-Napoleon bio je takođe obrađen i mogao je svoju ravnodušnost, pa čak i svoje potajno pomaganje Bismarckovih planova, opravdati svojim omiljenim »nacionalnim principom«; u Engleskoj je premijer bio Palmerston, koji je maloga lorda Johna Russella stavio u inostrane poslove samo zato da bi se ovaj učinio tamo smešnim. A Austrija je, što se tiče hegemonije u Nemačkoj, bila konkurent Pruske, i upravo u ovoj prilici nije smela dopustiti da je Pruska pretekene baš zato što

¹ Aleksandar II

se, kao pandur cara Nikolaja, 1850. i 1851. ponela u Šlezvig-Holštajnu u stvari još gore od same Pruske^[412]. Situacija je, dakle, bila izvanredno povoljna. Ma koliko da je Bismarck mrzeo Austriju i ma koliko da je Austrija želela iskaliti svoj bes na Pruskoj, njima nije posle smrti Frederika VII Danskog ostalo ništa drugo nego da zajednički — uz prečutnu rusku i francusku dozvolu — preduzmu korake protiv Danske. Uspeh je bio unapred osiguran ako Evropa ostane neutralna; to se i dogodilo; vojvodstva su bila osvojena i mirovnim ugovorom ustupljena^[413].

Pruska je u tom ratu imala i sporedan cilj: da svoju armiju, obučavanu od 1850. po novim principima, a 1860. reorganizovanu i povećanu, iskuša pred neprijateljem. Armija se pokazala dobra preko svakog očekivanja, i to u najrazličitijim ratnim situacijama. Da je puška iglenjača daleko efikasnija od nabojnjače i da su je vojnici umeli ispravno upotrebljavati, pokazala je borba kod Lengbija u Jitlandu, gde je 80 Prusa, postavljenih iza jedne živice, brzom paljbom nateralo u bekstvo triput veći broj Danaca. Istovremeno je bilo prilike da se vidi kako su Austrijanci iz italijanskog rata i iz francuskog načina borbe izvukli samo tu pouku da pucanje ne vredi ništa, da pravi vojnik mora odbiti neprijatelja bajonetom, i to se dobro upamtilo, jer se neka povoljnija neprijateljska taktika pred cevima ostraguša nije mogla ni poželeti. A da bi se Austrijancima omogućilo da se u to što pre uvere in praksi, vojvodstva su prilikom sklapanja mira stavljena pod zajednički suverenitet Austrije i Pruske, stvoreno je, dakle, sasvim provizorno stanje, koje je moralo dovesti do neprestanih sukoba, pa je tako bilo sasvim u vlasti Bismarcka u kom momentu će neki takav sukob iskoristiti za svoj veliki potez protiv Austrije. S obzirom na to da je tradicija pruske politike da se povoljna situacija »bezobzirno iskorišćava do krajnjih granica«, kako to kaže gospodin von Sybel, bilo je po sebi razumljivo što je pod izgovorom oslobodenja Nemaca od danskog ugnjetavanja oko 200 000 Danaca iz severnog Šlezviga usput anektirano Nemačkoj. Kratkih rukava ostao je kandidat malih država i nemačke buržoazije na šlezvig-holštajnski presto — vojvoda od Augustenburga.

Tako je Bismarck u vojvodstvima izvršio volju nemačke buržoazije protiv njene volje. Oterao je Dance, prkosio inostranstvu, a inostranstvo se nije maklo. A sa vojvodstvima, tek oslobođenim, postupalo se kao sa osvojenom zemljom; za njihovu volju nije se uopšte pitalo, nego su ona bez ikakva okolišenja privremeno podeljena između Austrije i Pruske. Pruska je ponovo postala velika sila, nije više bila peti točak na evropskim kolima; nacionalne želje buržoazije bile su na najboljem putu da se ispune, ali izabrani put nije bio liberalni put buržoazije. Pruski konflikt oko vojske trajao je, dakle, i dalje, i čak postajao sve nerešljiviji. Morao se napraviti uvod u drugi čin Bismarckove velike akcije.

Danski rat je ispunio deo nacionalnih želja. Šlezvig-Holštajn je bio »oslobođen«, varšavski i londonski protokol, u kojima su velike sile zapečatile poniženje Nemačke pred Danskom^[414], bili su počepani i bačeni pred noge velikim silama a da one nisu ni pisnule. Austrija i Pruska su opet bile složne, njihove trupe pobedile su naporedo, i nijedan vladar nije više mislio na to da dirne u nemačku teritoriju. Rajnski prohtevi Louis-Napoleona, koji su dotada potiskivani u pozadinu zbog zauzetosti na drugom mestu (italijanska revolucija, poljski ustanak, danske komplikacije, najzad ekspedicija u Meksiko^[415]) nisu više imali izgleda na ispunjenje. Dakle, za jednog konzervativnog pruskog državnika bio je međunarodni položaj takav da se bolji nije mogao pozeleti. Ali Bismarck nije nikada do 1871, a u to vreme pogotovo, bio konzervativan, a nemačka buržoazija nije niukoliko bila zadovoljna.

Nemačka buržoazija kretala se, kao i pre, u poznatoj protivrečnosti. S jedne strane, ona je zahtevala političku vlast isključivo za sebe, to jest za vladu izabranu iz redova liberalne većine u poslaničkom domu; takva vlada imala bi da vodi desetogodišnju borbu protiv starog sistema, predstavljenog u kruni, dok njena nova vlast ne bi bila definitivno priznata; dakle, deset godina unutrašnjeg slabljenja. A, s druge strane, ona je zahtevala revolucionarni preobražaj Nemačke, koji se mogao izvršiti samo silom, dakle samo faktičnom diktaturom. A pri tom je buržoazija od 1848. uzastopno, u svakom odlučnom momentu, dokazivala da nema ni trunke potrebne energije da bi sprovela bilo jedno bilo drugo, a kamoli oboje. U politici postoje samo dve odlučujuće snage: organizovana državna sila, armija, i neorganizovana elementarna sila narodnih masa. Buržoazija se odlučila još 1848. da apeluje na mase; ona se njih bojala još više nego apsolutizma. A armija joj uopšte nije stajala na raspolaganju. Ali je zato stajala na raspolaganju Bismarcku.

Bismarck je u još nerešenom ustavnom konfliktu najžešće pobijao parlamentarne zahteve buržoazije. Ali on je goreo od želje da sprovede njene nacionalne zahteve; ta oni su se poklapali s najskrivenijim željama pruske politike. Ako bi sad još jedanput izvršio volju buržoazije protiv njene volje, ako bi ostvario ujedinjenje Nemačke onako kako ga je formulisala buržoazija, konflikt bi nestao sam od sebe i Bismarck bi morao postati idol buržoazije isto onako kao i njegov uzor Louis-Napoleon.

Buržoazija mu je pokazala cilj, Louis-Napoleon put ka cilju; Bismarcku je samo ostalo — izvođenje.

Da bi Pruska došla na čelo Nemačke, trebalo je ne samo Austriju silom isterati iz Nemačkog saveza^[175], nego potčiniti i male države. Takav slavan rat^[416] Nemaca protiv Nemaca bio je u pruskoj politici odvajkada glavno sredstvo teritorijalnog širenja; od toga nije zazirao nijedan valjani Prus. Isto tako ni drugo glavno sredstvo nije moglo nikoga dovesti u nedoumicu: savez sa inostranstvom protiv Nemaca.

Sentimentalnog ruskog cara Aleksandra Bismarck je imao u džepu. Louis-Napoleon nije nikad potcenjivao pijemontski poziv Pruske u Nemačkoj i bio je potpuno spreman da sa Bismarckom napravi mali posao. Ako je ono što mu je bilo potrebno mogao dobiti mirnim putem, u formi kompenzacija, on je tome davao prvenstvo. A, osim toga, njemu nije bila potrebna čitava leva obala Rajne odjednom; ako mu se bude davalo parče po parče, po jedan komad za svaki novi uspeh Pruske, to će biti manje upadljivo, a ipak će voditi cilju. Jer u očima francuskih šovena jedna kvadratna milja na Rajni vredela je koliko cela Savoja i Nica. Sa Louis-Napoleonom se, dakle, pregovaralo, izdejsvovala se njegova dozvola za uvećanje Pruske i za jedan Severnonemački savez^[177]. Da mu je za ovo bio ponuđen komad nemačke teritorije na Rajni, to je nesumnjivo¹; u pregovorima sa Govoneom Bismarck je govorio o Rajnskoj Bavarskoj i o Rajnskom Hesenu^[177]. Doduše, on je to kasnije poricao. Ali diplomat, naročito pruski, ima svoje nazore o granicama unutar kojih ima pravo ili čak dužnost da istini učini malo nasilje. Istina je žensko i, po junkerskom shvatanju, ona to, u stvari, i voli. Louis-Napoleon nije bio takva budala da bi dozvolio uvećanje Pruske, a da mu Pruska ne obeća kompenzaciju: pre bi Bleichröder pozajmio novac bez kamata. Ali on nije dovoljno poznao svoje Pruse, i na kraju je ipak bio prevaren. Jednom reći, pošto je Louis-Napoleon bio uspokojen uveravanjima, sklopljen je savez sa Italijom radi zadavanja »udarca u srce«.

Filistri raznih zemalja duboko su negodovali zbog ovog izraza. Sasvim neopravdano. A la guerre comme à la guerre². Izraz dokazuje samo to da je Bismarck nemački gradanski rat 1866.^[118] smatrao onim što je taj rat i bio, to jest *revolucijom*, i da je bio spreman da tu revoluciju izvrši revolucionarnim sredstvima. I to je učinio. Njegov postupak prema Bundestagu bio je revolucionaran. Umesto da se pokori ustavnoj odluci saveznih vlasti, on je njih optužio za kršenje saveznog ugovora — prazan izgovor! — razbio je Savez, proklamovao novi ustav (sa Rajhstagom koji se bira na osnovu revolucionarnog opšteg prava glasa), i, najzad, isterao Bundestag iz Frankfurta^[119]. U Gornjoj Šleskoj formirao je mađarsku legiju pod komandom Klapke, generala iz revolucije, i drugim oficirima iz revolucije, čije je ljudstvo, mađarski prebezi i ratni zarobljenici, trebalo da ratuje protiv svog vlastitog legitimnog vrhovnog komandanta³. Posle osvojenja Češke Bismarck je izdao proglaš »Stanovništvu slavne Kraljevine Češke«^[120] čiji se sadržaj takođe grubo kosio sa tradicijama legitimiteta. Mirovnim ugovorom oduzeo je za Prusku sve posede tri legitimna nemačka savezna vladara i jednog slobodnog grada^[176], a da ovo isterivanje vladara, koji nisu bili ništa manje »po milosti bož-

¹ Ovde je Engels zapisao olovkom na margini: »podela — linija duž Majne« (vidi u ovom tomu napomenu 425) — ² Rat je rat — ³ Ovde je Engels zapisao olovkom na margini: »Zakletva!«

joj« od pruskog kralja, nije nimalo opteretilo njegovu hrišćansku legitimističku savest. Ukratko, to je bila potpuna revolucija izvršena revolucionarnim sredstvima. Mi smo, razume se, poslednji koji ćemo nu ovo prebaciti. Mi mu prebacujemo, naprotiv, što nije bio dovoljno revolucionaran, što je bio samo pruski revolucionar odozgo, što je jednu celu revoluciju počeo u situaciji u kojoj je mogao da izvrši samo pola revolucije, što se, kad je već pošao putem aneksija, zadovoljio sa četiri traljave male države.

Ali odmah posle toga docupkao je mali Napoleon i zatražio svoju nagradu. On je za vreme rata mogao da uzme na Rajni što god je hteo; nije samo teren bio obnažen, obnažene su bile i tvrđave. Oklevao je; očekivao je dugotrajan rat koji će iscrpiti obe strane — a kad tamo, došli su ovi brzi udarci, savladivanje Austrije za osam dana. Tražio je najpre ono što je Bismarck generalu Govoneu označio kao moguću teritoriju kompenzacije — Rajnsku Bavarsku i Rajnski Hesen sa Majncom. Ali to sad Bismarck više nije mogao dati, čak da je i hteo. Ogromni ratni uspesi nametnuli su mu nove obaveze. U momentu kad se Pruska nametala za zaštitnika Nemačke, ona nije mogla da proda inostranstvu ključ srednje Rajne, Majnc. Bismarck je odbio. Louis-Napoleon je bio spreman da se pogada; zahtevao je samo još Luksemburg, Landau, Sarlui i sarbrikenški ugljeni basen. Ali ni to Bismarck nije više mogao da ustupi, utoliko manje što se ovde zahtevala i pruska teritorija. Zašto Louis-Napoleon nije ovo sam dograbio, u pravo vreme, kad su Prusi bili vezani u Češkoj? Ukratko, od kompenzacija Francuskoj nije bilo ništa. Da je to značilo docniji rat sa Francuskom, to je Bismarck znao. Ali to je on upravo i hteo.

Prilikom zaključenja mira Pruska se ovog puta nije koristila povoljnom situacijom onako bezobzirno kako je inače, u sreći, običavala. I zato je imala dovoljno razloga. Saksonska i Hesen-Darmštat bili su uvučeni u novi Severnonemački savez i već zbog toga pošteđeni. Sa Bavarskom, Virtembergom i Badenom moralo se postupati obazrivo, jer se Bismarck spremao da s njima sklopi tajne ofanzivne i defanzivne saveze. A Austrija — zar joj Bismarck nije učinio uslugu time što je presekao tradicionalne veze koje su je vezivale za Nemačku i Italiju? Nije li joj tek sada pribavio nezavisan položaj velike sile za kojom je tako dugo čeznula? Nije li on, u stvari, znao bolje od same Austrije šta njoj treba kad ju je pobedio u Češkoj! Zar nije Austrija, pri ispravnom postupanju, morala uvideti da su geografski položaj i povezanost obe zemlje činile pruski ujedinjenu Nemačku njenim nužnim i prirodnim saveznikom?

Tako se dogodilo da se Pruska, prvi put otkako postoji, mogla okružiti oreolom velikodušnosti, jer je »kobasicom gadala šunke«.

Na češkim bojnim poljima nije bila potučena samo Austrija — potučena je bila i nemačka buržoazija. Njoj je Bismarck pokazao da zna bolje nego ona sama šta je za nju probitačno. Na nastavljanje konflikta od strane poslaničkog doma nije se moglo ni misliti. Libe-

ralne pretenzije buržoazije bile su zadugo sahranjene, ali su se zato njeni nacionalni zahtevi iz dana u dan sve više ispunjavali. Sa brziom i tačnošću kojima se i sama divila, Bismarck je izvodio njen nacionalni program. I pošto joj je njenu mlitavost, odsustvo svake energije, a time i njenu totalnu nesposobnost za sprovođenje njenog sopstvenog programa opipljivo pokazao in corpore vili, na njenom sopstvenom bezvrednom telu, Bismarck je i prema njoj igrao ulogu velikodušnog čoveka i zamolio od faktički razoružanog doma indemnitet zbog protivustavne konfliktne vlade. Do suza ganuti, sada već potpuno bezazleni naprednjaci, odobrili su ga⁴²¹.

Uprkos tome buržoazija je bila opomenuta na to da je i ona pobedena kod Kenigreca⁴²². Ustav Severnonemačkog saveza bio je skrojen po šablonu pruskog ustava, koji je kroz konflikt dobio autentično tumačenje. Uskraćivanje poreza bilo je zabranjeno. Saveznog kancelara i njegove ministre imenovao je pruski kralj nezavisno od bilo kakve parlamentarne većine. Konfliktom obezbeđena nezavisnost armije od parlamenta zadržana je i prema Rajhstagu. Ali zato su članovi toga Rajhstaga imali uzvišenu svest da su izabrani opštim pravom glasa. Na tu činjenicu opominjao ih je, i to neugodno, pogled na dva socijalista¹ koja su sedela među njima. Prvi put pojavili su se socijalistički poslanici, predstavnici proletarijata, u jednom parlamentarnom telu. To je bio koban znak.

Sve ovo nije isprva imalo značenja. Sad je trebalo da se novo državno jedinstvo, bar Severa, izgradi i iskoristi u interesu buržoazije, a time i južnonemačka buržoazija primami u novi Savez. Savezni ustav je ekonomski najvažnije odnose izuzeo iz zakonodavstva posebnih država i njihovo regulisanje preneo na Savez: zajedničko građansko pravo i slobodu kretanja po celoj teritoriji Saveza, zavičajnost, zakonodavstvo o industriji, trgovini, carinama, plovidbi, kovanju novca, merama i težinama, železnicama, vodenim putevima, pošti i telegrafu, patentima, bankama, čitavu spoljnu politiku, konzulate, trgovinsku zaštitu u inostranstvu, zdravstvenu policiju, krivično pravo, sudski postupak itd. Većina tih predmeta bila je brzo i, uzevši u celini, na liberalan način uređena zakonima. I tako su napokon — napokon! — bile odstranjene najgore nevolje partikularizma, one koje su, s jedne strane, zatvarale put kapitalističkom razvoju, a, s druge — vlastoljubivim prohtevima Pruske. Ali to nije bilo dostignuće od svetsko-istorijskog značaja, kao što su trubili buržuji koji su sad postajali šoviniisti, nego vrlo, vrlo kasna i nesavršena imitacija onoga što je francuska revolucija učinila još sedamdeset godina ranije i što su sve druge kulturne države davno uvele. Umesto da se hvale, trebalo je da se stide što je »visokokulturna« Nemačka u toj stvari bila poslednja.

Za čitavo vreme trajanja Severnonemačkog saveza Bismarck je buržoaziji spremno izlazio u susret u privrednoj oblasti, a i prili-

¹ August Bebel i Wilhelm Liebknecht

kom raspravljanja pitanja parlamentarnih kompetencija pokazivao je gvozdenu pesnicu samo u svilenj rukavici. To je bio njegov najbolji period; čovek je mogao ponekad posumnjati u njegovu specifično prusku borniranost, u njegovu nesposobnost da shvati da u svetskoj istoriji ima još drugih i jačih sila nego što su armije i na njih oslonjene diplomatske intrige.

Da je mir s Austrijom nosio u krilu rat s Francuskom, to je Bismarck ne samo znao nego i hteo. Taj rat upravo je imao da bude sredstvo za dovršenje prusko-nemačkog Rajha, koji je Bismarcku diktirala nemačka buržoazija.* Pokušaji da se Carinski parlament^[424] postepeno pretvori u Rajhstag i da se tako južne države malo po malo privuku u Severni savez nisu uspeli zbog glasnog pokliča južnonemačkih delegata: »Nikakvog proširenja kompetencija!« Raspoloženje nedavno na bojištu poraženih vlada nije bilo povoljnije. Samo nov, opipljiv dokaz da je Pruska nadmoćnija od njih, ali i dovoljno moćna da ih štiti — dakle samo jedan nov, opštenemački rat — mogao je ubrzati moment kapitulacije. A i granica duž reke Majne^[425], pošto je potajno između Bismarcka i Louis-Napoleona bila ranije dogovorena, izgledala je posle pobeđe nametnuta Prusima od strane Napoleona; ujedinjenje s južnom Nemačkom bilo je, dakle, povreda prava na rasepkavanje Nemačke, koje je Francuzima ovog puta bilo formalno priznato, bio je, dakle, razlog za rat.

Louis-Napoleon je morao u međuvremenu tražiti ne bi li negde na nemačkoj granici našao komad zemlje koji bi uzeo kao kompenzaciju za Sadovu. Prilikom obrazovanja Severnonemačkog saveza Luksemburg je bio isključen; prema tome, nalazio se sada u personalnoj uniji s Holandijom, ali je inače bio potpuno nezavisna država. Pri tom je bio pofrancužen otprilike isto onoliko koliko i Elzas i kudi-kamo je više naginjao Francuskoj nego jako omrznutoj Pruskoj.

Luksemburg je ubedljiv primer za to šta je politička mizerija Nemačke, od srednjeg veka naovamo, učinila od nemačko-francuskih pograničnih zemalja, i to tim ubedljiviji što je Luxemburg do 1866. nominalno pripadao Nemačkoj. On je do 1830. bio sastavljen od dva dela, francuskog i nemačkog, ali je i nemački deo već rano stajao pod uticajem nadmoćnije francuske kulture. Luksemburški nemački carevi^[426] bili su po jeziku i po obrazovanju Francuzi. Posle inkorporacije u burgundske zemlje (1440) Luksemburg je ostao, kao i ostala

* Još pre austrijskog rata, interpelisan od ministra jedne srednje države zbog svoje demagoške nemačke politike, Bismarck je odgovorio da će uprkos svim frazama Austriju izbaciti iz Nemačke i razbiti savez. »I vi mislite da će srednje države to mirno posmatrati?« — »Vi, srednje države nećete učiniti ništa!« — »A šta će biti od Nemaca?« — »Odveću ih tada u Pariz i tamo ujediniti.« (To je u Parizu ispri-povedao pre austrijskog rata pomenuti državnik jedne srednje države, a za vreme toga rata objavila u listu »The Manchester Guardian«^[423] gđa Crawford, njegov pariski dopisnik.)

Nizozemska, samo u nominalnoj vezi s Nemačkom; na tome nije ništa izmenilo ni njegovo primanje u Nemački savez 1815. Posle 1830. francuski deo i uz to lep komad nemačkog dela pripali su Belgiji. Ali i u još preostalom delu nemačkog Luksemburga ostalo je sve po francuskom: sudovi, nadležstva, skupština — svuda se raspravljalo na francuskom, svi javni i privatni akti i sve poslovne knjige bili su pisani na francuskom, u svim srednjim školama nastava je bila na francuskom jeziku, govor obrazovanih ljudi bio je i ostao francuski — prirodno, francuski koji je bio pod jakim uticajem nemačkog izgovora. Ukratko u Luksemburgu su se govorila dva jezika: rajnsko-franački pučki dijalekt i francuski jezik, ali je visokonemački ostao strani jezik. Pruski garnizon glavnog grada je sve ovo pre pogoršavao nego poboljšavao. To je dosta sramno za Nemačku, ali je istinito. A ovo dobrovoljno pofrancuženje Luksemburga baca pravu svetlost na slične procese u Elzasu i u nemačkoj Lotaringiji.

Kralju Holandije¹, suverenom vojvodi Luksemburga, bio je gotov novac i te kako potreban, i on se pokazao spreman da vojvodstvo proda Louis-Napoleonu. Luksemburžani bi svakako odobrili svoje inkorporisanje u Francusku — to dokazuje njihovo držanje u ratu 1870. S gledišta međunarodnog prava, Pruska nije mogla ništa prigovoriti, jer je ona sama izdejstvovala isključenje Luksemburga iz Nemačke. Njene trupe nalazile su se u glavnom gradu kao savezni garnizon jedne nemačke savezne tvrđave; čim je Luksemburg prestao da bude savezna tvrđava, one više nisu imale nikakvih prava u njemu. Ali zašto nisu otišle kući, zašto Bismarck nije mogao da pristane na aneksiju?

Naprostu zato što su se sad ispoljile protivrečnosti u koje se bio zapetljao. Pre 1866. Nemačka je za Prusku bila još čista aneksiona oblast, područje koje se moralo deliti sa inostranstvom. Posle 1866. Nemačka je postala *područje pod pruskom zaštitom* koje je trebalo braniti od inostranih kandži. Istina, iz pruskih obzira bili su čitavi komadi Nemačke isključeni iz novoosnovane takozvane Nemačke. Ali pravo nemačke nacije na njeno celokupno područje nametalo je sada pruskoj kruni dužnost da spreči inkorporisanje ovih delova starog saveznog područja u strane države, da im za budućnost rezerviše priključenje novoj prusko-nemačkoj državi. Zbog toga se Italija zaustavila na granici Tirola^[427], zbog toga Luksemburg nije sad smeo da pređe Louis-Napoleonu. Stvarno revolucionarna vlada mogla je to otvoreno objaviti. Ali to nije mogao učiniti kraljevsko-pruski revolucionar, kome je najzad uspelo da Nemačku pretvori u Metternichov »geografski pojam.^[428]« S gledišta međunarodnog prava, on se sam stavio u protivpravni položaj i mogao je sebi da pomogne jedino primenjujući na međunarodno pravo svoje omiljeno interpretiranje u stilu članova studentskog udruženja.

¹ Wilhelm III

Što zbog toga nije bio direktno ismejan, ima da zahvali samo tome što Louis-Napoleon u proleće 1867. još nikako nije bio spreman za jedan veliki rat. Na londonskoj konferenciji postignut je sporazum. Prusi su evakuisali Luksemburg: tvrđava je bila porušena, vojvodstvo proglašeno neutralnim⁽⁴²⁹⁾. Rat je bio opet odgođen.

Louis-Napoleon nije mogao da se s tim pomiri. Protiv uvećanja pruske moći on ne bi imao ništa čim bi dobio odgovarajuće kompenzacije na Rajni. Hteo je da se zadovolji s malim; i od toga je još popustio, ali nije dobio baš ništa, bio je potpuno prevaren. A bonapartističko carstvo u Francuskoj moglo je da postoji samo ako je postepeno pomeralo granicu prema Rajni i ako je Francuska — u stvarnosti ili bar u fantaziji — ostajala arbitar Evrope. Pomeranje granice nije uspeo, položaj arbitra bio je već ugrožen, bonapartistička štampa je glasno zahtevala revanš za Sadovu — ako je Louis-Napoleon hteo da sačuva presto, morao je ostati veran svojoj ulozi i uzeti silom ono što, uprkos svim učinjenim uslugama, nije dobio milom.

Sa obe strane, dakle, užurbane pripreme za rat, diplomatske i vojne. A desila se i ova diplomatska zgoda.

Španija je tražila jednog kandidata za presto. U martu (1869) doznaje Benedetti, francuski poslanik u Berlinu, da se pronose glasovi o kandidaturi princa Leopolda Hohenzollerna; on dobija nalog iz Pariza da ovo proveri. Državni podsekretar von Thile daje časnu reč da pruska vlada ništa o tome ne zna. Prilikom jednog odlaska u Pariz Benedetti doznaje carevo mišljenje: »Ova kandidatura je u suštini antinacionalna, zemlja na nju ne može pristati, ona se mora sprečiti.«

Uzgređ rečeno, Louis-Napoleon je ovde pokazao da je već stajao jako rdavo. Zar je, u stvari, moglo biti lepše »osvete za Sadovu« nego pruski princ na kraljevskom prestolu u Španiji, neprijatnosti koje bi otud neminovno dolazile, zapetljavanje Pruske u španske unutrašnje stranačke odnose, možda čak i rat, poraz kepečke pruske flote i, u svakom slučaju, Pruska pred Evropom dovedena u najgroteskniiji položaj. Ali taj prizor Louis-Bonaparte više nije mogao sebi da dozvoli. Njegov kredit bio je već toliko poljuljan da se morao držati tradicionalnog stanovišta: nemački knez na španskom prestolu stavio bi Francusku između dve vatre, i zato se na tom prestolu ne može da trpi — stanovište koje je posle 1830. bilo naivno.

Benedetti je, dakle, potražio Bismarcka da bi dobio dalja razjašnjenja i da bi mu objasnio stanovište Francuske (11. maja 1869). Od Bismarcka nije doznao baš ništa određeno. Ali je zato Bismarck doznao od njega ono što je hteo da dozna: da isticanje Leopoldove kandidature znači momentani rat sa Francuskom. Time je Bismarcku ostavljeno na volju da otvori branu ratu kad se njemu svidi.

Stvarno, Leopoldova kandidatura ponovo iskršava u julu 1870. i odmah dovodi do rata, ma koliko se Louis-Napoleon tome odupirao. On je video ne samo to da je pao u klopku. Znao je takođe da se radi

o njegovom carstvu i imao je malo poverenja u istinoljublje svoje bonapartističke Schwefelbande^[308] koja ga je uveravala da je sve spremno, sve do poslednjeg dugmeta na vojničkim dokolenicama, a još manje poverenja u njenu vojničku i administrativnu sposobnost. Ali logične konsekvence njegove sopstvene prošlosti terale su ga u propast; baš njegovo oklevanje ubrzalo je njegov slom.

Bismarck je, naprotiv, bio ne samo vojnički potpuno spreman za borbu, nego je ovog puta faktički imao za sobom narod, koji je kroz sve obostrane diplomatske laži video samo činjenicu: ovde se radi o ratu ne samo za Rajnu, nego i za nacionalni opstanak. Rezerve i landver hrlili su pod zastavu — prvi put posle 1813. — opet dragovoljno i orni za borbu. Svejedno kako je do svega toga došlo, svejedno koji je deo dvehiljadegodišnjeg nacionalnog nasleđa Bismarck na svoju ruku obećao ili nije obećao Louis-Napoleonu: inostranstvu je trebalo jednom zauvek utuviti da ono ne može da se meša u unutrašnje nemačke stvari i da Nemačka nije pozvana da podupire klimavi presto Louis-Napoleona ustupanjem nemačke teritorije. A pred ovim poletom nacije iščezle su sve klasne razlike, rasplinule su se sve težnje južnonemačkih dvorova za Rajnskim savezom, svi pokušaji restauracije najurenih vladara.

Obe strane ogledale su se za savezima. Louis-Napoleon imao je pouzdano uza se Austriju i Dansku, a prilično pouzdano Italiju. Bismarck je imao Rusiju. Ali Austrija, kao i uvek, nije bila spremna, nije mogla pre 2. septembra aktivno intervenisati — a 2. septembra Louis-Napoleon je bio ratni zarobljenik Nemaca. Rusija je obavestila Austriju da će je napasti čim Austrija napadne Prusku. U Italiji, pak, svetila se Louis-Napoleonu njegova politika sedenja na dve stolice. On je hteo da utre put nacionalnom jedinstvu, ali je pri tom hteo da zaštitu papu od tog istog nacionalnog jedinstva; držao je Rim pod okupacijom trupama koje su mu sad bile potrebne kod kuće, a koje ipak nije mogao da povuče ako se Italija ne obaveže da će respektovati Rim i papu kao suverena, a to je opet sprečilo Italiju da mu pritekne upomoć. Najzad, Danska je dobila naređenje od Rusije da bude mirna.

Ali presudnije od svih diplomatskih pregovora delovali su na lokalizovanje rata brzi udarci nemačkog oružja od Špiherna i Verta^[430] do Sedana^[220]. Armija Louis-Napoleona podlegla je u svakoj borbi i na kraju je tri četvrtine njenog sastava palo u ropstvo i pošlo za Nemačku. To nije bila krivica vojnika, koji su se dosta hrabro tukli, već krivica vođa i administracije. Ali kad se, kao što je učinio Napoleon, imperija stvara pomoću bande protuva, kad se imperija održava 18 godina samo time što se Francuska daje na eksploatisanje toj istoj bandi, kad se na sva odlučujuća mesta u državi postavljaju ljudi te bande, a na sva podređena mesta njihovi pomagači, onda ne valja preduzimati borbu na život i smrt ako se ne želi ostati na cedilu. Za manje od 5 nedelja srušila se cela zgrada carstva, kojoj se evropski filistar divio godinama; revolucija od 4. septembra^[431] samo je uklonila

ruševine; a Bismarck, koji je pošao u rat da osnuje malonemačko carstvo, osvanuo je jednog lepog jutra kao osnivač francuske republike.

Prema proklamaciji samog Bismarcka, rat se nije vodio protiv francuskog naroda, nego protiv Louis-Napoleona. Njegovim padom otpao je, dakle, svaki razlog za rat. To je verovala i — inače ne toliko naivna — vlada od 4. septembra, i bila je vrlo začuđena kad se Bismarck iznenada pokazao kao pruski juncker.

Niko na svetu ne mrzi Francuze toliko koliko pruski junckeri. Jer ne samo da je juncker, do tada slobodan od plaćanja poreza, morao mnogo da pretrpi za vreme kažnjavanja kome su ga podvrgli Francuzi. 1806-1813, kažnjavanja koje je sam na sebe navukao svojom naduvenošću; bezbožni Francuzi su, što je kudikamo gore, svojom zločinačkom revolucijom toliko pomutili mozgove da je staro junkersko gospodstvo najvećim delom bilo sahranjeno čak u staroj Pruskoj, da su jadni junckeri za ostatke toga gospodstva iz godine u godinu morali voditi tešku borbu i da je velik deo njih već pao na nivo bednog parazitskog plemstva. Za ovo se Francuskoj trebalo osvetiti i to su izveli oficiri junckeri u armiji pod Bismarckovim rukovodstvom. Bili su sastavljeni spiskovi francuskih ratnih kontribucija u Pruskoj i prema njima su razrezivani ratni nameti koji su se imali udariti na pojedine gradove i departmane — ali, prirodno, uzimajući u obzir mnogo veće bogatstvo Francuske. Rekvirirane su životne namirnice, furaža, odeća, obuća itd., sa demonstrativnom bezobzirnošću. Jednom predsedniku opštine u Ardenima, koji je izjavio da ne može prikupiti i dostaviti ono što se traži, udareno je prosto-naprostu 25 batina; pariska vlada je objavila zvanične dokaze o tome. Frantireri, koji su postupali tačno po Pravilu službe pruskog landšturma^[432] od 1813 kao da su ga brže-bolje naučili, streljani su bez milosrđa gde god su bili uhvaćeni. Istinite su i anegdote o zidnim satovima koji su slati kući; i sama »Kölnische Zeitung« pisala je o tome. Samo ti zidni satovi nisu bili, po pruskim pojmovima, ukradeni, nego nđdeni kao dobro bez gospodara u napuštenim letnjakovcima oko Pariza i anektirani za mile i drage u domovini. I tako su se junckeri pod Bismarckovim rukovodstvom pobrinuli za to da je, uprkos besprekornom držanju i ljudstva i velikog dela oficira, specifično pruski karakter ratovanja bio sačuvan i Francuzima utuvljen u glavu, ali su zato i Francuzi čitavu armiju činili odgovornom za sitničave pakosti junckera.

Pa ipak je ovim junckerima palo u deo da francuskom narodu odaju počast kojoj nema ravne u čitavoj dosadašnjoj istoriji. Kad su svi pokušaji deblokade oko Pariza propali, kad su sve francuske armije bile odbačene, kad je propao poslednji veliki ofanzivni udar Bourbakija na komunikacionu liniju Nemaca, kad je celokupna evropska diplomatija prepustila Francusku njenoj sudbini ne maknuvši ni prstom, izgledneli Pariz morao je naposljetku kapitulirati^[433]. I jače su zakucala junkerska srca kad su najzad mogli da trijumfujući uđu u bezbožno gnezdo i da se do mile volje osvete pariskim arhirebelima, do mile

volje — što im 1814. nije dopustio ruski car Aleksandar, a 1815. Wellington; sad su mogli da kažnjavaju žarište i domovinu revolucije kako god su hteli.

Pariz je kapitulirao i platio 200 miliona ratnog nameta; forovi su bili predati Prusima; garnizon je pred pobednicima položio oružje i predao svoju laku artiljeriju; topovima sa bederna skinute su lafete; sva ona sredstva otpora koja su pripadala državi bila su, jedno po jedno, predavana — ali pravi branioci Pariza, Nacionalna garda, pariski narod pod oružjem, ostali su netaknuti, od njih nije niko smeo tražiti da predaju oružje, svoje puške, svoje topove*. A da bi ceo svet saznao da se pobedonosna nemačka armija sa respektom zaustavila pred naoružanim narodom Pariza, pobednici nisu ušli u Pariz, nego su se zadovoljili time što su smeli da na tri dana okupiraju Jelisejska polja — javni park! — svuda naokolo štićeni, čuvani i blokirani od vojničkih straža Parižana! Nijedan nemački vojnik nije stupio nogom u parisku Gradsku većnicu, nijedan nije hodao bulevarima, a nekoliko njih koji su bili pušteni da u Luvru gledaju umetničko blago morali su za to tražiti dozvolu; to je bilo kršenje kapitulacije. Francuska je bila poražena, Pariz izgladnjen, ali narod Pariza je svojom slavnom prošlošću obezbedio sebi toliki respekt da se nijedan pobednik nije usudio da traži od njega da se razoruža, nijedan nije imao smelosti da ga potraži kod kuće i da ulice, bojište tolikih revolucija, oskrnavi trijumfalnim ulaskom. To je bilo kao da novopečeni nemački car¹ skida šešir pred živim revolucionarima Pariza, kao nekad njegov brat pred mrtvim martovskim borcima Berlina^[434], i kao da čitava nemačka armija stoji iza njega držeći pušku na pozdrav.

Ali to je bila i jedina žrtva koju je Bismarck morao sebi da nametne. Pod izgovorom da u Francuskoj nema vlade koja bi s njim mogla zaključiti mir — što je 4. septembra bilo isto toliko istinito i isto toliko lažno koliko i 20. januara — on je svoje uspehe čisto pruski iskoristio do poslednje kapi, i tek kad je Francuska bila potpuno savladana, izjavio je da je spreman na mir. U mirovnom ugovoru bio je opet, na dobri staropruski način, »povoljan položaj bezobzirno iskorišćen«. Bila je iznudena ne samo nečuvena suma od 5 milijardi ratne odštete, nego su i dve pokrajine, Elzas i Nemačka Lotaringija, sa Mecom i Strasburom, otrgnute od Francuske i inkorporisane Nemačkoj^[435]. Ovom aneksijom istupio je Bismarck prvi put kao nezavisan političar koji više ne izvodi na svoj način neki program koji mu je propisan spolja,

* To su bili oni topovi Nacionalne garde — kao takvi nisu pripadali državi i baš zbog toga nisu bili predati Prusima — za koje je Thiers 18. marta 1871. dao naređenje da se ukradu Parižanima i time dao povod za ustanak iz koga je proizašla Komuna.

¹ Wilhelm I

nego proizvode svoga sopstvenog mozga pretvara u delo i time čini svoju prvu kolosalnu pogrešku. . .¹

Elzas je Francuska osvojila uglavnom u tridesetogodišnjem ratu. Time je Richelieu napustio solidno načelo Henrija IV:

«Španski jezik neka pripada Špancu, nemački — Nemcu, ali ono gde se govori francuski ide meni»;

on se oslonio na načelo prirodne rajnske granice, istorijske granice stare Galije. To je bila ludost; ali Nemački Rajh, koji je obuhvatao francuska jezička područja Lotaringije, Belgije i čak Franš-Kontea, nije imao pravo da Francuskoj prebacuje aneksiju zemalja u kojima se govori nemački. Iako je Louis XIV godine 1681. prigrabio Strasbur usred mira, pomoću frankofilske stranke u gradu^[436], Pruskoj nimalo ne pristaje da zbog toga negoduje, pošto je 1796. nad slobodnim gradom Rajha Nirnbergom, iako je nije pozvala nikakva pruska stranka, izvršila isto takvo nasilje, mada bez uspeha*.

Lotaringiju je Austrija bečkim mirom 1735. prodala Francuskoj^[438], a 1766. Francuska ju je definitivno uzela u posed. Već vekovima ona je samo nominalno pripadala Nemačkom Rajhu, njene vojvode bili su u svakom pogledu Francuzi i nalazili su se gotovo uvek u savezu sa Francuskom.

U Vogeziima je do francuske revolucije postojalo mnoštvo malih dinasta, koji su se u odnosu na Nemačku ponašali kao neposredni

* Louis-u XIV se prebacuje da je svoje chambres de réunion^[437] usred najdublje mira nahuškao na nemačke teritorije koje mu nisu pripadale. Nešto tako ne mogu za Pruse reći ni najveći zlobnici. Naprotiv. Pošto su 1795. direktno kršeći ustav Rajha, sklopili separatan mir s Francuskom^[390] i pošto su svoje male susede iza demarkacione linije — isto takve otpadnike kakvi su bili i sami — okupili oko sebe u prvi Severnonemački savez, oni su iskoristili težak položaj južnonemačkih staleža (koji su tada bili nastavili da ratuju zajedno sa Austrijom) za pokušaje aneksije u Franačkoj. Osnovali su u Ansbahu i Bajrojt (koji su tada bili pruski) komore ujedinenja po ugledu na Louis-a XIV i istakli pretenzije na niz susednih teritorija, potkrepljene takvim argumentima prema kojima su Louis-evi argumenti bili više nego ubedljivi. I kad su se zatim Nemci, pretrpevši poraz, povukli, a Francuzi ušli u Franačku, spasioci Prusi okupirali su teritoriju Nirnberga, uključivši i predgrada, sve do gradskog zida i iznudili od prestrašenih nirnberških malograđana ugovor (2. septembra 1796) kojim se grad potčinjava pruskoj vlasti pod uslovom da se nikad unutar zidova ne puste Jevreji. Ali odmah posle toga prešao je nadvojvoda Karl u ofanzivu, potukao Francuze kod Vircburga 3. i 4. septembra 1796, zbog čega se izjalovio ovaj pokušaj da se Nirnberžanima utera u glavu nemački poziv Pruske.

¹ Odavde pa sve do pasusa koji počinje rečima: «Bismarck je bio na cilju», nedostaju odgovarajuće strane Engelsovog rukopisa. Deo koga tamo nema donosimo prema tekstu objavljenom u časopisu «Die Neue Zeit».

članovi Rajha podređeni samo caru i Rajhstagu, ali su u odnosu na Francusku priznavali njen suverenitet; iz ovog dvojnog položaja oni su izvlačili korist, a ako je Nemački Rajh ovo trpeo umesto da gospodu dinaste pozove na polaganje računa, onda nije smeo da se žali kad je Francuska, na osnovu svoga suvereniteta, stanovnike ovih teritorija uzela u zaštitu od proteranih dinasta.

U celini uzevši, ova nemačka teritorija nije do revolucije bila gotovo nimalo pofrancuzena. Nemački jezik ostao je jezik škola i kancelarija, bar u unutrašnjem saobraćaju Elzasa. Francuska vlada favorizovala je nemačke provincije koje, posle dugogodišnjeg ratnog pustošenja, sada, od početka 18. veka naovamo, nisu više videle neprijatelja na svojoj zemlji. Nemački Rajh, rastrzan većitim unutrašnjim ratovima, nije zaista bio podesan da primami Elzašane na povratak u maternje krilo; oni su bar imali mir i spokojstvo, znali su na čemu su, i tako su se filistri, koji su davali ton, dobro snalazili u nedokučivim putevima božjim. Uostalom, njihova sudbina nije bila bez primera; tā i Holštajnci su bili pod tudinskom danskom vlašću.

Onda je došla francuska revolucija. Ono čemu se Elzas i Lotaringija nisu nikad mogli nadati od Nemačke, poklonila im je Francuska. Feudalni okovi bili su razbijeni. Zavisani seljak, kmet, postao je slobodan čovek, u mnogo slučajeva slobodan sopstvenik svoje kuće i polja. Vladavina patricija i esnafske privilegije u gradovima iščezle su. Plemstvo je bilo razjurenjeno. A u oblastima malih knezova i vojvoda seljaci su sledili primeru suseda, isterali su dinaste, vladine komore i plemstvo i proglašili se slobodnim francuskim građanima. Ni u jednom delu Francuske nije se narod sa više oduševljenja priključio revoluciji nego upravo u onome gde se govorilo nemački. A kad je Nemački Rajh čak objavio rat revoluciji, kad su Nemci ne samo još uvek poslušno nosili svoje lance, nego su uz to dozvolili da budu upotrebljeni za to da Francuzima ponovo nametnu staro ropstvo, a elzaškim seljacima tek razjurenene feudalne gospodare, tada je sa nemstvom Elzašana i Lotarinžana bilo svršeno, tad su oni naučili da mrze i preziru Nemce, tada je u Strasburu ispevana Marseljeza, koju su komponovali i najpre pevali Elzašani, tada su Nemci u Francuskoj, uprkos jeziku i prošlosti, na stotinama bojišta, u borbi za revoluciju, srasli s pravim Francuzima u jedan narod.

Zar nije velika revolucija učinila isto čudo sa Flamancima Denkerka, Keltima Bretanje, Talijanima Korzike? Pa ako kukamo zbog toga što se to dogodilo i Nemcima, zar smo zaboravili celu svoju istoriju koja je to učinila mogućim? Zar smo zaboravili da je cela leva obala Rajne, koja je u revoluciji učestvovala ipak samo pasivno, bila frankofilska kad su Nemci 1814. tamo ponovo ušli, da je ostala frankofilska do 1848, kad je revolucija rehabilitovala Nemce u očima Rajnlandana; da Heineovo oduševljenje Francuzima i čak njegov bonapartizam nisu bili ništa drugo nego odjek opšteg narodnog raspoloženja levo od Rajne?

Kad su 1814. umaršovali saveznici, naišli su upravo u Elzasu i Nemačkoj Lotaringiji na najodlučnije neprijateljstvo, na najžešći otpor u samom narodu, jer tamo su ljudi osećali opasnost da će opet morati da postanu Nemci. A ipak se u to vreme onde govorilo još gotovo samo nemački. A kad je prošla opasnost otkidanja od Francuske, kad je nemačko-romantične šovene prošla želja za aneksijom, tada se uvidelo da je potrebno sve tešnje jezično srastanje s Francuskom i tada je počelo onakvo isto pofrancuzivanje škola kakvo su i Luksemburžani dobrovoljno vršili kod sebe. No, ipak je taj proces preobrazavanja išao vrlo sporo; tek sadašnja generacija buržoazije je stvarna pofrancuzena, dok seljaci i radnici govore nemački. Stvari stoje otprilike kao u Luksemburgu: književni nemački jezik (izuzevši delimično propovedaonice) potisnut je od francuskog, ali nemački pučki dijalekt izgubio je teren samo na jezičkoj granici i upotrebljava se u običnom govoru mnogo više nego u većini krajeva Nemačke.

To je zemlja koju su Bismarck i pruski junkeri, oslanjajući se na oživljavanje šovinističke romantike (koja je, kako se čini, neodvojiva od svih nemačkih pitanja), preduzeli da ponovo učine nemačkom. Hteti učiniti nemačkim zavičaj Marseljeze, Strasbur — to je bila isto takva besmislica kao hteti Nicu, domovinu Garibaldija, učiniti francuskom. Ali u Nici je Louis-Napoleon ipak održao forme pristojnosti i dozvolio da se o aneksiji glasa — i manevar je uspeo. Apstrahujući to da su Prusi iz vrlo jakih razloga zazirali od takvih revolucionarnih mera — još nikad se nije dogodilo da je narodna masa bilo gde zahtevala aneksiju Pruskoj — znalo se i odveć dobro da baš ovde stanovništvo jednodušnije pristaje uz Francusku nego pravi Francuzi. I tako je akt nasilja izvršen prosto silom. On je bio deo osvete francuskoj revoluciji; otrgnut je jedan od onih komada koje je upravo revolucija bila stopila s Francuskom u jednu celinu.

Vojnički je aneksija svakako imala jednu svrhu. Sa Mecom i Strasburom Nemačka dobija odbrambeni front ogromne jakosti. Dok su Belgija i Švajcarska neutralne, francuski masovni napad ne može da otpočne nigde drugde do na uskom potezu između Meca i Vogeza; uz to Koblenc, Mec, Strazbur i Majnc čine najjači i najveći tvrđavni četvorougao na svetu. Ali i ovaj tvrđavni četvorougao, kao i onaj austrijski u Lombardiji⁽⁴³⁹⁾, leži jednom polovinom u neprijateljskoj zemlji i predstavlja tamo kule za ugnjetavanje stanovništva. I ne samo to: da bi se on usavršio, moralo se zahvatiti preko nemačkog jezičkog područja, moralo se anektirati četvrt miliona pravih Francuza.

Dakle, velika strategijska korist je jedina tačka koja može da opravda aneksiju. A da li je ova dobit ma u kakvoj srazmeri sa štetom koja otud proizlazi?

Kakvu je veliku moralnu štetu sebi naneo mladi Nemački Rajh kad je brutalno silu otvoreno i bez uvijanja proglasio svojim osnovnim načelom — to pruski junker ne uočava. Naprotiv, njemu su potrebni nepokorni, silom na uzdi držani podanici, oni su dokaz uvećane pruske

moći; u suštini, on drukčijih podanika nikad i nije imao. Ali on je morao uočavati političke posledice aneksije. A te su bile jasne kao dan. Još pre nego što je aneksija postala pravosnažna, Marx je glasno na nju upozorio svet u cirkularnom pismu Internationale: »*Aneksija Elzasa i Lotaringije čini Rusiju arbitrom Evrope.*«⁽⁴⁴⁰⁾ I sa tribine Rajhstaga socijal-demokrati su to dosta često ponavljali, dok istinu tih reči nije naposletku priznao sam Bismarck u govoru pred Rajhstagom 6. februara 1888. svojim cviljenjem pred svemoćnim carem, gospodarom rata i mira⁽⁴⁴¹⁾.

Bilo je jasno kao sunce: time što su se od Francuske otkidale dve njene upravo fanatički patriotske provincije, ona se bacala u naručje svakome ko joj je stavljao u izgled njihovo vraćanje, stvarao se od nje večiti neprijatelj. Dabome, Bismarck, koji u tom pogledu dostojno i savesno predstavlja nemačkog filistra, zahteva od Francuza da se oni ne samo državnopravno nego i moralno odreknu Elzasa i Lotaringije, da se oni upravo raduju tome što su ta dva komada revolucionarne Francuske »vraćena staroj otadžbini«, za koju oni prosto neće da znaju. Ali Francuzi to, na žalost, ne čine, baš kao što nisu činili ni Nemci za vreme napoleonskih ratova kad se nisu moralno odricali leve obale Rajne uprkos tome što ni ova nije tada nimalo čeznula za njima. Dokle god Elzašani i Lotarinžani zahtevaju vraćanje Francuskoj, Francuska će težiti, i moraće težiti, za njihovim ponovnim zadobijanjem i tražiti sredstva kojima će to postići, dakle, između ostalog, i saveznike. A prirodni saveznik protiv Nemačke je Rusija.

Ako se obe najveće i najjače nacije zapadnog kontinenta međusobno neutrališu neprijateljstvom, ako između njih leži čak večita jabuka razdora i podstiče ih na međusobnu borbu, onda koristi od tog ima — samo Rusija, koja time dobija utoliko slobodnije ruke; Nemačka može utoliko manje sprečavati Rusiju u njenim osvajačkim prohtevima ukoliko više Rusija može da računa na безусловnu pomoć Francuske. A zar nije Bismarck stavio Francusku u takav položaj da mora prosjačiti savez sa Rusijom, da mora rado prepustiti Rusima Carigrad ako joj Rusija obeća njene izgubljene provincije? Ako je uprkos tome mir održan sedamnaest godina, zar nije tome jedini uzrok to što sistem landvera, uveden u Francuskoj i Rusiji, treba najmanje šesnaest godina, a posle najnovijeg nemačkog usavršenja čak dvadeset pet, da bi dao pun broj obučenih godišnjih kontingenata? A pošto je aneksija već sedamnaest godina bila činjenica koja dominira celom politikom Evrope, zar ona u ovom trenutku nije osnovni uzrok cele krize koja jednom delu sveta pretila ratom? Uklonite tu činjenicu, i mir je obezbeđen!

Elzaški buržoa sa svojim francuskim jezikom što ga izgovara na gornjonemački način, ovaj polutan koji se ponaša kao veći Francuz od ma kog pravog Francuza, koji s visine gleda na Goethea, i oduševljava se Racine-om, koji se pri tom ne može osloboditi grize savesti da je u stvari Nemač i upravo zbog toga mora nipodaštavati sve što je nemačko, tako da nije sposoban čak ni za to da bude posrednik

između Nemačke i Francuske — taj elzaški buržoa je apsolutno vredan prezrenja, bilo da je milhauzenski fabrikant ili pariski žurnalista. Ali ko ga je učinio onim što jeste, ko drugi nego nemačka istorija poslednjih trista godina? I zar nisu još sasvim nedavno gotovo svi Nemci u inostranstvu, naročito trgovci, bili pravi Elzašani koji su negirali svoje nemstvo, koji su tuđu nacionalnost svoje nove domovine nametnuli sebi uz velike muke i pri tom se svojevolumno činili bar isto toliko smešni koliko i Elzašani, koje su na to, više ili manje, ipak naterale okolnosti? U Engleskoj, na primer, svi nemački trgovci doseljeni od 1815. do 1840. bili su gotovo bez izuzetka poengleženi, govorili su između sebe gotovo samo engleski, i još danas se na mančesterskoj berzi muvaju razni stari nemački filistri koji bi dali pola svog imetka kad bi mogli da važe za potpune Engleze. Tek od 1848. nastao je i ovde preokret, a posle 1870, kad u Englesku dolaze čak rezervni poručnici i kada Berlin šalje ovamo svoj kontingent, nekadašnju servilnost potiskuje pruska naduvenost, koja nas u inostranstvu ne čini manje smešnima.

A da li je Elzašanima ujedinjenje s Nemačkom posle 1871. učinjeno nekako prijatnijim? Suprotno od toga. Oni su stavljeni pod diktaturu, dok pored njih, u Francuskoj, vlada republika. Kod njih je uvedeno pedantno-nametljivo gazdovanje pruskih okružnih načelnika, prema kojemu je intervenisanje — zakonski strogo regulisano — ozloglašanih francuskih prefekata pravo zlato. Poslednjem ostatku slobodne štampe, prava zborna i udruživanja brzo je učinjen kraj, raspuštena su neposlušna gradska veća i nemački birokrati postavljeni za gradonačelnike. Nasuprot tome, podilazilo se notablama, tj. potpuno poračunjenim plemićima i buržujima, i pružala im se zaštita u njihovom isisavanju radnika i seljaka. A ovi radnici i seljaci, iako nisu nemački nastrojani, ipak govore nemački i predstavljali su jedini element na koji se mogao osloniti pokušaj izmirenja. A šta se time postiglo? Da je u februaru 1887, kada se cela Nemačka dala zastrašiti i poslala u Rajhstag Bismarckovu kartelsku većinu^[42], — da je tada Elzas-Lotaringija izabrala same odlučne Francuze i odbacila svakog ko je bio sumnjiv za i najmanje simpatije za Nemačku.

I ako su sad Elzašani takvi kakvi su, jesmo li u pravu da se zbog toga ljutimo? Nikako. Njihov otpor prema aneksiji je istorijska činjenica koja ne može da se izbriše, već traži svoje objašnjenje. I tu se moramo zapitati: kolike je i kako teške istorijske grehove Nemačka morala učiniti da je takvo raspoloženje u Elzasu postalo moguće? I kako naš novi Nemački Rajh izgleda posmatran spolja, kad nam posle sedamnaestogodišnjih pokušaja ponovnog ponemčivanja Elzašani jednoglasno dovikuju: Poštedite nas toga! Jesmo li u pravu da uobražavamo da su dva srećna rata i sedamnaest godina Bismarckove diktature dovoljni da izbrišu sve posledice tristagodišnje sramne istorije?

Bismarck je bio na cilju. Njegovo novo prusko-nemačko carstvo bilo je javno proklamovano u Versaju, u svečanoj dvorani Louis-a XIV. Francuska je ležala pred njegovim nogama bez ikakve odbrane;

prkosni Pariz, koji on nije smeo da takne, bio je od Thiers-a nateran na ustanak Komune i onda poražen od vojnika bivše carske armije koji su se vraćali iz ratnog zarobljeništva. Evropski filistar divio se Bismarcku, kao što se pedesetih godina divio njegovom uzoru, Louis-Bonaparti. Nemačka je s ruskom pomoći postala prva sila u Evropi, a sva sila Nemačke nalazila se u rukama diktatora Bismarcka. Sad se radilo o tome šta će on umeti da uradi s tom silom. Ako je dosad sprovodio unifikatorske planove buržoazije, iako ne buržoaskim nego bonapartističkim sredstvima, sad je ova tema bila prilično iscrpna, sad je trebalo praviti vlastite planove, pokazati koje ideje može da proizvede njegova sopstvena glava. A to se moralo ispoljiti pri unutrašnjoj izgradnji novog Rajha.

Nemačko društvo sastoji se od krupnih zemljoposjednika, seljaka, buržoazije, sitne buržoazije i radnika, koji se opet dele na tri glavne klase.

Krupniji zemljišni posed je u rukama malog broja magnata (narocito u Šleskoj) i velikog broja srednjih zemljovlasnika, kojih ima najviše u staropruskim pokrajinama istočno od Labe. Baš ti pruski junkeri dominiraju, više ili manje, čitavom ovom klasom. Oni su i sami poljoprivrednici ukoliko svoja imanja velikim delom obrađuju preko inspektora, a pored toga su vrlo često sopstvenici pecara i fabrika šećera. Njihov zemljišni posed, gde god je bilo moguće, učvršćen je kao majorat u porodici. Mladi sinovi stupaju u armiju ili u državnu civilnu službu, tako da se za ovo zemljoposjedničko sitno plemstvo vezuje još sitnije oficirsko i činovničko plemstvo, koje se uz to povećava jakim fabrikovanjem plemstva među višim oficirima i činovnicima iz redova buržoazije. Na donjoj granici cele ove plemićke fajte, prirodno, stvara se mnogobrojno parazitsko plemstvo, plemićki lumpenproletarijat koji živi od pravljenja dugova, sumnjive igre, nametljivosti, prosjačenja i političke špijunaže. Čitavo to društvo sačinjava pruske junkere i predstavlja jedan od glavnih oslonaca staropruske države. Ali zemljoposjedničko jezgro tih junckera i samo stoji na sasvim slabim nogama. Dužnost da se živi saobrazno društvenom položaju postaje svakog dana skuplja; potpomaganje mladih sinova dok ne produ čin poručnika ili zvanje asesora, udomljivanje kćeri, sve to staje novaca; a pošto su to dužnosti pred čijim ispunjenjem svi drugi obziri padaju, nije nikakvo čudo što prihodni nisu dovoljni, što se moraju potpisivati menice ili čak uzimati hipoteke. Ukratko, junkeri kao celina stoje uvek na rubu provalije; svaka nedaća, bio to rat, loša žetva ili trgovinska kriza, preta ih strovali u nju. Nije, dakle, nikakvo čudo što se oni već dobrih stotinu godina spasavaju od svakovrsne propasti samo državnom pomoći i što produžuju svoje postojanje jedino državnom pomoći. Ova samo veštački održavana klasa osuđena je na propast; nikakva državna pomoć ne može je trajno održati u životu. A s njom iščezava i stara pruska država.

Seljak je politički malo aktivan element. Ukoliko je sopstvenik,

propada sve više i više zbog nepovoljnih uslova pod kojima proizvodi parcelni seljak lišen stare zajedničke marke ili zajedničkog pašnjaka, bez kojega ne može da drži veći broj stoke. Ukoliko je zakupac, još je u gorem položaju. Sitnoseljačko gazdinstvo ima kao preduslov pretežno naturalnu privredu; sa novčanom privredom ono propada. Otud sve veće zaduživanje, masovna eksproprijacija od strane hipotekarnih poverilaca, pribegavanje kućnoj industriji samo da ne bude sasvim oteran sa zemlje. Politički seljaštvo je većinom indiferentno ili reakcionarno: na Rajni je iz stare mržnje prema Prusima ultramontansko, u drugim krajevima je partikularistično ili protestantski konzervativno. Religiozno osećanje još i danas služi kod te klase kao izraz društvenih ili političkih interesa.

O *buržoaziji* smo već govorili. Ona se posle 1848. nalazila u nevindenom ekonomskom poletu. U ogromnoj ekspanziji industrije posle trgovinske krize od 1847 — uslovljenoj uvođenjem okeanskog parobrodarstva koje pada u taj period, enormnom ekspanzijom železnica i zlatom Kalifornije i Australije — Nemačka je uzimala sve veći udeo. Baš njena silovita težnja za uklanjanjem malodržavnih prometnih prepreka i za ravnopravnim položajem na svetskom tržištu u odnosu na inostrane konkurente stavila je u pokret Bismarckovu revoluciju. Sada kad su francuske milijarde preplavile Nemačku, otpočeo je za buržoaziju nov period grozničave industrijske delatnosti, u kome se ona prvi put pokazala kao velika industrijska nacija jednim nemačkim nacionalnim krahom^[443]. Ona je već tada bila ekonomski najjača klasa stanovništva; njenim ekonomskim interesima država se morala povinovati; revolucija od 1848. prevela je državu u spoljašnju ustavnu formu u kojoj je buržoazija mogla i politički vladati i svoju vlast usavršavati. Uprkos tome, ona je bila još vrlo daleko od stvarne političke vlasti. U konfliktu nije odnela pobeđu nad Bismarckom; osim toga, uklanjanje konflikta revolucionisanjem Nemačke odozgo pokazalo joj je, dalje, da je zasad izvršna vlast zavisna od nje, u najboljem slučaju, na vrlo indirektan način, da ona ne može ni da skida ni da nameće ministre, a niti da raspoláže armijom. Pri tom je buržoazija bila kukavička i mlitava nasuprot energičnoj izvršnoj vlasti, ali takvi su bili i junkeri, a ona je imala više opravdanja za to nego junkeri — zbog svoje direktne ekonomske suprotnosti prema revolucionarnoj industrijskoj radničkoj klasi. Ali sigurno je bilo to da je buržoazija morala junkere postepeno ekonomski uništiti, da je ona od svih sopstveničkih klasa bila jedina koja je još imala izgleda na neku budućnost.

Sitna buržoazija sastojala se, prvo, od ostatka srednjovekovnog zanata, koji su u dugo zaostaljoj Nemačkoj bili masovnije zastupljeni nego u ostaloj zapadnoj Evropi, drugo, od propale buržoazije, treće, od nesopstveničkih elemenata stanovništva koji su se uzdigli u sitne trgovce. Sa ekspanzijom krupne industrije egzistencija celokupne sitne buržoazije izgubila je i poslednji ostatak stabilnosti; menjanje posla i periodično bankrotstvo postali su pravilo. Ova ranije vrlo sta-

bilna klasa, koja je bila jezgro nemačkog filistarstva, pala je iz predašnjeg zadovoljstva, pitomosti, poniznosti, bogobožnosti i blagočestivosti u potpuno rastrojstvo i nezadovoljstvo sa sudbinom koju joj je bog odredio. Ostaci zanata vapili su za ponovnim uspostavljanjem esnafskih privilegija, a od ostalih delova sitne buržoazije jedan je deo postao umereno demokratsko-progresivistički^[444], a drugi se čak približio socijaldemokratiji i, tu i tamo, priključio direktno radničkom pokretu.

Naposletku, *radnici*. Od seoskih radnika su u najmanju ruku oni na istoku živeli napola u kmetstvu i nisu se mogli uzimati u račun. Naprotiv, među gradskim radnicima socijaldemokratija je postizala rapidne uspehe i rasla je u onom stepenu u kojem je krupna industrija proletarizovala narodne mase i time zaoštravala klasnu suprotnost između kapitalista i radnika. Mada su i socijaldemokratski radnici bili privremeno pocepani na dve partije koje su se sukobljavale^[445], posle izlaženja Marxovog *Kapitala* principijelna suprotnost između njih je gotovo sasvim iščezla. Ortodokсно lasalovstvo, sa ekskluzivnim zahtevom stvaranja »proizvođačkih zadruga sa državnom pomoći« postepeno je zamiralo i pokazivalo se sve nepodesnijim da bude jezgro bonapartističko-državnosocijalističke radničke partije. Ono što su pojedine vode u tom pogledu zgrešile, popravio je opet zdrav smisao masa. Ujedinjenje oba socijaldemokratska pravca, zadržavano gotovo samo još ličnim pitanjima, bilo je u bliskoj budućnosti neizbežno. Ali već za vreme rascepa, i uprkos rascepu, pokret je bio dovoljno snažan da industrijskoj buržoaziji utera strah u kosti i da je paralise u njenoj borbi protiv vlade koja je od nje još bila nezavisna; tako se nemačka buržoazija posle 1848. uopšte nije više oslobodila crvenog bauka.

Ova klasna struktura bila je osnova partijske strukture u parlamentu i u landtagima. Krupni zemljišni posed i deo seljaštva sačinjavali su glavninu konzervativaca^[446]; industrijska buržoazija davala je desno krilo buržoaskog liberalizma: nacionalliberale, dok je levo krilo — oslabljenu demokratsku ili takozvanu naprednjačku partiju — davala sitna buržoazija, podržana od jednog dela buržoazije i jednog dela radnika. Najzad, radnici su imali svoju samostalnu partiju u kojoj je bilo i sitne buržoazije, socijaldemokratiju.

Čovek u Bismarckovom položaju i sa Bismarckovom prošlošću morao je pri nekom malom uvidu u stanje stvari priznati sebi da junkeri, onakvi kakvi su bili, ne sačinjavaju klasu sposobnu za život, da od svih sopstveničkih klasa samo buržoazija može da pretenduje na budućnost (apstrahujući radničku klasu, pošto od Bismarcka ne očekujemo da je kadar shvatiti njenu istorijsku misiju) i da je stoga njegov novi Rajh imao utoliko sigurniju egzistenciju ukoliko više ga je on postepeno pripremao za prelazak u modernu buržoasku državu. Nemojmo od Bismarcka očekivati ono što u datim okolnostima nije mogao da učini. Neodložan prelaz na parlamentarnu vladu sa odlučujućom

vlašću Rajhstaga (kao u engleskom Donjem domu) nije bio moguć niti je trenutno bio preporučljiv; Bismarckova diktatura u parlamentarnim formama morala je njemu samome u prvo vreme izgledati nužna; mi mu ne upisujemo u greh što ju je u prvo vreme zadržao, mi samo pitamo na šta je trebalo da bude upotrebljena. Teško je sumnjati u to da bi zavodenje stanja adekvatnog engleskom ustavu bio jedini put na kome se otvara perspektiva da se novom Rajhu obezbedi čvrsta baza i miran unutrašnji razvoj. Kad bi veći deo junkera, koji se ionako nije mogao spasti, bio prepušten neminovnoj propasti, bilo bi, čini se, još uvek moguće od ostatka i od novih elemenata izgraditi klasu nezavisnih krupnih zemljoposjednika, koja bi bila samo ornamentalni vrh buržoazije; klasu kojoj bi buržoazija, čak pri punom uživanju svoje vlasti, morala prepustiti reprezentaciju države, a time i najmasnija mesta i vrlo veliki uticaj. Kad bi se buržoaziji davale političke koncesije, koje joj trajno ipak ne mogu biti uskraćene (tako se moralo prosuđivati bar sa stanovišta sopstveničkih klasa), kad bi joj se te koncesije davale postepeno i čak u malim i retkim dozama, novi Rajh bi bar skretao na onaj put na kojem bi mogao da stigne ostale, politički daleko odmakle države zapadne Evrope i na kojem bi konačno stresao sa sebe poslednje ostatke feudalizma i filistarske tradicije kojom je birokratija bila još jako prožeta, a pre svega na kojem bi bio osposobljen da stane na vlastite noge onog dana kad se njegovi ne baš mladi osnivači budu oprostili od ovoga sveta.

Pri tome ovo nije bilo nimalo teško. Ni junkeri ni buržoazija nisu imali ma i samo prosečnu energiju. Junkeri su to dokazali u toku poslednjih šezdeset godina, za vreme kojih je država stalno sprovodila njihov sopstveni interes protiv opozicije tih Don Kihota. Buržoazija, dugom predistorijom takođe učinjena savitljivom, još je jako osećala konflikt u kostima; otada su Bismarckovi uspesi još više slomili njenu otpornu snagu, a ostalo je učinio strah od radničkog pokreta i njegovog opasnog porasta. Čovek koji je ostvario nacionalne želje buržoazije lako je mogao, u takvim okolnostima, da pri ostvarivanju njenih, u celini uzevši već vrlo skromnih, političkih želja drži tempo koji mu volja. Samo mu je cilj morao biti jasan.

Sa stanovišta sopstveničkih klasa ovo je bilo jedino racionalno. Sa stanovišta radničke klase, pokazuje se, dakako, da je za organizovanje trajne buržoaske vladavine već bilo prekasno. Krupna industrija, a s njom zajedno buržoazija i proletarijat, formirali su se u Nemačkoj u vreme kad je proletarijat mogao samostalno da izađe na političku pozornicu skoro istovremeno sa buržoazijom, kad, prema tome, borba između te dve klase počinje još pre nego što je buržoazija osvojila čitavu političku vlast ili njen pretežni deo. Ali iako je za mirnu i čvrstu vladavinu buržoazije u Nemačkoj prekasno, godine 1870. bila je još uvek najbolja prilika, u interesu sopstveničkih klasa uopšte, orijentisati se na tu buržoasku vladavinu. Jer samo tako je bilo moguće odstraniti masovne ostatke iz vremena istrulelog feudalizma koji su i dalje

bujali u zakonodavstvu i upravi; samo tako je bilo moguće celokupne rezultate velike francuske revolucije postepeno odomaćiti u Nemačkoj, ukratko, Nemačkoj odseći ogromno dugačak stari perčin te je svesno i definitivno povesti na put modernog razvoja, prilagoditi njene političke prilike njenim industrijskim prilikama. A kad konačno dođe do neizbežne borbe između buržoazije i proletarijata, ona će se bar izvršiti u normalnim okolnostima u kojima će svak moći da vidi o čemu se radi, a ne u zbrci, nejasnoći, izukrštanosti interesa i smetenosti, kakvu smo videli u Nemačkoj 1848. Samo s tom razlikom što će ovog puta smetenosti biti isključivo na strani sopstvenika; radnička klasa zna šta hoće.

Pri takvoj situaciji 1871. u Nemačkoj, čovek kao Bismarck bio je u stvari upućen na politiku laviranja među raznim klasama. I dovde nema šta da mu se prebaci. Radi se samo o tome kojem cilju je ta politika bila usmerena. Ako je išla, svejedno u kom tempu, ali svesno i odlučno za konačnom vladavinom buržoazije, onda je bila u skladu sa istorijskim razvojem, ukoliko je to sa stanovišta sopstveničkih klasa uopšte mogla biti. Ako je išla za održanjem staropruske države, za postepenom pruszacijom Nemačke, bila je reakcionarna i osuđena na konačnu propast. Ako je išla za golim održanjem Bismarckove vladavine, bila je bonapartistička i morala je svršiti kao svaki bonapartizam.

Sledeći zadatak bio je ustav Rajha. Kao materijal bio je tu, s jedne strane, ustav Severnonemačkog saveza, s druge — ugovori sa južnonemačkim državama^[447]. Faktori čijom je pomoću Bismarck imao da stvori ustav Rajha bili su, s jedne strane, dinastije predstavljene u Bundesratu^[448], s druge — narod predstavljen u Rajhstagu. Pretenzijama dinastije bila je postavljena granica u severnonemačkom ustavu i u ugovorima. Narod je, naprotiv, polagao pravo na to da se njegov udeo u političkoj vlasti znatno poveća. On je izvojevao nezavisnost od tuđeg mešanja i ujedinjenje — ukoliko je o njemu moglo biti reči — na bojnopolju; on je u prvom redu bio pozvan da odluči na šta će se ta nezavisnost upotrebiti, kako će se to ujedinjenje u pojedinostima izvesti i iskoristiti. Pa čak ako je narod priznavao pravnu podlogu datu u severnonemačkom ustavu i ugovorima, ipak to nije bila nikakva zapreka da on u novom ustavu dobije veći udeo u vlasti nego što je imao u dotadašnjem. Rajhstag je bio jedino telo koje je stvarno predstavljalo novo »jedinstvo«. Što je glas Rajhstaga dobijao na važnosti, što je ustav Rajha bio slobodniji nasuprot zemaljskim ustavima, to čvršće se morao spajati novi Rajh, to više je Bavarac, Saksonac, Prus morao nestajati u Nemcu.

Za svakog čoveka koji je video dalje od nosa moralo je ovo biti jasno kao dan. Ali Bismarck nije tako mislio. Naprotiv, on je patriotski zanos, koji je posle rata uzeo maha, iskoristio u tu svrhu da većinu Rajhstaga skloni na to da se ona odrekne ne samo svakog proširenja nego čak i jasnog utvrđivanja prava naroda i da se ograniči na to da

u ustavu Rajha prosto reprodukuje pravnu podlogu koja je data u severnonemačkom ustavu i u ugovorima. Svi pokušaji malih partija da politička prava naroda izraze u ustavu Rajha bili su odbačeni, pa čak i predlog katoličkog Centra da se uvrste oni članovi pruskog ustava koji sadrže garanciju slobode štampe, zбора i udruživanja, kao i samostalnost crkve. Pruski ustav, onako dvostruko i trostruko potkresan kao što je bio, ostao je, dakle još uvek liberalniji od ustava Rajha. Porezi se nisu odobravali jedanput godišnje, nego jedanput zauvek »zakonom«, tako da je uskraćivanje poreza od strane Rajhstaga bilo isključeno. Pruska doktrina, neshvatljiva ustavnom svetu van Nemačke bila je time primenjena na Nemačku — doktrina da narodno predstavništvo ima pravo uskratiti rashode samo na papiru, dok vlada stavlja u džep prihode u zvečejoj moneti. Ali dok je tako Rajhstag lišen najboljih političkih sredstava i steran u ponizan položaj pruskog poslaničkog doma, slomljenog revizijama ustava od 1849. i 1850, postupcima Manteuffela, konfliktom i Sadovom, Bundesrat uživa uglavnom sva neograničena ovlašćenja koja je stari Bundestag imao nominalno; i uživa ih stvarno, jer je oslobođen okova koji su paralisisali Bundestag. Bundesrat ima ne samo u zakonodavstvu odlučujući glas pored Rajhstaga, nego je i najviša upravna instanca ukoliko izdaje odredbe o izvršenju zakona Rajha i rešava, osim toga, »o nedostacima koji se pokazuju . . . pri izvršenju zakona Rajha«, tj. o nedostacima koje može u drugim civilizovanim zemljama ukloniti samo nov zakon (čl. 7, al. 3, koji je vrlo nalik na juridičku klopku iz konfliktnog perioda^[449]).

Prema tome, Bismarck nije svoje glavno uporište tražio u Rajhstagu, koji predstavlja nacionalno jedinstvo, nego u Bundesratu, koji predstavlja partikularističku rasepkanost. On nije imao smelosti — on koji je izgravao predstavnik nacionalne ideje — da se stvarno stavi na čelo nacije ili njenih predstavnika; demokratija je trebalo da služi njemu, ali ne on njoj; radije nego na narod, oslanjao se on na krivudave zakulisne puteve, na sposobnost da diplomatskim sredstvima, šećerom i bičem skrpi sebi u Bundesratu makar i neposlušnu većinu. Pri tome ispoljena uskost shvatanja i niskost stanovišta potpuno odgovara karakteru čoveka kakvog smo ga dosad upoznali. Pa ipak nam izgleda čudno da ga njegovi veliki uspesi nisu bar za trenu-tak mogli izdići iznad samog sebe.

Ali stvar je bila u tome što se celom ustavu Rajha hteo dati jedan jedini čvrst stožer, naimе kancelar Rajha. Bundesrat je morao dobiti položaj koji će onemogućiti drugu odgovornu egzekutivu pored kancelarove i time isključiti postojanje odgovornih ministara Rajha. Stvarno je svaki pokušaj da se upravljanje Rajhom reguliše postavljanjem odgovorne vlade nailazio, kao zadiranje u prava Bundesrata, na neodoljiv otpor. Ustav je bio, kao što se uskoro pokazalo, »skrojen tačno po telu« Bismarckovu. On je bio korak dalje na putu ka njegovoj ličnoj diktaturi pomoću balansiranja partija u Rajhstagu i pojedinih država u Bundesratu — korak dalje na putu bonapartizma.

Uostalom, ne može se reći da — apstrahujući pojedine ustupke Bavarskoj i Virtembergu — novi ustav Rajha predstavlja direktan korak nazad. Ali to je i najbolje što se o njemu može reći. Ekonomske potrebe buržoazije bile su uglavnom zadovoljene, njenim političkim zahtevima — ukoliko ih je još postavljala — stavljena je ista brana kao i u doba konflikta.

Ukoliko ih je još postavljala. Jer neosporno je da su se ti zahtevi u rukama nacionalliberala smanjili na vrlo skromnu meru i da su se svakog dana sve više smanjivali. Ova gospoda, daleko od toga da zahtevaju da im Bismarck olakša saradnju sa sobom, nastojala su, štaviše, da mu popuštaju onde gde je to išlo, a često i onde gde nije išlo niti je smelo da ide. Što ih je Bismarck prezirao, ne može niko da mu zameri, — ali zar su njegovi junkeri bili i za dlaku bolji ili muževniji?

Sledeća oblast u kojoj je trebalo uspostaviti jedinstvo Rajha, novčarstvo, bila je uređena monetnim i bankovnim zakonima od 1873. do 1875. Uvođenje zlatne valute bio je znatan napredak; ali ona je uvedena samo uz oklevanje i kolebanje; i još danas ne stoji na sasvim čvrstim nogama. Usvojeni novčani sistem — treći deo talira pod imenom marke kao jedinice sa decimalnom podelom — predlagao je krajem tridesetih godina Soetbeer; faktična jedinica bila je zlatna moneta od 20 maraka. Jednom gotovo neprimetnom izmenom njene vrednosti ona se mogla učiniti apsolutno jednakovrednom sa zlatnim sovrinom, ili sa zlatnom monetom od 25 franaka, ili sa američkom zlatnom monetom od 5 dolara, i na taj način priključiti jednom od tri velika monetna sistema svetskog tržišta. Ali više se volelo stvoriti poseban monetni sistem i time nepotrebno otežati promet i preračunavanje kurseva. Zakoni o novčanicama Rajha i o bankama ograničili su špekulaciju papirnim novcem u malim državama i kod banaka malih država i, s obzirom na krah koji je u međuvremenu nastupio, nametali su izvesnu opreznost, koja je za Nemačku, još neiskusnu u toj oblasti bila sasvim umesna. I tu su ekonomski interesi buržoazije uglavnom bili na shodan način zaštićeni.

Najzad je došlo sporazumevanje o jedinstvenim juridičkim zakonima. Otpor srednjih država proširenju nadležnosti Rajha na materijalno građansko pravo bio je savladan; građanski zakonik još se uvek izrađuje, dok su krivični zakon, krivični i građanski postupak, trgovinsko pravo, zakon o stečaju i zakon o uređenju sudova regulisani jedinstveno. Uklanjanje šarolikih malodržavnih formalnih i materijalnih pravnih normi bilo je već samo po sebi hitna potreba sve snažnijeg buržoaskog razvoja, a u tom uklanjanju sastoji se i glavna zasluga novih zakona — mnogo manje u njihovoj sadržini.

Engleski pravnik opire se na pravnu istoriju koja je dobar deo starogermske slobode sačuvala kroz srednji vek, koja ne poznaje policijsku državu, jer je ova u klici ugušena u dve engleske revolucije 17. veka, i koja kulminira u dvestagodišnjem stalnom razvijanju građanske slobode. Francuski pravnik opire se na veliku revoluciju

koja je, posle potpunog uništenja feudalizma i apsolutističke policijske samovolje, ekonomske uslove života novostvorenog modernog društva prevela na jezik juridičkih pravnih normi u svome klasičnom zakoniku proklamovanom od Napoleona. A šta je, nasuprot tome, istorijska podloga naših nemačkih pravnika? Ništa drugo do vekovima pasivni, najčešće samo spoljnim udarcima napred gonjeni, još i dandanas nezavršeni proces raspadanja ostataka srednjeg veka; ekonomski zaostalo društvo u kome feudalni junker i esnafski majstor kruže kao aveti i traže novo telo; pravno stanje u kome policijska samovolja — iako je kabinetsko pravosuđe vladara iščezlo — još i sad svakog dana buširupu do rupe. Iz te najlošije od svih loših škola izašli su ocevi novih zakonika Rajha, a to se iz njihovog rada i vidi. Apstrahujući čisto juridičku stranu, politička sloboda u tim zakonima prolazi rdavo. Dok sudovi sa prisuditeljima^[450] daju u ruke buržoaziji i sitnoj buržoaziji sredstvo da učestvuje u ugnjetavanju radničke klase, dotle se država zaštićuje od eventualne opasnosti obnovljene buržoaske opozicije ograničenjem porotnih sudova. Politički paragrafi krivičnog zakonika su dosta često toliko neodređeni i rastegljivi kao da su pravljani za sadašnji Vrhovni sud Rajha, a ovaj za njega. Da su novi zakoni napredak prema pruskom Landrecht-u^[451] to je po sebi razumljivo — nešto tako jezivo kao što je taj zakonik ne bi danas mogao da uradi ni sam Stoecker, čak ako bi se dao i obrezati. Ali pokrajine koje su dosad imale francusko pravo isuviše dobro osećaju razliku između izbledele kopije i klasičnog originala. Ovo jačanje državne sile na račun građanske slobode, ovaj prvi neosporni korak nazad bio je omogućen time što su se nacionalliberali odrekli svoga programa.

Treba još napomenuti zakon Rajha o štampi. Krivični zakonik bio je već uglavnom regulisao materijalno pravo koje tu dolazi u obzir; uspostavljanje jednakih formalnih odredaba za ceo Rajh i ukidanje kaucija i taksa koje su ovde-onda još postojale bili su, dakle, glavna sadržina toga zakona i istovremeno jedini njime postignuti napredak.

Da bi se Pruska još jedanput pokazala kao primerna država, uvedena je u njoj takozvana samouprava. Radilo se o tome da se uklone najskandalozniji ostaci feudalizma a da se u suštini ipak ostavi, ako je ikako moguće, sve po starom. Tome je služio zakon o uređenju okruga. Vlasteoska policijska vlast gospode junkera postala je anahronizam. Kao feudalna privilegija ona je bila nominalno ukinuta, a stvarno ponovno uspostavljena time što su stvoreni samostalni vlasteoski srezovi unutar kojih sâm sopstvenik vlasteoskog dobra jeste ili načelnik dobra da ovlašćenjima seoskog opštinskog načelnika ili imenuje tog načelnika dobra, i time što je, osim toga, sva policijska vlast i policijska jurisdikcija jednog područja preneti na jednog starešinu, koji je na selu, razume se, gotovo bez izuzetka krupni zemljoposjednik, pa je tako pod svoju komandu dobio i seoske opštine. Feudalna privilegija pojedinca je oduzeta, ali s njom vezana neograničena vlast data je celoj klasi. Sličnim procesom eskamotaze pretvorili su se engleski krupni

zemljoposednici u mirovne sudije i gospodare seoske uprave, policije i nižeg sudstva i obezbedili sebi pod novom, modernizovanom titulom dalje uživanje svih bitnih, ali u staroj feudalnoj formi više neodrživih pozicija vlasti. No to je i jedina sličnost između engleske i nemačke »samouprave«. Hteo bih da vidim engleskog ministra koji bi se usudio da u parlamentu predloži da se izabrani opštinski činovnici potvrđuju i da se, u slučaju renitentnih izbora, zamenjuju licima imenovanim od države, da se uvedu državni činovnici koji bi imali ovlašćenja pruskih okružnih načelnika, sreskih uprava i oberprezidenata, da se državna uprava meša, kako je to predviđeno u zakonu o uređenju okruga, u unutrašnje poslove opština, srezova i okruga, a pogotovo da predloži ono, u zemljama engleskog jezika i engleskog prava nečuveno, zatvaranje pravnog puta kakvo se može naći gotovo na svakoj stranici zakona o uređenju okruga. I dok su i okružne i pokrajinske skupštine još uvek sastavljene na stari feudalni način, od predstavnika tri staleža: krupnih zemljoposednika, gradova i seoskih opština, u Engleskoj čak i najkonzervativnija vlada podnosi zakonski predlog koji čitavu upravu grofovija prenosi na vlasti koje su birane gotovo opštim pravom glasa.^[452]

Predlog zakona o uređenju okruga za šest istočnih pokrajina (1871) bio je prvi znak da Bismarck ne misli na to da Prusku rastvori u Nemačkoj, nego da, suprotno tome, baš tih šest istočnih pokrajina, tvrđavu staroprustva još jače učvrsti. Pod promenjenim imenom junkeri su zadržali sve bitne pozicije vlasti, a heloti Nemačke, poljoprivredni radnici tih krajeva — slugе i nadničari — ostali su u svom dosadašnjem stvarnom ropstvu, pušteni samo dvema javnim funkcijama: da budu vojnici i da služe junkerima pri izborima za Rajhstag kao glasačka marva. Usluga koju je time Bismarck učinio revolucionarnoj socijalističkoj partiji neopisiva je i vredna svake hvale.

Ali šta da se kaže za nedotupavost gospode junkera koji su se ovom zakonu o uređenju okruga, izrađenom jedino u njihovom interesu, u interesu dužeg održanja njihovih feudalnih privilegija samo pod nešto modernizovanim imenom, opirali rukama i nogama, kao što priliči razmaženoj deci? Pruski Gospodski dom ili, tačnije, Junkerski dom, najpre je odbacio predlog, posle odugovlačenja od pune godine dana, i usvojio ga je tek pošto je usledio jedan »Pairsschub« od 24 nova »gospodina«. Pruski junkeri pokazali su se time još jedanput kao sitničavi, okoreli, nepopravljivi reakcionari, nesposobni da obrazuju jezgro samostalne velike partije sa istorijskim pozivom u životu nacije, kao što to stvarno čine engleski krupni zemljoposednici. Oni su time pokazali totalno odsustvo razuma; Bismarcku je ostajalo samo da pred celim svetom jasno utvrdi njihovo potpuno odsustvo karaktera, i donekle vešto primenjeni pritisak pretvorio bi ih u partiju Bismarcka sans phrase.

Tome je trebalo da služi Kulturkampf^[402].

Izvođenje plana prusko-nemačke imperije moralo je da kao reakciju izazove ujedinjenje u jednu partiju svih antipruskih elemenata

koji su se oslanjali na pređašnji separatan razvoj. Ovi različiti elementi našli su zajednički barjak u ultramontanstvu^[453]. Pobuna zdravog ljudskog razuma, čak kod bezbrojnih ortodoksnih katolika, protiv nove dogme o nepogrešivosti pape, s jedne strane, a uništenje Crkvene države i takozvano zarobljenje pape u Rimu^[454], s druge strane, nagovili su sve borbene snage katolicizma na tešnje okupljanje. Tako se već za vreme rata — ujesen 1870. — u pruskom landtagu obrazovala specifična katolička partija Centra; ona je ušla u prvi nemački Rajhstag 1871. samo sa 57 ljudi, ali je jačala pri svakom novom izboru, dok nije prešla 100. Bila je sastavljena od najraznovrsnijih elemenata. U Pruskoj su njenu glavnu snagu činili rajnski sitni seljaci, koji su se još uvek smatrali »Prusima na silu«; dalje, katolički krupni zemljoposednici i seljaci vestfalskih biskupija Minster i Paderbrn, pa katolički Šležani. Drugi veliki kontingent davali su južnonemački katolici, naročito Bavarci. Ali moć Centra ležala je mnogo manje u katoličkoj veri nego u tome što je on predstavljao antipatije narodnih masa prema specifičnom prustvu, koje je sada pretendovalo na gospodstvo nad Nemačkom. Ove antipatije bile su naročito žive u katoličkim krajevima; pored njih dolazile su do izražaja simpatije za Austriju, koja je sad bila izbačena iz Nemačke. U skladu sa obe ove popularne struje, Centar je bio odlučno partikularistički i federalistički.

Ovaj bitno antipruski karakter Centra odmah su uočile ostale sitne frakcije Rajhstaga koje su iz lokalnih — ne kao socijaldemokrati iz nacionalnih i opštih — razloga bile antipruske. Ne samo katolički Poljaci i Elzašani, nego čak protestantski velfi^[455] stupili su u tesan savez sa Centrom. I mada liberalno buržoaske frakcije nisu nikad bile načisto sa stvarnim karakterom ultramontanaca, ipak su pokazale da naslućuju pravo stanje stvari kad su za Centar govorile da je »bez otadžbine« i »protiv Rajha«¹.

Naslov originala:

Die Rolle der Gewalt in der Geschichte

Napisano od kraja decembra 1887.

do marta 1888.

Prema rukopisu

¹ Ovde se prekida rukopis

[Skica predgovora za brošuru
»Uloga sile u istoriji«]

Spis koji sledi poseban je otisak iz moga rada: *Prevrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring* i obuhvata tri poglavlja, koja tamo nose naslov »Teorija sile«¹. Ona su se već ranije u ruskom prevodu pojavila posebno odštampana i to kao prilog ruskom izdanju moga dela *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*. U ovom izdanju su izvršene samo najnužnije izmene i dopune. Ali poseban otisak traži i poseban dodatak.

Kad brošuru o *Ulozi sile u istoriji* izdajem na nemačkom jeziku, nemački čitalac ima pravo da od mene zahteva da ne prečutim svoje mišljenje o veoma značajnoj ulozi koju je sila odigrala upravo u njegovoj istoriji u toku zadnjih trideset godina. Zato sam ovom izdanju priključio i četvrti odeljak, koji, naravno, sadrži samo glavna gledišta. Verovatno će mi jednom kasnije biti moguće da ovaj predmet obradim opširnije.

Napisano u periodu između
kraja decembra 1887.
i marta 1888.

Prema rukopisu.

¹ Vidi u 31. tomu ovog izdanja, str. 1. 120—139.

[Plan četvrte glave brošure
»Uloga sile u istoriji«]

1. 1848. postulat nacionalnih država. Italija, Nemačka, Poljska, Mađarska.
2. Bonapartina prosvetljena osvajačka politika: Nacija za kompenzaciju. Italija.
3. Na to organizacija armije. Konflikt. Bismarck. Politika neoriginalna.
4. Stanje u Nemačkoj. Jedinstvo: 1. zahvaljujući revoluciji, 2. zahvaljujući Austriji, 3. zahvaljujući Pruskoj (Carinski savez).
5. Rat 1846. i 1866. Revolucionarna sredstva.
6. Bismarckovo najbolje doba — do 1870.
7. Rat s Francuskom*. Carstvo. Aneksija Elzas-Lotaringije. Rusija arbitar.
8. Bismarck na kraju — postaje reakcionaran, blesav. Kulturna borba (građanski brak). Zaštitna carina i alijansa zemljoposjednika sa buržoazijom. Kolonijalna groznica. Uvrede Bismarcka — Zakon protiv socijalista⁽⁴⁵⁶⁾. — Potiskivanje koalicija. Socijalna reforma. — Militarizam zbog aneksije Elzasa. — Junker istupa u prvi plan, zbog nedostatka drugih ideja.

Napisano u periodu između
kraja decembra 1887.
i marta 1888.

Prema rukopisu.

* 1. Vođenje rata. Kontribucija, frantireri, zidni satovi, batine po zadnjici. Surovost junkerske osvete odozgo naniže. — 2. Pad carstva. — 3. Kapu dole pred Parizom! — 4. Milijarde i Elzas-Lotaringija.

[Plan zaključnog dela četvrtre glave brošure »Uloga sile u istoriji«]

- I. 3 klase: dve bedne, od njih jedna u propadanju, druga u usponu i radnici, koji žele samo građanski fair play¹. Laviranje dakle pravil, no samo između dve zadnje — ali ne! Politika: Državnu vlas-uopšte ojačati i *naročito* pekunijarno učiniti nezavisnom (podrt žavljenje željeznica, monopoli), policijska država i građansk-pravni principi.

»Liberal« i »National«, dvostruka priroda 1848, ide i kroz Nemačku 1870-1888.

Bismarck se morao oslanjati na Rajhstag i na narod, i zato je bila nužna potpuna sloboda štampe, govora, udruživanja i sakupljanja, već radi orijentacije.

- II. 1. Izgradnja
- a) Ekonomska — već loš zakon o novcu glavna stvar.
 - b) Politička — Ponovno uspostavljanje policijske države i antiburžoasko sudsko zakonodavstvo (1876), loša kopija francuskog. — Neodređenost u građanskom kodeksu. Carski sud dovršenje. 1879.
2. Nedostatak ideja dokazan igrarijama i uvredama Bismarcka.
- a) Kulturna borba. Katolički pop nije žandar i policajac. Likovanje buržoazije — besperspektivnost — put u Kanosu^[457]. Jedini racionalni rezultat: građanski brak!
- Bismarckova partija sans phrase.
3. Groznica i krah. Njegovo učešće. Beda konzervativnih junkera, koji su isto tako nepošteni kao i buržoazija.

¹ pošteni, besprekornu igru

4. Konačni preobražaj (Bismarckov) u junkera.

- a) Carinska zaštita itd. Koalicija buržoazije i junkera, lavovski deo za druge.
- b) Odbačeni pokušaji monopola na duvan 1882.
- c) Kolonijalna groznica.

5. Socijalna politika a) Zakon protiv socijalista i potiskivanje à la Bonaparte.

- b) Socijalnoreformska svinjarija.

III. 6. Spoljna politika. Opasnost od rata, delovanje aneksija. Porast armije. Septennate⁽⁴⁵⁸⁾. Kad su godišta iscrpljena, povratak na godišta od pre 1870, da bi se još par godina sačuvalo preimućstvo.

IV. Rezultat:

- a) Unutarnje stanje koje se ruši smrću nekoliko ljudi¹: nema carstva bez cara! Proletarijat nateran na revoluciju, ekspanzija socijaldemokratije prilikom ukidanja Zakona protiv socijalista, kao nikad dotad, — haos.
- b) Mir, gori od rata, rezultat svega — u najboljem slučaju; ili pak svetski rat.

Napisano u periodu između kraja decembra 1887. i marta 1888.

Prema rukopisu.

¹ Bismarck i car Wilhelm I

[Iz utisaka sa puta po Americi^[459]]

Po pravilu, Ameriku sebi predstavljamo kao neki novi svet — nov ne samo po vremenu njegovog otkrića, nego i po svim njegovim institucijama, daleko ispred nas staromodnih, sanjivih Evropljana, zahvaljujući tome što on prezire sve nasledeno i tradicionalno, kao svet koji su nov na devičanskom tlu sagradili moderni ljudi na osnovu samo modernih, praktičnih, racionalnih principa. A Amerikanci, sa svoje strane, doprinose tome da nas podrže u ovom mišljenju. Oni s prezrenjem gledaju na nas kao na obazrive, nepraktične ljude koji su ogrezli u svakojakim prevaziđenim predrasudama, koji osećaju strah prema svemu što je novo, dok oni, nacija koja najviše napreduje (the most go-ahead nation) svaki novi predlog usavršavanja jednostavno ispitaju u pogledu njegove praktične korisnosti i, ako se on jednom pokaže kao dobar, odmah ga, i skoro preko noći, primenjuju. Ali u Americi bi trebalo sve da bude novo, sve racionalno, sve praktično, dakle sve drugačije nego kod nas.

Na parobrodu »City of Berlin« prvi put sam došao u dodir s većim brojem Amerikanaca. Bili su to većinom dragi ljudi, gospoda i dame pristupačniji od Engleza, ponekad malo otvoreni u govoru, ali inače kao bolje odeveni ljudi bilo gde na svetu. Ono po čemu su se zaista razlikovali bio je njima svojstven malogradanski habitus — ne onaj habitus malodušnog, nesigurnog nemačkog malograđanina, ali ne ni habitus engleskog; habitus, koji se, zahvaljujući upravo velikoj sigurnosti kojom se iskazivao, kao da se sam po sebi razume doimao kao neka nasledna osobina. Naročito mlađe dame su ostavljale utisak izvesne naivnosti, kakva se u Evropi nalazi samo u manjim gradovima; kad su dve po dve pod ruku ili pod ruku s nekim muškarcem odlučno i skoro srdito jurile po palubi, imale su onakav isti skakutavi hod i svoje jaknice, kojima je pretio vetar, držale su na onaj isti čedni način kao kod nas nevinost na selu. Najviše su me podsećale na Švedanke — i one su bile visoke i robusne kao ove — i ja sam svakog trenutka očekivao da će napraviti »reverans« kao što to rade Švedanke. Moje američke sapatnice su dobile svoj deo telesne i duhovne krutosti koja je zajednički deo germanske rase, i nisu ga, ni u kom slučaju, prevazišle. Ukratko, moj prvi utisak o Amerikancima nikako nije pokazivao njihovu nacionalnu premoć nad Evropljanima, nikako neki sasvim novi, mladi

nacionalni tip, već naprotiv, javljao se utisak da su oni ljudi koji se još drže nasleđenih malogradanskih navika, navika koje se u Evropi smatraju toliko zastarelim da smo mi Evropljani u poređenju s njima u tom pogledu kao Parižani naspram provincijalaca.

Kad sam u Njujorku ušao u svoju prvu spavaonicu, šta sam našao? Nameštaj takvog staromodnog oblika kakav se može samo zamisliti, komode sa mesinganim obručima ili prstenovima-hvataljkama na ladicama, kakve su bile u modi početkom ovog veka i koje se u Evropi mogu naći još samo na selu; pored njih sam našao novije oblike prema engleskom ili francuskom uzoru, ali i ovo već dosta staro i većinom na pogrešnom mestu; ničeg novog osim kolosalne stolice za ljuljanje koja je opisivala luk od 240 stepeni, takode demodirane. I tako svuda, stolice, stolovi i ormani većinom izgledaju kao komadi nasleđeni od prošlih pokoljenja. Kola na njujorškim ulicama izgledaju tako zastarela, da čovek na prvi pogled pomisli kako ni jedno evropsko seosko domaćinstvo više nema neki takav model taljiga. Pri pažljivijem posmatranju se, doduše, može ustanoviti da su ova kola veoma usavršena, da su veoma svrsishodno uređena, sa odličnim oprugama i da su napravljena neobično laka od veoma jakog drveta, ali je uz sva ova usavršavanja stari model ostao nedirnut. U Londonu je droški u koje se ulazilo odnazad i sedelo jedno prema drugome levo i desno, kao u omnibusu, bilo još početkom četrdesetih godina; od 1850. njih više nema; u Bostonu, međutim, jedinom, koliko ja znam, američkom gradu u kojem se droške stvarno upotrebljavaju, cvatu ove krtije još i danas. Današnje američke gostione, s njihovim luksuznim uređajima i stotinu soba pokazuju u celom svom american plan¹ da su postale od zabačenog seoskog domaćinstva u slabo naseljenom kraju, domaćinstva koja još i danas ponekad putniku uz naknadu daju krov i hranu — vratiću se na to —, i zato pokazuju osobenosti koje se nama čine ne samo čudnim, već upravo staromodnim. I tako dalje.

Ali ko hoće da oseti uživanje putovanja kakvog je u Evropi moralo biti u doba tridesetogodišnjeg rata, neka pođe u neku američku planinsku oblast na kraju zadnje željeznice i neka putuje u divljinu poštanskim kolima. Nas četvoro smo napravili takvu turu u Adirondaks i retko kad smo se tako smejali kao na krovu tih kola. Vozilo je bilo stara krtija neopisivog modela, prema kojem su čuvene pruske prikolice iz Olimovog doba svečana kola, sa sedištima — već prema potrebi — za šest ili devet osoba na krovu i uz kočijaša. A onda cesta — molim za izvinjenje, to nije bila nikakva cesta, jedva da bi se to moglo nazvati putem; dva duboko usečena traga u peskovitoj glini, uzbrdo, nizbrdo. .²

Napisano krajem septembra 1888.
Prema rukopisu

¹ američkom planu — ² ovde se rukopis prekida

PRILOZI

Spisak priloga

- A. Friedrich Engels: Predgovor »Poreklu porodice, privatne svojine i države« (Četvrto nemačko izdanje 1891)

- B. Zabeleške i dokumenti (septembar 1883 — jun 1889)

A. Predgovor¹
»Poreklu porodice, privatne svojine i Države«
(Četvrto nemačko izdanje 1891)

Predgovor

»Poreklu porodice, privatne svojine i Države« (Četvrto nemačko izdanje 1891)

Ranija izdanja ove knjige, koja su imala veliki tiraž, već su gotovo pola godine rasprodata, i izdavač¹ je već pre dužeg vremena tražio od mene da spremim novo izdanje. Hitniji radovi sprečavali su me dosad u tome. Od pojave prvog izdanja prošlo je sedam godina, za koje je vreme poznavanje prvobitnih oblika porodice znatno napredovalo. Bilo je, dakle, potrebno da se ovde unesu ispravke i dopune tim pre što će mi nameravano stereotipisanje današnjeg teksta onemogućiti za izvesno vreme dalje izmene².

Podvrgao sam, dakle, ceo tekst pažljivom pregledu i uneo niz dodataka koji, nadam se, u dovoljnoj meri uzimaju u obzir današnje stanje nauke. Sem toga, dajem dalje u predgovoru kratak pregled razvoja istorije porodice od Bachofena do Morgana; i to činim uglavnom stoga što se šovinizmom nadahnuta engleska preistorijska škola još uvek upinje da prećuti preokret u preistorijskim shvatanjima, koji je nastao usled Morganovih otkrića, ne ustežući se nimalo pri tome da ipak prisvoji Morganove rezultate. A i na drugim stranama suviše se povode za ovim engleskim primerom.

Moj rad je preveden na više stranih jezika. Najpre na italijanski: *L'origine della famiglia, della proprietà privata e dello stato*, versione riveduta dall' autore, di Pasquale Martignetti; Benevento 1885.. Zatim na rumunski: *Origină familiei, proprietă, ei private și a statului*, traducere de Joan Nadejde, u časopisu »Contemporanul« u Jašiju, od septembra 1885. do maja 1886. Dalje, na danski: *Familijens, Privatejendommens og Statens Oprindelse*, Dansk, of Forfatteren gennemgaaet Udgaave, besørget af Gerson Trier; København 1888. U štampi je francuski prevod Henri Ravéa po sadašnjem nemačkom izdanju.

Do početka šezdesetih godina ne može se ni govoriti o istoriji porodice. Istorijska nauka je bila na tom polju još sasvim pod uticajem pet knjiga Mojsijevih. Patrijarhalni oblik porodice, koji je u njima opisan iscrpnije nego drugde, smatran je bez dvoumljenja ne samo

¹ J. H. W. Dietz — ² U »Neue Zeit« poslednji deo ove rečenice glasi: »što novo izdanje treba da ima tiraž koji je u nemačkoj socijalističkoj literaturi uobičajen, a kod knjiga iz drugih oblasti još vrlo redak«.

za najstariji oblik nego je i identifikovan — apstrahujući poligamiju — s današnjom buržoaskom porodicom, tako da porodica stvarno nije uopšte imala nikakav istorijski razvitak; u najboljem slučaju dopuštalo se da je u davniini možda postojao period nereguliranih polnih odnosa. — Istina, osim monogamije, bile su poznate i istočnjačka poligamija i indijsko-tibetanska poliandrija; ali ta tri oblika nisu mogla biti svrstana u istorijsku sukcesiju i javljali su se jedan pored drugog bez međusobne veze. Da se kod pojedinih naroda stare istorije, kao i kod nekih divljaka koji još postoje, poreklo računalo, ne po ocu, nego po majci, dakle, da se ženska linija smatrala kao jedino važeća; da je kod mnogih današnjih naroda zabranjen brak u okviru određenih većih grupa, u ono vreme još nedovoljno ispitanih, i da se ovaj običaj nalazi u svim delovima sveta — ove činjenice su bile, doduše, poznate i prikupljano je sve više podataka o tome. Ali niko nije znao šta da s njima radi, pa čak još i u knjizi E. B. Tylora, *Researches into the Early History of Mankind etc. etc.* (1865) oni se prosto navode kao »neobični običaji« pored zabrane koja važi kod nekih divljaka da se drvo koje gori ne sme dodirnuti gvozdanim oruđem i sličnih reliģijskih ludorija.

Istorija porodice počinje od 1861, od pojave Bachofenove knjige *Mutterrecht*. U njoj pisac postavlja sledeće teze: 1) da su ljudi u početku živelu u neograničenim polnim odnosima, što on pogrešno naziva »heterizmom«; 2) da se usled takvog polnog odnosa ne može sigurno utvrditi ko je otac, da se stoga moglo računati poreklo samo po ženskoj liniji, po matrijarhatu, i da je prvobitno tako i bilo kod svih naroda starog veka; 3) da su usled toga žene, kao majke, kao jedini pouzdano poznati roditelji mlađe generacije uživale veliko poštovanje i ugled, koji su se, po Bachofenovoj koncepciji, razvili do potpune vladavine žena (ginekokratija); 4) da je prelaz ka monogamiji, gde je žena pripadala isključivo *jednom* muškarcu, sadržavao u sebi povredu jedne prastare reliģijske zapovesti (tj. stvarno povredu tradicionalnog prava ostalih muškaraca na istu ženu), povredu koju je trebalo okajati ili čije je tolerisanje trebalo iskupiti podavanjem žene drugima za izvesno vreme.

Dokaze za ova tvrđenja nalazi Bachofen u bezbrojnim pasusima iz staroklasične književnosti koje je sakupio s vanrednom revnošću. Razvoj od »heterizma« ka monogamiji i od matrijarhata ka patrijarhatu vrši se, po njemu, naročito kod Grka, usled daljeg razvoja reliģijskih predstava, usled uvođenja novih božanstava, predstavnika novog shvatanja, u tradicionalnu grupu bogova, predstavnika starog shvatanja, tako da prvi potiskuju sve više ove poslednje. Po Bachofenu, dakle, istorijske promene u uzajamnom društvenom položaju muškarca i žene nisu prouzrokovane razvojem stvarnih životnih uslova ljudi nego reliģijskim odrazom ovih životnih uslova u glavama tih ljudi. Prema tome, Bachofen tumači Eshilovu *Oresteju* kao dramski opis borbe između matrijarhata koji propada i patrijarhata koji se

javlja i pobeđuje u herojsko doba. Za ljubav svoga ljubavnika Egista, Klitemnestra je ubila svoga muža Agamemnona koji se vraćao iz trojanskog rata; ali njen i Agamemnonov sin Orest sveti ubistvo oca ubistvom svoje majke. Stoga ga progone erinije, demonske zaštitnice matrijarhata, po kome je ubistvo majke najteži zločin, koji se ne može ničim okajati. Ali, Oresta zaštićuju Apolon, koji ga je svojim proročanstvom naveo na to delo, i Atina, koju su pozvali za sudiju — božanstva koja ovde predstavljaju novo patrijarhalno uređenje; Atina saslušava obe strane. Celo sporno pitanje sažeto je u debati koja se sad razvija između Oresta i erinijâ. Orest se poziva na to da je Klitemnestra izvršila dvostruki zločin: što je ubila *svoga* muža, a time i *njegovog* oca. Zašto onda erinije progone njega, a ne nju koja je mnogo više kriva? Odgovor je porazan:

»Ona nije bila u krvnom srodstvu s čovekom koga je ubila.«

Ubistvo čoveka koji nije srodnik po krvi, čak i kad je običan muž, može se okajati, ne tiče se ništa erinija; njihova je dužnost samo da kažnjavaju za ubistva među krvnim srođnicima, a od njih je, po matrijarhatu, najteže i najneiskupljivije ubistvo majke. Posle toga javlja se Apolon kao Orestov branilac; Atina poziva areopagite — atinske porotnike — da glasaju; glasovi su podjednako podeljeni za oslobođenje i za osudu; tada Atina kao predsednica, daje svoj glas za Oresta i oslobađa ga. Patrijarhat je odneo pobedu na matrijarhatom, »bogovi mladog pokolenja«, kako ih nazivaju same erinije, pobeđuju erinije, te one najzad pristaju da preuzmu novu dužnost u službi novog uređenja.

Ovo novo, no, nesumnjivo, pravilno tumačenje *Oresteje* jeste jedno od najlepših i najboljih mesta u celoj knjizi, ali ono istovremeno pokazuje da Bachofen veruje bar isto toliko u erinije, Apolona i Atinu koliko i Eshil u svoje vreme; upravo, on veruje da su oni u grčko herojsko doba izveli čudo obaranja matrijarhata pomoću patrijarhata. Jasno je da se takvo shvatanje, gde religija važi kao odlučujuća poluga svetske istorije, mora konačno svesti na čist misticizam. Stoga je mučan i ne uvek zahvalan posao prostudirati Bachofenovu debelu knjigu u kvart-formatu. Ali sve to ne umanjuje njegovu pionirsku zaslugu. On je prvi zamenio frazu o nekom nepoznatom prvobitnom stanju s neregulisanim polnim odnosima dokazom da nam staroklasična literatura pruža mnogo tragova iz kojih se vidi da je monogamiji kod Grka i Azijata stvarno prethodilo stanje u kome je ne samo muškarac imao polni odnos s više žena, nego i žena s više muškaraca, i da to nije vredalo moral; da ovaj običaj nije iščezao ne ostavivši tragove u ograničenom podavanju, kojim su žene iskupljivale pravo na monogamiju; da se stoga poreklo prvobitno moglo računati samo po ženskoj lozi, od majke do majke; da se ovo isključivo priznavanje ženske loze zadržalo dugo još, i u doba monogamije s utvrđenim ili bar priznatim očinstvom, i da je ovaj prvobitni položaj majki, kao

jedino sigurnih roditelja svoje dece, obezbeđivao njima, a time ženama uopšte, viši društveni položaj nego što su ga ikad docnije imale. Dođuše, Bachofen nije ova načela tako jasno izrazio — u tome ga je sprečavalo njegovo mistično shvatanje. Ali on ih je dokazao, a to je predstavljalo 1861. pravu revoluciju.

Bachofenova debela knjiga bila je napisana na nemačkom, tj. na jeziku naroda koji se tada najmanje interesovao za predistoriju današnje porodice. Stoga je Bachofen ostao nepoznat. Njegov prvi sledbenik na istom polju, koji se pojavio 1865, nije nikad ni čuo za njega.

Ovaj sledbenik bio je J. F. McLennan, sušta suprotnost svog prethodnika. Umesto genijalnog mističara ovde je pred nama suvo-parni pravnik; umesto bujne pesničke mašte — plauzibilne kombinacije advokata koji pledira. McLennan nalazi kod mnogih divljih, varvarskih, pa čak i civilizovanih naroda starog i novog doba jedan oblik sklapanja braka, gde mladoženja, sâm ili sa svojim prijateljima, mora prividno silom oteći nevestu od njenih srodinka. Ovaj običaj mora biti ostatak ranijeg običaja kad su muškarci jednog plemena stvarno silom otimali svoje žene spolja, iz drugih plemena. Kako je nastao ovaj »brak otmicom«? Dokle god su muškarci mogli naći dovoljno žena u sopstvenom plemenu, nije bilo baš nikakvog povoda za to. Međutim, nalazimo isto tako često da u nerazvijenim narodima postoje izvesne grupe (koje u to vreme — oko 1865 — još često izjednačuju sa samim plemenima) u čijim je granicama brak bio zabranjen, tako da su muškarci svoje žene i žene svoje muževe morali da uzimaju van grupe, dok kod drugih naroda postoji običaj da muškarci izvesne grupe moraju sebi uzeti žene samo u okviru svoje sopstvene grupe. McLennan naziva prve egzogamskim a druge endogamskim, i bez ustezanja konstruiše krutu suprotnost između egzogamskih i endogamskih »plemena«. Iako mu njegovo sopstveno izučavanje egzogamije stavlja pred nos činjenicu da ova suprotnost u mnogim, ako ne u većini, ili čak u svima slučajevima postoji samo u njegovoj zamisli, ipak je on uzima za osnovu svoje celokupne teorije. Prema tome, egzogamska plemena mogu sebi naći žene samo u drugim plemenima; a pri permanentnom ratnom stanju između plemena, koje odgovara divljaštvu, ovo se moglo izvršiti samo otmicom.

McLennan zatim postavlja pitanje: odakle ovaj običaj egzogamije? Predstave o krvnom srodstvu i rodooskrvnjenju ne mogu imati nikakve veze s tim, jer su se one razvile tek mnogo docnije. Ali verovatno je da je s tim u vezi jako rasprostranjen običaj među divljacima da se ženska deca ubijaju odmah po rođenju. Time nastaje višak muškaraca u svakom pojedinom plemenu, čija je neizbežna i neposredna posledica da više muškaraca zajednički imaju jednu ženu: poliandrija. Posledica ovog je, opet, bila da se znalo ko je detetu mati, ali ne ko mu je otac, te otuda računanje srodstva samo po ženskoj liniji sa isključenjem muške loze — matrijarhat. A druga posledica oskudice u ženama u okviru plemena — oskudice koja je poliandri-

jom ublažena, ali ne i otklonjena — bila je baš ta sistematska nasilna otmica žena iz tuđih plemena.

»Kako egzogamija i poliandrija proizlaze iz jednog te istog uzroka — nedostatka ravnoteže u broju oba pola — moramo smatrati da je u svim egzogamskim rasama prvobitno postojala poliandrija... Stoga moramo smatrati kao neosporno da je među egzogamskim rasama prvi sistem srodstva bio onaj koji je priznavao krvnu vezu samo s majčine strane.« (McLennan, *Studies in Ancient History*, 1886. *Primitive Marriage*, p. 124.)

Zasluga je McLennana što je ukazao na opštu rasprostranjenost i veliki značaj onoga što on naziva egzogamijom. On ni u kom slučaju nije otkrio postojanje egzogamskih grupa, a još manje ih je shvatio. Ne uzimajući u obzir ranije pojedinačne zabeleške mnogih posmatrača, koje su upravo i bile McLennanovi izvori, Latham (*Descriptive Ethnology*, 1859) je tačno i verno opisao ovu ustanovu kod indijskih Magara, i rekao da je ona svuda rasprostranjena i da je nalazimo u svim delovima sveta — pasus koji navodi i sâm McLennan. I naš Morgan je već 1847. u svojim pismima o Irokezima (u časopisu »American Review«) i 1851. u knjizi *The League of the Iroquois*, takođe dokazao postojanje ove ustanove kod tog plemena i opisao je verno, dok je, kao što ćemo videti, advokatska pamet McLennana napravila ovde mnogo veću zbrku nego li Bachofenova mistična fantazija u oblasti matrijarhata. Dalja zasluga McLennanova je u tome što je shvatio da je računanje porekla po matrijarhatu prvobitno, mada ga je u ovome Bachofen preduhitrio, kao što je docnije i sâm priznao. Ali ni u ovome nije on načisto; on stalno govori o »srodstvu samo po ženskoj lozi« (*kinship through females only*), i ovaj izraz, koji je tačan za raniji stupanj, upotrebljava i za docnije razvojne stupnjeve, gde se poreklo i nasledstvo, doduše, računalo isključivo po ženskoj lozi, ali se priznavalo i izražavalo i srodstvo po muškoj. To je ograničenost pravnika koji je sebi stvorio kruti pravni izraz i nastavlja da ga neizmenjenog primenjuje na prilike koje su ga u međuvremenu učinile neprimenljivim.

Pored sve svoje plauzibilnosti, ipak se, izgleda, McLennanova teorija ni sâmom autoru nije činila baš čvrsto zasnovana. U najmanju ruku, njemu sâmom pada u oči da

»je značajno da je oblik (prividne) otmice žena najizraženiji i najizrazitiji baš kod naroda gde vlada muško srodstvo (tj. poreklo po muškoj lozi)« (str. 140).

A zatim:

»Čudnovata je činjenica da se, koliko nam je poznato, ubijanje dece ne vrši sistematski nigde gde postoje, jedan pored drugog, egzogamija i najstariji oblik srodstva« (str. 146).

Obe te činjenice direktno protivreče njegovom načinu objašnjenja, i on je u stanju da im suprotstavi samo nove, još zamršenije hipoteze. Uprkos tome njegova teorija je naišla na veliko odobravanje i

odziv u Engleskoj: McLennan je ovde uopšte važio kao osnivač istorije porodice i kao najveći autoritet u toj oblasti. Njegovo suprotstavljanje egzogamskih »plemena« endogamskim, bez obzira na to što su utvrđeni i izvesni izuzeci i modifikacije, ostalo je ipak priznata osnova vladajućeg shvatanja i bilo je smetnja koja je onemogućavala svaki slobodan pogled na proučavanu oblast, a time i svaki presudan napredak. Precenjivanju McLennana, koje je uobičajeno u Engleskoj, a po engleskom primeru i u drugim zemljama, dužni smo suprotstaviti činjenicu da je on svojim suprotstavljanjem egzogamskih »plemena« endogamskim, koje se može pogrešno shvatiti, naneo više štete nego što je svojim istraživanjima koristio.

Međutim, ukoro se javljalo sve više činjenica koje nisu mogle da se smeste u kitnjaste okvire njegove teorije. McLennan je znao samo za tri oblika braka: poligamiju, poliandriju i monogamiju. Ali kad je već jednom skrenuta pažnja na ovo pitanje, nalazilo se sve više dokaza da su među nerazvijenim narodima postojali oblici braka u kojima je niz muškaraca zajednički imao niz žena; i Lubbock (*The Origin of Civilization*, 1870) priznavao je ovaj grupni brak (*communal marriage*) za istorijsku činjenicu.

Odmah zatim, 1871, pojavio se *Morgan* s novim i u mnogom pogledu presudnim materijalom. On se uverio da je specifični sistem srodstva, koji važi kod Irokeza, zajednički svima prastanovnicima Sjedinjenih Država, da je, dakle, rasprostranjen po čitavom jednom kontinentu, iako neposredno protivreći stepenima srodstva koji proizlaze iz sistema braka koji tamo važi. On je, zatim, podstaknuo američku saveznu vladu da, na osnovu upitnika i tabela koje je sâm sastavio, prikupi podatke o sistemima srodstva kod ostalih naroda. Iz odgovora on je utvrdio: 1) da američko-indijanski sistem srodstva važi takode u Aziji i, u nešto izmenjenom obliku, kod mnogobrojnih plemena Afrike i Australije; 2) da taj sistem nalazi svoje puno objašnjenje u jednom obliku grupnog braka koji baš sada izumire na Havajskim i drugim australijskim ostrvima, i 3) da na istim ostrvima, pored ovog oblika braka, važi sistem srodstva koji se može objasniti samo jednim još primitivnijim, već izumrlim oblikom grupnog braka. Prikupljene izveštaje sa svojim zaključcima koje je izveo iz njih objavio je u svom delu *Systems of Consanguinity and Affinity*, 1871. te je time preneo diskusiju na beskrajno obimnije područje. Polazeći od sistema srodstva, rekonstruisao je odgovarajuće im oblike porodica i time otvorio novi put istraživanju i dubljem prodiranju u preistoriju čovečanstva. Ako se usvoji ovaj metod, onda se McLennanova kitnjasta konstrukcija pretvara u prah.

McLennan je branio svoju teoriju u novom izdanju knjige *Primitive Marriage (Studies in Ancient History, 1876)*. Dok sâm sasvim veštački kombinuje istoriju porodice iz samih hipoteza, on od Lubbocka i Morgana zahteva ne samo dokaze za svako njihovo tvrđenje, nego dokaze nepobitne ubedljivosti, kao što su oni koji su jedino do-

pušteni u škotskom sudu. I to čini onaj isti čovek koji iz prsnog odnosa između ujaka i sestrića kod Nemaca (Tacitus, *Germania* c. 20), iz Cezarova izveštaja da su Briti u grupama od po deset ili dvanaest zajednički imali svoje žene i iz svih drugih izveštaja starih pisaca o zajednici žena kod varvara — bez kolebanja izvlači zaključak da je kod svih tih naroda vladala poliandrija. Čoveku se čini da sluša državnog tužioca koji sebi dopušta punu slobodu pri udešavanju optuženog materijala, ali koji od branioca zahteva za svaku reč najformalističkiji pravni dokaz.

On tvrdi da je grupni brak čista fantazija i time ostaje daleko za Bachofenom. Sistemi srodstva kod Morgana su, po njemu, obični propisi učtivosti, što se vidi iz činjenice da Indijanci oslovljavaju i stranca, belog čoveka, bratom ili ocem. To je kao kad bi se tvrdilo da su izrazi »otac«, »mati«, »brat«, »sestra« obični besmisleni oblici oslovljavanja zato što katoličke sveštenike i opatice isto tako oslovljavaju ocem i majkom, što se kaluderi i kaludericice, čak i slobodni zidari i članovi engleskih stručnih udruženja, na svečanim sednicama oslovljavaju bratom i sestrom. Ukratko, McLennanova odbrana je bila vrlo bedna.

Ali ostala je još jedna tačka u kojoj on nije napadan. Suprotnost egzogamskih i endogamskih »plemena«, na čemu se zasnivao ceo njegov sistem, bila je ne samo nepokolebana, već je bila opštepriznata kao stožer celokupne istorije porodice. Priznavalo se da je McLennanov pokušaj objašnjenja ove suprotnosti nedovoljan i protivrečan činjenicama koje je sâm naveo. Ali sama suprotnost, postojanje dveju vrsta samostalnih i nezavisnih plemena, koje se uzajamno isključuju, od kojih je jedna vrsta uzimala sebi žene u okviru plemena, dok je to bilo apsolutno zabranjeno drugoj vrsti — to je važilo kao neosporno Jevandelje. Uporedite, na primer, Giraud-Teulonovo delo *Origines de la famille* (1874), pa čak i Lubbockovo *Origin of Civilization* (4. izd., 1882).

Povodom ovog pitanja nastalo je Morganovo glavno delo *Ancient Society* (1877), delo koje je podloga ovom radu. Ono što je 1871. Morgan samo još nejasno naslućivao, to je ovde potpuno jasno izložio. Endogamija i egzogamija nisu nikakva suprotnost; postojanje egzogamskih »plemena« nije dosad nigde dokazano. Ali u doba kad je još vladao grupni brak — a on je, po svoj prilici, nekada svuda vladao — pleme se delilo na izvestan broj s majčine strane krvno srodnih grupa-gensova, u okviru kojih je vladala stroga zabrana braka, tako da su ljudi jednog gensa mogli uzimati i, po pravilu, su i uzimali sebi žene, doduše, iz plemena, ali obavezno izvan svoga gensa. Tako, ako je gens bio strogo egzogamski, pleme, koje je obuhvatalo skup gensova, bilo je isto toliko endogamsko. Time je bio konačno uništen poslednji ostatak McLennanovih veštačkih konstrukcija.

Ali Morgan se time nije zadovoljio. Gens američkih Indijanaca poslužio mu je dalje da učini drugi odsudan korak napred u oblasti

koju je proučavao. U tom gensu, matrijarhalno organizovanom, otkrio je praoblik iz koga se razvio docniji, patrijarhalno organizovan gens, koji nalazimo kod svih antičkih kulturnih naroda. Grčki i rimski gens, zagonetka za sve dosadašnje istoričare, objašnjen je pomoću indijanskog gensa i time nađena nova podloga za celu praistoriju.

Ovo ponovno otkriće prvobitnog matrijarhalnog gensa, kao prethodnog stupnja patrijarhalnog gensa kulturnih naroda, ima za praistoriju isti značaj koji imaju Darwinova teorija evolucije za biologiju i Marxova teorija viška vrednosti za političku ekonomiju. Ono je omogućilo Morganu da prvi put dá nacrt istorije porodice u kome su, ukoliko danas poznati materijal dozvoljava, zasad utvrđeni bar klasični razvojni stupnjevi u glavnim linijama. Svakako je očigledno da ovim počinje nova epoha obrade praistorije. Matrijarhalni gens je postao stožer oko koga se okreće cela nauka; otkako je on otkriven, zna se u kome pravcu i šta treba istraživati i na koji način treba grupisati rezultate. I, shodno tome, na tom polju se sad čini mnogo brži napredak nego pre Morganove knjige.

Morganova otkrića su sada opštepriznata ili, bolje reći, prisvojena i od strane praistoričara u Engleskoj. Ali gotovo ni kod jednog nema otvorenog priznanja da Morganu dugujemo tu revoluciju u shvatanju. U Engleskoj se njegova knjiga prećutkuje koliko god je to moguće, a što se tiče njega samog svršava se sa snishodljivom hvalom njegovih ranijih radova; cepidlački se pabirči po pojedinostima njegova izlaganja, a uporno se ćutke prelazi preko njegovih stvarno velikih otkrića. *Ancient Society* je u originalnom izdanju rasprodato; za tako nešto u Americi nema rentabilne prode; u Engleskoj je, izgleda, knjiga sistematski ugušivana, i jedino izdanje ove epohalne knjige koje se još može naći u knjižarskoj prodaji jeste — nemački prevod.

Otkuda ta uzdržljivost, koju je teško ne shvatiti kao zaveru ćutanja, naročito nasuprot mnogobrojnim citatima iz obične kurtoazije i drugim dokazima kolegijalnosti kojima kipte radovi naših priznatih praistoričara? Možda zato što je Morgan Amerikanac i što engleskim praistoričarima teško pada što su oni, pored sve vrednoće u prikupljanju materijala, što zaslužuje najveće priznanje, u pogledu opštih načela sređivanja i grupisanja ovog materijala, ukratko u pogledu ideja, upućeni na dva genijalna stranca — na Bachofena i Morgana? Nemač se još mogao nekako podneti, ali Amerikanac? U odnosu na Amerikance svaki Englez postaje patriota, o čemu sam u Sjedinjenim Državama video zanimljivih primera. Tome treba dodati još da je McLennan bio, tako reći, zvanično naimenovani osnivač i vod engleske praistorijske škole; da je u neku ruku spadalo u dobro praistorijsko vaspitanje da se govori samo sa najvećim strahopoštovanjem o njegovoj veštačkoj praistorijskoj konstrukciji, koja vodi od ubistva dece preko poliandrije i braka otmicom ka matrijarhalnoj porodici; da se i najmanja sumnja u postojanje egzogamskih i endogamskih »plemena«, koja se međusobno potpuno isključuju, smatrala za drsku

jer; da je, dakle, Morgan izvršio neku vrstu svetogrđa time što je u prah pretvorio sve ove svete dogme. I još povrh toga on je to učinio na takav način da je bilo potrebno samo da se izrekne pa da odmah postane očigledno, tako da su se poštovaoci McLennana, koji su se dosad bespomoćno teturali tamo-amo između egzogamije i endogamije, morali lupiti bezmalo pesnicom u glavu i uzviknuti: kako smo mogli biti toliko glupi da to sami već odavno nismo uvideli!

I kao da još nije bilo dosta zločina koji su zvaničnoj školi zabranjivali svaki drugi stav osim hladnog ignorisanja, Morgan je prevršio meru time što je kritikovao ne samo civilizaciju, društvo robne proizvodnje, osnovni oblik našeg današnjeg društva, a to na način koji podseća na Fourier-a nego još govori o budućem preobražaju ovog društva rečima koje bi i Karl Marx mogao reći. . . On je, dakle, potpuno zaslužio što mu McLennan indignirano prebacuje da mu je »istorijska metoda skroz antipatična« i što mu to još 1884. potvrđuje gospodin profesor Giraud-Teulon u Ženevi. Zar nije isti gospodin Giraud-Teulon još 1874. (*Origine de la famille*) bespomoćno lutao po McLennanovu lavirintu egzogamije, odakle ga je tek Morgan morao spasavati!

Nije potrebno da ovde ulazim u izlaganje ostalih postignuća za koja praistorija duguje Morganu; u mom radu nalazi se o tome ono što je neophodno. Četrnaest godina, koje su protekle od pojave njegovog glavnog dela, mnogo su obogatile naš materijal za istoriju ljudskih prvobitnih društava; antropoložima, putnicima i praistoričarima od zanata pridružili su se stručnjaci uporednog prava i izneli delom novi materijal, a delom nova gledišta. Poneka pojedinačna Morganova hipoteza poljuljana je time, ili čak i oborena. Ali novoprikupljeni materijal nije nigde doveo do toga da su njegova velika osnovna gledišta potisnuta drugim gledištima. Red koji je on uneo u praistoriju važi još i danas u glavnim linijama. Čak se može reći da taj red sve više i više dobija opšte priznanje, i to u srazmeri s nastojanjima da se prikrije da je on začetnik ovog velikog napretka.*

London, 16. juna 1891.

Friedrich Engels

Prema: *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, vierte Auflage, Stuttgart 1891.

* Na povratku iz Njujorka, u septembru 1888, sreo sam se s jednim bivšim članom Kongresa za izborni okrug Ročester, koji je poznao Lewisa Morgana. Na žalost, nije znao baš mnogo da mi priča o njemu. Morgan je živeo u Ročestru kao privatno lice zauzet samo svojim studijama. Njegov brat je bio pukovnik i zaposlen u Ministarstvu vojske u Vašingtonu; posredstvom toga brata uspeo mu je da zainteresuje vladu za svoja istraživanja i da više svojih dela izda o državnom trošku; i moj izveštač se zalagao više puta za tu stvar dok je bio član Kongresa.

B. Zabeleške i dokumenti
(septembar 1883 — jun 1889)

1

Iz jednog pisma G. A. Lopatina M. N. Ošaninu^[460]

London, 20. septembra (1883)

«. . . Moram Vam bezuslovno saopštiti rezultat svog prvog sastanka sa Engelsonom, pošto pretpostavljam da će Vam se veoma sviđeti neki njegovi pogledi.

Mnogo smo govorili o ruskim pitanjima, pre svega o tome na koji će se način verovatno odvijati naša politička i socijalna obnova. Kako se i moglo očekivati, pokazalo se da su naši pogledi potpuno usaglašeni; svaki do nas je povremeno završavao misli i reči onog drugog. I on je (kao i Marx i ja) mišljenja da se u Rusiji zadatak *revolucionarne* partije ili partije *dela* trenutno ne sastoji u propagandi novog socijalističkog ideala a čak ni u težnji da se ovaj ideal, koji je još daleko od toga da je razrađen, ostvari uz pomoć privremene vlade obrazovane od naših drugova, već se sastoji u ulaganju svih snaga da se 1. gospodar¹ bilo prisili da sazove zemski sabor², bilo da se 2. zastrašivanjem gospodara i sličnim stvarima izazovu tako jaki nemiri da na drugi način dovedu do sazivanja novog sabora ili bilo čega sličnog. On je isto koliko i ja ubeđen da će takav sabor *bez pogovora* dovesti do radikalnog, ne samo političkog već i socijalnog preobražaja. On je ubeđen u veliki značaj izbornog perioda, pošto on omogućava neporedivo uspešniju propagandu nego što su to u stanju sve moguće knjige i usmeno prosvetavanje. Po njegovom mišljenju, čisto liberalna konstitucija nije moguća bez dubokih ekonomskih preobražaja, tako da se on ne plaši te opasnosti. Ubeđen je da se u *stvarnim* životnim uslovima naroda nagomilao dovoljan broj pretpostavki za preobražavanje društva na novoj osnovi. Naravno, on ne veruje u trenutno ostvarenje komunizma ili u bilo šta drugo, već samo u ono što je već sazrelo u životu i u duši naroda. Ubeđen je da će narod biti u stanju da za svoje potrebe i težnje itd., pronade rečite besednike. Ubeđen je da se ovaj preobražaj ili revolucija, kad jednom budu počeli, neće

¹ Aleksandar III — ² skupštinu staleža

moći zaustaviti nikakvom snagom. Stoga je važno samo jedno: razbiti kobnu snagu zastoja, za trenutak prodrmati narod i društvo iz stanja inertnosti i nepokretnosti, i dovesti do takvog nereda koji će vladu i narod prisiliti da preuzme unutrašnje preobražavanje, do nereda koji će uzburkati mirno more naroda i izazvati pažnju i *entuzijazam* celog naroda za potpuni društveni preobražaj. Rezultati će se tada pojaviti sami od sebe, i to takvi rezultati koji su mogući, poželjni i ostvarljivi za datu epohu.

Sve ovo je davolski kratko, ali sad ne mogu pisati opširnije. Osim toga, Vama se sve to možda neće dopasti, zato se žirim da Vam reč po reč prenesem druge njegove poglede koji su vrlo laskavi za rusku revolucionarnu partiju. Evo ih:

»Sad sve zavisi od toga šta će se u najskorije vreme učiniti u Petrogradu, u koji su sada uprte oči svih mislećih, dalekovidih i oštroumnih ljudi čitave Evrope.«

»Rusija — to je Francuska sadašnjeg veka. Po zakonu i po pravu pripada joj revolucionarna inicijativa za *nov* socijalni preobražaj.«

». . . Propast carizma, sa kojim se razara poslednje uporište monarhizma u Evropi, uklanja ,agresivnost' Rusije, mržnja Poljske protiv Rusije i mnogo šta drugo, dovešće do uspostavljanja sasvim drukčije konstelacije moći, do rasparčavanja Austrije i daće svim zemljama snažan podstrek za unutrašnje preobražaje.«

». . . Teško da će Nemačka biti u stanju da se odluči da iskoristi ruske slutnje da bi za očuvanje carizma poslala svoje trupe na Rusiju. To bi označilo kraj njene sadašnje vladavine i početak nove ere. Priklučenje baltičkih pokrajina Nemačkoj je besmisleno i nesprovodljivo. Slična osvajanja naspramnih (?) ili susednih uskih obalskih pojasa i delića oblasti i nakaradne državne tvorevine koje odatle proizilaze bila su moguća samo u 16. i 17. veku, ali sada to nisu. Uz sve to, ni za koga nije tajna da tamo Nemci čine neznatnu reakcionarnu manjinu.« (Ja dodajem ovu tačku za J. P. s obzirom na njene ultrapatriotske poglede u ovom pitanju.)

»I ja i Marx smatramo da je pismo komiteta Aleksandru III^[461] prosto veličanstveno po svom poznavanju života i po svom mirnom tonu. To pismo dokazuje da u redovima revolucionara ima ljudi sa državničkim razumom.«

Nadam se da je sve ovo za Vas prilično laskavo i prijatno, i kako ćete mi zahvaliti za ove redove? Sećate li se kako sam rekao da ni sam Marx nikad nije bio marksist? Engels je ispričao da je u vreme borbe Brousse-a, Malona i Co. protiv drugih Marx jednom rekao smejući se: »Mogu da kažem samo jedno, da ja *nisam marksista!* . . .^[462]

Majski ustanak 1849⁽⁴⁶³⁾

Ustanak u maju 1849, koji je podigao Rajnske pokrajine i jug Njemačke, izazvan je odbijanjem većine vlada malih država da prihvate ustav koji je izglasala narodna skupština u Frankfurtu. Ta skupština nije nikad imala materijalne snage, a što je još gore, zanemarila je da preduzme potrebne mjere da stekne tu materijalnu snagu; kada je dovršila svoj ustav na papiru, ona je izgubila posljednje ostatke svoje moralne snage. Iako prilično romantičan, ustav je ipak bio jedina zastava oko koje se moglo okupiti u cilju pokušaja da se poduzme jedan novi pokret, s tim da se ne primijeni taj ustav poslije pobjede.

Ustanak je započeo u Drezdenu 3. maja; nekoliko dana kasnije on se proširio na bavorsku Falačku i na Veliko vojvodstvo Baden. Veliki vojvoda¹ se požurio da pobjegne čim je vidio da se vojska bratimi s narodom.

Pruska vlada, koja je ugušila revolucionarni pokret u novembru 1848, razoružala Berlin i zavela opsadno stanje u Pruskoj, učinila je sebe zaštitnikom svih vlada ostalih država. Ona je poslala odmah svoje čete u Dresden, a one su nakon četiri dana borbe i nakon herojskog otpora savladale ustanike.

Ali da bi se pokorila Falačka i Vojvodstvo Baden, potrebna je bila jedna armija: da bi je obrazovala Pruska je morala pozvati pod oružje Landwehr. U Izerlonu (Vestfalija) i u Elberfeldu (Rajnska Pruska) ljudi su odbili da se stave pod vojnu komandu. Poslali su vojsku. Gradovi su se zabarikadirali i odbili su je. Izerlon je bio zauzet nakon dva dana borbe. Kako Elberfeld nije pružao mogućnosti za otpor, ustanici, oko jedne hiljade, odlučili su da se probiju kroz vojsku koja ih je okruživala i da odu na jug koji je bio sav u ustanku. Oni su bili potučeni do nogu, a njihov komandant Mirbach zarobljen; ali veliki broj ustanika, pomognut od domaćih ljudi, mogao je ipak da stigne sve do juga. Engels je bio Mirbachov adutant; ali ga je ovaj, prije nego što je izveo svoj plan, poslao sa zadatkom u Keln, koji je bio u rukama pruske vojske. Istina je da Mirbach nije htio da ima u svojim redovima jednog poznatog komunistu, kako ne bi zastrašio buržuje u pokrajinama kroz koje je namjeravao da prođe.

Za to vrijeme ustanak se proširio na čitavu južnu Njemačku; ali revolucionari, kao i u Parizu 1871, počinili su kobnu grešku što nisu napadali. Čete malih susjednih država bile su demoralisane i tražile su samo priliku da se priključe ustanku: one su tada bile odlučne da se ne bore protiv naroda. Ustanici su mogli podići i povući pučanstvo izjavljujući da idu da oslobode Frankfurtsku skupštinu, opko-

¹ Leopold

ljenu pruskim i austrijskim trupama. Engels i Marx su — posle zabrane lista »Neue Rheinische Zeitung« otišli u Manhajm da predlože vođama pokreta da marširaju na Frankfurt. Ovi su odbili da ih poslušaju. Izgovarali su se da je vojska bila dezorganizovana bjegom bivših oficira, da je nedostajala municija itd.

Dok su ustanici stajali s oružjem u ruci, Prusi sjedinjeni s Bavarcima i pojačani četama malih država koje su ustanici mogli pridobiti s više smjelosti, napredovali su usiljenim marševima na pobunjene pokrajine. Reakcionarna vojska, u jačini od 36 000 vojnika, očistila je za nedjelju dana iz Falačke 8000—9000 ustanika koji su ga bili zauzeli: treba reći da su dvije tvrđave u toj pokrajini ostale u rukama reakcije. Revoluciona vojska povukla se prema badenskoj vojsci sastavljenoj od otprilike 10 000 redovne i 12 000 neredovne vojske. Došlo je do četiri opšta sukoba: reakcionarne čete su trijumfovale samo zahvaljujući brojčanoj nadmoći i povredi teritorije Virtemberga, koja im je omogućila da zadu za leđa revolucionarnoj vojsci u odlučnom trenutku. Nakon šest nedjelja borbe na goloj ravnici, ostaci ustaničke vojske morali su da se povuku u Švajcarsku.

Za vrijeme ove posljednje borbe Engels je bio adutant pukovnika Willicha, komandanta jedne jedinice komunističkih dobrovoljaca. On je učestvovao u tri sukoba i u posljednjoj odlučnoj bici kod rijeke Murg. Pukovnik Willich, koji je izbjegao u Sjedinjene Države, umro je u činu generala koji je stekao za vrijeme secesionističkog rata.

Ovaj uporni otpor na goloj ravnici, koji je pružilo nekoliko hiljada ustanika bez organizacije i skoro bez artiljerije pruskoj armiji tako znalački disciplinovan, pokazuje šta će sve biti sposobni da izvrše naši prijatelji, socijalisti s druge strane Rajne onog dana kada revolucionarna zvona zazvone u Evropi.

Naslov originala:

Insurrection de mai 1849.

Napisano sredinom novembra 1885.

Prvi put objavljeno u listu »Le Socialiste«, 21. XI 1885, br. 13.

Prevod sa francuskog

3

Juristički socijalizam^[464]

Pogled na svet srednjeg veka bio je u biti teološki. Jedinstvo evropskog sveta koje prema unutra, u stvari, nije ni postojalo, uspostavljeno je prema vani protiv zajedničkog neprijatelja, Saracena, zahvaljujući hrišćanstvu. U katolicizmu je bilo postignuto jedinstvo zapadnoevropskog sveta, sveta koji je predstavljao grupu naroda koji

su se razvijali u stalnim uzajamnim odnosima. Ovo teološko jedinstvo nije bilo samo idejno. Ono je stvarno postojalo ne samo u ličnosti pape, u njegovom monarhističkom središtu, već pre svega u feudalno i hijerarhijski organizovanoj crkvi koja je u svakoj zemlji, kao vlasnik oko jedne trećine zemljišta, imala ogromnu moć unutar feudalne organizacije. Crkva je, sa njenim feudalnim zemljoposedom, bila realna veza među raznim zemljama, feudalna organizacija crkve je davala religiozni oreol svetovnom feudalnom uređenju. Pored toga, sveštenstvo je bilo jedina obrazovana klasa. Bilo je, dakle, samo po sebi razumljivo da je dogma crkve bila polazna tačka i baza svakog mišljenja. Juristika, prirodne nauke, filozofija, sve je ocenjivano prema tome da li je njihov sadržaj u skladu s učenjem crkve ili nije.

Ali u krilu feudalizma razvijala se i moć građanstva. Protiv velikih zemljoposjednika je nastupala jedna nova klasa. Stanovnici gradova su, pre svega i isključivo, bili proizvođači roba i trgovci robom, dok je feudalni način proizvodnje u biti počivao na samopotrošnji unutar ograničenog kruga proizvedenih proizvoda — delom potrošnjom proizvođača, delom potrošnjom feudalnih primalaca tributa. Katolički pogled na svet, koji je bio prilagođen feudalizmu, nije više mogao biti dovoljan ovoj novoj klasi i njenim uslovima proizvodnje i razmene. Ipak je i ona još duže vreme ostala u okovima svemoćne teologije. Svi reformatorski pokreti i za njih vezane borbe, koje su od 13. do 17. veka vođene pod religioznom firmom, po svojoj teoretskoj strani nisu ništa drugo do ponavljani pokušaji građanstva, gradskih plebejaca i njima priključenih seljaka, koji su se počeli buniti, da se stari, teološki pogled na svet prilagodi izmenjenim ekonomskim uslovima i životnom položaju nove klase. Ali to nije išlo. Zastava religije se zadnji put zalepršala u Engleskoj u 17. veku, a jedva pedeset godina kasnije u Francuskoj je neprikriveno nastupio novi pogled na svet, pogled koji je trebalo da postane klasični buržoaski, *juristički pogled na svet*.

On je bio posvetovljenje teološkog. Na mesto dogme, na mesto božanskog prava došlo je ljudsko pravo, na mesto crkve — država. Ekonomski i društveni odnosi, za koje se, zato što ih je crkva sankcionisala, smatralo da su ih stvorile crkva i dogma, smatrali su se sada zasnovanim na pravu i stvorenim od strane države. Zato što razmena roba, u društvenim razmerama i u njenoj punoj razvijenosti, naročito putem davanja predujma i kredita, proizvodi složene međusobne ugovorne odnose i zato što ona time zahteva opšte važeća pravila koja može dati samo zajednica — pravne norme koje utvrđuje država — ljudi su sebi predstavljali da ove pravne norme ne proističu iz ekonomskih činjenica, nego iz formalnog utvrđivanja putem države. I zato što je konkurencija osnovna forma saobraćanja slobodnih proizvođača roba, zato što je ona najveća izjednačiteljica, jednakost pred zakonom je postao glavni borbeni poklič buržoazije. Činjenica da se borba ove nove klase u sponu protiv feudalne gospode

i apsolutne monarhije, koja ih je tada podržavala, morala, kao svaka klasna borba, kao politička borba, borba za posed države voditi oko *pravnih zahteva*, ta je činjenica doprinela tome da se učvrsti juristički pogled na svet.

Ali buržoazija je stvarala i svog negativnog dvojnika, proletarijat, a s njim novu klasnu borbu, borbu koja je izbila još pre nego što je buržoazija za sebe potpuno osvojila političku vlast. I, kao što je svojevremeno buržoazija u borbi protiv plemstva za sobom po tradiciji, još izvesno vreme, vukla teološki pogled na svet, tako je proletarijat u početku od protivnika preuzeo juristički način shvaćanja i u njemu tražio oružje protiv buržoazije. Prve proleterske partijske tvorevine, kao njegovi teoretski predstavnici, ostajale su potpuno na jurističkoj »pravnoj osnovi«, samo što su one za sebe iskonstruisale jednu drugu pravnu osnovu nego što ju je imala buržoazija. S jedne strane, zahtev za jednakošću je proširen utoliko što je pravnu jednakost trebalo dopuniti društvenom; s druge strane, iz postavki Adama Smitha da je rad izvor svega bogatstva, ali da proizvod rada radnik mora da deli sa zemljoposjednikom i kapitalistom, izvučen je zaključak da je ova podela nepravedna i da se mora ili odbaciti ili modifikirati u korist radnika. Ali osećanje da ovo postavljanje pitanja samo na jurističku »pravnu osnovu« nikako ne omogućuje odstranjenje lošeg stanja koje je stvorio buržoasko-kapitalistički, a naročito moderni krupnoindustrijski način proizvodnje, dovelo je već najznačajnije glave među ranijim socijalistima — Saint-Simona, Fourier-a i Owena — dotle da potpuno napuste jurističko-političku oblast i da svaku političku borbu proglase besplodnom.

Oba su pogleda bila jednako nedovoljna da na odgovarajući način izraze i da potpuno obuhvate emancipaciona stremljenja radničke klase, stremljenja koja su stvorena njenim ekonomskim položajem. Zahtev za jednakošću, kao i zahtev za punim dohotkom od rada upadali su u nerešive protivrečnosti čim ih je trebalo u pojedinostima juristički formulisati, a manje ili više su ostavljali nedirnutom srž stvari, preoblikovanje načina proizvodnje. Odbacivanje političke borbe od strane velikih utopista bilo je, istovremeno, i odbacivanje klasne borbe, dakle jedinog načina delovanja klase u čijem su interesu oni nastupali. Oba pogleda su apstrahovala istorijsku pozadinu kojoj oni duguju svoje postojanje; oba su apelovala na osećanje; jedan na pravno osećanje, drugi na osećanje čovečnosti. Oba su svoje zahteve uvijali u formu smernih želja o kojima se ne kaže ništa zašto bi ih trebalo sprovesti baš sada, a ne hiljadu godina ranije ili kasnije.

Radnička klasa, koja je pretvaranjem feudalnog načina proizvodnje u kapitalistički bila lišena svake svojine nad sredstvima za proizvodnju i koju mehanizam kapitalističkog načina proizvodnje stalno stvara u ovom naslednom stanju bezvlasništva, ne može svoj životni položaj iscrpno izraziti u jurističkoj iluziji buržoazije. Ona ovaj životni položaj može potpuno spoznati samo ako stvari pogleda

bez juristički obojenih naočara, onakve kakve one stvarno jesu. A u tome joj je pomogao Marx svojim materijalističkim shvatanjem istorije, ukazujući na to da su sve jurističke, političke, filozofske, religiozne etc. predstave ljudi, u zadnjoj instanci, izvedene iz njihovih ekonomskih uslova života, iz njihovog načina proizvodnje i njihovog načina razmene proizvoda. Ovim je dat pogled na život proletarijata koji odgovara njegovom položaju u borbi i u životu; bezvlasništvu radnika mogao je odgovarati samo nedostatak iluzija u njihovim glavama. I ovaj proleterski pogled na svet sada osvaja svet.

Naravno, još uvek traje borba ova dva pogleda na svet; ne samo između proletarijata i buržoazije, nego i između radnika koji slobodno misle i onih kojima vladaju stare tradicije. U celini, staro shvatanje brane ovde obični političari uobičajenim argumentima. Ali ima i takozvanih naučnih jurista koji od juristike prave svoj vlastiti poziv.*

Dosad su se ova gospoda smatrala suviše otmenima da bi se upuštala u teorijsku stranu radničkog pokreta. Moramo dakle smatrati stvarno velikom čašću što se, konačno jednom, jedan pravi profesor prava, gospodin dr Anton Menger, spustio tako nisko da sa »pravnofilozofskog« stanovišta »dogmatski pobliže osvetli« istoriju socijalizma**.

U stvari, socijalisti su dosad bili na krivom putu. Oni su zane-marivali upravo ono što je bilo najvažnije.

«Tek kad se socijalističke ideje... očiste od beskrajnih *nacionalnoekonomskih* i filantropskih rasprava i pretvore u trezne pravne pojmove» (str. III), tek kad se odstrani čitav »nacionalno-ekonomski pervaz« (str. 37) može biti preduzeta »juristička obrada socijalizma... najvažniji zadatak filozofije prava našeg vremena« [str. III].

No u »socijalističkim idejama« se radi upravo o nacionalnoekonomskim odnosima, pre svega o odnosu između najamnog rada i kapitala, a tu su nacionalnoekonomske rasprave, kako izgleda, ipak

* Uporedi u vezi sa ovim članak *Fr. Engelsa o Ludwigu Feuerbachu* u »Neue Zeit« IV, str. 206¹: »Kod profesionalnih političara, kod teoretičara državnog prava i jurista privatnog prava, naime, gubi se sasvim veza sa ekonomskim činjenicama. Pošto u svakom pojedinom slučaju ekonomske činjenice moraju primiti oblik pravnih motiva da bi dobile zakonsku sankciju, i pošto se pri tom, naravno, mora voditi računa o čitavom postojećem pravnom sistemu, pravni oblik treba da bude sve, a ekonomski sadržaj ništa. Državno i privatno pravo razmatraju se kao dve samostalne oblasti koje se istorijski nezavisno razvijaju, koje se mogu i koje treba same za sebe sistematski prikazati posredstvom doslednog iskorenjivanja svih unutrašnjih protivrečnosti.«

** Doktor Anton Menger, *Des Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung*, Stuttgart, Cotta, 1886, X, str. 171.

¹ Vidi u ovom tomu, str. 249–250.

stvarno nešto više nego samo »pervazi« koje treba očistiti. Ekonomija je takođe neka takozvana nauka i povrh toga nešto malo naučnija nego filozofija prava, zato što se ona bavi činjenicama, a ne, kao ova zadnja, pukim predstavama. Ali to je juristu od struke totalno svejedno. Ekonomska istraživanja su za njega isto što i filantropske deklaracije. *Fiat justitia, pereat mundus.*¹

Dalje, »nacionalnoekonomski pervazi« kod Marxa — a ovi našem juristu najteže padaju na stomak — nisu samo ekonomska istraživanja. Ona su u biti istorijska. Ona ukazuju na tok društvenog razvitka, od feudalnog načina proizvodnje srednjega veka do današnjeg razvijenog kapitalističkog, propast ranijih klasa i klasnih suprotnosti i stvaranje novih klasa s novim suprotnostima interesa, suprotnostima koje se, između ostalog, ispoljavaju i u novim pravnim zahtevima. O tome, izgleda, nešto pojma ima i naš jurist, kad na str. 37 otkriva da današnja

»filozofija prava... u biti nije ništa drugo do odraz istorijski nasleđenog pravnog stanja«, koja bi se mogla označiti kao »*gradanska filozofija prava*« i koja se »u socijalizmu stavila na stranu *filozofije prava bezvlasničkih klasa naroda*«.

Ali ako je to tako, šta je razlog tome? Odakle li dolaze »građani« i »bezvlasničke klase naroda«, od kojih svako za sebe ima posebnu filozofiju prava koja odgovara njegovom klasnom položaju? Iz prava, ili iz ekonomskog razvitka? A kaže li nam Marx nešto drugo, nego da se pravni pogledi pojedinih velikih klasa društva upravljaju prema njihovom klasnom položaju u datom momentu? Kako Menger dolazi među marksiste?

Ipak, to je samo previd, nedobrovoljno priznanje moći nove teorije koje je izmaklo tom strogom juristu i koje mi, zato, samo registrujemo. Nasuprot tome, tamo gde naš čovek prava stoji na svom vlastitom pravnom tlu, tamo on prezire ekonomsku istoriju. Rimsko Carstvo u propadanju je njegov omiljeni primer.

»Još nikad sredstva za proizvodnju nisu bila tako centralizovana«, priča on nama, »kao u doba kad se polovina afričke provincije nalazila u vlasništvu šest ličnosti... nikad patnje radnih klasa nisu bile veće nego u doba kad je skoro svaki produktivni radnik bio rob. Nije ni tada nedostajalo — naročito kod crkvenih otaca — snažne kritike postojećeg stanja u društvu, kritike koje se mogu meriti s najboljim socijalističkim spisima današnjice, pa ipak, posle pada zapadnorimskog carstva nije došao možda socijalizam, nego — srednjovekovni pravni poređak« (str. 108). A zašto se ovo desilo? Zato što »pred očima nacije nije lebdela jasna, od svih zanosa oslobođena slika budućeg stanja«.

Gospodin Menger misli da su u doba propasti Rimskog carstva postojali *ekonomski* preduslovi modernog socijalizma, da je nedostajala samo njihova *juristička* formulacija. Zbog toga je umesto soci-

¹ Neka bude pravda ma propao svet.

jalizma došao feudalizam, a materijalističko shvatanje istorije je dovedeno ab absurdom!

Ono što su juristi Rimskog Carstva u propadanju tako lepo bili sakupili u jedan sistem, to nije bilo *feudalno*, nego rimsko pravo, pravo jednog društva proizvođača roba. Pošto je prema pretpostavci gospodina Mengera pokretačka snaga istorije juristička predstava, on je ovde pred rimske juriste postavio ogroman zahtev: trebalo je da oni umesto pravnog sistema postojećeg rimskog društva daju upravo suprotno, naime »jasnu, od svih zanosa oslobođenu sliku« jednog fantastičnog društvenog stanja. Eto to je Mengerova filozofija prava primenjena na *rimsko* pravo! Ali je upravo užasna Mengerova tvrdnja da ekonomski uslovi još nikad nisu bili tako povoljni za socijalizam kao u doba rimskih careva. Socijalisti, koje Menger hoće da opovrgne, smatraju da je razvitak same proizvodnje jemstvo za uspeh socijalizma: S jedne strane, zahvaljujući razvitku velike mašinske proizvodnje u industriji i poljoprivredi proizvodnja postaje sve više društvena, a produktivnost rada ogromna; ovo tera na ukidanje klasnih razlika i na prevodenje proizvodnje roba iz privatnih preduzeća u proizvodnju direktno za društvo i od strane društva. S druge strane, moderni način proizvodnje proizvodi klasu koja je sve više kadra i sve zainteresovanija za to da ostvari ovaj razvitak, — proizvodi slobodni radni proletarijat.

A sad, uporedimo s ovim stanje carskog Rima, gde o velikoj mašinskoj proizvodnji nije bilo ni govora ni u industriji ni u poljoprivredi. Istina, mi nalazimo koncentraciju zemljoposeda, ali čovek mora biti jurist da bi to smatrao po značaju jednakim s razvitkom društveno obavljenog rada u velikim preduzećima. Ako mi gospodinu Mengeru damo tri primera zemljoposeda: zemljoposeda jednog irskog landlorda koji poseduje 50 000 akri, koje obrađuje 5000 zakupaca u malim parcelama od prosečno po 10 akri; zemljoposeda jednog škotskog landlorda, koji je 50 000 akri pretvorio u lovišta, i primer jedne džinovske farme u Americi od 10 000 akri na kojoj se na veleindustrijski način gaji pšenica, on će izjaviti da je u oba prva slučaja koncentracija sredstava za proizvodnju pet puta veća nego u zadnjem.

Razvitak rimske poljoprivrede u doba carstva, vodio je, na jednoj strani, do širenja ispaša na nepreglednim prostranstvima i do opadanja stanovništva sela, a na drugoj strani do cepanja imanja u male zakupce koji su davani kolonima, dakle do patuljastih domaćinstava zavisnih sitnih seljaka, preteča kasnijih kmetova, dakle do jednog načina proizvodnje u kojem je već, u klici, bio sadržan način proizvodnje srednjeg veka. I, poštovani gospodine Mengeru, već zato je, između ostalog, posle Rimskog carstva usledio »srednjovekovni pravni poredak«. Bilo je, istina, povremeno u pojedinim provincijama i velikih poljoprivrednih imanja, ali to nije bila mašinska proizvodnja sa slobodnim radnicima, već je to bila *plantažna privreda s robovima*, s varvarima najrazličitijih nacionaliteta koji se međusobno

često nisu mogli ni sporazumeti. Nasuprot ovima su bili slobodni proleter, ali ne *radni*, nego *lumpen*proleter. Danas na radu proletara u sve većoj mjeri počiva društvo, oni postaju sve neophodniji za njegovo postojanje; rimski lumpenproleter su bili paraziti, oni ne samo da društvu nisu koristili, već su mu čak bili štetni i zato su i bili bez neke ozbiljne moći.

Ali gospodinu Mengeru se čini da način proizvodnje i narod nikad nisu bili tako zreli za socijalizam kao u doba careva! Eto kakva je prednost kad se čovek drži što je moguće dalje od ekonomskih »pervaza«.

Crkvene oce ćemo mu pokloniti, pošto on prećutkuje u čemu se njihove »kritike postojećeg stanja u društvu« mogu meriti s najboljim socijalističkim spisima današnjice«. Crkvenim ocima zahvaljujemo za mnoga interesantna saopštenja iz doba rimskog društva u propadanju, ali u *kritiku* istoga oni se, po pravilu, nisu upuštali, oni su se zadovoljavali time da ga jednostavno *proklinju* i to izrazima takve snage da u poređenju s njima najsnažniji govor modernih socijalista, pa čak i dreka anarhista izgledaju nježni. Misli li gospodin Menger na ovu »premoć«?

S istim prezirom istorijskih činjenica, na koje smo upravo stavili primedbu, Menger na str. 2 kaže da privilegovane klase svoj prihod dobijaju *bez lične protu usluge društvu*. Njemu je, dakle, potpuno nepoznato da vladajuće klase moraju da obavljaju veoma određene socijalne funkcije u doba uspona svoga razvitka i da upravo zbog toga postaju vladajuće. Dok socijalisti priznaju privremenu istorijsku opravdanost ovih klasa, Menger ovde njihovo prisvajanje viška proizvoda proglašava za krađu. Onda ga i može samo čuditi što ove klase svakog dana sve više gube *moć* da zaštite svoje pravo na ovaj prihod, kako on pronalazi na str. 122, 123. To da se ova moć sastoji u vršenju socijalnih funkcija i da s nestajanjem ovih funkcija u daljem razvitku i ona iščezava, prava je zagonetka za ovog velikog mislioca.

Dosta o tome. Gospodin profesor smatra sada važnim da socijalizam obradi u duhu filozofije prava, to znači da ga svede na nekoliko kratkih pravnih formula, na socijalistička »osnovna prava«, na novo izdanje ljudskih prava za 19. vek. Takva osnovna prava, doduše, imaju samo

»malu praktičnu delotvornost«, ali »na naučnom području nisu bez koristi« kao »parole« (str. 5, 6).

Dakle, već smo pali tako nisko da sada imamo posla još samo s *parolama*. Prvo se odstrani istorijska zavisnost i sadržina snažnog pokreta, da bi se napravilo mesta pukoj »filozofiji prava«, a onda se ta filozofija prava redukuje na parole koje, po sopstvenom priznanju, praktično ne vrede ni po lule duvana! To je stvarno bilo vredno truda.

Gospodin profesor sada otkriva da se *čitav socijalizam* juristički može svesti na *tri* takve parole, na tri osnovna prava. To su:

1. pravo na puni dohodak od rada,
2. pravo na egzistenciju,
3. pravo na rad.

Pravo na rad je samo provizoran zahtev, »prva nezgrapna formula u kojoj se rezimiraju revolucionarni zahtevi proletarijata« (Marx)⁽⁴⁶⁵⁾ i, dakle, ne spada ovamo. Nasuprot tome, zaboravljen je zahtev *jednakosti* koji je vladao celim francuskim revolucionarnim socijalizmom, od Bebeufa do Cabet-a i Proudhona, ali koji će gospodin Menger teško moći da formuliše juristički, uprkos tome, ili možda baš zato, što je on najjurističkiji od svih pomenutih zahteva. Kao kvintesenca ostaju samo mršave postavke 1 i 2 koje su uz to još i međusobno protivurečne, što Menger konačno otkriva na str. 27, ali što ga ni u kom slučaju ne sprečava da tvrdi da se u tome mora kretati svaki socijalistički sistem (str. 6). Ali jasno je da prisilno sabijanje najrazličitijih socijalističkih doktrina najrazličitijih zemalja i stepena razvitka u ove dve »parole« mora falsifikovati čitav prikaz. Osobnost svake pojedine doktrine, što upravo sačinjava njihovo istorijsko značenje, ovde se ne samo odbacuje kao nešto sporedno, nego se, zato što odstupa od parole i njoj protivureći, odbacuje kao nešto što je prosto-naprosto pogrešno.

U ovom spisu se obrađuje samo pravo pod br. 1, pravo na puni dohodak od rada.

Pravo radnika na puni dohodak od rada, tj. svakog pojedinog radnika na *njegov* specijalni dohodak od rada, to pravo je, u ovom određenom obliku, samo Proudhonovo učenje. Potpuno različit od ovoga je zahtev da sredstva za proizvodnju i proizvodi treba da pripadaju svima onima koji rade. Ovaj zahtev je komunistički i on, kako Menger otkriva na str. 48, *nadilazi* zahtev pod br. 1, što Mengera dovodi u ne malu nepriliku. Zato on komuniste čas mora da rangira pod br. 2, čas da osnovno pravo br. 1 toliko razvlači i obrće dok ne dobije mogućnost da komuniste strpa tamo. Ovo se dešava na str. 7. Ovde se pretpostavlja da će posle ukidanja robne proizvodnje ova ipak i dalje postojati. Gospodinu Mengeru se čini sasvim prirodnim da se i u jednom socijalističkom društvu proizvode *razmenljive vrednosti*, dakle roba za prodaju, i da i dalje postoje *cene rada*, da se, dakle, i tada kao i pre radna snaga prodaje kao roba. Jedino pitanje o kojem se ovde, po njemu, radi je da li se cene rada, koje su istorijski nasleđene, sa nekim povišenjem održavaju i u socijalističkom društvu, ili pak treba da dođe do »jednog potpuno novog određivanja cena radu«. Zadnje bi, po njegovom mišljenju, još više potreslo društvo nego li samo uvođenje socijalističkog društvenog poretka! Ova zbrka pojmova je shvatljiva, pošto naš učenjak na str. 94 govori o nekoj *socijalističkoj teoriji vrednosti*, on dakle, po poznatom uzoru, uobražava da Marxova teorija vrednosti treba da dá merilo raspodele budu-

ćeg društva. Na str. 56 se čak kaže da puni dohodak od rada uopšte nije nešto određeno, pošto se on može obračunavati po najmanje *tri* različita merila, i, konačno, na str. 161, 162 saznajemo da je on »prirodni princip raspodele« i da bi bio moguć samo u društvu sa zajedničkom svojinom ali sa individualnim korišćenjem, dakle u društvu koje danas, kao konačni cilj, ne postavlja ni jedan jedini socijalista! Izvanredno osnovno pravo! I izvrsni filozof prava radničke klase!

Menger je sebi ovim olakšao rabotu da »kritički« prikaže istoriju socijalizma. Navešću Vam tri sadržajne reči, pa iako one ne idu od usta do usta^[466], one su ipak dovoljne za maturalni ispit koji se ovde priređuje sa socijalistima. Dakle, ovamo Saint-Simon, ovamo Proudhon, ovamo Marx i kako se sve ne zovete: Zaklinjete li se na br. 1, ili na br. 2, ili na br. 3? Ovamo u moju Prokrustovu postelju, a sve što iz nje izviri odsećiću kao nacionalnoekonomske ili filantropske pervaze!

Ovde se radi samo o tome kod kojeg se od ove trojice najpre mogu naći ova tri prirodna prava koja Menger oktroiše socijalizmu; onaj ko je prvi postavio jednu od ovih formula — to je veliki čovek. Da se pri tom neće proći bez smešnih promašaja shvatljivo je uprkos aparatu koji deluje naučno. Tako on veruje da kod sensimonista oisifs znači posedničke, a *travailleurs* radne klase (str. 67) i to u naslovu sensimonističkog spisa: »Les oisifs et les travailleurs. — Fermages, loyers, intérêts salaires«^[467] (Dokoličari i radnici. — Zakupnina najamnina, kamata, nadnica), gde bi ga već odsustvo *profita* moglo poučiti nečem boljem. Na istoj strani Menger čak citira jedno karakteristično mesto iz lista »Le Globe«, organa sensimonizma, u kojem se pored učenjaka i umetnika i *industriels*, tj. *fabrikanti*, nasuprot oisifs slave kao dobročinitelji čovečanstva, i gde se zahteva samo ukidanje tributa koji se daju oisifs, to znači *rentijerima*, onima koji ubiraju zakupninu, najamninu, kamatu. *Profit* je iz ovog nabranjanja ponovo isključen. Fabrikant u sensimonističkom sistemu zauzima istaknuto mesto kao moćni i dobro plaćeni agent društva, i gospodin Menger bi dobro učinio da ovaj položaj pobliže proučava pre nego što ga u budućnosti bude obrađivao u duhu filozofije prava.

Na str. 73 čujemo da je Proudhon u *Contradictions économiques*^[468], »istina prilično nejasno« obećao »jedno novo rešenje socijalnih problema« uz zadržavanje robne proizvodnje i konkurencije. Ono što je gospodinu profesoru još 1886. *prilično nejasno*, to je Marx sagledao već 1847, ukazavši na to kao na nešto staro i već tada je on Proudhonu mogao proroči bankrot koji je ovaj doživeo 1849^[469].

Ali dosta o tome. Sve ovo o čemu smo dosad govorili sporedno je za gospodina Mengera, a i za njegovu publiku. Da je on bio napisao samo istoriju prava br. 1, njegov spis bi prošao bez traga. Ova istorija je, međutim, samo izgovor za ovaj spis, njegova svrha je da se *opanjka Marx*. I taj se spis i čita samo zato što se u njemu radi o Marxu. Njega već odavno nije tako lako kritikovati, otkako je razumevanje njegovog

sistema prodrlo u šire krugove i kritičar više ne može da špekulise s neznanjem publike. Preostalo je još samo jedno: Da bi se Marx ponizio treba njegove zasluge pripisati drugim socijalistima, socijalistima o kojima niko ništa ne zna, koji su već sišli sa scene, koji više nisu značajni ni sa političkog, ni sa naučnog aspekta. Marxovi kritičari se nadaju da će na ovaj način raščistiti sa osnivačem proleterskog pogleda na svet i sa samim tim pogledom. Gospodin Menger je to preduzeo. Čovek nije tek tako profesor. Hoće i da postigne nešto.

Stvar se čini vrlo jednostavnom.

Sadašnji društveni poredak daje zemljoposjedniku i kapitalistima »pravo« na jedan — najveći — deo radnikovog proizvoda. Osnovno pravo br. 1 kaže da je ovo pravo nepravo i da radniku pripada čitav dohodak od rada. Time je rešena čitava sadržina socijalizma, ukoliko ne dolazi u pitanje osnovno pravo br. 2. Onaj, dakle, ko je prvi rekao da je današnje pravo imalaca zemljišta i drugih sredstava za proizvodnju na jedan deo dohotka od rada *nepravo*, taj je veliki čovek, taj je *osnivač »naučnog« socijalizma!* A to su bili *Godwin, Hall i Thompson*. Odbacivši sve beskrajne nacionalnoekonomske pervaze, Menger kod Marxa, kao juristički ostatak, nalazi samo ovu tvrdnju. Sledstveno tome, Marx je prepisao stare Engleze, naročito Thompsona i svoj izvor brižljivo prečutao. Dokaz je naveden.

Mi nećemo ni pokušati da objasnimo ovom ograničenom juristi da *Marx nigde ne postavlja zahtev za »pravom na puni dohodak od rada«*, da on u svojim teorijskim spisima uopšte ne postavlja nikakav pravni zahtev bilo kakve vrste. Čak i našem juristi o tome prosijava neka daleka slutnja kad Marxu prebacuje da nigde »ne daje zasnovan prikaz prava na puni dohodak od rada« (str. 98).

U Marxovim teorijskim istraživanjima jurističko pravo, koje uvek odražava samo ekonomske uslove određenog društva, dolazi uvek u obzir samo kao nešto sekundarno; u prvi plan, nasuprot tome, dolazi istorijska opravdanost određenih stanja, načina prisvajanja, društvenih klasa određenih epoha, čije izučavanje interesuje u prvom redu svakog onog ko u istoriji vidi povezan mada često i protivurečan tok razvitka, a ne, kao što čini 18. vek, samo zbrku ludosti i brutalnosti. Marx shvata istorijsku neminovnost, dakle opravdanost postojanja antičkih robovlasnika, srednjovekovnih feudalnih gospodara itd. kao polugu ljudskog razvitka za jedan ograničeni istorijski period; on time priznaje i privremenu istorijsku opravdanost izrabljivanja, prisvajanja proizvoda rada od strane drugih; ali on, istovremeno, i dokazuje da ove istorijske opravdanosti više ne samo da nema, nego da produženje izrabljivanja u bilo kom obliku, razvitak društva svakog dana sve više koči i upetljava u sve jače kolizije, umesto da ga pospešava. A Mengerov pokušaj da ova epohalna istorijska istraživanja silom strpa u svoju usku, jurističku Prokrustovu postelju, samo dokazuje njegovu sopstvenu totalnu nesposobnost da shvati one stvari koje prevazilaze

najuže jurističke horizonte. Njegovo osnovno pravo br. 1 u ovoj formuli-
laciji za Marxa apsolutno ne postoji.

Ali sad dolazi ono pravo!

Gospodin Menger je kod Thompsona otkrio termin »višak vred-
nosti«, surplus value. Dakle, nema sumnje, Thompson je otkrio višak
vrednosti, Marx je samo bedni plagijator:

«U ovim Thompsonovim shvatanjima odmah ćemo prepoznati misaoni tok,
pa čak i način izražavanja koji kasnije ponovo nalazimo kod tolikih socijalista,
a naročito kod *Marxa* i *Rodbertusa*» (str. 53).

Thompson je dakle neosporno »najistaknutiji osnivač naučnog
socijalizma« (str. 49). A u čemu se sastoji taj naučni socijalizam?

Shvatanje »da su zemljišna renta i dobit na kapital odbici koje vlasnici zem-
ljišta i vlasnici kapitala uzimaju od punog dohotka od rada, nije ni u kom slučaju
svojstveno socijalizmu pošto mnogi predstavnici građanske nacionalne ekonomije,
npr. Adam Smith, *polaze od istog mišljenja*. Thompson i njegovi sledbenici su *ori-
ginalni samo utoliko* što zemljišnu rentu i dobit na kapital posmatraju kao *nepravne*
odbitke koji su u suprotnosti s pravom radnika na puni dohodak od rada« (str.
53, 54).

Naučni socijalizam se, dakle, ne sastoji u tome da otkriva neku
ekonomsku činjenicu, to su, po Mengeru, ekonomisti uradili već pre
njega, nego jednostavno u tome da ih proglasi za *nepravne*. To je shva-
tanje gospodina Mengera o tome. Da su socijalisti stvar stvarno shva-
tili tako olako, oni bi već odavno mogli pokupiti prnje i gospodin
Menger bi bio pošteđen svoje pravno-filozofske blamaže. Ali tako je
to, kad neko jedan svetskoistorijski pokret svodi na jurističke parole
koje se mogu strpati u džep od prsluka.

Ali šta je s viškom vrednosti koji je ukraden od Thompsona?
S tim stvari stoje ovako:

Thompson u svom delu *Inquiry into the Principles of Distribution
of Wealth* etc. glava 1, deo 15 istražuje

»koji srazmerni deo njihovog proizvoda rada treba («ought«, doslovno »su dužni«,
dakle »treba po pravu«) »radnici da plate za artikal, nazvan kapital, njegovim vlas-
nicima, nazvanim kapitalistima? Kapitalisti kažu, da »bi bez ovog kapitala, bez
mašinerije, sirovina etc. sam rad bio neproduktivan, i da je zbog toga sasvim pra-
vedno da radnik za njegovo korišćenje nešto plaća«. I Thompson nastavlja: »Rad-
nik besumnije za korišćenje istog mora nešto platiti, ako je tako nesrećan da ga
lično ne poseduje; pitanje je koliko od proizvoda njegovog rada bi trebalo (ought)
da bude odbijeno za ovo korišćenje« (str. 128 Pareovog izdanja od 1850).

Ovo već uopšte ne liči na »pravo na puni dohodak od rada«. Napro-
tiv, Thompson smatra da je sasvim u redu da radnik jedan deo svog
dohotka od rada ustupa za korišćenje pozajmljenog kapitala. Pita se
samo — Koliko? I tu postoje »dva merila, radnikovo i kapitalistovo«. A
šta je radnikovo merilo?

«Plaćanje sume koja nadoknađuje rabaćenje kapitala, njegovu vrednost kad se potpuno konzumira, i, uz to, još jednu takvu *dodatnu naknadu* njegovom vlasniku i upravljaču (superintendent) koja bi ove održala u *istom komforu* kakav imaju stvarno radini (more actively employed) produktivni radnici!»

To je, prema Thompsonu, zahtev *radnika* i ko ovde odmah ne »prepozna misaoni tok, pa čak i način izražavanja Marxov«, taj bez milosti pada na ispitu iz filozofije prava kod gospodina Mengera.

Ali višak vrednosti, — šta je s viškom vrednosti? Strpljenja, dragi čitaoče, odmah dolazimo na to.

«Merilo kapitalista bi bila *dodatna vrednost* koju *proizvodi* isti kvantitet rada *usled korišćenja mašinerije* ili drugog kapitala; tako da bi *celi ovaj višak vrednosti* uživao kapitalista, zbog njegove premoćne inteligencije i veštine, zahvaljujući kojoj je on sakupio svoj kapital i prepustio ga radniku čitavog ili na upotrebu» (Thompson, str. 128).

Ovo je mesto, doslovno uzeto, sasvim nerazumljivo. Bez sredstava za proizvodnju nemoguća je ikakva proizvodnja. Sredstva za proizvodnju su ovde, međutim, predstavljena u formi kapitala, tj. u posedu kapitalista. Dakle, ako radnik proizvodi bez »korišćenja mašinerije ili drugog kapitala«, onda on pokušava nemoguće, upravo, ne proizvodi ništa. Ali ako proizvodi uz upotrebu kapitala, (onda bi *čitav* njegov proizvod bio ono što se ovde naziva viškom vrednosti. Pogledajmo, dakle, dalje. A tu Thompson, na str. 130, dopušta tom istom kapitalisti da kaže:

«Pre pronalaska mašinerije, pre otpočinjanja pravljenja radionica i fabrika, kakav je tada bio iznos proizvoda koji su stvarale nepotpomagane snage radnika? Ma koliki da je on bio, on treba da ga i dalje koristi. . . ali oni koji su napravili zgrade ili mašineriju, ili oni koji su ih dobili putem slobodne razmene, oni treba da dobiju *celi višak vrednosti* isfabrikovane robe kao nagradu«, itd.

Thompsonov kapitalista ovde samo izgovara svakidašnju iluziju fabrikanaata, da radni sat radnika koji proizvodi uz pomoć mašinerije itd. proizvodi neku veću *vrednost* nego radni sat prostog ručnog rada radnika pre pronalaska mašinerije. Ovo uobraženje podržava *izvanredni* »višak vrednosti« koji kapitalista zgrće, kad u nekoj oblasti koja je dotad pripadala ručnom radu upadne u posao s nekom novopronađenom mašinom koju su monopolisali on i možda još nekolicina drugih kapitalista. Cena ručnog proizvoda ovde određuje tržišnu cenu celokupnog proizvoda ove industrijske grane; mašinski proizvod košta možda samo četvrti deo rada, on, dakle, fabrikantu donosi »višak vrednosti« od 300 procenata njegove cene koštanja.

Naravno da opšta upotreba mašina ubrzo učini kraj ovoj vrsti »viška vrednosti«; ali onda kapitalista vidi da, u onoj meri u kojoj mašinski proizvod određuje tržišnu cenu, i ova cena sve više i više spada na stvarnu vrednost mašinskog proizvoda, isto tako pada cena ručnog

proizvoda i time ona biva snižena ispod njene ranije vrednosti, da, dakle, mašinski rad u poređenju s ručnim radom još uvek proizvodi izvestan »višak vrednosti«. Ovu sasvim običnu samoobmanu stavlja ovde Thompson u usta svome fabrikantu. Ali koliko malo i sam u to veruje, kaže on izričito neposredno pre toga, na str. 127:

»Sirovine, zgrade, nadnica za rad ne može ništa doprineti sopstvenoj vrednosti; *dodatna vrednost* dolazi samo od rada.«

Molimo naše čitaoce da nam oprostite što ovde, isključivo u korist i radi gospodina Mengera, još posebno naglašavam da i ova Thompsonova »dodatna vrednost« ni u kom slučaju nije Marxov višak vrednosti, već *cela* vrednost koja se dodaje sirovini putem rada, dakle suma vrednosti radne snage i višak vrednosti u Marxovom smislu.

Sada tek, posle ovog neizbežnog »nacionalnoekonomskog pervaza«, možemo potpuno oceniti hrabrost gospodina Mengera, s kojom on na str. 53 kaže:

»Prema Thompsonovom shvatanju... kapitalisti smatraju... viškom vrednosti (surplus value, additional value) koji treba da pripadne vlasniku zemljišta i kapitala *onu* razliku između *životnih potreba radnika* i stvarnog dohotka njegovog rada koji je postao produktivan zahvaljujući mašinama i drugim primenama kapitala.«

To treba da bude nemački »slobodni« prikaz mesta na str. 128 Thompsonovog dela koje smo gore naveli. Ali, kod Thompsonovih kapitalista se govori jedino o razlici između proizvoda iste količine rada (the same quantity of labour), u zavisnosti od toga da li se radi uz korišćenje kapitala ili bez korišćenja kapitala, o razlici između proizvoda iste količine ručnog rada i mašinskog rada. »Životne potrebe radnika« gospodin Menger ovamo može samo da prokrijumčari na taj način što direktno falsifikuje Thompsona.

Dakle da konstatujemo: »Višak vrednosti« Thompsonovog kapitalista nije Thompsonov »višak vrednosti« ili njegova »dodatna vrednost« još manje je jedno od ovoga dvoga »višak vrednosti« gospodina Mengera; a najmanje je jedno od ovo troje Marxov »višak vrednosti«.

Ali gospodinu Mengeru to ni najmanje ne smeta. On na str. 53 nastavlja:

»Zemljišna renta i dobit na kapital zbog toga nisu ništa drugo do odbici koje je vlasnik zemljišta i kapitala u stanju da oduzme od punog dohotka rada na štetu radnika na osnovu zakonom ustanovljene pozicije moći« — rečenica koja je po svom čitavom sadržaju sadržana već kod Adama Smitha — i onda trijumfalno uzvikuje: »U ovim *Thompsonovim* shvatanjima odmah ćemo prepoznati misaoni tok, pa čak i način izražavanja koji kasnije nalazimo kod tolikih socijalista, a naročito kod Marxa i Rodbertusa.«

Drugim rečima: gospodin Menger je kod Thompsona otkrio

termin surplus value (takođe i additional value), višak vrednosti, pri čemu samo pomoću direktnog iskrivljavanja može da sakrije da se surplus value ili additional value kod Thompsona pojavljuju u dva međusobno totalno različita značenja a koja su opet, totalno različita od smisla u kojem Marx upotrebljava termin višak vrednosti.

To je celi sadržaj njegovog ogromnog otkrića! Kakav jadan rezultat u poređenju s pompeznom najavom u predgovoru:

«Ja ću u ovom spisu *navesti dokaz* da su *Marx* i *Rodbertus* svoje najvažnije socijalističke teorije pozajmili od starijih engleskih i francuskih teoretičara, a da nisu naveli izvore svojih shvatanja.»

Kako sad tužno izgleda poređenje koje prethodi ovoj rečenici:

«Kad bi neko trideset godina posle pojave dela Adama Smitha o nacionalnom bogatstvu ponovo 'otkrio' učenje o podeli rada ili kad bi danas neki pisac Darwinovu teoriju razvitka hteo da iznese kao svoju duhovnu svojinu, smatrali bi ga za *ignoranta* ili za *šarlatana*. Samo se u oblasti socijalnih nauka, koje su upravo još skoro potpuno lišene neke istorijske tradicije, mogu zamisliti uspešni pokušaji ove vrste.»

Ni ovde nećemo uzeti u obzir to što Menger još uvek veruje da je Adam Smith «otkrio» podelu rada, dok je, međutim, već Petty ovu tačku potpuno razvio osamdeset godina pre Smitha. Ali se ono što je u vezi s Darwinom rekao Menger sada u izvesnoj meri preokrenulo. Jonski filozof Anaksimander je već u šestom veku pre naše ere izneo shvatanje da se čovek razvio od ribe, a kao što je poznato, to je i shvatanje današnje evolucione prirodne nauke. Kad bi sada neko hteo da nastupi i objašnjava da se ovde već prepoznaju misaoni tok, pa čak i način izražavanja Darwinov i da Darwin nije ništa drugo do plagijator Anaksimandera, ali da je brižljivo sakrio svoj izvor, onda bi on u vezi s Darwinom i Anaksimanderom postupio upravo tako kako stvarno postupio gospodin Menger u vezi s Marxom i Thompsonom. Gospodin profesor ima pravo: «Samo se u oblasti socijalnih nauka» sme računati na ono neznanje koje čini da se «mogu zamisliti uspešni pokušaji ove vrste».

Ali pošto on toliko polaže na termin «višak vrednosti», bez obzira na to koji je pojam s tim povezan, ođaćemo velikom poznavacu socijalističke i ekonomske literature tajnu da se reč surplus produce¹ pojavljuje ne samo već kod Ricarda (u poglavlju o nadnici za rad⁽⁴⁷⁰⁾), nego da je i pored izraza *mieux-value*², koji je upotrebio Sismondi, u Francuskoj otkako je sveta i veka u upotrebi u običnom poslovnom životu izraz plus-value za svako povećanje vrednosti koje vlasnika robe ništa ne košta. Prema tome bi moglo biti pod znakom pitanja da li će Mengerovo otkriće otkrića viška vrednosti zahvaljujući Thompsonu ili, daleko

¹ višak proizvoda — ² višak vrednosti

više, zahvaljujući Thompsonovim kapitalistima, biti značajno makar i u filozofiji prava.

Ali gospodin Menger još ni izdaleka nije gotov s Marxom. Neka se čuje:

»Karakteristično je da Marx i Engels ovo *fundamentalno delo* engleskog socijalizma« (naime Thompsona) »već četrdeset godina *pogrešno citiraju*« (str. 50).

Nije dosta što Marx već četrdeset godina prećutkuje ovu svoju tajnu Egeriju, on mora još i da je pogrešno citira! I to ne samo jedanput, nego već četrdeset godina. I ne samo Marx, nego i Engels! Kakva gomila promišljene opačine! Jadni Lujo Brentano, ti koji već dvadeset godina tragaš za jednim jednim Marxovim pogrešnim citatom i koji si u ovoj hajci oprlijo ne samo sebi prste nego si unesrećio i tvog lakovernog prijatelja u Kembridžu Sedley-Taylor^[471] — obesi se, Lujo, što Ti ovo nisi pronašao. A u čemu se sastoji ovo užasno, četrdeset godina sprovedeno i povrh toga »karakteristično« falsifikovanje, koje zahvaljujući daljem zlobnom, isto tako četrdesetogodišnjem, sudelovanju Engelsovom poprima karakter zlobnog komplota?

*... *pogrešno citiraju na taj način što prvo izdanje istoga stavljaju u godinu 1827!**

A knjiga se pojavila već 1824!

»Karakteristično«, zaista, — za gospodina Mengera. Ali to ni izdaleka nije jedini — pazi, Lujo! — nije jedini pogrešan citat Marxov i Engelsov koji se, izgleda, pogrešnim citiranjem bave kao zanatom — možda i kao putujuće zanatlije. U delu *Misère de la philosophie*, koje je objavljeno 1847, Marx je *Hodgskin* zamenio sa *Hopkins*, a četrdeset godina posle toga (četrdeset godina ovi zlobnici baš ništa ne rade) čini istu grešku Engels u predgovoru nemačkom prevodu za *Misère*^[472]. Zbog ovog njegovog tananog osećanja za greške prilikom štampanja i pisanja zaista je gubitak za čovečanstvo što gospodin profesor nije postao korektor u nekoj štampariji. Ali ipak ne, moramo povući ovaj kompliment. Gospodin Menger ne bi valjao ni kao korektor, jer i on prepisuje pogrešno, dakle citira pogrešno. Njemu se to dešava ne samo s engleskim, nego i s nemačkim naslovima. Tako on npr. ukazuje na »Engelsov prevod ovog spisa«, naime na *Misère*. Prema naslovnoj strani tog spisa, Engels nije napravio ovaj prevod. Marxovo mesto s Hopkinsom, Engels u pomenutom predgovoru citira *doslovno*, on je dakle bio dužan da citira i pogrešku, ako nije hteo da pogrešno citira Marxa. Ali ovi ljudi gospodinu Mengeru nikako ne mogu ugoditi.

No dosta s tim cepidlačkim sitnicama po kojima naš filozof prava rije s takvim zadovoljstvom. »Karakteristično« je za ovog čoveka i za čitavu njegovu sortu da on, koji je čitavu ovu literaturu upoznao uglavnom iz Marxovih dela — ne citira ni jednog jedinog engleskog pisca kojeg već nije citirao Marx, osim možda Halla i u svetu poznate ljude kao što je Godwin, Shelleyjev tast — da se on oseća obaveznim da

navede da poznaje dve ili tri knjige više nego Marx »pre četrdeset godina«, godine 1847. Onaj ko — imajući naslove samo onih dela koja je naveo Marx i sadašnjih pomoćnih izvora i udobnosti Britanskog muzeja — u ovoj grani nije znao da učini ni jedno drugo otkriće osim onoga da se Thompsonovo delo *Distribution* pojavilo 1824, a ne 1827, taj stvarno ne bi trebalo da se hvališe bibliografskom učenošću.

Ono što vredi za mnoge druge socijalne reformatore našega vremena, to vredi i za gospodina Mengera: Velike reči i ništavna — ako uopšte ikakva — dela. Obecan je dokaz da je Marx plagijator, a dokazano je da je jedan *termin*, »višak vrednosti«, bio upotrebljen već pre Marxa, mada u drugom smislu!

Tako je to i sa jurističkim socijalizmom gospodina Mengera. U predgovoru gospodin Menger objašnjava da on u

»jurističkoj obradi socijalizma« vidi »najvažniji zadatak filozofije prava našeg doba«. »Njegovo pravilno rešenje će bitno doprineti tome da se sprovedu neophodne izmene našeg pravnog poretka putem jedne mirne reforme. Tek kad se socijalističke ideje pretvore u razumne pravne pojmove, praktični državnici će biti u stanju da spoznaju koliko se sadašnji pravni poredak može promeniti u interesu pačeničkih narodnih masa.«

On će se ovom preobražaju priključiti prikazivanjem socijalizma kao pravnog sistema.

A na šta se svodi ova juristička obrada socijalizma? U »Zaključnim primedbama« stoji:

»Ne podleže stvarno nikakvoj sumnji, da izgrađivanje jednog pravnog sistema kojim potpuno vladaju ove fundamentalne pravne ideje« (osnovno pravo br. 1 i 2), »spada u daleku budućnost« (str. 163).

Ono što se u predgovoru pojavljuje kao najvažniji zadatak »našeg doba«, na kraju se pomiče u neku »daleku budućnost«.

»Nužne promene« (sadašnjeg pravnog poretka) »će uslediti putem jednog dugog istorijskog razvitka, slično tome kako je naš sadašnji društveni poredak tokom vekova tako razlagao i uništavao feudalni sistem, dok mu konačno nije bio potreban samo jedan udar pa da ga potpuno odstrani« (str. 164).

Vrlo lepo rečeno, ali čemu onda filozofija prava, ako »istorijski razvitak« društva izaziva nužne promene? U predgovoru su juristi oni koji propisuju put društvenom razvitku; sad kad je došlo da se jurist uhvati za reč, on gubi kuraž i muca nešto o istorijskom razvitku koji sve čini sam od sebe.

»Ali da li naš socijalni razvitak teži ostvarenju prava na puni dohodak od rada ili ostvarenju prava na rad?«

Gospodin Menger izjavljuje da on to ne zna. Tako kukavno on sada napušta svoja socijalistička »osnovna prava«. Ali ako se sa ovim

osnovnim pravima ništa ne može učiniti, ako ona ne određuju i ne ostvaruju socijalni razvitak, nego njime bivaju određivana i ostvarivana, čemu onda ovaj trud da se čitav socijalizam svede na osnovna prava? Čemu trud da se socijalizam liši svojih ekonomskih i istorijskih »pervaza«, kad mi, posle svega, moramo da saznamo da ovi »pervazi« predstavljaju njegovu stvarnu sadržinu? Zašto da nam se tek na kraju saopšti da čitavo istraživanje nema baš nikakve svrhe, pošto se cilj socijalističkog pokreta ne može spoznati pretvaranjem socijalističkih ideja u trezvene pravne pojmove, nego samo izučavanjem socijalnog razvitka i uzroka koji pokreću taj razvitak?

Mudrost gospodina Mengera se konačno svodi na to da on izjavljuje da ne može reći koji će pravac uzeti socijalni razvitak, ali da je siguran u jedno, da »mane našeg sadašnjeg socijalnog poretka ne treba *veštački* pojačavati« (str. 166) i, radi omogućavanja daljeg održavanja ovih »mana«, on preporučuje — *slobodnu trgovinu* i izbegavanje daljeg *zaduživanja* države i opština!

Ovi saveti su jedini opipljivi rezultati Mengerove filozofije prava koja se pojavila sa toliko mnogo larme i sa toliko hvalisanja! Šteta što nam gospodin profesor ne odaje tajnu kako da moderne države i komune izadu na kraj bez »kontrahiranja državnih i komunalnih dugova«. Ako već zna tu tajnu, ne bi trebalo da je zadržava za sebe. To bi mu još brže otvorilo put »gore« u ministarsku fotelju, brže nego što to mogu učiniti njegovi uspesi u oblasti »filozofije prava«.

Bez obzira na to na kakav će prijem ovo naići na »merodavnom mestu«, mi verujemo da u svakom slučaju smemo da tvrdimo da će socijalisti današnjice i budućnosti gospodinu Mengeru pokloniti sva njegova osnovna prava ili da će se odreći svakog pokušaja da mu ospore ovaj njegov »puni dohodak od rada«.

Time, naravno, nije rečeno da će se socijalisti odreći toga da postavе *odredene pravne zahteve*. Jedna aktivna socijalistička partija se ne može zamisliti bez toga, kao uostalom ni svaka politička partija. Prava koja proističu iz zajedničkih interesa neke klase mogu se ostvariti samo tako da ova klasa osvoji političku vlast i svojim pravima obezbedi opšte važenje u formi zakona. Svaka borbena klasa, dakle, mora u programu svoja prava formulisati u obliku *pravnih zahteva*. Ali se ta prava svake klase menjaju tokom društvenih i političkih preokreta, oni su u svakoj zemlji drugačiji, zavisno od njenih osobenosti i stepena njenog socijalnog razvitka. Zbog toga i pravni zahtevi pojedinih partija i pored sve saglasnosti oko krajnjeg cilja nisu u svako doba i kod svakog naroda potpuno isti. Oni su promenljivi elemenat i s vremena na vreme se revidiraju, kao što se to može posmatrati kod socijalističkih partija različitih zemalja. Prilikom takvih revizija su *stvarni odnosi* ono što se uzima u obzir; nasuprot tome, još nijednoj postojećoj socijalističkoj partiji nije palo na pamet da od svoga programa pravi neku novu filozofiju prava i to joj ni ubuduće ne bi smelo pasti na pamet.

Wage-workers of all Countries—Unite!

THE NORTH OF ENGLAND SOCIALIST FEDERATION.

(FOUNDED IN NORTHUMBERLAND, MAY, 1887.)

PRINCIPLES.

The North of England Socialist Federation has been formed to educate and organize the people to achieve the economic emancipation of labour.

While fully sympathizing with and helping every effort of the wage-workers to win better conditions of life under the present system, the Socialist Federation aims at abolishing the Capitalist and Landlord class, and transferring the means of society into a Co-operative Commonwealth.

An employing class now—exploiting all the means of getting and making wealth, and a wage-earning class—compelled to work for the profits of these employers, in a system of slavery and slavery.

The emancipation of these two classes brings about three consequences—For the workers, the means of getting and making wealth are transferred to them; for the capitalists, the means of getting and making wealth are transferred to the workers; and for the employers, the means of getting and making wealth are transferred to the workers.

The present system gives more and more to the few, and less and less to the many, and depending on all, it is essentially unjust and should be abolished.

Our aim is to bring about a Socialist system which will give healthily and skilful labour to all, ample wealth and leisure to all, and the treat and valued labour to all.

All are invited to help the Socialist Federation in this great cause. Advertisements shall acknowledge their, justice, and liberality as the basis of their support towards each other and towards all men. They shall acknowledge no party without success: no other without success.

PROGRAMME.

The Socialist Federation seeks to gain its ends by working on the following lines—

- (1) Forming and helping other Socialist bodies to form a National and International Socialist Labour Party.
- (2) Striving to acquire political power by presenting the Socialist to Parliament, Local governments, School Boards, and other administrative bodies.
- (3) Helping Trade Unions, Co-operative, and every genuine movement for the good of the workers.
- (4) Promoting a reform for the National and International Federation of Labour.

All who agree with these objects are invited to become members. For Rules see other side.

as well as the wage-working class
all members of society

manifest itself in
divides the nation against itself, forms
it into two hostile camps

And it can be abolished, and that the
productiveness of labour has become so
vast that an extension of markets can
absorb the overflowing produce, the very
superfluities of the means of life
and of enjoyments, thus becoming the
cause of the question of better, and of
employment & enjoyment, misery of the living
million

Program socijalističke federacije u severnoj Engleskoj s korekturama
Friedricha Engelsa

Barem, ono što je gospodin Menger postigao u toj oblasti, može da deluje samo zastrašujuće.

To je jedina korisna strana njegovog malog spisa.

Naslov originala:

Juristen-Sozialismus

Napisano u toku novembra
do početka decembra 1886.

Prema: »Die Neue Zeit«,
sveska 2, godište 1887.

4

Ispravke Friedricha Engelsa za program Socijalističke federacije severne Engleske⁽⁴⁷³⁾

Proleter i svih zemalja — ujedinite se!

*Socijalistička federacija severne Engleske
(Osnovana u Nortamberlendu, maja 1887. godine)*

PRINCIPI¹

Socijalistička federacija severne Engleske osnovana je s ciljem da vaspitava i organizuje narod kako bi on ostvario ekonomsku emancipaciju rada.

Dok Socijalistička federacija ima puno razumevanje za svaki napor najamnih radnika, i pomaže im u tom naporu, da ostvare bolje životne uslove u postojećem sistemu, ona teži ka ukidanju kapitalističke i zemljoposedničke klase, **kao i klase najamnih radnika** i ka objedinjavanju <radnika čitavog društva> **svih članova društva** u kooperativnu zajednicu.

Klasa poslodavaca, koja ima monopol nad svim sredstvima za sticanje i stvaranje bogatstva, i klasa najamnih radnika, koja je primorana da radi <prvenstveno> za profit tih poslodavaca, to je sistem tiranije i ropstva.

Antagonizam između te dve klase <vodi ka> **manifestuje se u brutalnoj konkurenciji** — među radnicima, za zaposlenje — među kapitalistima, za tržište. To <daje povoda klasnoj mržnji i klasnoj borbi> **stvara razdor u naciji i podvaja je u dva neprijateljska tabora** i uništava istinsku nezavisnost, slobodu i sreću.

Postojeći sistem pruža lak život i luksuz neradnicima, trud i siromaštvo radnicima, a poniženje svima. On je u svojoj suštini nepravedan i treba da bude ukinut. **A ukinut može biti sada kad je produktivnost rada postala tako ogromna da nikakvo proši-**

¹ Reči koje je Engels precrtao u programu stoje u šiljatim zagradama; masno je štampano ono što je Engels ubacivao.

renje tržišta ne može da apsorbuje njen preobilan proizvod, tako da upravo preobilje sredstava za život i uživanje postaje uzrokom stagnacije trgovine, besposlice i, usled toga, bede miliona trudbenika.

Naš cilj je da ostvarimo socijalistički sistem koji će obezbediti zdrav i koristan rad svima, dovoljno blagostanja i dokolice svima i najistinskiju i najpotpuniju slobodu svima.

Pozivaju se svi da pomognu Socijalističkoj federaciji u ovoj velikoj stvari. Naši sledbenici treba da usvoje istinu, pravicu i moralnost kao osnovu za međusobne odnose i odnose među svim ljudima. Oni treba da usvoje načelo: *Nema prava bez dužnosti, nema dužnosti bez prava.*

Prema Programu sa Engelsovim ispravkama u rukopisu.

Napisano između 14. i 23. juna 1887.

Prevod s engleskog

5

Intervju lista »New Yorker Volkszeitung« sa Friedrichom Engelsom^[474]

Pitanje: Da li socijalizam u Engleskoj napreduje, tj. da li engleske radničke organizacije sada više nego ranije akceptiraju socijalističku kritiku ekonomskog razvitka i da li oni — u pomena vrednom obimu — teže ka »konačnim ciljevima« socijalista?

Engels: Ja sam potpuno zadovoljan napretkom socijalizma i radničkog pokreta u Engleskoj; ali ovaj napredak se sastoji uglavnom u razvitku proleterske svesti *masa*. Oficijelne radničke organizacije, trade-unions, koji su mestimično pretili da će postati reakcionarni, moraju zaostajati, kao austrijski Landsturm.

Pitanje: Kako je u tom pogledu u Irskoj? Ima li tamo — osim nacionalnog pitanja — ičega što bi moglo da budi nade socijalista?

Engels: Od Irske se za duže vreme ne može očekivati neki čisto socijalistički pokret. Ljudi hoće prvo da postanu seljaci sa malo zemljišnog poseda, a kad to postanu onda će tek doći hipoteka i ona će ih još jednom ruinirati. To, međutim, nije razlog da mi ne bi trebalo da im pomognemo da se oslobode landlordova, tj. da iz polufeudalnog predu u kapitalističko stanje.

Pitanje: Kakav je odnos engleskih radnika prema irskom pokretu?

Engels: Mase su za Irce. Organizacije, kao i radnička aristokratija uopšte, idu s Gladstone-om i liberalnom buržoazijom i ne idu dalje od ovih.

Pitanje: Šta mislite o Rusiji? Tj., u kojoj meri ste modifikovali Vaše shvatanje — koje ste Vi i Marx izrazili pre jedno 6 godina prilikom mog¹ tadašnjeg boravka u Londonu —, prema kojem bi, usled nihilističko-terorističkih uspeha onog doba verovatno iz Rusije mogao prosteći podstrek za jedan evropski revolucionarni pokret?⁽⁴⁷⁵⁾

Engels: Još u celini zastupam shvatanje da bi revolucija ili čak samo saziv bilo koje nacionalne skupštine u Rusiji preokrenuo čitav lik političke situacije u Evropi. Ali to danas više nije najbliža mogućnost. Za to sada imamo jednog drugog Wilhelma².

Na pitanje kako bi on okarakterisao sadašnje stanje u Evropi, Engels je odvratio: Već sedam sedmica nisam imao u rukama nijedne evropske novine, nisam, dakle, u stanju da okarakterišem bilo šta što se događa tamo preko.

Time je razgovor završen

Prvi put objavljeno u listu
«New Yorker Volkszeitung»
br. 226 od 20. septembra 1888.

6

Međunarodni kongres radnika od 1889. godine »Odgovor listu „Justice“⁽⁴⁷⁶⁾

U svom broju od 16. marta 1889. list »Justice«, »organ socijal-demokratije«, napada stav koji su u pogledu gore pomenutog kongresa zauzeli, kako se ovaj list izražava, »oficijelni nemački socijaldemokrati« (koji li bi to ljudi mogli biti) uopšte i »oficijelni organ nemačke socijaldemokratije« — čime se misli na londonski list »Sozialdemokrat« — posebno.

»Sozialdemokrat« je prestao da bude »oficijelni« organ otkako je jednim rešenjem nemačkog Vrhovnog suda našim nemačkim drugovima onemogućeno da imaju jedan takav organ, ako ne žele da budu kažnjeni kao članovi »tajnog saveza«⁽⁴⁷⁷⁾. Od tog momenta se list ne naziva samo »organ socijaldemokratije«, već naprosto — a samo to on hoće i da bude — »organ socijaldemokratije nemačkog govornog područja«. Uprkos tome, »Sozialdemokrat« je ponosan što uživa puno poverenje nemačke socijaldemokratije, partije čija je snaga samo delimično došla do izražaja u 770 000 glasova koje je ona dobila prilikom izbora od 1887.

»Justice« kaže da on primećuje,

¹ F. T. Cuno, predstavnik lista »New Yorker Volkszeitung« — ² Wilhelma II

«da nemački socijaldemokrati ne samo u Velikoj Britaniji, već i u Americi, smetaju propagandi naše stvari time što svoje novine štampaju na jeziku koji ne može da razume ni jedan od deset hiljada ljudi oko njih. I to, mada su oni, bar u Sjedinjenim Državama, prisiljeni da uče engleski. I ne samo to, oni se čak strogo ograničavaju na svoje nacionalne klubove.»

Ovaj prekor je upravo nečuven. Prema listu »Justice« trebalo bi, dakle, da se Nemci koji žive u inostranstvu odreknu svoga jezika, jedinog sredstva propagande među svojim zemljacima, i da postanu samo prirepci pokreta koji slučajno egzistira u dotičnoj zemlji, bez obzira na to kako je nastojen.

»Sozialdemokrat« je nemački list, pisan za pripadnike nemačkog govornog područja. Devet desetina njegovog tiraža ide direktno u Nemačku. On slučajno izlazi u Engleskoj, zato što jedan prisilni zakon, gori od onoga koji je engleska primenjivala prema Irskoj, čini nužnim njegovo izlaženje u inostranstvu, i zato što je švajcarski Bundesrat, pod Bismarckovim pritiskom, proterao celu njegovu redakciju iz Švajcarske.

»Londoner Freie Presse«⁽⁴⁷⁸⁾ je lokalni list na nemačkom jeziku. On postoji već više od tri godine, što je dovoljan dokaz da on ispunjava jednu potrebu. Uostalom ostavićemo njemu da sam za sebe uzme reč.

To mogu učiniti i američki Nemci. Ali da bi se okarakterisale optužbe koje je protiv njih izrekao list »Justice«, neka ovde bude primećeno da Socijalistička radnička partija Amerike⁽²⁹⁸⁾, mada se od svog osnivanja, a i sad još sastoji najviše od Nemaca, ima mnogobrojne nenemačke sekcije: anglo-američku, slovensku, skandinavsku etc., da ona pored mnogih nemačkih listova, koji potpuno ili pak skoro potpuno pokrivaju svoje izdatke, izdaje i jedan engleski organ »Workmen's Advocate«⁽⁴⁷⁹⁾ i pokriva njegov još uvek znatan deficit (vidi njujorški »Sozialist« od 2. marta 1889, izveštaj National-Executive), da ona iz svojih sredstava pokriva troškove jednog agitatora za anglo-američke radnike — profesora Garside — i da ona u Americi mora da trpi da joj se prebacuje da predstavlja samo gomilu stranih uljeza koji se mešaju u američke stvari koje se njih ništa ne tiču i koje oni ne razumeju. I to im se govori potpuno ne misleći na to da su američki Nemci ili američki građani ili da nameravaju to da budu i da ostanu u Americi. Kad bi Nemci u Engleskoj, koji se svi ovde zadržavaju samo povremeno, sledili upute koje im je dao »Justice«, da izdaju engleske novine za Engleze, da se aktivno priključe javnoj agitaciji među Englezima, da se mešaju u englesku politiku, da izvršavaju sve obaveze Engleza i da zahtevaju sva prava Engleza, bio bi im u lice bačen isti onaj prekor, a među ostalima možda i od strane lista »Justice«.

Što se tiče tvrdnje da su američki Nemci »prisiljeni da uče engleski«, mogu samo reći da bih želeo da je tako. Ali, na žalost, to nipošto nije slučaj.

Ali gde god da su bili, nemački socijalisti mogu polagati pravo

na to da kažu da su, u granicama svojih mogućnosti, aktivno i uspešno saradivali u socijalističkoj agitaciji. Ni u Americi, ni u Švajcarskoj, ni na istoku, ni na severu Evrope ne bi socijaldemokratija zauzimala svoj sadašnji položaj, da joj u prilog nije išla aktivnost Nemaca koji su boravili u dotičnim zemljama. Oni su svuda i u svako doba bili prvi spremni da povežu socijaliste različitih nacija, a Nemačko udruženje za obrazovanje radnika (sada u Tottenham Street 49, Tottenham Court Road) bilo je, ako se vratimo na 1840, prvo međunarodno socijalističko udruženje^[193]. Ako listu »Justice« ove činjenice nisu poznate, one su veoma dobro poznate međunarodnoj policiji i međunarodnom kapitalu. Gde god je kontinentalna policija inostrane socijaliste maltretirala, pratila i proganjala, radilo se u tri od četiri slučaja o Nemcima, a Zakon o sprečavanju useljavanja inostranih socijalista, koji je sada podnesen američkom Kongresu, uperen je uglavnom protiv Nemaca.

»Justice« nastavlja:

»Sad o predstojećem kongresu. Na pariskom kongresu 1886, na kome su bili zastupljeni i Nemci, i na londonskom kongresu 1888, Posibilistička partija je jednoglasno zadužena da 1889. godine organizuje kongres. U to doba nije bio stavljen ni najmanji prigovor... Zato se svako razuman smeo nadati da su prevaziđene sve žaljenja dostojne lične gorčine zadnjih par godina. Oficijelni organ nemačkih socijaldemokrata je, međutim, od onog doba pa do sada neprekidno sitničarski kritikovao i grdio posibiliste, a ti napadi su zaključeni jednim caucus-om« (engleski termin za politički komitet sa uzurpiranim punomoćjima, »koji se sastao 28. februara u kancelariji novina »Recht voor Allen«^[400] i koji podseća na bedne intrige koje su u propast oterale staru »Internacionalu«. Ove sedmice je »Sozialdemokrat« opet na tom poslu i iz njujorškog lista »Sozialist« citira jedan napad na naše francuske drugove – to zaista već prevršuje svaku meru. Sigurno je da bi naš drug Rackow i svi nezavisni nemački socijaldemokrati trebalo da se ujedine s nama u časnom pokušaju da se jednom učini kraj ovim sitnim i zlobnim zademicama i mahinacijama.«

Da bi se sve ovo razumelo neophodno je izvesno poznavanje istorije francuskog socijalističkog pokreta do 1871. Francuski socijalisti, koji su u vreme Komune od 1871. godine razbijeni, sakupljali su se malo po malo i pred javnošću su se pojavili godine 1879. na kongresu u Marseju, gde su se organizovali u radničku partiju; godine 1882. je, međutim, došlo do rasepa na kongresu u St. Etjenu. Svaka frakcija je sebe nazvala francuskom radničkom partijom (parti ouvrier), ali su se najbolje razlikovale po imenima koje su prišile jedna drugoj: naime po imenima posibilisti i marksisti. Pored njih postojala je još grupa blankista, koji su zadržali svoju posebnu organizaciju, mada su, uglavnom, išli prvo sa Radničkom partijom, a posle rasepa sa takozvanim marksistima. Svaka od ovih raznih sekcija, opet, ima unutar sfere svoga uticaja izvestan broj strukovnih saveza (chambres syndicales) i drugih radničkih udruženja. U celini, posibilisti su bili najjači u Parizu, dok su u provincijama takozvani marksisti skoro sami vladali

terenom. U suštinu razlika koje razdvajaju te frakcije ja ovde neću bliže ulaziti. Dovoljno je žalosno što one postoje. Ali ni engleski socijalisti, koji su i sami pocepani u razne grupe, ni nemački socijalisti, koji su se ujedinili tek 1875, nemaju prava da Francuzima prebacuju zbog ovog odsustva jedinstva.

Da bi sebi pribavili priznanje jedine stvarne radničke partije Francuske, posibilisti su prionuli na organizovanje međunarodnih konferencija i kongresa. Jedan takav skup se sastao u Parizu godine 1883, drugi (koji su iz inozemstva posetili uglavnom članovi engleskih trade-unions) godine 1884, treći 1886, kojem je prisustvovalo i nekoliko predstavnika drugih nacija. Na ovoj poslednjoj konferenciji je zaključeno da se sazove jedan međunarodni kongres koji treba da se održi 1889. u Parizu, i posibilisti su bili zaduženi za njegovu organizaciju. Ali *nemački delegat Grimpe*, a isto tako i predstavnik Austrije, *nisu glasali za ovu rezoluciju*. I, u svakom slučaju, ovaj zaključak jedne konferencije na kojoj je, osim posibilista i članova engleskih trade-unions, učestvovalo samo nekoliko Belgijanaca, jedan Australijanac, jedan Nemač, jedan delegat nekog nemačkog udruženja u Londonu, jedan Švedanin i jedan Austrijanac, imao je samo vrednost želje. Koliko malo su se čak i njeni učesnici smatrali obavezanim rezolucijama koje su na njoj donesene, pokazali su engleski trade-unions koji su na svom halskom kongresu izričito odbacili neke od njih.

Septembra 1887. u St. Galenu u Švajcarskoj održano je partijsko zasedanje nemačke socijaldemokratije. Na njemu je, između ostalih, usvojena rezolucija da se godine 1888. sazove jedan Međunarodni radnički kongres. Ali, kad su za isto vreme sazvali u Londonu svoj kongres trade-unions, nemačka radnička partija je bila spremna da otkaže svoj kongres, pretpostavljajući da će biti pripuštena — jednostavno pripuštena! — kongresu koji je trebalo da se sastane u Londonu.

U svom pozivu na kongres, trade-unions su bili objavili da će kongresu biti pripušteni samo *stvarni delegati radničkih udruženja, čije se postojanje može dokazati*. Ali zbog sadašnjih prisilnih zakona u Nemačkoj, svaki strukovni savez bi, samo i zbog izbora i upućivanja jednog delegata u London, navukao na sebe odmah opasnost da bude momentalno raspušten i da mu država konfiskuje imovinu. Uslov koji je formulisao komitet sindikalnog udruženja sveo se jednostavno na isključenje svih nemačkih delegata. Nemačka radnička partija je onda, kao svog delegata, u London poslala A. Bebela, našeg dobro poznatog poslanika u Rajhstagu, a dole potpisani ga je pratio. Bebel je posetio sekretarijate Parlamentarnog komiteta^[481] i Centralnog sindikalnog veća u Londonu i tamo je konferisao s predstavnicima Socijaldemokratske federacije i Socijalističke lige^[482]. Razvila se duža korespondencija u toku koje su Nemci tražili izmenu uslova za pristup kongresu. Ali odluka Parlamentarnog komiteta je zadržana, vrata kongresa su nam bila svesno pred nosom zatvorena. Na to je rukovodstvo naše partije uložilo protest protiv takvog kongresa.

Kongres je održan. Nikad u istoriji pokreta radničke klase nije održan kongres radnika pod tako ponižavajućim uslovima. Svi raniji radnički kongresi držali su do toga da budu suvereni. Sazivači su mogli da izrade predloge zaključaka, ali je svaki delegat mogao protiv njih dići svoj glas i onda je kongres donosio merodavnu odluku. Ali ovog puta je Parlamentarni komitet, ovaj antisocijalistički organ antisocijalističkog londonskog Sindikalnog veća unapred izdiktirao uslove za pristup kongresu, dnevni red, poslovnik, ukratko sve. Socijalistički delegati na kongresu su se, uprkos tome podvrgli ovom poniženju, zato što bi ih inače Sindikalno veće, koje je bilo iznajmilo lokal, jednostavno isteralo napolje, i zato što su — s pravom — smatrali važnijim da svet upoznaju s egzistencijom jake socijalističke manjine u engleskim sindikatima. Ali oni su bili dužni da ulože protest, a to su propustili da učine.

Zaključci jednog takvog kongresa jedva da se mogu smatrati obaveznim čak i za one koji su na njemu bili zastupljeni, a i njegovi stvarni sazivači, Parlamentarni komitet, ih takode odbacuju time što odbijaju da i prstom maknu da sprovedu u život ijedan od njih. (Izveštaj P. k. od novembra 1888, str. 2.^[483]). Jednostavno je glupo tražiti da oni budu obavezni za one koji ne samo da na njemu nisu bili zastupljeni, nego su svesno bili s njega isključeni i koji su protiv njega protestovali. Bez obzira na to, kongres je zaključio da se godine 1889. u Parizu održi Međunarodni kongres i pariske posibiliste je zadužio za njegovu organizaciju.

Dok je u Londonu trajao kongres, u Bordou su svoj kongres održala francuska sindikalna udruženja koja su povezana s takozvanim marksistima Francuske i oni su isto tako zaključili da u Parizu treba da se 1889. godine održi Međunarodni kongres radnika. Jedan delegat iz Bordoa je bio poslat na londonski kongres, ali je tamo stigao tek na njegov kraj.

Dalje. Francuski posibilisti su svoj sopstveni nacionalni radnički kongres bili sazvali za decembar prošle godine u mestu Troa. Ali organizacioni komitet u Troa — njihovi ljudi — smatrao je svojom dužnošću da na jedan takav kongres pozove delegate *svih* socijalističkih i radničkih udruženja Francuske. Na to su posibilisti ostavili na cedilu svoj kongres i njega su u njihovom odsustvu, održali takozvani marksisti i blankisti koji su potvrdili u Bordou prihvaćenu rezoluciju o sazivanju Međunarodnog kongresa 1889. u Parizu. I to prosto iz razloga nužne odbrane, jer su veoma dobro znali, da je time, što je londonski kongres, na osnovu predloga koji je na *njemu* usvojen, na posibiliste preneo organizaciju pariskog kongresa, on stvarno, makar i nesvesno, pripremao isključenje svih onih francuskih radnika koji nisu pod uticajem posibilista.

Tako je, dakle, u Parizu trebalo da se 1889. godine sastanu dva konkurentna kongresa. I mađa je »Justice« svoje čitaoce ostavio u potpunom nepoznavanju činjenice da se u jesen 1888. godine u Bordou i

u Troa sastao znatan broj frakcija francuskih radnika (u Bordou je 63 delegata zastupalo 250 lokalnih sindikalnih organizacija, između ostalih organizacije Marseja, Lila, Liona, Rubea; u Troa 36 delegata 327 raznih organizacija, lokalnih strukovnih i socijalističkih udruženja) i da su one zaključile da se održi kongres na kome će i one moći biti zastupljene, ova je činjenica ipak doprla do uha nemačke socijaldemokratske partije. S tim u vezi, Nemci su smatrali svojom dužnošću da učine sve što mogu da se spreči održavanje dva konkurentna kongresa koja je jedan drugom suprotstavljaju i koja bi oba predstavljala neuspeh i da vide šta bi se moglo učiniti da se ova dva krnja kongresa stope u jedan stvarni kongres.

U tu svrhu je socijalistička frakcija u nemačkom Rajhstagu, koja predstavlja rukovodstvo nemačke partije, predložila jednu međunarodnu konferenciju na koju je pozvala *obe* frakcije francuskih socijalista i one iz nemačkih socijalističkih organizacija sa kojima je ona u vezi i sa kojim korespondira. Ova konferencija je održana 28. februara u Hagu (Holandija), i ja sam bio tamo — istina, ne kao delegat, već samo kao posmatrač. Obe francuske partije su bile pozvane, ali su posibilisti, odbili da se pojave. Marksisti su poslali Lafargue-a. Tamo su dalje bili: dva Nemca (Bebel i Liebknecht), dva Holandanina (Croll i Domela Nieuwenhuis), dva Belgijanca (Anseele i Volders), dva Švajcarca (Reichel i Scherrer).

Trebalo je pre svega rešiti tri pitanja. Prvo, koje korake treba preduzeti da bi se došlo do jednog jedinstvenog kongresa, drugo, izraditi uslove za pristup kongresu koji bi učinili nemogućim da ijedna grupa, koja bi po bilo kom osnovu imala pravo pristupa, bude isključena, i treće, obezbediti suverenitet kongresa u njegovim unutarnjim poslovima. Jer posibilisti su već bili pošli stopama Parlamentarnog komiteta trade-unions i unapred izradili poslovnik koji je trebalo da bude obavezan za kongres. Ne samo da je ovaj već dobio ceo dnevni red, već, između ostalog, i propis da o mandatima svojih delegata i o njihovoj punovažnosti treba da odluči ne kongres kao celina, već svaka pojedina nacionalnost. Ali, kako ovaj dnevni red, tako i specijalno ovaj način provere mandata, prihvatio ih kongres kasnije ili ne, u svakom slučaju, mora biti van sumnje njegovo pravo da i jedno i drugo prihvati ili odbaci. A to utoliko više što način provere mandata koji su propisali posibilisti njima ostavlja slobodne ruke da kongresu pripuste samo one francuske delegate koje su oni izabrali. Treba se samo prisetiti kako su razni engleski socijalistički delegati bili opasno blizu tome da ih komitet za izradu poslovnika, u kojem su članovi engleskih trade-unions jedino imali većinu u odnosu na strance, isključi sa kongresa. A posibilisti upravo u Parizu ne samo da imaju glavnu većinu, već oni namestavaju i da od pariskog opštinskog veća zatraže iznos od 50 000 franaka za troškove kongresa, a s tom sumom bi trebalo oni da raspolazu.

Tako je haška konferencija jednoglasno donela sledeću rezoluciju:

«Mi, dole potpisani, pozivamo Federaciju socijalističkih radnika Francuske» (ovo je oficijelno ime posibilističke partije) «da, u vezi sa mandatom koji joj je dao londonski kongres od 1888, sazove u Parizu Međunarodni kongres zajedno sa socijalističkim i radničkim organizacijama Francuske i ostalih zemalja.

Ovaj poziv, koji treba da potpišu svi predstavnici radničkih i socijalističkih organizacija, treba odmah, što je brže moguće, saopštiti radnicima i socijalistima Evrope i Amerike.

Poziv treba da objavi:

1. da će od 14. do 21. jula 1889. godine u Parizu biti održan Međunarodni kongres;

2. da je on otvoren za sve radnike i socijaliste raznih zemalja pod pristupnim uslovima koji su prilagođeni političkim zakonima pod kojima oni žive;

3. da je kongres suveren u pogledu provere mandata i utvrđivanja dnevnog reda.

Prethodni dnevni red treba da glasi kao što sledi:

a) Međunarodno radničko zakonodavstvo; zakonsko regulisanje radnog dana (dnevni rad, noćni rad, dani odmora, rad odraslih muškaraca, žena i dece).

b) Kontrola fabrika i radionica, kao i kućne radinosti.

c) Sredstva i putevi da se ove mere postignu.

U Hagu, 28. februara 1889.

Delegati za Nemačku:	<i>A. Bebel, W. Liebknecht.</i>
„ „ Švajcarsku:	<i>A. Reichel, H. Scherrer.</i>
„ „ Holandiju:	<i>F. D. Nieuwenhuis, L. Croll.</i>
„ „ Belgiju:	<i>Ed. Anseele, J. Volders.</i>
„ „ Francusku:	<i>Paul Lafargue.</i> »

Tako je konferencija posibilistima dala sve koncesije koje se mogu zamisliti. Njima je, uz isključenje njihovih francuskih rivala, u skladu s londonskom rezolucijom, prepuštena priprema i organizacija kongresa. Sve što se od njih tražilo bilo je da objave zajednički dogovoren poziv koji bi potpisale sve ostale zainteresovane partije i da se utvrde 1. datum kongresa, 2. opšti uslovi za pristup kongresu i 3. suverenitet kongresa u pogledu njegovog dnevnog reda i poslovnika. Time što sve organizacije koje ga potpisuju obavezuje, ovaj zajednički oblik poziva je najbolje, jedino sredstvo da se osigura istinski opšti i međunarodni karakter kongresa. Predloženi uslovi za pristup kongresu sprečavali su ponavljanje skandaloznog isključenja delegata iz Nemačke, Austrije i Rusije, usled čega je londonski kongres dao samo nepotpunu sliku proleterskog pokreta našeg doba. Zahtev da izričito bude osiguran suverenitet kongresa u pogledu njegovih unutarnjih poslova, bio je postao nužnost posle pokušaja Parlamentarnog komiteta da stvori jedan predsedan, a posibilisti su u tome sledili njegov primer. Ona je tražila samo ono što se samo po sebi razumevalo i nije posibilistima oduzimala ni najmanji deo onoga što im je bio preneo londonski

kongres. Jer, londonski kongres niti je hteo, niti je mogao polagati pravo na to da bilo kome na svetu da punomoć za objavljivanje stavova koji bi bili obavezni za buduće kongrese.

Da rezolucija iz Haga nije sastavljena kao naduvena suprotnost prema londonskom kongresu, potvrđuje činjenica što su dva delegata koja su za nju glasala i koja su je potpisala — *Ansele* iz *Gana* i *Croll* iz *Haga* — 1888. bili u Londonu prisutni ne samo kao delegati, nego su fungirali i kao predsednici zasedanja za inostranstvo. Iz toga dalje proizilazi da su kako Nemci, koji su sa londonskog kongresa bili isključeni, tako i oni Francuzi, koji na istome takođe nisu bili prisutni, bili spremni da posibilibistima ostave sve one punomoći koje im je bio preneo londonski kongres i koje im je on mogao preneti. Ono što su ovi tražili, bilo je jedino i samo to da im bude obezbeđen pristup kongresu pod ravnopravnim uslovima i da pariski kongres, kad se jednom sastane, sam donosi konačne zaključke o svojim internim stvarima. I zato što se usudila da postupi u tako pomirljivom duhu »Justice« je hašku konferenciju nazvao »caucus-om«.

Posibilibisti su odbili pruženu im ruku. Oni pristaju da dopuste predstavnicima socijalista iz inostranstva da zajedno s njima potpišu pozivne cirkulare, ali njih ne sme da potpiše ni jedan francuski socijalista koji nije u njihovim redovima. Time oni nastoje da budu *jedino* socijalističko telo u Francuskoj i zahtevaju da ih mi stranci kao takve priznamo. Još više, oni ne pristaju da kongres kao telo utvrdi modus proveravanja mandata — tu su stavovi i reglementi koje su posibilibisti unapred najavili i kongres treba da ih poslušno proguta.

Pod ovim uslovima je učinjen kraj nadi da će kongres koji je prošlog novembra u Londonu predložen i posibilibistima dat u ruke biti nešto više od prividnog kongresa. Ostaje da se sačeka šta će sad sa svoje strane preduzeti grupe koje su bile zastupljene u Hagu; one su u svakom slučaju za to da nastupe zajednički.

O listu »Sozialdemokrat« kaže »Justice« da je on od londonskog kongresa »neprestano sitničarski kritikovao i grdio posibilibiste« i apeluje na sve nezavisne nemačke socijaldemokrate »da se ujedine s nama u časnom pokušaju da se jednom učini kraj ovim sitnim i zlobnim zadevicama i mahinacijama«.

»Justice« je godinama na svoj način kritikovao govore i postupke nemačkih socijaldemokrata, ali se »Sozialdemokrat« zbog toga nije žalio ni na »sitničarske kritike i grdnje«, ni na »sitne i zlobne zadevice i mahinacije«. Mi Nemci smo navikli da neuvijeno iznosimo kritiku, kako unutar naše sopstvene partije, tako i prema ostalim nacionalnim grupama proleterskog pokreta. Mi veoma dobro znamo da za naše neprijatelje ne bi bilo veće sreće nego da naš pokret vide pretvoren u društvo za međusobno kađenje tamjanom, ili u osiguravajuće društvo za međusobno osiguranje agitatora. Zato i nismo tako osetljivi, pa i ne trepnuvši možemo da podnesemo atake lista »Justice«. Ali mi smo isto tako malo došli u Englesku zato da bismo odustali od prava na

kritiku koje smo sačuvali u odnosu na Bismarcka i koje su Englezi obezbedili slavnom revolucijom, što je s pravom ponos engleskog naroda. Mi ćemo zato uzeti slobodu da, tamo gde to smatramo potrebnim, otvoreno kažemo svoje mišljenje o »zadavicama i mahinacijama« francuskih, a — dabome — i engleskih socijalista.

Posibilisti su se neko vreme držali jednog političkog stava koji je nailazio na svestranu podršku socijaldemokrata drugih zemalja; ali njihov stav prilikom poslednje izborne borbe u Parizu, stvarno se ne može braniti. Pod izgovorom da žele da spasu republiku od Boulanger-a, oni su stupili u savez sa najkorumpтивnijim elementima buržoaskog republikanizma, sa oportunistima^[208], koji su deset godina cedili Francusku da bi sebe obogatili. Oni su agitovali i glasali za vladinog kandidata, jednog kapitalističkog fabrikanta alkohola, »jednog lošeg kandidata, francuskog Johna Jamesona« (»Justice« od 19. januara 1889), a kad je obojici, Boulanger-u i Jacques-u suprotstavljen jedan radnik-socijalista, Boulé, koji je nedavno organizovao veliki štrajk zaposlenih na zemljanim radovima, oni su se priključili buržoaskom horu: »Samo ne rascep unutar velike republikanske partije!« — isti onaj poklič koji je u Engleskoj, više nego jedanput, izbacila velika liberalna partija protiv kandidata čiju je kandidaturu postavljao list »Justice«. Kao da se protiv Boulanger-a ne bi bolje borilo da se radnicima da prilika da glasaju za svog predstavnika, umesto što se stavljaju pred alternativu da glasaju ili za Boulanger-a ili za predstavnika onih kapitalista, čija je težnja da bogatstvo Francuske trpaju u svoje džepove (kako je to veoma dobro predstavio gospodin Hyndman u listu »Justice«, 2. februara 1889), od Boulanger-a tek i napravila ono što on jest.

Da budemo pravedni prema listu »Justice«: on nije branio ovako držanje posibilista niti njihov »nešto sumnjiv savez sa buržoaskom partijom« (»Justice«, 28. januara), ali on svojim čitaocima isto tako nije rekao da je organ posibilista »Parti Ouvrier«^[181], u svom žaru larmajući protiv balanzista istupao za prisilne mere protiv ove »nevidene slobode štampe«* i protiv prava na sakupljanje. »Justice« je ovo i borbu za radničkog kandidata, kao i činjenicu da je on, uprkos svega, dobio 17 000 glasova, držao koliko god je to bilo u njegovoj moći, daleko od svojih čitalaca. A zato što smo mi otvoreno govorili o ovom sramnom držanju posibilista, prebacivao nam je sitničarsku kritiku i grdnju, zlobne zadevice i mahinacije list koji se sam nije usudio da brani postupke svojih posibilističkih prijatelja.

Stvar je u tome da su posibilisti u ovom trenutku vladina partija u punom smislu te reči — *ministarški socijalisti* — i da uživaju blagodeti takvog položaja. Dok su kongres u Bordou vlasti zabranile,

* »Ne smemo propustiti da ponovimo da u krizi u kojoj se nalazimo mora biti ugušena ova sloboda štampe.« »Parti Ouvrier« od 18. marta (u stvari, najpogodniji dan) 1889.

a policija ga rasterala, to je njegovo održavanje bilo omogućeno samo zahvaljujući tome da je krov našao u gradskoj kući jedne susedne opštine čiji je maire revolucionarno nastrojen, dok je kongres u Troa policija neprestano napadala da bi sprečila razvijanje crvene zastave — stvari koje posibilisti u svojim listovima niti su osudili, niti su ih makar pomenuli — ovi su se »velepoštovani« socijalisti bili slizali s pariskim Charles Warrenima. I oni ne samo da nisu protestovali, nego su direktno pljeskali kad su pariske vlasti zabranile demonstracije za osmočasovni radni dan koje su pripremali nezavisni socijalisti i strukovni savezi.

Tako će, ako dođe do toga da u Parizu ove godine budu održana dva kongresa, jedan od njih biti ne samo pod zaštitom već upravo pod pokroviteljstvom policije. Njega će maziti, slaviti i svečano ugostiti vlada, departmanske vlasti, opštinsko veće Pariza. On će uživati sve povlastice kojima buržoaska republika obasipa oficijelne inostrane goste.

Drugoga će se časni republikanci kloniti, vlasti će ga strogo nadzirati i stvarno može biti srećan ako mu bude dopušteno da se brine sam o sebi. Jer ako ga posete Englezi, njima se može desiti da se usred Pariza opet iznenada nađu na Trafalgar Square.

Prema: »Der Sozialdemokrat«,
br. 13 i 14 od 30. marta i
6. aprila 1889.

7

Pismo uredništvu »Labour Elector«^[485]

Pošto očigledno stalno pokazujete interesovanje za pitanja koja su pokrenuta u vezi s predstojećim Međunarodnim radničkim kongresom, nadam se da ćete dozvoliti jednom Francuzu i članu takozvane marksističke organizacije Francuske (Agglomération Parisienne) da kaže nekoliko reči kao odgovor na cirkular koji je objavljen u Biltenu Pariske berze rada i koji je preštampan, na engleskom jeziku, u listu »Justice« od 27. aprila.

Sada je Pariska berza rada potpuno posibilistička institucija. Nje su se posibilisti domogli uz pomoć oportunističkih i radikalskih članova Gradskog veća Pariza, tako da svaki onaj sindikat koji se usudi da otvoreno protivureći posibilističkim principima i taktici smesta biva isključen. Stoga je ovaj, gore pomenuti, cirkular, mada je izdat u ime 78 pariskih sindikata, u tolikoj meri posibilistička tvorevina kao da ga je izdao sam Komitet posibilista.

Ovim cirkularom se pozivaju »sve organizacije radničke klase

Francuske, bez obzira na razlike u nijansama republikanskog ili socijalističkog mišljenja», da uzmu učešća na kongresu posibilista. To je, reklo bi se, sasvim u redu. I pošto je naša sekcija francuskih socijalista, potpuno istisnula posibiliste iz unutrašnjosti, i to do te mere da se oni nisu usudili da prisustvuju svom vlastitom kongresu u Troa, čim su doznali da će nama biti dozvoljen pristup, i, pošto su naše organizacije u unutrašnjosti daleko brojnije od svih posibilističkih organizacija u Francuskoj uzetih zajedno, nema sumnje da su bismo mi, čak i na ovom kongresu posibilista, mogli imati većinu francuskih delegata, ukoliko bi korektna baza za biranje predstavnika bila obezbeđena. Međutim, u tome i jeste problem. Posibilistički Komitet doneo je hrpe propisa za svoj kongres, ali to najvažnije pitanje uopšte nije pomenuto. Niko ne zna da li svaka grupa treba da pošalje po jednog, dva ili više delegata, ili broj delegata treba da se odredi prema broju članova svake grupe. No, kako je sad potvrđeno da su posibilisti najjači u Parizu, oni bi mogli da pošalju dva ili tri delegata iz svake grupe, a mi, u svojoj bezazlenosti, šaljemo samo po jednog. Oni mogu da isfabrikuju onoliko delegata koliko im se sviđa; imaju ih pri ruci u Parizu, i treba samo da ih imenuju. I tako, i pored sve ove prividne korektnosti, francuska sekcija kongresa može da se izvrgne u kompaktnu kliku posibilista, koji bi s nama mogli da postupaju onako kako im se sviđa, ukoliko ne bismo imali mogućnosti da uputimo apel kongresu.

Mi ne bismo samo iz ovog razloga mogli da odbacimo suverenost kongresa u pogledu svih njegovih internih poslova, ukoliko bi se uopšte ovaj prvi i fundamentalni princip mogao odbaciti. U Londonu se, verujem, još uvek nije sasvim zaboravilo to da je Parlamentarni odbor prošlog novembra sasvim jasno dao do znanja da je on unajmio prostorije i da je kongres održan tamo samo zahvaljujući njihovoj volji — mi ne želimo da se to isto ponovi i u Parizu.

Napisano krajem aprila 1889.

Prema : „The Labour Elector“,
Vol. I, broj 18
od 4. maja 1889.

Prevod s engleskog

Međunarodni socijalistički kongres radnika od 14. do 21. jula 1889.

Poziv radnicima i socijalistima Evrope i Amerike^[1886]

Oktoobra 1888. godine u Bordou je održan nacionalni kongres na kojem je bilo zastupljeno više od 200 radničkih sindikalnih komora i strukovnih grupa. Ovaj kongres je zaključio da se za vreme Svet-ske izložbe u Parizu održi međunarodni kongres.

Isti zaključak je usvojio nacionalni kongres koji je decembra 1888. održan u Troa i na kome su bile zastupljene sve frakcije socijalističke partije Francuske.

Nacionalnom veću koje je imenovao kongres u Bordou i Egzekutivnoj komisiji koju je imenovao kongres u Troa naloženo je da se sporazumeju o zajedničkoj organizaciji tog međunarodnog kongresa i da na njega pozovu sve radnike i socijaliste Evrope i Amerike koji teže emancipaciji rada, bez razlike na frakcije. Tako je i učinjeno.

Dvadeset osmog februara [1889] održana je u Hagu Međunarodna konferencija na kojoj su, preko svojih delegata, bile zastupljene socijalističke partije Nemačke, Švajcarske, Belgije, Holandije i Francuske. Socijalistička liga Engleske i Danske su se izvinile i unapred izjavile da će se priključiti usvojenim zaključcima.

Konferencija u Hagu je zaključila:

1. Međunarodni kongres u Parizu treba da zaseda od 14. do 21. jula 1889.

2. On treba da bude otvoren za sve radnike i socijaliste raznih zemalja, pod pristupnim uslovima koji su prilagođeni političkim zakonima pod kojima isti žive.

3. Kongres treba da bude suveren u pogledu proveravanja mandata i utvrđivanja dnevnog reda.

Prethodni dnevni red treba da glasi kao što sledi:

a) Međunarodno radničko zakonodavstvo; zakonsko regulisanje radnog dana (dnevni rad, noćni rad, dani odmora, rad odraslih muškaraca, žena, dece).

b) Kontrola fabrika i radionica, kao i kućne radinosti.

c) Sredstva i putevi da se ove mere postignu.

Shodno ovome, da bismo izvršili mandat koji su nam dali kongresi u Bordou i Troa i da bi odgovorili zaključcima usvojenim na haškoj konferenciji:

1. Sazivamo Međunarodni kongres u Parizu koji treba da bude održan od 14. do 21. jula 1889.

2. Dnevni red istoga je onaj koji je utvrdila haška konferencija.

3. Pozivamo sve socijalističke i radničke organizacije Evrope i

Amerike na ovaj kongres koji treba da stvori osnovu za savez svih radnika i svih socijalista oba sveta.

Mi smo u Parizu postavili jednu egzekutivnu komisiju koja je zadužena za konačnu organizaciju Međunarodnog kongresa i za pripremu prijema inostranih delegata.

Radnicima i socijalistima sveta šaljemo naš bratski pozdrav.

Neka živi međunarodna emancipacija radnika.

Za Nacionalno veće u Bordou: Za Egzekutivnu komisiju u Troa:
 Generalni sekretar: *R. Lavigne* Generalni sekretar: *G. Batisse*
 16 Rue Sullivan.

Pariska Egzekutivna komisija:

Za Federaciju pariskih sindikalnih komora:

Boulé, Besset, Féline, Monceau, Roussel

Za socijalističke organizacije Pariza:

Vaillant, Guesde, Deville, Jaclard, Crépin, Lafargue

Za socijalističku grupu pariskog opštinskog veća:

Daumas, Longuet, Chauvière, Vaillant, opštinski većnici

Za socijalističku grupu Komore deputata:

Ferroul, Planteau, poslanici

Adrese:

Sekretar za zemlju: *Besset*, Bureau de la Cordonnerie,
 Bourse du Travail, Paris, Rue J. J. Rousseau.

Sekretar za inozemstvo: *Paul Lafargue*, Le Perreux, Paris,
 Banlieue.

Prema: »Sozialdemokrat«,
 br. 19 od 11. maja 1889.

9

Međunarodni kongres radnika iz 1889. godine

II odgovor na »Manifest Socijaldemokratske federacije«^[487]

U ovom Manifestu, objavljenom u listu »Justice« od 25. maja 1889. godine, tvrdi se da se njime obelodanjuju svetu »gole istine« o gore pomenutom kongresu. Lica koja se smatraju odgovornim za ove »gole istine« pripadaju »Međunarodnom komitetu Socijaldemokratske federacije« i »Generalnom veću Socijaldemokratske federacije«. Nije nam saopšteno ko su pojedinci koji sačinjavaju ta dva tela. Nikakva imena uopšte nisu objavljena, a to je prilično čudno s obzirom na to da autori pokreću beskrajne pritužbe zbog »tajnog caucus-a«¹ u Hagu, čiji članovi ni u kom slučaju nikad nisu svoja imena

¹ Ovde kao omalovažavajući naziv za predkonferenciju

držali van uvida javnosti. Međutim, jedno veće ili komitet Socijaldemokratske federacije izgleda da je nešto što prevazilazi svako ljudsko poimanje. Možda je još u sećanju nekih da je 23. oktobra 1888. godine Generalno veće Socijaldemokratske federacije sa sedam glasova prema dva izglasalo oštar prekor gospodinu Hyndmanu zato što je »prostituisao« »Justice«. Gospodin Hyndman se prema ovom glasanju poneo sa krajnjim omalovažavanjem (»Justice«, 27. oktobar 1888), nazvavši ga »iskamčenim glasanjem«, a uskoro potom je, sa istom ili još jačom većinom, doveo do njegovog poništenja. Posle ovoga nije nikakvo čudo što to isto veće ne objavljuje imena, pa čak i uz rizik da i samo bude proglašeno »tajnim cacus-om«, a to da li su takva imena objavljena ili nisu, u stvari i ne može, posle svega da ima nekog značaja.

Manifest počinje ovako:

«Odlukom jedne grupacije naših drugova socijalista u Francuskoj — grupacije koja deluje u saradnji sa nekima koji nisu socijalisti — da u Parizu održi kongres nasuprot onome koji su sazvali i koji organizuju naši drugovi iz Posibilističke partije, pred Socijaldemokratsku federaciju, svakako najveću i najmoćniju socijalističku organizaciju u Velikoj Britaniji, postavlja se zahtev da saopšti istinu.»

Odgovor na pitanje: koje su to partije koje nisu socijalisti, isto je tako ostao nepoznat kao što su to i imena onih koji daju ovo saopštenje. Stoga je nemoguće ispitati u kojoj meri to jeste ili nije »gola istina«. Međutim, takvo jedno saopštenje koje ne znači baš ništa — osim ako treba da posluži kao kleveta — zvuči prilično zapanjujuće kad ga daje organ jedne asocijacije koja je — u napadu i u odbrani — blizak saveznik onih posibilista koji nikada nisu bili u stanju da sazovu neki kongres bez pomoći »drugih koji nisu socijalisti«. Njihovoj prvoj konferenciji, održanoj u Parizu 1883. godine, iz inostranstva su prisustvovali gotovo jedino vođe engleskih tredjunionista, predvođeni gospodinom Broadhurstom lično a gospodin Broadhurst bio je oduševljen govorima koji su tamo održani i usvojenim rezolucijama. Njihovoj drugoj konferenciji takođe je prisustvovao dobrim delom isti elemenat, a londonski kongres 1888. godine bio je u stvari, sazvan od strane Parlamentarnog odbora Kongresa tredjuniona, čiji članovi, kao što je svakom poznato, »nisu socijalisti«, već upravo nešto sasvim suprotno.

Ali ostavimo to. Autori se koriste prilikom da nas podsete da je Socijaldemokratska federacija »svakako najveća i najmoćnija socijalistička organizacija u Velikoj Britaniji«. Ova informacija se ponavlja, iz nedelje u nedelju, već skoro šest godina, u svakom broju »Justice«, pa ipak ima ljudi koji su moralno tako nisko pali da sumnjaju u veličinu i moć Socijaldemokratske federacije i da čak izjavljuju da ove tvrdnje o njenoj veličini i moći, po svojoj učestalosti, žestini i nametljivosti, rastu upravo istovremeno i proporcionalno s opadanjem stvarne veličine i snage Socijaldemokratske federacije. Oni ukazuju na činjenicu

da je tiraž »Justice« opao za čitavu polovinu na prelazu iz stare u novu godinu, »samo za vreme praznika«, a ti praznici još nisu prošli. Ima ljudi, a oni su svakako upućeni u to, koji tvrde da je tiraž ovog lista sa preko 4000 primeraka pao na jedva jednu trećinu od tog broja, da ima ogranaka Federacije koji se ne pridržavaju ni obične formalnosti o održavanju sastanaka i da ima velikih industrijskih gradova u kojima se nikad ne pročita nijedan broj ovog lista. Izveštaji poput onoga o boltonskom ogranku (»Labour Elector« od 28. maja 1888. godine), koji nije anonimna kao ovaj Manifest, već ga je potpisalo osam članova, snažno govore u prilog ovim tvrdnjama. Ma šta se moglo reći u prilog smicalicama kojima se uveličavaju vlastite snage pred neprijateljem, ne mogu se reći ni dva mišljenja koja bi uzvažavala te smicalice kad se one koriste za bacanje prašine u oči saveznicima i drugovima. Nije preterano reći da ćete sa Diogenovim fenjerom morati da pođete u traganje da bi ste pronašli jednog jedinog čoveka u Ujedinjenoj Kraljevini koji se može obmanuti ovim uobičajenim razmetanjem Socijaldemokratske federacije.

Zao mi je što moram ovako da govorim o organizaciji koja je mnogo dobroga učinila, koja bi mogla da učini još mnogo više i koja u sebi ima izvrsnih elemenata. Međutim, dokle god ona bude sebi dozvoljavala da joj neko »tutoriše«, kao u sadašnjem momentu, onda nikada neće biti ni senka onoga što tvrdi da jeste.

Autori, dalje, tvrde da sa njihove strane nije manjkalo napora da se dođe do razumevanja ali pošto je tobilo uzaludno, oni se sada ograničavaju na »obelodanjivanje prostih činjenica koje nikad nisu bile osporene«. Ovih prostih činjenica ima četrnaest na broju.

1. »Posibilistička partija Francuske... bila je ovlašćena od Međunarodnog kongresa sindikata u Parizu 1886. godine... da sazove Međunarodni radnički kongres 1889. godine u Parizu. Nemce je na tom Pariskom kongresu 1886. godine predstavljao Grimpe.«

Ova »prosta činjenica« zaista nije sporna, osim što je taj sastanak iz 1886. godine, u to vreme, bio nazvan običnom »konferencijom«, a sada se, da bi joj se pridao veći autoritet preinačuje u redovni »kongres«. Postoji tu i jedan važan propust. Grimpe, naime, nije glasao za ovu odluku, pa se prema, tome, njegovo prisustvo na konferenciji ni u kom slučaju ne može proširiti u suglašavanje »Nemaca« sa mandatom datim posibilistima.

2. »Parlamentarni odbor engleskih tredjuniona je krajnje neuvidavno i nepravedno Nemcima i Austrijancima uskratio svako pravo da imaju svoje predstavnike na Međunarodnom kongresu sindikata u Londonu 1888. godine. Nakon toga, Nemci su taj kongres proglasili krnjim kongresom, a Bebel, Liebknecht i drugi, koji organizuju sadašnji rivalski kongres u Parizu, apelovali su na druge nacionalnosti da ne prisustvuju londonskom kongresu zato što su oni bili isključeni sa tog kongresa.«

Dosad se slažemo.

3. »Medunarodni kongres sindikata u Londonu 1888. godine ipak je održan i bio je veoma uspješan. Izuzetne saveznike parlamentarnih nemačkih socijalista u Francuskoj, takozvane marksiste i gediste predstavljao je Farjat. Taj kongres *jednoglasno* je ovlastio posibiliste da sazovu i organizuju medunarodni radnički kongres 1889. godine u Parizu. Farjat je, zajedno sa ostalim, dao svoj glas za ovu odluku, a Belgijanci, koje je zastupao Anseele, i Holandani, saglasili su se sa ovim. Međutim, i Anseele i Croll otišli su na haški caucus.»

Ne može se, zapravo, reći da je Farjat zastupao »takozvane marksiste ili gediste«. Farjata je delegirao Kongres francuskih sindikata, koji je bio otvoren u Bordou nekoliko dana pre londonskog kongresa. Dvesta pedeset lokalnih sindikata, koje su u Bordou zastupala 63 delegata mogu se nazvati »marksistima ili gedistima«, samo ako se pod ovim nazivom podrazumeva da oni obuhvataju sve one francuske radnike koji nisu posibilisti. Taj kongres u Bordou takođe je *jednoglasno* odlučio »da sazove i organizuje Medunarodni radnički kongres u Parizu 1889. godine«. On je to učinio nekoliko dana pre nego što je londonski kongres doneo svoju odluku. Međutim, kako su ljudi zastupljeni u Bordou svi do jednoga, bili izvrgnuti poruzi i tretirani kao neprijatelji od strane posibilista, njima nije ni na pamet moglo pasti da te iste posibiliste ovlaste za sazivanje tog kongresa. Stoga je naprosto apsurdno reći da je »Farjat dao glas za ovu odluku«. Ništa manje nije apsurdno ni tvrđenje da ovaj Farjatov glas, koji nikad i nije dat, obavezuje »marksiste«. Taj glas ako je i dat, mogao je biti dat samo greškom i zato ne bi mogao da obavezuje čak ni onoga ko ga je dao.

To što su Anseele i Croll, pošto su već glasali za gore pomenutu londonsku odluku ipak, »otišli na haški caucus«, izgledaće zaista kranje nepojmljivo svakome ko je voljan da prihvati »gole istine« i »nikad osporene činjenice« Manifesta. Međutim, dodatak uz ovaj Odgovor pokazuje da su Anseele i Croll našli za potrebno ne samo da odu u Hag, već i da se potpuno odvoje od kongresa posibilista i da podrže sazivanje protukongresa, a to su učinili ne samo Anseele i Croll već i drugi londonski delegati, a s njima i ogromna većina predsednika evropskog socijalizma. Svima njima su već dugo bile poznate »gole istine« Manifesta, ali ljudskoj prirodi urođena zluradost je takva da su oni bili naterani na zaključak sasvim suprotan onome koji su organi Socijaldemokratske federacije sa toliko blagonaklonog žara predlagali.

4. »Postupajući u skladu sa ova dva uzastupna mandata, posibilisti, koji su svakako najjača socijalistička partija u Francuskoj, kako u Parizu (gde imaju 50 000 glasova), tako i u unutrašnjosti, pristupili su, kako im je dužnost nalagala, sazivanju i organizovanju medunarodnog radničkog kongresa krajem jula 1889. godine.»

Posibilisti su na opštinskim izborima stvarno dobili nešto oko 50 000 glasova od kojih su mnogi pripadali njihovim protivnicima

kolektivistima (takozvanim marksistima), koji su bili toliko velikodušni da su gde god je to bilo moguće prešli preko razlika među grupacijama. Međutim, čista je laž reći da su posibilisti »svakako najjača socijalistička partija u Francuskoj, kako u Parizu, tako i u unutrašnjosti«. Posibilisti su čak i u Parizu koji je, kako je dobro poznato, njihovo glavno uporište, izgubili dobar deo svojih pozicija otkako su u otvorenom savezu ne samo sa građanskim radikalima već i sa oportunistima – tom strankom berzanskih špekulanata koji su oličenje današnje korupcije zvaničnih krugova u Francuskoj. Činjenica da su se posibilisti, pod izgovorom da se bore protiv Boulanger-a, bratimili upravo sa onim ljudima čije su zloupotrebe na dužnosti jedino i stvorile popularnost Boulanger-a i navele stotine hiljada ljudi svih klasa da uzvikuju: »Radije Boulanger-a radije i samog nečastivog nego ovaj krvopijski sistem korupcije!« – ta činjenica bila je previše i za mnoge njihove iskrene pristalice, a kad su oni na januarskim izborima podržali *buržuja* Jacques-a (koji je u Opštinskom veću uvek glasao protiv svake odluke koja je išla u prilog radničke klase) i, u stvari borili se protiv kandidata radničke klase Bouléa u njihovim redovima su se pojavili znaci sve većeg nezadovoljstva. Jedan od njihovih govornika, Reties, koji je braneci Jacques-a na jednom zboru bio bučno ometan upadicama od strane radnika, pristalica Bouléa na kraju je razjaren napustio govornicu uzvikujući: »Da! Glasacu za Jacques-a, ali ću se osvetiti onima koji me nagone da učinim tu podlost!« I Boulé je, zaista, uprkos fanatičnoj opoziciji posibilista, dobio 18 000 radničkih glasova.

Nakon ovoga, ne treba se čuditi ako stranka posibilista u Parizu pokazuje znake rascepa. Grupa 14. izbornog okruga Pariza isključena je 16. aprila od strane veća delegata uz protivljenje samo dva delegata, međutim, kada je 23. aprila Allemane zahtevao da se dvojici članova naredi da predaju neka pisma koja bi se, inače, nezgodno mogla upotrebiti protiv nekih vođa, o predlogu je u stvari glasalo dvadeset šest grupa. Petnaest grupa je bilo protiv, a tri su se uzdržale od glasanja, što je imalo za posledicu da su glavne organizacije 13. okruga napustile Federaciju objašnjavajući da

»saveznici Ferry-a, Clemenceau-a i Ranc-a nemaju više nikakvo pravo da se pozivaju na pripadanje partiji koja se temelji na klasnoj borbi. Oni su okrenuli leđa toj partiji izneverivši obaveze koje su na sebe uzeli prema radničkoj klasi. Oni danas nisu ništa drugo do pomagači buržoaske vladavine.»

Iako je ovo samo početak, nema sumnje da je vlast posibilističkih vođa čak i u Parizu ozbiljno uzdrmana.

Što se, pak, tiče unutrašnjosti, tvrđenje da su posibilisti tamo »svakako najjači«, ne samo da nije »gola istina« ili »nikad osporena činjenica«, već je to naprosto smešno. U svim velikim gradovima i industrijskim centrima Francuske socijalističke organizacije su izvan njihove Federacije i neprijateljski su raspoložene prema njoj. Na primer Lion (5 gradskih većnika socijalista), Marsej (1 sreski većnik socijalista),

Rube (2 gradska većnika), Armantijer (5 gradskih većnika), Monlison (2 gradska većnika), Komantri (čitavo gradsko veće i gradonačelnik socijalisti), Kale (2 gradska većnika), Lil (4000 socijalističkih neposibilističkih glasova na poslednjim opštinskim izborima), Burž, Vierzon, Roan, Bordo, Narbon, Ale itd., itd. Nijedan od ovih gradskih i sreskih većnika nije posibilista. Svi ovi gradovi su neosporno u rukama njihovih protivnika kad je reč o socijalističkoj i radničkoj organizaciji.

U stvari u proteklih nekoliko godina oni se nisu usuđivali ni da se pomole u unutrašnjosti. Godine 1887, da bi pronašli neko mesto u kome bi sa iole izgleda na uspeh mogli da održe svoj nacionalni kongres morali su da prihvate neku malu zabačenu varoš u Ardenima, koju većina ljudi nisu u stanju da nađu na mapi, a prošle zime, kad su sazvali kongres u Troa, gde su, kako su verovali, bili sigurni u lokalne predstavnike radnika mesni komitet je objavio da će kongres tog puta stvarno a ne samo prividno, biti otvoren za sve socijalističke i radničke organizacije Francuske. Kada su u Parizu posibilističke glavešine uvidele da se sa ovim ozbiljno misli, *radije su se odrekle vlastitog kongresa* nego da se suoče sa kolektivistima i blankistima, koji su došli u Troa i održali kongres, što su ga posibilisti sazvali pa ga napustili, pošto su ih, u stvari, ovi pobedili.

Dakle, »gola istina« o tome da su posibilisti svakako najjači vredni upravo onoliko koliko i gromoglasna jeka trube Manifesta o veličini i moći Socijaldemokratske federacije.

Jaki ili ne, njima je »dužnost nalagala da sazovu kongres u Parizu«.

Sa ovim smo došli do pitanja valjanosti ovlašćenja koja u tom pogledu imaju posibilisti.

Pariska konferencija održana 1886. godine bila je internacionalno tako slabo posećena — toliko daleko od toga da je bila predstavnička — da se njena rezolucija može uzeti samo kao puka želja. Ona u najboljem slučaju može da bude obavezna samo za one koji su je izglasali, tj. za posibiliste i engleske tredjunioniste. Ovi poslednji su pariske zaključke odbacili na svom narednom kongresu u Halu. Ono što je od svega ostalo dakle jeste to da su posibilisti u Parizu 1886. godine sami sebe ovlastili da sazovu kongres u Parizu 1889. godine.

A sad londonski kongres.

Londonski kongres nije bio nikakav opšteradnički kongres. To je bio kongres tredjuniona, koji su sazvali tredjunioni i koji je u principu isključivao svakog sem tredjunioniste. Kako mogu odluke takvog jednog kongresa da budu obavezne za radnike koji nisu tredjunionisti, ili za socijaliste u celini, za mene je prava misterija. Neki kongres tredjuniona može sazvati drugi kongres tredjuniona, ali ništa više. Sazivajući radnički kongres on je prekoračio svoja ovlašćenja. To što je on tako postupio može da ima naše simpatije, jer to znači pobedu nad zastarelim predrasudama tredjuniona, ali činjenica ostaje da je sazivanje prevazišlo kompetencije kongresa i prema tome ima snagu samo jedne želje.

Nema sumnje da je i kongres u Bordou takođe bio jedan obični

sindikalni kongres pa je i njegova odluka o sazivanju međunarodnog radničkog kongresa u istoj meri ništavna. Međutim, ovu odluku, idućeg decembra, ratifikuje Socijalistički kongres u Troa, na čije zaključke čak ni posibilisti nemaju pravo opravdanog prigovora, jer taj su kongres oni sami sazvali, a to što su ostali po strani od tog kongresa, njihova je vlastita greška.

To da je zbog samovoljnog isključivanja delegata Nemačke i Austrije — zemalja koje obuhvataju skoro isto toliko socijalista koliko i ostale zemlje Evrope uzete zajedno — taj kongres bio krnji kongres stoji kao »gola istina« i »nikad osporena činjenica«. Čak ni Manifest to ne osporava; on se samo žali što su ga Nemci tako nazvali — što su stvar nazvali pravnim imenom.

Ovaj krnji kongres (čija je manjina, inače, učinila velike usluge socijalističkoj stvari u Engleskoj) radio je štaviše pod pritiskom. Prilikom prvog ozbiljnog neslaganja između engleskih šiptonističkih tredjunionista i socijalista, šiptonisti su kroz usta samog Shiptona izjavili da će, ako stvari i dalje budu tako išle, prekinuti kongres i da je u njihovoj moći da o učine pošto su oni zakupili prostorije. Socijalistima je, tako, od samog početka dato na znanje da su u položaju tenants-at-will¹ i da je njihov gospodar Shipton spreman da upotrebi svoje pravo, ako zatreba, i da ih protera uz pomoć kraljičinih snaga.

Socijalisti su popustili, i dobro su učinili u datim okolnostim, ali, propustili su da ulože formalni protest, i to je bila greška. Međutim, oni još nisu zaboravili kako su se prema njima poneli zato što su imali previše poverenja i oni su, kao što to Dodatak pokazuje, čvrsto rešeni da se to ponovo ne dogodi.

Dalje, Parlamentarni odbor je bio pripremio čitav niz pravila i propisa za kongres, nadajući se da će pomoću njih zapušiti usta socijalistima i tako ih sputavati. Verifikovanje punomoćja, dnevni red, način glasanja, u stvari čitava procedura bila je unapred utvrđena od strane šiptonista i progurana na kongresu pod pretnjom trenutnog proterivanja. Londonski kongres nije imao slobodu akcije, čak ni toliko koliko je ima radnik koji ugovara posao sa kapitalistom, ili irski seljak koji uzima tri-četiri akra od zelenaškog zemljoposjednika i mora da prihvati njegove uslove ili da gladije. Dovoljno je sramno već to što jedan kongres održan pod ovakvim okolnostima treba da se nađe u analima radničkog pokreta, ali da se još jedan takav kongres sastane pod istim ili sličnim uslovima — to nikad!

Uprkos svemu ovome, socijalistička manjina na kongresu zadala je toliko muke šiptonističkoj većini, da je Parlamentarnom odboru već svega bilo dosta. Ona je odluke kongresa, a naročito odluku o pariskom kongresu, tretirala kao obične otpatke hartije.

Dakle, mandat koji je londonski kongres dao posibilistima bio je ništavan, prvo, zato što ga je dao kongres tredjuniona, koji nije imao pravo

¹ zakupca kome se u svako doba može otkazati ugovor o zakupu

da obavezuje radnike izvan tredjuniona ili socijaliste kao celinu, drugo, zato što se londonski kongres usled odstranjivanja Nemaca itd. pretvorio u krnji kongres, treće, zato što on nije imao slobodu akcije, četvrto, zato što su isti ljudi koji su sazvali kongres i koji su na njemu sačinjavali većinu bili prvi koji su odbacili taj mandat.

Ne bih se uopšte upuštao u ovu diskusiju da nam posibilisti i njihovi saveznici iz Socijaldemokratske federacije neprestano ne guraju pod nos mandat londonskog kongresa kao nešto sveto i neprikosnoveno. Taj mandat treba da bude iznad svega, njime se, kao nešto po sebi razumljivo, poništava ranija odluka kongresa u Bordou, koju je u međuvremenu potvrdio kongres u Troa, on treba da obavezuje ne samo one koji su bili prisutni i glasali za njega nego i one koji nisu, pa čak i one koje su smišljeno isključili. I kada se pokreću takve pretenzije onda se nameće dužnost da se ispita prava valjanost tog mandata.

Uprkos činjenici da ovaj londonski mandat u svojoj suštini nije bio punovažan, uprkos činjenici da je to bio direktan šamar ostalim francuskim socijalistima i kongresu u Bordou — šamar, koji je zapravo nesvesno zadala većina onih koji su glasali za njega, — taj mandat su, kao što ćemo videti, razmatrali sa najvećom pažnjom zapravo oni koji nisu imali udela u njegovom donošenju i na kraju bi ga praktično svi prihvatili da nije bilo neskrupuloznog postupka od strane samih posibilista.

Već prvi cirkular kojim su posibilisti sazvali kongres pokazao je da oni ne samo da nisu imali zamerki na postupak kojim je Parlamentarni odbor sputavao londonski kongres, već da su oni taj samovoljni postupak uzeli kao *presedan* i zahtevali za sebe ista ovlašćenja koja je Parlamentarni odbor uzurpirao. Oni su propisali dnevni red, način glasanja i verifikovanja punomoćja, što je trebalo da obavi svaka nacionalnost za sebe. Ni reči nije bilo rečeno o tome da sve to treba da bude provizorno i da podleže odobrenju od strane kongresa.

Dakle, londonski kongres nije mogao posibilistima dati nikakva ovlašćenja koja ni sam nije imao. Nikakav kongres ne može donositi takve odluke koje naredni kongres ne bi imao pravo da opozove. Stoga, londonski kongres nije imao pravo da ovlasti posibiliste da donose pravila i propise koji će obavezivati pariski kongres. On tako nešto nije ni učinio. Međutim, posibilisti su polagali pravo na ovo ovlašćenje. Upravo je ova bestidna pretenzija posibilista i dovela do svih onih razmimoilaženja i debata koje su usledile, upravo je njihovo odbijanje da se jasno i nedvosmisleno odreknu tog svog zahteva i dovelo do rascepa i do dva kongresa. Većina evropskih socijalista odbija — ovog puta otvorenih očiju — da po drugi put uleti u klopku.

Ono što je sporno, dakle, nije toliko londonski mandat — preko čega bi se lako moglo preći — koliko to što su ga posibilisti iskoristili, njihov zahtev da prave zakone koji bi obavezivali kongres i da tako od samovoljnog postupka Parlamentarnog odbora prema Londonskom kongresu naprave *presedan* koji treba da prihvate svi budući kongresi.

5. »Marksisti su, iako ih je obavezivalo Farjatovo glasanje, bili protiv toga i nagovorili su Nemce da se i oni suprotstave, zato što su, kako oni kažu, posibilisti nameravali da isključe svoje protivnike i da iskoriste kongres za svoje vlastite ciljeve. Ova optužba je pokrenuta iako posibilisti nikad ranije nisu isključili neku grupaciju socijalista sa bilo kog kongresa i još nikad nije dat ni najmanji dokaz da su to ovom prilikom nameravali da učine. Pozivima su bila obuhvaćena sva socijalistička tela.«

Bitni deo ove »gole istine« već je pobijen. Međutim, tvrdjenje da »posibilisti nikad ranije nisu isključili neku grupaciju socijalista sa bilo kog kongresa i da još nikada nije dat ni najmanji dokaz da su to ovom prilikom nameravali da učine« predstavlja ili golemu smišljenu neistinu, ili je to dokaz da naši autori govore o stvarima koje su im totalno nepoznate. Na trećem regionalnom kongresu Federacije centra (Francuske), maja 1882. godine, oni su izjavili da će kongres biti otvoren za sve socijaliste. Međutim, kad se trideset delegata kolektivista (takozvanih marksista), oslanjajući se na ovu izjavu, pojavilo na kongresu, oni su bili nemilosrdno izbačeni pod smešnim izgovorom da su sa usvajanjem naziva »*Fédération du Centre*« stupili u nepošteno takmičenje sa posibilističkom »*Union Fédérative*«. A kad se na osmom regionalnom kongresu Unije, 1887. godine, pojavilo dvanaest delegata kolektivista postupivši prema stalno ponavljanim uveravanjima da se pozivaju svi socijalisti, ovi su bili učutkani i izviždani i morali su da napuste kongres. Tada je donesen zaključak »da se marksistima nikad ne sme dozvoliti pristup nijednom njihovom kongresu«. Ili još bolje godine 1888, kada je mesni komitet kome je bila poverena organizacija Nacionalnog kongresa posibilista u Troa, zapretio da će večitu frazu o pristupu svih socijalista sprovesti u život, posibilisti su, kao što smo videli, radije napustili svoj vlastiti kongres nego da dopuste da se njihovo razmetljivo uveravanje sprovede u delo.

Nakon svega ovoga nije čudo što su kolektivisti bili uvereni da »posibilisti nameravaju da ih isključe i da kongres iskoriste za svoje vlastite ciljeve«.

6. »U svakom slučaju, konferenciju u Nansiju sazvali su Lafargue, Guesde i drugi marksisti u saglasnosti sa Nemcima iz Reichstag Party¹ i njihovim prijateljima. Na ovu konferenciju posibilisti su bili pozvani poslednji od svih, i to svega jednu sedmicu pre nego što je konferencija trebalo da se održi.«

Konferenciju u Nansiju sazvali su Nemci, a ne Lafargue, koji je, naprotiv stavio prigovor i na vreme održavanja i na mesto, i koji je sve učinio da spreči da dođe do nje, u čemu je i uspeo. Posibilisti nisu bili pozvani »poslednji od svih«, već u isto vreme kad i svi drugi. Tako je »gola istina« br. 6 samo splet laži, a kad bi to i bilo sve tačno, kakvog bi ta značaja imalo?

¹ Reichstag Party; tako je u engleskom originalu

7. »Predložena konferencija u Nansiju nije održana, ali je umesto nje sazvana konferencija u Hagu. I na ovu konferenciju posibilisti su pozvani poslednji od svih. Kao odgovor na poziv, oni su napisali pisma u kojima su postavili nekoliko veoma važnih pitanja. Nikad nije odgovoreno na ova pisma, a konferencija je održana bez odlaganja, bez njihovog učešća.«

I opet je neistina to što posibilisti tvrde da su bili pozvani poslednji od svih. Oni su bili pozvani u isto vreme kad i svi drugi. Mi smo ovo posebno ispitali, ma koliko da je to nevažno samo po sebi. Konferencija je bila sazvana za 28. februar, a posibilisti su na sednici svog Nacionalnog komiteta od 17. februara imali u rukama ne samo poziv već i Liebknichtov odgovor na njihova pisma, koja su sadržavala »nekoliko« veoma važnih pitanja«, na koja prema Manifestu, »nikad nije odgovoreno«. Oni sa svoje strane tvrde da Liebknicht »nije odgovorio na njihova pitanja o dnevnom redu konferencije«. * On im je, kako sam obavesthen, rekao da će se na njih dati odgovor na samoj konferenciji. Upuštanje u opširnu prepisku o pripremama, a time i samo odlaganje konferencije, možda je odgovaralo posibilistima, ali nije moglo odgovarati onima koji su istinski bili za to da dođe do sporazuma podjednako časnog za sve partije. Posibilisti su, ipak, posle ovoga ostali kod kuće, i kako se nisu pojavili, konferencija se zaista morala održati bez njihovog učešća.

8. »Ta konferencija je održana, a da na njoj nije bio prisutan nijedan predstavnik iz Velike Britanije, Italije, Španije i nekoliko drugih zemalja. Socijaldemokratska federacija nije bila čak ni obavestena o njenom sazivanju. Pozvani su oni za koje se znalo da su neprijateljski raspoloženi prema posibilistima. Lafargue lično bio je jedini predstavnik Francuske, mada je on bio u dugogodišnjoj ogorčenoj zavadi sa posibilistima! Potpun izveštaj o radu konferencije nije ni tada, niti ikad kasnije objavljen.«

9. »Takva jedna konferencija kao što je ova, očigledno, nije ni bila ništa drugo do caucus, sazvan, bojimo se, ne u dobroj nameri. Naš uvaženi drug Domela Nieuwenhuis — duboko žalimo što moramo to da kažemo — tvrdi u jednom svom pismu Socijaldemokratskoj federaciji da se i išlo za tim da konferencija bude tajna.«

Pošto su Nemci sazvali hašku konferenciju, pozvali su one strane socijaliste sa kojima su bili u prepisci: Holandane, Belgijance, Dance, Švajcarce i dve francuske partije između kojih su morali da posreduju. Socijalističku ligu u ličnosti W. Morris-a pozvao je Lafargue, a posibilisti su isto tako mogli da pozovu Socijaldemokratsku federaciju⁽⁴⁸²⁾. Uostalom, ovde u Londonu niko nije znao ko je pozvan a ko nije, a niti je iko imao pravo da bilo koga poziva. Neistina je tvrditi da su pozvani samo oni za koje se znalo da su neprijateljski raspoloženi prema posibilistima. Belgijanci su godinama bili u prijateljskim odnosima s njima i oni su na svom Nacionalnom kongresu o prošlom Uskršu

* Vidi njihov zvanični organ »Prolétariat«⁽⁴⁸⁸⁾ od 23. februara.

pokazali da nikako nisu skloni da učine bilo šta čime bi im se zamerili¹⁴⁸⁹).

A Holandani, Danci i Švajcarci svakako nisu prema njima bili neprijateljski raspoloženi, a još manje se »za njih zna« da jesu. Ako je Lafargue slučajno bio jedini predstavnik Francuske, krivicu za to treba da snosi niko drugi do posibilisti koji nisu prihvatili poziv. Nije istina da je Lafargue-ova »dugogodišnja ogorčena zavada sa posibilistima bila lične prirode. Lafargue, Guesde, Deville i jedna velika grupa socijalista i sindikalnih organizacija odvojila se od većine u partiji, zato što je ova odbacila svoj sopstveni program i više volela da osnuje partiju koja uopšte nema nikakav program.

Jedina istinita činjenica u oba paragrafa, osmom i devetom, jeste to da je konferencija bila »tajna« utoliko što nije bila otvorena za javnost. Javnost i štampa zacelo nisu bili pozvani. Ako je za posibiliste izveštaj sa sednice bio »tajna«, to je prosto zato što oni nisu našli za shodno da prisustvuju konferenciji. Međutim, zaključci konferencije su bili formulisani s izričitim ciljem da njima budu dostavljeni, i dostavljeni su im bez odlaganja preko Voldersa. Šta onda preostaje od ovog svadalačkog brundanja o »tajnoj« konferenciji koja, u svakom slučaju, nije bila ni upola toliko »tajna« koliko su bila ova dva misteriozna tela koja su odgovorna za Manifest? Svetu su poznati ne samo zaključci, i to u onoj meri koliko to javnost interesuje, već i sama imena delegata. Bio bi to sigurno krajnje smešan postupak da se predstavnici štampe pozivaju na jednu konferenciju na kojoj se ulažu napori da se posreduje između dve protivničke socijalističke grupe.

1 . »Zasedajući tako iza zatvorenih vrata, ovaj tajni skup usvojio je niz zaključaka na koje se ne može staviti ozbiljan prigovor. Međutim, u Pariz je Volders bio otpremljen da bi se posibilistima nametnule te odluke kao da su to naredbe kakvog ekumenskog koncila, a u Londonu Bernstein je pisao u istom tonu. Pisma nemačkih vođa, koja, nadamo se, nećemo biti prisiljeni da objavimo, takođe su pisana u veoma jetkom i samovoljnom tonu, sa pretnjama o rivalskom kongresu ukoliko se odmah ne postupi prema njihovim naređenjima.«

Posle svih ovih mračnih insinucija o zavereničkoj konferenciji i tajnom caucusu, čitalac zaista ima pravo da sazna nešto o zapanjujućem otkriću sramnih nedela i užasnih zločina tog sastanka zaverenika, »sazvanog, bojimo se, ne u dobroj nameri«. A kakav je krajnji ishod svega toga? Ljudi su u Hagu doneli »niz zaključaka na koje se ne može staviti ozbiljan prigovor!« Zar su Međunarodni komitet i Generalno veće Socijaldemokratske federacije izgubili baš svaki smisao za smešno?

Naši autori bi se mogli potruditi da što je moguće brže pređu preko ovih zaključaka, jer oni u sebi sadrže daleko više ustupaka nego što su posibilisti s pravom ikad mogli očekivati. I Nemci, koji su bili isključeni sa londonskog kongresa, i francuski kolektivisti, koje je kongres ignorisao, ponudili su se da *prihvate londonski mandat* kako bi se na taj način opozvale rezolucije donesene u Bordou i Troa i posibili-

stima prepustilo sazivanje i organizovanje kongresa, pod uslovom da se posibilisti jasno i nedvosmisleno odreknu svake pretenzije da određuju pravila koja će obavezivati taj kongres i da »ga iskoriste za svoje vlastite ciljeve«. U svakom slučaju, vredno je pažnje priznanje da čak ni Manifest ne može da nađe zamerke haškim zaključcima.

U redu! Ali nije stvar u tome da su zaključci sami po sebi štetniji, u pitanju je način na koji su oni nametnuti posibilistima. I ovdje ponovo počinje ispredanje priče. Volders je otpremljen »da te odluke nametne posibilistima«. Volders, koji je bio poslan zato što je on jedini od svih haških delegata najupornije držao njihovu stranu! Što se tiče onog »Bernstein je pisao« — to nikog ne obavezuje sem njega samoga, a to bi autori Manifesta trebalo već da znaju. Iako nemam pravo da govorim u ime »nemačkih vođa«, ipak sam siguran da me oni neće dezavuisati, ako izazovem Socijaldemokratsku federaciju i njene pariske saveznike da objave svako pismo koje su od njih mogli primiti.

Haški zaključci stoje pred svetskom javnošću, a posibilisti su bili obavješteni da će, ukoliko oni ne prihvate te zaključke, organizacije koje su bile zastupljene na konferenciji sazvati drugi kongres, koji je mogao da bude samo onaj o kome je odlučeno u Bordou i Troa. Moguće je da je posibilistima to izgledalo vrlo »jetko i samovoljno«, ali to je bio jedini način da se urazume, ako je tako nešto uopšte bilo moguće.

A sad dolazi dragi kamen — pravi kohinor Manifesta.

11. »Posibilisti su, ipak, u stvari prihvatili svaku od tih tako usvojenih i na takav način njima prezentiranih rezolucija.«

12. »Uprkos ovom prihvatanju i uprkos činjenici da će kongres, sazvan od strane posibilista, stajati i da je uvek stajao iznad svog sopstvenog poslovnika, uprkos činjenici da obe strane mogu da iznesu sve sporne slučajeve pred celi kongres na odlučivanje i rešavanje, pristalice haškog caucus-a sad sazivaju drugi kongres u Parizu.«

Haški delegati su objasnili da su bili spremni da se pridruže kongresu posibilista pod dva uslova: prvo, da posibilisti sazovu kongres sporazumno sa radničkim i socijalističkim organizacijama Francuske i drugih zemalja, čiji bi delegati sazivanje kongresa potpisali zajedno sa posibilistima. Ovaj uslov posibilisti su direktno odbili; svi drugi su mogli da potpišu, ali ne i jedna od francuskih rivalskih grupacija. Ako autori Manifesta ovo ne znaju, neka se obrate uredniku lista »Justice«¹, koji je u to savršeno upućen.

Drugi uslov je bio da kongres bude nadležan za verifikaciju punomoćja i za utvrđivanje dnevnog reda. Ovo posibilisti, takođe, nisu nikad prihvatili ni »u stvari«, niti inače. Oni su najpre propisali da verifikaciju punomoćja vrši svaka nacionalnost ponaosob, a kad je druga strana izjavila da pravo odlučivanja o ovoj tački mora da bude ostavljeno kongresu kao celini, posibilisti su odgovorili da bi se izuzetni slučajevi

¹ Hyndman

molgi uputiti kongresu, ali bez ijedne reči objašnjenja o tome koje slučajeve bi trebalo smatrati izuzetnim. Ne, oni se i dalje pogadaju oko toga kakva prava kongres treba a kakva ne treba da ima, i tek onda kad se cirkular za sazivanje »rivalskog kongresa« našao u njihovim rukama, oni su, najzad primorani da jasno, i to sa mnogo reči, izjave da u svim onim slučajevima kad neka nacionalnost osporava neko punomoćje, odluku donosi kongres. Da su ovoliko dozvolili u pravo vreme, našlo bi se rešenje za glavnu teškoću. Sada je, naravno, prekasno.

Istim su se izvrđavanjima poslužili i u pitanju dnevnog reda. Oni sebe nisu smatrali akterima zaduženim za preliminarnu pripremu i predloge kojima bi se olakšao rad kongresa i koje bi sam kongres potvrdio ili ne. Naprotiv, oni su postupili kao neko kome su poverena misteriozna i praktično neograničena ovlašćenja nad budućim kongresom, kojih se jednim delom mogu i da odreknu, iz puke ljubaznosti, kako bi obavezali strane organizacije, koje bi, zauzvrat, trebalo da priznaju ostale njihove zahteve za punom vlašću nad kongresom. Samo pogledajte čak najnovije njihove zaključke od 13. maja, kad su pred sobom već imali cirkular o sazivanju protukongresa (vidi »Justice« od 25. maja). Tu se oni i dalje nagađaju i cenjkaju sa Dancima oko dnevnog reda, kao da su bilo oni, bilo Danci imali ikakvo pravo da rešavaju o predmetu koji spada u isključivu nadležnost kongresa. Toliko su ljubazni da su prihvatili predlog Protestnog komiteta engleskih tredjuniona da se na dnevni red stavi jedan niz pravila za sazivanje i organizovanje budućih kongresa. Ovome »Justice« naivno dodaje da čak ako bi još uvek bilo kakvih pritužbi, »naši nemački i drugi drugovi ovoga puta treba da popuste«. Dodite u naš tor »samo ovoga puta«, a sledeći put ostavlja vam se na volju — zaista veoma primamljiv predlog, ali, na žalost, s ovom igrom se pokušalo prošle godine u Londonu i »taj jedini put« bio je previše.

Jedna reč od strane posibilista mogla je da bude dovoljna, pa da se dode do saglasnosti: ta jedna reč »provizorno«, »pod uslovom da kongres potvrdi«, koja bi se umetnula u sva njihova pravila i propise. Međutim, tako nešto se nikakvim nastojanjima nije moglo izvući od njih, i tako je drugi kongres postao neophodan za sve one koji su odbili da i po drugi put budu »šiptonizovani«.

A sada, kako je veliki deo ove diskusije voden preko stubaca lista »Justice«, ljudi koji u ime Socijaldemokratske federacije objavljuju ono što se tvrdi u paragrafu 12, ili nisu čitali svoj sopstveni službeni organ, ili govore nešto za šta znaju da je suprotno činjenicama.

13. »Oni su taj kongres sazvali baš za ono vreme koje je bilo predviđeno za kongres koji su posibilisti sazvali, mada su u Hagu usvojili zaključak da se kraj jula odbaci kao najnezgodnije i najnepodesnije vreme za održavanje radničkog kongresa u Parizu, mada je, isto tako, u jednom pismu Socijaldemokratskoj federaciji Anseele tvrdio da će se drugi kongres, ako se bude držao, održati u septembru, a Liebknecht, da će se održati ove ili iduće godine.«

Prema ovome haški delegati su izgleda posibilistima dali sigurnu i čvrstu obavezu da će svoj kongres držati, ne u julu, već »u septembru«, ili »ove ili iduće godine«. Treća sedmica u julu je svakako »ova godina«, pa je čak i ovog puta bar Liebknecht ostao neokrivljen. Našim čitaocima bi bilo dosadno da se upuštamo u diskusiju o ovim detinjastim pritužbama. Međutim, ja mogu da tvrdim da je vreme od 14. do 21. jula bilo izabrano, prvo, zato što je to bio jednodušan zahtev Francuza i, drugo, zato što je jedini mogući način da se dođe do stapanja dva kongresa u jedan, ako je tako nešto uopšte moguće, bio u tome da se oni privole da sednu jedni pored drugih.

14. »Glavni pokretači haškog caucus-a i rivalskog kongresa u Parizu su Lafargue, Guesde, Gđa Eleanor Marx-Aveling (čijom se sestrom, kćerkom Karl Marxa, oženio Lafargue, Bernstein (urednik lista »Sozialdemokrat«, Bebel i Liebknecht. Friedrich Engels je potpuno saglasan sa njihovim postupkom.«

Bar nešto istine — i konačno jednom! — ima u ovoj poslednjoj »goloj istini«. Neosporna je činjenica da je sestra gospode Eleonore Marx-Aveling kćerka Karla Marxa i da se udala za Lafargue-a, iako prema onome kako su to naši autori napisali maltene ispada kao da je samo gospoda Lafargue, a ne i njena sestra, kćerka Karla Marxa. Premda je, opet, puka neistina da je Bernstein, ili bilo ko drugi u Londonu bio na bilo koji način »pokretač haške konferencije«, sa čijim sazivanjem i sastavom oni nisu imali apsolutno ništa, niko od gore pomenutih lica neće, ja verujem, opovrći to da su oni podržali »rivalski kongres u Parizu«, — ali oni su to učinili tek onda kad je takav korak usled držanja posibilista postao neizbežan. Autori Manifesta treba da znaju da su gospoda E. M. Aveling i Bernstein posetili gospodina Hyndmana početkom aprila čim je ton lista »Justice« postao nešto manje »jedak« i »ličan«, i pokušali da ga nagovore da pomogne da se izgleda postojeće teškoće, i da je gospodin Hyndman obećao da će to učiniti.

Na kraju Manifesta nalazimo ovu malu napomenu:

»Gornji tekst će se prevesti na nekoliko evropskih jezika i razdeliti u svim zemljama.«

Potpisi u Dodatku pokazuju da je ovaj slučaj praktično raščišćen gotovo u svim evropskim zemljama. Velika većina socijalista na Kontinentu se izjasnila za kongres koji su sazvali kolektivisti i blankisti, a protiv onoga koji su sazvali posibilisti. Engleska je jedina zemlja u kojoj su mišljenja socijalista i radnika uglavnom još uvek podeljena. Ovaj odgovor, stoga, neće biti prevoden ni na jedan drugi jezik.

Da rezimiramo.

1. Bila su sazvana dva kongresa koja je trebalo održati u Parizu 1889. godine: prvi, koji je sazvaio Kongres francuskih sindikata u Bordou, oktobra-novembra 1888. godine, i koji je o Božiću potvrdio kongres francuskih socijalista u Troa, i drugi, koji je oko nedelju dana

kasnije sazvaio londonski međunarodni kongres sindikata i koji je trebalo da organizuju posibilisti.

2. Stapanje ova dva u jedan kongres naišlo bi na vrlo malo teškoća da posibilisti odmah u svojim prvim pismima o sazivanju nisu sebi prisvojili ovlašćenje koja ni sam londonski kongres nije posedovao, pa prema tome nije ih mogao na njih preneti, ovlašćenja da određuju interno poslovanje kongresa, da unapred propisuju način verifikovanja punomoćja, dnevni red i celokupnu proceduru kongresa, u stvari ista ona ovlašćenja koja je Parlamentarni odbor sebi prisvojio i koja je iskoristio na londonskom kongresu.

3. Pošto su raniji i sadašnji postupci posibilista potpuno onemogućili ostale grupacije francuskih socijalista da se pridruže kongresu koji su ovi sazvali, nemački socijalistički poslanici Rajhstaga pokušali su da posreduju između dve strane uz pomoć vodećih ljudi drugih nacionalnih radničkih partija sa kojima su bili u prepisci. Otuda haška konferencija (28. februara), na čije se zaključke, čak i prema ovom Manifestu, »ne može u principu staviti ozbiljan prigovor«.

4. Prema tim zaključcima, mandat koji je londonski kongres dao posibilistima bio je u potpunosti prihvaćen i potvrđen, ali samo pod uslovom da se posibilisti odreknu svoga zahteva da gospodare budućim kongresom. Belgijanci, Holandani, Nemci, Švajcarci, pa čak i francuski neposibilisti izrazili su svoju spremnost da dođu na kongres koji su sazvali posibilisti, pod uslovom da to bude *slobodan* kongres. Oni su, dakle, postavili samo jedan uslov, ali to je bio uslov koji je trebalo sam po sebi da se podrazumeva i da nikad ne bude osporen.

5. Uprkos ovome, posibilisti odbijaju da prihvate te zaključke i u narednim cirkularima nude čisto verbalne ustupke koji u suštini uopšte ništa ne znače. Od glavne stvari — supremacije nad kongresom u pogledu svih njegovih internih poslova — oni ne odstupaju. Pregovori se vode bez ikakvih rezultata sve do kraja aprila.

6. Napokon, pošto posibilisti odbijaju da pruže jasan i čvrst odgovor koji bi dao uveravanja da se neće ponoviti skandalozno postupanje sa londonskim kongresom od strane njegovih sazivača, francuski kolektivisti, u saglasnosti sa više nacionalnih organizacija, sazivaju kongres za 14. juli, kako je odlučeno u Bordou i Troa.

7. Velika većina socijalističkih organizacija i socijalističkih predstavnika Evrope, odbivši da po drugi put za svet prirede spektakl sa radničkim kongresom, koji zaseda samo uz prećutno povinovanje i koji je vezan propisima nametnutim od njegovih sazivača, opredelila se za ovaj kongres, kao što se vidi u Dodatku.

Londonski mandat, koji je prihvatila haška konferencija, sami posibilisti su iscepali na paramparčad kad su se njime poslužili kao izgovorom za svoj zahtev da ne samo organizuju, već i da kontrolišu i vode budući kongres.

A sad dozvoljavam sebi da rečima Manifesta kažem :

»Drugovi i sugradani, činjenice su pred vama. Na vama je da pazite da vašoj stvari, stvari radnika sveta, smišljeno ne nanesu štetu oni koji su kao prvi pozvani da u interesu socijalizma prevladaju svoju sopstvenu surevnjivost.«

1. jun 1889.

Prema brošuri
•The International Working
Men's Congress of 1889•

Prevod s engleskog

10

Dodatak

Međunarodni socijalistički kongres radnika, 14—21. jula, 1889.
Proglas o sazivu kongresa.

Radnici i socijalisti Evrope i Amerike!

Radnički kongres u Bordou, koji su održali delegati preko 200 sindikata iz svih industrijskih centara Francuske, i kongres u Troa, koji su sačinjavali delegati 300 radničkih i socijalističkih grupa koje predstavljaju francusku radničku klasu i revolucionarni socijalizam uopšte, doneli su odluku da sazovu međunarodni kongres u Parizu za vreme Izložbe, koji će biti otvoren za radnike čitavog sveta.

Ovu odluku su sa radošću pozdravili socijalisti Evrope i Amerike, srećni što mogu da se sastanu i da jasno formulišu zahteve radničke klase u vezi sa pitanjem međunarodnog radničkog zakonodavstva, o čemu će se raspravljati na konferenciji u Bernu, koju u septembru treba da održe predstavnici evropskih vlada.

Kapitalisti pozivaju bogate i moćne na Svetsku izložbu da posmatraju dela radnika i da se dive delima radnika, koji su osuđeni na bedu usred najgorostasnijeg bogatstva koje je ikad posedovalo neko ljudsko društvo. Mi socijalisti, čiji je cilj oslobođenje rada, ukidanje najamničkog ropstva i stvaranje takvog poretka u kome će svi radnici — bez razlike na pol i nacionalnost — imati pravo na bogatstvo stvoreno njihovim zajedničkim trudom — *mi* pozivamo proizvođače da se sastanu s nama 14. jula u Parizu.

Pozivamo ih da učvrste veze drugarstva, koje će udruživanjem napora proletarijata svih zemalja ubrzati nastupanje novog sveta.

Radnici svih zemalja, ujedinite se!

Proglas o sazivanju međunarodnog socijalističkog kongresa radnika^[490]

Radnici i socijalisti Evrope i Amerike!

Kongres radnika u Bordou, na kome su bili predstavnici 200 sindikalnih komora iz raznih industrijskih centara Francuske, i kongres u Troa, na kome su bili predstavnici 300 radničkih udruženja i socijalističkih grupa koji su predstavljali većinu radničke klase i revolucionarnog socijalizma Francuske, zaključili su da u vreme Svetske izložbe u Parizu sazovu međunarodni kongres koji treba da bude otvoren radnicima celog sveta.

Ovu rezoluciju su radosno pozdravili socijalisti Evrope i Amerike u vedroj nadi da će se sastati i da će moći da formulišu zahteve radničke klase u pogledu pitanja međunarodnog radničkog zakonodavstva o kojima predstavnici vlada treba da održe savetovanje septembra meseca na Konferenciji u Bernu.

Kapitalisti pozivaju na Svetsku izložbu bogate i moćne da vide i da se dive delima radnika koji su osuđeni na bedu usred najvećeg bogatstva koje je jedno ljudsko društvo ikad posedovalo. Mi socijalisti, koji težimo oslobođenju rada, ukidanju najamnog ropstva i uspostavljanju društvenog stanja u kome svi radnici — bez obzira na pol i nacionalnost — imaju pravo na bogatstvo stvoreno njihovim zajedničkim radom — mi pozivamo stvarne proizvođače da se sastanu s nama 14. jula u Parizu.

Pozivamo ih da učvrste vezu bratstva koja će, time što snaži proletere svih zemalja u njihovoj borbi, ubrzati početak novog sveta.

Radnici svih zemalja, ujedinite se!

Potpisi iz Amerike, kao i razni drugi koji su obećani ali još nisu stigli, biće objavljeni u jednom kasnijem cirkularu.

Delegati se umoljavaju da svoj dolazak najave najmanje sedam dana pre otvaranja kongresa, kako bi Organizacioni komitet mogao da izvrši potrebne pripreme za njihov smeštaj (stan i hranu) i za njihov doček na stanici.

Potpisi glase:

Austrija. Za Socijalističku radničku partiju: J. Popp, V. Adler, E. Kralik, A. Zinnram, N. Hoffmann, A. Kreutzer, J. Winzig, G. Popper (Beč), J. Mackart, H. Flöckinger, K. Sams (Insbruk), A. Weiguny, J. Siegl (Linc), A. Friemel, W. Wiener, T. Heinz, A. Boček (Štajer), K. Schneeweiß, A. Sobotka, A. Klofáč, J. Hybeš (Brno), V. Šturc, F. Došek, T. Némecsek (Prag), T. Zedniček, R. Zahálka (Prostejov), A. Gerin, C. Ucekar, J. Lax (Trst), J. Daniluk (Lavov), T. Adenau (Klagenfurt), D. Rieger (Bracan), J. Zimmermann (Jegern-dorf).

Belgija. Za Socijalističku radničku partiju Gana: E. Anseele, E. Van Beveren.

Francuska. Za Federaciju sindikalnih komora i radničkih udruženja Francuske R. Lavigne. Za Socijalističku federaciju Francuske: G. Batisse.

Velika Britanija. R. B. Cunninghame Graham, član Parlamenta. Za Socijalističku ligu: William Morris, F. Kitz. Za Radnički izborni savez: W. Parnell (sekretar), G. Bateman, H. Champion, Tom Mann. Za Savez rudara Eršira: J. Keir Hardie.

Nemačka. Za Socijaldemokratsku radničku partiju Nemačke: Bebel, Frohme, Grillenberger, Harm, Kuhn, Liebknecht, Meister, Sabor, Singer, Schumacher, članovi Rajhstaga.

Holandija. Za Nizozemsku socijaldemokratsku radničku partiju: Domela Nieuwenhuis, Croll.

Italija. Za revolucionarno-socijalističke organizacije: Amilcare Cipriani.

Poljska. S. Mendelson, za časopis »Walka Klas« (»Klasna borba«); W. Anielewski, za Varšavski radnički komitet.

Portugalija. Za socijalistička radnička udruženja: Carvalho.

Rusija. Stepnjak.

Španija. Za Špansku socijalističku radničku partiju: Pablo Iglesias F. Diego.

Švajcarska. Brandt, potpredsednik Grütli udruženja. Za Švajcarsku socijaldemokratsku partiju: A. Reichel, A. Steck.

Napomene i registri

Napomene

¹ Ovaj predgovor je napisan za treće nemačko autorizovano izdanje *Manifesta Komunističke partije* (vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 481). Ovo je bilo prvo izdanje koje je Engels redigovao posle Marxove smrti. 3

² Pjesma zanatlijskih kalfa

Pod višnjom rascvetalom
Nastanismo se tad.
Pod višnjom rascvetalom
U Frankfurtu nekad.

Domaćin nam je rekao:
«Kaputi su vam loši!»
«Šta hoće bedni domaćin,
Pa on ih i ne nosi.»

Vina nam svoga daj,
Daj nam i piva svog,
Ali uz pivo i vino
Daj i pečenja kakovog.

Zakrešta pevac i bujna
Reka poteče tad.
U ustima nam ukus
Mokraće osta i sad.

Pa nam donese zeca
S peršunom priredenog.
Pred tim mrtvim zecom
Strah nas je uhvatio.

A kad smo u krevetu
Pomoliti se hteli,
Grizle su nas stenice,
Pa zaspati nismo smeli.

Zbilo se to u Frankfurtu
U lepom gradu tom.
To zna onaj ko je tamo
U životu patio svom.

Ovaj članak u spomen Georgu Weerthu Engels je napisao krajem maja 1883, a objavljen je 7. juna 1883. u listu »Sozialdemokrat«. Još 1856. odmah posle

smrti Geoga Weertha, Marx je nameravao da mu posveti jedan nekrolog. Međutim, on nije ostvario svoju nameru, pošto objavljivanje jednog takvog nekrologa nije bilo moguće u uslovima reakcije, koja je pedesetih godina vladala u Nemačkoj. Jedan od glavnih razloga za pisanje ovog članka bila je Engelsova težnja da kod nemačkih radnika i socijaldemokrata probudi interes za revolucionarnu prošlost nemačkog radničkog pokreta.

«*Der Sozialdemokrat*» — centralni organ nemačke socijaldemokratije, koji je za vreme zakona o socijalistima od septembra 1879. do septembra 1888. izlazio u Cirihiu, a od oktobra 1888. do 27. septembra 1890. u Londonu. Godine 1879/1880. list je uređivao Georg Vollmar, a od 1881 - 1890. Eduard Bernstein, koji ga je i izdavao. Marx i Engels su ispravljali nedostatke lista i pomagali da centralni organ na svojim stranicama sprovodi marksističku i proletersku liniju. Engels je i sam saradivao u listu. 5

- ³ Spis Geoga Weertha *Leben und Thaten des berühmten Ritters Schnapphahnski* objavljen je kao serija feljtona bez naslova u listu «*Neue Rheinische Zeitung*» u avgustu, septembru i decembru 1848. i januaru 1849. godine.

«*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*» — dnevni list koji je u redakciji Karla Marxa izdavan u Kelnu od 1. juna 1848. do 19. maja 1849. Članovi redakcije su bili: Friedrich Engels, Wilhelm Wolff, Georg Weerth, Ferdinand Wolff, Ernst Dronke, Ferdinand Freiligrath i Heinrich Bürgers.

Kao borbeni organ proleterskog krila demokratije list «*Neue Rheinische Zeitung*» je predstavljao odgojitelja narodnih masa u borbi protiv kontrarevolucije. Uticajne uvodnike o najznačajnijim pitanjima nemačke i evropske revolucije po pravilu su pisali Marx i Engels.

Bez obzira na sva proganjanja i policijske mere list «*Neue Rheinische Zeitung*» je hrabro branio interese revolucionarne demokratije a time i interese proleterijata. U maju 1849. kada je kontrarevolucija prešla u sveopšti napad, pruska vlada je, pošto je Marxu već bilo oduzeto državljanstvo, izdala nalog da se on protera iz Pruske. Marxov progon i represalije protiv ostalih urednika lista «*Neue Rheinische Zeitung*» prinudile su redakciju da obustavi njegovo izlaženje. Poslednji broj lista «*Neue Rheinische Zeitung*» (br. 301 od 19. maja 1849), izašao je u crvenoj štampi (boji). 5

- ⁴ *Soulouque, Faustin* — predsednik Republike Haiti, on je sebe proglasio 26. avgusta 1849. za cara Faustina I, bio je poznat po neznanju, surovosti i taštini. Antibonapartistička štampa je ovim imenom nazivala predsednika Louis-Bonapartu. 5

- ⁵ U članku *Knjiga otkrovenja* (aluzija na Otkrovenje Jovanovo, grčki «Apokalipsa», jedna od biblijskih knjiga), Engels daje svoj sud o nekim problemima istorije ranog hrišćanstva, za koje se on, prema sopstvenim rečima, interesovao još od 1841. i koje je delimično dotakao već u svom članku *Bruno Bauer i rano hrišćanstvo* (vidi u 30. tomu ovog izdanja). Opsežniji prikaz ovih problema dao je Engels kasnije, 1894, u radu *Prilog istoriji ranog hrišćanstva* (vidi u 33. tomu ovog izdanja). Članak *Knjiga otkrovenja* objavljen je u časopisu «*Progress*».

«*Progress*» — engleski mesečni časopis o pitanjima nauke, politika i književnosti; izlazio je od 1883. do 1887. u Londonu. U jednom periodu on je bio blizak socijalističkim krugovima. Eleanor Marx i Edward Aveling bili su njegovi saradnici. 8

- ⁶ *tibingenska škola* — škola za proučavanje i kritiku Biblije koju je u prvoj polovini 19. veka osnovao Ferdinand Christian Baur. Racionalistička kritika jevanđelja, koju su izvršile pristalice ove škole, odlikuje se nedoslednošću i težnjom da se izvesni biblijski stavovi pokažu kao istorijski verovatni. Međutim, ovi istraživači su, i protiv svoje volje, doprineli potkopavanju autoriteta Biblije. 8

- ⁷ Engels se poziva na drugu i treću glavu »Otkrovenja Jovanovog«. 9
- ⁸ *stoičari* — pristalice filozofskog pravca, koji je nastao krajem 4. veka pre n. e. u Grčkoj, i koji je postojao do 6. veka n. e. To je bio pravac koji se kolebao između materijalizma i idealizma. U epohi Rimske imperije filozofija stoičara se pretvorila u jedno reakcionarno religiozno-idealističko učenje. Stoičari su pokazivali poseban interes za moralne probleme. Ovim problemima oni su se bavili na religiozno-idealistički način, pri čemu su zastupali bestelesno postojanje duše, kult pokoravanja čoveka sudbini, neodupiranje zlu, samoodricanje, asketizam, traganje za bogom itd.; sve ovo je imalo uticaj na stvaranje hrišćanske religije. 9
- ⁹ Irenäus *Fünf Bücher gegen alle Häresien, oder Entlarvung und Widerlegung der falschen Gnosis*, Buch V, Kop. 28 - 30.
Prilikom navođenja izvora Engelsu se verovatno potkrala greška: na navedenom mestu Tacitovih *Analā* zaista se govori o Neronu, ali u jednom drugom odnosu; navedene činjenice nalaze se u Tacitovim *Istorijama*, knjiga II, gl. 8. 11
- ¹⁰ U svom radu *Prilog istoriji ranog hrišćanstva* (vidi u 33. tomu ovog izdanja), napisanom 1894, Engels se temeljitije bavi vodama pobunjenih legija. 11
- ¹¹ Ovaj članak napisao je Engels za list »Sozialdemokrat« povodom prve godišnjice Marxove smrti. 13
- ¹² Karl Marx i Friedrich Engels, *Manifest komunističke partije* (vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 389 - 390); isticanja i drugojačije formulacije u ovom citatu potiču od Engelsa. 13
- ¹³ Pod *Code Napoléon* Engels podrazumeva, kako ovde tako i na drugim mestima ovog članka, ne samo Građanski zakonik koji je Napoleon doneo 1804, poznat pod imenom Code Napoléon, nego i u širem smislu, čitav sistem buržoaskog prava, kojeg reprezentuje pet zakonika (Građanski zakonik, Zakonik o vodenju građanskih parnica, Trgovinski zakonik, Zakonik o vodenju krivičnog postupka i Krivični zakonik), donetih u periodu od 1804. do 1810, za vreme vlade Napoleona I. Ovi zakonici su bili na snazi kako u Francuskoj, tako i u osvojenim oblastima zapadne i jugozapadne Nemačke. U Rajnskoj oblasti oni su ostali na snazi i posle priključenja Pruskoj (1815). Code Napoléon, francuski građanski zakonik, Engels naziva »klasičnim zakonikom buržoaskog društva« (vidi u ovom tomu, str. 249). 15
- ¹⁴ *Opšte građansko pravo Pruskih država od 1794.* predstavlja skup buržoaskih prava: trgovinskog, meničnog, pomorskog i prava osiguranja, kao i krivičnog, crkvenog, državnog i upravnog prava; njime je učvršćen nazadni karakter feudalne Pruske u pravosuđu i ono je najvećim delom važno do uvođenja Građanskog zakonika godine 1900. 15
- ¹⁵ Student-demokrata, Gustav Adolf Schlöffel, koji je posle martovske revolucije 1848. u Berlinu izdavao list »Volksfreund«, bio je zbog dva članka, objavljena u br. 5 od 19. aprila, u kojima je stupio u odbranu prava radnih masa, optužen za pozivanje na ustanak i osuđen na šest meseci tamnice. 15
- ¹⁶ »*Neue Preußische Zeitung*« — dnevni list, osnovan u Berlinu juna 1848; on je bio organ kontrarevolucionarne dvorske kamarile i pruskog junckerstva. Ovaj list je bio poznat i pod imenom »*Kreuz-Zeitung*«, jer je u svom naslovu imao i Krst Landvera (Gvozdeni krst). 16
- ¹⁷ Engels se ovde poziva na svoj članak *Frankfurtska skupština* (vidi u 8. tomu ovog izdanja, str. 12 - 15). 16

- ¹⁸ Upućivanje na članke u listu «*Neue Rheinische Zeitung*» u kojima su kritikovane pruska i frankfurtska Nacionalna skupština; veći broj tih članaka napisao je Marx (vidi u 8. i 9. tomu ovog izdanja). Engels je ovu kritiku preuzeo u skraćenom obliku za svoj rad *Revolucija i kontrarevolucija u Nemačkoj* (vidi u 11. tomu ovog izdanja, str. 69 - 70). 17
- ¹⁹ «*L'Ami du peuple*» — dnevni list koji je od 12. septembra 1789. do 14. jula 1793. u Parizu izdavao Jean Paul Marat, vodeći predstavnik jakobinaca; pod ovim imenom list je izlazio od 16. septembra 1789. do 21. septembra 1892; list je bio nazvan: Murat, l'Ami du peuple (prijatelj naroda). 17
- ²⁰ Misli se na Marxov članak *Junska revolucija* (vidi u 8. tomu ovog izdanja, str. 116 - 119). 18
- ²¹ Dana 24. februara 1848. u Francuskoj je pala monarhija Louis-a-Philippe-a. Na vest o pobjedi februarske revolucije u Francuskoj Nikolaj I je naredio ministru rata da u Rusiji sprovede delimičnu mobilizaciju radi pripreme za borbu protiv revolucije u Evropi. 18
- ²² Serija članaka *Die schlesische Milliarde* Wilhelma Wolffa — Marxovog i Engelsovog prijatelja i saborca — objavljena je u listu «*Neue Rheinische Zeitung*» br. 252, 255, 256, 258, 264, 270 - 272 i 281 u periodu od 22. marta do 25. aprila 1849. Ovi članci su 1886. sa neznatnim izmenama i jednim Engelsovim uvodom izdati kao brošura (vidi u ovom tomu, str. 196 - 204). Obimnu recenziju ovih članaka dao je Engels u svom radu *Wilhelm Wolff* (vidi u 30. tomu ovog izdanja). 18
- ²³ Vidi članak *Kelnskim radnicima* u listu «*Neue Rheinische Zeitung*» br. 301 od 19. maja 1849. sa potpisom redakcije (9. tom ovog izdanja, str. 430). 19
- ²⁴ «*Kölnische Zeitung*» — dnevni list, izlazio je u Kelnu od 1802. do 1945; u periodu revolucije 1848/1849. i periodu reakcije, koja je potom sledila, list je branio kukačičku, izdajničku politiku pruske liberalne buržoazije i stalno vodio ogorčenu borbu protiv lista «*Neue Rheinische Zeitung*». 19
- ²⁵ Na dan 13. juna 1849. sitnoburžoaska partija montanjanara je iz protesta protiv slanja francuskih trupa u Italiju, radi ugušivanja revolucije, sazvala mirne demonstracije u Parizu. Shodno članu V francuskog ustava bilo je zabranjeno upotrebljavati francusku vojsku protiv slobode drugih naroda. Propast ovih demonstracija, koje je vojska rasterala, očigledno je predstavljao kraj sitnoburžoaske demokratije u Francuskoj. Posle 13. juna bile su uhapšene mnoge vođe montanjanara i strani sitnoburžoaski demokrati, ili prinuđeni da napuste Francusku. 19
- ²⁶ O Engelsovom učešću u badensko-falačkom ustanku 1849. u dobrovoljačkom korpusu, koji je predvodio Willich, vidi u njegovom radu *Nemačka kampanja za državni ustav* (u 10. tomu ovog izdanja, str. 91 - 164). 19
- ²⁷ *Poreklo porodice, privatne svojine i države* se ubraja u najvažnija dela marksizma. Ovaj spis predstavlja naučnu analizu istorije čoveka u najranijim etapama njegovog razvitka; u njemu se otkriva proces raspadanja prvobitne zajednice i nastanak klasnog društva, zasnovanog na eksploataciji, pokazuju opšte karakterne crte ovog društva i izlažu osobenosti u razvitku porodičnih odnosa u različitim društveno-ekonomskim formacijama. U njemu se, dalje, razotkriva nastanak i klasni karakter države i dokazuje istorijska nužnost njenog odumiranja posle konačne pobjede besklasnog komunističkog društva.
- Poreklo porodice, privatne svojine i države* Engels je napisao u periodu od kraja marta do kraja maja 1884. Pri pregledu Marxovih rukopisa on je našao jedan opsežan Marxov konspekt knjige *Ancient society* naprednog američkog naučnika

L. H. Morgana, napravljen 1880/1881; ovaj konspekt je sadržavao mnoge kritičke primedbe i Marxove vlastite teze, kao i dopune iz drugih izvora. Kada je Engels pročitao ovaj konspekt i kada se uverio da Morganova knjiga potvrđuje Marxovo i njegovo materijalističko shvatanje istorije i njihove izložene stavove o prvobitnoj zajednici, smatrao je nužnim da, uzevši u obzir Marxove primedbe kao i različite zaključke i činjenice iznete u Morganovoj knjizi, napiše rad posvećen posebno ovim problemima. Engels je ovo smatrao »u izvesnom smislu kao izvršenje« Marxovog »zaveštanja«. Pišući ovaj rad, Engels se oslanjao i na rezultate svojih sopstvenih istraživanja u oblasti istorije Grčke i Rima, stare Irske, starih Germana itd. (pored ostalog, vidi i radove *Marka, Prilog praistoriji Nemaca i Franačko doba* u 30. tomu ovog izdanja).

Engels je prvobitno hteo da svoj spis objavi u legalnom teorijskom časopisu nemačke socijaldemokratije »Neue Zeit«; međutim, on je kasnije napustio ovaj plan s obzirom da se njegov rad zbog političkog sadržaja ne bi mogao štampati u uslovima zakona protiv socijalista, koji je bio na snazi u Nemačkoj. Knjiga je izašla početkom oktobra 1884. u Cirihiu. U prvo vreme nemačke vlasti su sprečavale njeno rasturanje, međutim, već sledeća neizmenjena izdanja (drugo 1886, treće 1889) izišla su u Štutgartu; 1885. knjiga je izišla na poljskom, rumunskom i italijanskom jeziku. Italijanski prevod je redigovao sam Engels, kao i danski prevod, koji je izašao 1888. Prvo izdanje *Porekla porodice* prevedeno je i na srpski jezik.

Pošto je prikupio nov materijal o istoriji prvobitne zajednice, Engels je 1890. počeo da priprema novo izdanje. U toku rada on je proučavao sve nove publikacije o ovom pitanju, posebno publikacije ruskog naučnika M. M. Kovalevskog. Na osnovu novih saznanja, naročito u oblasti arheologije i etnografije izvršio je mnoge izmene i poboljšanja prvobitnog teksta i uneo bitne dodatke, posebno u glavi II »Porodica«. Najbitnije izmene u odnosu na prvo izdanje date su u fusnotama. Izmene i tačnije formulacije ne odnose se na Engelsove zaključke, koji su bili samo potvrđeni novim naučnim saznanjima i kasnije nisu izgubili u svom značaju. Dalji napredak nauke dokazao je tačnost teza koje je Engels razvio, mada razne pojedinosti preuzete iz Morganove knjige nisu u znatnoj meri objašnjene sa stanovišta današnjeg naučnog saznanja.

Četvrto, popravljeno i dopunjeno izdanje *Porekla porodice* izašlo je novembra 1891. u Štutgartu (na naslovnoj strani stoji 1892. godina); posle toga nisu više vršene nikakve izmene u ovom delu. Za ovo izdanje Engels je napisao nov predgovor (vidi u ovom tomu, str. 387 - 395), koji je objavljen i kao zaseban članak pod naslovom *Prilog praistoriji porodice* (vidi u 33. tomu ovog izdanja).

Tokom Engelsovog života izišla su još dva izdanja (peto 1892, šesto 1894), koja su predstavljala samo preštampano četvrto izdanje. Ovo izdanje je posluzilo i kao osnova za prve prevode na francuski (1893 — prevod je redigovala Laura Lafargue, a pregledao Engels), bugarski (1893), španski (1894); na engleskom jeziku knjiga je izašla tek 1902. *Poreklo porodice* je na ruskom jeziku prvi put objavljeno 1894. u Petrogradu; prevod se bazirao na četvrtom nemačkom izdanju. To je bilo prvo Engelsovo delo koje je legalnim putem objavljeno u Rusiji. Ono je kasnije više puta izdavano na raznim jezicima; u celom svetu naišlo je na širok prijem naročito posle pobeđe velike socijalističke oktobarske revolucije. 21

²⁸ Morgan, *Ancient society*, London 1877, str. 19. 25

²⁹ *Pueblo* — naziv za jednu grupu indijanskih plemena koja su živela u Novom Meksiku (danas jugozapadni deo SAD i severni Meksiko) i međusobno bila povezana zajedničkom istorijom i kulturom. Ovaj naziv, koji potiče od španske reči pueblo (narod, naselje, mesto), dali su ovim plemenima španski osvajači zbog posebnog karaktera njihovih naseobina, čije su se sandučaste kuće, poridane jedna iznad druge i uporedo, stapale u jedan kompleks; u njima je bilo smešteno na hiljade ljudi. Naziv pueblo se upotrebljavao i za naselja ovih plemena. 27 78

- ³⁰ *Ilijada* — čuveni starogrčki ep, koji se pripisuje Homeru, legendarnom pesniku antičkog doba. 28
- ³¹ Za svoj rad Engels je koristio sledeće McLennanove knjige: *Primitive marriage An inquiry into the origin of the form of capture in marriage ceremonies*, Edinburgh 1865; *Studies in ancient history comprising a reprint of «Primitive marriage. An inquiry into the origin of the form of capture in marriage ceremonies*, London 1876. Tokom pripreme četvrtog izdanja *Porekla porodice* (1892) on je, između ostalog, studirao novo izdanje poslednje navedene McLennanove knjige, koje je izašlo 1886. u Londonu i Njujorku. 31
- ³² Morgan, *Ancient society*, London 1877, str. 435. 31
- ³³ Vidi Bachofen, *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaiokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur*, Stuttgart 1861. 32
- ³⁴ Giraud-Teulon citira ovaj Saussure-ov izraz u svojoj knjizi *Les origines du mariage et de la famille*, Ženeva i Pariz 1884, str. XV. 33
- ³⁵ Letourneau, *L'évolution du mariage et de la famille*, Paris 1888, str. 41. 33
- ³⁶ Engels citira Espinasa prema knjizi Giraud-Teulon-a, str. 518 (vidi nap. 34), u kojoj je kao dodatak dat odeljak iz ovog rada. 33
- ³⁷ Westermarck, *The history of human marriage*, London and New York 1891, str. 70/71. 36
- ³⁸ Ovo Marxovo pismo, koje Engels pominje u pismu Kautskom od 11. aprila 1884, nije sačuvano. 36
- ³⁹ Engels se poziva na opersku trilogiju Richarda Wagnera Prsten Nibelunga koju je kompozitor napisao prema skandinavskom epu «Edda» i prema nemačkom epu «Nibelunška pesma». (Vidi «Valkire. Prvi dan iz trilogije: «Prsten Nibelunga», drugi čin.)
«Nibelunška pesma» — značajan nemački junački ep, sastavljen na osnovu nemačkih mitova i saga iz doba tzv. seobe naroda (3. do 5. vek n. e.). U obliku koji je do danas sačuvan ep je nastao oko 12. veka. 36
- ⁴⁰ *Eda* (Edda) — zbirka mitoloških junačkih saga i pesama skandinavskih naroda; ona je sačuvana u vidu rukopisa koji potiče iz 13. veka i koji je otkrio 1643. islandski biskup Sveinsson («starija Eda»), kao i u vidu rasprave o pesništvu Skalda, koju je početkom 13. veka napisao pesnik i hroničar Snorri Sturluson («mlada Eda»). U pesmama Ede nalazimo sliku skandinavskog društva u periodu raspada plemenskog poretka i seobe naroda. U njima susrećemo ličnosti i priče iz predanja starih Germana.
Egizdreka («Ögisdrecca») — pesma iz «starije Ede» koja se ubraja u starije tekstove zbirke. Engels ovde citira mesta iz 32. i 36. strofe ove pesme. 37
- ⁴¹ *Azi i Vani* — rodovi bogova u skandinavskoj mitologiji.
«*Ynglinga Saga*» (Saga o Inglingu) — prva od 16 saga o norveškim kraljevima od najstarijih vremena do kraja 12. veka iz knjige «*Heimskringla*», koju je napisao islandski pesnik i hroničar Snorri Sturluson u prvoj polovini 13. veka. Ona se zasniva na hronikama o norveškim kraljevima kao i na islandskim i norveškim plemenskim sagama. Ovde Engels citira iz 4. glave ove sage. 37
- ⁴² Morgan, *Ancient society*, London 1877, str. 425. 38
- ⁴³ Bachofen, *Das Mutterrecht*, Stuttgart 1861, str. XXIII, 385 i dr. 39
- ⁴⁴ Cäsar, *Der gallische Krieg*, knjiga V, gl. 14. 39

- ⁴⁵ *australijjski sistem klase* — ženidbene klase ili bračne grupe na koje se delila većina australijskih plemena. Postojale su četiri ženidbene klase od kojih se svaka delila na muški i ženski deo. Između te četiri klase postojali su određeni propisi za regulisanje sklapanja brakova, tj. muškarci jedne grupe mogli su sklapati samo jedan brak sa ženama druge određene grupe. 40
- ⁴⁶ Morgan, *Systems of consanguinity and affinity of the human family*, Washington 1871. 41 71
- ⁴⁷ Morgan, *Ancient society*, London 1877, str. 459. 43
- ⁴⁸ Engels citira pismo Arthura Wrighta prema Morganovoj knjizi *Ancient society*, London 1877, str. 455. Potpun tekst pisma (datiranog 19. maja 1874, ne kao kod Morgana 1873) objavljen u časopisu «American Anthropologist», New Series, Menasha, Wisconsin, USA 1933, Nr. 1, str. 138 - 140. 45
- ⁴⁹ Bancroft, *The native races of the pacific states of North America*, Vol. 1, Leipzig 1875, str. 352/353. 46
- ⁵⁰ *saturnalije* — starorimska narodna svetkovina u čast rimskog boga Saturna, slavljene su na početku zime, po završetku poljskih radova. Za vreme ovih praznika, na kojima su učestvovali i robovi, koji su smeli sesti za sto slobodnih, pravljene su masovne gozbe i orgije. «Saturnalije» su postale pojam za neobuzdane terevenke i orgije. 46
- ⁵¹ Reč je o takozvanom gvadalupskom ukazu od 21. aprila 1486, trećem dekretu španskog kralja Ferdinanda V (Kotoličkog). Seljački ustanak u Kataloniji принудио je kralja na ustupke seljacima i on je istupio kao posrednik između pobunjenih seljaka i feudalaca. Dekret je predviđao ukidanje kmetstva i «loših običaja» (između ostalih, pravo prve noći, danak budućeg mladoženje, odnosno mlade) u uslovima otkupa. 47
- ⁵² Morgan, *Ancient society*, London 1877, str. 465/466. 51
- ⁵³ Morgan, *Ancient society*, London 1877, str. 470. 51
- ⁵⁴ Vidi Maksim Kovalevski, «Первобытное право». Выпуск 1, Москва 1886.
U ovom radu Kovalevski se oslanja na objavljene radove Orhanskog (1875) i Jefimenka (1878) o pitanjima porodičnih zadruga u Rusiji. 52
- ⁵⁵ *Jaroslavljevom «Pravdom»* naziva se prvi deo najstarijeg zakonika «Русская правда», zbornik zakona stare Rusije, koji je nastao u 11. i 12. veku na temelju običajnog prava tog vremena i odražavao ekonomske i društvene odnose tadašnjeg društva. 52
- ⁵⁶ *dalmatinski zakoni* — zbornik zakona koji je važio od 15. do 17. veka u Poljicama (oblast u Dalmaciji) i bio poznat pod nazivom Poljički statut. 52
- ⁵⁷ Heusler, *Institutionen des Deutschen Privatrechts*, Bd. 2, Leipzig 1886, str. 271. 52
- ⁵⁸ Nearhova napomena je pomenuta u Strabonovoj *Geografiji*, petnaesta knjiga, glava 1. 53
- ⁵⁹ *kalpuli* — kućne zadruge meksičkih Indijanaca u vreme španskog osvajanja. Svaka kućna zadruga, čiji su svi članovi bili istog porekla, imala je komad zemlje koji se nije mogao ni otuditi, niti podeliti među naslednicima. O kalpulima obaveštava Alonzo de Zurita u svom radu *Rapport sur les différentes classes de chefs de la Nouvelle-Espagne, sur les lois, les moeurs des habitants, sur les impôts établis avant et depuis la conquête, etc., etc.* koji je prvi put objavljen u knjizi *Voyages*,

relations et mémoires originaux pour servir à l'histoire de la découverte de l'Amérique, publiés pour la première fois en français, par H. Ternaux-Compans, Paris 1840, T. 11, str. 50 - 64. 53

- ⁶⁰ Cunow, *Die altpueranische Dorf- und Markgenossenschaften* u časopisu »Das Ausland« od 20. i 27. oktobra, kao i 3. novembra 1890.
»Das Ausland. Ueberschau der neuesten Forschungen auf dem Gebiete der Natur-, Erd- und Völkerkunde« — izlazio je od 1828. do 1893 (u početku svakodnevno, od 1853. nedeljno), od 1873. izdavan je u Štuttgartu. 53
- ⁶¹ Ovde Engels ukazuje na član 230 u Code civil des Français, uvedenom 1804. pod Napoleonom I. 54
- ⁶² Schoemann, *Griechische Alterthümer*, Bd. 1, Berlin 1855, str. 268. 55
- ⁶³ *spartijati* — punopravni građani stare Sparte.
heloti — prastanovnici južnog Peloponeza koje su pokorili doseljeni Spartanci. Heloti, koji su bili robovi spartanske države, morali su da obrađuju zemlju za vladajuću klasu, spartijate i da daju polovinu prinosa. 55
- ⁶⁴ Wachsmuth, *Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates*, Zweiter Theil, zweite Abtheilung, Halle 1830, str. 77. 56
- ⁶⁵ Karl Marx/Friedrich Engels, *Nemačka ideologija* (vidi u 6. tomu ovog izdanja, str. 30, gde se o tome kaže: »Time se razvija i podela rada, koja na početku nije bila ništa drugo do podela rada u polnom aktu . . .« 57
- ⁶⁶ Morgan, *Ancient society*, London 1877, str. 504. 57
- ⁶⁷ *Hijerodule* — u staroj Grčkoj i grčkim kolonijama robovi i ropkinje koji su pripadali hramovima. Ženske hijerodule su se u mnogim mestima, naročito u gradovima Prednje Azije i u Korintu, odavale prostituciji po hramovima. 57
- ⁶⁸ Tacit, *Germania*, gl. 18 i 19. 59
- ⁶⁹ Sudeći po smislu, citirano je Fourier-ovo delo *Théorie de l'unité universelle*, Vol. 3. In: Oeuvres complètes, T. 4, Paris 1841, str. 120. Ovo delo je prvi put objavljeno pod naslovom *Traité de l'association domestique-agricole*, T. 1 - 2, Paris—London 1822. 61
- ⁷⁰ *Dafnid i Hloe* — starogrčki pastirski roman iz 3. veka; o autoru, Longosu, ništa se ne zna. 65
- ⁷¹ *Gutrun* (Kudrun) — srednjogornjonemački ep iz 13. veka. 66
- ⁷² Maine, *Ancient law: its connection with the early history of society, and its relation to modern ideas*, London 1866, str. 170; prvo izdanje ovog dela izašlo je 1861. u Londonu. 67
- ⁷³ Karl Marx/Friedrich Engels: *Manifest komunističke partije*, glava I (vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 380 - 389). 67
- ⁷⁴ Morgan, *Ancient society*, London 1877, str. 491/492. 70
- ⁷⁵ Morgan, *Ancient society*, London 1877, str. 85/86. 74
- ⁷⁶ Ovde je reč o španskom osvajanju Meksika 1519 - 1521. 75
- ⁷⁷ Morgan, *Ancient society*, London 1877, str. 115. 76
- ⁷⁸ »Neutralnom nacijom« je u 17. veku nazivan ratni savez nekih indijanskih plemena, srodnih Irokezima, koja su živela na severnoj obali jezera Iri. Ovaj naziv

ratni savez je dobio od francuskih kolonizatora zato što je stekao neutralnost u ratu između plemena Irokeza i Hjurona. 80

- ⁷⁹ Engels ovde ukazuje na nacionalnooslobodilačku borbu Zula i Nubijaca protiv engleskih kolonizatora. Zuli, koje su Englezi napali u januaru 1789, pola godine su pružali odlučan otpor pod vodstvom Cetewayoa. Zahvaljujući nadmoći svog naoružanja, Englezi su uspeali da posle nekoliko bitaka pobeđu Zule. Zuli su konačno 1887. potpali pod englesku vlast, pri čemu su Englezi iskoristili bratoubilački rat između plemena Zulu, — rat koji su oni sami isprovocirali.
- Nacionalnooslobodilačka borba Nubijaca, Arapa i drugih narodnih plemena Sudana, pod vodstvom muslimanskog proroka Mohameda Ahmeda, koji je samog sebe nazivao »Mahdi«, tj. »Spasitelj«, počela je 1881. Ova borba je dostigla vrhunac 1883/1884. kada je bila oslobođena skoro cela teritorija Sudana koju su engleski kolonizatori osvojili još sedamdesetih godina. U toku borbe obrazovana je nezavisna, centralizovana Mahdi-država. Englezi su tek 1899. uspeali da osvoje Sudan zahvaljujući unutrašnjoj slabosti države, koja je bila posledica neprekidnog rata i razmirica među plemenima i zahvaljujući nadmoći svog oružja. 80
- ⁸⁰ Grote: *A history of Greece*, Vol 3, London 1869, str. 54 - 55; prvo izdanje ovog dela — tomovi 1 - 12 — izlazilo je od 1846. do 1856. u Londonu. 82
- ⁸¹ Engels ukazuje na Demostenov govor protiv Eubilda u kome se govori o starom običaju da se na zajedničkim grobljima sahranjuju samo krvni srodnici. 82
- ⁸² Ovde Engels upućuje na jedno mesto iz dela starogrčkog filozofa *Dikearha*, koje nije sačuvano, a koje navodi Wilhelm Wachsmuth u svom radu *Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates*, Erster Theil, erste Abtheilung, Halle 1826, str. 312. 83
- ⁸³ Becker: *Charikles, Bilder altgriechischer Sitte. Zur genaueren Kenntniss des griechischen Privatlebens*, Zweiter Theil, Leipzig 1840, str. 447. 83
- ⁸⁴ Grote, *A history of Greece*, Vol. 3, London 1869, str. 66. 84
- ⁸⁵ Grote, *A history of Greece*, Vol. 3, London 1869, str. 60. 84
- ⁸⁶ Grote, *A history of Greece*, Vol. 2, London 1869, str. 58 - 59. 85
- ⁸⁷ Homer: *Ilijada*, drugo pevanje. 85
- ⁸⁸ Dionisije iz Halikarnasa: *Praistorija Rimljana*, druga knjiga, gl. 12. 86
- ⁸⁹ Schoemann: *Griechische Alterthümer*, Bd. 1, Berlin 1855, str. 27. 86
- ⁹⁰ Morgan: *Ancient society*, London 1877, str. 248. 86
- ⁹¹ Homer: *Ilijada*, drugo pevanje. 87
- ⁹² Tukidid: *Istorija peloponeskih ratova*, knjiga I, gl. 13. 87
- ⁹³ Aristotel: *Politika*, Treća knjiga, gl. 10. 88
- ⁹⁴ Ovde je reč o četvrtoj klasi atinskih građana, tetima (slobodnim, ali bez imovine), koji su dobili pravo da učestvuju u radu javnih službi; jedan deo izvora ovu novinu pripisuje Aristidu (5. vek pre n. e.). 94
- ⁹⁵ Ukazivanje na tzv. meteke-strance koji su stalno živeli u Atini. I pored svoje lične slobode oni su bili obespravljeni stranci koji nisu mogli biti u državnoj službi, niti učestvovati u narodnoj skupštini, niti pak posedovati nepokretnu imovinu. Oni su se uglavnom bavili zanatima i trgovinom. Meteci su bili obavezni da plaćaju poseban lični porez; oni su se mogli obračati organima vlasti samo posredstvom svojih tzv. zaštitnika iz reda punopravnih građana. 95

- ⁹⁶ Klisen, iz roda Alkmeonida, stao je 510 - 507. pre n. e. na čelo borbe atinskog demosa protiv vladavine gentilnog plemstva. Pobjeda koju su izvojevali ustanici omogućila je da se putem Klisenovih zakona uklone i posljednji ostaci gentilnog uređenja. 95
- ⁹⁷ Morgan: *Ancient society*, London 1877, str. 271. 95
- ⁹⁸ U Atini je 560. godine pre n. e. došao na vlast Pizistrat, koji je poticao iz osiromašenog aristokratskog roda, i koji je zaveo diktaturu (tiraniju). Ovaj oblik vladavine je s prekidima (Pizistrat je dva puta proteran iz Atine i oba puta se vratio) postojao i posle njegove smrti (527), sve do proterivanja njegovog sina Hipije (510); uskoro posle toga Klisen je u Atini zaveo robovlasničku demokratiju. Pizistratova politika, koja je odgovarala interesima sitnih i srednjih zemljoposjednika, potkopala je pozicije gentilnog plemstva, ali nije imala za posledicu nikakvu ozbiljniju promenu u političkoj strukturi atinske države. 97
- ⁹⁹ *Zakon Dvanaest tablica* je najstariji spomenik rimskog prava, nastao sredinom 5. veka pre n. e. kao rezultat borbe plebejaca protiv patricija. U osnovi on nije otišao dalje od opisa postojećeg običajnog prava u tadašnjem Rimu. Zakoni urezani na dvanaest bronzanih tablica odražavali su imovinsku diferencijaciju unutar rimskog društva, razvitak ropstva i nastanak robovlasničke države. 98
- ¹⁰⁰ Bitka u *Teutoburškoj šumi* (u 9. veku n. e.) između germanskih plemena, koja su se pobunila protiv rimskih uljeza, i rimskih trupa pod Varovim vodstvom završila se potpunim uništenjem rimske vojske. Var je izvršio samoubistvo. 99
- ¹⁰¹ *Apije Klaudije* je godine 451 - 450. pre n. e. izabran za decemvira, jednog od deset članova kolegijuma koji je pravio zakone. Kolegijum je imao ogromnu vlast. Posle isteka utvrđenog roka decemviri sa Apijem Klaudijem pokušali su uzurpacijom da produže vlast kolegijuma i za 449. godinu. Međutim, samovolja i nasilne mere decemvira, naročito Apija Klaudija, izazvale su ustanak plebejaca, koji je doveo do pada decemvira; Apije Klaudije je uhapšen, i ubrzo potom umro. *Drugi punski rat* (218 - 201. pre n. e.) bio je rat vođen između dve najveće robovlasničke države starog veka — Rima i Kartagine — oko prevlasti u zapadnom delu Sredozemnog mora, osvajanja novih teritorija i sticanja robova. Rat je završen porazom Kartagine. 99
- ¹⁰² U svojoj knjizi *Römische Alterthümer*, Bd. 1, Berlin 1856, str. 195, Lange se poziva na disertaciju Ph. E. Huschkea *De privilegiis Feceniae Hispaniae senatusconsulto concessis* (Liv. XXXIX, 19), Göttingen 1822. 102
- ¹⁰³ Theodor Mommsen: *Römische Geschichte*, Bd. 1, Erstes Buch, Kap. 6, prvo izdanje navedenog dela (1. tom) izišlo je 1854. u Lajpcigu. 103
- ¹⁰⁴ Englesko osvajanje Velsa završeno je 1283, ali je Vels i dalje sačuvao svoju autonomiju; sredinom 16. veka Vels je potpuno pripojen Engleskoj. 106
- ¹⁰⁵ Engels je 1869/1870. radio na velikom, nezavršenom delu, posvećenom istoriji Irske (fragmente ovog dela vidi u 27. tomu ovog izdanja). U vezi sa studijama istorije Kelta Engels je proučavao i staroveške zakone. 105
- ¹⁰⁶ Vidi *Ancient laws and institutes of Wales*, Vol. 1, bez mesta izdanja 1841, str. 93. 107
- ¹⁰⁷ U septembru 1891. Engels je putovao kroz Škotsku i Irsku. 108
- ¹⁰⁸ Ustanak, koji je 1745. izbio među škotskim brđanima, predstavljao je njihov odgovor na tlačenje i proterivanje sa zemlje, koje je vršeno u interesu englesko-škotske zemljišne aristokratije i buržoazije. Jedan deo plemstva u škotskom

- gorju, koji je bio zainteresovan za očuvanje feudalno-patricijskog sistema klanova i koji je podržavao aspiracije predstavnika svrgnute dinastije Stuart na engleski presto, iskoristio je nezadovoljstvo brđana. Proklamovani cilj ustanka bilo je dovođenje na presto Charles-Edwarda, unuka Jamesa II. Poraz ustanka je imao za posledicu potpun raspad sistema klanova u škotskom gorju i ubrzano proterivanje škotskog seljaštva sa njegove zemlje. 108
- ¹⁰⁹ Morgan: *Ancient society*, London 1877, str. 357/358. 109
- ¹¹⁰ Beda Venerabilis: *Historiae ecclesiasticae gentis Anglorum*, knjiga I, glava 1. 109
- ¹¹¹ Cezar: *Galski rat*, knjiga VI, gl. 22. 109
- ¹¹² »*Alamansko narodno pravo*« — opis običajnog prava germanskog plemena Alamani (Alamani) koji potiče s kraja 6. ili početka 7. i 8. veka. Alamani su od 5. veka bili nastanjeni na teritoriji današnjeg Alzasa, Švajcarske i jugozapadne Nemačke. Engels se ovde poziva na zakon LXXXI (LXXXIV) »Alamanskog narodnog prava«. 110
- ¹¹³ *Pesma o Hildebrandu* — fragmentarno sačuvan starovisokonemački junački spev iz 8. veka; najstariji nemački tekst predanja. 110 129
- ¹¹⁴ Tacit: *Germanija*, gl. 7. 110
- ¹¹⁵ Diodor sa Sicilije: *Bibliothecae historicae quae supersunt*, Vol. 4, Kap. 34, 43/44. 111
- ¹¹⁶ *Veluspa* (Völuspá) — jedna od pesama iz »starije Ede« (vidi nap. 40). 111
- ¹¹⁷ Ustanak galskih i germanskih plemena pod Civilisom, protiv rimske vladavine godine 69 - 70 (prema nekim izvorima 69 - 71), bio je izazvan povišenjem poreza, pojačanom eksploatacijom i prekršajima rimskih činovnika. On je zahvatio znatan deo Galije i germanske teritorije koje su se nalazile pod rimskom vlašću. Rimu se učinilo da su ove teritorije izgubljene. Posle početnih uspeha, ustanici su pretrpeli nekoliko poraza, što ih je prinudilo da sklope mir sa Rimom. 112
- ¹¹⁸ Cezar: *Galski rat*, knjiga IV, gl. 1. 113
- ¹¹⁹ Tacit: *Germanija*, gl. 26. 113
- ¹²⁰ »*Codex Laureshamensis*« (»Lorscher Chartular«) — zemljišna knjiga manastira Lorb, u kojoj su skupljeni, pored ostalog, prepisi primljenih povelja o poklonima i privilegijama. U drugoj polovini 8. veka osnovan u franačkoj državi, nedaleko od Vormsa, manastir Lorb, raspolagao je velikim feudalnim posedom u jugozapadnoj Nemačkoj. Zemljišna knjiga izrađena u 12. veku ubraja se u najvažnije izvore o istoriji seljačkog i feudalnog zemljišnog poseda u 8. i 9. veku. 114
- ¹²¹ Plinije, *Istorija prirode*, knjiga XVIII, gl. 17. 114
- ¹²² Plinije: *Istorija prirode*, knjiga IV, gl. 14. 117
- ¹²³ Liutprand Kremonski: *Antapodosis*, knjiga VI, gl. 6. 120
- ¹²⁴ Salvijan Marseljski: *De gubernatione dei*, knjiga V, gl. 8. 120
- ¹²⁵ *Beneficije* (beneficium — bukvalno: dobročinstvo) — oblik poklanjanja zemlje koji je u prvoj polovini 8. veka bio široko rasprostranjen u Franačkoj. Zajedno sa zemljom dobijenom kao beneficijom prelazili su i zavisni seljaci, koji su na njoj živeli, na doživotno uživanje primaocu (beneficiaru), za učinjene usluge; većina usluga je bila vojne prirode. Smrću darodavca ili primaoca ona bi pripala vlas-

niku ili njegovim nasljednicima. Ukoliko bi beneficijar zanemario svoje podaničke obaveze ili svoj posed, darodavac je mogao povući beneficiju. Da bi se obnovili dotadašnji odnosi, moralo se izvršiti novo prenošenje na primaoca ili njegove nasljednike. Beneficije su davali ne samo kraljevi, nego i veliki magnati i crkva. Sistem beneficija doprineo je stvaranju klase feudalaca, naročito sitnog i srednjeg plemstva, porobljavanju seljačkih masa, nastanku vazalnih odnosa i feudalne hijerarhije. Tokom vremena beneficije su se sve više pretvarale u nasledne feude. O ulozu sistema beneficija u istoriji razvitka feudalizma vidi u Engelsovom radu *Franačko doba* (u 30. tomu ovog izdanja). 122

- ¹²⁶ *Župani* — u Franačkoj kraljevici činovnici koji su bili na čelu župe ili grofovije i bili vrhovna sudska, policijska i vojna vlast. Za svoju službu oni su dobijali trećinu kraljevskog prihoda iz svoje župe, a pored toga darovan im je i komad zemlje. Tokom vremena župani su se pretvorili u feudalce, koji su imali suverenu vlast; to se dogodilo naročito posle 877, kada je županska služba postala nasledna. 122
- ¹²⁷ *Irminonova zemljišna knjiga* (Polyptichon) — spisak poseda i kmetova na njima kao i prihoda manastira Sen-Žermen-de Pre, koji je sastavio opat Irminon u 9. veku. Engels je verovatno citirao podatke prema radu Paula Rotha *Geschichte des Beneficialwesens von den ältesten Zeiten bis ins zehnte Jahrhundert*, Erlangen 1850, str. 378. 122
- ¹²⁸ *Liti* — poluslobodni seljaci, obavezni na kuluk i plaćanje poreza, koji su pored kolona i robova činili jednu od glavnih grupa zavisnih seljaka u epohi Merovinga i Karolinga. 123
- ¹²⁹ *Angarije* — u vreme rimskih careva obaveze stanovnika da za ciljeve države daju vozila i nosače. Ove obaveze su kasnije dobile još veći obim i postale su težak teret stanovništvu. 123
- ¹³⁰ *Komendacije* — u Evropi u 8. i 9. veku rasprostranjeni ugovori kojima se slabiji stavlja pod «zaštitu» jačeg pod određenim uslovima (između ostalog vojne usluge, predavanje zemlje, da bi se ponovo dobila kao leno). Kamendacije su za seljake, koji su često na ovaj akt bili prinuđeni, značile gubitak lične slobode, a za sitne zemljoposjednike zavisnost u odnosu na krupne feudalce; one su doprinele porobljavanju seljačkih masa i učvršćivanju feudalne hijerarhije. 124
- ¹³¹ Fourier: *Théorie des quatre mouvements et des destinées générale*. In: Oeuvres complètes, T. 1, Paris 1846, str. 220. Prvo izdanje knjige izašlo je anonimno 1808. u Lionu. 124
- ¹³² *Bitka kod Hestingsa* se odigrala 1066. između trupa normandijskog vojvode Wilhelma, koje su bile prodrle u Englesku, i Anglosaksa pod kraljem Haraldom. Anglosaksi, u čijoj su se vojnoj organizaciji zadržali ostaci plemenskog društva i koji su imali primitivno oružje, bili su do nogu potučeni. Na mesto kralja Harald, koji je ubijen u bici, došao je Wilhelm, koji je pod imenom Viljem I Osvajač bio kralj Engleske. 129
- ¹³³ Molière: *George Dandin, ou le mari confondu*, prvi čin, 9. scena. 133
- ¹³⁴ *Ditmaršen* — oblast u jugozapadnom delu današnjeg Šlezvig-Holštajna. U starom veku ona je bila nastanjena Saksoncima, u 8. veku osvojio ju je Karlo Veliki i od tada ona se nalazila u posedu raznih duhovnih i svetovnih feudalaca. Sredinom 12. veka stanovnici Ditmaršena, među kojima su preovladavali slobodni seljaci, uspeali su da postepeno steknu samostalnost, tako da su od 13. veka do sredine 16. veka bili faktički nezavisni; oni su uspešno odbijali ponovljene pokušaje danskih kraljeva i holštajnskih vojvoda da pokore ovu oblast. Društveni razvitak Ditmaršena se odvijao vrlo originalno: oko 13. veka faktički je propalo mesno

plemstvo; Ditmaršen je u periodu svoje nezavisnosti predstavljao zajednicu samoupravnih seljačkih opština, čiji su temelji u mnogim slučajevima bili u starim seljačkim genšovima. Do 14. veka najvišu vlast imala je zemaljska skupština svih slobodnih zemljoposjednika, posle toga se prešlo na predstavnički sistem — tri izborna tela. Trupe danskog kralja Friedricha II i holštajnskih vojvoda Johanna i Adolfa uspele su 1559. da slome otpor ditmarškog stanovništva i da među sobom podele ovu oblast. Opštinsko uređenje i delimična samostalnost Ditmaršena su ostali sve do druge polovine 19. veka. 134

¹³⁵ Hegel: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, §§ 257 i 360. Prvo izdanje ovog dela izašlo je 1821. u Berlinu. 135

¹³⁶ Ovu primedbu je Engels napisao za posebno izdanje Marxovog dela *Najamni rad i kapital* koje je izašlo godine 1844 (vidi tom 9. našeg izdanja, str. 397 - 423); ona je u celini sadržana i u uvodu koji je Engels napisao za izdanje od 1891. godine (vidi 33. tom našeg izdanja). 142

¹³⁷ *Nemačko radničko udruženje* (Der Deutsche Arbeiterverein) u Briselu osnovali su krajem avgusta 1847. Marx i Engels s ciljem da politički prosvetuje nemačke radnike koji su živeli u Belgiji i da ih upoznaje s idejama naučnog socijalizma. Pod vođstvom Marxa i Engelsa i njihovih saboraca, ovo Udruženje se razvilo u legalni centar nemačkih revolucionarnih radnika u Belgiji. Nemačko radničko udruženje je bilo u direktnoj vezi s flamanskim i valonskim radničkim udruženjima. Najnapredniji članovi Udruženja pristupili su briselskoj organizaciji Saveza komunista. Udruženje je odigralo istaknutu ulogu prilikom osnivanja briselskog Association democratique. Uskoro posle februarske revolucije godine 1848. u Francuskoj, kad je belgijska policija uhapsila i proterala većinu članova Nemačkog radničkog udruženja, ovo Udruženje je prekinulo svoju delatnost. 142

¹³⁸ Marxova *Bijeda filozofije. Odgovor na Proudhonovu »Filozofiju bijede«* (vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 51 - 144) napisana je na francuskom jeziku i objavljena 1847. u Parizu i Briselu i za Marxova života više nije izdavana.

Za prvo nemačko izdanje, koje se pojavilo januara 1885. u Štutgartu, Engels je napisao ovaj predgovor, redigovao prevod i napravio niz fusnota. Još početkom iste godine predgovor je s Engelsovim dopuštenjem objavljen u časopisu »Die Neue Zeit«, pod naslovom *Marx i Rodbertus*. Predgovor je preuzet i u drugom nemačkom izdanju *Bijede filozofije*, Štuttgart 1892; za ovo izdanje Engels je napisao još jednu kratku prethodnu napomenu (vidi u 33. tomu ovog izdanja).

»Die Neue Zeit«, teorijski časopis nemačke socijaldemokratije, izlazio je u Štutgartu od 1883. do oktobra 1890. jedanput mesečno a od tog vremena do jeseni 1923. jedanput nedeljno. Izdavači časopisa su od 1883. do oktobra 1917. bili Karl Kautsky, od oktobra 1917. do jeseni 1923. Heinrich Cunow. U periodu od 1885. do 1894. Engels je za ovaj časopis napisao niz članaka, stalno pomagao redakciju svojim savetima i ne retko kritikovao zbog odstupanja od marksizma u njenim publikacijama. U drugoj polovini devedesetih godina, posle Engelsove smrti, časopis je prešao na sistematsko objavljivanje članaka revizionista. Za vreme prvog svetskog rata »Die Neue Zeit« je zauzeo centralističke pozicije i time faktički potpomogao socijalšoviniste. 143

¹³⁹ Članak *O Proudhonu* Marx je napisao 24. januara 1865. povodom Proudhonove smrti na molbu Schweitzera, urednika lista »Social-Demokrat«. On je objavljen u brojevima 16 - 18 od 1, 3. i 5. februara 1865 (vidi u 27. tomu ovog izdanja).

»Der Social-Demokrat« — organ lasalovskog Opšteg nemačkog radničkog saveza koji je izlazio od 15. decembra 1865. do 1871. Od 1864. do 1865. izdavan je u redakciji Johanna Baptista von Schweitzera. Od broja 79 od 1. jula 1865. list je izlazio pod imenom »Social-Demokrat«.

Marx i Engels, koji nisu imali na raspolaganju nijedan drugi list preko koga bi delovali na nemački radnički pokret, obećali su saradnju listu »Social-Demokrat«, pošto programski prospekt lista, koji im je novembra 1864. poslao Schweitzer, nije sadržao Lassalle-ove teze. Međutim, njihova saradnja je prekinuta već u februaru 1865. zbog principijelnog razmimoilaženja sa Schweitzerom. 143

- ¹⁴⁰ Izjavu o prekidu svoje saradnje sa listom »Social-Demokrat« Marx i Engels su poslali redakciji u februaru 1865; zahvaljujući Marxovim akcijama izjava je uskoro objavljena u mnogim nemačkim listovima. Time je Schweitzer bio prinuđen da je i sam objavi 3. marta 1865. u listu »Social-Demokrat« (vidi u 27. tomu ovog izdanja). 143
- ¹⁴¹ Engels ovde ukazuje na svoj predgovor prvom nemačkom izdanju Marxovog *Kapitala*, koji je on završio 5. maja 1885 (vidi u 22. tomu ovog izdanja). 143
- ¹⁴² Ova klevetnička optužba uperena protiv Marxa sadržana je u Rodbertusovom pismu Rudolphu Meyery od 29. novembra 1871, (vidi *Briefe und Social-politische Aufsätze von Dr. Rodbertus-Jagetzow*. Herausgegeben von Dr. Rudolph Meyer, Bd. 1, Berlin, str. 134) i u pismu J. Zelleru od 14. marta 1875 (vidi »Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft«, Bd. 35, Tübingen 1879, str. 219). 143
- ¹⁴³ Rodbertus: *Sociale Briefe an von Kirchmann*. Drugo pismo: *Kirchmann's sociale Theorie und die meinige*, Berlin 1850, str. 54. 144
- ¹⁴⁴ U Londonu je 1821. anonimno izašao pamflet pod naslovom *The source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy, in: A letter to Lord John Russell*. U svom predgovoru prvom nemačkom izdanju drugog toma *Kapitala* Engels je dao ocenu ovog pamfleta (vidi u 22. tomu ovog izdanja). 144
- ¹⁴⁵ Karl Marx: *Bijeda filozofije. Odgovor na Proudhonovu »Filozofiju bijede«* (upor. 7. tom ovog izdanja, str. 51); isticanja i reči u zagradama potiču od Engelsa. 144
- ¹⁴⁶ David Ricardo: *On the principles of political economy, and taxation*. U prvom izdanju ovog spisa, koje je izašlo 1817. u Londonu nedostaje uvod glave po odeljcima koji navodi Engels; ovaj uvod Ricardo je napravio tek za drugo izdanje od 1819. Godine 1821. izašlo je treće izdanje koje je autor znatno preradio. 146
- ¹⁴⁷ Rodbertus je 1871. objavio članak *Der Normal-Arbeitstag* u listu »Berliner Review« od 16, 23. i 30. septembra. Još iste godine ovaj članak je izašao u Berlinu kao brošura. 147
- ¹⁴⁸ Ovde Engels ukazuje na grupu ličnosti koje su saradivale na izdavanju literarne zaostavštine Rodbertus-Jagetzowa, posebno njegovog spisa *Das Kapital. Vierter socialer Brief an von Kirchmann*, Berlin 1884. Izdavač ove knjige je bio Theophil Kozak, koji je i napisao uvod; predgovor je napisao vulgarni ekonomist Adolph Wagner. 147
- ¹⁴⁹ Radi se o izvodu iz Marxovog *Priloga kritici političke ekonomije*, Berlin 1859, u kome su podvrgnuta kritici shvatanja Johna Graya (vidi u 19. tomu ovog izdanja). Ovaj izvod je dat kao prilog prvom nemačkom izdanju *Bijede filozofije*, Stuttgart 1885. 147
- ¹⁵⁰ Rodbertus-Jagetzow: *Zur Erkenntniß unserer staatswirtschaftlichen Zustände*, Neubrandenburg und Friedland 1842, str. 61. 147

- ¹⁵¹ Ovde Engels ukazuje na sledeće mesto iz predgovora Adolpha Wagnera Rodbertusovom spisu *Das Kapital. Vierter sozialer Brief an von Kirchmann*, Berlin 1884, str. VII-VIII: «Rodbertus ovde pokazuje takvu moć apstraktnog mišljenja koja je svojstvena samo najvećim duhovima.» 148
- ¹⁵² Rodbertus-Jagetzow: *Zur Erkenntniß unserer staatswirtschaftlichen Zustände*, Neubrandenburg und Friedland 1842, str. 62. 148
- ¹⁵³ Paragraf 110 Krivičnog zakonika za Nemačku državu, koji je stupio na snagu 1871. predviđao je novčanu kaznu do 200 talira ili 2 godine zatvora za lica koja bi javnim oglašavanjem spisa pozivala na nepokoravanje zakonu ili pravosnažnim naredbama. 152
- ¹⁵⁴ Ovde Engels ukazuje na drugo francusko izdanje *Bede filozofije* koje je tada pripremala Marxova kći Laura Lafargue, koje je, međutim, izdato tek posle Engelseve smrti, 1896. u Parizu. 153
- ¹⁵⁵ Ovaj članak je Engels napisao 25. januara 1885. za list «Sozialdemokrat». Otprilike istoga dana on je uputio jedno pismo Paulu Lafargue-u koje sadrži iste činjenice i misli izrečene drugim rečima i u sažetijem obliku. Lafargue je ovo pismo predao Jules-u Guesde-u, koji ga je uzeo za osnovu svoga napisa koji se 31. januara 1885. pojavio kao uvodnik u listu «Cri du peuple». U ovom članku, Guesde je citirao jedan poveći odeljak iz Engelsevog pisma ne navodeći njegovo ime, ali je, međutim, uz citat stavio primedbu da je ovo pismo dobio iz Londona od «jednog veterana naših velikih socijalnih bitaka».
- «*Le cri du Peuple*» — socijalistički dnevnik koji je izlazio u Parizu od februara do maja 1871. i od oktobra 1883. do kraja januara 1889. 154
- ¹⁵⁶ Engels ovde spominje ugovor koji je 1885. sklopljen između Pruske i Rusije o obostranom izručenju osoba koje budu optužene za zločin ili prestup protiv poglavara države ili nekog člana njegove porodice, kao i za protivzakonitu izradu i postavljanje dinamita. 154
- ¹⁵⁷ Ruska publicistkinja Olga Aleksejevna Novikova, koja je živela u Londonu godina 1876/1877. i koja je održavala veze s vladajućim krugovima Rusije i s vodećim krugovima Liberalne partije Engleske, aktivno je učestvovala, u uskom kontaktu s Gladstone-om, u kampanji koja se razvila u Rusiji i u Engleskoj protiv pokušaja Disraelijeve konzervativne vlade da Englesku uvuče u rat na strani Turske, a protiv Rusije. Ovo se dešavalo za vreme srpsko-crnogorskoturskog rata od 1876. i rusko-turskog rata od 1877/1878. godine, u doba kad je pokret za nacionalno oslobođenje balkanskih Slovena od turskog jarma bio dostigao svoj vrhunac. Ova kampanja je doprinela tome da Engleska nije uzela učešća u tom ratu.
- «*The Pall Mall Gazette*» — londonske večernje novine, izlazile od 1865. do 1920; šezdesetih godina konzervativno nastrojene. Marx i Engels su bili s njima u vezi od jula 1870. do juna 1871. Od 1870. u ovim novinama je objavljena Engelseva serija članaka o nemačko-francuskom ratu od 1870/71, kao i Prva adresa i izvodi iz Druge adrese Generalnog veća o nemačko-francuskom ratu. Kao što je Marx primetio, «*Pall Mall Gazette*» su jedno vreme bile «jedine nepodmitljive novine u Londonu». Krajem jula 1871, međutim, one su se priključile opštoj klevetničkoj kampanji koju je, u vezi s Pariskom komunom, buržoaska štampa pokrenula protiv Internacionale. Ova okolnost je bila povod da Marx i Engels prekinu sve veze sa listom «*Pall Mall Gazette*». 154
- ¹⁵⁸ Članak *Engleska 1845. i 1885.* Engels je napisao za časopis «*The Commonwealth*» i sam ga je preveo na nemački, te je juna objavljen u časopisu «*Neue Zeit*». Engels ga je potpuno preuzeo u dodatku američkom izdanju od 1887 (vidi u ovom tomu, str. 207 - 211), u predgovoru engleskom izdanju od 1892. i drugom ne-

mačkom izdanju svog rada *Položaj radničke klase u Engleskoj* (vidi u 33. tomu ovog izdanja).

«*The Commonwealth*» — engleski nedeljni časopis, izlazio je od 1885. do 1891 i od 1893. do 1894. u Londonu; organ Socijalističke lige. Od 1885. do 1886. Engels je objavio neke članke u ovom časopisu. 156

¹⁵⁹ Vidi «*The Quarterly Review*», Vol. 71, London 1843, str. 273. 156

¹⁶⁰ *Narodna povelja* (people's charter) — dokumenat koji je sadržao zahteve čar-tista; on je objavljen 8. maja 1838. kao nacrt zakona, koji je trebalo doneti u parlamentu. Zahtevi su bili: 1. opšte pravo glasa (za muškarce preko 21 godine starosti), 2. godišnji izbori za parlament, 3. tajno glasanje, 4. izjednačenje izbornih okruga, 5. ukidanje imovinskog cenzusa za kandidate na izborima za parlament, 6. dnevnice za članove parlamenta. Čartisti su parlamentu podneli tri peticije u kojima je zahtevano usvajanje Narodne povelje, ali ih je parlament odbio 1839, 1842. i 1849. 156

¹⁶¹ Čartisti su za 10. april 1848. sazvali u Londonu masovne manifestacije sa kojih je trebalo parlamentu podneti treću peticiju za usvajanje Narodne povelje. Vlada je zabranila demonstracije, okupljena je vojska i policija da bi se sprečile demonstracije. Čartističke vođe, od kojih mnogi kolebljivog držanja, do-nele su odluku da se odustane od demonstracija i pozvale demonstrante da se razidu. Neuspeh demonstracija reakcija je iskoristila protiv radnika i za re-presalije protiv čartista. 156

¹⁶² Misli se na *Reform bill* (zakon o reformi izbora) koji je 1831. doneo Donji dom engleskog parlamenta, a 7. juna 1832. potvrdio kralj William IV. Reforma je bila uperena protiv političkog monopola zemljišne i finansijske aristokratije, ona je likvidirala najgore feudalne ostatke u engleskom izbornom pravu i pred-stavniciima industrijske buržoazije omogućila pristup u parlament. Proletarijat i sitnu buržoaziju, glavne snage u borbi za reformu, izigrala je liberalna bur-žoazija i oni su ostali bez prava glasa. 156

¹⁶³ *Carine na žito* su u Engleskoj zavedene na osnovu tzv. zakona o žitu, koji su bili doneti u interesu krupnih zemljoposjednika, lendlordova koji su bili us-mereni na ograničenje ili zabranu uvoza žita iz inostranstva. Borba između industrijske buržoazije i krupnih zemljoposjednika završena je 1846. donoše-njem zakona o ukidanju zakona o žitu. Ove mere i izvesno poboljšanje života zbog nastalog sniženja cena žitu doveli su u krajnjem rezultatu do smanjenja najamnina i povišenja profita za buržoaziju. Ukidanje zakona o žitu predstav-ljalo je težak udarac za krupne zemljoposjednike i doprinelo je ubrzanju ra-zvitka kapitalizma u Engleskoj. 156 207 294

¹⁶⁴ Podvlačenjem Engels ponovo ističe sadržaj glavnih zahteva Narodne povelje (vidi nap. 160). 157

¹⁶⁵ Pod pritiskom masovnog pokreta radnika u Engleskoj je 1867. sprovedena dru-ga reforma parlamenta. Generalno veće Međunarodnog udruženja radnika ak-tivno je učestvovalo u ovom pokretu. Prema novom zakonu smanjen je imo-vinski cenzus za birače u grofovijama; on je sada za zakupce iznosio 12 funti sterlinga godišnje. U gradovima pravo glasa su dobili kućevlasnici i zakupci kao i stanari koji su najmanje godinu dana živeli u istom mestu i plaćali sta-narinu najmanje 10 funti sterlinga. Ovom reformom broj birača se popeo više nego duplo.

Pod pritiskom masa 1884. sprovedena je parlamentarna reforma i u seo-skim okruzima. Na taj način seoski okruzi su dobili ista izborna prava kao grad-ski okruzi 1876. Priličan broj stanovništva, — seoski proletarijat, siromašno gradsko stanovništvo, kao i žene, — i posle treće reforme ostao je bez prava glasa. 157

166 Istražni kraj Londona (East End) prečezno je nastanjen proletarijatom i drugim siromašnijim slojevima stanovništva. 159 311

167 Vidj. »Report of the fifty-third meeting of the British Association for the Advancement of Science, held at Southport in September 1883«, London 1884, str. 608/609.

Britansko udruženje za unapređenje nauke osnovano je 1831. i do danas postoji u Engleskoj; materijali sa godišnjih skupština objavivani su u formi izveštaja. 160

168 Brošura *Karl Marx vor den Köhner Geschwornen, Prozess gegen den Ausschuss der rheinischen Demokraten wegen Auftrags zum bewaffneten Widerstand*, Hottungen-Zürich 1885, izasla je kao druga publikacija »Socialističke biblioteke«, koja je na nemačkom jeziku izdavana u Cirihu, a od 1885. do 1890. u Londonu. Brošura je sadržala novinske izveštaje o procesu, preuzete iz lista »Neue Rheinische Zeitung«, br. 226 i 231-233 od 19. 25. 27. i 28. februara 1849. 162

169 Radi se o pozivu Rajnskog okružnog odbora demokrata na odbijanje plaćanja poreza od 18. novembra 1848 (vidi u 9. tomu ovog izdanja). 163

170 »*Prusko rihovodstvo*« — pruski kralj, Friedrich Wilhelm IV objavio je 20. marta 1848. svoju spremnost da se »za spas Nemačke stavi na čelo zajedničke obrambene borbe za ujedinjenje Nemačke ovim su izrazavane težnje Pruske da se Nemačka ujedini pod njenom hegemonijom. 163

171 Proces protiv lista »Neue Rheinische Zeitung« održan je 7. februara 1849. Pred porotni sud u Kelnu izvedeni su Karl Marx kao glavni urednik, Friedrich Engels kao urednik i Hermann Korf kao odgovorni izdavač (žirant) lista. Njima je predbacivano da je u članku *Habsburg*, objavljen u br. 35 lista »Neue Rheinische Zeitung« od 5. jula 1848 (vidi u 8. tomu ovog izdanja, str. 143-145) nameta uvreda vrhovnom prokuratoru Zweifelju i oklevetani zandarmi koji su uhapsili Goettschalika i Anneka. Iako je sudski postupak počeo 6. jula 1848. prvi rok za suđenje bio je najpre određen za 20. decembar, ali je i on odložen. Marxov i Engelsev branilac na sudenju je bio advokat Schneider II, Korflov branilac je bio advokat Hagen. Porotni sud je oslobodio optužene, što je, kako je primiceno u sudskom izveštaju, izazvalo veliko oduševljenje prisutne publike. 163

172 Proces protiv Rajnskog okružnog odbora demokrata održan je 8. februara 1849. Pred porotni sud u Kelnu izvedeni su Karl Marx, Karl Schapper i advokat Schneider II; oni su u vezi sa pozivom Odbora od 18. novembra 1848. o odbijanju plaćanja poreza (vidi u 9. tomu ovog izdanja) str. 30), optuženi za podsticanje na ustanak. Porotni sud je oslobodio optužene. (Marxovu besedu na ovom procesu vidi u 9. tomu ovog izdanja, str. 199-212) 163

173 »*Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*« — dnevni list stimojuzoasko-demokratske orijentacije; izlazio je od 1856 (od 1866. pod ovim imenom) do 1943. u Frankfurtu na Majni. 164

174 Posle rata od 1866. u kome se Pruska suprotstavila većini članica Nemačkog saveza (vidi nap. 175), obrazovan je namesto njega Severonemački savez saveza (vidi nap. 175). Obrazovanje Severonemačkog saveza predstavljalo je jednu od odlučujućih etapa na putu za ujedinjenje Nemačke pod hegemonijom Pruske. Francusko-pruski rat 1870/1871. predstavljao je završnu etapu na putu ka ujedinjenju Nemačke »odozgo« dinastičkim ratom i Bismarckovom političkom »krv i gvozd«. *Nacionalliberali* — partija nemačke (u prvom redu Pruske) buržoazije koja je obrazovana u jesen 1866. posle raspada buržoaske Stranke napretka. Nacionalliberali su napustili zahve za političkom moći buržoazije i zadovolje-

njem materijalnih interesa ove klase i svojim glavnim ciljem su smatrali ujedinjenje nemačkih država pod hegemonijom Pruske. Njihova politika je odražavala kapitulaciju nemačke liberalne buržoazije pred Bismarckom.

Posle ujedinjenja Nemačke Nacionalnoliberalna partija se konačno pretvorila u stranku krupne buržoazije i industrijskih magnata. Unutrašnja politika nacionalnoliberala je sve više dobijala karakter politike vernih podanika, pri čemu su otišli tako daleko da su se odrekli svojih ranije istaknutih liberalnih zahteva, kao što je npr. zahtev da se u programu od 1866. naglasi nužnost «da se pre svega brani budžetsko pravo». 164

- 175 Engels misli na *Nemački savez* sklopljen 8. juna 1815. na Bečkom kongresu, potpisivanjem saveznih akata i koji je najpre obuhvatao 35, a kasnije 28 kneževina i četiri slobodna grada. Nemački savez, koji je postojao do 1866, zadržao je feudalnu rasepcanost Nemačke i sprečio obrazovanje centralne vlade. Saveznu skupštinu opunomoćenih poslanika činio je Bundestag, koji je pod stalnim predsedništvom Austrije zasedao u Frankfurtu na Majni i koji je predstavljao uporište reakcije. Austrija i Pruska su vodile neprekidnu borbu oko prevlasti u Nemačkom savezu. On se raspao za vreme austrijsko-pruskog rata 1866. i zamenjen je 1867. Severnonemačkim savezom (vidi nap. 177). 164 351

- 176 Engels ukazuje na sledeće postupke Bismarckove vlade u vezi s austrijsko-pruskim ratom 1866.

Pruska i Italija su 8. aprila 1866. sklopile tajni savez po kome se Italija obavezala da Austriji objavi rat u slučaju da Pruska u toku tri naredna meseca stupi u rat protiv Austrije; u septembru 1865. održani su razgovori između Bismarcka i Napoleona III i u martu 1866. između pruskog ambasadora grofa von der Goltza i Napoleona, preko kojih je Bismarck pokušao da obezbedi neutralnost Francuske u ratu koji je Pruska pripremala i da kod Napoleona III stvori utisak da će za Prusku rat biti krajnje iscrpljujući. Time je on u neobaveznoj formi stavio u izgled mogućnost teritorijalnih ustupaka Francuskoj na račun Belgije i Luksemburga kao i neke pruske posede na Rajni;

u julu 1866. u Šleziji je sastavljena jedna legija mađarskih vojnika, koji su bili u službi austrijske vojske i koje su u toku rata zarobili Prusi; ova legija je bila pod komandom mađarskog generala Klopke i drugih mađarskih oficira koji su učestvovali u revoluciji od 1848/1849, a posebno onih emigranata koji su se u to vreme zbog učešća u ratu vratili u Prusku; legija je prešla mađarsku granicu, ali se uskoro vratila u Šleziju i tada je raspuštena zbog završetka rata;

aneksija kraljevine Hanover, izborne kneževine Hesen-Kasel, vojvodstva Nasau i slobodnog grada Frankfurta na Majni, koji su u ratu učestvovali na strani Austrije, i njihovo pripajanje pruskoj državi zakonom od 20. septembra 1866. 165 352

- 177 Državni ustav koji pominje Engels je ustav Severnonemačkog saveza, kome je pripadalo 19 država i 3 slobodna grada, potvrdila je 17. aprila 1867. ustavotvorna skupština Severnonemačkog saveza. Ustav je Pruskoj osigurao premoć, pruski kralj je proglašen predsednikom Saveza i komandantom savezne armije, na njega je preneto vođenje spoljne politike. Zakonodavna punomoćja skupštine Severnonemačkog saveza, koja je birana na principu opšteg izbornog prava, bila su krajnje ograničena. Zakoni koje je ona donosila stupali su na snagu tek posle odobrenja Saveznog veća, koje je po svom sastavu bilo reakcionarno, kao i posle potvrđivanja od strane predsednika. Ustav Severnonemačkog saveza kasnije je postao osnova ustava Nemačke države. Saksonija, koja je u prusko-austrijskom ratu 1866. učestvovala na strani Austrije, bila je prinudena da posle završetka rata pristupi Severnonemačkom savezu i da prizna njegov ustav.

tilzitski mir — mirovni sporazum sklopljen 7. i 9. jula 1807. između napoleonovske Francuske i učesnica četvrte antifrancuske koalicije, Rusije i Pruske, koje su u ovom ratu pretrpele poraz. Uslovi mira su bili vrlo teški za Pru-

- sku koja je izgubila znatan deo svojih teritorija (među njima sve posede zapadno od Elbe). Rusija nije pretrpela nikakve teritorijalne gubitke ali je bila prinuđena da prizna jačanje francuskih pozicija u Evropi i da se priključi blokadi protiv Engleske (tzv. Kontinentalnoj blokadi). Pljačkaški tilzitski mir koji je diktirao Napoleon I izazvao je jako nezadovoljstvo stanovništva Nemačke i time pripremio tlo za oslobodilački pokret protiv napoleonovske vladavine koji se 1813. u potpunosti razbuktao. 165 32
- 178 Radi se o *Zakonu protiv socijalista* («Zakon protiv težnji socijaldemokratije opasnih za sve») koji je Bismarck uz podršku većine Rajhstaga sproveo 19. oktobra 1878. i objavio 21. oktobra. Njime je stavljena «van zakona socijaldemokratija. Listovi radnika, više od pedeset po broju, ugušeni su, njihova udruženja zabranjena, njihovi klubovi zatvoreni, njihova novčana sredstva zaplenjena, njihovi zborovi Partije rasterani, i kao kruna svega naredeno je da se u čitavim gradovima i okruzima zavede «opsadno stanje» (Engels). Vršena su hapšenja i masovni progoni. Uprkos ovim represalijama Socijaldemokratska partija je nastavila da radi ilegalno. Ona je uspela, uz aktivnu pomoć Marxa i Engelsa, da savlada kako oportunističke tako i «ultraleve» tendencije u svojim redovima, da ilegalni rad poveže sa legalnim mogućnostima borbe i tako znatno poveća svoj uticaj na mase. Sve veći pritisak radničke klase konačno je 1. oktobra 1890. doveo do ukidanja ovog vanrednog zakona. Ocenu ovog zakona dao je Friedrich Engels u svom članku *Bismarck i nemačka radnička partija* (vidi u 30. tomu ovog izdanja). 165
- 179 Za vreme rata za nezavisnost engleskih kolonija u Severnoj Americi u Filadelfiji je zasedao kongres predstavnika 13 engleskih kolonija koji je 4. jula 1776. usvojio «Deklaraciju o nezavisnosti» Thomasa Jeffersona, kojom je proglašeno ukidanje engleskih kolonija u Severnoj Americi, obrazovanje nezavisne republike — Sjedinjenih Država Amerike — kao i deklaracija o pravima čoveka. 165
- 180 Izborna kneževina Brandenburg se 1618. spojila sa vojvodstvom Pruska (isotčna Pruska), koje je početkom 16. veka obrazovano od poseda Nemačkog reda i koje se nalazilo pod vrhovnom vlašću poljske države. Brandenburški izborni kneževi su kao pruske vojvode ostali vazali Poljske do 1657. kada je izborni knez Friedrich Wilhelm iskoristio teškoće Poljske u ratu sa Švedskom i postigao da mu budu priznata suverena prava nad pruskim posedima. 166
- 181 U oktobru 1801. došlo je do sklapanja tajnog sporazuma između Francuske i Rusije, kojim je, pod izgovorom odštete tadašnjih nemačkih država, čije je posede na levoj obali Rajne zauzela Francuska u ratu protiv prve i druge koalicije, trebalo regulisati teritorijalna pitanja u interesu Francuske. Ostvarenjem ovog sporazuma prestalo je da postoji 112 nemačkih država (među njima skoro svi crkveni posedi i gradovi države); njihovi posedi su pripali Bavarskoj, Virtembergu, Badenu, Pruskoj, državama koje su potpuno bile zavisne od Francuske. Ove mere su formalno sprovedene u skladu sa odlukom tzv. državne deputacije, komisije predstavnika nemačkih država koju je još u oktobru 1801. izabrao Regensburški rajhstag; posle dužeg većanja i pod pritiskom predstavnika Francuske i Rusije došlo je 25. februara 1803. do usvajanja Generalnog zaključka deputacije Rajha. 166
- 182 Bavarska i Virtemberg, koji su na strani Francuske učestvovali u ratu protiv treće koalicije, dobili su, prema požunskom mirovnom sporazumu, sklopljenom 25. decembra 1805. između Francuske i Austrije, prava nezavisnih kraljevina. Baden, koji je u ovom ratu takođe stupio na stranu Francuske, postao je nezavisno veliko vojvodstvo posle raspada Svetog rimskog carstva nemačkih naroda 1806. 166
- 183 Engels navodi jednu rečenicu iz govora šleskog zemljoposjednika i pruskog oficira kneza Lichnowskoga o poljskom pitanju (vidi u 8. tomu ovog izdanja, str. 301), održanog 25. jula 1848. u frankfurtskoj Nacionalnoj skupštini. 166

- ¹⁸⁴ Engels piše ovo pismo po savetu Nikolaja Danielsona, koji ga je obavestio da postoji mogućnost da se u časopisu »Severny Vestnik« objavi jedno do tada neobjavljeno Marxovo pismo redakciji lista »Otečestvennyje Zapiski« (vidi u 30. tomu ovog izdanja). Međutim, Marxovo pismo nije izašlo u ovom časopisu; ono je prvi put na ruskom jeziku objavljeno 1886. u Ženevi u »Vestniku Narodnoj Volji« i u oktobru 1888. u »Juridičeskom Vestniku«.
- »Severny Vestnik« — književno-naučni i politički časopis liberalne orijentacije; izlazio je od 1885. do 1898. u Petrogradu. Krajem osamdesetih godina u ovom časopisu su objavljivani članci Paula Lafargue-a i drugih zapadnoevropskih socijalista. Od 1891. časopis je postao organ ruskih simbolista i dekadernata i propagirao idealizam i misticizam. 168
- ¹⁸⁵ Spis *Prilog istoriji Saveza komunista* Engels je napisao kao uvod za treće nemačko izdanje Marxovog pamfleta *Otkrića o komunističkom procesu* u Kelnu (vidi u 11. tomu ovog izdanja, str. 333); on je prvi put izašao u listu »Sozialdemokrat« br. 46, 47 i 48 od 12, 19. i 26. novembra 1885, zatim u brošuri: Karl Marx, *Enthüllungen über den Kommunisten-Prozess zu Köln*, novo izdanje sa uvodom Friedricha Engelsa i dokumentima, Hottingen-Zürich 1885. Izuzev Marxovog pamfleta ova brošura je sadržala prilog 4 (»Kelnski komunistički proces«) Marxovog *Gospodina Vogta* (vidi u 17. tomu ovog izdanja), Marxov pogovor drugom nemačkom izdanju pamfleta (vidi u 29. tomu ovog izdanja), kao i Poruku Centralne uprave Savezu od marta do juna 1850 (vidi u 10. tomu ovog izdanja, str. 203 - 211 i 256 - 261). 169
- ¹⁸⁶ *Die Communisten-Verschwörungen des neunzehnten Jahrhunderts* od Wermutha i Stiebera, tomovi 1-2, Berlin 1853. i 1854. U priložima prvom delu, koji je policiji služio kao putokaz u »istoriji« radničkog pokreta, objavljeni su neki dokumenti Saveza komunista koji su pali u ruke policiji. Drugi deo je sadržao »crnu listu« sa biografskim podacima o ličnostima koje su bile u vezi sa radničkim i demokratskim pokretom. 169
- ¹⁸⁷ *babuvizam* — pravac utopijskog komunizma jednakosti kojeg je krajem 18. veka osnovao francuski revolucionar Gracchus Babeuf i njegove pristalice. 170
- ¹⁸⁸ *Societe des saisons* (Društvo godišnjih doba) — republikansko-socijalističko tajno društvo koje je delovalo u Parizu od 1837. do 1839. pod vodstvom Auguste Blanquija i Armand Barbès-a. Ustanak u Parizu od 12. maja 1839, u kome su glavnu ulogu imali revolucionarni radnici, organizovalo je gore pomenuto društvo; ustanak, koji nije naišao na podršku širokih masa, porazila je vojska i Nacionalna garda. 170
- ¹⁸⁹ Schapper je neposredno posle ustanka od 12. maja 1839. uhapšen i posle sedam meseci zatvora proteran iz Francuske; Bauer je u Parizu nastavio svoj revolucionarni rad, ali je 1842. uhapšen i isto tako progнан. 170
- ¹⁹⁰ Kao frankfurtski juriš na stražu Engels pominje epizodu iz borbe nemačkih demokrata protiv reakcije, koja je posle bečkog kongresa u Nemačkoj ponovo podigla glavu. Grupa radikalnih elemenata, uglavnom iz studentskih krugova, pokušala je 3. aprila 1833. da napadom na glavnu stražu i policijsku stražu u Frankfurtu na Majni da signal za juriš na sedište Bundestaga a time i znak za revolucionarnu pobunu u celoj Nemačkoj; međutim, brojno nadmoćnije trupe su razbile nedovoljno organizovan poduhvat. 170
- ¹⁹¹ U februaru 1834. buržoaski demokrat Mazzini je pokušao da sa članovima tajnog saveza Mlada Italija, koji je on osnovao 1831, kao i sa grupom revolucionarnih emigranata iz Švajcarske prođe u Savoju, koja je pripadala Kraljevini Sardiniji (Pijemontu). Tamo je trebalo organizovati narodni ustanak koji bi doveo do ujedinjenja Italije i ustanovljenja nezavisne buržoaske italijanske republike. Grupu koja je prodrla u Savoju potukla je pijemontska vojska. 170

- ¹⁹² *demagozi* — tako su u karlsbadskim odlukama od avgusta 1819. nazvani učesnici opozicionarskog pokreta nemačke inteligencije i studentskih udruženja, koji su u godinama posle bečkog kongresa bili upereni protiv reakcionarnih sistema u nemačkim državama. »Demagozi» su organizovali političke demonstracije na kojima je zahtevano ujedinjenje Nemačke. Reakcionarne sile su podržavale progone demagoza. 170
- ¹⁹³ *Der Deutsche Bildungsverein für Arbeiter* (Nemačko udruženje za obrazovanje radnika) u Londonu osnovali su 7. februara 1840. Karl Schapper, Joseph Moll, Heinrich Bauer i drugi članovi organizacije Bund der Gerechten (Savez pravednih). Posle organizovanja Saveza komunista organizacije Saveza su igrale vodeću ulogu u ovom udruženju. Godine 1847. i 1849/1850. u delatnosti udruženja aktivno su učestvovali i Marx i Engels. Sedamnaestog septembra 1850. Marx, Engels i više njihovih saboraca istupili su iz udruženja, zato što je ono, u borbi između većine u Centralnoj upravi Saveza komunista koju su vodili Marx i Engels i manjine (Willich, Schapper) koja je naginjala sektaškoj i avanturističkoj taktici, stalo na stranu ovih drugih. Krajem pedesetih godina Marx i Engels su ponovo bili počeli da učestvuju u delatnosti udruženja. Godine 1918. engleska vlada je zabranila ovo udruženje. U 20. veku udruženje su posećivali mnogi ruski politički emigranti. 171 423
- ¹⁹⁴ Engels citira Marxov članak *Kritičke primjedbe uz članak »Pruski kralj i socijalna reforma. Od jednog Prusa«* (vidi u 3. tomu ovog izdanja, str. 171).
 »Vorwärts!» — nemački list koji je od januara do decembra 1844. izlazio dva puta nedeljno u Parizu. Marx i Engels su saradivali u ovom listu. Pod Marxovim uticajem, koji je od leta 1844. bio član redakcije lista »Vorwärts!«, list je počeo dobijati komunistički karakter; on je, između ostalog, oštro kritikovao reakcionarne prilike u Pruskoj. Na zahtev pruske vlade Guizot-ova vlada je u januaru 1845. proterala iz Francuske Marx i neke druge saradnike lista; »Vorwärts!» je posle toga prestao da izlazi. 172
- ¹⁹⁵ »*Deutsch-Französische Jahrbücher*» su u redakciji Karla Marxa i Arnolda Rugea izdavani u Parizu na nemačkom jeziku. U februaru 1844. izašao je samo prvi dvobroj; u njemu su bili sledeći Marxovi spisi: *Prilog jevrejskom pitanju* i *Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Uvod* (vidi u 3. tomu ovog izdanja), zatim Engelsovi radovi *Nact* za kritiku političke ekonomije i *Položaj Engleske. Past and present by Thomas Carlyle. London 1843.* (vidi u 4. tomu ovog izdanja). Ovi radovi predstavljaju konačan prelaz Marxa i Engelsa ka materijalizmu i komunizmu. Glavni razlog za to što je časopis prestao da izlazi bilo je principijelno razmimoilaženje između Marxa i buržoaskog radikala Rugea. 174
- ¹⁹⁶ »*Deutsche-Brüsseler-Zeitung*» — list koji su osnovali nemački politički emigranti u Briselu i koji je izlazio dva puta nedeljno od 3. januara 1847. do februara 1848. Orijentaciju ovog lista prvobitno je određivao njegov izdavač i urednik, demokrat Adalbert von Bornstedt. On je pokušao da međusobno izmiri različita stremjenja radikalnog i demokratskog tabora. Međutim, list je pod uticajem Marxa, Engelsa i njihovih saboraca od leta 1847. sve više postajao glasilo revolucionarno-demokratskih i komunističkih ideja. Od septembra 1847. Marx i Engels su bili stalni saradnici lista i vršili neposredan uticaj na njegovu orijentaciju i u kome su poslednjih meseci 1847. godine faktički preuzeli vodenje uredničkih poslova. Pod njihovim uticajem list je postao organ organizovane revolucionarne partije proletarijata — Saveza komunista. 174
- ¹⁹⁷ »*The Northern Star*» — engleski nedeljni list, centralni organ čartista; izlazio je od 1837. do 1852, najpre u Lidsu a od novembra 1844. u Londonu. Osnivač i urednik lista bio je Feargus Edward O'Connor; četrdesetih godina uređivao ga je George Julian Harney. Engels je od septembra 1845. do marta 1848. bio saradnik ovog lista. 174

¹⁹⁸ *Demokratsko društvo* (Association democratique) osnovano je u Briselu u jesen 1847. Ono je u svojim redovima objedinjavalo proleterске revolucionare, u prvom redu nemačke revolucionarne emigrante, kao i napredne buržoaske i sitnoburžoaske demokrate. Marx i Engels su aktivno učestvovali u osnivanju Demokratskog društva. Petnaestog novembra 1847. Marx je bio izabran za njegovog potpredsednika; za predsednika je imenovan belgijski demokrat L. Jottrand. Zahvaljujući Marxovom uticaju Demokratsko društvo u Briselu postalo je jedan od najznačajnijih centara sitnoburžoaskog demokratskog pokreta. Za vreme buržoaske februarske revolucije u Francuskoj, proletersko krilo Demokratskog društva je pokušalo da sprovede naoružanje belgijskih radnika i početak borbe za demokratsku republiku. Kad je početkom marta 1848. Marx proteran iz Brisela i kad su se belgijske vlasti obračunale s najrevolucionarnijim članovima Društva, belgijski sitnoburžoaski demokrati nisu umeli da se stave na čelo antimonarhističkog pokreta radnih masa. Delatnost Demokratskog društva je poprimala sve ograničeniji, čisto lokalni karakter i već 1849. ona je sa svim obustavljena.

«*La Réforme*» — francuski dnevnik, organ sitnoburžoaskih demokrata i republikanaca, kao i sitnoburžoaskih socijalista; izlazio je u Parizu od 1843. do 1850; u vremenu od oktobra 1847. do januara 1848. Engels je u tim novinama objavio više članaka. 174 294

¹⁹⁹ Radi se o nedeljnom listu «*Der Volks-Tribun*» koji su u Njujorku osnovali nemački «istinski» socijalisti i koji je izdavan od 5. januara do 31. decembra 1846. 175

²⁰⁰ Engels citira član 1 Statuta Saveza komunista (vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 498). 177

²⁰¹ *Zahteve Komunističke partije u Nemačkoj* (vidi u 8. tomu ovog izdanja, str. 3 - 4), Marx je napisao u vremenu od 21. do 29. marta 1848. u Parizu. Oni su predstavljali politički program Saveza komunista na početku nemačke revolucije. *Zahtevi Komunističke partije u Nemačkoj* su oko 30. marta 1848. štampani kao letak, a početkom aprila su objavljeni u nekim demokratskim listovima. Pored toga članovi Saveza komunista koji su se vraćali u otadžbinu prenosili su ih kao direktivu. U toku revolucije Marx, Engels i njihove pristalice su nastojali da sa ovim programskim dokumentom upoznaju narodne mase. Pre 10. septembra 1848. *Zahtevi* su u Kelnu štampani kao letak i preko članova Kelnskog radničkog udruženja rasturani po raznim mestima Rajnske oblasti. Na Drugom demokratskom kongresu u Berlinu oktobra 1848. delegat Kelnskog radničkog udruženja, Beust, predložio je u ime Komisije za rešavanje socijalnih pitanja da se usvoji takav program o merama koji bi skoro u potpunosti obuhvatio *Zahteve*. U novembru i decembru 1848. na sednicama Kelnskog radničkog udruženja raspravljano je o pojedinim tačkama *Zahteva*. Krajem 1848. ili početkom 1849. *Zahtevi* su u skraćenom obliku kao brošura izdati u Lajpcigu.

Ovaj dokument Engels ne citira u potpunosti. 177

²⁰² Misli se na *Klub nemačkih radnika* koji su 8. i 9. marta 1848. osnovali vodeći predstavnici Saveza komunista. Karl Marx, koji je rukovodio ovim Klubom, htelo je da okupi nemačke radnike, koji su emigrirali u Pariz i da im objasne taktiku proletarijata u buržoasko-demokratskoj revoluciji. 178

²⁰³ *Oružani ustanak u Drezdenu* odigrao se od 3. do 9. maja 1849. Povod za ustanak bilo je odbijanje saksonskog kralja da prizna državni ustav i imenovanje arhireakcionara Zschinskog za predsednika vlade. Buržoazija i sitna buržoazija jedva da su i učestvovali u borbama; glavnu ulogu u borbama na barikadama odigrali su radnici i zanatlije. Ustanak su ugušile saksonske i pruske trupe. Drezdenski ustanak je predstavljao početak oružanih borbi za odbranu

državnog ustava koje su u južnoj i zapadnoj Nemačkoj vođene od maja do jula 1849. i koje su se završile porazom demokratskih snaga. 179

- 204 Radi se o *Poruci Centralne uprave Savezu od marta 1850* (vidi u 10. tomu ovog izdanja, str. 203 - 211). 180
- 205 Radi se o *Poruci Centralne uprave Savezu od juna 1850* (vidi u 10. tomu ovog izdanja, str. 256 - 261). 181
- 206 *«Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue»* — časopis koji su Marx i Engels osnovali u decembru 1849. i koji je izdavan do novembra 1850. Časopis je bio teorijski i politički organ Saveza komunista i predstavljao je nastavak lista *«Neue Rheinische Zeitung»* (vidi nap. 3), koji su Marx i Engels izdavali za vreme revolucije 1848/1849. Ukupno je od marta do novembra 1850. izašlo šest svezaka časopisa, od toga poslednja kao dvobroj 5/6. Časopis je uređivan u Londonu, a štampan u Hamburgu. Na omotu je bio naveden i Njujork, jer su Marx i Engels računali na njegovo rasturanje i među nemačkim emigrantima u Americi. Pretežan deo materijala (članke, revije, recenzije) pisali su Marx i Engels, koji su privukli na saradnju i svoje pristalice W. Wolffa, J. Weydemeyera, G. Eccariusu. Od spisa osnivača marksizma u časopisu su, između ostalog, objavljeni Marxove *Klasne borbe u Francuskoj 1848 - 1850*, Engelseva *Nemačka kampanja za državni ustav, Nemački seljački rat*, kao i mnogi drugi radovi. U radovima objavljenim u časopisu sveden je bilans revolucije od 1848/1849. Oni su znatno doprineli produbljivanju teorije i taktike revolucionarne proleterske partije. Zbog političkih represalija u Nemačkoj i zbog nedostatka finansijskih sredstava časopis je bio prinuđen da obustavi izlaženje. 181
- 207 *Sonderbund (Separatni savez)* — Marx i Engels su tako nazivali sektašku, avangardističku frakciju Willich-Schapper, koja se nakon rasepa Saveza komunista 15. septembra 1850. formirala kao samostalna organizacija. Ironični naziv ova organizacija je dobila zbog analogije sa separatnim savezom reakcionarnih katoličkih kantona Švajcarske tokom četrdesetih godina 19. veka. Svojom zavereničkom delatnošću frakcija Willich-Schapper je olakšala pruskoj policiji otkrivanje ilegalnih opština Saveza komunista u Nemačkoj i vođenje procesa protiv vodećih članova Saveza komunista u Kelnu. 182
- 208 Ovaj izvadak je uzet iz jednog pisma koje je Engels napisao Lafargue-u i u kome je analizirao položaj Francuske posle prvih izbora za skupštinu deputata od 4. oktobra 1885. Od 1879. u Francuskoj je na vlasti bila partija umerenih buržoaskih republikanaca (tzv. oportunisti), koja je zastupala interese krupne buržoazije. Ova partija je izgubila poverenje znatnog dela birača. Razlozi za to su bili državni deficit, porast poreza, rasipanje zajmova, neispunjavanje većine njihovih obećanja (ukidanje Senata, odvajanje crkve od države, uvodenje progresivnog poreza na prihod itd.) kao i rezultat u narodu nepopularnih kolonijalnih avantura, naročito u Indokini (sada Vijetnam). Osim toga, mnogi vodeći političari ove partije bili su upleteni u finansijske mahinacije i korupcionaške afere. Ove činjenice su iskoristili monarhisti u toku izborne kampanje. Među izabranima na prvim izborima bili su monarhisti u većini. Pošto su francuski socijalisti ovaj rezultat ocenjivali kao poraz, Engels je napisao ovo pismo. Ovakav odlomak iz pisma je objavljen u listu *«Le Socialiste»* od 17. oktobra 1885. pod naslovom *«La Situation»*. U vezi s objavljivanjem tog odlomka, Engels je napisao redakciji lista *«Socialiste»* pismo, koje je ovaj objavio 31. oktobra 1885 (vidi u ovom tomu, str. 186).
- «Le Socialiste»* — nedeljne novine, osnovao ih je u Parizu 1885. godine Jules Guesde; do 1902, organ Radničke partije, od 1902. do 1905. organ Socijalističke partije Francuske, od 1905. organ Francuske socijalističke partije; osamdesetih i devedesetih godina Engels je bio saradnik ovih novina. 184 429

- ²⁰⁹ Pod tri monarhističke sekte misli se na orleaniste, bonapartiste i legitimiste (pristalice Bourbona). 184
- ²¹⁰ »*najbolja od republika*« — to su bile reči kojima je pariska opštinska komisija u svom izveštaju novom kralju Louis-Philippe-u neposredno pošto je on doveden na presto 1830, izrazila svoj stav prema julske monarhiji u Francuskoj. 184
- ²¹¹ Pošto na izborima 4. oktobra 1885. veliki broj kandidata nije dobio za izbore potreban broj glasova, zakazan je drugi izborni krug za 18. oktobar. U drugom izbornom krugu republikanski kandidati su dobili znatnu većinu. Francuski poslanički dom sastavljen je tada od 372 republikanaca i 202 monarhista.
Radikali — parlamentarna grupa u Francuskoj između osamdesetih i devedesetih godina 19. veka, koja se otepecila od buržoaske partije umerenih republikanaca («oportunisti»). Grupa se čvrsto držala niza zahteva koje su odbacili umereni republikanci: ukidanje Senata, odvajanje crkve od države itd. Da bi na svoju stranu privukli mase birača radikali su, između ostalog, zahtevali uvođenje progresivnog poreza na dohodak, skraćenje radnog dana, garantovanje invalidske rente i druge socijalnoekonomske mere. Vođa radikala je bio Clemenceau. Oni su se 1901. organizovali u Radikalnu stranku koja je uglavnom štitila interese srednjeg staleža i sitne buržoazije. 185
- ²¹² U ovom članku Engels je podvrgao kritičkoj analizi prevod prvog i jednog dela drugog paragrafa prve glave prvog odeljka prvog toma *Kapitala* (vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 43 - 50). Prevod, koji je objavljen u časopisu »To-day«, tom 4, br. 22 od oktobra 1885, potiče od Henry Mayers Hyndmana — lidera Socijaldemokratske federacije — koji je istupao pod pseudonimom John Broadhouse. I posle izlaženja Engelsovog članka Hyndman je nastavio do maja 1889. da objavljuje svoj prevod u časopisu »To-days«; ukupno je objavljeno prvih sedam glava i najveći deo 8. glave prvog toma *Kapitala*. Citati iz *Kapitala* koje je Engels naveo ne odgovaraju uvek potpuno prvom engleskom izdanju ovog dela, koje je izašlo 1887.
 »To-day« — engleski mesečni časopis socijalističke orijentacije; izlazio je u Londonu od aprila 1883. do juna 1889; od jula 1884, urednik ovog časopisa je bio Henry Mayers Hyndman. 187
- ²¹³ Engelsova rasprava *Prilog istoriji pruskih seljaka* predstavlja drugi odeljak Engelsovog uvoda za posebno izdanje serije članaka *Die schlesische Milliarde* od Wilhelma Wolffa o položaju seljaka u Šleziji (vidi napomenu 22). Prvi odeljak je interpretacija njegovog članka *Wilhelm Wolff* objavljenog 1876 (vidi u 30. tomu ovog izdanja), koji je sam Engels znatno skratio. 196
- ²¹⁴ *područje Pruskog reda* — područje kojim je od 13. do 15. veka vladao Tevtonski red. *Tevtonski red* je bio duhovnički viteški red u Pruskoj koji je osnovan godine 1190. za vreme krstaških ratova. On je u Nemačkoj, kao i u drugim zemljama, sebi prigrabio mnogobrojne predele. U 13. veku, zahvaljujući podčinjavanju i istrebljenju baltičkih plemena Prusa kao i jednog dela Litavaca, ogromno područje između ušća Visle i Njemena palo je pod vlast Reda; ovo područje je za njega postalo bastion agresije protiv Poljske, Litve i ruskih kneževina. Posle poraza na Čudskom jezeru 1242. («Bitka na ledu») i bitke kod Grunvalda (Tanenberg) 1410. opala je moć Reda i on je zadržao samo mali deo svojih poseda. 197
- ²¹⁵ *seljaci koji su bili nasledno obavezni na plaćanje dažbina* (Zinsbauern) — zemljsni seljaci koji su bili lično slobodni, ali koji su za svoje nasledne parcele zemljišta morali da daju određena plaćanja (dažbine) u novcu ili u naturi. 198
- ²¹⁶ *Tridesetogodišnji rat* (1618 - 1648) bio je opšti evropski rat. Nemačka je bila postala glavno poprište ove borbe, objekat pljačkanja i razbojničkih zahteva učes-

nika u ratu; ona je pretrpela niz invanzija inostranih osvajača koji su se međusobno nadmetali. Rat je završen 1648. zaključenjem vestfalskog mira koji je produčio političku rasepkanost Nemačke.

Poraz kod Jene — poraz pruske armije 14. oktobra 1806, za kojim je usledila kapitulacija Pruske pred Napoleonovom Francuskom i koji je otkrio svu trulost socijalnog i političkog poretka feudalne hoencolerovske monarhije. 199 336

- 217 Radi se o nekim kategorijama zavisnih seljaka koji nisu imali oranica.

Vršači (Dreschgärtner) — ovako su u nekim krajevima Nemačke, naročito u Šleziji, nazivani oni zavisni seljaci koji su od vlastelina dobijali parcelu zemljišta s malom kućicom, a za vlastelina su morali da obavljaju uglavnom poslove oko vršidbe za malu nadnicu u novcu ili u naturi.

Kućari (Häusler) su bili zavisni seljaci koji su od vlastelina dobijali kućicu sa komadićem zemljišta koji nije bio dovoljan za prehranu jedne porodice; takvi seljaci su bili prisiljeni da kod zemljoposjednika rade kao nadničari.

Nadničarima (Instleute) se nazivaju oni nadničari koji su, u skladu sa ugovorom zaključenim na određeni broj godina, morali da služe vlastelina; za to vreme oni su dobijali stan, parcelu zemljišta na sopstveno korišćenje i veoma malu nadnicu u naturi i novcu. 199

- 218 *kapitulacije Karla Velikog* — kraljevske odredbe i zakoni koji su predstavljali osnovu franačkog prava. 200

- 219 Da bi pruskoj državi osigurao novčane prihode i sakupljanje regruta, Friedrich II je izdao niz zakona koji su bili upravljani protiv rasterivanja seljaka sa njihovih vlastitih parcela koje su vršili zemljoposjednici; međutim, ovi zakoni su sprovedeni samo u neznatnoj meri. 200

- 220 *Osamnaestog marta 1848.* U Berlinu je došlo do oružanog ustanka koji je bio uvod u buržoasko-demokratsku revoluciju od 1848/1849. u Nemačkoj.

U bitki kod *Molvica* (10. aprila 1741) trupe Friedricha II su potukle Austrijance za vreme austrijskog rata oko nasleđa (1740 - 1748). U oblasti *Sedana* odigrala se 1. septembra 1870. jedna od najvećih bitaka nemačko-francuskog rata 1870/1871; 2. septembra je francuska armija morala da kapitulira, čime je ubrzan slom Drugog Carstva. 200 358

- 221 Vidi *Sammlung der für die Königlichen Preußischen Staaten erschienenen Gesetze und Verordnungen von 1806 bis zum 27sten Oktober 1810* (Zbirka zakona i odredaba za Kraljevske pruske države koji su objavljivani od 1806. do 27. oktobra 1810), Berlin 1822, str. 170 - 173. 200

- 222 Radi se o ukazima od 14. februara 1808, od 27. marta 1809, od 8. aprila 1809. i od januara 1810 (vidi *Sammlung der für die Königlichen Preußischen Staaten erschienenen Gesetze und Verordnungen von 1806 bis zum 27sten Oktober 1810* (vidi nap. 221), Berlin 1822, str. 189 - 193, 552 - 555, 557 - 561, 626 - 629). U ukazu od 8. aprila 1809. objavljeno je da ukidanje nasledne lične zavisnosti ne znači raskidanje feudalnih obaveza seljaka. 201

- 223 Vidi *Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preußischen Staaten. 1811* (Zbirka zakona za Kraljevske pruske države. 1811), Berlin, str. 281 - 299. 201

- 224 Vidi *Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preußischen Staaten. 1817* (vidi nap. 223), Berlin, str. 154 - 180.

Osamnaestog juna 1815. englesko-holandske i pruske trupe su pobedile Napoleonovu armiju kod Vaterloa. 201

- 225 *Sedmogodišnji rat* (1756 - 1763) bio je evropski rat koji su izazvale osvajačke težnje feudalno-apsolutističkih sila i borbe oko vlasti u kolonijama između Francuske i Engleske. U savezu sa Pruskom, Engleska se borila protiv koalicije

- koju su sačinjavale Austrija, Francuska, Rusija, Saksonija i Švedska. Po završetku ovog rata Francuska je bila prisiljena da svoje najveće kolonije (Kanadu, posede u istočnoj Indiji i dr.) ustupi Engleskoj. Pruska, Austrija i Saksonija su zadržale svoje predratne granice. 201
- ²²⁶ Vidi «Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preußischen Staaten, 1821» (vidi nap. 223), Berlin, str. 77 - 83. 201
- ²²⁷ *Ackernahrung* — pod ovim se podrazumevalo seosko gospodarstvo u čijem je posedu bilo toliko zemlje i poljoprivrednog oruđa da je ono sopstvenim prinosima moglo da ishrani seljačku porodicu bez njenog nadničnja i bez zapošljavanja tuđe radne snage. 201
- ²²⁸ Vidi «Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preußischen Staaten. 1845» (vidi nap. 223), Berlin, str. 502 - 505 i 682 - 684. 202
- ²²⁹ «*država inteligencije*» (Staat der Intelligenz) — izraz koji je postao poslovičan, a kojim je bila označavana pruska država i koji je često upotrebljavan u ironičnom smislu; ovaj izraz vodi poreklo iz Hegelovog pristupnog govora za predavanja o istoriji filozofije na Hajdelberskom univerzitetu 28. oktobra 1816, kad je izjavio da je upravo pruska država zasnovana na inteligenciji. 202
- ²³⁰ Vidi «Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preußischen Staaten. 1848» (vidi i nap. 223), Berlin, str. 276 - 279. 203
- ²³¹ Vidi «Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preußischen Staaten. 1848» (vidi i nap. 223), Berlin, str. 427 - 441. 203
- ²³² Vidi «Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preußischen Staaten. 1850» (vidi i nap. 223), Berlin, str. 77 - 111. 203
- ²³³ Engels citira izveštaj Agrarne komisije pruske Druge skupštine uz nacrt Zakona o otkupu od feudalnih dažbina koji je izdat 2. marta 1850. Izveštaj je bio podnesen na diskusiju Skupštini na sednici od 23. novembra 1849; vidi «Stenographische Berichte über die Verhandlungen der durch die Allerhöchste Verordnung vom 30. Mai 1849 einberufenen Zweiten Kammer» (Stenografski izveštaj o raspravama Druge skupštine sazvane Najvišim ukazom od 30. maja 1849), pedeset deveta sednica, 23. novembra 1849. Kurzivi su Engelsovi. 203
- ²³⁴ Engels se ovde poziva na dve tabele iz Meitzenove knjige. Prva tabela sadrži rezultate operacija za oslobađanje seljaka od feudalnih dažbina u periodu od 1816. do 1848, a druga rezultate iz perioda od 1816. do kraja 1865. 204
- ²³⁵ Louis Bonaparte, koji je od 10. decembra 1848. bio predsednik Francuske republike, izvršio je državni udar 2. decembra 1851. On je raspustio zakonodavnu skupštinu i Državno veće i uhapsio mnoge poslanike. U preko 32 departmana zavedeno je ratno stanje a socijalističke i republikanske vođe proterane iz Francuske. Četrnaestog januara 1852. donet je nov ustav, po kome je sva vlast bila koncentrisana u rukama predsednika. Pod imenom Napoleona III Louis Bonaparte se 2. decembra 1852. proglasio za cara Francuske. 205
- ²³⁶ Ovaj članak napisao je Engels povodom toga što se u Americi pripremao za štampu njegov spis *Položaj radničke klase u Engleskoj*; to je predstavljalo prvi prevod na engleski. Engelsova prvobitna namera da ovaj članak priključi ovom izdanju kao predgovor ili pogovor nije mogla biti ostvarena, jer se u prvo vreme nije mogao naći izdavač. Objavljivanje se time prilično otešlo, tako da je Engels smatrao neophodnim da napiše nov predgovor (vidi u ovom tomu, str. 275 - 281); ovaj članak je dat kao prilog američkom izdanju. Engels ga je kasnije priključio predgovorima engleskom i drugom nemačkom izdanju, objavljenom 1892 (vidi u 33. tomu ovog izdanja).

Pošto ovaj članak ukazuje na izvesne dopune i izmene koje nisu sadržane u predgovoru drugom nemačkom izdanju, mi smo ih preuzeli za naše izdanje, pri čemu smo se kod određenih pasusa oslanjali na predgovor napisan 1892. na nemačkom jeziku. 207

- ²³⁷ *truck-sistem* — sistem isplaćivanja radnika robom. Ocenu ovog sistema dao je Engels u svom radu *Položaj radničke klase u Engleskoj* (vidi u 4. tomu ovog izdanja, str. 243). Godine 1831. donet je zakon kojim je zabranjena primena ovog sistema. Međutim, mnogi fabrikanti se nisu toga pridržavali, tako da su i dalje primenjivali stari sistem.

Zakon o desetočasovnom radnom danu, koji se odnosio samo na omladinu i radnice, usvojen je 8. juna 1847. u engleskom parlamentu. 208

- ²³⁸ *Mala Irska* (Little Ireland) — radnička četvrt u južnom delu Mančestera uglavnom nastanjena Ircima; detaljan opis te četvrti dao je Engels u svom radu *Položaj radničke klase u Engleskoj* (vidi u 4. tomu ovog izdanja, str. 158).

Seven Dials — radnička četvrt u centru Londona. 209

- ²³⁹ Vidi «Report of the Royal Commission on the housing of the working classes. England and Wales», 1885. 209

- ²⁴⁰ *Cottage-sistem* (sistem kotedža) — u kapitalizmu sistem radničkih stanova sa ropskim uslovima za radnike. Kirija za ove stanove često se odbijala od najamnine (vidi u 4. tomu ovog izdanja, str. 245). 209

- ²⁴¹ Radi se o štrajku više od 10 000 rudara u državi Pensilvanija (SAD), koji je trajao od 22. januara do 26. februara 1886. U toku štrajka delimično su usvojeni zahtevi radnika na visokim pećima i koksarama za povišenjem najamnine i boljim uslovima rada.

O štrajku rudara na severu Engleske 1844. vidi u 4. tomu ovog izdanja, str. 288. 209 275

- ²⁴² Ovo pismo Engels je napisao po želji francuskih socijalista koji su ga zamolili da javno izrazi svoju solidarnost sa njima povodom petnaestogodišnjice Pariske komune. Pismo je objavljeno u listu «Le Socialiste» 27. marta 1886. pod naslovom *Jedno Engelsono pismo*. 212

- ²⁴³ *izbor po listama* — do 1885. u Francuskoj je vladao sistem izbora «po malim okruzima», pri čemu je svaki izborni okrug birao po jednog predstavnika za poslanički dom. Na inicijativu umerenih buržoaskih republikanaca u junu 1885. uveden je sistem izbora po listama departmana. Prema ovom sistemu, koji je važio do 1889. mali izborni okruzi su spojeni sa velikim od kojih je svaki odgovarao departmanu. U tom okrugu birač je glasao po listi na kojoj su bili kandidati raznih partija, pri čemu je bio prinuđen da glasa za sve kandidate istaknute u departmanu. 213

- ²⁴⁴ *Ludwig Feuerbach i kraj klasične nemačke filozofije* ubraja se u osnovna dela marksizma. Ovaj rad pokazuje odnos marksizma prema svojim filozofskim prethodnicima u ličnostima najznačajnijih predstavnika nemačke klasične filozofije — Hegelu i Feuerbachu — i daje sistematski prikaz principa dijalektičkog i istorijskog materijalizma. On je prvi put objavljen 1886. u časopisu «Neue Zeit», a 1888. izašao je kao posebna publikacija sa Engelsonom prethodnom napomenom.

Ludwig Feuerbach je 1889. na ruskom jeziku delimično objavljen u petrogradskom časopisu «Severny Vestnik», a 1892. potpuno u prevodu G. V. Plehanova. Iste godine izašao je bugarski prevod. Godine 1894. objavljen je u pariskom časopisu «L'Ere nouvelle» br. 4 i 5 prevod na francuski koji je izvršila Laura Lafargue a Engels pregledao. Do kraja Engelsonovog života nije izašlo više nijedno izdanje. Ovaj spis je kasnije više puta izašao na nemačkom jeziku i na drugim jezicima.

- «*L'Ere nouvelle*» — francuski socijalistički mesečni časopis; izlazio je od 1893. do 1894. u Parizu; saradnici ovog časopisa bili su J. Guesde, J. Jaurès, P. Lafargue, G. V. Plehanov i drugi. 215
- 245 Reč je o *Nemačkoj ideologiji* Karla Marxa i Friedricha Engelsa (vidi 6. tom ovog izdanja). 219
- 246 Engels misli na Heineovu primedbu o «filozofskoj revoluciji u Nemačkoj», u kojoj on, između ostalog, kaže: «Naša filozofska revolucija je završena. Hegel je završio njen veliki krug.» (Vidi njegove članke napisane 1833: *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland*. U: Heinrich Heine, *Der Salon*.) 221
- 247 Ovaj citat, koji Engels modifikovano prenosi preuzet je iz Hegelovog predgovora njegovoj knjizi *Grundlinien der Philosophie der Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse* i Hegelova formulacija glasi: «Ono što je razumno to je stvarno; i ono što je stvarno to je razumno.» 221
- 248 Hegel: *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaft im Grundrisse. Erster Theil. Die Logik*, § 147; § 142, zusatz. 222
- 249 Goethe: *Faust*, Prvi deo, Studentska soba. 222
- 250 «*Hallsche Jahrbücher*» i «*Deutsche Jahrbücher*» — literarno-filozofski časopis mladohegelovaca, koji je u vidu dnevnog lista od januara 1838. do juna 1841. izlazio u Lajpcigu pod imenom «*Hallsche Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst*», a od jula 1841. do januara 1843. pod imenom «*Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*». Do juna 1841. časopis su u Haleu uređivali Ruge i Echtermeyer, a od jula 1841. uređivao ga je Ruge u Drezdenu. Premeštanje redakcije iz pruskog grada Halea u Saksoniju i promena imena časopisa usledili su zbog toga što je časopisu u Pruskoj pretila opasnost da bude zabranjen. Ali i pod novim imenom časopis je uskoro morao prekinuti izlaženje. U januaru 1843. časopis «*Deutsche Jahrbücher*» je zabranila saksonska vlada, i po narednji Bundestaga ova zabrana je proširena na celu Nemačku. 226
- 251 «*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*» — dnevni list koji je izlazio od 1. januara 1842. do 31. marta 1843. u Kelnu. List su osnovali predstavnici rajnske buržoazije koja je bila opoziciono nastrojena prema pruskom apsolutizmu. Na saradnju u listu bili su privučeni i neki mladohegelovci. Od aprila 1842. Karl Marx je bio saradnik lista «*Rheinische Zeitung*» a od oktobra iste godine i njegov glavni urednik. List je takode objavio i niz članaka Friedricha Engelsa. U redakciji Karla Marxa list je dobijao sve izrazitiji revolucionarno-demokratski karakter. Ova orijentacija lista «*Rheinische Zeitung*», čija je popularnost u Nemačkoj sve više rasla, izazvala je zabrinutost i nezadovoljstvo vladajućih krugova i strahovitu hajku reakcionarne štampe. Pruska vlada je 19. januara 1843. izdala naredbu da se list zabrani od 1. aprila 1843, a da se do tada nad njim zavede oštra cenzura. 226
- 252 «*istinski*» ili *nemački socijalizam* — reakcionarni pravac koji je četrdesetih godina 19. veka u Nemačkoj bio rasprostranjen uglavnom među sitnoburžoaskom inteligencijom. Predstavnici «*istinskog*» socijalizma — Karl Grün, Moses Heß, Hermann Kriege i dr. — pod idejama socijalizma podmetali su sentimentalno propovedanje ljubavi i bratstva i negirali nužnost buržoasko-demokratske revolucije. Kritiku ovog pravca Karl Marx i Friedrich Engels su dali u svojim spisima *Nemačka ideologija*, *Cirkular protiv Kriegea*, *Nemački socijalizam u stihovima i prozi* i *Manifest Komunističke partije* (vidi u 6. i 7. tomu ovog izdanja). 227
- 253 Engels verovatno ukazuje na knjigu *Among the Indians of Guiana: being sketches, chiefly anthropologic, from the interior of British Guiana* od Everarda Ferdinanda iz Thurna, koja je 1883. izašla u Londonu. 228

- ²⁵⁴ Misli se na planetu Neptun koju je astronom Johann Galle otkrio 1846. iz berlinske opservatorije. 230
- ²⁵⁵ Ovdje Engels citira Feuerbachove aforizme iz dela Karla Grüna: *Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass sowie in seiner Philosophischen Charakterentwicklung*, Bd. 2, Leipzig und Heidelberg 1874, str. 308. 231
- ²⁵⁶ *deisti* — pristalice religioznofilozofskog učenja koje je, iako je boga priznavalo kao tvorca sveta, odricalo bogu delovanje na svetske tokove. U uslovima vladavine feudalnocrkvenog pogleda na svet deizam je, neretko, istupao kao prikriveni oblik materijalizma i ateizma. U narednom periodu pod deizmom se prikrivala težnja buržoaskih ideologa da konzerviraju i opravdaju religiju, u kojoj su oni napadali samo najbesmislenije i najkompromitovanije crkvene dogme i običaje. 234
- ²⁵⁷ Feuerbach: *Wider den Dualismus von Leib und Seele, Fleisch und Geist*. 238
- ²⁵⁸ Feuerbach: *Noth meistert alle Gesetze und hebt sie auf*. 238
- ²⁵⁹ Feuerbach: *Grundsätze der Philosophie. Nothwendigkeit einer Veränderung*. 238
- ²⁶⁰ Hegel: *Grundlinien der Philosophie des Rechts i Vorlesungen über die Philosophie der Religion*. 238
- ²⁶¹ Feuerbach: *Fragmente zur Charakteristik meines philosophischen Curriculum vitae*. 238
- ²⁶² Feuerbach: *Zur Moralphilosophie*. 239
- ²⁶³ *Sadovski uča* — uobičajena izreka koja se koristila u nemačkoj buržoaskoj publicistici posle pobeđe Prusa kod Sadove (u prusko-austrijskom ratu, 1866). Ova izreka odražava stav da za pobeđu Prusa treba zahvaliti pogodnom pruskom sistemu školovanja. Ona potiče od izraza urednika časopisa «Ausland» (vidi nap. 60), Oskara Peschela, koji je ovaj upotrebio u svom članku *Die Lehren der jüngsten Kriegsgeschichte*. Članak je objavljen u gore navedenom časopisu br. 29 od 17. jula 1866. 239
- ²⁶⁴ Engels upućuje na delo Davida Friedricha Strauša *Die christliche Glaubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwicklung und im Kampfe mit der modernen Wissenschaft*, Bd. 1-2, Tübingen und Stuttgart 1840 - 1841; drugi, obimniji deo knjige nosi naslov *Der materiale Inbegriff der christlichen Glaubenslehre oder die eigentliche Dogmatik*. 241
- ²⁶⁵ Hegel: *Vollesungen über die Philosophie der Geschichte*. 246
- ²⁶⁶ *Nikejski koncil* — prvi svetski koncil hrišćanske crkve Rimskog carstva koji je sazvaio car Konstantin I godine 325. u gradu Nikeji (Mala Azija). Koncil je stvorio zajedničke simbole vere za sve hrišćane (osnovne teze veroispovesti pravoslavne crkve), čije se nepriznavanje kažnjavalo kao državni zločin. 251
- ²⁶⁷ *Albižani* — religiozna sekta koja je u 12. i 13. veku bila vrlo raširena u južnoj Francuskoj i severnoj Italiji. Njeno glavno sedište je bio južnofrancuski grad Albi. Albižani, koji su istupali protiv raskošnih katoličkih običaja i crkvene hijerarhije, u religioznoj formi su izražavali protest trgovačkog i zanatlijskog gradskog stanovništva protiv feudalizma. Njoj se priključio i deo južnofrancuskog plemstva koji je hteo da sekularizuje crkvene posede. Papa Inoćentije III organizovao je krstaški pohod protiv Albižana. Dvadesetogodišnjim ratom i surovim represalijama ovaj pokret je ugušen. 251

- ²⁶⁸ *revolucija 1689* — tzv. slavna revolucija kojom je 1688. svrgnut s prestola James II Stuart. Godine 1689. namesnik Holandije, Wilhelm Oranski, proglašen je kao William III za kralja Engleske. Od tog trenutka u Engleskoj se učvrstila ustavna monarhija koja je počivala na kompromisu između buržoazije i krupnih zemljoposjednika. 251
- ²⁶⁹ Ukidanjem Nantskog edikta 1598, kojim su hugenotima (francuskim kalvinistima) osigurana građanska ravnopravnost i date garancije njihove političke i crkvene samostalnosti, krunisao je Louis XIV političke i religiozne progone hugenota koji su od dvadesetih godina 17. veka bili sve češći. Zbog ukidanja Nantskog edikta, godine 1685. stotine hiljada hugenota je napustilo Francusku. 252
- ²⁷⁰ *malonemački Rajh* — Nemačka država (bez Austrije) koja je nastala 1871. pod hegemonijom Pruske. 252
- ²⁷¹ *Izjavu redakciji lista «New Yorker Volkszeitung»* napisao je Engels krajem aprila 1886. u vezi s posetom McEnnisa, dopisnika lista «Missouri Republican», organa Demokratske partije SAD koji je izlazio u Sent Luisu. Pošto je Engels bio ubeden u to da McEnnis nije u stanju da pravilno interpretira njegove reči, on je zamolio Sorgea da ovu izjavu odštampa u jednom od američkih socijalističkih novina, ako dođe do objavljivanja intervjua u štampi.
«New Yorker Volkszeitung» — američki socijalistički dnevnik; izlazio je na nemačkom jeziku od 1878. do 1932. 254
- ²⁷² Misli se na Freycinet-ovu vladu (7. januar do 3. decembra 1886) koja se uglavnom sastojala od buržoaskih radikala i umerenih republikanaca za razliku od prethodnih vlada, prema kojima su radikali po pravilu bili u opoziciji. 255
- ²⁷³ Krajem januara 1886. u Dekazevilu (južna Francuska) izbio je štrajk 2000 rudara, izazvan nemilosrdnom eksploatacijom radnika, koji je organizovao averonski sindikat; vlada je poslala vojsku u Dekazevil. Štrajk, koji je imao veliki odjek u zemlji, trajao je do sredine juna. Pod uticajem štrajka obrazovana je u poslaničkom domu mala radnička frakcija koja je branila klasne zahteve radnika. 255
- ²⁷⁴ Engels ukazuje na dopunske izbore za poslanički dom u Parizu 2. maja 1886. na kojima je socijalistički kandidat Ernest Roche dobio 100 795 glasova. 255
- ²⁷⁵ Članak *Politička situacija Evrope* predstavlja skraćenu i redakcijski prerađenu verziju Engelsovog pisma koje je on 25. oktobra 1886. poslao Paulu Lafargue-u i koje je izišlo 6. novembra 1886. u listu «Le Socialiste», Pariz. Na nemačkom jeziku članak je izišao 20. i 27. novembra i 4. decembra 1886, u njujorškom listu «Der Sozialist», kao i u skraćenom obliku u listu «Socialdemokrat» od 12. decembra 1886. Prevod na rumunski objavljen je u časopisu «Revista Socială» br. 2 od decembra 1886.
«Der Sozialist» — nedeljni list, organ Socijalističke radničke partije Severne Amerike; izlazio je od 1885. do 1892. u Njujorku.
«Revista Socială» — rumunski časopis, koji je od 1884. do 1887. izlazio u Jašiju u redakciji socijaliste Nadejde. 256
- ²⁷⁶ *sanstefanski ugovor* — mirovni sporazum sklopljen 3. marta 1878. između Rusije i Turske, kojim je završen rusko-turski rat 1877/1878. u kome je pobedila Rusija. Ovaj sporazum, kojim je ojačao uticaj Rusije na Balkanu, izazvao je oštre proteste Engleske i Austro-Ugarske, u čemu ih je tajno podržavala Nemačka. Diplomatski pritisak i vojne pretnje prinudile su Rusiju da ugovor podnese na preispitivanje međunarodnom kongresu, koji je od 13. juna do 13. jula zasedao u Berlinu. Na kongresu su učestvovali predstavnici Rusije, Nemačke, Austro-Ugarske, Francuske, Engleske, Italije i Turske. Rezultat ovog kongresa bilo je sklapanje *berlinskog mira*, shodno kome su potpuno izmenjeni uslovi sanstefanskog ugovora

na štetu Rusije i slovenskih naroda na Balkanu. Teritorija autonomne Bugarske, predviđena sanstefanskim ugovorom, smanjena je više od polovine; od južne Bugarske stvorena je autonomna pokrajina »Istočna Rumelija« koja je i dalje trebalo da ostane pod vlašću Porte. I teritorija Crne Gore je takođe znatno smanjena. Preliminarnim sanstefanskim mirom predviđeni povračaji dela Besarabije, oduzeti Rusiji 1856, potvrđeni je berlinskim ugovorom i sankcionisana austro-ugarska aneksija Bosne i Hercegovine. Uoči kongresa Engleska je osvojila Kipar. Odluke berlinskog kongresa dovele su do nove međunarodne zategnutosti na Balkanu i povećale opasnost od rata. 256

- ²⁷⁷ Posle ugušivanja nacionalnooslobodilačkog ustanka u Poljskoj 1794, došlo je 1795. do treće podele Poljske između Rusije, Austrije i Pruske. Godine 1814/1815, u skladu sa ugovorima bečkog kongresa, obrazovana je u okvirima ruske carevine kraljevina Poljska, koja je obuhvatala veliki deo teritorija koje su prilikom treće podele Poljske pripale Pruskoj i Austriji. 256
- ²⁷⁸ Sedamdesetih godina 19. veka Engleska i Francuska su iskoristile finansijske teškoće Egipta i uspostavile finansijsku kontrolu nad Egiptom; Egipćani su se borili protiv ekspanzije inostranog kapitala i za očuvanje svoje nacionalne nezavisnosti. Engleska je tada 1882. isprovocirala konflikt sa Egiptom, povelala rat, osvojila Egipat i faktički ga pretvorila u svoju koloniju. 257
- ²⁷⁹ Misli se na prusko-austrijski rat 1866. koji se završio pobedom Pruske; glavno poprište rata je bila Češka.
Engels ovaj pohod upoređuje sa vojnim akcijama Bugara u ratu protiv Srbije. Podstaknuti od strane austro-ugarske vlade vladajući krugovi Srbije su, u vezi sa ponovnim pripajanjem Istočne Rumelije Bugarskoj u septembru 1885, istakli teritorijalne zahteve i time izazvali rat sa Bugarskom. Još u prvom mesecu rata (novembar 1885) bugarske trupe su nanele poraz srpskoj vojsci i prodrle na teritoriju Srbije. Međutim, Bugari su pod pritiskom Austro-Ugarske zaustavili prodor svojih trupa i 3. marta 1886. sklopljen je mir u Bukureštu na osnovu koga su priznate granice ujedinjene Bugarske. 258
- ²⁸⁰ Prilikom dočeka cara Aleksandra III, 13. maja 1886, koji se sa Krima vraćao u Moskvu, gradonačelnik Moskve, Aleksejev, u svom pozdravnom govoru je rekao »To nas učvršćuje u uverenju da se Hristov krst sija nad Svetom Sofijom« (misli se na crkvu Sveta Sofija u Carigradu). 258
- ²⁸¹ Pošto se pod pritiskom Rusije Alexander Battenberg odrekao bugarskog prestola i pošto je obrazovano namesništvo, carska vlada je u septembru 1886. poslala u Bugarsku generala N. V. Kaulbarsa kao ratnog komesara da bi obnovio uticaj Rusije i pripremio teren za izbor ruskog pretendenta na bugarski presto. Međutim, Kaulbarsova misija je propala; jedan od uzroka je bio stav zapadnoevropskih sila prema bugarskom pitanju, pre svega, stav Engleske. U novembru iste godine Kaulbars je opozvan; carska vlada je istovremeno prekinula diplomatske odnose sa Bugarskom. 259
- ²⁸² *Sonderbund* — separatan savez koji je godine 1843. bio sklopljen između sedam ekonomski zaostalih katoličkih kantona Švajcarske. Svrha ovog saveza je bilo suprotstavljanje naprednim građanskim preokretima u Švajcarskoj, kao i odbrana privilegija crkve i jezuita. Reakcionarni ciljevi Saveza naišli su na otpor buržoaskih radikala i liberala koji su sredinom četrdesetih godina imali većinu u najviše kantona, kao i u švajcarskom Bundestagu (Tagsatzung). Odluka švajcarskog Bundestaga od jula 1847. o raspuštanju Sonderbunda poslužila je ovom kao povod da početkom novembra 1847. s oružjem istupi protiv ostalih kantona. Dvadeset trećeg novembra 1847. trupe Savezne vlade su razbile trupe Sonderbunda. 262

- ²⁸³ Pod vodstvom sitnoburžoaskih demokrata Friedricha Heckera i Gustava Struvea u Badenu je aprila 1848. počeo ustanak republikanaca; nedovoljno pripremljen i loše organizovan ustanak ugušen je krajem istog meseca. 262
- ²⁸⁴ Engels se poziva na borbe za odbranu carskog ustava koji je 28. marta 1849. donela Nacionalna skupština u Frankfurtu. Vlade skoro svih velikih nemačkih država (Pruske, Saksonije, Bavarske, Hanovera i dr.) odbile su da priznaju ustav. Maja 1849. u Rajnskoj provinciji i u Drezdenu, a od maja do jula u Badenu i Falačkoj došlo je do oružanih borbi narodnih masa koje su u carskom ustavu videli jedinu još preostalu tekovinu revolucije. Pobune, koje su bile pod vodstvom često neodlučnih i kolebljivih sitnoburžoaskih demokrata, imale su karakter izoliranih i spontanih pobuna i sredinom jula 1849. bile su u krvi ugušene. O karakteru i toku ovih borbi u kojima je učestvovao Engels, vidi njegov spis «Kampanja za nemački carski ustav» (vidi u 10. tomu ovog izdanja) str. 90 - 176). 263 284
- ²⁸⁵ Petog juna 1849. levi demokrati Badena, koji nisu bili zadovoljni kapitulantskom politikom Brentanove vlade i sve većim prodiranjem desnih elemenata u nju, predložili su Brentanu da proširi revoluciju preko granica Badena i Falačke i da vladu popuni radikalnim članovima. Pošto su dobili negativan odgovor, oni su 6. juna pokušali da na vladu utiču pretnjom da će istupiti s oružjem. Međutim, vlada, koja je sebi privukla gradansku odbranu i druge oružane delove trupa, uspjela je da ih prisili na kapitulaciju. 263
- ²⁸⁶ *Hanauski gimnastičari* (Hanauer Turner) — dobrovoljačka jedinica Gimnastičkog udruženja iz Hanaua koja je učestvovala u badenskom ustanku 1849. 263
- ²⁸⁷ Dvadeset osmog septembra 1864. održan je u *St. Martin's Hallu* u Londonu veliki međunarodni skup radnika koji su pripremili vodi londonskih Trade-Unions i jedna grupa pariskih radnika, prudonista. Pored engleskih i francuskih radnika na ovom skupu su bili i predstavnici nemačkih, italijanskih i ostalih radnika koji su u to vreme živeli u Londonu, kao i vodeće ličnosti evropske sitnoburžoaske i revolucionarno-demokratske emigracije. Ovaj skup je jednom rezolucijom odlučio da osnuje Međunarodno udruženje radnika (kasnije poznato kao Prva internacionala). 265
- ²⁸⁸ «*Der Vorbote*» — mesečnik, oficijelni organ nemačke sekcije Internacionale u Švajcarskoj koji je na nemačkom jeziku izlazio u Ženevi od 1866. do 1871. Odgovorni urednik je bio Johann Philipp Becker. Časopis je u glavnim crtama sledio liniju Marxa i Generalnog veća, objavljivao je sistematski dokumente Internacionale i informisao o delatnosti sekcija Internacionale u raznim zemljama. 265
- ²⁸⁹ *Alliance de la Democratic socialiste* osnovao je Mihail Bakunjin oktobra 1868. u Ženevi kao međunarodnu organizaciju anarhista. U svom programu Alijansa je pre svega naglašavala potrebu tzv. izjednačavanja klasa i uništenja bilo kakvog oblika države. Alijansa je poricala organizovanu borbu radničke klase za političku vlast. Ovaj sitnoburžoaski, anarhistički program naišao je na odjek u indistrijski slabo razvijenim oblastima Italije, Švajcarske i nekih drugih zemalja. Godine 1868. i 1869. Alijansa je zamolila Generalno veće da bude primljena u Međunarodno udruženje radnika. Godine 1869. Generalno veće se s ovim saglasilo pod uslovom da Alijansa bude raspuštena kao samostalna međunarodna organizacija. Članovi Alijanse su, međutim, i posle prijema u Internacionalu faktički zadržali svoju međunarodnu organizaciju i pod Bakunjinovim vodstvom se borili protiv Generalnog veća s ciljem da ovladaju Međunarodnim udruženjem radnika. Posle pada Pariske komune anarhisti su pojačali svoje akcije protiv Generalnog veća. Bakunjin i njegove pristalice tada su se naročito oštro oborili na marksističku teoriju države, posebno na diktaturu proletarijata, na jačanje samostalne političke partije radnika i na principe demokratskog centralizma.

Marx, Engels i Generalno veće Medunarodnog udruženja radnika odlučno su se borili protiv Alijanse i raskrinkali je kao sektu neprijateljsku prema radničkom pokretu.

Septembra 1872. haški kongres je velikom većinom glasova rešio da se vodi Alijanse, Bakunjin i Guillaume, isključe iz redova Medunarodnog udruženja radnika. 265

- ²⁹⁰ »Der Volksstaat« — organ Socijaldemokratske radničke partije (ajzenaške); izlazio je od 2. oktobra 1869. do 29. septembra 1876. u Lajpcigu (u početku dva puta, a od jula 1873. tri puta nedeljno). List je izražavao poglede revolucionarne struje u nemačkom radničkom pokretu. Zbog svog smelog, revolucionarnog stava list je stalno bio podvrgnut progonima policije i vlade. Sastav redakcije se menjao zbog čestih hapšenja urednika; ali opšte rukovođenje listom nalazilo se u rukama Wilhelma Liebknechta. Veliki uticaj na karakter lista imao je August Bebel, šef izdanja lista »Der Volksstaat«.

Marx i Engels su bili saradnici lista »Der Volksstaat« od njegovog osnivanja. Oni su neprestano pomagali redakciji i svojom kritikom doprinosili tome da list dosledno sačuva svoju revolucionarnu orijentaciju. Bez obzira na neke slabosti i nedostatke, list »Der Volksstaat« je bio jedan od najboljih radničkih listova sedamdesetih godina 19. veka.²⁶⁷

- ²⁹¹ Prema frankfurtskom mirovnom ugovoru od 1871. Francuska je morala da plati Nemačkoj kontribuciju u iznosu od 5 milijardi franaka. 267
- ²⁹² Šest Mülbergerovih članaka pod naslovom *Die Wohnungsfrage* objavljeno je bez podataka o autoru u listu »Der Volksstaat« od 3, 7, 10, 14. i 21. februara i 6. marta 1872. 268
- ²⁹³ Mülbergerov odgovor na Engelsov članak objavljen je u listu »Volksstaat« od 26. oktobra 1872. pod naslovom *Zur Wohnungsfrage (Antwort an Friedrich Engels von A. Mülberger)*. 268
- ²⁹⁴ *Novu madridsku federaciju* (Nueva Federacion Madrilaña) osnovali su 8. jula 1872. članovi redakcije lista »La Emancipacion«, pošto ih je iz Madridske federacije isključila anarhistička većina. Povod za isključenje bila su otkrića o delanju tajnog saveza u Španiji, objavljena u listu »La Emancipacion«. Velikog udela u osnivanju i radu Nove madridske federacije imao je i Paul Lafargue. Posle odbijanja Španskog federalnog veća da je primi, Nova madridska federacija se obratila Generalnom veću, koje ju je 15. avgusta 1872. priznalo kao Federaciju Internacionale (vidi u 29. tomu ovog izdanja). Nova madridska federacija se odlučno borila protiv širenja anarhističkih uticaja u Španiji, propagirala ideje naučnog socijalizma i zalagala se za stvaranje samostalne proleterске partije u Španiji.

Saradnicima lista »La Emancipacion« pripadao je i Engels. Članovi Nove madridske federacije kasnije su bili organizatori Socijalističke radničke partije Španije, osnovane 1879. godine. 269

- ²⁹⁵ U *Ajfelu*, brežuljkastoj pokrajini sa velikim tresetištima i dosta neobradivog zemljišta, prirodni uslovi za poljoprivredu su bili vrlo nepodesni. Zemljište je obrađivalo sitno, tehnički zaostalo seljaštvo. Periodično je dolazilo do nerodica, koje su seljake dovodile u veliku bedu. U svom članku Engels navodi događaje iz 1882. godine kada je među stanovništvom Ajfela zavladao glad zbog mnogih nerodnih godina i pada cena poljoprivrednim proizvodima. 270
- ²⁹⁶ Ovaj članak Engels je napisao kao predgovor američkom izdanju svog rada *Položaj radničke klase u Engleskoj*, koje je izašlo maja 1887. Iste godine autor ga je preveo na nemački i on je kao članak pod naslovom *Die Arbeiterbewegung in Amerika* objavljen u listu »Der Sozialdemokrat« 10. i 17. juna, a na francuskom jeziku je objavljen 9, 16. i 23. jula u listu »Le Socialiste«; kasnije je izašao kao

separat na nemačkom i engleskom jeziku. Još pre izlaženja knjige članak je bez Engelsovog znanja i odobrenja preveden na nemački i u aprilu 1887. objavljen u listu »New Yorker Volkszeitung«. Engels nije bio zadovoljan kvalitetom prevoda i zbog toga je zvanično protestovao. 275

²⁹⁷ Engels ukazuje na seriju članaka Eleanor Marx-Aveling i Edwarda Avelinga, objavljenu 1887. u časopisu »Time«.

»Time« — engleski mesečni časopis socijalističke orijentacije; izlazio je od 1879. do 1891. u Londonu. 275

²⁹⁸ Engels ovde govori o klevetama koje je protiv engleskog socijaliste Edwarda Avelinga širio Egzekutivni komitet Socijalističke radničke partije Severne Amerike kojoj je pripadao i izvestan broj lasalovaca. Avelingu su prebacivali da je, u toku svoga agitacionog putovanja kroz SAD, koje je bio preduzeo zajedno sa svojom suprugom, Marxovom ćerkom Eleanorom, i Wilhelmom Liebknechtom od septembra do decembra 1886, podnosio na plaćanje Egzekutivnom komitetu falsifikovane račune. Zbog ovog slučaja Engels je vodio višemesečnu prepisku i time pomogao Avelingu da dokaže besmislenost i klevetnički karakter ovih optužbi.

Socijalistička radnička partija Severne Amerike osnovana je godine 1876. na Kongresu ujedinjenja u Philadelphiji kao rezultat zaključka američke sekcije I internacionale i drugih socijalističkih organizacija Sjedinjenih Država. Većina članova te partije bili su emigranti (pre svega nemački) koji su imali malo veze sa domaćim američkim radnicima. Unutar partije je došlo do borbe između reformističkog vodstva, koje su sačinjavali uglavnom lasalovci, i marksističkog krila, na čijem čelu je bio saborac Marxa i Engelsa, F. A. Sorge. Partija je kao svoj program objavila borbu za socijalizam; njoj, međutim, nije uspeo da postane prava revolucionarna marksistička masovna partija, zato što je njeno vodstvo vodilo sektašku politiku i što nije smatralo potrebnim političko delovanje partije u masovnim organizacijama američkog proletarijata. 275

²⁹⁹ U SAD je 1. maja 1886. počeo višednevni generalni štrajk pod lozinkom borbe za osmočasovni radni dan. Štrajk je zahvatio najvažnije industrijske centre — Njujork, Filadelfiju, Čikago, Sent Luis, Milvoki, Baltimor; rezultat je bilo skraćenje radnog dana za oko 200 000 radnika. Preduzetnici su smesta odgovorili kontraofanzivom. U cilju provokacije u Čikagu je 4. maja bačena bomba na grupu policajaca. To je dalo povoda policiji da oružanom silom krene protiv radnika i da uhapsi više stotina lica. Došlo je do sudskog procesa na kome su vođe čikaškog radničkog pokreta osuđene na visoke kazne; četvorica od njih su obešena novembra 1887. Uspehe koje su američki radnici postigli u štrajku maja 1886, narednih godina preduzetnici su ponovo osujetili. U čast ovog štrajka Međunarodni socijalistički kongres radnika od 1889. doneo je odluku da se 1. maj svake godine slavi kao međunarodni praznik radnika. 275

³⁰⁰ *Kapitol* — u Vašingtonu sedište Kongresa, najvišeg zakonodavnog organa Sjedinjenih Američkih Država.

Bela kuća — zvanična rezidencija predsednika SAD u Vašingtonu. 276

³⁰¹ Za vreme pripreme opštinskih izbora u Njujorku u jesen 1886. osnovana je u cilju zajedničke političke akcije radničke klase Ujedinjena radnička partija. Inicijativa za stvaranje ove partije potekla je od *Njujorškog centralnog saveza radnika*, koji je nastao 1886. udruživanjem sindikata ovog grada. Prilikom izbora u Njujorku, Čikagu i Milvokiju radnička klasa je istupala pod vodstvom nove radničke partije i postigla je zapažene rezultate. Kandidat Ujedinjene radničke partije za položaj gradonačelnika Njujorka, Henry George, dobio je 31 procenat od svih glasova; u Čikagu su predstavnici radničke partije dobili jednog kandidata u Senatu i devet u predstavničkom domu Zakonodavne skupštine SAD; kandidatu radničke partije za Kongres SAD nedostajalo je samo 64 glasa.

U Milvokiju je radnička partija proturila svog kandidata za gradonačelnika grada; jedan kandidat je izabran u Senat, šest u predstavnički dom Zakonodavne skupštine SAD i jedan predstavnik u Kongres SAD. 276

- ³⁰² *Vitezovi rada* (Knights of Labor), skraćena za plemeniti red vitezova rada (Noble Order of the Knights of Labor) — tako je nazivana tajna organizacija radnika osnovana 1869. u Filadelfiji, koja je tek 1878. izašla iz ilegalnosti. Red je uglavnom okupljao nekvalifikovane radnike, među kojima je bilo dosta Crnaca. Cilj organizacije bio je formiranje zadruga i organizovanje uzajamne pomoći. Ona je učestvovala u mnogim akcijama radničke klase. Međutim, rukovodstvo reda je odbacivalo princip učešća radnika u političkoj borbi i zalagalo se za saradnju klasa; ono je 1886. pokušalo da zaustavi štrajkački pokret, koji je bio zahvatio celu zemlju, time što je svojim članovima zabranilo da učestvuju u štrajku. Obični članovi su, ipak, učestvovali u štrajku. Posle tih događaja red je sve više gubio uticaj među radničkim masama, tako da se raspao krajem devedesetih godina 19. veka. 277
- ³⁰³ Ovo pismo Engels je napisao povodom međunarodne proslave, koja je, na inicijativu niza organizacija inostranih socijalista u Francuskoj, priredena u Parizu 19. februara 1887. Proslava, u kojoj su učestvovali nemački, skandinavski, poljski i ruski socijalistički emigranti, bila je zamišljena kao izraz protesta protiv trke u naoružanju i protiv priprema za rat između Nemačke i Francuske. Na proslavi je pročitano Engelsovo pismo i ono je onda objavljeno u listu »Le Socialiste« 25. februara, a u nemačkom prevodu u listu »Der Sozialdemokrat« 11. marta, kao i u njujorškim novinama »Der Sozialist« 19. marta 1887. 282
- ³⁰⁴ Brošura Sigismunda Borkheima »Za spomen nemačkim kvazi-patriotima 1806 - 1807« izdata je na Engelsovu inicijativu kao XXIV knjiga »Socijaldemokratske biblioteke«. Druga polovina »Uvoda« štampana je još pre izlaska brošure u listu »Der Sozialdemokrat« 15. januara 1888, pod naslovom »Šta predstoji Evropi«. 284
- ³⁰⁵ Ogorčeni zbog toga što pruska Nacionalna skupština nije priznavala martovsku revoluciju (vidi u vezi s tim Engelsov članak »Berlinska debata o revoluciji« u 8. tomu ovog izdanja, str. 56 - 67), berlinski radnici i zanatlije su 14. juna 1848. napali *skladište oružja* da bi naoružavanjem naroda odbranili izborne tekovine i da bi produžili revoluciju. Akcija berlinskih radnika je, međutim, bila spontana i neorganizovana. Vojnom pojačanju koje je pozvano u pomoć uspelo je da, zajedno s jedinicama Građanske odbrane, brzo potisne narod i da ga razoruža. 284
- ³⁰⁶ *Republikanski ustanak u Badenu*, koji je izbio krajem septembra 1848, započela je jedna grupa nemačkih emigranata pod vođstvom Gustava Struvea koji je iz Švajcarske došao 21. septembra. Uz podršku naoružanih jedinica badenskih demokrata i lokalne građanske odbrane Struve je proklamovao Nemačku republiku. Za nekoliko dana badenske trupe su ugušile ustanak; Struve i niz drugih učesnika bili su uhapšeni i osuđeni na duže kazne zatvora. 284
- ³⁰⁷ *O pokretu od 6. juna* — vidi nap. 285. 284
- ³⁰⁸ *Schwefelbande* (Sumporna banda) — prvobitno naziv jednog studentskog udruženja na Jenskom univerzitetu sedamdesetih godina 18. veka koje je, zbog skandala koje su izazivali njegovi članovi, bilo na lošem glasu; kasnije je izraz »Schwefelbande« postao opšti pojam za družinu manguparije.
- Vulgarni demokrata i bonapartistički agent Karl Vogt izdao je godine 1859. klevetničku knjigu *Moj proces protiv lista 'Allgemeine Zeitung'* koja je bila uperena protiv Marxa i revolucionara koje je on predvodio. U ovom spisu Vogt, falsifikujući činjenice, naziva Marxa i njegove pristalice »Schwefelbande« i

predstavlja ih kao društvo koje se bavi prljavom politikom. U stvari, pod šaljivim nazivom »Schwefelbande« bio je poznat krug nemačkih emigranata u Ženevi od 1849. do 1850, i čiji je član bio i Borkheim. Marx i njegove pristalice nisu imali nikakve veze sa ovim krugom za čije postojanje nisu ni znali. »Schwefelbande« je bilo bezopasno veselo društvo koje nije imalo nikakav politički karakter.

Svojim pamfletom »Herr Vogt« (vidi u 17. tomu ovog izdanja) napisanim godine 1860. Marx je dezavuisao Vogta a time i njegove laži o udruženju »Schwefelbande«. 285 358

- 309 Februara 1860. Marx se obratio Sigismundu Borkheimu s molbom da ga informiše o ženevskoj »Schwefelbande«. Borkheimov odgovor od 12. februara Marx je iskoristio u svom pamfletu za raskrinkavanje Vogta (vidi u 17. tomu ovog izdanja, str. 306 - 309) 286
- 310 U Borkheimovom prevodu izdata je 1871. godine u Lajpcigu brošura pod naslovom *Unsere russischen Angelegenheiten. Antwort auf den Artikel des Herrn Herzen: 'Die Ordnung herrscht!'* [Naši ruski poslovi. Odgovor na članak gospodina Herzena: 'Red vlada!'] (Kolokol br. 233). Nemačko izdanje se sastoji od Borkheimovog uvoda i teksta brošure od Serno-Solovjeviča sa podnaslovom *Unsere häuslichen Angelegenheiten* [Naši domaći poslovi]. 286
- 311 *Die Zukunft* — buržoasko-demokratske novine, organ Narodne partije; izlazile 1867. u Kenigsbergu, a od 1868. do 1871. u Berlinu. 286
- 312 Misli se na knjigu *Der Krieg von 1086 und 1807. Ein Beitrag zur Geschichte der Preussischen Armee nach den Quellen des Kriegs-Archivs bearbeitet* (Rat od 1806. i 1807. Prilog istoriji pruske armije obrađen prema izvorima ratnog arhiva) od Eduarda von Höpfnera, 2. izdanje, tom 1 - 4, Berlin 1855. 287
- 313 Pod *pohodima na Dansku 1850.* misli Engels na zaključnu fazu vojne operacije Pruske protiv Danske u toku rata u Šlezvig-Holštajnu. Pod uticajem revolucije u Francuskoj i Nemačkoj u martu 1848. diglo se stanovništvo Šlezvig-Holštajna koje je težilo ujedinjenju s Nemačkom i do juna 1850. vodilo nacionalnooslobodilački rat protiv danske prevlasti. Obazirući se na javno mnjenje u Nemačkoj, pruski vladajući krugovi su aprila 1848, zajedno s drugim državama Nemačkog saveza, prividno povelili rat protiv Danske, pri čemu su stalno izdavali revolucionarnu armiju Šlezvig-Holštajna i 26. avgusta 1848. zaključili sedmomesečno primirje. Zahvaljujući uslovima primirja bile su uništene sve demokratske tekovine u Šlezvig-Holštajnu. Rat je opet započet krajem marta 1849. Vojne akcije koje su vodene s promjenljivim uspehom zaključene su novom pruskom izdajom; Pruska je 2. jula 1850. zaključila mir s Danskom i ostavila stanovništvo Šlezvig-Holštajna da rat nastavi sopstvenim snagama. Jula 1850. danske trupe su porazile armiju Šlezvig-Holštajna, a vođstva su ostala pod vlašću kraljevine Danske.
- U *pohodu Pruske u južnu Nemačku* od 1850. koji Engels spominje, radi se o upadu pruskih trupa u naslednu kneževinu Hesen-Kasel (Izborni Hesen) novembra 1850. u vezi sa zaoštavanjem borbe između Pruske i Austrije za hegemoniju u Nemačkoj posle revolucije 1848/1849.
- Revolucionarne ustanke u Izbornom Hesenu u jesen 1850. uzele su Austrija i Pruska kao povod za mešanje u unutrašnje stvari Izbornog Hesena, pri čemu su kako Pruska, tako i Austrija uzimale sebi pravo da, kao vodeća sila u Nemačkoj, guše revolucionarne pokrete.
- Kad su, konačno, u Hesen upale austrijske trupe, pruska vlada je početkom novembra objavila mobilizaciju i poslala svoje trupe u Hesen. Osmog novembra 1850. došlo je do beznačajne čarke između austrijsko-bavarske i pruske predstraže kod Broncela. Ozbiljni nedostaci militarističkog sistema, zastarelo naoružanje pruske armije, što je sve obelodanjeno prilikom mobilizacije, kao

i energični otpor Rusije, koja je u tom nemačkom konfliktu podržavala Austriju, prisilili su Prusku da odustane od vojnih akcija i da kapitulira pred Austrijom. Još pre marša pruskih trupa u Hesen, car Nikolaj I je na Varšavskoj konferenciji oktobra 1850, u ulozi arbitra između Pruske i Austrije, ustao protiv pokušaja ujedinjenja nemačkih država pod pruskom vrhovnom vlašću. Dva deset devetog novembra je u Olomoucu potpisan ugovor između Austrije i Pruske, prema kojem je Pruska morala da se odrekne svojih planova za ujedinjenje Nemačke i da pristupi Nemačkom savezu koji je Austrija ponovo uspostavila. 287 334 346

- ³¹⁴ Engels se poziva na prusko-austrijski rat od 1866. i na nemačko-francuski rat od 1870/1871. 288
- ³¹⁵ *«The Red Republican»* — črtastički nedeljni časopis koji je izdavao Julian Harney od jula do novembra 1850. Časopis *«The Red Republican»* je u brojevima 21 - 24. objavio u skraćenom obliku engleski prevod *Manifesta Komunističke partije* 289
- ³¹⁶ Engels citira govor predsednika Veća tredjuniona grada Svensija, Bevana, koji je ovaj održao na godišnjem kongresu tredjuniona, održanom 1887. u ovom gradu. Časopis *«Commonweal»* je dao saopštenje o ovom govoru 13. septembra 1887. 290
- ³¹⁷ *«Woodhull & Claflin's Weekly»* — američki nedeljni časopis koji su od 1870. do 1876. u Njujorku izdavali pripadnici buržoaskog pokreta za prava žena W. Woodhull i T. Claflin.
Manifest Komunističke partije je u skraćenom obliku izašao 30. decembra 1871. u ovom časopisu. 290
- ³¹⁸ *«Le Socialiste»* — nedeljni časopis koji je na francuskom jeziku od oktobra 1871. do maja 1873. izdavan u Njujorku; od decembra 1871. do oktobra 1872. on je bio organ francuske sekcije Međunarodnog udruženja radnika u SAD; on je podržavao buržoaske i sitnoburžoaske elemente u Severnoameričkoj federaciji. Posle haškog kongresa prekinuo je vezu sa Internacionalom.
U januaru i februaru 1872. u ovom časopisu je objavljen u skraćenoj formi *Manifest Komunističke partije*. 290
- ³¹⁹ *«Kolokol»* — ruski revolucionarno-demokratski list koji su izdavali od 1857. do 1865. u Londonu, a zatim u Ženevi, A. Hercen i N. P. Ogarjov u izdavačkoj kući *«Slobodna ruska tipografija»* koju je osnovao Hercen; časopis je izlazio na ruskom, a 1868/1869. na francuskom jeziku sa ruskim prilozima.
Manifest Komunističke partije izdat je 1869. u Ženevi u izdanju *«Slobodne ruske tipografije»*, koju je 1867. Hercen poverio svom saradniku Černeckom. 290
- ³²⁰ U pogovoru članku *Socijalna pitanja iz Rusije* (vidi u 33. tomu ovog izdanja), napisanom 1894, Engels navodi Plehanova kao autora pomenutog prevoda. A i Plehanov u ruskom izdanju *Manifesta* od 1900. godine govori o tome da je sam on izvršio prevod. 290
- ³²¹ U pomenutom danskom prevodu — K. Marx og F. Engels, *Det Kommunistiske Manifest*, København 1885 — ima i izvesnih propusta i netačnosti, na koje skreće pažnju Engels u predgovoru četvrtom nemačkom izdanju *Manifesta* (vidi u 33. tomu ovog izdanja). Francuski prevod je od 29. avgusta do 7. novembra 1885. objavljivan u listu *«Le Socialiste»* a zatim je štampan u Mermeix-ovoj knjizi *La France socialiste. Notes d'histoire contemporaine*, Paris 1886. Španski prevod je izlazio u listu *«El Socialista»* od jula do avgusta 1886. a izašao je i kao brošura (*Manifesto del Partido Comunista*, Madrid 1886). 290

- ³²² Ovaj stav Marx i Engels su od četrdesetih godina 19. veka izneli u nizu radova; formulacija, koja se ovde pominje, nalazi se u *Statutu Medunarodnog udruženja radnika*, (vidi u 27. tomu ovog izdanja). 291
- ³²³ Ovaj članak koji je bio sastavljen na engleskom, napisao je Engels kao predgovor američkom izdanju govora o slobodnoj trgovini koji je Marx održao 9. januara 1848. u Bruxellesu (vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 364 - 375). Engels je proverio i prevod Marxovog govora koji je napravila Florence Kelley-Višnevecki i svoj predgovor je preveo na nemački jezik na kojem je prvo objavljen u listu »Neue Zeit« br. 7, jula 1888. Original na engleskom jeziku objavljen je avgusta 1888. u listu »The Labor Standard« u Njujorku. Sa izdavanjem Marxovog govora kao posebnog spisa se oklevalo zato što su mnogi izdavači odbili da ga štampaju. On je izašao tek septembra 1888. u izdanju Lee and Shephard, Boston. Osim toga, zaključni deo članka je na nemačkom jeziku objavljen u njujorškim novinama »Socialist«, 27. oktobra 1888.
»The Labor Standard« — socijalistički nedeljnik, koji je izlazio u Njujorku od 1876. do 1900. 294
- ³²⁴ O Briselskom kongresu o slobodnoj trgovini vidi Engelsov članak »Der ökonomische Kongre« (Ekonomski kongres) i »Der Freihandelskongre in Brüssel« (Kongres slobodne trgovine u Briselu) (Vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 235 - 238 i 242 - 250). 294
- ³²⁵ »predodredena misija« (»manifest destiny«) — izraz koji su u 19. veku često upotrebljavali ideolozi ekspanzionističke politike vladajućih krugova u SAD da bi opravdali svoju politiku. Prvi put ga je upotrebio u časopisu »U. S. Magazine and Democratic Review«, juli-avgust 1845, tom XVII, str. 5, njegov rektor John O'Sullivan. 297
- ³²⁶ *parliamentary train* (skupštinski voz) — ironični naziv u 19. veku u Engleskoj za posebne vozove treće klase koji su uvedeni odlukom parlamenta godine 1844; prema ovoj odluci, svako železničko društvo je na svojim prugama moralo uvesti svakog dana jedan takav voz koji se smeo kretati najmanjom brzinom od 12 milja na sat, a nije smelo za vožnju naplaćivati više od jednog penija po milji. 298
- ³²⁷ Godine 1823. *William Huskisson* postao je ministar trgovine. Na njegovu inicijativu sprovedeno je dvadesetih godina niz mera u cilju reorganizacije zastarelog carinskog sistema: ukinute su ili snižene uvozne carine na izvesne sirovine, životne namirnice i drugu robu; kod žitarica je zaštitna carina zemenjena klinom skalom carina. Prema toj skali, uvozna je carina rasla ako su u zemlji padale cene žitaricama, a padala je ako su ove rasle.
Vlada *Roberta Peela* je 1842. sprovela dalje sniženje carinske tarife. 300
- ³²⁸ Upućivanje na Zakon o desetočasovnom radnom danu koji je 8. juna 1847. doneo engleski parlament i koji se ticao samo omladine i radnica. 300
- ³²⁹ *Carinski savez* (Zollverein) konačno je formiran 1834. godine pod vodstvom Pruske. Od godine 1819. Pruskoj je uspeo da carinske ugovore sklopi samo sa nekim manjim nemačkim državama — najveća je bila Hesens-Darmštad. Carinski savez je predstavljao ekonomsko-političko udruživanje pojedinih nemačkih država pod pruskom prevlašću radi ukidanja unutrašnjih carina i zajedničkog regulisanja graničnih carina. On je obuhvatao skoro sve nemačke države, izuzev Austrije, slobodnih hanzeatskih gradova (Libek, Hamburg, Bremen) i nekoliko manjih severonemačkih država. Carinski savez koji je stvoren u interesu celokupnog nemačkog tržišta mnogo je doprineo političkom ujedinjenju Nemačke do kojeg je došlo godine 1871. 301 343
- ³³⁰ U Kolbovoj knjizi je masa prometnih sredstava data u milionima talira. 301

- ³³¹ Izjavu o nužnosti reforme carinske tarife radi povišenja uvoznih carina za industrijsku robu i za poljoprivredne proizvode dala je oktobra 1878. jedna grupa poslanika Rajhstaga. Decembra 1878. Bismarck je podneo svoj prvi predlog reforme komisiji koja je specijalno zbog toga bila obrazovana. Konačni predlog podnesen je Rajhstagu maja 1879. i prihvaćen je 12. jula 1879. Nova carinska tarifa je predviđala znatno povišenje uvoznih carina na gvožđe, mašine, tekstilnu robu, žitarice, stoku, masnoće, lan, drvo itd. 302
- ³³² *Cobdenov ugovor od 1860* — trgovinski ugovor između Engleske i Francuske koji je bio potpisan 23. januara 1860; glavni opunomoćnik Engleske bio je pristalica slobodne trgovine Richard Cobden. U ovom ugovoru Francuska je odustala od svoje dotadašnje politike zaštitnih carina i umesto toga uvela carine koje nisu smele premašiti 30 procenata od vrednosti robe. Francuska je dobila pravo da najveći deo svojih roba u Englesku uvozi bez carina. Posledica ovog ugovora je bila bujica engleske robe koja je izazvala pooštrenu konkurenciju na unutarnjem tržištu i nezadovoljstvo među francuskim industrijalcima. 304
- ³³³ *Standard Oil Company* je godine 1870. osnovao John Davison Rockefeller u državi Ohajo s kapitalom od 1 milion dolara. Sedamdesetih godina je ova kompanija, koja je pribegla špekulaciji velikih iznosa, monopolisala transport i preradu nafte i skoro čitavu industriju nafte SAD dovela pod svoju kontrolu. Godine 1882. kompanija je pod istim imenom pretvorena u trust koji je tada već kontrolisao ukupni kapital od 75 miliona dolara. Sledećih godina Standard Oil se razvio u jedan od najvećih kapitalističkih svetskih monopola; on spada u inspiratore reakcionarne unutrašnje politike, kao i agresivne spoljne politike američkog imperijalizma. 304
- ³³⁴ *Trust šećera* ili Društvo rafinerija šećera stvoreno je 1887. godine, a 1891. je preraslo u Američko društvo rafinerija šećera. Prvih godina svoga postojanja trust je monopolisao skoro svu industriju šećera SAD. Uprkos stvaranju niza jakih konkurentskih društava, taj trust, koji je kontrolu ostvarivao kod jednih na osnovu sistema učešća, a kod drugih povezivanjem s trustom, i dalje je ostao najveće monopsolsko preduzeće u ovoj grani industrije. 304
- ³³⁵ *mančesterska škola* — ekonomsko učenje koje su zastupali naročito engleski buržoaski ideolozi prve polovine 19. veka. Pristalice slobodne trgovine, pripadnici ovog pravca, obrazovali su tzv. Mančestersku partiju, partiju engleske industrijske buržoazije. Oni su branili slobodu trgovine, nemešanje države u ekonomski život zemlje, neograničeno izrabljivanje radničke klase. Mančester je bio centar njihove agitacije. Na čelu tog pokreta bila su ona dva fabrikanta tekstila, Cobden i Bright, koji su 1838. godine osnovali Ligu protiv Zakona o žitu. Četrdesetih i pedesetih godina pristalice slobodne trgovine su bili posebna politička grupacija; oni su predstavljali levo krilo Liberalne partije u Engleskoj. 305
- ³³⁶ Engels misli na prvu odu Horacijeve treće knjige oda. 305
- ³³⁷ Ovaj članak Engels je u formi pisma uputio škotskom radničkom vodi i uredniku časopisa „The Labour Leader“, James Keir Hardieu. Hardie je pismo (bez naslova) objavio u svom časopisu u rubrici „Beleške o rudarima“.
- Štrajk rurskih rudara, koji je 4. maja počeo u gelzenkirhenskom rudniku i industrijskim postrojenjima i koji je za nekoliko dana zahvatio sve rudnike direkcije okruga Dortmund, bio je najznačajniji štrajk koji je Nemačka doživela u 19. veku. Za kratko vreme štrajk je dobio velike razmere, u periodu od 12. do 14. maja broj učesnika se povećao na 90 000. Izvestan broj štrajkača je bio pod uticajem socijaldemokrata. Štrajkači su uglavnom zahtevali sledeće: povišenje najamnine, osmočasovni radni dan i priznavanje radnih odbora. Vla-

da, koja se uplašila razmera štrajka, morala je da prinudi vlasnike rudnika da pristanu na brojne zahteve rudara i da učine ustupke. Ovim obećanjima najpre je poremećena ravnoteža štrajkačkog fronta i radnici su se sredinom maja ponovo vratili na posao. Još prvi dani vraćanja na posao su pokazali da vlasnici rudnika nisu ni pomišljali da se pridržavaju svojih obećanja. Štrajkački pokret je ponovo oživeo. Dvadeset četvrtog maja, na skupštini predstavnika rudara doneta je odluka o nastavljanju štrajka sa 69 prema 48 glasova. Tek kada su vlasnici rudnika objavili da će se držati obećanja datih 18. maja i da neće preduzimati nikakve mere, štrajk je završen početkom juna. Zahtevi radnika su ispunjeni samo u beznačajnoj meri.

Širenje masovnih borbi za vreme važenja zakona protiv socijalista ovim štrajkom je dostiglo kulminaciju. On je u znatnoj meri doprineo ukidanju zakona protiv socijalista i svrgavanju Bismarcka. Štrajk je jako pogodilo vlasnike rudnika i vladu. Deset godina zakona protiv socijalista, deset godina vanrednih mera protiv radničke klase nisu oslabili borbenu snagu proletarijata, naprotiv, proletarijat se pokazao jačim nego ranije. Ovaj štrajk u Ruru dao je radničkom pokretu cele Nemačke nov i snažniji podstrek.

«The Labour Leader» — engleski mesečni časopis, koji je 1887. godine pod imenom «The Miner» osnovao James Keir Hardie i koji je od 1889. pod imenom «The Labour Leader» izlazio kao organ škotske radničke partije; od 1893. zvanični organ Nezavisne radničke partije. Od 1894. časopis je izlazio jednom nedeljno. Do 1904. Hardie je bio urednik časopisa. 307

³³⁸ *truck shops* (truck-dućani) — prodavnice koje su fabrikanti zaveli u okvirima truck-sistema (vidi nap. 237). 307

³³⁹ Zbog sve većeg obima koji je dobijao štrajk rudara vlada je smatrala da je potrebno da prema njemu zauzme pomirljiv stav. Delegacija rudara, koja se sastojala od tri delegata, stvorena je zahvaljujući naporima liberalnih poslanika Rajhstaga, koji su želeli da spreče širenje uticaja socijaldemokratije na rudare i iskoristili još nedovoljno razvijenu političku svest jednog dela rudara. Rudarsku delegaciju primio je 14. maja Wilhelm II. 307

³⁴⁰ Štrajkački pokret rudara se i pored svih mera i progona sredinom maja 1889. proširio i na ostale delove Nemačke. U gornjoj i donjoj Šleziji, gde je štrajk trajao od 14. do 24. maja, zahvatio je veliki broj rudnika — oko 20 000 zaposlenih; u Saksoniji je štrajkovalo oko 10 000 radnika; u Saru su od 14. do 16. maja najpre štrajkovali pojedini radnici, a 23. maja bilo je već 12 000 štrajkača. Nešto ranije su počeli da štrajkuju rudari rudnika i industrijskih postrojenja Vurma, gde je bilo oko 8000 radnika u štrajku. Rad je ponovo nastavljen tek 31. maja. Dvadeset četvrtog maja 1889. veliki rudarski štrajk se odvijao i u Češkoj, u okrugu Kladno.

Krajem maja u raznim gradovima i okruzima Nemačke štrajkom su bile zahvaćene i druge grane delatnosti u kojima je takođe istaknut zahtev za povišenjem najamnina, a u pojedinim slučajevima i za skraćanjem radnog dana. Tako su u Berlinu 25. maja štrajkovali zidari, u Frajenvaldeu železničari, u Štetinu i Kenigsbergu moleri i tesari itd. 308

³⁴¹ Posle raspuštanja Međunarodnog udruženja radnika, radnici više nisu imali nikakvu međunarodnu organizaciju. Međutim, uticaj marksizma je ipak jačao među radnicima, tako da je rasla težnja za stvaranjem međunarodnog saveza. S tim u vezi kongres nemačke socijaldemokratije od 1887. u St. Galenu doneo je odluku o sazivanju međunarodnog kongresa radnika. Posibilisti, koji su nastojali da iskoriste težnju radničke klase za stvaranjem međunarodnog saveza, da bi za sebe prigrabili rukovodstvo u radničkom pokretu, pokušali su i postigli, uz pomoć Socijaldemokratske federacije u Engleskoj, da na jednom tzv. svetskom kongresu radnika dobiju ovlašćenja za sazivanje međunarodnog kongresa radnika u 1889. godini. Pred marksistima je sada stajao

zadatak da osujete jačanje uticaja posibilista na radnički pokret i od njih preuzmu inicijativu za osnivanje nove Internacionale. Na konferenciji predstavnika marksističkih partija februara 1889. u Hagu doneta je odluka da se međunarodni socijalistički kongres održi od 14. do 30. jula 1889. u Parizu. Na to su posibilisti odgovorili sazivanjem kongresa za isti vremenski period. Na posibilističkom kongresu je učestvovao samo mali broj inostranih delegata, koji su pored toga, bili uglavnom fiktivni predstavnici. Pokušaj da se objedine oba kongresa, propao je. Posibilisti, koji su odbacivali hegemoniju marksizma u međunarodnom radničkom pokretu, još jednom su kao uslov za ujedinjenje postavili zahtev za ispitivanjem mandata delegata marksističkog kongresa.

Engels, koji je na sebe uzeo glavni deo poslova oko pripreme međunarodnog socijalističkog kongresa i uradio sve da novu Internacionalu učini čisto marksističkom organizacijom radničke klase, napisao je ovaj kao i druge članke u vezi s borbom protiv posibilista. Bliže o istoriji pripreme međunarodnog socijalističkog kongresa radnika od 1889. vidi u ovom tomu, str. 421 - 448 Članak *Punomoćja posibilista* objavljen je u listu «The Labour Elector» br.32 od 10. avgusta 1889.

«The Labour Elector» — engleski nedeljni list socijalističke orijentacije, izlazio je od juna 1888. do jula 1894. u Londonu.

posibilisti — oportunistička struja unutar francuskog radničkog pokreta pod vodstvom Brousse-a i Malona, koja je nastala posle rascapa Francuske radničke partije 1882. Vođe ove struje su isticale ovaj reformistički princip: težnje prema «mogućem» («possible»); otuda potiče i ime posibilista. Opširnije o ovome vidi u ovom tomu, str. 423, 429, 437/438. 309

³¹² «The Star» — engleski dnevni list, organ Liberalne partije, izlazi od 1888. u Londonu; prvih godina svog izlaženja bio je blizak Socijaldemokratskoj federaciji. 309

³¹³ *Tri krojača iz Tooley Street-a* — ironični izraz koji bi trebalo da se bazira na tome što su tri londonska krojača iz Tooley Street-a uputila žalbu Donjem domu, koja je počinjala rečima: «Mi, narod Engleske...» 310

³¹⁴ «El Socialista» — nedeljni list, centralni organ Socijalističke radničke partije Španije, koji od 1885. izlazi u Madridu. 310

³¹⁵ *karlisti* — reakcionarna, klerikalno-apsolutistička grupacija u Španiji koja je potpomagala španskog pretendenta na presto, Don Carlosa, brata Ferdinanda VII. Karlisti su od 1833. do 1840. podsticali dinastički rat, pri čemu su se oslanjali na vojsku, katoličko sveštenstvo i jedan deo zemljoposjednika kao i na narodno seljaštvo pojedinih oblasti. 310

³¹⁶ Ova beleška, odlomak iz jednog Engelsovog pisma — verovatno Eleanor Marx objavljena je u listu «The Labour Elector», a kasnije na nemačkom jeziku u «New Yorker Volkszeitung» 25. septembra 1889, kao i u novinama «Berliner Volks-Tribüne» 26. oktobra 1889.

Štrajk londonskih dokera do koga je došlo od 12. avgusta do 14. septembra 1889, bio je jedan od najvećih događaja engleskog radničkog pokreta krajem 19. veka. On je obuhvatio 30 000 dokera i preko 30 000 radnika drugih zanimanja; većina njih bili su nekvalifikovani, neorganizovani radnici. U ovom štrajku su se rame uz rame borili organizovani i neorganizovani radnici i oni su, zahvaljujući svojoj upornosti i organizovanosti, postigli ispunjenje svojih zahteva za povišenjem nadnica i poboljšanjem uslova rada. Ovim štrajkom je učvršćen proleterski internacionalizam — bilo je sakupljeno oko 50 000 funti sterlinga za štrajkački fond, od toga 30 000 funti sterlinga samo u Australiji. Štrajk je doprineo boljoj organizaciji radničke klase; stvoren je savez dokera i radnika drugih zanimanja koji je objedinjavao veliki broj nekvalifikovanih radnika. Broj članova tredjuniona se više nego udvostručio — sa oko 860 000 1889. godine popeo se 1890. na blizu dva miliona.

«*Berliner Volks-Tribüne*» — socijalno-politički nedeljnik socijaldemokrata koji je bio blizak poluanarhističkoj grupi «Mladih»; izlazio je od 1887. do 1892. 311 314

- 347 Dante: *Božanstvena komedija*, prvi deo, «Pakao», treće pevanje. 311
- 348 Engelsov članak *Abdikacija buržoazije*, koji je objavljen u listu «Der Sozialdemokrat», izazvao je veliki interes kod socijalista raznih zemalja: 11. oktobra on je štampan u bečkom listu «Arbeiter-Zeitung», 12. oktobra 1889. u engleskom prevodu (neznatno skraćen) u listu «The Labour Elector», a 26. oktobra (s nebitnim redakcijskim izmenama i pod naslovom «Šta buržoazija ne može a šta radnici mogu») u drugim nemačkim novinama i u SAD. Godine 1890. članak je preveden na ruski i štampan u br. 1 časopisa «Social-Demokrat», koji je izdavala grupa Oslobođenje rada u Ženevi. 312
- 349 Radi se o prvim izborima za francusku komoru deputata 22. septembra 1889. na kojima su republikanci dobili ukupno 215, a razne monarhističke grupacije (legitimisti, bonapartisti i bulanžisti) 140 mesta. 312
- 350 Ovaj fragment je Engels očigledno napisao u vezi s radom na svojoj knjizi «Poreklo porodice, privatne svojine i države». Prema svojoj sadržini, on spada na mesto IX poglavlja ove knjige gde se govori o održavanju ostataka gentilnog uređenja među srednjovekovnim plemićima, patricijima i seljacima (vidi u ovom tomu, str. 134/135). Datiranje ovog fragmenta, koji je napisan rukom na posebnom listu papira, ostaje čisto nagadanje, pošto nema nikakvih podataka o tome.
Reči koje je Engels skraćivao ovde su ispisivane cele bez primedbe. 319
- 351 *polis* — grad-država, jedan od oblika socioekonomskih i političkih organizacija robovlasničkog društva koji je bio tipičan u staroj Grčkoj od 8. do 6. veka pre naše ere. Svaki polis je predstavljao jednu opštinu koja je, osim samog grada, obuhvatala i jednu malu teritoriju njemu priključenu. Punopravni građani su bili samo starosedeoци koji su imali zemljoposedi i robove. 319
- 352 Ovaj nezavršeni rad Engels je verovatno napisao krajem 1884. u vezi sa planiranim novim izdanjem knjige *Nemački seljački rat*. Kako se vidi iz njegovih pisama, posebno iz njegovog pisma F. A. Sorgeu od 31. decembra 1884. on je nameravao da temeljno preradi svoju knjigu; hteo je da seljački rat od 1525. predstavi kao «stožer čitave nemačke istorije», pri čemu je mislio da na početku i kraju knjige izvrši bitnije istorijske dopune. Sudeći prema sadržaju rukopisa, on je verovatno trebalo da bude deo uvoda ili uvodnog odeljka novog izdanja knjige. S tom namerom je sigurno nastala i nešto dalje objavljena skica (vidi u ovom tomu, str. 328/329), koja se po sadržaju podudara sa ovim rukopisom i kojoj je Engels dao naslov *Uz «Seljački rat»*. Dok je radio na dopunjavanju *Seljačkog rata* Engels se, između ostalog, oslanjao na svoje ranije skice o istoriji Nemačke, posebno na skicu *Razno o Nemačkoj* (vidi 29. tom ovog izdanja). Zbog prezauletosti drugim zadacima Engels nije mogao ostvariti ovaj plan, iako se devedesetih godina vraćao svom projektu. 320
- 353 *Pesma o Ludvigu* (Ludwigslied) — starogornjonemačka (rajnsko-franačka) epska pesma koju je napisao nepoznati srednjovekovni pesnik krajem 9. veka; u njoj se (kao najstarijoj istorijskoj pesmi) veliča pobjeda zapadnofranačkog kralja Ludwiga III nad Normanima kod Sokura 881. godine. 323
- 354 Tekst zakletve koju su istočnofranački kralj Ludwig Nemač i zapadnofranački kralj Karlo Čelavi, zajedno sa svojim vazalima, 842. u Strasburu jedan drugom položili sačuvan je na starogornjonemačkom i starofrancuskom jeziku. 323

- ³⁵⁵ *Polapski Sloveni* — velika grupa zapadnoslovenskih plemena nastanjena između Labe i Odre. Polapski Sloveni, koji su odbijali učestale upade germskih plemena, bili su od 10. veka izloženi sistematskim napadima nemačkih feudalaca, koji su, posle surovog osvajačkog rata uprkos žilavom otporu ovih Slovena, u 12. veku zauzeli njihovu teritoriju; slovensko stanovništvo je delimično bilo istrebljeno, a jedan deo stanovništva podjarmili su nemački osvajači i surovim merama ponemčili. 323
- ³⁵⁶ Ovdje je reč o državi srednjoj Franačkoj koja se nalazila u oblasti između Šelde, Rajne, Meza i Saone i koju je sredinom 9. veka nasledio Lothar II od svog oca cara Lothara I. Prema njemu je država i dobila ime, Lotaringija. Posle smrti Lothara II, 870, Lotaringija je otprilike duž jezičke granice podeljena između njegove braće, istočnofranačkog kralja Ludwiga Nemca i zapadnofranačkog kralja Karla Čelavog. 323
- ³⁵⁷ Radi se o velikim bitkama u *stogodišnjem ratu* (1337 - 1453) između Engleske i Francuske. Uzroci ovog rata bili su osvajački prohtevi feudalnog plemstva obe zemlje, naročito borba za prevlast u trgovačkim i industrijskim gradovima Flandrije, koji su bili glavni potrošači engleske vune, ali i težnje engleskih kraljeva za osvajanjem francuskog prestola. U toku rata Englezi su više puta zauzimali veliki deo teritorije Francuske. Na kraju su Englezi ipak bili iseterani iz Francuske tako da je samo luka Kale ostala u njihovim rukama. 326
- ³⁵⁸ Ovdje Engels ukazuje na odbijanje nemačkog cara Albrehta I iz dinastije austrijskih Habsburga da prizna privilegije švajcarskih kantona, koji su činili jezgro Švajcarskog saveza, koje im je bio dao njegov prethodnik, Adolf von Nassau. Ovim merama Albrecht je hteo da kantone drži u zavisnom položaju prema austrijskim vojvodama. Tokom 14. i 15. veka Švajcarci su u borbi za svoju nezavisnost uspeali da razbiju trupe austrijskih feudalaca i učvrste položaj svoje države, koja je formalno bila potčinjena samo Nemačkom carstvu. 326
- ³⁵⁹ Kod *Kresija* (severozapadna Franačka) 26. avgusta 1346. odigrala se najveća bitka stogodišnjeg rata; engleske trupe, čije je jezgro činila pešadija sastavljena od zavrbovanih slobodnih seljaka, nanele su težak poraz francuskoj vojsci, čiju je glavnu snagu činila nedisciplinovana konjica ritera.
O bici kod *Vaterloa* vidi nap. 224. 326
- ³⁶⁰ Do ujedinjenja kraljevina Aragon i Kastilija došlo je 1479. 327
- ³⁶¹ Kneževina *Burgundija*, koja je u 9. veku u istočnoj Franačkoj obrazovana u oblasti gornjeg toka Sene i Loare i kojoj su pripojene značajne teritorije (Franš-Konte, jedan deo severne Franačke i Nizozemska), razvila se u 14. i 15. veku u samostalnu feudalnu državu, koja je u drugoj polovini 15. veka — pod vlašću vojvode Karla Smelog — postigla ogromnu moć. Kneževina Burgundija, koja je težila proširenju svojih poseda, predstavljala je prepreku za obrazovanje centralne francuske monarhije; burgundski feudalci u savezu sa francuskim feudalcima pružali su otpor politici centralizacije francuske i Lotaringije. Louis XI je uspeo da stvori koaliciju između Švajcarske i Lotaringije protiv Burgundije. U ratu koalicije (1474 - 1477) potučene su trupe Karla Smelog a i on sam je ubijen u bici kod Nansija (1477). Njegovi posedi su podeljeni između Louis-a XI i sina nemačkog cara Maximiliana Habsburškog. 327
- ³⁶² Iskristivši političku rascepanost Italije i nesuglasice između italijanskih država francuski kralj Charles VIII je 1494. upao u Italiju i zauzeo kraljevinu Napulj. Narednih godina je, međutim, koalicija italijanskih država uz podršku cara Maximiliana I kao i španskog kralja Fernanda II, proterala francuske trupe. Povodom pohoda Charles-a VIII počeo je tzv. italijanski rat (1494 -

- 1559) u kome je Italija bila izložena čestim upadima francuskih, španskih i nemačkih osvajača i predstavljala poprište dugotrajnih borbi ovih sila oko prevlasti na Apeninskom poluostrvu. 327

- ³⁶³ Pod *reformacijom* u Francuskoj Engels podrazumeva pokret hugenota koji su u 16. veku pod religioznim parolama razvijali kalvinizam, iako je u osnovi njima bio stran buržoaski sadržaj ovog učenja. Feudalno i niže plemstvo, koje je bilo nezadovoljno centralizirajućom politikom apsolutističke države i zato težilo ponovnom priznavanju srednjovekovnih provincijskih «sloboda», iskoristilo je za sebe ovaj pokret u kome su učestvovali različiti socijalni slojevi, među njima seljaci i zanatlije. Tzv. hugenotski rat, koji je s prekidima trajao od 1562. do 1594. doveo je do ujedinjenja feudalaca i buržoazije — koji su se plašili da prema obimu ovaj narodni pokret ne dobije antifeudalni karakter — pod bivšim hugenotskim vodom Henriem od Navare, predstavnikom nove dinastije Bourbona, koji je posle prelaska u katolicizam postao kralj Francuske pod imenom Henri IV. 327
- ³⁶⁴ *Rat ruža* (1455 - 1485) — borbe oko prestola između dva engleska feudalna plemstva: kuće York, sa *belom* ružom u grbu i kuće Lancaster, sa *crvenom* ružom u grbu. Oko kuće York je bio grupisan jedan deo krupnih feudalaca sa juga, koji je u ekonomskom pogledu bio daleko razvijeniji, plemstva i gradske buržoazije: Lancastere je potpomagala feudalna aristokratija severnih grofovića. Rat je počeo 1455. pod Henrijem VI iz dinastije Lancaster a završen je padom Richarda III iz kuće York. On je doveo skoro do potpunog uništenja starog feudalnog plemstva i završen je dolaskom na vlast Henrija VII iz nove dinastije Tudor, koja je zavela apsolutizam u Engleskoj. 327
- ³⁶⁵ Prvi pokušaj ujedinjenja Poljske i Litvanije učinjen je 1385, kada je između dve države stvorena Krakovska unija, čiji je glavni zadatak bila zajednička odbrana protiv rastuće agresije Nemačkog reda. Do sredine 15. veka unija se više puta raspadala, ali se svaki put ponovo obnavljala. Unija se postepeno od odbrambenog saveza pretvorila u savez poljskih i litvanskih feudalaca protiv ukrajinskog i beloruskog naroda. Godine 1569. obrazovana je Lublinska unija, prema kojoj su se Poljska i Litvanija konsolidovale u jednu državu; Litvanija je sačuvala svoju autonomiju. 327
- ³⁶⁶ Posle odluke da preradi svoju knjigu «Nemački seljački rat» (vidi nap. 352), Engels je napisao ove skice koje, očito, predstavljaju fragmentarni koncept za planirani uvod ili za uvodni deo novog izdanja ovog spisa. Skice su napisane na posebnom listu papira. 328
- ³⁶⁷ *interregnum* — period borbi za carsku krunu između različitih pretendenaata koji je započeo izumiranjem dinastije Hohenstaufena (1245) i trajao do 1273. godine; ovaj period karakterišu neprestani nemiri i sukobi kneževa, ritera i gradova. Na prestolje Nemačkog carstva, tzv. Svetog rimskog carstva nemačke nacije, izabran je 1273. godine Rudolf Habsburški. 328
- ³⁶⁸ Ovaj spis predstavlja jedan deo Engelsovog planiranog rada *Uloga sile u istoriji*, koji je ostao nezavršen. Prvobitno — krajem 1886 — Engels je mislio da tri glave o «Teoriji sile», iz drugog odeljka *Anti-Dühringa*, u kojima je kritikovao Dühringovu teoriju sile i istovremeno izložio materijalističko shvatanje o odnosu između ekonomije i politike, preradi i izda kao zasebnu publikaciju. Pored toga on je htio da još dve glave «Moral i pravo. Većite istine» i «Moral i pravo. Jednakost» iz prvog odeljka *Anti-Dühringa* preradi i doda gore navedenim glavama. Engels je kasnije odlučio da za predviđenu posebnu publikaciju uzme samo tri glave o «Teoriji sile» i njima doda novu, četvrtu glavu, u kojoj bi bile konkretizovane osnovne teze ovih triju glava na primeru istorije Nemačke od 1848. do 1888 — koja bi bila ispitana sa stanovišta kritike «čitave

Bismarckove politike». Brošura je trebalo da nosi naslov »Uloga sile u istoriji». Rad na ovoj četvrtoj glavi Engels je počeo krajem 1887, ali ga je morao prekinuti u martu 1888. zbog drugih hitnijih poslova i verovatno ga nije ponovo nastavljao. Posle Engelsove smrti nađen je u njegovoj zaostavštini poveći omot na kome je bio natpis »Teorija sile». U njemu su se nalazile gore pomenute tri glave iz *Anti-Dühringa*, nezavršeni rukopis četvrte glave za planiranu brošuru, skica predgovora za nju, raspored cele četvrte glave, raspored zaključnog odeljka, koji je ostao nezavršen, kao i hronološki izvodi iz istorije Nemačke sedamdesetih i osamdesetih godina 19. veka, posebno iz knjige Constantina Bullea *Geschichte der neuesten Zeit. 1815 - 1885*, 2. izd., tomovi 1 - 4, Berlin 1888.

Rukopis nezavršene glave, skicu predgovora i neke predradove prvi put je objavio Eduard Bernstein u časopisu »Die Neue Zeit» Nr. 22 - 26, 14. Jahrgang, 1. Band, 1895 - 1896. pod naslovom »Gewalt und Ökonomie bei der Herstellung des neuen Deutschen Reichs». Bernsteinov rad na pripremi rukopisa za štampu predstavlja očigledan primer kako su desni socijaldemokrati neodgovorno postupali prema Engelsovoj rukopisnoj zaostavštini. Ne smatrajući nužnim da napravi kopiju rukopisa Bernstein ga je samovoljno podelio na pojedine odeljke, ovima dao proizvoljno izmišljene međunaslove, ubacio napomene i izvršio neke dopune Engelsovog teksta. Nije isključeno da je neodgovornim i nemarnim rukovanjem Bernstein izgubio jedan deo stranica rukopisa (vidi u ovom tomu, str. 361 - 365). Godine 1896. izašao je francuski prevod rada kao i tri glave iz *Anti-Dühringa* u br. 6 - 9 časopisa »Devenir Social».

Italijanska publikacija Engelsovog spisa izašla je 1899. u Rimu; ona predstavlja potpuno preštampavanje nemačke publikacije u časopisu »Neue Zeit». Nepotpuna verzija u ruskom prevodu objavljena je 1898. u Petrogradu u br. 5 časopisa »Naučnoje obozrenije».

U prvom ruskom izdanju dela Marxa i Engelsa (tom XVI, deo I, 1937) prvi put je Engelsov rad štampan prema rukopisu, pri čemu su iz teksta izbačene sve Bernsteinove izmene (preraspodela pojedinih odeljaka, međunaslovi itd.). I naslov je takode dat u skladu sa predviđenom Engelsovom formulacijom.

U ovom tomu je pored Engelsove rukopisne verzije za četvrtu glavu brošure *Uloga sile u istoriji* objavljena i skica predgovora za brošuru, raspored cele četvrte glave kao raspored njenog zaključnog odeljka, kojima se objašnjava sadržaj nezavršenog odeljka. 331

- ³⁶⁹ *Bečki kongres* (18. septembar 1814 - 9. juna 1815) je okupio pobednike nad Napoleonom I. Na kongresu su Austrija, Engleska i carska Rusija izmjenile kartu Evrope, da bi nasuprot interesima nacionalnog ujedinjenja i nezavisnosti narodâ restaurirale monarhije. Pored Austrije i Pruske i mnoge manje države su dobile nove oblasti ili su zadržale ove koje su dobile od Napoleona I; Bavorska je npr. za ustupanje teritorija Austriji i Pruskoj dobila deo Falačke na levoj obali Rajne, Virzburg je dobio deo velikog vojvodstva Frankfurt itd. 333
- ³⁷⁰ *Ludom godinom* su neki reakcionarni pisci i istoričari nazivali 1848. godinu. Izraz potiče od Ludwiga Bachsteina koji je 1833. objavio pod ovim naslovom knjigu o erfurtskim nemirima godine 1509. 334
- ³⁷¹ *Zakoni o zavičajnosti* su građaninu jamčili pravo na stalno mesto boravka u jednom određenom mestu kao i pravo siromašnim porodicama na materijalnu pomoć opštine kojoj su pripadale. 334
- ³⁷² *pruski talir* — novčana jedinica koja je 1750. uvedena u Pruskoj, a u prvoj polovini 19. veka i u severnonemačkim i nekim drugim državama i važila do završetka o moneti 1857. Podela pruskog talira na srebrne groševe, krajcare i pfenige bila je različita u raznim nemačkim državama.

talir u zlatu — novčana jedinica slobodnog grada Bremena koja je za razliku od svih drugih vrednosnih sistema u Nemačkoj zadržala do 1872. zlatni standard; on je vredeo oko 3,11 zlatnih maraka.

«*novi dvotrećinski talir* — srebrna moneta koja je važila u Hanoveru, Mecklenburgu, Pruskoj i drugim severnonemačkim državama. Ona je vredela oko 2,34 zlatne marke.

marka u papiru — hamburška bankovna valuta za obračun u veletrgovini koja je dugo važila kao međunarodna jedinica za obračun.

marka u moneti — srebrna moneta; tako je od 17. veka označavan srebrni novac do 0,5 maraka za razliku od zlatne valute, sitnih novčića i papirnog novca.

moneta od dvadeset guldena — novac prema kome je iskovana pruska marka od finog srebra od 20 guldena ili 13 1/3 talira; on je 1748. uveden u Austriji a nešto kasnije u Bavarskoj, izbornoj kneževini Saksoniji i raznim državama zapadne i južne Nemačke. Ovaj novac je u Austriji važio do 1857.

moneta od dvadeset i četiri guldena — novac prema kome je iskovana pruska marka od finog srebra od 24 guldena; on je 1776. uveden u Bavarskoj, Baden-u, Virtembergu i drugim južnonemačkim državama. 335

- ³⁷³ *Vartburšku proslavu* su 18. oktobra 1817. priredile povodom 300-godišnjice reformacije i četvrte godišnjice bitke kod Lajpciga nemačke studentske organizacije koje su nastale pod uticajem oslobodilačkog rata protiv Napoleona I i koje su se zalagale za ujedinjenje Nemačke. Proslava je predstavljala demonstraciju studentske opozicije protiv Metternichovog režima i za jedinstvo Nemačke. 336
- ³⁷⁴ Iz pesme E. Hinkela *Jugend-Muth and-Kraft* u «*Deutsche Volkslieder*», Mainz 1849. 336
- ³⁷⁵ *proslava u Hambahu* — politička demonstracija predstavnika južnonemačke liberalne i radikalne buržoazije u zamku Hambah u bavarskoj Falačkoj 27. maja 1832. Okupljeni su se zalagali za buržoaske slobode i ustavni preobražaj, pozivajući sve Nemce na jedinstvo u borbi protiv kneževa. 336
- ³⁷⁶ *hoenstaufovsko carstvo* — Sveto rimsko carstvo nemačkih naroda, osnovano 962; pod dinastijom Hohenstaufen (1138 - 1254) ovom carstvu — koje je predstavljalo labav savez feudalnih kneževina i slobodnih gradova — pripadale su Nemačka i niz drugih zemalja srednje Evrope, jedan deo Italije kao i neke slovenske oblasti u istočnoj Evropi koje su zauzeli nemački feudalci. 336
- ³⁷⁷ Strofa iz pesme *Lied der Deutschen* («*Deutschland, Deutschland über alles . . .*») koju je 1841. napisao Hoffmann von Fallersleben, zabrinut rascepkanošću Nemačke. Ona je kasnije zloupotrebljena kao nacionalna himna šovinističke Nemačke. 336
- ³⁷⁸ Engels ironično parafrazira refren pesme Ernsta Moritza Arndta *Des Deutschen Vaterland*, napisane 1813, koja poziva na ujedinjenje svih nemačkih zemalja, «*dokle odzvanja nemački jezik*». Kod Arndta ovaj refren glasi: «*Njegova otadžbina mora biti veća*». (*Sein Vaterland muß größer sein.*) 336
- ³⁷⁹ *Tešenskim mirom* koji je 13. maja 1779. sklopljen između Austrije s jedne strane i Pruske i Saksonije s druge strane, završen je bavarski rat oko nasleđa od 1778/79. Shodno mirovnom sporazumu, Pruska i Austrija su dobile neke delove bavarske teritorije, Saksoniji je data odšteta u novcu. Rusija, inicijator ovog sporazuma, najpre je nastupala kao posrednik između zaračenih strana i bila je posle zaključenja sporazuma zajedno sa Francuskom proglašena za žiranta ugovora, čime je faktički dobila pravo mešanja u poslove nemačkih država. 336
- ³⁸⁰ Friedrich II je u austrijskom ratu oko nasleđstva (1740 - 1748) osvojio Šlesziju. Povod za izbijanje ovog rata bile su aspiracije niza evropskih feudalnih

zemalja, u prvom redu Pruske, na habsburške posede koji su posle smrti Karla VI, koji nije imao muškog naslednika, pripali njegovoj kćeri Mariji Theresiji. U decembru 1840. Friedrich II je upao u Šleziju koja je pripadala Austriji. Francuska i Bavarska su se najpre proglasile neutralnim prema Pruskoj. Tek kada su austrijske trupe pretrpele nekoliko poraza, ove zemlje su se otvoreno priključile Pruskoj. Engleska, koja je težila da oslabi Francusku kao svog trgovinskog konkurenta, stupila je na stranu Austrije. Pored toga Austriju su u diplomatskom i vojnom pogledu podržale Sardinija, Holandija i Rusija. Friedrich II pruski je u ovom ratu dva puta izdao svoje saveznike, sklopivši 1742. i 1745. separatan mir sa Austrijom; Pruskoj je 1742. dodeljen veliki deo Šlezije, a po završetku rata cela Šlezija. 336 342

- ³⁸¹ *Regensburški rajhstag* — Rajhstag, najviši organ Svetog rimskog carstva nemačkih naroda koji je od 1663. imao stalno sedište u Regensburgu i bio sastavljen od predstavnika nemačkih država, raspravljao je i Generalnim zaključkom deputacije Rajha od februara 1803. potvrdio odluku o teritorijalnom regulisanju u nemačkim porajnskim oblastima, odluku koju su diktirale Francuska i Rusija. 337.
- ³⁸² *«uvečavalac imperije»* — iz zvanične titule nemačkog cara do 1806; «po milosti božjoj rimski car za sva vremena uvečavalac imperije». 338
- ³⁸³ U Parizu je 3. marta 1859. sklopljen tajni sporazum između Rusije i Francuske, koji je bio uperen protiv Austrije. Prema ovom sporazumu Rusija se obavezala da će u slučaju rata između Francuske i Sardinije, s jedne strane, i Austrije, s druge strane, zadržati neutralan stav prema Francuskoj. Francuska je zato obećala da će na dnevni red staviti pitanje revizije onih članova mirovnog sporazuma od 1856. kojima se ograničava suverenitet Rusije na Crnom moru. Kada je Rusija ispunila obaveze utvrđene sporazumom i Napoleon III izvukao korist iz tog sporazuma, on je prekršio svoja obećanja i time doprineo pogoršanju odnosa između dve zemlje. 338
- ³⁸⁴ Louis-Napoleon je u Francuskoj ukinuo Drugu republiku jednim kontrarevolucionarnim državnim udarom u noći između 1. i 2. decembra 1851. 338
- ³⁸⁵ *Karbonari* su predstavljali tajno političko društvo koje je postojalo u Italiji početkom 19. veka. U svojim redovima ono je okupljalo gradsku buržoaziju, poburžoazeno plemstvo, oficire, sitnu buržoaziju i seljaštvo. Ono se zalagalo za nacionalno jedinstvo, za nezavisnost Italije i za progresivne državne reforme. 338
- ³⁸⁶ Louis-Napoleon je 1848, za vreme svog boravka u Engleskoj, dobrovoljno stupio u redove *specijalne policije* (policijska rezerva sastavljena od građanskih lica) i 10. aprila 1848. učestvovao u njenoj akciji protiv radničkih demonstracija koje su organizovali čartisti. 338
- ³⁸⁷ «Nacionalni princip» su ustanovili vladajući krugovi Drugog carstva, pokušavajući da njime opravdaju svoje osvajачke planove i spoljnopolitičke avanture. Napoleon III, koji je licemerno izigravao «zaštitnika nacionaliteta», špekulisao je sa nacionalnim interesima potlačenih naroda da bi učvrstio hegemoniju Francuske i proširio njene granice. «Nacionalni princip», koji je bio nespojiv sa priznavanjem prava narodima na samoopredeljenje, trebalo je, u stvari, da rasplamsa nacionalne zađevce i nacionalne pokrete, naročito pokrete malih naroda, pretvori u oruđe kontrarevolucionarne politike rivalskih velikih sila. Marx je raskrinkao bonapartistički «nacionalni princip» u svom pamfletu *Gospodin Vogt* (vidi u 17. tomu ovog izdanja) i Engels u svojoj seriji članaka *Zašto je radničkoj klasi stalo do Poljske?* (vidi u 27. tomu ovog izdanja). 339
- ³⁸⁸ *granice od 1801* — granice utvrđene linevilskim mirom, zaključenim 9. februara 1801. između Francuske i Austrije. Mirovnim sporazumom je priznato

- proširenje francuskih granica, postignuto ratovima protiv prve i druge koalicije i potvrđeno pripajanje Francuskoj leve obale Rajne, Belgije i Luksemburga. Mirom je sankcionisana vladavina Francuske nad državama stvorenim od 1795 - 1798 (Batavska, Gelvecijska, Ligurijska i Cisalpijske republike). 399
- ³⁸⁹ Rat Francuske i Kraljevine Sardinije (Pijemonta) protiv Austrije rasprio je Napoleon treći koji je nameravao da pod vidom »oslobodjenja Italije« (u manifestu o ratu Napoleon III je dao demagoška obećanja da će Italija biti »oslobodena do Jadrana«, prisvoji italijanske teritorije i posredstvom spoljno-političkih avantura učvrsti bonapartistički režim u Italiji. Italijanska krupna buržoazija i liberalno plemstvo su se nadali da će putem rata moći ostvariti ujedinjenje Italije pod vodstvom dinastije Savoja, koja je vladala u Pijemontu. Rat je izbio 29. aprila 1859. Uplašen razmerom nacionalnooslobodilačkog pokreta u Italiji, i nameravajući da zadrži političku pocepanost Italije, Napoleon III je, posle odlučujuće bitke kod Solferina (24. juna 1859), u kojoj je potučena austrijska vojska, iza leđa Sardinije sklopio separatni mir sa Austrijom 11. jula u Vilafranki. Prema ovom ugovoru Venecija je i dalje ostala pod vlašću Austrije, a Francuska je dobila Lombardiju, koju je ona kasnije razmenila za Savoju i Nicu. Uslovi mira u Vilafranki su kasnije uneti u konačni sporazum o miru, koji je 10. novembra 1859. potpisan u Cirihi. 339
- ³⁹⁰ *bazelski mir 1875* — separatni mir zaključen 5. aprila 1795. između Francuske i Pruske, kojim je Pruska izneverila svoje saveznike u prvoj antifrancuskoj koaliciji.
- ³⁹¹ »Politikom slobodnih ruku« nazvao je 1859. pruski ministar spoljnih poslova von Schleinitz politiku Pruske za vreme rata Francuske i Pijemonta protiv Austrije. Prema zvaničnim komentarima vladajućih krugova ovom politikom je trebalo insistirati na nepriključivanju nijednoj od zaraćenih strana, ali i ne proglasiti neutralnost. 340
- ³⁹² *Crédit mobilier* (Société générale de crédit mobilier) — francuska akcionarska banka koju su osnovali braća Periere i koja je zakonski priznata dekretom od 18. novembra 1852. Njeni najveći izvori prihoda su bili u berzanskim špekulacijama sa vrednosnim papirima akcionarskih društava koja je ona osnovala. Banka je bila tesno povezana sa vladom Napoleona III i uživala je njenu podršku. Banka je bankrotirala 1867, a 1871. je likvidirana. Pravu suštinu *Crédit mobilier*-a raskrinkao je Marx u nizu članaka koji su objavljeni u listu »New-York Daily Tribune« (vidi u 15. tomu ovog izdanja, str. 17 - 31, 164 - 170, 235 - 237). 340
- ³⁹³ *Rajnski savez* — savez država južne i zapadne Nemačke koji je formiran pod protektoratom Napoleona I u julu 1806. Napoleon je uspeo da obrazuje takav vojno-politički blok u Nemačkoj zahvaljujući svojoj pobedi nad Austrijom 1805. godine. Savezu je najpre pripadalo 16 država, a kasnije sve nemačke države osim Pruske i Austrije. Članice Rajnskog saveza su faktički bile vazali napoleonovske Francuske. Savez se raspao 1813. posle poraza Napoleonove vojske u Nemačkoj. 340
- ³⁹¹ Pošto je Napoleonova vojska potukla austrijsku jula 1805. i pošto je obrazovan Rajnski savez nemačkih država, koje su objavile svoje odvajanje od Nemačkog carstva, austrijski car Franz I se u avgustu 1806. odrekao prestola; time je prestalo postojanje tzv. Svetog rimskog carstva nemačkih naroda. 341
- ³⁹⁵ Garnizone onih tvrđava Nemačkog saveza koje su bile u blizini francuske granice činile su trupe većih država Saveza, pretežno austrijski i pruski vojnici. 342
- ³⁹⁶ *poslemartovska vlada* — reakcionarna vlada kneza Schwarzenberga, obrazovana u novembru 1848. posle ugušenja buržoasko-demokratske revolucije koja je počela bečkim ustankom od 13. marta 1848. 342

397 U avgustu 1865. na traženje austrijskog cara Franz Joseph-a sazvan je u Frankfurtu na Majni kongres nemackih knezova na kome je trebalo raspravljati o austrijskom saveznom projektu reforme, kojim je faktički smarana austrijska hegemonija. Wilhelm I je odbio da učestvuje na kongresu knezova. Kongres nije imao nikakvog uspeha, jer su još neke manje države Austriji otkazale punu podršku. 342

398 *«Reahom politikon»* su savremenici nazivali Bismarckovu politiku, pod kojom se pre svega podrazumevala proračunata politika. 342

399 U Berlinu je 5. avgusta 1796. sklopljen tajni sporazum između Pruske i Francuske Republike u kome je Pruski kralj kao teritorijalnu odštetu dao Francuskoj pravo na oblasti na levoj obali Rajne, koje su zaposele francuske trupe, a koje su ranije najvećim delom pripadale nemackim knezevskim biskupijama. Prilikom regulisanja teritorijalnih pitanja pomoću tzv. deputata Rajna (vidi nap. 181), koja je postupala prema Napoleonovom naređenju, Pruska je dobila kao naknadu sekularizovanu biskupiju Minister i neke druge posede u zapadnoj Nemackoj. 343

400 U trećoj antifrancuskoj koaliciji, obrazovanoj 1805, učestvovale su Engleska, Austrija, Rusija, Švedska i Kraljevina Napulj. Pruska je proglasila neutralnost i time otkazala učesće u koaliciji. Novembra 1805. u Potsdamu je zaključen sporazum sa Rusijom u kome se ona obavezala da će isticiti protiv Napoleona da propadne njen pokušaj postepovanja između Francuske i treće koalicije. Medutim, Pruska je 15. novembra 1805. sklopila sporazum sa Francuskom, kojim je Pruska u zamenu za manje teritorijalne ustupke na Rajni i drugim mestima dobila u vlasništvo Izbornu kneževinu Hanover. Kada je Napoleon posle svojih pobeda nad trećom koalicijom postigao prelast u zapadnoj i južnoj Nemackoj, Pruska je uvidela da je prinudjena da u septembru 1806. stupi u rat protiv napoleonske Francuske na strani četvrtice koalicije (od nogu potučena u bitkama kod Jene i Austerlica. 343)

401 *landver* — od 1814. sastavni deo pruskih kopnenih snaga. Kao samostalni oblik milicije, *landver* je nastao 1813. u Pruskoj u borbama protiv Napoleonovih trupa i obuhvatao vojne obveznike starijih godišta koji su služili u stajačo vojsci i njenoj rezervi. U vreme mira upražnjavane su samo pojedine vežbe deseta i lova landvera. Za vreme rata *landver* prvog poziva (vojni obveznici od 26. do 32. godine starosti) uziman je za dopunu operativnih trupa, a *landver* drugog poziva (obveznici od 32. do 40. godine starosti) za posadu utvrđenja. 344

402 *Kulturkampf* — široko rasprostranjeni naziv, koji je poticao od buržoaskih liberala, za vreme Bismarckove vladе tokom sedamdesetih godina 19. veka, koje su sprovedene pod parolom borbe za svetsku kulturu. Ove mere su bile uopšte protiv katoličke crkve i Partije centra koje su podržavale separatističke i političkim oblastima Pruske i država u jugozapadnom delu Nemacke. Borba protiv katoličizma služila je vladi kao izgovor da bi pojačala nacionalno ujedinjavanje i oblastima Poljske koje su se nalazile pod pruskom vlašću. Ovom Bismarckovom politikom trebalo je rasplamsavati religioznu strast radnike istovremeno odvrati od klase borbe. Početkom osamdesetih godina Bismarck je ukinuo najveći deo ovih mera s obzirom na širenje radničkog pokreta, da bi što čvršće povezao reakcionarne snage. 344

403 Engels je imao u vidu liberala koji su zahtevali pretvaranje Nemacke u saveznu državu, slično Švajcarskoj, koja je bila podeljena na autonomne kantone. 345

⁴⁰¹ Pesma o gradonačelniku Tschechu nastala je 1844. Tschech, koji je do 1841. bio gradonačelnik Storkova, ispalio je 26. jula 1844. dva metka na Friedricha Wilhelma IV, koji, pak, nisu pogodili cilj.

Pesma o baronici Droste-Fischering nastala je 1845. kao parodija na «svetu odoru» u Trijeru, kojoj se išlo u hodočašće svake godine.

Obe pesme su objavljene u: «Historische Volkslieder der Zeit von 1756 bis 1871», tom 2. 345

⁴⁰³ U novembru i decembru 1848. izvršen je kontrarevolucionarni državni udar u Pruskoj, kojim je počeo period reakcije. Prvog novembra 1848. došla je na vlast otvoreno kontrarevolucionarna vlada Brandenburg-Manteuffel. Pruska Nacionalna skupština je 9. novembra 1849. upoznata sa kraljevim «preuzvišenim proglasom», kojim je naloženo odlaganje skupštine i njeno premeštanje u provincijski gradić Brandenburg. Većinu Nacionalne skupštine, koja je ostala u Berlinu, rasterao je general Wrangel sa svojim trupama 15. novembra 1848. Državni udar je završen ukidanjem pruske Nacionalne skupštine 5. decembra 1848. i objavljivanjem tzv. oktroisanog ustava. Njime je uveden dvodolni sistem. Kralj je imao pravo da zakone koje su usvojili domovi odbaci, ili da sam revidira pojedine članove ustava. Ovaj ustav je, ipak, zadržao neke demokratske tekovine, naročito opšte pravo glasa. Krajem aprila 1849. Friedrich Wilhelm je na osnovu oktroisanog ustava ukinuo izabrani donji dom i 30. maja 1849. doneo novi zakon o izborima, kojim je zaveden troklasni izborpi sistem. Ovaj sistem je počivao na visokom imovinskom cenzusu i neravnopravnoj zastupljenosti raznih slojeva stanovništva. Podržan od servilne većine novog poslaničkog doma, pruski kralj je postigao da se usvoji još reakcionarniji ustav, koji je stupio na snagu 31. januara 1850. Gornji dom, koji se uglavnom sastojao od predstavnika plemstva, i dalje je postojao. Ustav je dao pravo vladi da u slučaju veleizdaje obrazuje posebne sudove. U novembru 1850. na mesto vlade Brandenburg-Manteuffel došla je Manteuffelova vlada, pod kojom je produžen period krajnje političke reakcije u Pruskoj. 345

⁴⁰⁶ Zbog neizlečive duševne bolesti pruskog kralja Friedricha Wilhelma IV imenovan je 1857. za njegovog zamenika njegov brat princ Wilhelm od Pruske, koji je oktobra 1858. postavljen za regenta. (Posle smrti Friedricha Wilhelma IV u januaru 1861. princ-regent je pod imenom Wilhelm I postao kralj Pruske. Princ-regent je 1858. raspustio Manteuffelovu vladu i pozvao umerene liberalne u vladu. U buržoaskoj štampi ovaj kurs je beskrajno veličan kao *nova era*. U stvari, Wilhelmova politika je takođe služila učvršćivanju položaja pruske monarhije i junkerstva. Nova era je faktički pripremila diktaturu Bismarcka, koji je došao na vlast septembra 1862. 346

⁴⁰⁷ Buržoasko-liberalna većina u poslaničkom domu Pruskog landtaga odbila je u februaru 1860. da dâ saglasnost za plan o reorganizaciji vojske, koji je podneo ministar rata von Roon. Međutim, vlada je uskoro potom od buržoazije dobila odobrenje sredstava «za dalju pripremu za rat i veću ubojnu snagu vojske», što je predstavljalo početak planirane reorganizacije. U martu 1862. liberalna većina doma je odbila da odobri vojne izdatke, zbog čega je vlada raspustila landtag i raspisala nove izbore. Krajem septembra 1862. obrazovana je kontrarevolucionarna Bismarckova vlada, koja je u oktobru iste godine opet raspustila landtag i počela da sprovodi reformu vojske, za koju je izdavala sredstva bez odobrenja landtaga. Pitanje reorganizacije pruske armije bilo je povod za tzv. ustavni konflikt između pruske vlade i poslaničkog doma koji je izgledan tek 1866, kada je buržoazija — posle pobeđe Pruske nad Austrijom — morala kapitulirati pred Bismarckom. 346

⁴⁰⁸ U skladu s odredbama londonskog protokola o integritetu danske monarhije, koji su 8. maja 1852. potpisale Rusija, Austrija, Engleska, Francuska, Pruska i Švedska zajedno sa predstavnicima Danske, vojvodstvo Holštajn je ostalo

- u Nemačkom savezu a istovremeno je pripojeno Danskoj. Vojvodstvo Šlezvig je prešlo u posed Danske kraljevine, pri čemu su zadržana neka njegova posebna prava, koja, međutim, nisu poštovale vladajuće klase Danske. One nisu odustale od svojih težnji da oba vojvodstva potpuno potpadnu pod njihovu vlast. Danska vlada je 1855. objavila ustav, kojim je, nasuprot londonskom protokolu, isključena nezavisnost i samouprava oba vojvodstva. Tek pod pritiskom Nemačkog bundestaga danska vlada je 1858. izrazila spremnost da u Holštajnu ne uvodi ustav, ali pod uslovom da Holštajn učestvuje u nacionalnim rashodima. Šlezvig je, međutim, ostao potpuno pripojen Danskoj kraljevini. Danski parlament je 13. novembra 1863. doneo novi ustav kojim je proklamovano potpuno pripajanje Šlezviga Danskoj. 347
- ⁴⁰⁹ *Nacionalna unija* je osnovana 15/16. septembra 1859. na kongresu buržoaskih liberala nemačkih država u Frankfurtu na Majni. Organizatori Nacionalne unije, koji su zastupali interese nemačke buržoazije, imali su za cilj ujedinjenje Nemačke, izuzev Austrije, pod hegemonijom Pruske. Posle prusko-austrijskog rata 1866. i obrazovanja Severnonemačkog saveza, unija je u novembru 1867. objavila svoje raspuštanje. 347
- ⁴¹⁰ Aluzija na knjigu Louis-a Bonaparte *Des idées napoléoniennes*, koja je izašla 1839. u Parizu. 348
- ⁴¹¹ Za vreme nacionalnooslobodilačkog ustanka u Poljskoj, u Petrogradu su na Bismarckov zahtev 8. februara 1863. ruski ministar spoljnih poslova Gorčakov i predstavnik pruske vlade general von Alvensleben potpisali jednu konvenciju. Konvencija je predviđala zajedničke vojne operacije protiv ustanika i trupama takođe dala pravo da mogu prekoračiti državne granice pri progonima ustanika. Pre nego što je konvencija potpisana, pruske trupe su zapele granicu da bi sprečile prelaz ustanika na prusku teritoriju. Iako konvencija nije bila ratifikovana njeni zaključci su u znatnoj meri olakšali carskoj vladi gušenje poljskog ustanka. 349
- ⁴¹² Austrija je odigrala kontrarevolucionarnu ulogu za vreme šlezvig-holštajnskog oslobodilačkog rata protiv Danske 1848 - 1850, u kome su na strani ustanika bile, kako Pruska tako i ostale države Nemačkog saveza (vidi nap. 313). Austrija je zajedno sa ostalim evropskim silama potpomagala dansku monarhiju i prinudila Prusku da u julu 1850. sklopi mir sa Danskom, posle čega je šlezvig-holštajnska armija pretrpela teške poraze. U zimu 1850/1851. na zahtev Austrije u Holštajn su poslate austrijske i pruske trupe da bi ubrzale razoružavanje šlezvig-holštajnske vojske. 349
- ⁴¹³ Posle smrti danskog kralja Frederika VII Austrija i Pruska su 16. januara 1864. postavile ultimatum danskoj vladi da ukine ustav od 1863, kojim je proklamovano potpuno prisajedinjenje Šlezviga Danskoj. Danska je odbila ultimatum; došlo je do rata koji je završen porazom danske vojske u julu 1864. Tokom celog rata Francuska i Rusija su ostale neutralne u odnosu na Austriju i Prusku. U mirovnom ugovoru, zaključenom u Beču 30. oktobra 1864, Šlezvig i Holštajn su proglašeni zajedničkim posedom Austrije i Pruske, a pripojeni su Pruskoj posle prusko-austrijskog rata 1866. 350
- ⁴¹⁴ *Varšavski protokol* od 5. juna 1851, potpisan između Rusije i Danske, kao i londonski protokol od 8. maja 1852 (vidi nap. 408) utvrdio je redosled nasleđivanja danske krunе, uključujući vojvodstva Šlezvig i Holštajn. 351
- ⁴¹⁵ *Ekspedicija u Meksiko* (1861 - 1864) — oružana intervencija Francuske (u početku zajedno sa Španijom i Engleskom) u Meksiku, s ciljem da se uguši meksička revolucija a Meksiko pretvori u koloniju velikih evropskih sila. A pored toga interventi su hteli da Meksiko koriste kao teritoriju sa koje bi interviensali u američkom građanskom ratu i za pružanje pomoći robovlasničkim dr-

žavama. Iako su francuski interventi uspjeli da u leto 1863. zauzmu glavni grad Meksika i 1864. proglase «carstvo» sa štićenikom Napoleona III, austrijskim nadvojvodom Maximilianom kao monarhom, Francuzi su pretrpeli teške poraze od meksičkog naroda koji se hrabro borio. U martu 1867. Francuska je bila prinuđena da povuče svoje trupe iz Meksika. Meksička ekspedicija je Francusku koštala ogromnih suma i veoma je štetila Drugom carstvu. 351

- ⁴¹⁶ Izraz *slavan rat* (frischer fröhlicher Krieg) prvi put je upotrebio reakcionarni istoričar i publicist Heinrich Leo u junu 1853. u br. 61 lista «Volksblatt für Stadt und Land». Narednih godina on je upotrebljavan i u vojnom i u šovinističkom značenju. 351
- ⁴¹⁷ Ovdje se radi o Bismarckovoj diplomatskoj pripremi prusko-austrijskog rata 1866. Početkom marta 1866. von der Goltz, pruski ambasador u Parizu, uspeo je da navede Napoleona III da izjavi da će se on u slučaju rata sa Austrijom držati blagonaklone neutralnosti u odnosu na Prusku i da će je podržati u pretenzijama na vodeću ulogu pri ujedinjenju severnonemačkih država, a da Francuska za uzvrat dobije teritorijalnu kompenzaciju. U isto vreme Bismarck je u Berlinu vodio pregovore sa italijanskim generalom Govoneom o zajedničkom nastupanju Italije i Pruske u ratu protiv Austrije. Bismarck, koji je računao s tim da će Napoleon III biti upoznat sa sadržajem njegovog razgovora sa Govoneom, nagovestio je u ovom razgovoru da on nema ništa protiv da Francuskoj ustupi nemačku oblast između Rajne i Mozela, ako se Francuska ne bi protivila obrazovanju prusko italijanskog saveza protiv Austrije. Pregovori sa Govoneom su završeni 8. aprila 1866. zaključenjem tajnog sporazuma između Pruske i Italije o ofanzivno-defanzivnom savezu. Sporazum je u slučaju pobeđe nad Austrijom predviđao prisajedinjenje Venecije Italiji. 352
- ⁴¹⁸ *nemački gradanski rat 1866* — u prusko-austrijskom ratu 1866. na strani Austrije učestvovala su Saksonija, Hanover, Bavarska, Baden, Virtemberg, Izborni Hesen, Hesen-Darmštadt i druge članice Nemačkog saveza. Na strani Pruske su bili Meklenburg, Oldenburg i neke druge severnonemačke države kao i tri slobodna grada. 352
- ⁴¹⁹ U junu 1866. Austrija je podnela žalbu Bundestagu da je Pruska prekršila sporazum o zajedničkoj upravi u vojvodstvima Šlezvig i Holštajn. Bismarck je odbio da se pokori odluci Bundestaga, zbog čega je ovaj na predlog Austrije, objavio rat Pruskoj. Vojni uspjesi Pruske su prinudili Bundestag da u toku rata svoje sedište iz Frankfurta na Majni premesti u Augsburg i da 24. avgusta 1866. obustavi svoju delatnost. 352
- ⁴²⁰ Tekst «Ansprache an die Einwohner des glorreichen Königreichs Böhmen» vidi u listu «Königlich Preußischer Staats-Anzeiger» od 11. jula 1866. 352
- ⁴²¹ U septembru 1866. Pruski landtag je sa 230 prema 75 glasova usvojio Bismarckov tzv. odštetni predlog, tj. nacrt zakona o oslobađanju vlade od odgovornosti za upravljanje bez budžeta za vreme ustavnog konflikta (vidi nap. 470). Tako se ustavni konflikt završio potpunom kapitulacijom buržoaske opozicije. 354
- ⁴²² Kod *Kenigreca* u blizini sela Sadove — odigrala se 3. jula 1866. odlučujuća bitka prusko-austrijskog rata. Ona je završena potpunim porazom austrijske armije. 354
- ⁴²³ «The Manchester Guardian» — engleski list, organ pristalica slobodne trgovine (free-traders), kasnije organ Liberalne partije; izlazi od 1821. u Mančesteru. 355
- ⁴²⁴ *Carinski parlament* — najviši organ Carinskog saveza, obrazovan 1867. Carinski savez je preinačen posle rata od 1866. i ugovorom od 8. jula 1867, sklop-

- ljenim između Pruske i južnonemačkih država. Carinski parlament se sastojao od članova Severnonemačkog rajhstaga i predstavnika Bavarske, Badena, Wirtemberga i Hesena. On je trebalo da se isključivo bavi pitanjima trgovinske i carinske politike; Bismarck je, naprotiv, smerao da kompetencije ovog organa proširi i na politička pitanja. Pri tom je on naišao na odlučan otpor predstavnika južne Nemačke. 355
- ⁴²⁵ *granica duž reke Majne* — granica između Severnonemačkog saveza i južnonemačkih država. 355
- ⁴²⁶ *Luksemburški nemački carevi* (carevi iz dinastije Luksemburg), koji su prvobitno raspolagali samo malom grofovijom Luksemburg, s prekidima su od 1308. do 1437. vladali Svetim rimskim carstvom nemačkih naroda. Istovremeno je ova dinastija od 1310. do 1437. bila na češkom prestolu, a od 1387. do 1437. prisvojila je i mađarsku krunu. 355
- ⁴²⁷ Pošto je u Beču 3. oktobra 1866. sklopljen mirovni ugovor između Austrije i Italije, Venecija je vraćena Italiji. Italija je u prusko-austrijskom ratu 1866. učestvovala na strani Pruske. Zahtev Italije za vraćanjem južnog Tirola i Trsta, koji su pripadali Austriji, nije prihvaćen. 356
- ⁴²⁸ *Metternichov »geografski pojam«* — izraz koji je austrijski kancelar Metternich upotrebio za Italiju, »Italija je jedno geografsko ime«, u depeši upućenoj 6. avgusta 1847. grofu Apponyiu, ambasadoru u Parizu, a koji se kasnije upotrebljavao i za Nemačku. 356
- ⁴²⁹ *Londonska Konferencija* predstavnika Austrije, Rusije, Pruske, Francuske, Italije, Holandije, Belgije i Luksemburga o luksemburškom pitanju zasedala je pod predsedništvom engleskog ministra spoljnih poslova od 7. do 11. maja 1867. Sporazumom, potpisanim 11. maja, proglašena je neutralnost Luksemburga. Titulu vojvode zadržao je kao i ranije kralj Nizozemske. Neutralnost Luksemburga su garantovali potpisnici. Pruska je morala smesta povući svoj garnizon iz utvrđenja Luksemburga, a Napoleon III je odustao od priključenja Luksemburga Francuskoj. 357
- ⁴³⁰ U bitkama kod *Špiherna* (Lotaringija) i *Verta* (Elzas) 6. avgusta 1870. nekoliko francuskih korpusa je bilo potučeno od nemačkih trupa. Ova pobjeda na početku francusko-pruskog rata omogućila je pruskom generalštabu da ofanzivnije deluje i da u daljem ratu još više razbije francusku armiju i neke njene izdvojene delove potuče. 358
- ⁴³¹ *revolucija od 4. septembra* — Kada je u Pariz stigla vest o strahovitom porazu francuske armije kod Sedana u Parizu je 4. septembra došlo do revolucionarnog masovnog ustanka. Svrgnut je režim Drugog carstva i proklamovana republika. U vladu tzv. nacionalne odbrane pored uterenih republikanaca ušli su i monarhisti, koji su zauzeli važnije položaje. Na čelu vlade bio je komandant Pariza, Trochu. Njen pravi inspirator bio je vođa orleanističke frakcije monarhista, Thiers, koji u prvo vreme nije imao nikakav zvaničan položaj u vladi. U svojoj politici vlada nacionalne odbrane se rukovođila raspoloženjem za kapitulaciju francuske buržoazije i zemljoposjednika i njihovim strahom pred narodnim masama i »pretvorila se u vladu nacionalne izdaje« (vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 471). 358
- ⁴³² *Pravilo službe pruskog landšturma od 1813.* — 21. aprila 1813. u Pruskoj je izdata »Naredba o landšturm«, kojom je predviđeno obrazovanje dobrovoljačkih odreda. Ovi odredi nisu nosili nikakve vojne uniforme; trebalo je da oni u pozadini i s bokova Napoleonove armije vode partizanski rat. Sve muško stanovništvo koje je bilo sposobno za odbranu, a nije pripadalo vojsci, bilo je obavezno da pristupi landšturm, ukoliko bi bilo pozvano.

- O surovom ponašanju pruske vojske prema francuskim frantirerima vidi u Engelsovoj seriji članaka *O ratu* (vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 134 - 137. i 164 - 167). 359
- ⁴³³ Kod Erikura (u blizini Belfora) došlo je 15. januara 1871. do bitke između nemačkih trupa i francuske Istočne armije pod Bourbakijevom komandom, koja je trajala do 17. januara. Francuzi su napravili prodor u oblasti južnih Vozeza, da bi tu s boka napali glavni front nemačkih trupa, koje su opsele Pariz. Nemci su odbili napade Istočne armije; Bourbaki se morao povući sa svojom armijom; u toku povlačenja oni su se probili do švajcarske granice i internirani su na švajcarsku teritoriju. Još za vreme povlačenja Jules Favre, predstavnik vlade nacionalne odbrane, potpisao je 28. januara 1871. sa Bismarckom konvenciju o primirju i kapitulaciji Pariza. 359
- ⁴³⁴ Posle uspešnog narodnog ustanka 18. marta 1848. u Berlinu, ustanici su pri nudili kralja Friedricha Wilhelma IV da se ujutru 19. marta gologlav pokloni pred palim borcima na barikadama. 360
- ⁴³⁵ Posle zaključenja konvencije o primirju i kapitulaciji Pariza od 28. januara 1871. nisu ponovo preduzimate ratne operacije između Francuske i Pruske. Vladajući krugovi Francuske, na čelu sa Thiers-om, ubrzali su potpisivanje preliminarnog mira od 26. februara 1871. pod uslovima koje je diktirao Bismarck. Konačan mirovni ugovor je potpisan 10. maja 1871. u Frankfurtu na Majni. Njime je potvrđena nemačka aneksija Elzasa i istočnih delova Lotaringije. Ugovorom su zaoštreni uslovi za plaćanje kontribucija u iznosu od pet milijardi i produžena nemačka okupacija francuskih teritorija. To je faktički bila cena za pomoć koju je Bismarck pružio versajskoj vladi pri ugušivanju Pariske komune. 360
- ⁴³⁶ Vestfalskim mirom od 1648, kojim je završen tridesetogodišnji rat, Elzas i deo Lotaringije, koji su do tada bili u rukama Habsburga, pripali su Francuskoj. Strasbur je ostao pri Nemačkom carstvu. Po naredenju Louis-a XIV od 30. septembra 1681. grad su, kao deo Elzasa, zapele francuske trupe. Katolička stranka Strasbur, koju je predvodio biskup Fürstenberg, pozdravila je priključenje Francuskoj i postarala se za to da Francuzima ne bude pružen otpor. 361
- ⁴³⁷ *chambres de réunion* — sudovi koje je Louis XIV zaveo 1679/1680. koji su pravno i istorijski zasniivali zahteve Francuske za ovim ili onim delom susednih država, pre svega na levoj obali Rajne, i morali dokazati njihovu ispravnost. Na osnovu presuda ovih *chambres de réunion* francuske trupe su zauzimale razne oblasti i pripajale Francuskoj. 361
- ⁴³⁸ *Bečkim preliminarnim mirom* od 3. oktobra 1735, sklopljenim između Austrije i Francuske, završen je tzv. poljski rat za nasledstvo od 1733 - 1735. Poljski rat za nasledstvo je vođen oko zauzimanja poljskog prestola. Rusija i Austrija su podržavale kandidaturu saksonskog izbornog kneza — od 1734. poljskog kralja Augusta III, Francuska je bila za kandidaturu tasta Louis-a XV, Stanislava Lescinskog. U sporazumu Louis XV se odrekao kandidature svog tasta na poljski presto i učinio austrijskim Habsburzima niz drugih ustupaka. Stanislavu Lescinskom je u zamenu za to dato vojvodstvo Lotaringija, koje je do tada bilo u rukama Franza Srephana, vojvode od Lotaringije, kome je, opet, ustupljena Toskana. Lotaringija je trebala posle smrti Lescinskog da pripadne francuskoj kruni. Uslovi preliminarnog mira konačno su potvrđeni bečkim ugovorom od 1738. 361
- ⁴³⁹ *tvrdavni četvorougao u Lombardiji* — jako utvrđen položaj, koji su činile tvrđave Verona, Lenjago, Mantova i Peskijera. (O ulozi ovog tvrđavnog četvorougla kao bedema austrijske vladavine u severnoj Italiji vidi Engelsove radove *Kako Austrija drži Italiju u šahu i Po i Rajna* u 16. tomu ovog izdanja, sti. 29 - 34. i 55 - 92). 363

- ⁴⁴⁰ Uporedi *Drugu adresu Generalnog veća o francusko-pruskom ratu* (vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 219 - 225). 364
- ⁴⁴¹ U svom govoru pred Rajhstagom od 6. februara 1888. za vreme debate o novom nacrtu zakona o odbrani, Bismarck je insistirao na jačanju ubojnih snaga. On je faktički izneo da je ostvarivanje antinemačkog saveza između Francuske i carske Rusije moguće u dogledno vreme, a istovremeno hvalio politiku Aleksandra III prema Nemačkoj, suprotstavljajući joj tadašnju antinemačku kampanju u ruskoj štampi. 364
- ⁴⁴² U zimu 1886/1887. Bismarck je iskoristio znatno pogoršanje odnosa između Nemačke i Francuske i u štampi forsirao kampanju o «ratnoj opasnosti» da bi u Rajhstagu ubrzao usvajanje nacrtu zakona o pojačanju vojske i o odobrenju vojnog budžeta za narednih sedam godina. Većina poslanika je odbila usvajanje ovog nacrtu zakona i htela da odobri pojačanje vojske samo za tri godine. Zbog toga je Rajhstag raspušten. Na novim izborima 21. februara 1887. bizmarkovske partije — Konzervativna, Državna partija (slobodno-konzervativna) i Nacional-liberalna, ujedinjene u tzv. *Kartel* — dobile su većinu glasova. Novi Rajhstag je odobrio budžet koji je tražio Bismarck. 365
- ⁴⁴³ *nemački nacionalni krah* — Sa privrednom krizom od 1873. završen je period tzv. ludih godina, perioda strahovitog industrijskog prosperiteta povezanog sa velikim špekulacijama i berzanskim manipulacijama, koji je u Nemačkoj nastao posle završetka francusko-pruskog rata 1870/1871. 367
- ⁴⁴⁴ Misli se na predstavnike koji su u junu 1861. osnovali buržoasku Naprednjačku partiju. Naprednjačka partija je zahtevala ujedinjenje Nemačke pod hegemonijom Pruske, sazivanje svenemačkog parlamenta i stvaranje znatno liberalnije vlade koja bi bila odgovorna poslaničkom domu. Desno krilo Naprednjačke partije se ocepilo 1866. i obrazovalo Nacional-liberalnu partiju, koja je kapitulirala pred Bismarckom. Za razliku od nacional-liberala, naprednjaci su i posle ujedinjenja države 1871. postali još više opoziciona partija; ova opozicija je naravno ostala čista deklaracija. Iz straha pred radničkom klasom i mržnje prema socijalističkom pokretu Naprednjačka partija je akceptirala poluapsolutističke odnose u Nemačkoj i sklopila mir sa pruskim junckerstvom. Kolebanja u politici Naprednjačke partije su odražavala nepostojanost trgovačke buržoazije, sitnih industrijalaca a delimično i zanatlija na koje se ona oslanjala. Naprednjaci su se 1884. spojili sa levim krilom nacional-liberala u Nemačku slobodnomu partiju. 368
- ⁴⁴⁵ Socijaldemokratski nastrojeni radnici bili su podeljeni između lasalovskog Opštenemačkog radničkog saveza, osnovanog 1863, i Socijaldemokratske radničke partije (Ajzenaške), osnovane 1869. u Ajzenahu. Opštenemački radnički savez je bio svenemačka politička organizacija radnika, ali je bio pod uticajem Lassalle-ovih oportunističkih shvatanja i shvatanja njegovih sledbenika, koji su nastojali da radnički pokret skrenu na puteve reformi, odbacivali ekonomsku borbu i sindikalne organizacije, podržavali Bismarckovu politiku ujedinjenja Nemačke odozgo i pokušavali da sa njim paktiraju. Socijaldemokratska radnička partija je bila stvorena uz podršku Marxa i Engelsa a predvodili su je Bebel i Liebknecht; ona se priključila Međunarodnom udruženju radnika. Iako je njen program sadržao različite pogrešne teze, ipak je partija sveukupno bila na tlu marksizma; Lenjin ju je nazvao «partijom marksista». Ona se borila za revolucionarno proletersko stanovište u pitanju ujedinjenja Nemačke i drugim pitanjima i raskrinkavala reformizam i nacionalizam lasalovskih vođa. Pod uticajem težnji za ujedinjenjem među radništvom i sve većim razočarenjem koje je masa članstva lasalovskog Saveza doživela u vezi sa dogmama i taktikom svojih vođa, došlo je 1875. na gotskom kongresu do ujedinjenja obe struje i stvaranja jedinstvene partije. Ona se do 1890. zvala Socijalistička radnička partija Nemačke. Time je prevaziđena pocepanost u redovima nemačke radničke klase. Program jedinstvene

Socijalističke radničke partije, usvojen na gotskom kongresu za ujedinjenje, sadržao je ozbiljne nedostatke i ustupke lasalovstvu. Zbog toga su ga Marx i Engels podržali oštrom kritici. Ideološki kompromis u Goti doprineo je jačanju oportunističkih elemenata u nemačkoj socijaldemokratiji. 368

⁴¹⁶ *Konzervativna partija* je bila partija pruskih junkera, vojne kamarile, birokratske vrhuške i luteranskog klera. Ona je vodila poreklo od krajnje desnog krila monarhističke frakcije u pruskoj Nacionalnoj skupštini 1848. Konzervativci su istupali za očuvanje feudalnih ostataka i reakcionarnog političkog sistema. Njihova politika je bila prožeta duhom ratobornog šovinizma i militarizma. Posle osnivanja Severnonemačkog saveza i prvih godina posle osnivanja Rajha ona je istupala kao desna opozicija Bismarckove vlade, jer se plašila da će Bismarckova politika Prusku «pretopiti» u Nemačku. Već 1866. od konzervativaca se odvojila tzv. Slobodno-konzervativna partija (ili Partija Rajha), koja je zastupala interese krupnih zemljoposjednika i jednog dela industrijskih magnata. Ona je bezrezervno podržavala Bismarckovu politiku. 368

⁴¹⁷ *Ugovori sa južnonemačkim državama* (Baden, Heseni, Bavarska, Virtemberg) o njihovom pristupanju Severnonemačkom savezu sklopljeni su novembra 1870. U njima je utvrđeno, uz izvesne izmene ustava Severnonemačkog saveza, da državama članicama Saveza treba garantovati nešto veću samostalnost.

Posebna prava, koja su ovim ugovorima garantovana nekim južnonemačkim državama, potvrđena su ustavom Nemačkog Rajha, usvojenim 16. aprila 1871. Između ostalih prava Bavarska i Virtemberg su zadržali pravo na posebno oporezivanje piva i rakije i garantovano im je posebno pravo u upravljanju poštom i telegrafom; Bavarska je pored ostalog zadržala pravo na sopstveno upravljanje vojskom i železnicama. 370

⁴¹⁸ Prema ustavu Severnonemačkog saveza članove *Bundesrata* imenovala su vlade svih nemačkih država, članica Saveza. Bundesrat je pored Rajhstaga trebalo da odlučuje o zakonima i nadgleda njihovo sprovođenje. 370

⁴¹⁹ Vidi ustav Nemačkog Rajha od 16. aprila 1871, objavljen u «Reichs Geselzblatt 1871», Berlin, Nr. 16, str. 68. 371

⁴²⁰ *Sudovi sa prisuditeljima* su u nekim nemačkim državama uvedeni posle revolucije od 1848. a posle 1871, u celoj Nemačkoj. Oni su se sastojali od postavljenog sudije i dva prisuditelja (Schöffen) koji su učestvovali u donošenju presude, pri čemu oni nisu, za razliku od porotnika, utvrđivali krivicu, nego su samo određivali kaznu; njihovo donošenje presude moglo se sporiti. Prisuditeljima su mogla biti lica koja su napunila 30 godina života, najmanje dve godine nastanjena u opštini i koja su mogla dokazati obezbeđen imovinski položaj. Prisuditelji su donosili presude u lakšim krivičnim delima. 373

⁴²¹ *Opšti Landrecht* za pruske države od 1794, koji je predstavljao zbornik buržoaskih prava, trgovinskog, meničnog, pomorskog i prava osiguranja, zatim krivičnog, državnog i upravnog prava, potvrdio je u pravosuđu nazadni karakter feudalne Pruske. 373

⁴²² U martu 1888. Salisburijeva vlada (1886 - 1892) podnela je nacrt zakona o reformi engleske lokalne uprave a usvojio ga je parlament u avgustu iste godine. Prema ovoj reformi šerif je dobijao zadatke od izabranog veća grofovije, koje je bilo nadležno za poreske odnose, za mesni budžet itd. U izborima za veća grofovije učestvovala su sva lica koja su imala pravo da biraju za parlament, kao i žene preko 30 godina. Ovom buržoasko-demokratskom reformom konzervativna vlada je htela da učvrsti svoje pozicije i da pažnju širokih narodnih slojeva skrene sa sve većih izdataka na vojsku i mornaricu kao i agresivnu spoljnu politiku. 374

- ⁴⁵³ *ultramontanstvo* — krajnje reakcionarna struja katolicizma koja je odbacivala svaku nacionalno-krkvenu težnju i borila se za pravo pape na mešanje u unutrašnje poslove svake države. Sve jači uticaj ultramontanstva u drugoj polovini 19. veka, između ostalog, ispoljio se i u obrazovanju katoličkih partija u raznim evropskim zemljama i u proglašenju dogme o nepogrešivosti pape 1870. godine od strane Vatikanskog koncila. 375
- ⁴⁵⁴ Trupe italijanske kraljevine 20. septembra 1870. umarširale su u Rim koji je do tada bio pod vlašću pape. Prilikom plebiscita u papskoj državi 2. oktobra njeno stanovništvo se sa ogromnom većinom izjasnilo za priključenje Italiji. Posle toga je izdat kraljevski dekret o prisajedinjenju Rima Italiji. Time je postignuto političko jedinstvo zemlje i srušena svetovna vlast pape. Takozvani Garantni zakon, donet 1871, ostavio je papi državni suverenitet samo unutar granica Vatikana i Laterana kao i rezidenciji koja se nalazila izvan grada. Papa je ekskomunicirao odgovorne za zauzimanje Rima, odbio Garantni zakon i proglasio se »zarobljenikom u Vatikanu«. Konflikt između pape i italijanske vlade zvanično je izgladen tek 1929. godine. 375
- ⁴⁵⁵ Misli se na male poslaničke grupe Poljaka i Elzašana u Rajhstagu kao i na separatističku Nemačko-hanoveransku partiju (Rechtspartei), obrazovanu 1866. u Hanoveru, čije su pristalice istupale za ponovno ustanovljenje Kraljevine Hanover pod velfskom dinastijom, koja je bila na prestolu do pripajanja Hanovera Pruskoj 1866. 375
- ⁴⁵⁶ *Uvreda Bismarcka* — misli se na tužbu za uvredu koju je Bismarck godine 1876/1877. podigao protiv nekoliko konzervativnih žurnalista i političara koji su u štampi bili razotkrili njegovo učešće u berzanskim špekulacijama i bankarskim ujdurmama. Sve je to odražavalo zaostrenu napetost između Bismarckove vlade i konzervativaca koji su njegovu politiku napadali zdesna.
Zakon protiv socijalista — vidi nap. 178. 377
- ⁴⁵⁷ *«Odlazak u Kanosu»* — naziva Engels ironično široke ustupke koje je Bismarck učinio u periodu od 1878. do 1887. godine klerikalnim krugovima i papi Lavu XIII. Ovi ustupci su istovremeno bili priznanje bezuspešnosti »Kulturne borbe« i njenog potpunog bankrotstva. Bismarck, koji je na početku svoga konflikta s katoličkom crkvom, maja 1871, u Rajhstagu izjavio: »U Kanosu nećemo ići«, morao je krajem sedamdesetih godina, kad mu je bila potrebna podrška katoličke Partije centra (njegov raniji oslonac, Partija nacionalnih liberala je sve više gubila uticaj) i da bi zadobio naklonost pape, da ukine skoro sve zakone nepogodne za katolike koji su bili doneseni za vreme konflikta. Glavne zastupnike politike uperene protiv katolika on je prisilio na povlačenje.
Izraz »ići u Kanosu« nastao je posle pokajničkog hodočašća nemačkog cara Heinricha IV u Kanosu (severna Italija) godine 1077, gde je on papu Grgura VII na koljenima molio da ukine odluku o njegovoj ekskomunikaciji. 378
- ⁴⁵⁸ *Septennat* (od latinskog »septem« — sedam) — Propis o vojsci koji je Bismarck podneo Rajhstagu 1874, u vezi s povikom o »ratnoj opasnosti« od Francuske koju je on sam organizovao. Ovaj zakon o vojsci je predviđao odobrenje vojnog budžeta i povišenje mirnodopskih snaga nemačke vojske na 401 000 ljudi za sedam godina. 379
- ⁴⁵⁹ Ovaj fragmenat je Engels napisao u drugoj polovini septembra 1888. na parobrodu »City of New York«, na kojem se, u pratnji Eleanore Marx-Aveling, Edwarda Avelinga i svoga prijatelja Carla Schorlemmera, vraćao s jednog putovanja po Americi. Engels je u Americi boravio od 17. avgusta do 19. septembra. Iz New Yorka on je posetio Boston i druge gradove u blizini, Nijagarine vodopade, jezero Ontario, a napravio je izlet i u Kanadu.
Engels je nameravao da piše skice o ovom putovanju u kojima je on, kao što se vidi ne samo iz ovog fragmenta već i iz sačuvanih crtica, hteo da dá ocenu

društvenog i političkog života zemlje. Ovu nameru nije ostvario. Ovaj fragmenat, napisan na tabaku papira sa zaglavljem parobroda, predstavlja samo početak planiranog rada. 380

- ⁴⁶⁰ U izvodu ovog pisma ruskog revolucionarnog narodnjaka G. A. Lopatina članu Izvršnog komiteta Narodne volje Ošaninu, prenet je sadržaj njegovog razgovora sa Friedrichom Engelsom. Iako je Lopatin interpretirao razgovor kako ga je on shvatio, i mada on nosi pečat njegovih narodnjačkih shvatanja, niz Engelsovih ideja, koje su pisane pod svežim utiskom razgovora, Lopatin je verovatno manje ili više tačno preneo. Susret sa Engelsom, koji je opisan u pismu, bio je 19. septembra 1883, nekoliko meseci posle Lopatinovog bekstva u inostranstvo iz progostva u Vologdu. Ovaj izvod je prvi put objavljen na inicijativu Lavrova i sa Engelsovim odobrenjem u knjizi *Principi teorijskog socijalizma i njihova primena na Rusiju*, Ženeva 1893. 399
- ⁴⁶¹ Radi se o pismu Izvršnog komiteta Narodne volje Aleksandru III od 22 (10) marta 1881 (nekoliko dana posle 13 (1) marta 1881, kada su narodnjaci ubili cara Aleksandra II. Izvršni komitet u pismu obećava da će prekinuti svoju terorističku delatnost pod uslovom da car dâ opštu amnestiju za političke zatvorenike i da se saglasi sa sprovođenjem opštih izbora za narodna predstavništva i to na principu opšteg prava glasa, garantujući neograničenu slobodu štampe, zbora i dogovora i slobodne izborne programe. Izvršni komitet je, dalje, izjavio da će se i sam pokoriti odluci buduće narodne skupštine. 400
- ⁴⁶² Lopatin se poziva na jednu ironičnu Marxovu primedbu koju je ovaj učinio u vezi sa nekim sektaškim i dogmatskim nedostacima koje su i francuski marksisti napravili u borbi protiv oportunističke struje posibilista. U svom pismu Lafargue-u od 27. oktobra 1890. Engels piše da je Marx tada povodom ovih nedostataka rekao sledeće: »Sve što znam je da ja nisam marksista«. 400
- ⁴⁶³ Članak *Majski ustanak od 1849.* bazira se na Engelsovom pismu koje je on napisao 14. novembra 1885. na molbu Paula Lafargue-a, koji je pripremao Engelsovu biografiju za seriju biografija istaknutih predstavnika međunarodnog socijalizma; Engelsova biografija je izašla u listu »Le Socialiste«. Ovaj članak je (bez potpisa) objavljen 21. novembra 1885. kao drugi deo Engelsove biografije u istom listu. 401
- ⁴⁶⁴ Članak »*Juristički socijalizam*« planirao je Engels da napiše oktobra 1886. kao odgovor na knjigu austrijskog građanskog sociologa i jurista Antona Mengeru *Pravo na puni dohodak od rada istorijski predstavljeno*. Menger tu pokušava da dokaže da je Marx svoju ekonomsku teoriju pozajmio od engleskih utopističkih socijalista Ricardove škole, naročito od Thompsona. Pošto Engels nije mogao da ne obrativši pažnju prede preko ovih kleveta, kao i preko Mengerovog falsifikovanja suštine Marxovog učenja, on je najpre hteo da Mengeru lično odgovori u štampi. Ali pošto je uvideo da bi njegovo lično istupanje protiv Mengeru moglo u izvesnoj meri biti iskorišćeno kao reklama za ovog čoveka, beznačajnog čak i za buržoasku nauku, smatrao je da je bolje da se sa ovim razračuna u nekom članku redakcije »Neue Zeit« ili u recenziji na Mengerovu knjigu koju bi napisao Karl Kautsky, redaktor ovog časopisa. Engels je zato podstakao Kautskog da napiše članak protiv Mengeru. Prvobitno je sam Engels hteo da napiše glavni deo članka, ali je zbog bolesti morao prekinuti već započeti rad; Kautsky je dovršio članak uzimajući u obzir Engelsova uputstva i objavio ga bez potpisa u listu »Neue Zeit«, sveska 2, 1887. Tek u indeksu za ovaj časopis izašlom 1905. godine navedeni su Engels i Kautsky kao autori ovog članka. Kao Engelsov članak on je objavljen 1904. na francuskom jeziku u broju 132 časopisa »Mouvement socialiste«. Pošto nije pronađen rukopis ovog članka i tako nije moguće utvrditi koji deo članka je napisao Engels a koji Kautsky, u ovom tome je taj članak prenesen u celosti kao prilog. 402

- ⁴⁶³ Karl Marx, »Klasne borbe u Francuskoj 1848 - 1850« (vidi u 10. tomu ovog izdanja, str. 36). 409
- ⁴⁶⁶ »Drei Worte nenn' ich Euch inhaltsschwer, und wenn sie auch nicht gehen von Mund zu Munde«, Schiller, »Die Worte des Glaubens« (Reči vere). 410
- ⁴⁶⁷ Pod ovim naslovom izašao je 7. marta 1831. u listu »Le Globe« jedan od onih članaka Barthélemy-Prospér Infantina koji su u tom listu bili štampani u vremeniku od 28. novembra 1830. do 18. juna 1831. i koji su 1831. objavljeni u Parizu kao knjiga pod naslovom *Économie politique et politique*.
»Le Globe« — dnevnik koji je izlazio u Parizu od 1824. do 1832. Od 18. januara 1831. on je bio organ sensimonističke škole. 410
- ⁴⁶⁸ Proudhon, »Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère«, deo 1 - 2, Paris 1846.
- ⁴⁶⁹ Karl Marx, *Bijeda filozofije. Odgovor na »Filozofiju bijede« gospodina Proudhona* (vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 51 - 144).
Početkom godine 1849. Proudhon je u pariskom predgrađu St. Denis otvorio jednu tzv. Narodnu banku. Trebalo je da ona, u skladu s njegovim utopističkim principima, odobrava beskatmatne kredite i da pripomogne ostvarenju saradnje proletarijata i buržoazije koju je on zagovarao. Već posle dva meseca banka je bankrotirala. 410
- ⁴⁷⁰ David Ricardo, *On the principles of political economy, and taxation*, London 1817, str. 90 - 115. 415
- ⁴⁷¹ Sedamdesetih godina 19. veka buržoaski ekonomist Lujo Brentano je poveo anonimnu klevetničku kampanju protiv Marxa optužujući ga za svesno falsifikovanje jednog citata iz Gladstone-ovog govora od 16. aprila 1863. Dotična rečenica iz Gladstone-ovog govora mogla se pročitati 17. aprila 1863. u izveštajima skoro svih londonskih novina (»The Times«, »The Morning Star«, »Daily Telegraph« i dr.) o ovoj sednici parlamenta, ali je bila izostavljena u Hansardovom poluslužbenom izdanju parlamentarnih debata čiji tekst je bio podvrgnut cenzuri samih govornika. U svojoj polemici, Brentano je okrivljavao Marxa, koji je citirao prema novinskim izveštajima, za falsifikovanje i za naučnu neobjektivnost. Marx je na ovu klevetu odgovorio u dva pisma redakciji lista »Volksstaat« 23. maja i 28. jula 1872 (vidi u 29. tomu ovog izdanja).
Posle Marxove smrti, istu klevetu je novembra 1883. ponovio engleski buržoaski ekonomist Taylor. Ovu verziju navodnog falsifikovanja citata opovrgla je Eleanor Marx februara i marta 1884, u dva pisma časopisu »To-day«, a kasnije Engels, juna 1890, u svom predgovoru četvrtom nemačkom izdanju *Kapitala* (vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 35 - 39), kao i 1891. u svojoj brošuri »U stvari Brentano contra Marx...«. 416
- ⁴⁷² U drugom nemačkom izdanju *Bijede filozofije* izašlo 1892. Engels je ime Hopkins, koje je 1847. naveo Marx, zamenio imenom Hodgskin i u belešci za ovo izdanje je ukazao na korekturu koju je izvršio (vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 473 i u tomu 33). Spomenuti tomovi, u skladu sa Marxovim podatkom iz francuskog izdanja od 1847, navode ime Hopkins, pošto su dvadesetih godina izašli ekonomski spisi i od Thomasa Hopkinsa i od Thomasa Hodgskina, a Marx u svom delu ne navodi tačan naslov dela koje je citirao.
Godine 1822. objavljen je u Londonu rad Thomasa Hopkinsa *Economical enquiries relative to the laws which regulate rent, wages, and the value of money*. Godine 1827. izašlo je delo Thomasa Hodgskina pod naslovom *Popular political economy*
U gore navedenom izdanju Engels je ispravio i godinu izlaska Thompsonovog dela koja je u prvom izdanju od 1847. bila pogrešno navedena. 416

- ⁴⁷³ Korekture programa Socijalističke federacije severne Engleske izvršio je Engels na molbu engleskog radnika i socijaliste, Johna L. Mahona. U svom pismu od 22. juna 1887, koje je poslao Mahonu zajedno sa korekturama, Engels vrlo visoko ocenjuje program kao «instinktivnu deklaraciju principa radničke klase». On se istovremeno trudio da podigne teorijski nivo dokumenta, čije bi osnove trebalo da predstavljaju pokušaj naprednih engleskih radnika za stvaranjem samostalne radničke partije u Engleskoj. Engelsove ispravke su se odnosile na uvodni deo programa; one su vršene na listu na kome se nalazio tekst.

Socijalistička federacija severne Engleske — radnička organizacija, osnovana 30. aprila 1887. u Nortamberlendu za vreme velikog štrajka rudara, koji je trajao od kraja februara do 24. juna 1887. Inicijatori, John L. Mahon, Binning, Donald i dr. bili su radnici, članovi Socijalističke lige. Federacija je 1887. razvila živu delatnost među radnicima, uglavnom rudarima Nortamberlanda; međutim, ona nije uspeła da postigne predviđene rezultate; uskoro potom ona je prekinula rad. 419

- ⁴⁷⁴ Ovaj intervju je Engels odobrio predstavniku lista «New Yorker Volkszeitung» 19. septembra 1888, posle završetka svoga putovanja kroz SAD. Svoje putovanje Engels je držao u tajnosti jer je između ostalog hteo da izbegne susret s nemačkim socijalistima u Americi, čiji je dogmatizam oštro kritikovao i zato što je hteo da se zaštiti od novinara. Redaktor lista «New Yorker Volkszeitung», Jonas, ipak je saznao za Engelsov boravak u Njujorku i poslao mu kao predstavnika lista Theodora Cunoa, nekadašnjeg funkcionera Međunarodnog udruženja radnika. Rezultat tog razgovora je bio ovaj intervju, koji je taj list objavio ne zatraživši prethodno Engelsovu saglasnost. Trinaestog oktobra on je, očito bez prigovora od strane Engelsa, objavljen u listu «Socialdemokrat». 420

- ⁴⁷⁵ Ukazuje se na predgovor drugom ruskom izdanju *Manifesta komunističke partije* (vidi u 30. tomu ovog izdanja). 421

- ⁴⁷⁶ Prvobitnu varijantu ovog pamfleta napisao je Bernstein na Engelsovu inicijativu kao odgovor na belešku «Nemački 'oficijelni' socijaldemokrati i Međunarodni kongres u Parizu», koji je 16. marta 1889. objavio list «Justice». Tekst pamfleta, koji je redigovao Engels, izdat je u Londonu na engleskom jeziku kao brošura, a zatim je na nemačkom jeziku objavljen u listu «Socialdemokrat» s Bernsteinovim potpisom kao redaktora tih novina. Pamflet je veoma doprineo tome da se raskrinkaju intrige francuskih posibilista koji su, uz podršku oportunističkih vođa engleske Socijaldemokratske federacije (vidi napomenu 482), pokušavali da sami sazovu Međunarodni socijalistički kongres radnika u Parizu 1889. godine i da rukovode njime.

Justice — nedeljne novine, organ Socijaldemokratske federacije; izlazio u Londonu od 1884. do 1925. 421

- ⁴⁷⁷ Vrhovni sud je potvrdio presudu Zemałjskog suda u Frajbergu od 4. avgusta 1886, po kojoj je jedna grupa vodećih funkcionera nemačke socijaldemokratije (Bebel, Auer, Frohne, i dr.) zbog širenja lista «Sozialdemokrat», koji je nosio podnaslov «Centralni organ nemačke socijaldemokratije», bila optužena za pripadništvo «tajnom udruženju» i osuđena na kazne zatvora različitog trajanja. Prilikom objavljivanja presude, sud se držao Zakona protiv socijalista (vidi napomenu 178). Posle potvrde presude od strane Vrhovnog suda, socijaldemokratska frakcija u Rajhstagu je smatrala svrsishodnim da listu «Sozialdemokrat» više ne daje oficijelni karakter partijskog organa. Od 5. novembra 1886. novine su izlazile s podnaslovom «organ socijaldemokratije nemačkog govornog područja». Ovu odluku je Engels odobravao. 421

- ⁴⁷⁸ «*Londoner Freie Presse*» — socijalistički nedeljni list, koji su izdavali nemački emigranti koji su živeli u Londonu; od 1886. je izlazio kao «*Londoner Arbeiter-Zeitung*», a od oktobra 1887. do juna 1890. pod gore navedenim naslovom. 422

- ⁴⁷⁹ *«Workmen's Advocate»* — nedeljni list, organ Socijalističke radničke partije SAD; izlazio je od 1885. do aprila 1891. u Njujorku. 422
- ⁴⁸⁰ *«Recht voor Allen»* — holandske socijalističke novine, osnovao ih je 1879. godine u Amsterdamu Nieuwenhuis. 423
- ⁴⁸¹ *Parlamentarni komitet* — Izvršni organ britanskog sindikalnog kongresa, udruženja engleskih sindikata koje je stvoreno krajem šezdesetih godina; od 1871. takav je komitet bio biran na kongresima trade-unions i smatran je vodećim centrom trade-unions u vremenu između kongresa. Komitet je isticao kandidaturu predstavnika trade-unions za parlamenat, podržavao zakonske projekte koji su bili u interesu trade-unions i pripremao redovne kongrese. U komitetu su prevladavali reformistički elementi koji su vodili politiku u smislu konzervativnog trade-unionisma i koji su se oslanjali na radničku aristokratiju. Godine 1921. Parlamentarni komitet je zamenjen Generalnim većem britanskog kongresa trade-unions. 424
- ⁴⁸² *Socijaldemokratska federacija* — engleska socijalistička organizacija koja je osnovana avgusta 1884. i koja je objedinjavala različite socijalističke elemente, pretežno iz krugova inteligencije. Vodstvo federacije je dugo bilo u rukama reformista na čelu sa Hyndmanom koji je vodio oportunističku i sektašku politiku. Grupa revolucionarnih marksista (Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling i dr.) koja je pristupila federaciji borila se protiv Hyndmanove linije, a za uspostavljanje tešnje veze s masama radničkog pokreta. Kad je u jesen 1884. došlo do rascapa u federaciji i kad su predstavnici levog krila obrazovali posebnu organizaciju — Socijalističku ligu — porastao je uticaj oportunističke u federaciji. Međutim, pod uticajem revolucionarnih raspoloženja masa, unutar federacije se ipak odvijao proces formiranja revolucionarnih elemenata koji nisu bili zadovoljni s oportunističkim vodstvom.
- Socijalistička liga* — engleska socijalistička organizacija, koju je decembra 1884. osnovala jedna grupa socijalista koji su istupili iz Socijaldemokratske federacije zbog nezadovoljstva oportunističkom politikom njenog vodstva. Među organizatorima lige su bili Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling, Ernest Belfort Bax, William Morris i dr. Prvih godina postojanja lige, mnogi njeni funkcioneri su uzimali aktivno učešće u radničkom pokretu. Ali ubrzo su glavnu reč u ligi povelili anarhistički elementi, veliki broj onih koji su je stvorili napustio je njene redove i ona se 1889. godine raspala. 424 442
- ⁴⁸³ U pomenutom izveštaju Parlamentarnog komiteta o rezultatu Međunarodnog radničkog kongresa u Londonu od 1888. izražena je sumnja u svrsishodnost odluke o sazivanju jednog novog međunarodnog radničkog kongresa u Parizu 1889, odluku koju je prihvatio londonski kongres. 425
- ⁴⁸⁴ *«Parti Ouvrier»* — francuske novine, organ posibilista, osnovane marta 1888. u Parizu. 429
- ⁴⁸⁵ Ovo pismo poslao je francuski socijalist Charles Bonnier, na Engelsovu inicijativu, redakciji lista *«Labour Elector»*. Bonnier se upravo tada nalazio u Londonu, gde je aktivno učestvovao u pripremanju međunarodnog kongresa socijalista. Pismo je imalo za cilj da pred engleskim radnicima raskrinka intrige posibilista u vezi sa pripremanjem kongresa. Iz Engelsovog pisma od 7. maja 1889. Lauri Lafargue vidi se da je pismo objavljeno pod Bonnier-ovim imenom napisao sam Engels. 430
- ⁴⁸⁶ Ovaj poziv je napisan uz aktivno učešće Paula Lafargue-a s ciljem da se radnici i socijalističke organizacije svih zemalja informišu o odluci u vezi s predstojećim Međunarodnim socijalističkim radničkim kongresom, koju su na haškoj konferenciji (februara 1889) doneli socijalisti niza zemalja, i da se radnici i socijalisti pozovu na ovaj kongres. Šestog maja 1889. Lafargue je poziv poslao Engelsu

koji se s njim u potpunosti složio, preveo ga na nemački i saradivao na njegovom objavljivanju na engleskom i nemačkom jeziku. Na nemačkom jeziku je ovaj poziv odštampan u Engelsovom prevodu 1889. godine u listu »Sozialdemokrat« 11. maja, a u Liebknechtovom prevodu 10. maja u listu »Berliner Volksblatt«; na engleskom jeziku je on objavljen kao letak i u novinama »The Labour Elector« 11. maja i u »The Commonweal« 25. maja. 432

¹⁸⁷ Prvobitnu varijantu ovog pamfleta napisao je Bernstein, na Engelsovu inicijativu. On predstavlja odgovor na kampanju oportunističkog rukovodstva Socijaldemokratske federacije za podršku kongresa, koji su organizovali posibilisti u Parizu; kampanja je istovremeno trebalo da omete uspešno sprovođenje međunarodnog kongresa radnika, koji su pripremali marksisti. Engels je redigovao pamflet i on je na engleskom jeziku izašao kao brošura. *Proglas o sazivanju Međunarodnog socijalističkog kongresa radnika* (vidi nap. 490) izašlo je uz brošuru kao dodatak. Prvobitna varijanta pamfleta kompletno je izašla u listu »Sozialdemokrat« od 30. marta i 6. aprila 1889. Izvod iz publikacije pamfleta, koji je Engels redigovao, štampan je u listu »Sozialdemokrat« 15. juna iste godine. Tih dana su izašla i dva druga izvoda na engleskom jeziku u listu »Labour Elector«. 433

¹⁸⁸ »*Proletariat*« — nedeljni list, zvanični organ posibilističke Federacije socijalističkih radnika Francuske; izlazio je od 5. aprila 1884. do 25. oktobra 1890. u Parizu. 442

¹⁸⁹ Radnička partija Belgije donela je odluku na svom nacionalnom kongresu (april 1889) da pošalje delegate, kako na međunarodni socijalistički kongres radnika, koji su organizovali marksisti, tako i na kongres posibilista. 443

¹⁹⁰ »*Proglas o sazivanju Međunarodnog socijalističkog radničkog kongresa*« sastavili su Paul Lafargue i drugi francuski socijalisti i poslali ga 14. maja 1889. Engelsu koji je na njemu izvršio neke korekture. Proglas je kao letak štampan juna 1889. u Parizu na francuskom i u Londonu na engleskom jeziku; na nemačkom jeziku je objavljen 1. juna u listu »Sozialdemokrat« i 2. juna u listu »Berliner Volksblatt«. Osim toga, na engleskom je objavljen 8. juna u listu »Commonweal« i kao dodatak brošuri »Međunarodni radnički kongres od 1889. II. Odgovor na manifest Socijaldemokratske federacije« (vidi u ovom tomu, str. 433 - 448). U prvim izdanjima Proglasa nedostajali su još potpisi socijalista nekih zemalja; s porastom izjava o slaganju s objavom rastao je i broj potpisa. 449

Literatura

I. Dela

- Agassziz, Louis: *A journey in Brazil* [Put u Brazil], London 1868. 47
- Ammianus Marcellinus: *Auszüge aus Ammianus Marcellinus, übersetzt von Dr. D. Coste*. In: Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit in deutscher Bearbeitung. Urzeit. Bd. 2. [Izvodi iz dela Amiena Marcelina, preveo dr D. Coste. U: Istoričari nemačke prošlosti u nemačkoj obradi. Praistorija. Drugi tom], Leipzig 1879. 60
- Ancient laws and institutes of Wales*. Vol. 1. [Drevni zakoni i institucije Velsa. Prvi tom], bez mesta izdanja 1841 (vidi i nap. 106.) 106
- Annual report of the Secretary of the Treasury on the state of the finances for the year 1887* [Godišnji izveštaj Sekretarijata finansija o stanju finansija u 1887. godini], Washington 1887. 299
- Aristofan: *Tesmoforijazuse*. 56
- Aristotel: *Politika*. 87 88
- Bachofen, J[ohann] J[akob]: *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaiokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur* [Matrijarhat. Ispitivanja o ginekokratiji u starom svetu prema njenoj religioznoj i pravnoj prirodi], Stuttgart 1861. 388 389 390
- Bancroft, Hubert Howe: *The native races of the pacific states of North America*. Vol. 1 - 15. [Prirodno poreklo mirnog stanja u Severnoj Americi. Tomovi 1 - 5], New York 1875 - 1876. 35 46 47 127
- Bang, A[nton] Chr[istian]: *Vøluspaa og de Sibyllinske Orakler* [Proročanstvo Velve i sibiljska proročišta], Christiania 1879 [1880]. 111
- Becker, Wilhelm Adolph: *Charikles, Bilder altgriechischer Sitte. Zur genaueren Kenntniss des griechischen Privatlebens*. Th. 1 - 2, Th. 2 [Harikles, slika starogrčkih običaja. Prilog tačnijem upoznavanju privatnog života Grka. Tomovi 1 - 2. Deo drugi], Leipzig 1840. 54 83
- Beda Venerabilis: *Historiae ecclesiasticae gentis Anglorum* [Istorija eklezijastičkih plemena Engleske]. 109

Biblija ili Sveto pismo staroga i novoga zaveta. 7 - 12

- Knjiga proroka Danila. 10
- Sveto Jevanđelje po Jovanu. 10
- Poslanice apostola Jovana. 10
- Otkrovenje svetoga Jovana. 9 - 11

Bonaparte, Napoléon-Louis: *Des idées napoléoniennes* [Napoleonovske ideje], Paris 1839. 348

Borkeihm, Sigismund: *Zur Erinnerung für die deutschen Mordspatrioten. 1806 - 1807.* Mit einer Einleitung von Fr. Engels [Za spomen nemačkim kvazi-patriotima. 1806 - 1807. Sa uvodom Fr. Engelsa], Zürich 1888. 287

Bougeart, Alfred: *Marat, l'Ami du peuple.* T. 1 - 2 [Marat, prijatelj naroda. Tomovi 1 - 2], Paris 1865. 17 18

Bray, J[ohn] F[rancis]: *Labour's wrongs and labour's remedy; or, the age of might and the age of right* [Nevolje rada i lek rada; ili doba moći i doba pravičnosti], Leeds 1839. 144

Bugge, [Elseus] Sophus: *Studier over de nordiske Gude- og Heltesagns Oprindelse* [Studije o poreklu nordijskih saga o bogovima i junacima], Christiania 1881 - 1889. 111

Cäsar, Gajus Julius: *Der gallische Krieg* [Galsi krat]. 29 39 109 113

Code Napoléon [Napoleonov zakonik]. 15 54 58

Dante Alighieri: *Božanstvena komedija.* 311

Demosthenes: *Rede gegen Eubulides* [Govori protiv Eubilida]. 82

[Dietzgen, Joseph:] *Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit. Dargestellt von einem Handarbeiter. Eine abermalige Kritik der reinen und praktischen Vernunft* [Suština čovekovog umnog rada. Opis jednog manuelnog radnika. Nova kritika čistog i praktičnog uma], Hamburg 1869. 242

Diodorus Siculus: *Bibliothecae historicae quae supersunt.* Vol. 4 [Zaostale istorijske biblioteke. Četvrti tom]. 111

Dureau de la Malle: *Économie politique des Romains.* T. 1 - 2 [Politička ekonomija Rimljana. Tomovi 1 - 2], Paris 1840. 104 105

Die Edda, die ältere und jüngere nebst den mythischen Erzählungen der Skalda, übersetzt und mit Erläuterungen begleitet von Karl Simrock. 2., verm. und verb. Aufl. [Eda, starija i mlada uz mitske pripovetke Skalda. Prevod i objašnjenja Karla Simrocka. Drugo prošireno i popravljeno izdanje], Stuttgart und Augsburg 1855. 37

Edmonds, T[homas] R[owe]: *Practical moral and political economy; or, the government, religion, and institutions, most conducive to individual happiness and to national power* [Praktični moral i politička ekonomija; ili uprava, religija i institucije koje najviše doprinose sreći pojedinca i moći nacije], London 1828. 144

[Enfantin, Barthélemy-Prosper:] *Les oisifs et les travailleurs. Fermages, loyers, intérêts, salaires.* In: *Économie politique et politique* [Nezaposleni i zaposleni. Zakupnine, stanarine, kamate, najamnine. U: Politička ekonomija i politika], Paris 1831. 410

- Engels, Frederick: *The condition of the working class in England in 1844*, with appendix written 1886, and preface 1887. Translated by Florence Kelley-Wischnetzky [Položaj radničke klase u Engleskoj 1844. sa dodatkom napisanim 1886. i predgovorom iz 1887. Prevod Florance Kelley-Višnevecki], New York. 292
- Engels, Friedrich: *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* [Razvitak socijalizma od utopije do nauke], Hottingen-Zürich 1883. 376
- *Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft. Philosophie. Politische Oekonomie. Sozialismus* [Prekrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring. Filozofija. Politička ekonomija. Socijalizam], Leipzig 1878. 376
- Engels, Friedrich: *Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen* [Položaj radničke klase u Engleskoj. Na osnovu sopstvenih posmatranja i autentičnih izvora], Leipzig 1845. 3 292
- *L'origine della famiglia, della proprietà privata e dello stato*. In relazione alle ricerche di Luigi H. Morgan. Versione riveduta dell' autore di P. Martignetti [Poreklo porodice, privatne svojine i države. U vezi s istraživanjima Lewisa H. Morgana. Prevod P. Martignettija koji je pregledao autor], Benevento 1885. 387
- *Origină familiei, proprietă ei private, și a statului*. In: Contemporanul [Poreklo porodice, privatne svojine i države. U: Savremenik], Iași Septembar 1885. do maja 1886. 387
- *Vorwort* [zur ersten deutschen Ausgabe des zweiten Bandes des «Kapitals» von Karl Marx]. In: Karl Marx: «Das Kapital». Bd. 2. [Predgovor prvom nemačkom izdanju drugog toma «Kapitala» od Karla Marxa. U: Karl Marx: «Kapital». Drugi tom], Hamburg 1885. 143
- *Zur Wohnungsfrage*. H. 1 - 3. Separatabdruck aus dem «Volksstaat» [O stambenom pitanju. Sveska 1 - 3. Posebno izdanje iz lista «Volksstaat»], Leipzig 1872 [- 1873]. 267
- Engels, Friedrich und Karl Marx: *Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Consorten* [Sveta porodica, ili kritika kritičke kritike. Protiv Bruna Bauera i drugova], Frankfurt a. M. 1845. 226 240
- Eshil: *Agamemnon*. 55
- *Sedmorica protiv Tebe*. 86
- *Pribeğlice*. 86
- *Orestija*. 388 389
- Espinas, Alfred: *Des sociétés animales* [Životinjska društva], Paris 1877. 33 34
- Euripid: *Orest*. 56
- Die Falschmünzer oder die Agenten der russischen Regierung* [Falsifikatori novca ili agenti ruske vlade], Genf 1875. 155
- Ferguson, Adam: *An essay on the history of civil society* [Ogled o istoriji građanskog društva], Edinburgh 1767. 194
- Feuerbach, Ludwig: *Fragmente zur Charakteristik meines philosophischen Curriculum vitae*. In: *Sämtliche Werke*. Bd. 2 [Fragmenti o karakteristici mog filozofskog curriculum vitae. U: Celokupna dela. Drugi tom], Leipzig 1846. 238
- *Grundsätze der Philosophie. Notwendigkeit einer Veränderung* [Principi filozofije. Nužnost promene. U: Karl Grün: Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass sowie in seiner Philosophischen Characterentwicklung. Bd. 1 - 2], Leipzig und Heidelberg 1874. 238
- *Zur Moralphilosophie* [O moralnoj filozofiji. Isto. Drugi tom]. 239

- *Noth meistert alle Gesetze und hebt sie auf* [Nužda gospodari svim zakonima i ukida ih. Isto. Drugi tom]. 238
- *Das Wesen des Christentums* [Suština hrišćanstva], Leipzig 1841. 226
- *Wider den Dualismus von Leib und Seele, Fleisch und Geist*. In: *Sämmtliche Werke*. Bd. 2 [Protiv dualizma tela i duše, mesa i duha. U: Celokupna dela. Drugi tom], Leipzig 1846. 238 239
- Fison, Lorimer, and A. W. Howitt: *Kamilaroi and Kurnai. Group-marriage and relationship, and marriage by elopement* [Kamilaroa i Kurnai. Grupni brak, rodbinski odnosi i zasnivanje braka prebegavanjem], Melbourne, Sydney, Adelaide, and Brisbane 1880. 41
- Fourier, C[harles]: *Théorie de l'unité universelle*. Vol. 3. In: *OEuvres complètes*. 2me éd. T. 4 [Teorija o univerzalnom jedinstvu. U: Celokupna dela. Treći tom, drugo izdanje, deo treći], Paris 1841. 61
- *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales*. In: *OEuvres complètes*. 3me éd. T. 1 [Teorije o četiri kretanja i o opštim određenjima. U: Celokupna dela. Treće izdanje, Tom I], Paris 1846. 124 140
- Freeman, Eduard A[ugustus]: *Comparative politics* [Komparativna politika], London 1873. 24
- Fustel de Coulanges: *La cité antique étude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome* [Antički grad, studija o kultu, pravu i institucijama Grčke i Rima], Paris-Strasbourg 1864. 85
- Giraud-Teulon, A[lexis]: *Les origines de la famille, questions sur les antécédents des sociétés patriarcales* [Poreklo porodice, pitanja o oblicima koji su prethodili patrijarhalnim društvima], Genève-Paris 1874. 393
- *Les origines du mariage et de la famille* [Poreklo braka i porodice], Genève-Paris 1884. 33 34 395
- Gladstone, William Ewart: *Juventus Mundi. The gods and men of the heroicæge*. [Mladost sveta. Bogovi i ljudi herojskog doba], London 1869. 86
- Goethe: *Faust*. Der Tragödie erster Teil [Faust. Tragedija, prvi deo]. 222
- Gray, John: *The social system. A treatise on the principle of exchange* [Društveni sistem. Rasprava o principima razmene], Edinburgh 1831. 147
- Grote, Georg: *A history of Greece; from the earliest period to the close of the generation contemporary with Alexander the Great*. Vol. 3 [Istorija Grčke od najranijeg perioda do savremenika Aleksandra Velikog. Treći tom], London 1869. 82 - 85
- Grün, Karl: *Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass sowie in seiner Philosophischen Charakterentwicklung*. Bd. 1 - 2 [Ludwig Feuerbach u svojoj prepisci i ostavštini i razvoju svoje filozofske ličnosti. Tomovi 1 - 2 (drugi tom), Leipzig und Heidelberg 1874. 231 233
- Gutrun (*Kudrun*) [Gudrun]. 66
- Hegel, Geo.g Wilhelm Friedrich: *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*. Hrsg. von Leopold von Henning. Th. 1. *Die Logik*. In: *Werke*. Vollst. Ausg. durch einen Verein von Freunden des Verewigten. Bd. 6 [Osnove enciklopedije filozofskih nauka. Izdao Leopold von Henning. Prvi deo. Logika. U: Dela. Potpuno izdanje dela pripremilo društvo pokojnikovih prijatelja. Šesti tom], Berlin 1833. 222

- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*. Hrsg. von Eduard Gans [Osnovne crte filozofije prava ili osnovi prirodnog prava i nauke o državi. Izdao Eduard Gans. Isto, osmi tom], Berlin 1833. 133 134 221 224 238
- *Phänomenologie des Geistes*. Hrsg. von Johann Schulze. [Fenomenologija duha. Izdao Johann Schulze. Isto, drugi tom], Berlin 1832. 234
- *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. Hrsg. von Eduard Gans [Predavanja o filozofiji istorije. Izdao Eduard Gans. Isto, deveti tom], Berlin 1837. 246
- *Vorlesungen über die Philosophie der Religion. Nebst einer Schrift über die Beweise vom Daseyn Gottes*. Hrsg. von Philipp Marheineke [Predavanja o filozofiji religije. Sa spisom o dokazima o postojanju boga. Izdao Philipp Marheineke. Isto, dvanaesti tom], Berlin 1840. 238
- *Wissenschaft der Logik*. Hrsg. von Leopold von Henning [Nauka logike. Izdao Leopold von Henning. Isto, tomovi 3 - 5], Berlin 1833 - 1834. 223 242

Heine, Heinrich: *Atta Troll. Ein Sommernachtstraum* [Ata Trol. San letnje noći]. 5

Herodot: *Istorija*. 56

Heusler, Andreas: *Institutionen des Deutschen Privatrechts*. Bd. 2 [Institucije nemačkog privatnog prava. Drugi tom], Leipzig 1886. 52

Hildebrandslied. In: Heinrich Kurz: *Geschichte der deutschen Literatur mit ausgewählten Stücken aus den Werken der vorzüglichsten Schriftsteller*. 4. Aufl. Bd. 1 [Pesma o Hildebrandu. U: Heinrich Kurz: *Istorija nemačke književnosti sa izabranim fragmentima iz dela najvećih pisaca*. Četvrto izdanje, prvi tom], Leipzig 1864. 110 129

Historische Volkslieder der Zeit von 1756 bis 1871. Hrsg. von Franz Wilhelm von Ditfurth. Bd. 2 [Istorijske narodne pesme iz perioda 1756. do 1871. Izdao Franz Wilhelm von Ditfurth. Drugi tom], Berlin 1871 - 1872. 345

Homer: *Odiseja* 55 95

— *Ilijada*. 55 85 87

Höpfner, E[duard von]: *Der Krieg von 1806 und 1807. Ein Beitrag zur Geschichte der Preussischen Armee nach den Quellen des Kriegs-Archivs bearbeitet*. 2. Aufl. Bd. 1 - 4 [Rat od 1806. i 1807. Prilog istoriji pruske vojske napisan na osnovu izvora ratnog arhiva. Drugo izdanje, tomovi 1 - 4], Berlin 1855. 287

Irenäus: *Fünf Bücher gegen alle Häresien, oder Entlarvung und Widerlegung der falschen Gnosis*. In: *Ausgewählte Schriften*. Nach dem Urtext übersetzt von Heinrich Hayd. Bd. 1 [Pet knjiga protiv svih jeresi, ili raskrinkavanje i opovrgavanje lažnih učenja. U: *Izabrani spisi*. Prema prvobitnom tekstu preveo Heinrich Hayd. Prvi tom], Kempten 1872. 11

Kolb, G[eorg] Fr[iedrich]: *Handbuch der vergleichenden Statistik der Völkerzustands- und Staatenkunde*. 7., auf Grundlage der neuesten staatlichen Gestaltungen bearb. Aufl. [Priručnik uporedne statistike o stanju naroda i država. Sedmo izdanje izrađeno prema najnovijim oblicima država], Leipzig 1875. 301

Kovalevsky, Maxime: *Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété* [Pregled porekla i evolucije porodice i svojine], Stockholm 1890. 51 52 106 113

- Ковалевский, Максимъ: *Первобытное право*. Выпуск 1. *Рогъ* [Prvobitno pravo. Prva sveska: Rod], Москва 1886. 52 110
- Lange, Ludwig: *Römische Alterthümer*. Bd. 1 [Rimske starine. Prvi tom], Berlin 1856. 102
- Lassalle, Ferdinand: *Das System der erworbenen Rechte*. Th. 1 - 2 [Sistem stečenih prava. Deo 1 - 2], Leipzig 1861. 139
- Latham, Robert Gordon: *Descriptive ethnology*. Vol. 1 - 2 [Deskriptivna etnologija. Tomovi 1 - 2], London 1859. 391
- Letourneau, Ch[arles]: *L'évolution du mariage et de la famille* [Evolucija braka i porodice], Paris 1888. 33
- Liutprand von Cremona: *Antapodosis* [Naravoučenija]. 120
- Livius, Titus: *Ab urbe condita* [Od osnivanja grada]. 100 101
- Longo: *Dafnid i Hloja*. 65
- Lubbock, John: *The origin of civilisation and the primitive condition of man* [Poreklo civilizacije i prvobitno stanje čoveka], London 1870. 392 393
- Das Ludwigslied*. In: Hausschatz der Volkspoesie. Sammlung der vorzüglichsten und eigenthümlichsten Volkslieder aller Länder und Zeiten in metrischen dt. Uebers. Besorgt u. hrsg. von O.L.B. Wolff [Pesma o Ludwigu. U: Domaće blago narodne poezije. Zbirka najboljih i najvrednijih narodnih pesama svih zemalja i vremena. Metrički prepev pripremio i izdao O.L.B. Wolff], Leipzig 1846. 323
- Maine, Henry Sumner: *Ancient law: its connection with the early history of society, and its relation to modern ideas*. 3rd ed. [Antički zakon: njegova veza s ranom istorijom društva i njegov odnos prema modernim idejama. Treće izdanje], London 1866. 67
- Marx, Karl: *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*. 3. Aufl. [Osamnaesti brimer Louis-a Bonaparte. Treće izdanje], Hamburg 1885. 205
- *The Civil War in France. Address of the General Council of the International Working-Men's Association*. 2nd ed. rev. [Građanski rat u Francuskoj. Adresa Generalnog veća Medunarodnog udruženja radnika. Drugo popravljeno izdanje], London 1871. 292
- *Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons »Philosophie des Elends«* [Beda filozofije. Odgovor na »Filozofiju bede« g. Proudhona], Stuttgart 1885. 144 145 269 294
- *Enthüllungen über den Kommunisten-Prozeß zu Köln* [Otkrića o komunističkom procesu u Kelnu], Basel 1853. 169 182
- *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*. Bd. 1. 3. verm. Aufl. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Prvi tom. Treće prošireno izdanje], Hamburg 1883. 23 126 143 144 153 187 - 195 210 269 274 278 293 294 368
- Marx, Karl: *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*. Erstes Heft. [Prilog kritici političke ekonomije. Prva sveska], Berlin 1859. 145 153 219
- *Lohnarbeit und Kapital* [Najamni rad i kapital. U: »Neue Rheinische Zeitung«, br. 264 - 267 i 269], Köln, april 1849. 18

- *Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon* [Beda filozofije. Odgovor na »Filozofiju bede« g. Proudhona], Paris—Bruxelles 1847. 145 153 416 417
- *Manifest der Kommunistischen Partei* [Manifest Komunističke partije], London 1848. 3 13 14 67 169 179 269 281 289 - 293
- Maurer, Georg Ludwig von: *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt* [Uvod u istoriju uredjenja marke, poseda, sela i grada i javne vlasti], München 1854. 79
- *Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland*. Bd. 1 - 2 [Istorija uredjenja sela u Nemačkoj. Tomovi 1 - 2], Erlangen 1865 - 1866. 79
- *Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland*. Bd. 1 - 4 [Istorija vlastelinskih i seljačkih poseda i njihovo uredenje u Nemačkoj. Tomovi 1 - 4], Erlangen 1862 - 1863. 79
- *Geschichte der Markenverfassung in Deutschland* [Istorija uredjenja marke u Nemačkoj], Erlangen 1856. 79
- *Geschichte der Städteverfassung in Deutschland*. Bd. 1 - 4 [Istorija uredjenja gradova u Nemačkoj. Tomovi 1 - 4], Erlangen 1869 - 1871. 79 112
- McLennan, John Ferguson: *Primitive marriage. An inquiry into the origin of the form of capture in marriage ceremonies* [Primitivni brak. Istraživanje o poreklu i oblicima otmice u svadbenim ceremonijama], Edinburgh 1865. 31 106 390 - 392
- *Studies in ancient history comprising a reprint of »Primitive marriage. An inquiry into the origin of the form of capture in marriage ceremonies«*. A new ed. [Studije iz drevne istorije koje sadrže preštampano delo »Primitive marriage. An inquiry into the origin of the form of capture in marriage ceremonies«]. Novo izdanje], London and New York 1886. 31 391
- Meitzen, August: *Der Boden und die landwirthschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates nach dem Gebietsumfange vor 1866*. Bd. 1 [Zemljište i poljoprivredni odnosi Pruske države prema teritoriji pre 1866. Prvi tom], Berlin 1868. 202 204
- Menger, Anton: *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung* [Istorijski prikaz prava na pun prinos rada], Stuttgart 1886. 405 - 419
- Molière: *George Dandin, ou le mari confondu* [Žorž Danden ili prevareni muž]. 133
- Mommsen, Th[eodor]: *Römische Forschungen*. 2. Aufl. Bd. 1 [Istraživanja Rima. Drugo izdanje, prvi tom], Berlin 1864. 100 101
- *Römische Geschichte*. 5. Aufl. Bd. 1 - 3 [Istorija Rima. Peto izdanje, tomovi 1 - 3], Berlin 1868 - 1869. 103 210
- Morgan, Lewis H[enry]: *Ancient society, or researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism to civilization* [Pradruštvo, ili istraživanja o napretku čovečanstva od divljaštva preko varvarstva do civilizacije], London 1877. 23 24 25 30 31 38 43 51 57 69 - 71 76 86 95 108 109 126 140 141 393 394
- *League of the ho-dé-no-sau-nee, or Iroquois* [Liga no-dé-no-sau-nee, ili Irokezi], Rochester 1851. 391
- *Systems of consanguinity and affinity of the human family* [Sistem krvnog srodstva i srodničkih odnosa u ljudskoj porodici], Washington 1871. 41 71 392
- *Die Urgesellschaft. Untersuchungen über den Fortschritt der Menschheit aus der Wildheit durch die Barbarei zur Zivilisation*. Aus dem Englischen übertragen von W. Eichhoff unter Mitw. von Karl Kautsky [Pradruštvo. Istraživanja o napretku čovečanstva od divljaštva preko varvarstva do civilizacije. Sa engleskog preveo W. Eichhoff uz saradnju Karla Kautskog], Stuttgart 1891. 394

- Das Nibelungenlied.* In: Karl Simrock: *Das Heldenbuch.* Bd. 2 [Pesma o Nibelunzima. U: Karl Simrock: *Knjiga o junacima. Drugi tom*], Stuttgart und Augsburg 1856. 65 66 266
- Niebuhr, B[arhold] G[eorg]: *Römische Geschichte.* 3. Ausg. Bd. 1 - 3 [Istorija Rima. Treće izdanje. Tomovi 1 - 3], Berlin 1828. 103
- Persius: *Satiren* [Satire]. 9
- Plinius: *Naturgeschichte* [Prirodna istorija]. 114 117 118
- Plutarch: *Moralische Schriften* [Moralni spisi]. 55
- Prokop: *Der Gotenkrieg* [Gotski rat]. 60
- Proudhon P[ierre]-J[oseph]: *Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère.* T. 1 - 2 [Sistem ekonomskih protivrečnosti ili filozofija bede. Tomovi 1 - 2], Paris 1846. 143 410
- Regnault, Élias: *Histoire politique et sociale des principauté danubiennes* [Politička i društvena istorija Dunavskih kneževina], Paris 1855. 155
- Report of the fifty-third meeting of the British Association for the Advancement of Science; held at Southport in September 1883* [Izveštaj pedeset treće sednice Britanskog udruženja za unapređenje nauke, održane u Sautportu septembra 1883], London 1884. 160
- Report of the Royal Commission on the housing of the working classes. England and Wales. 1885.* [Izveštaj Kraljevske komisije o uslovima stanovanja radničke klase. Engleska i Vels 1885]. 209
- Ricardo, David: *On the principles of political economy, and taxation* [O načelima političke ekonomije i oporezivanju], London 1817. 144 415
— *On the principles of political economy, and taxation.* 3rd ed. [O načelima političke ekonomije i oporezivanju. Treće izdanje], London 1821. 146
- Rodbertus-Jagetzow, [Johann Karl]: *Zur Erkenntniß unsrer staatswirtschaftlichen Zustände* [Prilog razumevanju naših ekonomskih prilika], Neubrandenburg und Friedland 1842. 143 147 - 149 152
— *Soziale Briefe an von Kirchmann* [Socijalna pisma von Kirchmannu], Berlin 1850 - 1851. 144
- Salvianus von Marseille: *De gubernatione dei* [O upravi božjoj]. 120 123
- Sax, Dr. Emil: *Die Wohnungszustände der arbeitenden Classen und ihre Reform* [Stambene prilike radničke klase i njihova reforma], Wien 1869. 268
- Schoemann, G[eorg] F[riedrich]: *Griechische Alterthümer* [Grčke starine], Berlin 1855. 55 86
- Serno-Solowjewitsch, A.: *Unsere russischen Angelegenheiten. Antwort auf den Artikel des Herrn Herzen: Die Ordnung herrscht!* (Kolokol Nr. 233). Aus dem Russischen übers. von S. L. Borkheim [Naše ruske prilike. Odgovor na članak gospodina Hercena: Red vlada! (Kolokol, br. 233). S ruskog preveo S. L. Borkheim], Leipzig 1871. 286
- The source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy, in: A letter to Lord John Russell* [Izvor nacionalnih teškoća i sredstva

- za njihovo uklanjanje. Izvedeno iz načela političke ekonomije u pismu lordu Johnu Russellu], London 1821. 144
- Spruner-Menke: *Hand-Atlas zur Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit*. 3. Aufl. [Priručni atlas za istoriju srednjeg i novog veka. Treće izdanje], Gotha 1874. 323
- Starcke, Carl Nicolai: *Ludwig Feuerbach* [Ludwig Feuerbach], Stuttgart 1885. 220 221 233 - 236 238
- Stenographische Berichte über die Verhandlungen der durch die Allerhöchste Verordnung vom 30. Mai 1849 einberufenen Zweiten Kammer*. Bd. 2 [Stenografski izveštaj o debatama Donjeg doma sazvanog najvišim ukazom od 30. maja 1849. Drugi tom], Berlin 1849. 203
- Stirner, Max: *Der Einzige und sein Eigenthum* [Jedini i njegova svojina], Leipzig 1845. 226
- Strauß, David Friedrich: *Die christliche Glaubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwicklung und im Kampfe mit der modernen Wissenschaft*. Bd. 1 - 2 [Hrišćanska vera u svom istorijskom razvitku i u borbi s modernom naukom. Tomovi 1 - 2], Tübingen und Stuttgart 1840. bis 1841. 241
- *Das Leben Jesu*. Bd. 1 - 2 [Život Isusov. Tomovi 1 - 2], Tübingen 1835 - 1836. 226 241
- Sugenheim, Samuel: *Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa bis um die Mitte des neunzehnten Jahrhunderts* [Istorija ukidanja kmetstva i kmetске zavisnosti u Evropi do sredine 19. veka], St. Petersburg 1861. 47 48
- Tacit: *Istorije*. 11
- *Germanija* 24 28 29 59 77 110 - 114 393
- Thompson, William: *An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness* [Istraživanja načela raspodele bogatstva koja najsigurnije vode ljudskoj sreći], London 1824. 144 412 - 414
- *An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness*. A new ed. by William Pare [Istraživanja načela raspodele bogatstva koja najsigurnije vode ljudskoj sreći. Novo izdanje Williama Pare-a], London 1850. 417
- Tukidid: *Istorija Peloponeskih ratova*. 87
- Tylor, Edward Burnet: *Researches into the early history of mankind and the development of civilization* [Istraživanja najranije istorije čovečanstva i razvoja civilizacije], London 1865. 388
- Völuspá*. In: *Altnordisches Lesebuch*. Aus der skandinavischen Poesie und Prosa bis zum XIV. Jahrhundert, zusammengestellt ... von Franz Eduard Christoph Dietrich. 2. Aufl. [Proročanstvo Velve. U: Staronordijska čitanka. Iz skandinavske poezije i proze do XIV veka, sastavio ... Franz Eduard Christoph Dietrich. Drugo izdanje], Leipzig 1864. 111
- Wachsmuth, Wilhelm: *Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates*. Th. 1 - 2 [Helenska arheologija sa stanovišta države. Deo 1 - 2], Halle 1826 - 1830. 56 83
- Wagner, Adolph: *Vorwort zu: Rodbertus: Das Kapital. Vierter socialer Brief an von Kirchmann* [Predgovor za: Rodbertus: Kapital. Četvrto socijalno pismo von Kirchmannu], Berlin 1884. 148

- Wagner, Richard: *Die Walküre. Erster Tag aus der Trilogie: Der Ring des Nibelungen* [Valkira. Prvi dan trilogije: Nibelunški prsten], 37
- Watson, [John] Forbes, and John William Kaye: *The people of India. A series of photographic illustrations. With descriptive letterpress, of the races and tribes of Hindustan, originally prepared under the authority of the government of India, and reproduced by order of the Secretary of State for India in council.* Vol. 2 [Stanovništvo Indije. Serija fotografskih ilustracija. Sa opisom rasa i plemena Hindustana. Prvi put pripremljeno pod pokroviteljstvom indijske vlade i reprodukovano po naredbi državnog sekretara Gornjeg doma za Indiju. Drugi tom], London 1868. 40
- Weerth, Georg: *Leben und Taten des berühmten Ritters Schnapphahnski* [Život i dela znamenitog viteza Šnaphanskog]. 5
- Weitling, Wilhelm: *Das Evangelium des armen Sünders.* 2. vollst. verm. und verb. Aufl [Jevanđelje na smrt osuđenog. Drugo dopunjeno i popravljeno izdanje], Birsfeld 1846. 175
- Wermuth/Stieber: *Die Communisten-Verschwörungen des neunzehnten Jahrhunderts. Im amlt. Auftr. zur Benutzung der Polizei-Behörden der sämmtl. deutschen Bundesstaaten . . . dargest.* Th. 1 - 2 [Zavere komunista devetnaestog veka. Sastavljeno po službenoj dužnosti za potrebe policijskih vlasti u svim saveznim državama Nemačke. Deo 1 - 2], Berlin 1853 - 1854. 169 177
- Westermarck, Edward: *The history of human marriage* [Istorija ljudskog braka], London and New York 1891. 33
- Wolff, Wilhelm: *Die schlesische Milliarde* [Šleske milijarde], Hottingen-Zürich 1886. 18
- Zurita, Alonso de: *Rapport sur les différentes classes de chefs de la Nouvelle-Espagne, sur les lois, les moeurs hes habitants, sur les impôts établis avant et depuis da conquête, etc., etc.* In: Voyages, relations et mémoires originaux pour servir à l'histoire de la découverte de l'Amérique, publiés pour la première fois en français, par H. Ternaux-Compans. T. 11 [Izveštaj o različitim glavnim klasama Nove Španije, o zakonima, o običajima stanovnika i porezima uvedenim pre i posle osvajanja Amerike itd. itd. U: Putovanja, veze i originalni memoari za potrebe istorije otkrića Amerike. Prvi put na francuskom objavio H. Ternaux-Compans. Tom 11], Paris 1840. 53

II. Listovi i časopisi

- L'Ami du peuple* [Priatelj naroda], Paris (vidi i nap. 19). 17
- Das Ausland.* Ueberschau der neuesten Forschungen auf dem Gebiete der Natur-, Erd- und Völkerkunde [Inostranstvo. Pregled najnovijih istraživanja u oblasti prirodne nauke, geografije i etnografije], Stuttgart (vidi i nap. 60). 53
- The Commontweal.* [Zajednica], London (vidi i nap. 158). 156 — od 1. marta 1885. 211
- Deutsche-Brüsseler-Zeitung* [Nemačko-briselske novine] (vidi i nap. 196) 174
- Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst* [Nemački godišnjaci za nauku i umetnost], Leipzig 1841 - 1843 (vidi i nap. 250). 226

- Deutsch-Französische Jahrbücher*, Hrsg. von Arnold Ruge und Karl Marx. Lfg. 1 und 2 [Nemačko-francuski godišnjaci. Izdavači: Arnold Ruge i Karl Marx. Sveska 1 i 2], Paris 1844 (vidi i nap. 195). 173/174
- Frankfurter Zeitung und Handelsblatt* [Frankfurtske novine i trgovački list] (vidi i nap. 173). 164
- Le Globe*. [Svet] (vidi i nap. 467). 410
- Justice* [Pravda], London (vidi i nap. 476). 421 - 423 425 428 - 430 444 446
 — od 27. oktobra 1888. 434
 — od 19. januara 1889. 429
 — od 28. januara 1889. 429
 — od 2. februara 1889. 429
 — od 16. marta 1889. 421
 — od 27. aprila 1889. 430
 — od 25. maja 1889. 433 445
- Kölnische Zeitung* [Kelnске novine] (vidi i nap. 24). 19 187 359
- Kolokol* [Zvono], London, Genf (vidi i nap. 319). 290
- Kreuz-Zeitung* — vidi *Neue Preußische Zeitung*.
- The Labour Elector*. [Radnički birač], London (vidi i nap. 341). 309 430 — od 28. maja 1888. 435
- The Labour Leader* [Radnički lider], London, Tom 1, br. 5, juni 1889 (vidi i nap. 337). 307
- Londoner Freie Presse* [Londonska slobodna štampa] (vidi i nap. 478). 422
- The Manchester Guardian* [Mančesterski stražar] (vidi i nap. 423). 355
- Missouri Republican*. [Misurski republikanac], St. Louis (vidi i nap. 271). 254
- Neue Preußische Zeitung* [Nove pruske novine], Berlin (vidi i nap. 16). 16 164
- Neue Rheinische Zeitung*. Organ der Demokratie. [Nove rajnske novine. Organ demokratije], Köln (vidi i nap. 3). 5 - 7 13 16 19 163 179 203 402
 — od 1. juna 1848. 16
 — od 2. juna 1848. 15
- Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*. H. 1 - 6 [Nove rajnske novine. Političko-ekonomска revija. Sveska 1 - 6], London, Hamburg und New York 1850 (vidi i nap. 206). 181
- Die Neue Zeit*. [Novo vreme], Stuttgart. Sveska 4 i 5, God. 1886 (vidi i nap. 138). 143 219/220 387
- New Yorker Volkszeitung* [Njujorške narodne novine] (vidi i nap. 271). 254
- The Northern Star* [Severna zvezda], London (vidi i nap. 197). 174
- The Pall Mall Gazette* [Novine Pel Mela], London (vidi i nap. 157). 154
- Parti Ouvrier* [Radnička partija], Paris (vidi i nap. 484). 429
- Progres* [Napredak], London. Tom 2, avgust 1883 (vidi i nap. 5). 8
- The Quarterly Review*. Vol. 71 [Tromesečna revija, tom 71], London (vidi i nap. 159). 156

- Recht voor Allen* [Pravo za sve], Amsterdam (vidi i nap. 480). 423
- The Red Republican* [Crveni republikanac], London (vidi i nap. 315). 289
- La Réforme* [Reforma], Paris (vidi i nap. 198). 174
- Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe* [Rajnske novine za politiku, trgovinu i zanate], Köln (vidi i nap. 251). 226 344
- Science* [Nauka], USA. 253
- Der Social-Demokrat* [Socijaldemokrat], Berlin (vidi i nap. 139). 143 — od 1, 3. i 5. februara 1865. 143
- El Socialista* [Socijalist], Madrid (vidi i nap. 344). 310
- Le Socialiste* [Socijalist], New York (vidi i nap. 318). 290
- Le Socialiste* [Socijalist], Paris (vidi i nap. 208). 184
- Der Sozialdemokrat*. [Socijaldemokrat], Zürich-London (vidi i nap. 2). 6 286 346 421 423 428 446
- Der Sozialist* [Socijalist], New York (vidi i nap. 275). 256 423 — od 2. marta 1889. 422
- The Star* [Zvezda], London (vidi i nap. 342). 309
- Time* [Vreme], London (vidi i nap. 297). 275
- To-day* [Danas], London (vidi i nap. 212). 187
- Der Volksstaat*. Organ der sozial-demokratischen Arbeiterpartei und der Internationalen Gewerksgenossenschaften [Narodna država. Organ Socijaldemokratske radničke partije i međunarodnih sindikata], Leipzig (vidi i nap. 290). 267 268 286
- Der Volks-Tribun*. Organ des jungen Amerika [Narodna tribina. Organ Mlade Amerike], New York (vidi i nap. 199). 175
- Der Vorbote*. Politische und sozial-ökonomische Monatsschrift (Vesnik Politički i socijal-ekonomski mesečni časopis], Genf (vidi i nap. 288). 265
- Vorwärts!* Pariser Deutsche Zeitschrift [Napred! Pariski nemački časopis] (vidi i nap. 194). 171
— od 10. avgusta 1844. 171
- Woodhull & Claflin's Weekly* [Woodhull i Claflinov nedeljnik], New York (vidi i nap. 317). 290
- Workmen's Advocate* [Radnički branilac], New York (vidi i nap. 479). 422
- Die Zukunft* [Budućnost], Königsberg, Berlin (vidi i nap. 311). 286

Datumi iz života i rada Friedricha Engelsa (maj 1883. do decembra 1889)

1883

Maj do decembra	Engels je smatrao da završavanje Marxovih nedovršenih teorijskih radova i objavljivanje njegove literarne ostavštine ima veliki značaj za međunarodni radnički pokret i zato nastavlja rad na Marxovoj rukopisnoj ostavštini. Posebnu pažnju posvećuje rukopisima <i>Kapitala</i> , pravi izvesne pribeleške, odabira pojedine radove za nova izdanja i pregleda Marxovu prepisku.
10. maja	U vezi s daljim istupanjima oportunističkih elemenata u nemačkoj socijaldemokratiji. Engels u pismu Augustu Bebelu naglašava nužnost odlučne borbe protiv oportunističkih kao i neminovnost raskida s njima. Međutim, on primećuje da taj raskid ne treba iz taktičkih razloga forsirati sve dok je na snazi zakon o socijalistima.
Kraj maja	Među Marxovom rukopisnom ostavštinom Engels nalazi pesmu Georga Weertha <i>Pesma zanatlijskih kalfa</i> i povodom toga piše članak u spomen Georgu Weerthu. Pesma i članak su pod naslovom <i>Pesma zanatlijskih kalfa od Georga Weertha (1864)</i> izašli su u listu »Sozialdemokrat« od 7. juna.
Juni do sredine oktobra	Engels radi korekturu trećeg nemačkog izdanja prvog toma <i>Kapitala</i> , koju Marx nije završio.
Prva polovina juna	Da bi ubrzao izdavanje prvog toma <i>Kapitala</i> na engleskom jeziku Engels pregovara sa londonskim izdavačem P. Kegan & Co.; za prevodioca on predlaže svog prijatelja, engleskog pravnika Samuela Moore-a, bivšeg člana Međunarodnog udruženja radnika.
12. juni do 27. avgusta	Pošto je izvestan broj nemačkih socijaldemokrata i dalje bio pod uticajem lasalovske dogme — prema kojoj za radničku klasu sve ostale klase predstavljaju samo reakcionarnu masu — Engels u nizu pisama vodećim predstavnicima partije ističe pitanje ujedinjenja proletarijata kao i pitanje taktike pro leterske partije u predstojećoj revoluciji u Nemačkoj; on takođe preporučuje nemačkim socijaldemokratima da iskoriste protivrečnosti između raznih frakcija vladajućih klasa, ukazuje

- na to da njihov najpreči zadatak u Nemačkoj mora biti uspostavljanje buržoaske republike, koja bi predstavljala kratkotrajnu prelaznu fazu ka pobjedi diktature proletarijata.
- Druga polovina juna Engels pregleda italijanski prevod svog spisa *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, koji je izvršio italijanski socijalist Pasquale Martignetti, i povoljno se izražava o kvalitetu prevoda; brošura je u julu izašla iz štampe u Beneventu.
28. jula Engels piše predgovor trećem nemačkom izdanju *Manifesta Komunističke partije*, koje je izašlo 1883. u Cirihiu.
- Avgust Engelsov članak *Knjiga otkrovenja*, u kome se bavi historijom ranog hrišćanstva, objavljen je u londonskom časopisu »Progress«, koji je jedno vreme bio blizak socijalističkim krugovima.
- Sredina avgusta do početka oktobra Engels čita rukopis francuskog socijaliste Gabriela Devile-a pripremljen za skraćeno izdanje prvog toma *Kapitala* sa dodatkom o naučnom socijalizmu. Teorijski deo Engels ocenjuje kao uspeo, međutim, deo koji predstavlja prikaz podvrgava ozbiljnoj kritici. On tvrdi da je taj deo, pošto je pisan u velikoj žurbi, ponekad nerazumljiv i pogrešan i da samim tim ne daje pravilnu predstavu o Marxovom delu.
17. avgust do 14. septembra Zbog oporavka Engels boravi u Istbornu (na južnoj obali Engleske).
- Krajem avgusta Engels počinje da rediguje prvu glavu engleskog prevoda prvog toma *Kapitala*; na ovom prevodu on, pored ostalih poslova, radi oko tri godine.
30. avgust Engels informiše Bebela o stanju socijalističkog pokreta u Engleskoj, pri čemu ukazuje na pozitivnu činjenicu da je Demokratska federacija, na čelu sa Henry Mayers Hyndmanom, prinudena da prizna marksističku teoriju. Istovremeno on konstatuje da je ova organizacija izolovana od mase radnika koji se i dalje nalaze pod uticajem liberalne buržoazije. Engels naglašava da ekonomska osnova ovog uticaja leži u industrijskom i trgovinskom monopolu Engleske, koji omogućava buržoaziji da sistematski korumpira izvestan deo radničke klase, i da će se stvarno opšti radnički pokret ostvariti tek onda »kad radnici budu oštećili da je svetski monopol Engleske slomljen«.
- Druga polovina septembra Engels počinje da priprema za štampu Marxov neredigovani rukopis drugog toma *Kapitala*; skoro dve godine je posvetio isključivo ovom radu; uporedio je razne verzije rukopisa, izgradio je strukturu toma, napisao konačan tekst na osnovu poslednjih Marxovih istraživanja i izvršio kompletnu redakciju tekstova.
19. i 23. septembra Engelsa posećuje ruski narodnjak-revolucionar G. A. Lopatin; u svom pismu ruskoj revolucionarki M. N. Ošaninovoj, Lopatin kaže da je Engels u razgovoru sa njim izrazio uverenje da Rusiji, u kojoj dozreva buržoasko-demokratska revolucija, s pravom pripada revolucionarna inicijativa za novi društveni preobražaj.
- Oktobar do 17. decembra Engels je bolestan.

- Oko oktobra Engels koji je smatrao vrlo značajnim da se zemljoradnici i seljaci Nemačke uključe u revolucionarnu borbu, priprema za štampu svoj rad *Marxa* za novo popularnije izdanje. Rad je izašao kao popularna publikacija pod naslovom *Nemački seljak. Šta je bio? Šta jeste? Šta on može biti?* novembra meseca u Cirihiu.
- Sredina oktobra Veteran nemačkog radničkog pokreta Friedrich Leßner u jednom pismu moli Engelsa da mu pošalje nekoliko primeraka prvog toma *Kapitala* radi rasturnanja među nemačkim radnicima u Londonu.
- Oko kraja oktobra do početka novembra Engels dobija pismo od ruske socijalistkinje V. I. Zasulič, u kome ga ona obaveštava o osnivanju ruske marksističke grupe Oslobođenje rada u Ženevi i šalje mu prvi programski dokument ove organizacije — letak o izlaženju Biblioteke modernog socijalizma.
7. novembra Engels piše predgovor trećem nemačkom izdanju prvog toma *Kapitala*.
13. novembra U pismu V. I. Zasulič Engels ukazuje na zategnutu političku situaciju u Rusiji i izražava nadu da će tamo uskoro doći do revolucionarne krize.
- Decembar 1883. do oktobra 1884. Engels revidira — pored dopuna ostalih izdanja — prvi nemački prevod Marxove *Bede filozofije*, pravi čitav niz fusnota i piše predgovor.
- Kraj 1883. Engels šalje ruskom istoričaru i sociologu M. M. Kovalevskom treće nemačko izdanje svoje knjige *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, koja je izašla u oktobru.

1884

- Januar do početka avgusta Engels i dalje pažljivo prati razvitak socijalističkog pokreta u Engleskoj, održava stalni kontakt sa Marxovom kćerkom Eleanor, Edwardom Avelingom, Ernestom Belfortom Baxom i drugim istaknutim socijalistima i odobrava njihovu borbu protiv sektaške i oportunističke linije vode Demokratske federacije Hyndmana, koga smatra «arhikonzervativcem i okorelim šovinistom, ali ne i glupim karijeristom». On informiše socijaliste raznih zemalja o stanju socijalističkog pokreta u Engleskoj, pri čemu naglašava da objektivne okolnosti još više potpomažu socijalističku agitaciju među engleskim radnicima i ukazuje da je najvažniji zadatak socijalista u Engleskoj uspostavljanje čvrste veze sa radničkim masama.
- Januar do marta Engels nastavlja da pregleda i sređuje Marxovu rukopisnu ostavštinu i biblioteku.
- Prva polovina januara Engels čita Bebelovu knjigu *Žena i socijalizam*, koju vrlo visoko ocenjuje.
28. januar Engels obaveštava poljskog socijalistu L. Krzivicog da je saglasan sa izdavanjem poljskog prevoda prvog toma *Kapitala*.

28. januar do
7. marta Pošto je Engels pregledao ruske knjige koje su poticale iz Marxove biblioteke, odlučio je da znatan deo njih da predstavnicima ruske revolucionarne emigracije radi osnivanja jedne biblioteke. U vezi s tim on se dopisuje sa ruskim revolucionarem-narodnjakom P. L. Lavrovom, koji živi u Parizu i krajem februara mu šalje ove knjige.
- Februar do marta Engels temeljno studira obiman rukopis koji je Marx napisao između 1861. i 1863. i koji predstavlja prvu sistematizovanu skicu sva četiri toma *Kapitala*. Najveći deo rukopisa čini istorijsko-kritički deo, *Teorije o višku vrednosti*, koji je Marx nameravao da izloži u četvrtom tomu svog dela.
- Februar Engels kategorički odbija uporne pokušaje nemačkog emigranta Nonnea da od njega dobije podršku za svoj plan — Nonne je nameravao da uz učešće malo poznatih ili Engelsu nepoznatih ličnosti stvori jednu međunarodnu organizaciju. Nonne je kasnije raskrinkan kao policijski agent nemačke vlade u Parizu.
- Prva polovina fe-
bruara Pri pregledu Marxove rukopisne ostavštine Engels nailazi na jedan konspekt napisan 1881/1882, konspekt knjige *Ancient society* poznatog američkog etnografa i istoričara Lewisa N. Morgana. On proučava konspekt i odlučuje da preradi ovaj materijal »u neku ruku kao izvršenje« Marxovog »zaveštanja«, jer je ovaj nameravao da u štampi iznese svoj stav povodom izlaženja te knjige. Pri tom se Engels oslanja na Marxove primedbe sadržane u ovom konspektu kao i na razna fakta i zaključke iz Morganove knjige. U svom radu Engels na osnovu materijalističkog shvatanja istorije daje skicu istorije prvobitne zajednice, nastanka privatne svojine i države.
- Početak februara Izlazi iz štampe treće nemačko izdanje prvog toma *Kapitala*.
- Sredina februara
do početka marta Engels radi na članku *Marx i Neue Rheinische Zeitung 1848 - 1849*. U ovom članku on analizira taktiku proleterskih revolucionara u buržoasko-demokratskoj revoluciji 1848/1849. koje su Marx i on predvodili; članak je objavljen 13. marta u listu »Sozialdemokrat«.
14. februar i
7. mart Engels sada kao i pre, veliku pažnju poklanja borbi nemačke radničke klase u uslovima zakona o socijalistima. U pismima videnijim funkcionerima međunarodnog radničkog pokreta, kao što su Johann Philipp Becker i Friedrich Albert Sorge on izražava zadovoljstvo vidljivim rezultatima ove borbe u toku koje su se sve više širile revolucionarne ideje, a masa proletarijata stekla velika revolucionarna iskustva.
- Druga polovina
februara do po-
četka marta U vezi s pripremama drugog francuskog izdanja Marxovog spisa *Beda filozofije*, Engels prevodi na francuski Marxov članak *O P.-J. Proudhonu (Pismo J. B. v. Schweitzeru)*, koji je 1865. štampan u listu »Social-Demokrat«. Prevod, koji je pregledao Paul Lafargue, objavljen je tek posle Engelseve smrti u francuskom izdanju *Bede filozofije* od 1896.
- Oko 20. februara Engels dobija pismo od Sorgea u kome mu ovaj daje neke podatke o položaju američkih radnika i obaveštava da će se član nemačke Socijaldemokratske partije, filozof materijalist Joseph Dietzgen, uskoro preseliti u SAD.

- Kraj februara do početka marta Engels proučava Morganovu knjigu *Ancient society* i uverava se da je Morgan proučavajući plemenske odnose severno-američkih Indijanaca i niza drugih starih naroda «na svoj način ponovo otkrio ... materijalističko shvatanje istorije, što je Marx učinio pre četrdeset godina». Prilikom poređenja varvarstva i civilizacije Morgan je došao do istih rezultata kao i Marx i Engels.
- Francuske knjige iz Marxove biblioteke Engels šalje Paulu Lafargue-u i njegovoj supruzi Lauri.
- Mart Engels pregovara sa hamburškim izdavačem Ottom Meißnerom o izdavanju drugog toma *Kapitala*.
- Oko 5. marta Na molbu privatnog docenta Bečkog univerziteta G. Groša Engels daje neke podatke o Marxovom životu za Marxovu biografsku skicu u publikaciji «Allgemeine Deutsche Biographie».
6. marta Engels piše V. I. Zasulič i izražava svoje zadovoljstvo povodom sve većeg proučavanja socijalističkih teorija u Rusiji. On pozdravlja nameru grupe Oslobođenje rada da na ruskom jeziku izda Marxovu *Bedu filozofije*, i obećava da će poslati svoj predgovor prvom nemačkom izdanju svog rada kao i neke druge materijale. Pored toga Engels šalje kopiju Marxovog pisma redakciji «Otečestvennye Zapiski», napisanog 1877, koje, međutim, nije poslato, a koje je on pronašao prilikom pregleda Marxove rukopisne ostavštine. Marxovo pismo je objavljeno 1886. u prevodu V. I. Zasulič u ilegalnom časopisu «Vestnik Narodnoj Volji».
7. marta Engels informiše Sorgea o stanju socijalističkog pokreta u Engleskoj i Francuskoj i pri tom ističe da francuska Radnička partija, na čelu sa Jules Guesde-om i Paul Lafargue-om, aktivno radi u provincijama i uspešno propagira marksizam u Parizu.
24. marta U pismu uredniku lista «Sozialdemokrat», Eduardu Bernsteinu, Engels kritikuje netačno tumačenje pojma «demokratije» u kome se zanemaruje klasni karakter tog problema, koje je objavljeno u uvodniku lista od 20. marta; on dokazuje da je demokratska republika najkonsekventniji oblik vladavine buržoazije i da postojeće buržoasko-demokratske slobode u ovoj republici stvaraju najpovoljnije pretpostavke za osvajanje političke vlasti od strane proletarijata.
- Kraj marta do 26. maja Engels radi na svom spisu *Poreklo porodice, privatne svojine i države*; u njemu on daje marksističku analizu praistorije ljudskog društva, nastanka antagonističkih klasa i klasne države. Engels pokazuje da smenjivanje raznih oblika porodice zavisi od razvitka proizvodnih donosa, otkriva protivrečnosti koje prate porodicu u klasnom društvu, ukazuje na klasni karakter države i istorijsku neminovnost njenog odumiranja u vezi s ukidanjem privatne svojine i ocrta konture budućeg socijalističkog društva. U svom radu Engels se oslanja na Marxov konspekt Morganove knjige *Ancient society* i na veliki broj drugih materijala.
- Između 2. i 15. aprila Od Paula i Laure Lafargue Engels dobija opširnu informaciju o kongresu francuske Radničke partije, održanom u Ru-

- beu, za koji je smatrao da predstavlja znatan uspeh radničkog pokreta u Francuskoj.
11. aprila S obzirom na veliki odjek na koji je naišao njegov *Anti-Dühring* u Nemačkoj i drugim zemljama, naročito u Rusiji, Engels saopštava uredniku lista «Sozialdemokrat» svoju odluku da pripremi drugo izdanje.
- Maj Engels pažljivo prati rad francuske Radničke partije; u pismima Lafargue-u on daje niz saveta partijskim liderima u vezi s rezultatima opštinskih izbora u Parizu 4. maja, za njihovu taktiku prema opozicionoj grupi posibilista, koja se otcepila od Partije, i preporučuje im da prilikom izbora istaknu svoje kandidate.
- Početak maja Engels se detaljno upoznaje sa sadržajem predavanja Paula Lafargue-a o materijalističkom shvatanju istorije i Gabriel Deville-a o Marxovom *Kapitalu*, koja su održana u cilju propagande marksizma pred radničkim auditorijem u Parizu; on pozitivno ocenjuje ova predavanja.
22. maja Engels završava rad na prvih osam glava svog spisa *Poreklo porodice, privatne svojine i države* i šalje rukopis u Cirihi radi izdavanja; u propratnom pismu on naglašava da je legalno objavljivanje njegovog rada u Nemačkoj nemoguće zato što je u njemu data oštra kritika savremenog buržoaskog društva kao i zaključak da je neminovna propast ovog društva.
- Pre 23. maja Engelsa je posetio Paul Singer, vodeći predstavnik nemačke Socijaldemokratske partije; u razgovorima između njih Engels preporučuje nemačkim socijaldemokratima da prilikom predstojećih izbora za Rajhstag u oktobru primene vrlo veštu taktiku i ne odbijaju kratkotrajne sporazume sa ostalim opozicionim partijama u slučaju da oni nisu vezani za principijelne ustupke i da mogu doprineti povećanju broja socijaldemokratskih poslanika.
26. maj Engels završava rad na svom spisu *Poreklo porodice, privatne svojine i države*.
29. maja Engels boravi u gostima kod nemačkog demokratskog publiciste i aktivnog učesnika badenskog ustanka od 1849. Sigismunda Borkheima u Hestingsu (na južnoj obali Engleske).
- do 4. juna
- Juni Engels vrši pripreme za novo izdanje Marxovog *Najamnog rada i kapitala*, pregleda tekst i piše kratku prethodnu napomenu. Brošura je izašla oktobra u Cirihi.
5. do 6. juna U vezi sa sve većom aktivnošću oportunističkog Wilhelma Blosa, Bruna Geisera i drugih u nemačkoj Socijaldemokratskoj partiji, posebno u socijaldemokratskoj frakciji Rajhstaga, Engels u pismima Bebelu i drugim vodećim funkcionerima Partije zahteva bespoštednu borbu protiv oportunističkih snaga a pre svega odlučan otpor njihovim udarima i napadima na organ partije, list «Sozialdemokrat». Potom on ukazuje na to da je na kraju neminovnan potpun raskid s oportunistima, ali preporučuje partijskom rukovodstvu da sa otepljivanjem što je moguće više oteže i da izvrši postepenu izolaciju oportunističkih snaga i pripremi njihovo udaljevanje iz partije.

- Između 21. i 26. juna Engels čita rukopis kritičkog članka Karla Kautskog »*Kapital* od Rodbertusa i saopštava mu svoje primedbe, pri čemu mu, posebno preporučuje da istakne sličnost ekonomskih shvatanja pruskog nacionalekonomiste i ideologa poburžoženog plemstva Rodbertusa i shvatanja francuskog sitnoburžoškog sociologa Proudhona.
26. juni U pismu ruskoj emigrantkinji E. Papric Engels izjavljuje da on vrlo ceni Černiševskog, Dobroljubova i čitavu istorijsku i kritičku školu u ruskoj književnosti i naglašava da je ova škola »... deset kopalja iznad svega što u ovoj vrsti stvaraju Nemačka i Francuska u oblasti oficijelne istorijske nauke«.
16. juli Engelsa posećuje ruski revolucionar-narodnjak S. M. Kravčinski (pseudonim Stepnjak).
- Kraj jula do 3. oktobra Engels radi korekture svog spisa *Poreklo porodice, privatne svojine i države*.
- Između 1. i 11. avgusta Na Lafargue-ovu molbu Engels čita tek izašlu knjigu francuskog buržoškog nacionalekonomiste P. Leroy-Beaulieu-a *Le Collectivisme, examen critique du nouveau socialisme*, u kojoj je učinjen pokušaj da se »pobije« Marxovo ekonomsko učenje; on se bavi i rukopisom Lafargue-ovog članka u kome se ovaj kritički osvrće na knjigu Leroy-Beaulieu-a i šalje Lafargue-u svoje primedbe na članak. Posle izmena, koje je Lafargue izvršio po Engelsovim savetima, članak je objavljen u listu »*Journal des économistes*« od 1884.
- Početak avgusta Johann Philipp Becker je pismeno informisao Engelsa o stanju radničkog pokreta u Švajcarskoj i slabljenju uticaja švajcarskih anarhista.
- Oko 5. avgusta do 1. septembra Zbog oporavka Engels boravi u Vortingu na južnoj obali Engleske.
- Između 13. i 20. avgusta Predstavnici poljske socijaldemokratske emigrantske grupe Klasna borba iz Ženeve, Mariji Jankovskoj-Mendelson (S. Leonovič), Engels poverava prevod na poljski svog spisa *Poreklo porodice, privatne svojine i države*.
- Septembar Engels čita neke brojeve nemačkog socijaldemokratskog časopisa »*Die Neue Welt*« i utvrđuje da su filozofski i istorijski članci oportuniste Bruna Geisera i Wilhelma Blosa objavljeni u njemu primitivno-vulgarnog karaktera. U časopisu »*Die Neue Zeit*« izašao je redakcijski članak »Nova knjiga Friedricha Engelsa« u kome se govori o delu *Poreklo porodice, privatne svojine i države* koje se nalazilo u štampi; u članku su dati izvodi iz predgovora ovoj knjizi.
- Prva polovina septembra Engels čita knjigu američkog socijalreformiste Laurence Gronlunda *The co-operative commonwealth in its outlines; an exposition of modern socialism* i o njoj se vrlo kritički izražava.
- Sredina septembra Engels se bavi rukopisom članka *Karl Kautsky i Rodbertus*, koji je napisao nemački socijaldemokrata i oportunist Karl Schramm; u ovom članku je učinjen pokušaj da se Rodbertus, prorok »socijalne misije« pruskih država, odbrani od kritike marksista. Engels se takođe bavi rukopisom Kautskyevog članka, koji je ovaj napisao kao odgovor Schrammu, pravi

- kritičke primedbe i insistira da se odgovor Schrammu što oštrije formuliše.
- Oktobar Imajući u vidu predstojeće izbore za Rajhstag Engels pažljivo prati unutarpolitičku situaciju i predizborne pripreme Socijaldemokratske partije pri čemu održava stalni kontakt sa vodama, Bebelom, Liebknechtom i drugima; u svojim pismima njima on naglašava da bi uspeh socijaldemokratije na izborima imao veliki značaj na celokupni međunarodni radnički pokret; on tvrdi da će pod sadašnjim uslovima u buduću frakciju Rajhstaga neminovno ući oportunisti protiv kojih se mora povesti odlučna borba.
2. oktobar U vezi s predizbornom kampanjom za Rajhstag list «Sozialdemokrat» je objavio jedan deo Engelsovog spisa *Poreklo porodice, privatne svojine i države* u kome se kaže da proletarijat mora koristiti opšte pravo glasa da bi rasplamsao revolucionarnu borbu.
- Oko 3. oktobra U Cirihi izlazi *Poreklo porodice, privatne svojine i države* Friedricha Engelsa.
11. do 14. oktobra Engels šalje primerke svog spisa *Poreklo porodice, privatne svojine i države* Augustu Bebelu, Johannu Philippu Beckeru, Lavrovu i drugim predstavnicima socijalističkog pokreta.
15. oktobar U pismu Johannu Philippu Beckeru Engels s velikim poštovanjem govori o Augustu Bebelu kao vodi nemačke socijaldemokratije, kao postojanom proleterskom revolucionaru i istaknutom govorniku.
23. oktobar Engels završava predgovor prvom nemačkom izdanju Marxove *Bede filozofije*; u ovom predgovoru on oštro kritikuje Rodbertusova vulgarno-utopijska shvatanja i pobija klevete, po kojima je Marxova naučna otkrića u oblasti političke ekonomije Rodbertus navodno mnogo pre Marxa izvršio. Predgovor je pod naslovom *Marx i Rodbertus* objavljen januara 1885. u časopisu «Die Neue Zeit»; prvo nemačko izdanje *Bede filozofije* sa ovim predgovorom izašlo je januara 1885. u Štutgartu.
28. do 29. oktobra Engels obaveštava niz predstavnika engleskog i francuskog socijalističkog pokreta o uspesima nemačkih socijaldemokrata na tek održanim izborima za Rajhstag; u jednom pismu Bebelu on izražava uverenje da će ovaj događaj dati podstreka novom zamahu radničkog pokreta u Francuskoj, Engleskoj, SAD i drugim zemljama.
- Oko 30. oktobra do 30. novembra U vezi sa prevodenjem na italijanski knjige *Poreklo porodice, privatne svojine i države* Engels vodi prepisku sa Martignettijem, koji ga obaveštava da je postignut sporazum o štampanju knjige u Italiji.
8. do 18. novembra Engels se i dalje bavi vrednovanjem rezultata izbora za Rajhstag. U svojim pismima Bebelu i drugim funkcionerima nemačke Socijaldemokratske partije on smatra da uspeh partije na izborima predstavlja dokaz da je ona, bez obzira na postojanje zakona o socijalistima, revolucionarnom taktikom

- znatno učvrstila svoje pozicije među radnicima i prodrla u niz novih krugova; Engels preporučuje socijaldemokratskoj frakciji da sa tribina Rajhstaga raskrinkava postupke vlade i vladajućih klasa i sistematski podnosi zakonske predloge u interesu radničke klase. Pošto su se u novoizabranoj socijaldemokratskoj frakciji nalazile i oportunističke snage, Engels upozorava Bebela na opasnost principijelnih ustupaka vladajućim klasama.
12. novembar Engels počinje da radi konačnu redakciju trećeg odeljka drugog toma *Kapitala*, u kome je data analiza reprodukcije i prometa celokupnog društvenog kapitala.
- kraj novembra do decembra Svom snagom Engels potpomaže borbu revolucionarnih snaga unutar Socijaldemokratske federacije protiv njenog oportunističkog rukovodstva, na čelu sa Hyndmanom, i zbog toga se ponovo sastaje sa Marxovom kćerkom Eleanor, Avelingom, Baxom, engleskim socijalističkim pesnikom Williamom Morrisom i socijalističkim radnikom Johnom Lincolnom Mahonom; on odobrava da krajem decembra — iz protesta prema politici Hyndmana i njegovih pristalica — većina članova pod vodstvom Avelinga, Baxa, Morrisa i drugih istupi iz federacije i osnuje novu organizaciju, Socijalističku ligu.
11. do 30. decembra U razgovoru sa Singerom i u pismima Bebelu i Liebknechtu Engels najenergičnije osuđuje odluku oportunističke većine socijaldemokratske frakcije Rajhstaga da ne glasa protiv vladinog predloga za odobrenje subsideja za privatna parobrodsko društva; u ovom stavu Engels je video faktičku podršku kolonijalnoj politici vladajućih klasa Nemačke.
- Engels predlaže frakciji sledeću taktiku: pri glasanju za ovaj projekat postaviti takve uslove koji bi za vladu bili neprihvatljivi; odbijanje bi se potom moralo iskoristiti za raskrinkavanje vladine antinarodne politike; za jedan od tih uslova on je posebno izdvajao predlog nacrtu zakona o davanju pod zakup državnih dobara društvima zemljoradnika i njihovoj finansijskoj podršci od strane države.
- Engels objašnjava da bi jedan zahtev te vrste u obliku nacrtu zakona imao veliki propagandni značaj za pridobijanje zemljoradnika i sitnih seljaka za socijaldemokratiju.
- Kraj 1884. Engels radi na planiranom novom izdanju svoje knjige *Nemački seljački rat*; on je nameravao da seljački rat od 1525. prikaže kao stožer prve buržoaske revolucije u Nemačkoj, kao prekretnicu u istoriji zemlje; on je skicirao nacrt uvoda, koji je fragmentarno sačuvan, za planirano novo izdanje i napisao jedan deo tog uvoda koji je takode ostao nezavršen. Drugi, neodložni poslovi prinudili su Engelsa da prekine ovaj rad.
- 1885
- Januar do 4. februara Engels rediguje jedan deo engleskog prevoda svog spisa *Položaj radničke klase u Engleskoj* koji je pripremila američka socijalistkinja Florence-Kelley-Višnevecki za izdanje ove knjige u SAD.

Januar	Engels priprema za štampu drugo nemačko izdanje svog <i>Anti-Dühringa</i> .
25. januar	Engels piše članak <i>Carsko-ruski stvarno tajni savetnici za pitanja dinamita</i> u kome raskrinkava intrige carske vlade pomoću kojih je izvršen pokušaj da se kod vladajućih krugova Engleske postigne izručenje ruskih političkih emigranata; članak je objavljen 29. januara u listu »Sozialdemokrat«; istom temom Engels se bavi i u pismu Paullu Lafargue-u; odlomci iz ovog pisma su citirani 31. januara u Guesde-ovom uvodniku francuskom listu »Le cri du peuple«.
Februar do početka juna	Engels radi korekturu drugog toma <i>Kapitala</i> .
4. februar	Engels u pismu Liebknechtu kritikuje njegov pomirljiv stav prema oportunistima u nemačkoj Socijaldemokratskoj partiji.
Sredina februara	U vezi s planiranim predgovorom američkom izdanju spisa <i>Položaj radničke klase u Engleskoj</i> Engels piše članak <i>Engleska 1845. i 1885.</i> u kome opisuje promene u privredi zemlje i u engleskom proletarijatu, nastale tokom proteklih četrdeset godina. Članak je marta meseca objavljen u časopisu »Commonweal«, br. 2, a Engelseva nemačka verzija članka u časopisu »Die Neue Zeit«, sveska 6.
11. februara	Na molbu ruskog prevodioca prvog toma <i>Kapitala</i> , političkog ekonomiste i narodnjaka N. Danielsona, Engels pristaje da mu radi prevodenja pošalje korektorske tabake nemačkog izdanja drugog toma <i>Kapitala</i> , da bi se ubrzalo izdavanje ovog toma na ruskom jeziku.
23. februara	Engels završava rad na poslednjem delu rukopisa drugog toma <i>Kapitala</i> i šalje ga izdavaču.
Kraj februara	Engels počinje da priprema za štampu rukopis trećeg toma <i>Kapitala</i> ; ovaj rad je trajao oko deset godina. U ovom periodu Engels paginira rukopis, utvrđuje gradnju toma prema sačuvanim Marxovim uputstvima i u skladu s tim pravi raspored materijala, privodi kraju rad na raznim odeljcima i glavama koje su bile samo skicirane, piše sasvim nove delove koje je Marx samo koncipirao, ali koji još nisu bili formulisani i na osnovu svojih sopstvenih istraživanja različitih novih ekonomskih pojava kapitalizma, karakterističnih za poslednju četvrtinu 19. veka, vrši čitav niz dopuna. On precizira i poboljšava tekst na mnogim mestima, piše predgovor i pogovor i vrši kompletnu redakciju konačnog teksta.
Početak marta	U vezi s pismom nemačkog socijaldemokrate C. Varenholza, objavljenim u listu »Sozialdemokrat«, koji je pokušao da lažno prikaže prave uzroke raspada engleske Socijaldemokratske federacije i prikrije Hyndmanovu oportunističku i sektašku liniju. Engels preporučuje Avelingu da odgovori na Varenholzovo pismo; on sam mu pomaže u sastavljanju odgovora koji je objavljen u listu »Sozialdemokrat« br. 13 od 26. marta.
April do juna	Engels rediguje Martignettijev prevod svoje knjige <i>Poreklo porodice, privatne svojine i države</i> .

Engels i dalje ustaje protiv ponašanja desnog krila socijaldemokratske frakcije Rajhstaga, koje je protestovalo protiv kritike njegovih stavova u pogledu subsidija parobrodskim društvima, izvršene u listu »Sozialdemokrat« i pokušalo da slomi redakciju ovog organa. U pismima vodama nemačke socijaldemokratije kao i u ličnim razgovorima s nekima od njih, on insistira na nezavisnosti redakcije u odnosu na frakciju, da bi se mogla nastaviti borba protiv oportunističke i ostvarilo sprovođenje jedne dosledne revolucionarne linije.

- April Engels u originalu čita knjigu *Nаша razmimoilaženja* ruskog marksiste i vode grupe Oslobođenje rada, Plehanova. Knjigu mu je poslala V. I. Zasulič.
23. aprila U pismu V. I. Zasulič Engels izražava veliko zadovoljstvo s obzirom na sve veći broj pristalica marksizma u Rusiji i ovu činjenicu smatra krupnim napretkom koji će imati veliki značaj za razvitak revolucionarnog pokreta. On istovremeno ukazuje na sve više znakova revolucionarne krize u zemlji i neminovnost prave narodne revolucije.
- Maj do novembra Engels radi korekturu drugog nemačkog izdanja svog *Anti-Dühringa*.
5. maj Engels završava rad na predgovoru drugom tomu *Kapitala* i datira ga sa »na Marxov rodendan, 5. maja 1885.«. U ovom predgovoru on pobija klevete nemačkih buržoaskih katedarskih socijalista, koji su optuživali Marxa za plagijat Rodbertusa i ukazuje na naučnu neodrživost Rodbertusovih shvaćanja.
15. maj U pismu uredniku lista »Sozialdemokrat« Engels preporučuje da se sva pažnja usmeri na odbranu teorije marksizma, da se ona zaštiti od iskrivljavanja i napada od strane oportunističke i da se partija založi za konsekventnu revolucionarnu liniju u svim praktičnim pitanjima.
- Kraj maja do juna Engels radi korekturu trećeg nemačkog izdanja Marxovog spisa *Osamnaesti brimer Louis-a Bonaparte*; ovo izdanje je izašlo 1885. sa Engelsovim predgovorom uz njega.
- Oko 13. juna S obzirom da je Engels smatrao neophodnim da razjasni filozofske osnove marksizma i da stane na put svim pokušajima da se nemačka klasična filozofija protivstavi marksizmu, on obećava redakciji časopisa »Die Neue Zeit« da će napisati jedan članak o Feuerbachovoj filozofiji; ovo obećanje je kasnije ispunio u spisu *Ludwig Feuerbach i kraj klasične nemačke filozofije*.
16. juni Engels obaveštava Hermanna Schlütera, upravnika socijaldemokratske izdavačke kuće u Cirihiu da je saglasan sa izdavanjem Marxovih radova i drugih materijala koji su se odnosili na proces protiv lista »Neue Rheinische Zeitung«, Odbor rajnskih demokrata 1849. kao i na kelnski proces protiv komunista, održan 1852. Trebalo bi da ovi radovi i materijali budu izdati u zasebnim brošurama, za koje Engels obećava da će napisati predgovore.

- Juli do sredine septembra Engels rediguje francuski prevod Marxovog spisa *Osamnaesti brimer Louis-a Bonaparte*, koji je izvršio francuski socijalist Edouard Fortin, i dopisuje se sa njim u vezi s mogućnošću objavljivanja ovog prevoda u francuskom socijalističkom listu «Le Socialiste»; do ovog objavljivanja kao i do zasebnog izdanja ovog spisa došlo je tek 1891.
1. juli Engels piše predgovor brošuri *Karl Marx pred kelnskim porotnicima* koja je sadržavala govore Marxa i drugih optuženih u procesu protiv Odbora rajnskih demokrata 1849; predgovor je u celosti izašao u brošuri početkom oktobra u Cirihi i skraćeno u listu «Sozialdemokrat» od 15. oktobra.
- Početak jula (ali ne posle 10) Izlazi iz štampe drugi tom *Kapitala*.
- Druga polovina jula Engels završava paginaciju trećeg toma *Kapitala*.
14. avgust do 14. septembra Engels provodi odmor na ostrvu Džersi; on čita korekturu drugog izdanja svog *Anti-Dühringa*.
- Oko 21. avgusta Engels dobija vest od Danielsona da je završen ruski prevod drugog toma *Kapitala*, ali da su zbog cenzure morala biti izvršena neka skraćanja teksta njegovog predgovora.
25. avgusta Po Danielsonovom savetu Engels se obraća redakciji časopisa «Severnij vestnik» i predlaže joj da objavi do tada neobjavljeno Marxovo pismo redakciji časopisa «Otečestvennyje Zapiski». Međutim, Marxovo pismo nije izašlo u ovom časopisu; ono je oktobra 1888. objavljeno u časopisu «Juridički Vestnik».
23. septembar Engels završava rad na predgovoru drugom izdanju svog *Anti-Dühringa*, u kome podvlači nužnost primene dijalektičko-materijalističkog metoda u prirodnim naukama i tvrdi da najnoviji uspesi prirodnih nauka potvrđuju ovu nužnost.
- Oktobar Engels piše članak *Kako ne treba prevoditi Marxa*, koji je u novembru izašao u časopisu «The Commonweal». U njemu on kritikuje prevod jednog dela prve glave prvog toma *Kapitala*, koji je objavljen u engleskom socijalističkom časopisu «To-day» od oktobra 1885; prevod je izvršio Hyndman (pseudonim: John Broadhouse).
8. oktobar Engels završava rad na skici istorije Saveza komunista, koja je radena kao uvod za treće nemačko izdanje Marxovog pamfleta *Otkrića o komunističkom procesu u Kelnu*. Skica je pod naslovom *Prilog istoriji Saveza komunista* izašla u listu «Sozial-demokrat» od 12, 19. i 26. novembra kao i u trećem izdanju brošure, koja je izašla oktobra meseca u Cirihi.
8. i 12. oktobar U pismima uredniku lista «Sozialdemokrat» i Paulu Lafargue-u Engels analizira političku situaciju u Francuskoj posle prvog izbornog kruga za poslanički dom od 4. oktobra, u toku kojeg je partija umerenih republikanaca, koja se nalazila na vlasti, pretpela priličan neuspeh. Engels primećuje da će rezultati izbora verovatno dovesti na vlast partiju radikala, što bi stvorilo povoljnu situaciju za delovanje socijalista. Izvodi

- iz prvog pisma su bez navodenja imena autora objavljeni 15. oktobra kao uvodnik u listu »Sozialdemokrat«, a jedan deo drugog pisma je pod naslovom *Situacija* 17. oktobra objavljen u listu »Le Socialiste«.
- Između 10. oktobra i 24. novembra Engels piše raspravu *Prilog istoriji pruskih seljaka*, u kojoj je dao kratak opis položaja seljaka u Pruskoj od srednjeg veka do šezdesetih godina 19. veka. Ova rasprava predstavlja drugi deo uvoda za posebno izdanje serije članaka Wilhelma Wolfa *Die schlesische Milliarde*; brošura je, sa Engelsovim uvodom, izašla aprila 1886. u Cirihu.
- Sredina oktobra U avgustu je u listu »Le Socialiste« započelo objavljivanje francuskog prevoda *Manifesta Komunističke partije*, koji je izvršila Laura Lafargue. S tim u vezi Engels u nizu pisama Lauri Lafargue iznosi svoje primedbe na kvalitet prevoda i predlaže joj da izvrši izvesne izmene.
- Druga polovina oktobra do decembra U vezi s zaoštravanjem međunarodne situacije u Evropi, koje je bilo izazvano između Srbije i Bugarske i sve većim protivrečnostima između evropskih sila u pogledu bugarskog pitanja, Engels proučava ekonomski i finansijski položaj Rusije. On dolazi do zaključka da je Bismarck, koji je omogućio da ruska carska vlada podiže zajmove kod nemačkih bankara, odigrao provokatorsku ulogu u pogledu stvaranja vojnog konflikta na Balkanu i koji je istovremeno nameravao da u carskom režimu dobije podršku za gušenje revolucionarnog pokreta. Neke materijale o ovom pitanju on šalje Liebknechtu, koji ih je iskoristio u svom govoru u Rajhstagu.
21. oktobar Engels piše redakciji lista »Le Socialiste« i precizira neke navode iz jednog dela svog pisma Lafargue-u koji je objavljen u ovom listu 17. oktobra pod naslovom *Situacija*. Pismo je pod naslovom *Uredničkom odboru lista »Le Socialiste«* objavljeno 31. oktobra u ovom listu.
28. oktobar U pismu Bebelu, u kome analizira ekonomsku situaciju i stanje radničkog pokreta u Engleskoj, Engels primećuje da su stari tredjunioni, koji okupljaju kvalifikovane radnike, u osnovi reakcionarni; on istovremeno kritikuje rukovodstvo Socijaldemokratske federacije zbog njegovog sektaškog stava i odvojenosti od radničkih masa. U pogledu situacije u Francuskoj Engels ukazuje na nedovoljnu teorijsku zrelost francuskih socijalista; on izražava uverenje da će se francuski radnici priključiti socijalističkom pokretu u onoj meri u kojoj buržoaske partije, pokažu svoju nedovoljnost.
- Novembar do početka decembra Engels čita knjigu nemačkog publiciste Georga Adlera *Istorija prvog socijalističkog radničkog pokreta u Nemačkoj* u kojoj je falsifikovana istorija Saveza komunista i pogrešno prikazana Marxova delatnost; on u samoj knjizi ispisuje primedbe i daje Kautskom niz uputstava za njegovu kritičku recenziju ove knjige. Recenzija, napisana prema Engelsovim savetima, objavljena je februara 1886. u časopisu »Die Neue Zeit«.
13. novembar Engels pismenim putem zahvaljuje Danielsonu na poslatim izvodima iz Marxovih pisama i obaveštava ga o svojoj nameri da izda Marxova sabrana pisma.

14. novembar Na Lafargue-ovu molbu, koji je pripremao jednu kratku biografsku skicu o Engelsu za list »Le Socialiste«, Engels ga obaveštava o nekim pojedinostima iz majskog ustanka 1849. u zapadnoj i južnoj Nemačkoj. Članak napisan na osnovu ovih podataka objavljen je, bez potpisa, 21. novembra u listu »Le Socialiste« kao drugi deo Engelsove biografije pod naslovom *Majski ustanak 1849.*
17. novembar U pismu Bebelu Engels analizira međunarodnu situaciju u Evropi i tvrdi da pretil opasnost rasplamsavanja evropskog rata; on podseća na obavezu socijalista da se bore protiv militarističkih planova vladajućih klasa i ukazuje na to da bi rat, u slučaju da ga te snage uspeju rasplamsati, ubrzao slom kapitalističkog poretka.
26. novembar U pismu književnici Minni Kautsky Engels ukazuje na to da se socijalistička literatura ne sme zadovoljiti time da odnose u buržoaskom društvu realistički i verno slika, nego istovremeno mora otkrivati suštinu tih odnosa; ona treba ne samo da prikazuje nepravde kapitalizma, nego da izražava uverenje da je neminovno ukidanje kapitalizma putem socijalističkog poretka.
- Oko 2. decembra U Cirihi izlazi drugo izdanje Engelsovog *Anti-Dühringa.*
7. decembar U jednom pismu Engels obaveštava urednika lista »Sozialdemokrat« da je Hyndman tajno primio novac od Konzervativne partije da bi ga upotrebio za novembarsku izbornu kampanju za parlamentarne izbore; ova činjenica je postala opštepoznata i izazvala je negodovanje vođa mesnih organizacija engleske Socijaldemokratske federacije. U svom pismu Engels naglašava da je takav Hyndmanov stav nedopustiv. Engelsovo pismo i materijali koje je poslao u vezi s tim pitanjem, redakcija je iskoristila za jednu belešku, objavljenu 17. decembra u listu »Sozialdemokrat«. Iste informacije Engels je dao i Lafargue-u u jednom pismu.

1886

- Januar Engels dobija od Danielsona informacije o ekonomskoj situaciji u Rusiji.
Na Liebknechtovu molbu Engels mu daje neke savete u vezi s njegovim publicističkim radom i govorima u Rajhstagu. Tom prilikom Engels ukazuje na nužnost da se nastavi borba protiv oportunističkih snaga.
- Između 7. januara i 25. februara Engels rediguje engleski prevod svoje knjige *Položaj radničke klase u Engleskoj* za američko izdanje i piše jednu raspravu uz to izdanje u kojoj daje opšte karakteristike položaja proletarijata u Engleskoj i SAD i u koju potpuno uključuje svoj članak *Engleska 1845. i 1885.* Ova rasprava, prvobitno predviđena kao predgovor ili pogovor, izašla je najzad kao dodatak uz američko izdanje *Položaja radničke klase . . .*, koje se pojavilo maja 1887. u Njurjoku.

- Ne posle
20. januara
- Engels čita brošuru *Rodbertus, Marx, Lassalle* od oportuniste Schramma i svoje kritičke primedbe o njoj saopštava uredniku lista »Sozialdemokrat«; primedbe su iskorišćene u redakcijskoj seriji članaka *Jedan moralni kritičar i njegov kritički moral*, uperenoj protiv Schramma i drugih ideologa »državnog socijalizma«, kao i protiv apologeta Rodbertusa i Lassalle-a. Serija članaka je objavljena u listu »Sozialdemokrat« 21. i 28. januara kao i 5. i 12. februara.
20. do 23.
januara
- U pismu Bebelu Engels ponovo naglašava da bi bilo veoma važno radno seljaštvo Nemačke pridobiti za saveznika radničke klase u revolucionarnoj borbi. On ukazuje na to da bi predlog o stvaranju proizvodnih zadruga za sitne seljake i zemljoradnike pod upravom države — država bi tako ostala vlasnik zemlje — mogla da realizuje samo socijaldemokratija i da bi to bila nužna faza pri prelazu ka komunističkoj privredi. U tom pismu on savetuje Bebelu da se Liebknecht pošalje na jedno agitaciono putovanje kroz SAD, koje bi organizovala Socijaldemokratska partija Nemačke; Engels je takvo putovanje smatrao sredstvom za učvršćenje međunarodnih veza proletarijata i sredstvom za širenje socijalističkih ideja.
- Kraj januara
- Engels dobija od Moore-a i Avelinga potpun tekst njihovog preвода prvog toma *Kapitala*.
Engelsu stiže od Danielsona upravo izašlo rusko izdanje drugog toma *Kapitala*.
4. februar
- Holandskom socijalisti Ferdinand Domela Nieuwenhuisu Engels saopštava svoje pozitivno mišljenje o njegovoj knjizi, posvećenju pitanju upravljanja u njegovoj zemlji; pri tome on tvrdi da su nedostaci birokratskog upravnog aparata specifičnost u istorijskom razvitku Holandije. U tom pismu Engels daje Nieuwenhuisu neka uputstva u vezi sa prevodom na holandski knjige *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*.
- Između 8.
i 15. februara
- Povodom provokatorskih govora deklahiranih elemenata 8. februara u Londonu za vreme mitinga nezaposlenih, koji je organizovan uz učešće Socijaldemokratske federacije, Engels u pismima Sorgeu, Bebelu i drugima kritikuje postupke vođa federacije, posebno Hyndmana, koji su još ohrabрили ove elemente.
- Sredina
februara
- Ukazujući na veliki značaj novog zamaha radničkog pokreta u Francuskoj, čije merilo predstavlja štrajk rudara u Dekazvilu, Engels pozdravlja ulazak trojice francuskih radničkih poslanika Emile Basly-a, Louis-Zéphyrin Camélinat-a i Antide Boyer-a u poslanički dom, koji su energično podržali štrajkače, raskinuli s frakcijom buržoaskih radikala i faktički položili kamen temeljac za stvaranje samostalne radničke frakcije u poslaničkom domu. Ovaj događaj Engels je smatrao značajnim uspehom revolucionarnih socijalista i znakom da su francuski radnici počeli da se oslobađaju uticaja radikala.
25. februar do
5. avgusta
- Engels rediguje rukopis engleskog preвода prvog toma *Kapitala* pri čemu se posebno oslanja na Marxova pismena uputstva, koja je Marx izradio pri prvom pokušaju prevodenja 1877. u Americi.

- Sredina marta U pismima Lafargue-u Engels savetuje francuskim marksistima da nastave borbu na okupljanju revolucionarnih snaga proletarijata, u kojoj bi trebalo nastojati da se izoluje oportunistička grupa posibilista i raskrinkaju njeni postupci upereni protiv jedinstva radničke klase. On odobrava držanje radničkih poslanika koji su uspeali da svojim odlučnim istupanjem za rudare Dekazvila u štrajku prinude poslanički dom da usvoji rezoluciju, u kojoj se od vlade zahteva da zaštiti interese radnika. Engels, koji je ovo smatrao velikom pobedom radničkog pokreta, šalje Bebelu tekstove govora poslanika.
15. mart Engels piše pismo francuskim socijalistima, u kome povodom petnaestogodišnjice Pariske komune izražava svoju solidarnost sa njima. Pismo je objavljeno 27. marta u listu «Le Socialiste».
- Kraj marta Engels se zahvaljuje V. I. Zasuliču što mu je poslala rusko izdanje Marxovog spisa *Beda filozofije*, koji je ona prevela.
- April do jula Engels je bolestan.
- April do maja U časopisu «Die Neue Zeit» izlazi Engelsov spis *Ludwig Feuerbach i kraj klasične nemačke filozofije* u kome je prikazan odnos marksizma prema njegovim filozofskim prethodnicima i dat sistematski prikaz osnova dijalektičkog i istorijskog materijalizma.
- Prva polovina aprila Pošto je Bismarck u svom govoru u Rajhstagu od 31. marta težio da prikaže kao Marxovog «pitomca» Ferdinanda Blinda, koji je 1866. pokušao atentat na njega, Engels insistira na tome da Laura Lafargue i Eleanor Marx-Aveling tu pretpostavku pobiju. Izjave Marxovih kćeri su objavljene u listu «Sozialdemokrat» od 15. aprila u listu «Le Socialiste» od 24. aprila.
- Početak aprila Engels, koji je bio informisan o toku debate u Rajhstagu o produženju zakona o socijalistima, odobrava govore Bebela i Liebknechta u kojima su oni dostojno odgovorili vladi i reakcionarnim poslanicima. On tvrdi da je borba radničke klase u drugim zemljama, posebno štrajk francuskih rudara u Dekazvilu i istupanje radničkih poslanika u francuskoj skupštini, izvršila revolucionarni uticaj na delatnost nemačke socijaldemokratije.
- Sredina aprila Engels prima dopisnike jednog lista Demokratske partije Sent Luisa (SAD), McEnnisa, i razgovara sa njim o pitanjima radničkog zakonodavstva; pošto je u jednom od brojeva lista «Missouri Republican» početkom jula objavljena beleška o ovom razgovoru u kojoj su Engelsovi stavovi netačno preneti, Engels daje izjavu u kojoj protestuje protiv ovog izopačavanja i koju 8. jula objavljuje socijalistički list «New Yorker Volkszeitung».
- Kraj aprila do septembra Engels pažljivo prati sve oštriju borbu radničkih masa za osmočasovni radni dan u SAD — nedolazak na posao 1. maja, demonstracije i radničke mitinge u Čikagu, Filadelfiji, Bostonu, Njujorku i drugim gradovima; u pismima Sorgeu, Bebelu i drugim videnijim socijalistima on podvlači veliki međunarodni značaj ovog istupanja proletarijata u SAD; Engels tvrdi da su nedostaci i slabosti američkog radničkog

- pokreta — veliki uticaj anarhista, odsustvo jasnog programa i strogo utvrđenih ciljeva, nedovoljna raširenost ideja naučnog socijalizma — neminovni u početnom stadijumu pokreta i da će oni biti savladani tokom daljih borbi.
29. april i
12. maj U pismima Sorgeu i Liebknechtu Engels dokazuje, karakterišući stanje radničkog pokreta u Engleskoj, da se od Socijalističke lige, koja se otepcila od Socijaldemokratske federacije, ne može očekivati da se razvije u masovnu radničku partiju i da su njene vođe Morris i Bax očigledno pod uticajem anarhista.
- Početak maja Činjenicu da je na opštinskim izborima u Parizu od 2. maja socijalistički kandidat dobio znatan broj glasova Engels u pismima Lafargue-u i Liebknechtu ocenjuje kao značajnu pobjedu koja svedoči da se radnici sve više i više oslobađaju uticaja radikala.
- Engels šalje Martignettiju časopis «Die Neue Zeit» sa svojim spisom *Ludwig Feuerbach i kraj klasične nemačke filozofije* kao i brošuru Wilhelma Wolffa *Šleske milijarde* sa Engelsonim uvodom.
15. maj Engelsov članak o oružanom napadu na radnike fabrike stakla u Lionu koji su štrajkovali objavljen je u časopisu «Commonweal».
22. maj Engels pregovara sa londonskim izdavačem Swan Sonnenschein, Lowrey & Co. o izdavanju engleskog prevoda prvog toma *Kapitala*.
- Kraj maja
do 3. juna Engels čita korekturu američkog izdanja svog spisa *Položaj radničke klase u Engleskoj*.
- Oko 25. juna
do 7. jula Engels se nalazi na lečenju u Istbornu, gde ga posećuje njegov prijatelj, poznati nemački naučnik, hemičar i socijaldemokrat Carl Schorlemmer.
- Avgust do
novembra Engels radi korekturu engleskog izdanja prvog toma *Kapitala*.
7. avgust do
4. septembra Engels radi oporavka boravi u Istbornu, gde mu na nekoliko dana dolazi u goste Liebknecht.
- Druga polovina
avgusta do
oktobra U vezi s zaoštavanjem sukoba velikih evropskih sila zbog sve veće konkurencije carske Rusije i Austro-Ugarske na Balkanu, porasta revanšizma u Francuskoj i agresivnih težnji vladajućih krugova Nemačke kao i zbog osvajačke politike Engleske na Bliskom i Srednjem istoku, Engels pažljivo proučava međunarodnu situaciju u Evropi. Pri tom on utvrđuje da postoji stvarna opasnost od jednog opšteevropskog rata i iz toga zaključuje da bi jedan takav rat, koji bi sobom doneo i porast šovinizma i nacionalizma, naneo težak udarac međunarodnom radničkom pokretu, ali da bi istovremeno neminovno doveo do sazrevanja revolucionarne krize u Francuskoj kao i drugim zemljama Evrope, posebno u Rusiji.
18. avgust Engels pismeno informiše Bebela o stanju socijalističkog pokreta u Engleskoj i primećuje da su Socijaldemokratska federacija i druge socijalističke organizacije i dalje izolovane od

- masa i da Socijalistička liga, čije su vođe delimično potpale pod uticaj anarhista, doživljava unutrašnju krizu, Engels dalje naglašava da se u Francuskoj i Americi potvrđuje Marxova teza «da demokratska republika danas nije ništa drugo nego poprište na kome se bije odlučna bitka između buržoazije i proletarijata».
- U vezi sa zatvorskim kaznama koje je izrekao okružni sud u Frajbergu u Saksoniji Bebelu i drugim aktivnim funkcionerima nemačke socijaldemokratije zbog učešća na kongresu u Kopenhagenu i rasturanja zabranjenog lista «Sozialdemokrat», Engels kaže da ova presuda, kao i druge policijske represalije, predstavljaju izraz gneva «vladajuće klike» zbog potpunog neuspeha svih dosadašnjih mera protiv nemačke socijaldemokratije.
20. avgust Engels daje saglasnost Hermannu Schlüтеру da se ponovo izda njegova serija članaka *O stambenom pitanju* i preporučuje da se takode ponovo izda brošura *Za spomen nemačkim kvazi-patriotima. 1806—1807* Sigismunda Borkheima, koji je umro decembra 1885; on obećava da će za brošuru kao uvod napisati Borkheimovu biografiju.
29. avgust Engels putuje na jedan dan iz Istborna za London da bi dočeka Wilhelma Liebknechta, koji se nalazi na agitacionom putovanju za SAD.
- Engels se u Londonu takode sastaje sa Julianom Harnejem, veteranom čarističkog pokreta.
- Između 5. i 13. septembra Engelsa više puta posećuju lideri Socijalističke lige Ernest Belfort Bax i William Morris, sa kojima on razgovara o situaciji unutar Lige.
- Negde između 5. i 11. septembra Engels čita rukopis knjige Karla Kautskog *Ekonomsko učenje Karla Marxa* i pravi primedbe uz nju.
17. septembra do oko 27. septembra Johann Philipp Becker boravi u gostima kod Engelsa.
2. oktobar Činjenicu da je pariski porotni sud oslobodio Paul Lafargue-a i Jules Guesde-a, koji su bili sudski gonjeni zbog javnog raskrinkavanja veza između vlade i krupnih banaka, Engels u pismu Lauri Lafargue navodi kao dokaz da organizovani proletarijat može iskoristiti protivrečnosti između raznih frakcija buržoazije; istovremeno on upozorava francuske socijaliste da ne precene ove protivrečnosti i podvlači da je neizbežna politička labilnost i kolebljivost sitne buržoazije.
8. i 9. oktobra Engels savetuje Bebelu i drugim funkcionerima nemačke socijaldemokratije da preko partije pruže materijalnu pomoć Johannu Philippu Beckeru i time mu omoguće da napiše memoare, koji bi imali veliki značaj za istoriju revolucionarnog pokreta u Nemačkoj.
23. oktobar U pismu Bebelu Engels odobrava izjavu socijaldemokratske frakcije Rajstaga da u uslovima policijskog režima list «Sozialdemokrat» ubuduće ne može biti zvanični organ partije. Engels ukazuje na to da će ovaj korak ne samo olakšati frakciji njen legalni rad, nego i stvoriti povoljnije uslove za borbu lista protiv oportunitizma.

25. oktobar Engels pravi pregled međunarodne situacije u Evropi. Analizirajući zaoštavanje sukoba između velikih sila, naročito između Rusije i Austro-Ugarske, ali i između Nemačke i Francuske, on dolazi do zaključka da raste opasnost od opšteevropskog rata. Engels naglašava da vladajuće klase ovih velikih sila u ratu vide sredstvo za ugušivanje revolucionarnog pokreta i za opravdavanje reakcionarnih sistema vladavine i postavlja socijalistima zadatak da se bore protiv takve ratne opasnosti. Ovaj pregled, koji je Engels poslao Lafargue-u i koji je bio neznatno skraćen i redakcijski obraden, objavljen je 6. novembra u listu «Le Socialiste» pod naslovom *Politička situacija Evrope*.
- Novembar do početka decembra Engels radi na članku *Pravnički socijalizam*, koji je uperen protiv knjige *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung* austrijskog buržoaskog pravnika Antona Mengera, prožete napadima na Marxa i njegovo učenje. Međutim, njegovo loše zdravstveno stanje ga je prinudilo da prekine rad; članak je završio Kautsky i on je bez potpisa objavljen februara 1887. u časopisu «Die Neue Zeit».
5. novembar Engels završava predgovor engleskom izdanju prvog toma *Kapitala*.
- Druga polovina novembra Engels i dalje pažljivo prati situaciju u engleskom radničkom pokretu; u nizu pisama istaknutijim socijalistima drugih zemalja on govori o sve većem nezadovoljstvu među radničkim masama, naročito među nezaposlenim. Po njegovom mišljenju Socijaldemokratska federacija, u čijim redovima se nalaze zdrave proleterske snage, ima osnova da uprkos oportunističkom rukovodstvu podigne svoj autoritet među radnicima, dok se Socijalistička liga sve više i više pretvara u sektašku organizaciju, odvojenu od praktične borbe. Engels naglašava da se mora praviti razlika između rukovodstva Socijaldemokratske federacije i njenih pristalica.
- Kraj novembra do decembra U pismima Sorgeu i drugim socijalistima Engels analizira nove činjenice u razvitku američkog radničkog pokreta — znatniji porast broja članova organizacije «Vitezova rada», stvaranje Ujedinjene radničke partije Njujorka i uspehe na izborima radničkih kandidata u pojedinim državama. On ističe da u uslovima strahovitog zamaha borbe radničke klase, a s obzirom na činjenicu da velike masovne organizacije radnika — organizacija «Vitezova rada» — nemaju nikakav teorijski zasnovan socijalistički program, širenje teorije naučnog socijalizma dobija poseban značaj. Engels istovremeno podvrgava oštroj kritici dogmatski i sektaški stav Socijalističke radničke partije Severne Amerike, sastavljene skoro isključivo od nemačkih doseljenika, koja se nije povezala sa praktičnom borbom američke radničke klase. On naglašava da pred socijalistima SAD stoji zadatak da stvore opštenacionalnu političku partiju američkog proletarijata, ne izolujući se od već postojećih formi masovnog pokreta.
- Približno decembar 1886. do marta 1887. Engels čita skoro dobijeni rukopis brošure Hermanna Schlütera *Čaristički pokret u Engleskoj*; sastavlja hronologiju čarističkog pokreta i vrši u tekstu brošure izmene i dopune. Brošura je izašla oktobra 1887. u Cirihi bez imena autora.

5. do 10. decembra Posle povratka iz SAD Liebknecht i njegova supruga borave u gostima kod Engelsa.
6. decembar Engelsa posećuje Singer.
9. decembar Povodom smrti Johanna Philippa Beckera Engels piše članak posvećen uspomeni na ovog istaknutog proleterskog revolucionara. Pod naslovom *Johann Philipp Becker* članak je izašao u listu »Sozialdemokrat« br. 51 od 17. decembra i sa izvesnim skraćenjima 1. i 8. januara 1887. u centralnom organu Socijalističke radničke partije Severne Amerike, njujorškom listu »Sozialiste«.
- Negde oko 23. decembra 1886. do sredine januara 1887. Paul i Laura Lafargue borave u Londonu u gostima kod Engelsa.

1887

- Januar do jula Zbog obolelih očiju Engels je prinuđen da posvećuje manje vremena čitanju i pisanju.
- Početak januara U Londonu izlazi engleski prevod prvog toma *Kapitala*.
10. januar Engels završava predgovor za drugo pregledano izdanje svog rada *O stambenom pitanju*, u kome je podvrgao kritici utopijske teorije buržoaskog socijalizma; ispitujući stanje nemačke domaće industrije, on dokazuje da kapitalizam nije revolucionisao samo radničku klasu, nego i sitne seljake, koji su u borbi protiv kapitalizma prirodni saveznici proletarijata. Predgovor je izašao 15. i 22. januara 1887. u listu »Sozialdemokrat« i u prvoj polovini marta je štampan kao separat.
26. januar Engels završava predgovor američkom izdanju *Položaja radničke klase u Engleskoj*. U ovom predgovoru on ispituje nivo razvika radničkog pokreta u SAD i podvrgava kritičkoj analizi teoriju američkog ekonomiste Henry George-a. Razotkrivajući buržoaski karakter George-ovog zahteva za nacionalizacijom zemlje, Engels naglašava da je glavni zadatak radničke klase i socijalista u SAD stvaranje jedne opštenacionalne proleterske partije. *Položaj radničke klase u Engleskoj* je izašao početkom maja u Njujorku. Predgovor je Engels preveo na nemački i on je objavljen u listu »Sozialdemokrat« 10. i 17. juna pod naslovom *Radnički pokret u Americi*; pod istim naslovom predgovor je jula meseca objavljen u Njujorku kao separat na engleskom i nemačkom jeziku.
- Februar do juna U vezi s klevetama protiv Edwarda Avelinga koje je širio Izvršni komitet Socijalističke radničke partije Severne Amerike dolazi do obimne prepiske između Engelsa i Sorgea kao i drugih socijalističkih funkcionera da bi se opovrgle ove klevete i postigla Avelingova rehabilitacija. Edward Aveling je bio optužen da je za vreme svog putovanja kroz SAD, u toku koga je držao predavanja o teoriji naučnog socijalizma, Izvršnom komitetu podneo za naplatu falsifikovane račune.

- Prva polovina
februara Engels čita rumunski prevod svog članka *Politička situacija Evrope*, koji je objavljen u socijalističkom časopisu «Revista Socială», i pri tom uči rumunski jezik.
- Oko 12.
februara Engels dobija od Danielsona *Bajke* M. J. Saltikov-Ščedrina.
12. februar Engels šalje Danielsonu englesko izdanje prvog toma *Kapitala*.
- Oko 17.
februara Engels upućuje pozdravno pismo Organizacionom komitetu međunarodne svečanosti, održane 19. februara u Parizu. Ova svečanost, organizovana na inicijativu ruskih, poljskih, nemačkih i drugih socijalističkih emigranata uz pomoć francuskih socijalista, trebalo je da izrazi protest protiv trke u naoružanju i ratnih priprema u Evropi. Pismo, koje je pročitano na svečanosti, objavljeno je u listu «Le Socialiste» od 26. februara i u nemačkom prevodu u listu «Sozialdemokrat» od 11. marta kao i u njujorškom listu «Sozialist» od 19. marta.
- Između 24.
februara i 19.
marta U pismima Lauri Lafargue, Sorgeu i drugim funkcionerima socijalističkog pokreta Engels analizira rezultate nemačkih izbora za Rajstag od 21. februara. Ove izbore, na kojima je Socijaldemokratska partija uprkos policijskom teroru dobila znatno veći broj glasova, Engels ocenjuje kao veliku pobjedu socijaldemokratije, koja svedoči o nepokolebljivom porastu njenog uticaja među radnicima.
- Mart 1887. do
januara 1888. Pored drugih zadataka Engels rediguje i Moore-ov engleski prevod *Manifesta Komunističke partije*, ispravlja ga i pravi fusnote za ovo englesko izdanje.
4. mart U listu «Sozialdemokrat» pod naslovom *Kako je nastala ideja o jednakosti* izlazi odeljak iz Engelsonovog *Anti-Dühringa*.
10. i 12. marta Engels saopštava Lauri Lafargue i Juliji Bebel da je prvo izdanje prvog toma *Kapitala* na engleskom jeziku razgrabljeno i da je počelo štampanje drugog izdanja.
- Druga polovina
marta do maja Engels potpomaže agitatorski rad engleskih socijalista Edwarda Avelinga i Eleanor Marx-Aveling u radničkim četvrtima Londona, posebno u radikalnim radničkim klubovima East Enda, koji su bili pod uticajem liberala; ovu agitaciju on je smatrao važnim korakom ka stvaranju jedne političke radničke partije, naoružane socijalističkim programom.
18. mart Povodom godišnjice Pariske komune Engels pozdravlja parisku organizaciju francuske Radničke partije sledećim rečima: «London, 18. marta, Građani! Celim srcem slavim zajedno s Vama osamnaesti mart!» Pozdrav je objavljen 26. marta u listu «Le Socialiste».
- Negde krajem
marta Engels pregleda danski prevod *Porekla porodice, privatne svojine i države*.
- Oko 23. aprila Engels protestuje protiv samovoljnog postupka redakcije lista «New Yorker Volkszeitung», koja je, iako nije dobila njegovu saglasnost, prevela na nemački predgovor američkom izdanju *Položaj radničke klase u Engleskoj* i taj loš prevod objavila 10. aprila.

- Oko 24. aprila Engels dobija od Danielsona pisma koja mu je Marx pisao.
- Kraj aprila do početka maja Engels vodi prepisku sa španskim socijalistom José Mesaom. Mesa obavještava Engelsa o likvidaciji uticaja anarhista i o širenju socijalističkog pokreta u Španiji; on šalje Engelsu brojeve madridskog lista «El Socialista» iz 1886. godine, koji sadrže prvi španski prevod spisa *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*.
- Početak maja U Njujorku izlazi prvi engleski prevod *Položaja radničke klase u Engleskoj*.
4. i 7. juni Engels obavještava Sorgea i Lauru Lafargue da su na konferenciji Socijalističke lige, održanoj 29. maja u Londonu, pobedili anarhistički elementi i da je usvojena rezolucija uperena protiv svake parlamentarne delatnosti. Engels je mišljenja da su marksisti, na čelu sa Edwardom Avelingom i Eleanor Marx-Aveling, u ovim okolnostima prinudeni da istupe iz Lige koja sada može biti samo prepreka za širenje masovnog pokreta.
- Između 14. i 23. juna Engels proučava program Socijalističke federacije u severnoj Engleskoj i vrši izvesna poboljšanja i dopune. Program sa svojim ispravkama šalje Johnu L. Mahonu, jednom od inicijatora federacije, i u propratnom pismu naglašava da samo masovni pokret radnika može dovesti do stvaranja samostalne političke partije radnika u Engleskoj.
24. juni U pismu George Julian Harneyju Engels izražava nameru da napiše Marxovu biografiju.
- Juli Engels pregleda rukopis svoje biografije koju je Kautsky napisao za «Oesterreichische Arbeiter-Kalender für das Jahr 1888»; on ispravlja i dopunjava pojedina mesta u tekstu. Engels čita odlomke iz Schlüterove brošure *Čartistički pokret u Engleskoj*.
23. juli do 2. septembra Engels provodi odmor u Istbornu.
- Početak avgusta Engleski socijalist Ernest Belfort Bax boravi u gostima kod Engelsa u Istbornu.
- Druga polovina avgusta Na molbu Kautskog Engels čita odlomke iz njegove knjige *Thomas Moore i njegova utopija* i piše primedbe uz nju.
3. septembar Dobivši vest o smrti Lopatina, za koju kasnije saznaje da je pogrešna, Engels namerava da o njemu napiše nekrolog u listu «Sozialdemokrat»; svoju nameru saopštava Lavrovu.
- Sredina septembra Engels saznaje da je na zahtev Henry George-a Socijalistička radnička partija Severne Amerike isključena iz Ujedinjene radničke partije države Njujork. U vezi s tom činjenicom on u pismima Sorgeu i Florance Kelley-Višnevecku izražava mišljenje da će George-ov raskid sa socijalistima i obrazovanje jedne buržoasko reformističke partije povoljno delovati na razvitak radničkog pokreta u SAD, pošto je George-ov postupak omogućio radnicima da upoznaju njegovo pravo lice, čime će biti sprečen da dode na čelo pokreta.

- Druga polovina oktobra Bebel boravi u gostima kod Engelsa.
- Kraj novembra do početka decembra Engels pregovara s londonskim izdavačem Reevesom o prodaji američkog izdanja *Položaja radničke klase u Engleskoj* i o separatnom izdanju predgovora uz ovaj rad u Engleskoj.
- Decembar 1887. do januara 1888. Engels uči rumunski.
- Početak decembra Engels šalje socijalističkom izdavaču J. H. W. Dietzu rukopis svog rada *Ludwig Feuerbach i kraj klasične nemačke filozofije*, kao i Marxove teze o Feuerbachu, napisane 1845, koje treba da budu dodatak uz Engelsov spis.
7. decembar Engels pristaje na Schlüterov predlog da se izda zbornik njegovih članaka pod naslovom »Manji članci Friedricha Engelsa iz godine 1871 - 1875«. Do ovog izdanja nije došlo.
15. decembar Engels završava uvod za drugo izdanje brošure Sigismunda Borkheima *Za spomen nemačkim kvazi-patriotima. 1806 - 1807*, koje je pripremljeno na njegovu inicijativu. Ovaj uvod daje temeljitiji prikaz dimenzija i mogućih posledica jednog budućeg opšteevropskog rata. U njemu Engels izražava uverenje da bi jedan takav rat, ukoliko bi do njega došlo, sigurno — ranije ili kasnije — doveo do pobeđe proletarijata. U junu 1888. uvod je kao separat izašao u Cirihiu.
- Kraj decembra 1887. do marta 1888. Engels radi na četvrtoj glavi svoje brošure *Uloga sile u istoriji*. Prve tri glave trebalo je da čine one glave iz drugog odeljka *Anti-Dühringa*, koje tamo nose naslov »Teorija sile«. Engels je nameravao da u četvrtoj glavi kritički analizira celokupnu Bismarckovu politiku i da na primeru istorije Nemačke posle 1848. dokaže ispravnost onih zaključaka o povezanosti ekonomije i politike koje je izvukao u *Anti-Dühringu*. Zbog drugih poslova, naročito zbog rada na rukopisu trećeg toma *Kapitala*, nije mogao da završi ovu glavu.
29. decembar Engels daje Lafargue-u izvesna obaveštenja o političkoj prošlosti Heinricha Oberwindera, austrijskog socijaliste lasalovske orijentacije, koji je raskrinkan kao Bismarckov plaćeni agent.

1888

- Januar do marta Oboljenje očiju ponovo je prinudilo Engelsa da smanji rad i svoju prepisku.
Tokom rada na brošuri *Uloga sile u istoriji* Engels čita tek izišlu knjigu nemačkog istoričara C. Bulea, *Istorija najnovijeg doba, 1815 - 1885*, tom 4, i iz nje hronološkim redom pravi izvode o istoriji Nemačke posle 1871.
- Januar do februara Engels pažljivo prati međunarodnu situaciju u Evropi s obzirom na to da je i dalje postojala opasnost od izbijanja rata.
- Između 2. i 4. januara Engels naručuje četvorotomno delo *Prilog istoriji i kritika seljačkog opštinskog poseda u Rusiji*, ruskog ekonomiste I. A. Kojslera, koje je izišlo na nemačkom jeziku u Petrogradu.

4. januar U pismu rumunskom socijaldemokrati I. Nedeshde-u Engels izražava zadovoljstvo što se širi teorija marksizma među rumunskim socijalistima. On naglašava da je od svega najvažnije to što socijalističke partije Evrope u pitanjima međunarodne politike imaju jedinstven stav i izražava uverenje da bi revolucionarno svrgavanje carizma dalo podsticaja revolucionarnim zbivanjima u Nemačkoj, Austriji i celom svetu. U broju 8 časopisa »Contemporanul« objavljeni su na rumunskom jeziku delovi ovog pisma.
30. januar Engels piše predgovor engleskom izdanju *Manifesta Komunističke partije*. On je objavljen zajedno sa *Manifestom* 1888. u Londonu.
- Između 13. i 25. februara Engels čita korekturu engleskog izdanja *Manifesta Komunističke partije*.
21. februar Engels piše prethodnu napomenu za redigovano posebno izdanje svog rada *Ludwig Feuerbach i kraj klasične nemačke filozofije*. Spis je izašao u prvoj polovini maja u Štutgartu.
- Kraj februara Engels organizuje materijalnu pomoć za udovicu i kćerku Karla Pfändera, bivšeg člana Saveza komunista i Generalnog veća Međunarodnog udruženja radnika.
19. mart U pismu Lafargue-u Engels opisuje situaciju u Nemačkoj posle smrti Wilhelma I; Lafargue je iskoristio ovo pismo za svoj napis koji je izašao 26. marta u francuskom radikalnom listu »L'Intransigeant«.
- April do 9. maja Engels rediguje prevod Marxovog *Govora o slobodnoj trgovini* koji je izvršila Florance Kelley-Višneveckii da bi bio objavljen kao brošura u SAD. On istovremeno radi na predgovoru za svoj spis, pri čemu se posebno oslanja na materijale dobijene iz Njujorka o carinskoj politici Sjedinjenih Država. Nemački prevod ovog predgovora, koji je on sam izvršio, objavljen je u julu u časopisu »Die Neue Zeit« pod naslovom *Zaštitne carine i slobodna trgovina*, a u avgustu je objavljena originalna verzija u listu »Labor Standard«; u septembru je izašla američka brošura Marxovog *Govora o slobodnoj trgovini*.
- Početak aprila U jednom pismu američkoj spisateljici Margaret Harkness, u kome Engels pozitivno ocenjuje njen roman *City girl*, on izlaže svoja shvatanja o realizmu u umetnosti.
Po njegovom mišljenju realizam znači »osim tačnosti detalja verno odražavanje tipičnih karaktera u tipičnim uslovima«. Engels smatra Balzaca najvećim majstorom realizma.
16. april Saznavši za odluku donetu na kongresu Socijaldemokratske partije Nemačke u Sankt Galenu, prema kojoj je na inicijativu partije trebalo da se 1888. sazove međunarodni kongres radnika u Londonu, Engels istupa protiv toga u pismu Liebknechtu. On smatra nesvršishodnim da nemačka socijaldemokratija u uslovima zakona protiv socijalista istupa kao inicijator jednog takvog kongresa; pored toga smatra pogrešnim da se za mesto zasjedanja izabere London, s obzirom da u Engleskoj ne postoji nikakva socijalistička masovna partija radnika. Prema njegovom mišljenju takav kongres bi trebalo da sazovu francuski socijalisti povodom proslave stogodišnjice francuske revolucije od 1789. i on bi imao čisto socijalistički karakter.

- Maj do sredine jula U vezi s aktiviranjem revanšističkih elemenata u Francuskoj, koji su bili grupisani oko bivšeg ministra rata generala Georges-a Boulanger-a, koji je pak bio povezan s monarhističkim krugovima, Engels u jednom pismu Lafargue-u ukazuje na moguću opasnost od balanžizma. Karakterišući ovaj pokret kao šovinistički, kao neku vrstu bonapartizma, on kritikuje lošu procenu Boulanger-a od strane Lafargue-a i drugih vođa francuske Radničke partije; oni su izvesne Boulanger-ove uspehe smatrali rezultatom solidarnosti radničkih masa sa njim. Engels je zahtevao od francuskih socijalista odlučnu borbu protiv balanžizma i raskrinkavanje demagoških i revanšističkih parola Boulanger-a i njegovih pristalica.
- Između 6. jula i početka avgusta Engels prevodi na nemački stihove engleskog pesnika Percy Bysshe Shelleya za članak *Shelley kao socialist* od Edwarda Avelinga i Eleanor Marx-Aveling, koji je objavljen decembra meseca u časopisu »Die Neue Zeit«.
8. do 17. avgusta Engels polazi na put kroz SAD u pratnji Eleanor Marx-Aveling, Edwarda Avelinga i Carla Schorlemmera; od Londona do Njujorka on putuje parobrodom »City of Berlin«.
17. avgust do 19. septembra Zajedno sa Eleanor Marx-Aveling, Edwardom Avelingom i Carlom Schorlemmerom Engels putuje kroz SAD i Kanadu; nekoliko dana je proveo kod Sorgea u Njujorku, odatle železnicom putuje u Boston, gde je ostao nedelju dana i posetio neke obližnje gradove, Kembriđž i Konkord. Iz Bostona je železnicom otputovao na Nijagarine vodopade, gde se zadržao pet dana; potom parobrodom preko jezera Ontario i reke Sent Lorens putuje do Montreala i posećuje kanadske gradove Toronto, Port Houp i Kingston; železnicom se vraća u Platsburg u SAD i nastavlja putovanje preko planina Adirondak, zatim preko Šamplejn jezera i jezera Džordž odlazi u Olbeni, a odatle rekom Hadson nazad u Njujork.
19. septembra Engels daje intervju Theodoru Cunu, predstavniku lista »New Yorker Volkszeitung« i bivšem članu Međunarodnog udruženja radnika. Odgovarajući na postavljena pitanja, on izražava zadovoljstvo razvojem klasne svesti engleskog proletarijata. U vezi sa Irskom on kaže: »da se za duži vremenski period ne može očekivati čisto socijalistički pokret«. Govoreći o Rusiji Engels naglašava »da bi revolucija . . . u Rusiji potpuno izmenila izgled političke situacije u Evropi«. Ovaj intervju, objavljen 20. septembra u listu »New Yorker Volkszeitung«, izašao je i u listu »Sozialdemokrat« 13. oktobra.
19. do 29. septembra Na parobrodu »City of New York« Engels se vraća sa puta po SAD; na parobrodu počinje da piše svoje skice s puta za časopis »Die Neue Zeit«; one su ostale nezavršene.
- Oktobar 1888. do početka januara 1889. Engels priprema za štampu prvi odeljak trećeg toma *Kapitala*, utvrđuje građu odeljka i naslove pojedine glave, prema nekim Marxovim ispisima piše glave 1, 2. i 3. i piše celokupan tekst glave 4. za koju je postojao samo naslov.
- Oktobar do decembra U svojim pismima Lafargue-u Engels oštro kritikuje namere francuskih socijalista da stvore blok sa balanžistima oko izbora i dalje insistira na tome da vode francuske Radničke partije principijelno i javno osude balanžizam kao antiproletersku struju.

17. novembar Engels se sastaje sa engleskim socijalistom Maltman Barryjem, koji ga informiše o toku i rezultatima takozvanog svetskog kongresa radnika u Londonu. Kongres je bio doneo odluku da se u leto 1889. u Parizu sazove međunarodni kongres radnika i to poverio organizaciji posibilista, oportunističkoj struji u francuskom radničkom pokretu.
- Kraj novembra do decembra Kongres francuskih sindikata u Bordou, održan pod rukovodstvom francuskih marksista, doneo je odluku da se u julu 1889. organizuje međunarodni kongres radnika — zamišljen kao odgovor kongresu koji su organizovali posibilisti. Laura i Paul Lafargue opširno informišu Engelsa o pripremama za ovaj kongres, a pre svega o nameri posibilista da pridobiju nemačke socijaldemokrate za učešće na njihovom kongresu.

1889

5. januar U pismu Bebelu Engels izlaže situaciju koja je nastala istovremenim sazivanjem dva međunarodna kongresa; u njemu on karakteriše posibiliste kao direktnu buržoasku agenturu u radničkom pokretu, kao ljude koje je »potkupila sadašnja vlada«, i kategorički nastoji na tome da nemački socijaldemokrati prekinu odnose sa posibilistima i uzmu učešća na kongresu koji sazivaju francuski marksisti.
14. januar Engels preporučuje francuskim marksistima da učestvuju na pripremnoj konferenciji u Nansiju koju organizuju nemački socijaldemokrati i na koju su pozvane sve socijalističke partije, uključujući i posibiliste. Ovu konferenciju, koja je trebalo da stvori pretpostavke za spajanje dva krnja kongresa u jedan stvarno međunarodni socijalistički kongres radnika, Engels je smatrao sredstvom da se raskrinkaju i izoluju posibilisti.
10. februar Engels završava pripreme za štampu četvrtog odeljka trećeg toma *Kapitala*; time je završio više od trećine toma.
11. februar Engels informiše Lauru Lafargue o pokušaju posibilista da uz Hyndmanovu podršku pridobiju nemačke socijaldemokrate za učešće na njihovom kongresu.
- Između 14. i 20. februara Engels čita delove članka Karla Kautskog *Klasne suprotnosti 1789.* i daje svoje primedbe uz njih. Članak je objavljen u časopisu »Die Neue Zeit«.
- Druga polovina februara Engels aktivno učestvuje u pripremama konferencije predstavnika socijalističkih partija u Hagu, koja je sazvana umesto konferencije u Nansiju.
- Mart do 14. jula Engels, koji je smatrao najvažnijim zadatkom da se ne dopusti da oportunistički elementi — francuski posibilisti i vode Socijaldemokratske federacije Engleske — preuzmu vodeću ulogu u međunarodnom radničkom pokretu, aktivno učestvuje u pripremama kongresa koji su organizovali francuski marksisti. U vezi s tim on vodi obimnu prepisku sa istaknutijim socijalističkim funkcionerima raznih zemalja, obelodanjuje oportunistički karakter posibilista i njihovih saveznika, kritikuje pomirljivo držanje nekih socijalista Nemačke, Holandije, Belgije i

- drugih zemalja prema posibilistima kao i sektaško držanje francuskih marksista, koji nisu shvatili nužnost elastične taktike u ovom pitanju.
- Između 17. i 22. marta Engels rediguje pamflet *Medunarodni kongres radnika od 1889*, koji je napisao Bernstein na njegovu inicijativu kao odgovor na redakcijski članak organa Socijaldemokratske federacije lista «Justice» od 16. marta. List «Justice» je u vezi s pripremanama međunarodnog kongresa izvrtao činjenice i oklevetao nemačke socijaldemokrate. Pamflet je na engleskom jeziku izašao kao brošura oko 23. marta, a objavljen je i na nemačkom 30. marta i 6. aprila u listu «Sozialdemokrat».
- Kraj aprila Zbog cirkulara pariske Berze rada, objavljenog 27. aprila u listu «Justice», u kome se tvrdi da je kongres koji organizuju posibilisti dobio podršku većine organizovanih radnika Francuske, Engels piše belešku u kojoj opovrgava ovu tvrdnju; beleška je sa potpisom francuskog socijaliste Charles Bonnier-a u formi pisma poslata redakciji lista «Labour Elector» i objavljena 4. maja.
7. do 10. maja Engels, koji je od Lafargue-a dobio poziv francuskih socijalista i radničkih organizacija radnicima i socijalistima Evrope i Amerike za međunarodni socijalistički kongres radnika, prevodi ovaj poziv na nemački i pokreće pitanje njegovog prevođenja na engleski. Poziv je objavljen u nizu nemačkih i engleskih socijalističkih listova.
- Druga polovina maja do početka juna Engels čita i rediguje «Objavu o sazivanju međunarodnog socijalističkog kongresa radnika» u Parizu, koja je napisana po nalogu Organizacionog komiteta. On pokreće pitanje prevođenja ovog dokumenta na razne jezike, njegovo štampanje i rasturanje i postiže da objavu potpišu socijalisti raznih zemalja.
- Kraj maja Engels rediguje i drugi pamflet *Medunarodni kongres radnika od 1889*, koji je Bernstein napisao na njegovu inicijativu i koji predstavlja odgovor na «Manifest Socijaldemokratske federacije». U ovom manifestu lažno je prikazan istorijat priprema kongresa koji su organizovali francuski marksisti. Pamflet je na engleskom jeziku kao brošura izašao oko 8. juna.
- Ne kasnije od 27. maja Engels piše pismo James Keir Hardie-u, uredniku časopisa Škotske radničke partije «The Labour Leader», u kome opisuje štrajk rurskih rudara započet 4. maja i ovaj štrajk ocenjuje kao «značajan događaj» u nemačkom radničkom pokretu; ovo pismo bez naslova objavljeno je u junskom broju časopisa u rubrici «Beleške o rudarima».
17. juli U vezi s međunarodnim socijalističkim kongresom radnika u Parizu, otvorenim 14. jula, na kome je osnovana Druga internacionala, Engels piše pismo Sorgeu u kome ovaj kongres ocenjuje kao najveći uspeh marksista na polju međunarodnog povezivanja socijalista svih zemalja na principima naučnog socijalizma. On naglašava da je tako potpuno propao pokušaj posibilista da preuzmu rukovodeću ulogu u međunarodnom radničkom pokretu.
- Oko 8. avgusta do oko 6. septembra Engels boravi na odmoru u Istbornu.

10. avgust U listu «Labour Elector» Engels objavljuje članak *Punomoćja posibilista*. U ovom članku Engels raskrinkava pokušaj posibilista da diskredituju međunarodni socijalistički kongres radnika u Parizu i pokazuje da su većinu delegata na posibilističkom kongresu činili fiktivni predstavnici i da nisu zastupali nikakve organizacije.
- Kraj avgusta do početka oktobra Engels i dalje prati političku situaciju u Francuskoj i delatnost francuskih socijalista u pogledu predstojećih izbora za poslanički dom, o čemu ga opširno informiše Lafargue. U pismima Lafargue-u on izražava uverenje da će pristalice balanžizma pretrpeti potpun poraz na izborima; on preporučuje francuskim socijalistima da se bore za samostalnu liniju i da za to angažuju finansijska sredstva.
- Kraj avgusta do početka septembra Engels pažljivo prati štrajk londonskih dokera. U nizu pisama socijalistima raznih zemalja on ovaj štrajk ocenjuje kao «pokret engleskog proletarijata »koji najviše obećava», što, međutim, ne znači stupanje organizovanih slojeva radničke klase u aktivnu borbu. Jedan isečak njegovog pisma, upućenog verovatno Eleanor Marx-Aveling, objavljen je u listu «Labour Elector» 31. avgusta; jedan deo njegovog pisma uredniku lista «Sozialdemokrat» dat je u tekstu uvodnika ovog lista od 31. avgusta.
- Oko 6. septembra Liebknecht i Singer posećuju Engelsa u Londonu.
- Druga polovina septembra do oktobra Engels priprema za štampu četvrto nemačko izdanje prvog toma *Kapitala*, detaljno proverava mnogobrojne citate, ispravljajući netačnosti i štamparske greške i dopisuje neka objašnjenja.
- Kraj septembra do početka oktobra Engels piše članak *Abdikacija buržoazije*; polazeći od iskustava štrajka londonskih dokera i nekih drugih zbivanja u engleskom radničkom pokretu, on pokazuje da engleska buržoazija počinje da gubi «svoje pozicije vodeće klase» nacije; članak je izašao 5. oktobra u listu «Sozialdemokrat».
- Oktobar do decembra Engels potpomaže rad Eleanor Marx-Aveling, Edwarda Avelinga i drugih socijalista među nekvalifikovanim radnicima Londona; uvlačenje ovih slojeva radničke klase u štrajkačku borbu i njihovo organizovanje u nove tredjunione nasuprot starim, koji su uglavnom okupljali radničku aristokratiju, Engels je smatrao početkom nove etape u razvitku engleskog radničkog pokreta.
8. i 29. oktobar U pismima Lauri Lafargue Engels daje ocenu izbora za francuski poslanički dom od 22. septembra i 6. oktobra; on konstatuje da, uprkos gubitku nekih mandata, izborni rezultati za socijaliste predstavljaju znatan uspeh, pošto su marksisti dobili duplo veći broj glasova od posibilista; potpuni poraz balanžista Engels je smatrao glavnim uspehom izbora.
- Novembar Engels počinje intenzivno da radi na pripremama za štampu trećeg toma *Kapitala*; on istovremeno pregleda i čita ekonomsku literaturu za odgovarajuće probleme.
4. decembar Engels daje uputstva austrijskom socijalisti Victoru Adleru u vezi s prevodenjem knjige *Anacharsis Cloots, govornik ljudskog roda* francuskog radikalnog istoričara Georges-a Avenela.

7. decembar U pismu Sorgeu Engels primećuje da je u austrijskom radničkom pokretu porastao uticaj marksista i da naglo slabi uticaj anarhista.
18. decembar U pismu danskom socijalisti Gerson Trieru Engels izlaže svoje shvatanja o taktici proleTERSKE partije; on naglašava da se proletarijat može osloboditi samo stvaranjem »jedne samosvesne klasne partije»; on podvlači da trenutno povezivanje sa drugim partijama oko pojedinih akcija treba zastupati ukoliko to »neposredno koristi proletarijatu» ili »predstavlja napretke u smislu ekonomskog razvitka ili političkih sloboda» i »pod pretpostavkom da se time ne dovede u pitanje proleTERSKI klasni karakter partije.» Engels istovremeno kritikuje oportunističko rukovodstvo danske Socijalističke partije, koje je iz Partije isključilo Trieru i njegove pristalice, zato što su istupili protiv saveza sa danskom levoburžoaskom partijom (Venstre).

Registar imena

- Adenau, Ferdinand* (Ferdinand Adenau) — austrijski socijaldemokrat; publicist. 449
- Adler, Victor* (Viktor Adler; 1852 - 1918) — jedan od osnivača i funkcionera austrijske socijaldemokracije; od 1889. do 1895. dopisivao se sa Engelsom; delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika 1889; kasnije predstavnik oportunističkog krila austrijske Socijaldemokratske partije i Druge internacionale. 309 310 449
- Agassiz, Louis-Jean-Rudolphe* (Luj-Žan-Ridolf Agasiz; 1807 - 1873) — švajcarski prirodnjak, protivnik darvinizma. 47
- Albedyll, Emil von* (Emil fon Albedil; 1824 - 1897) — nemački general, 1888 - 1893. komandant VII armijskog korpusa u Minsteru (Vestfalija). 308
- Albrecht I* (Albreht I; oko 1250 - 1308) — austrijski vojvoda, od 1298. nemački kralj. 326
- Albrecht, Karl* (Karl Albreht; 1788 - 1844) — trgovac; zbog učešća u opozicionom pokretu »demagoga« osuđen na 6 godina zatvora; nastanio se 1841. u Švajcarskoj, gde je širio ideje bliske utopijskom komunizmu Weitlinga. 175
- Aleksandar I* (1777 - 1825) — ruski car (1801 - 1825). 333 360
- Aleksandar II* (1818 - 1881) — ruski car (1855 - 1881). 259 349 352
- Aleksandar III* (1845 - 1894) — ruski car (1881 - 1894). 212 256 - 261 364 399 400
- Aleksandar Veliki* (356 - 323. pre n. e.) — antički vojskovođa i državnik; od 336. kralj Makedonije. 53
- Allemane, Jean* (Žan Alman; 1843 - 1935) — francuski socijalist, slovoslagač; zbog učešća u Pariskoj komuni osuđen na prinudni rad, a 1880. pomilovan; osamdesetih godina posibilibist; 1890. rukovodio je revolucionarnom socijalističkom radničkom partijom, koja je nastala cepanjem posibilibista i koja je zastupala anarhosindikalizam; za vreme prvog svetskog rata povukao se iz političkog života. 437
- Amijan Marcelin* (oko 332. do oko 400) — rimski istoriograf, napisao je istoriju Rima od 96. do 378. 60 77
- Anakreon* — starogrčki liričar 6. veka pre n. e. 65
- Anaksandrid* (6. vek pre n. e.) — kralj Sparte, vladao je od 560; Aristonov saregent. 55
- Anaksimander iz Mileta* (oko 610 - 546. pre n. e.) — starogrčki filozof. 415
- Anielewski, Wladislaw* (Vladislav Anielevski; 1864 - 1898) — poljski socijalist, zidar; 1888. član varšavskog radničkog komiteta partije »Proletarijat«; 1890. uhapšen zbog svog revolucionarnog rada, 1892. osuđen na zatvor, 1895. prognan u Sibir, gde je i umro. 450

- Anseele, Eduard* (Eduard Ansele; 1856 - 1938) — belgijski socijalist, saosnivač i lider Socijalističke partije Belgije, pionir belgijskog Kooperativnog pokreta, publicist; potpredsednik međunarodnog socijalističkog kongresa radnika od 1889; kasnije predstavnik oportunističkog krila Druge internacionale. 426 - 428 436 450
- Apijan Aleksandrijski* (kraj I veka do oko 170) — rimski istoriograf, autor jedne iscrpne istorije Rima. 249
- Apije Klaudije* (umro oko 448. pre n. e.) — rimski državnik, konzul (471, 451), od 451. do 449. pripadao je kolegijumu decemvira koji je doneo »Zakon dvanaest tablica«; težio je ostvarenju diktature. 99
- Aristid* (oko 540 - 467. pre n. e.) — grčki političar i vojskovođa, predstavnik robovlasničke aristokratije u Atini. 94
- Ariston* (6. vek pre n. e.) — kralj Sparte (574 - 520. pre n. e.) — Aleksandridov sarent. 55
- Aristofan* (oko 446. do oko 385. pre n. e.) — poznati grčki dramatičar, tvorac političkih komedija. 56
- Aristotel* (384 - 322. pre n. e.) — među »starijim grčkim filozofima naj-univerzalnija glava; bavio se naj-bitnijim formama dijalektičkog mišljenja« (Engels). 87
- Artakserks* — ime za trojicu staropersijskih kraljeva iz dinastije Akemenida: Artakserks I (vladao od oko 465. do 425. pre n. e.); Artakserks II (vladao od oko 405. do 359. pre n. e.) i Artakserks III (vladao od oko 359. do 338. pre n. e.). 103
- Auerswald, Hans Adolf Erdmann von* (Hans Adolf Erdmon fon Auersvald; 1792 - 1848) — pruski general, član frankfurtske Nacionalne skupštine (desno krilo); prilikom septembarskog ustanka 1848. u Frankfurtu na Majni ubijen zajedno sa knezom Lichnowskim. 5
- Augustenburg, Friedrich (Frederik)* (Fridrih Augustenburg; 1829 - 1880) — vojvoda Šlezvig-Holštajn-Zonderburg-Augustenburga, od 1852. pretendent na šlezvig-holštajnski presto, 1863. postao je vojvoda od Šlezvig-Holštajna pod imenom Friedrich VIII. 350
- August, Gaj Julije Cezar Oktavijan* (63. pre n. e. do 14. n. e.) — rimski car (27. pre n. e. do 14. n. e.). 11 99 118
- Aveling, Edward* (Edvard Eveling; 1851 - 1898) — engleski socijalist, pisac, publicist; učestvovao je u prevodenju na engleski prvog toma *Kapitala*; od 1884. član Socijaldemokratske federacije, saosnivač Socijalističke lige (1884); krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina jedan od organizatora masovnog pokreta nekvalfikovanih i nezaposlenih radnika; delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika od 1889, suprug Marxove kćeri Eleanor. 275
- Bebeuf, François-Noël (Gracchus)* (Fransoa-Noel Babeuf; 1760 - 1797) — francuski revolucionar, komunist-utopist, organizator »zavere jed-nakih«. 409
- Bachofen, Johann Jakob* (Johan Jakob Bahofen; 1815 - 1887) — švajcarski istoričar i pravnik, autor spisa »Das Mutterrecht«. 32 39 40 45 46 48 68 387 - 390 393
- Bailly, Jean-Sylvain* (Žan-Silven Beji; 1736 - 1793) — francuski astronom, političar francuske revolucije, predstavnik liberalne konstitucionalne buržoazije; gradonačelnik Pariza (1789 - 1791), 1791. izdao je naredbu da se puca u republikanske demonstrante na Marsovom polju, zbog toga je pogubljen 1793. u skladu s odlukom revolucionarnog tribunala. 18
- Bakunjin, Mihail Aleksandrovič* (1814 - 1876) — jedan od ruskih ideologa i publicista anarhizma; učesnik revolucije od 1848/49. u Nemačkoj;

- izvršio je ideološki uticaj na pokret narodnjaka; zastupao je panslavistička shvatanja; iz Međunarodnog udruženja radnika isključen na haškom kongresu 1872. 226 241 265 268 286 290
- Bancroft, Hubert Howe* (Hjubert Hau Benkroft; 1832 - 1918) — američki historičar, autor niza radova iz istorije i etnografije Severne i Srednje Amerike. 35 46 47 127
- Bang, Anton Christian* (Anton Kristijan Bang; 1840 - 1913) — norveški teolog; napisao je nekoliko radova o skandinavskoj mitologiji i istoriji hrišćanstva u Norveškoj. 111
- Barbès, Armand* (Arman Barbe; 1809 - 1870) — francuski revolucionar, za vreme julske monarhije jedan od vođa tajnog društva Godišnja doba, učesnik revolucije od 1848; kao učesnik akcije od 15. maja 1848. osuđen na doživotni zatvor, 1854. pomilovan, potom emigrant. 170
- Bateman, George* (Džordž Bejtmen) — engleski štamparski radnik, socijalist. 450
- Batisse, G.* (Ž. Batis) — francuski radnik, socijalist; delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika od 1889. 433 450
- Battenberg, Alexander* (Aleksander Batenberg; 1857 - 1893) — sin princa od Hesena, pod imenom Aleksandar I knez Bugarske (1879 - 1886), sprovodio je proaustrijsku politiku. 256 258 259
- Bauer, Bruno* (Bruno Bauer; 1809 - 1882) — filozof, historičar religije i publicist, mladohegelovac. 226 227 241
- Bauer, Heinrich* (Hajnrih Bauer) — obučar iz Franačke, zaslužni borac nemačkog radničkog pokreta, jedan od vođa Saveza pravednih i Nemačkog udruženja za obrazovanje radnika u Londonu; član Centralne uprave Saveza komunista; 1851. emigrirao u Australiju. 170 178 180 182
- Baur, Ferdinand Christian* (Ferdinand Kristijan Baur; 1792 - 1860) — teolog i historičar hrišćanstva, glavni predstavnik tbingenške škole, profesor u Tbingenu. 8
- Bayle, Pierre* (Pjer Bejl; 1647 - 1706) — francuski filozof, skeptičar, kritičar religioznog dogmatizma. 252
- Bebel, August* (August Bebel; 1840 - 1913) — marksist, jedan od osnivača i najistaknutijih vođa nemačke socijaldemokratije; prijatelj i učesnik Marxa i Engelsa. Kao odlučan protivnik pruskog militarizma zalagao se za ujedinjenje Nemačke revolucionarno-demokratskim putem. Godine 1878 - 1890. predvodio je socijaldemokratiju u borbi protiv zakona o socijalistima; bio je »najspособniji parlamentarac Evrope, najtalentovaniji organizator i taktičar, najuticajniji vođa internacionalne socijaldemokratije, koja se suprotstavljala reformizmu i oportunističkim (Lenjin). 354 424 426 427 435 446 450
- Beck, Alexander* (Aleksander Bek) — krojač iz Magdeburga, član Saveza pravednih, uhapšen je krajem 1846; 1852. svedok u procesu komunistima u Kelnu. 172
- Becker, August* (August Beker; 1814 - 1871) — publicist, član Saveza pravednih u Švajcarskoj, Weitlingov pristalica; učesnik revolucije od 1848/49. u Nemačkoj; početkom pedesetih godina emigrirao u SAD, gde je saradivao u nekim demokratskim listovima. 171
- Becker, Hermann Heinrich* (Herman Hajnrih Beker; 1820 - 1885) — referent okružnog suda i publicist u Kelnu; član uprave Udruženja radnika i poslodavaca u Kelnu, izabran je u Rajnski okružni odbor demokrata; urednik lista »Westdeutschen Zeitung« (maj 1849. do jula 1850); od 1850. član Saveza komunista, 1852. osuđen u procesu komunistima u Kelnu. 182
- Becker, Johann Philipp* (Johan Filip Beker; 1809 - 1886) — četkar, tri-

- desetih i četrdesetih godina učesnik demokratskog pokreta u Nemačkoj i Švajcarskoj; kao oficir švajcarske armije učestvovala je u ratu protiv separatnog saveza; aktivni učesnik revolucije od 1848/49, za vreme badensko-falačkog ustanka komandant badenske narodne straže; posle poraza ustanka emigrirao iz Nemačke; šezdesetih godina jedan od najistaknutijih vođa Prve internacionale i učesnik na svim njenim kongresima; urednik lista «Der Vorbote»; prijatelj i saborac Marxa i Engelsa. 262 - 266 284 285
- Becker, Wilhelm Adolf* (Vilhelm Adolf Bekker; 1796 - 1846) — istoričar, profesor na Lajpciškom univerzitetu, autor radova iz istorije starog doba. 83
- Beda Venerabilis, prečasn* (oko 673 - 735) — anglosaksonski učenjak, monah i istoričar. 109
- Benary, Ferdinand* (Ferdinand Benari; 1805 - 1880) — orijentalist, bavio se proučavanjem Biblije, profesor u Berlinu. 10 12
- Benedetti, Vincent, comte de* (Vensan grof de Benedeti; 1817 - 1900) — francuski diplomata, ambasador u Berlinu (1864 - 1870). 357
- Berends, Julius* (Julijus Berends; rod. 1817) — vlasnik štamparije u Berlinu, sitnoburžoaski demokrat; 1848. poslanik u pruskoj Nacionalnoj skupštini (levo krilo). 17
- Bernstein, Eduard* (Eduard Bernštajn; 1850 - 1932) — socijaldemokrat, publicist, urednik lista «Sozialdemokrat» (1881 - 1890); delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika od 1889; posle Engelseve smrti je istupao kao revizionist marksizma i bio jedan od vođa oportunističkog krila nemačke socijaldemokratije i Druge internacionale. 294 443 446
- Berthelot, Pierre-Eugène-Marcelin* (Pjer-Ežen-Marslen Bertelo; 1827 - 1907) — francuski hemičar; radio je na polju organske hemije, termohemije i agrohemije; pisao je o istoriji alhemije. 236
- Besant, Annie* (Eni Besent; 1847 - 1933) — engleski političar; privremeno je pripadala socijalističkom pokretu; osamdesetih godina članica Fabijevskog društva i Socijaldemokratske federacije, učestvovala je u stvaranju tredjuniona nekvalifikovanih radnika. 309
- Besset* (Bese) — francuski socijalist i sindikalni funkcioner; delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika od 1889. 433
- Bevan* (Beven) — predsednik Veća tredjuniona grada Svonsija, 1887. bio je predsednik kongresa tredjuniona koji je u njemu zasedao. 290
- Bismarck, Otto Fürst von* (Oto knez fon Bizmark; 1815 - 1898) — državnik i diplomata, zastupnik interesa pruskog junkerstva, pruski predsednik vlade (1862 - 1871); državni kancelar (1871 - 1890); izvršio je ujedinjenje Nemačke «kontrarevolucionarnim putem, na junkerski način» (Lenjin) uz pomoć dinastičkih ratova (1866. protiv Austrije i sitnih nemačkih država koje su bile u savezu s njom, kao i 1870/71. protiv Francuske); unutarpolitičkim merama osigurao je savez junkerstva s krupnom buržoazijom i podsticao jačanj: prusko-nemačkog militarizma; uveo je 1878. zakon protiv socijalista, koji je ukinut 1890; to je bio glavni uzrok njegovog pada. 55 137 154 158 164 167 183 184 212 256 258 - 261 308 341 347 - 361 363 - 366 367 - 372 374 377 - 379 422 429
- Blanc, Jean-Joseph-Louis* (Žan-Žozef-Luj Blan; 1811 - 1882) — francuski socijalist, žurnalista i istoričar; 1848. član privremene vlade i predsednik luksemburške komisije; zastupao je stanovište o pomirenju klasa i paktiranju s buržoazijom, avgusta 1848. emigrirao je u Englesku. 179 181 236
- Blanqui, Louis-Auguste* (Luj-Ogist Blanki; 1805 - 1881) — francuski re-

volucionar, komunist-utopist; organizator mnogih tajnih društava i zavera, aktivni učesnik revolucija od 1830. i 1848.; vođa društva Gođišnja doba, organizator ustanka od 12. maja 1839; vođa proleterskog pokreta u Francuskoj, proveo je ukupno 36 godina u zatvorima i kaznenim kolonijama. 170

Bleichröder, Gerson von (Gerson fon Blajhreder; 1822 - 1893) — šef jedne od najvećih banaka u Berlinu, Bismarckov privatni bankar i njegov nezvanični savetnik za finansijska pitanja i posrednik u mnogim špekulativnim mahinacijama. 137 349 352

Boček, A. — austrijski radnik, socijaldemokrat. 449

Bonaparte — vidi *Napoleon III.*

Böning, Georg (Georg Bening; oko 1788 - 1849) — oficir, učesnik oslobodilačkog rata protiv Napoléonove vladavine, dvadesetih godina je učestvovao u nacionalnooslobodilačkom ratu Grčke, potom je živio u Nemačkoj, a od jula 1848. u Švajcarskoj; za vreme badensko-falačkog ustanka komandant jedne dobrovoljačke legije ustanika; posle ugušenja ustanka pruski vojni sud ga je osudio na smrt streljanjem. 263

Borkheim, Sigismund Ludwig (Ludvig Zigismund Borkhajm; 1825 - 1885) — žurnalist i demokrat; učesnik badensko-falačkog ustanka od 1849; posle poraza ustanka emigrirao iz Nemačke; od 1851. trgovac u Londonu; održavao je prijateljske odnose sa Marxom i Engelsom. 284 - 287

Born, Stephan (pravo ime: *Simon Buttermilch*) (Stefan Born; Simon Buttermilch; 1824 - 1898) — slovoslagáč, član Saveza komunista, učesnik revolucije 1848/49; posle revolucije povukao se iz radničkog pokreta. 179

Bornstedt, Adalbert von (Adalbert fon Bornstet; 1808 - 1851) — bivši pruski oficir, publicist; 1847/1848. iz-

davač i urednik lista »Deutsche-Brüsseler Zeitung»; član Saveza komunista, u martu 1848. isključen iz Saveza; jedan od vođa Nemačkog demokratskog društva u Parizu koje je organizovalo odlazak dobrovoljaca u Nemačku; učesnik badenskog ustanka u martu 1848, od četrdesetih godina tajni agent pruske vlade. 178

Börnstein, Arnold Bernhard Karl (Arnold Bernhard Karl Bernštajn; 1808 - 1849) — jedan od rukovodilaca dobrovoljačke legije u Parizu; aprila 1848. učestvovao je u badenskom ustanku. 178

Bougeart, Alfred (Alfred Bužar; 1815 - 1882) — francuski publicist (levo orijentisan), pisao je radove iz istorije francuske revolucije. 17

Boulanger, Georges-Ernest-Jean-Marie (Žorž-Ernest-Žan-Mari Bulanže; 1837 - 1891) — francuski general; ministar vojni (1886/1887); pokušao je da uz pomoć revanšističke, antinemačke propagande i političke demagogije zavede svoju vojnu diktaturu u Francuskoj. 260 261 429 437

Boulé (Bule) — kamenorezac, socijalist i sindikalni funkcioner, blankist; januara 1889. kandidat socijalista na izborima za poslanički dom; delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika od 1889. 429 433 437

Bourbaki, Charles-Denis Sauter (Šarl-Deni Sote Burbaki; 1816 - 1897) — francuski general, učesnik krimskog rata 1853 - 1856; komandant divizije u italijanskom ratu 1859; u francusko-pruskom ratu 1870/71. komandant Garde, zatim 18. korpusa i Istočne armije. 359

Bourbon (Burboni) — francuska kraljevska dinastija (1589 - 1792, 1814/1815. i 1815 - 1830). 247

Bracke, Wilhelm (Vilhelm Brake; 1842 - 1880) — socijaldemokrat, izdavač socijalističke literature u Braunšvajgu; saosnivač (1869) i vođa Socijal-

- demokratske radničke partije (Ajzenaške); bio je blizak Marxu i Engelsu; borio se protiv lasalovstva; istupao je, iako nedovoljno konsekventno, protiv opotunističkih snaga u Socijaldemokratskoj radničkoj partiji. 166
- Brandenburg, Friedrich Wilhelm, Graf von* (Fridrih Vilhelm grof fon Brandenburg; 1792 - 1850) pruski general i državnik, predsjednik vlade u Pruskoj (novembar 1848. do novembra 1850). 162 203
- Brandt, Paul* (Paul Brant; 1852 - 1910) — švajcarski publicist, 1889. predsjednik reformističkog Radničkog udruženja Gritlija. 450
- Bray, John Francis* (Džon Frensis Brey; 1809 - 1895) — engleski ekonomist, Owenov pristalica. 144 148
- Brentano, Lorenz Peter* (Lorenc Peter Brentano; 1813 - 1891) — pravobranilac u Manhajmu; 1848. član frankfurtske Nacionalne skupštine (levo krilo); 1849. predsjednik privremene badenske vlade, posle poraza badensko-falačkog ustanka emigrirao u Švajcarsku, a kasnije u Ameriku. 263 283 284
- Brentano, Lujo* (Lujo Brentano; 1844 - 1931) — ekonomist, katedarski socijalist. 159 416
- Bright, John* (Džon Brajt; 1811 - 1889) — engleski fabrikant, vodeći predstavnik fritrejdera, saosnivač Lige protiv zakona o žitu; od početka šezdesetih godina vođa levog krila Liberalne partije, više puta ministar u vladama liberala. 156
- Broadhouse, John* — vidi *Hyndman, Henry Mayers*
- Broadhurst, Henry* (Henri Brodherst; 1840 - 1911) — engleski gradevinski radnik, sindikalni činovnik, političar; pripadao je rukovodstvu tredjuniora; sekretar Parlamentarnog komiteta Kongresa tredjuniora (1875 - 1890); član parlamenta (Liberalna partija); 1886. zamenik ministra unutrašnjih poslova. 434
- Brousse, Paul-Louis-Marie* (Pol-Luj-Mari Brus; 1854 - 1912) — francuski socijalist, lekar; učesnik Pariske komune; posle poraza Komune živeo u emigraciji; priključio se anarhistima; 1879. pristupio je francuskoj Radničkoj partiji; jedan od vođa i ideologa posibilista, pravca u socijalističkom pokretu Francuske. 400
- Büchner, Georg* (Georg Bihner; 1813 - 1837) — pesnik; on je 1834. pamfletom «Hesenski glasnik» čiji je moto «Mir kolibama! Rat palatama!», pozvao seljake na ustanak; morao je iste godine zbog porasta policijskog pritiska da napusti Nemačku. 170
- Büchner, Ludwig* (Ludvig Bihner; 1824 - 1899) — lekar, prirodnjak i filozof, predstavnik vulgarnog materijalizma. 231
- Bugge, Elseus Sophus* (Elzeus Sofus Bige; 1833 - 1907) — norveški filolog, profesor u Kristijaniji (Oslo), autor naučnih rasprava iz oblasti staroskandinavske literature i mitologije. 111
- Bürgers, Heinrich* (Hajnrh Birgers; 1820 - 1878) — publicist; 1842/1843. član kelnske opštine Saveza komunista, 1848/1849. član redakcije lista «Neue Rheinische Zeitung»; 1850. član Centralne uprave Saveza komunista, 1852. kao jedan od glavnih optuženih u kelnskom procesu komunistima osuđen na šest godina zatvora. 15 182
- Burrows, Herbert* (Herbert Barouz; 1845 - 1922) — engleski činovnik, uključio se u socijalistički pokret; saosnivač Socijaldemokratske federacije, učestvovao je u formiranju tredjuniora nekvalfikovanih radnika. 309 310
- Cabet, Étienne* (Etjen Kabe; 1788 - 1856) — francuski pravnik i publicist, komunist-utopist; autor utopističkog romana «Putovanje u Ikariju». 291 409

- Calvin, Jean* (Žan Kalvin; 1509 - 1564) — osnivač jednog pravca protestantizma, kalvinizma. 251
- Camphausen, Ludolf* (Ludolf Kamphausen; 1803 - 1890) — bankar iz Kelna, jedan od vođa rajnske liberalne buržoazije; pruski predsjednik vlade (mart do juna 1848). 345
- Carl VIII* (Karl VIII, 1470 - 1498) — francuski kralj (1483 - 1498). 327
- Carvalho* (Karvalju; 1862 - 1919) — portugalski pisac i žurnalist, socijalist. 450
- Cavour, Camillo Benso, conte di* (Kamilio Benso grof di Kavur; 1810 - 1861) — italijanski državnik, ideolog i vođa liberalno-monarhističke buržoazije i liberalnog poburžoženog plemstva; bio je šef sardinske vlade (1852 - 1859. i 1860/1861), vođio je politiku ujedinjenja Italije odozgo pod hegemonijom dinastije Savoja, pri čemu se orijentisao na podršku Napoleóna III; 1861. bio je na čelu prve italijanske vlade. 341
- Cezar, Gaj Julije* (oko 100. do 44. pre n. e.) — rimski vojskovođa i državnik. 28 29 39 76 107 109 113 - 115 117
- Champion, Henry Hyde* (Henri Hajd Šempjen; 1857 - 1928) — engleski izdavač i publicist, socijalist; do 1887. član Socijaldemokratske federacije, potom je bio član Labour Electoral Association tredjuniona u Londonu; urednik i izdavač lista «Labour Elector»; izvesno vreme je potpomagao tajni savez s konzervativcima; devedesetih godina emigrirao u Australiju, gde je takode aktivno učestvovao u radničkom pokretu. 450
- Chauvière, Emmanuel-Jean-Jules* (Emaniel-Žan-Žil Šovije; 1850 - 1910) — francuski socijalist, blankist; publicist; učesnik Pariske komune; od 1888. član pariskog opštinskog veća; delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika 1889. 433
- Christian, Herzog von Glücksburg* (Krištijan vojvoda od Gliksburga; 1818 - 1906) — od 1852. danski prestolonaslednik, kralj Danske pod imenom Christian IX (1863 - 1906). 334
- Cipriani, Amilcare* (Amilkare Čiprijani; 1844 - 1918) — italijanski socijalist; šezdesetih godina Garibaldijev pristalica; učesnik Pariske komune; potpredsednik međunarodnog socijalističkog kongresa radnika od 1889. 450
- Civilis, Julije Klaudije* (1. vek) — vođa germanskog plemena Batavaca, koje je bilo na čelu ustanka germanskih i galskih plemena protiv rimske vladavine (69. do 70. ili 71). 112
- Clausewitz, Karl von* (Karl fon Klauzevic; 1780 - 1831) — pruski general i vojni teoretičar; od 1812. do 1814. služio je u ruskoj armiji. 287
- Clemenceau, Georges-Benjamin* (Žorž-Benžamen Klemanso; 1841 - 1929) — francuski publicist i političar, od osamdesetih godina vođa Radikalne partije, predsednik vlade (1906 - 1909.) i 1917 - 1920). 184 186 437
- Cobden, Richard* (Ričard Kobden; 1804 - 1865) — fabrikant u Manchesteru, liberal, pristalica slobodne trgovine, saosnivač Lige protiv zakona o žitu; član Parlamenta. 304
- Coulanges* — vidi *Fustel de Coulanges, Numa Denis*
- Crawford, Emily* (Emili Kraford; 1831 - 1915) — engleska žurnalistkinja, dopisnik iz Pariza čitavog niza engleskih listova. 355
- Crépin, Georges* (Žorž Krepen) — francuski žurnalist; 1889. član Nacionalnog veća francuske Radničke partije. 433
- Croll, Cornelius* (Kornelijus Krol; 1857 - 1895) — holandski publicist, socijaldemokrat. 450
- Cuunighame-Graham, Robert Bontine* (Robert Bontajn Kaningem-Grejem;

- 1852 - 1936) — škotski pisac, pokrovlom plemić, osamdesetih i devedesetih godina učesnik socijalističkog i radničkog pokreta; član Parlamenta, delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika od 1889; kasnije je igrao dosta značajnu ulogu u škotskom nacionalnom pokretu. 450
- Cuno, Theodor Friedrich* (Teodor Friedrich Kuno; 1847 - 1934) — predstavnik nemačkog i međunarodnog radničkog pokreta, socijalist; aktivno je učestvovao u radu Prve internacionale; posle haškog kongresa (1872) emigrirao u SAD; kasnije jedan od funkcionera američke radničke organizacije The Knights of Labor; saradnik lista «New Yorker Volkszeitung». 421
- Cunow, Heinrich Wilhelm Karl* (Hajnrh Vilhelm Karl Kunov; 1862 - 1936) — istoričar, sociolog i etnograf, socijaldemokrat; osamdesetih i devedesetih godina bio je na strani marksista; kasnije revizionist. 53
- Cuvier, Georges-Léopold-Chrétien-Frédéric-Dagobert, baron de* (Žorž-Leopold-Šretjen-Frederik-Dagober baron de Kivije; 1769 - 1832) — francuski prirodnjak, poznat po svojim radovima iz uporedne anatomije, paleontologije i sistematizacije životinja; postavio je teoriju katastrofa. 31
- Daniels, Roland* (Roland Daniels; 1819 - 1855) — lekar u Kelnu, vodeći član Saveza komunista, jedan od optuženih u kelnskom procesu komunistima 1852, porotni sud ga je oslobodio, među prvima je pokušao da dijalektički materijalizam primeni na oblast prirodnih nauka; prijatelj Marxa i Engelsa. 182
- Damluk* (Daniluk) — austrijski pisac, socijaldemokrat. 449
- Darwin, Charles Robert* (Čarls Robert Darwin; 1809 - 1882) — engleski prirodnjak, osnivač teorije o nastanku i razvitku biljnih i životinjskih vrsta 3 233 244 292 394 415
- Daumas, Augustin-Honoré* (Ogasten-Onore Doma; rod. 1826) — francuski političar, mehaničar, sedamdesetih i osamdesetih godina biran je u poslanički dom; krajem osamdesetih godina član Senata; 1889. član pariskog opštinskog veća, priključio se grupi socijalista; delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika 1889. 433
- Demosten* (384 - 322. pre n. e.) — istaknuti govornik i političar stare Grčke, vođa antimakedonske stranke u Atini. 82
- Descartes (Cartesius), René* (Rene Dekart; Kartezijus; 1596 - 1650) — francuski filozof, matematičar i fizičar. 230 231
- Deville, Gabriel* (Gabriel Devil; rod. 1854) — francuski publicist, socijaldemokrat; aktivni član francuske Radničke partije; autor jednog popularnog prikaza prvog toma *Kapitala* i raznih filozofskih, ekonomskih i istorijskih radova; delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika od 1889; početkom 20. veka povukao se iz radničkog pokreta. 433 443
- Diderot, Denis* (Deni Didro; 1713 - 1784) — francuski filozof; ideolog francuske revolucionarne buržoazije; glavni predstavnik enciklopedista; 1749. zbog svojih spisa osuđen je na godinu dana zatvora. 234
- Diego, Francisco* (Fransisko Dijego) — španski socijalist, član Nacionalnog komiteta Socijalističke radničke partije Španije. 450
- Dietz, Johann Heinrich Wilhelm* (Johan Hajnrh Vilhelm Dic; 1843 - 1922) — izdavač, socijaldemokrat; osnivač izdavačke kuće J. H. W. Dietz, koja je kasnije postala izdavačka kuća Socijaldemokratske partije u Štutgartu; od 1881. član Rajhstaga. 387

- Dietzgen, Joseph* (Jozef Dicgen; 1828 - 1888) — štavilac, socijaldemokrat, filozof. »U ovom radničkom filozofu, koji je dijalektički materijalizam otkrio na svoj način, krije se mnogo velikog« (Lenjin). 242
- Dikearh* (4. vek pre n. e.) — grčki učenjak, Aristotelov učenik, autor niza istorijskih, političkih, filozofskih, geografskih i drugih radova. 83
- Diodor Sicilijanac* (oko 80 - 29. pre n.e.) — grčki istoričar, autor dela »Bibliothecae historicae«. 111 117
- Diogen iz Sinope* (oko 404 - 323. pre n.e.) — grčki filozof, osnivač kiničke škole, koja je na pasivan način izražavala otpor najsiromašnijih slojeva naroda protiv vladavine imućnih. 435
- Dionisije iz Halikarnasosa* (1. vek pre n.e. do 1. veka n.e.) — grčki istoričar i retor, autor dela »Rimska arheologija«. 86
- Disraeli (D'Israeli), Benjamin, Earl of Beaconsfield* (Bendžamin Dizraeli, erl od Bekenfilda; 1804 - 1881) — britanski državnik i pisac, jedan od vođa torijevaca, zatim lider Konzervativne partije, ministar finansija (1852, 1858 - 1859. i 1866 - 1868), premijer (1868. i 1874 - 1880). 256
- Dobošy* (Doboši) — mađarski pekar. 310
- Došek, F.* — češki radnik, socijaldemokrat. 449
- Dühring, Eugen Karl* (Eugen Karl Diring; 1833 - 1921) — filozof i ekonomist; od 1863. do 1877. privatni docent na Berlinskom univerzitetu. 376
- Dureau de la Malle, Adolphe-Jules-César-Auguste* (Adolf-Žil-Sezar-Ogist Diro de la Mal; 1777 - 1857) — francuski pesnik i istoričar 104 105
- Eccarius, Johann Georg* (Johan Georg Ekarijus; 1818 - 1889) — poznati predstavnik i publicist međunarodnog i nemačkog radničkog pokreta; krojač iz Tiringena; emigrant u Londonu; član Saveza pravednih zatim Saveza komunista; jedan od vođa Nemačkog društva za obrazovanje radnika u Londonu, član Generalnog veća Prve internacionale delegat na svim kongresima i konferencijama Internacionale; do 1872. zastupao je Marxovu liniju a u proleće 1872. priključio se reformističkom vodstvu tredjuniona. 176
- Edmonds, Thomas Rowe* (Tomas Rou Edmendz; 1803 - 1899) — engleski ekonomist, izvukao je iz Ricardove teorije socijalističke zaključke. 144
- Eisenbart (Eysenbarth), Johann Andreas* (Johan Andreas Ajenbart; 1661 - 1727) — očni lekar i hirurg; i pored svog dobrog medicinskog obrazovanja u praksi se služio nadrilekarskim metodama lečenja; »doktor Ajenbart« je u narodu bio simbol nadrilekarstva. 151
- E(h)rhhard, Johann Ludwig Albert* (Johan Ludvig Albert Erhard; rod. oko 1820) — trgovački pomoćnik u Kelnu, član Saveza komunista, jedan od optuženih u kelnskom procesu komunista od 1852. potrojni sud ga je oslobodio. 182
- Elsner, Karl Friedrich Moritz* (Karl Fridrih Moric Elsner; 1809 - 1894) — šleski publicist i političar; 1848. poslanik pruske Nacionalne skupštine (levo krilo); pedesetih godina urednik lista »Neue Oder-Zeitung«. 17
- Engels, Friedrich* (Fridrih Engels; 1820 - 1895). 3 5 6 10 15 - 19 23 24 57 60 89 106 108 140 143 144 153 163 164 168 169 171 - 178 180 - 187 195 204 206 207 209 - 211 241 242 254 265 268 269 274 275 281 283 285 286 288 289 291 - 294 297 298 307 311 344 376 380 381 387 395 399 - 402 405 416 420 421 446 447

- Eshil* (525 - 456. pre n.e.) — veliki starogrčki dramatičar, pisac klasičnih tragedija. 55 86 388 389
- Espinas, Alfred-Victor* (Alfred-Viktor Espina; 1844 - 1922) — francuski filozof i sociolog; pristalica evolucionističke teorije. 33 34
- Euripid* (oko 480 - 406. pre n.e.) — grčki dramatičar, pisac klasičnih tragedija. 56
- Everard Ferdinand* (Everard Ferdinand iz Turna; 1852 - 1932) — engleski kolonijalni činovnik, svetski putnik i antropolog (vidi i nap. 253). 228
- Ewerbeck, August Hermann* (August Herman Ewerbek; 1816 - 1860) — lekar i pisac, rukovodio je pariskom opštinom Saveza pravednih, kasnije član Saveza komunista (1850. istupio). 175 182
- Fabijevci* — rimska patricijska porodica. 102
- Fairchild, Charles Stebbins* (Čarls Stebins Ferčajld; 1842 - 1924) — američki pravnik i finansijer, sekretar ministarstva finansija (1887 - 1889). 300
- Farjat, Gabriel* (Gabrijel Farža) — francuski socijalist, tkadž; 1879. jedan od osnivača francuske Radničke partije, 1886. generalni sekretar Nacionalne federacije sindikata Francuske; delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika od 1889. 436 441
- Fecenija Hispala* — rimski oslobodnik. 101
- Féline, Georges* (Žorž Felin) — francuski sindikalist, blankist; delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika od 1889. 433
- Ferdinand V, der Katholische* (Ferdinand V Katolički; 1452 - 1516) — kralj (1474 - 1504) i regent (1507 - 1516) Kastilije, kralj Aragonije pod imenom Ferdinand II (1479 - 1516). 47
- Ferguson, Adam* (Edem Ferguson; 1723 - 1816) — škotski istoričar, filozof i sociolog. 194
- Ferroul, Joseph-Antoine-Jean-Frédéric-Ernest* (Žozef-Anton-Žan-Fredrik-Ernest Feru; 1853 - 1921) — francuski lekar, političar i publicist, socijalist; od 1888. član poslaničkog doma, delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika od 1889. 433
- Ferry, Jules-François-Camille* (Žil-Fransoa-Kamij Feri; 1832 - 1893) — francuski advokat, publicist i političar, jedan od vođa umerenih republikanaca, član vlade nacionalne odbrane, gradonačelnik Pariza (1870/1871); predsednik vlade (1880/1881. i 1883 - 1885), sprovodio je politiku kolonijalnih osvajanja. 184 437
- Feuerbach, Ludwig* (Ludvig Fojerbah; 1804 - 1872) — istaknuti filozof-materijalist predmarksističkog perioda; njegovo učenje spada među najznačajnije elemente nemačke kulturne tradicije; poslednjih godina svog života počeo je da se interesuje za socijalističku literaturu i 1870. pristupio Socijaldemokratskoj radničkoj partiji. 215 219 220 226 227 229 - 241 405
- Filon Aleksandrijski* (oko 20. pre n.e. do 54. n.e.) — glavni predstavnik judejsko-aleksandrijske religiozne filozofije, koja je izvršila ogroman uticaj na formiranje hrišćanske teologije. 9
- Fison, Lorimer* (Lorimer Fajsn; 1832 - 1907) — engleski etnograf, australijanolog, misionar na Fidži ostrvima (1863 - 1871. i 1875 - 1884) i u Australiji (1871 - 1875. i 1884 - 1888); autor niza istraživačkih radova o australijskim i Fidži plemenima; od 1871. radio je na naučnom polju zajedno sa Alfred William Howittom. 41 42

- Flöckinger, H.* (H. Flekinger) — austrijski radnik; socijaldemokrat. 449
- Flocon, Ferdinand* (Ferdinan Flokon; 1800 - 1866) — francuski političar i publicist; urednik lista »La Réforme«; 1848. član privremene vlade. 179
- Fould, Achille* (Ašij Ful; 1800 - 1867) — francuski bankar i državnik, orleanist, kasnije bonapartist; od 1849. do 1867. bio je više puta ministar finansija, državni ministar i ministar carskog dvora (1852 - 1860). 349
- Fourier, François-Marie-Charles* (Fransoa-Mari-Sarl Furije; 1772 - 1837) — francuski socijalist - utopist. 61 124 140 395 404
- Franz I* (Franc I; 1768 - 1835) — austrijski car (1804 - 1835), kao Franz II car Svetog Rimskog Carstva Nemačkih Naroda (1792 - 1806). 341
- Franz Joseph I* (Franc Jozef I; 1830 - 1916) — austrijski car (1848 - 1916). 342
- Freeman, Edward Augustus* (Edvard Ogastes Frimen; 1823 - 1892) — engleski historičar, profesor na Oksfordskom univerzitetu. 24
- Freiligrath, Ferdinand* (Ferdinand Frajligrat; 1810 - 1876) — revolucionarni pesnik; 1848/49. jedan od urednika lista »Neue Rheinische Zeitung«, član Saveza komunista; 1851 - 1868. emigrant u Londonu; pedesetih godina povukao se iz revolucionarne borbe. 6 182
- Friedrich II (der »Große«)* (Fridrih II Veliki; 1712 - 1786) — pruski kralj (1740 - 1786). 6 166 200 201 336 342 348
- Friedrich VII* (Fridrih VII; 1808 - 1863) — danski kralj (1848 - 1863). 350
- Friedrich Wilhelm* (Fridrih Vilhelm; 1620 - 1688) — izborni knez Brandenburga (1640 - 1688). 166 348
- Friedrich Wilhelm III* (Fridrih Vilhelm III; 1770 - 1840) — pruski kralj (1797 - 1840). 200 221 224 343 346
- Friedrich Wilhelm IV* (Fridrih Vilhelm IV; 1795 - 1861) — pruski kralj (1840 - 1861). 225 360
- Friemel, A.* (A. Frimel) — austrijski radnik, socijaldemokrat. 449
- Frohme, Karl Franz Egon* (Karl Franc Egon Frome; 1850 - 1933) — socijaldemokrat, publicist; sedamdesetih godina lasalovac, zatim jedan od vođa oportunističkog krila nemačke Socijaldemokratske partije; delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika od 1889. 450
- Fustel de Coulanges, Numa Denis* (Nima Deni Fistel de Kulanž; 1830 - 1889) — francuski historičar, autor niza radova iz istorije stare i srednjovekovne Francuske. 85
- Gaj* (2. vek) — rimski pravnik, poznati sistematizator rimskog prava. 51
- Galba, Servije Sulpicije* (5. pre n.e. do 69. n.e.) — rimski državnik, šezdesetih godina namesnik provincije Taragona u Španiji; posle Neronove smrti u junu 68. proglašen za cara; pao je januara 69. kao žrtva jedne zavere pretorijanaca, koju je, za vreme ustanka trupa i naroda, protiv njegove vlasti organizovao Oto. 11
- Galle, Johan Gottfried* (Johan Gotfrid Gale; 1812 - 1910) — astronom, 1846. otkrio je planetu Neptun, čiji je položaj proračunao Leverrier. 230
- Garibaldi, Giuseppe* (Đuzepe Garibaldi; 1807 - 1882) — italijanski revolucionar, vođa nacionalnooslobodilačkog pokreta u Italiji; pedesetih i šezdesetih godina bio je na

- čelu borbe italijanskog naroda za slobodu i ponovno ujedinjenje Italije; 1860. predvodio je revolucionarni pohod u južnoj Italiji; učesnik ratova protiv Austrije (1848/1849, 1859. i 1866). 165 265 340 363
- Garside* (Garsajd) — američki profesor. 422
- George, Henry* (Henri Džordž; 1839 - 1897) — američki publicist, ekonomist, propagirao je ideju o nacionalizaciji zemlje od strane države kao sredstvo za rešavanje svih socijalnih protivrečnosti kapitalističkog društvenog poretka; pokušao je da stane na čelo američkog radničkog pokreta i skrene ga na put reformizma. 155 277 - 279.
- Gerin, A.* (A. Gerin) — austrijski radnik, socijaldemokrat. 449
- Gervinus, Georg Gottfried* (Georg Gotfrid Gervinus; 1805 - 1871) — buržoaski historičar i političar, profesor u Hajdelbergu. 344
- Gfrörer, August Friedrich* (August Fridrih Gfrerer; 1803 - 1861) — teolog i historičar, autor radova iz istorije hrišćanske religije i crkve; jedan među prvima koji se priključio tibingenskoj školi; od 1846. profesor u Frajburgu i Badenu. 8
- Giffen, Sir Robert* (ser Robert Giffin; 1837 - 1910) — engleski ekonomist i statističar, stručnjak za finansije, šef statističkog odeljenja u Ministarstvu za saobraćaj i trgovinu (1876 - 1897). 159
- Giraud-Teulon, Alexis* (Aleksis Žiro-Telon; rod. 1839) — profesor istorije u Ženevi. 33 34 54 393 395
- Girs, Nikolaj Karlovič* (1820 - 1895) — ruski diplomata, diplomatski poslanik u Teheranu (od 1863), Bernu (od 1869), Stokholmu (od 1872), pomoćnik ministra spoljnih poslova (1875 - 1882), ministar spoljnih poslova (1882 - 1895). 259
- Gladstone, William Ewart* (Viljem Juet Gledston; 1809 - 1898) — britanski državnik, torijevac, zatim pilovac; u drugoj polovini 19. veka lider Liberalne partije; premijer (1868 - 1874, 1880 - 1885, 1886. i 1892 - 1894). 86 154 257 420
- Godwin, William* (Viljem Godvin; 1756 - 1836) — engleski pisac i publicist; racionalist; jedan od osnivača anarhizma. 411 416
- Goegg, Amand* (Amand Geg; 1820 - 1897) — žurnalist, 1849. član privremene badenske vlade, posle poraza revolucije emigrirao u inostranstvo; sedamdesetih godina priključio se nemačkoj socijaldemokratiji. 181
- Goethe, Johann Wolfgang von* (Johan Wolfgang fon Gete; 1749 - 1832) — najznačajniji predstavnik nemačke klasike; jedan od najistaknutijih pesničkih figura svetske literature. 37 224 232 364
- Gould, Jay* (Džej Guld; 1836 - 1892) — američki milionar, železnički preduzetnik i finansijer. 347
- Govone, Giuseppe* (Đuzepe Govone; 1825 - 1872) — italijanski general i državnik, učesnik ratova protiv Austrije (1848/1849, 1859. i 1866); u aprilu 1866. vodio je pregovore s Bismarckom; ministar vojni (1869/1870). 352 353
- Gray, John* (Džon Grej; 1798 - 1850) — engleski ekonomist; učenik Roberta Owena, teoretičar «radnog novca». 147 148 151 153
- Gregor iz Tura* (*Georgius Florentius*) (oko 540. do oko 594) — teolog i historičar, od 573. biskup u Turu; autor deset knjiga iz franačke istorije. 112
- Grillenberger, Karl* (Karl Grilenberger; 1848 - 1897) — radnik, kasnije publicist, socijaldemokrat; od 1881. član Rajhstaga; devedesetih godina reformist. 450

- Grimm, Jacob* (Jakob Grim; 1785 - 1863) — istaknuti filolog i istoričar kulture, sa svojim bratom Wilhelmom (1786 - 1859) osnivač nemačke filologije; autor jedne istorijske «Nemačke gramatike»; zajedno s bratom Wilhelmom izdao je između ostalog «Nemačke dečje i narodne bajke» a od 1852. izdavao je prve tomove «Nemačkog rečnika»; 1848. član frankfurtske Nacionalne skupštine; pripadao je getingenskoj sedmorici. 110
- Grimpe, Hermann* (Herman Grimpe; 1855 - 1907) — stolar, socijaldemokrat; od kraja sedamdesetih godina emigrant u Francuskoj; 1886. delegat na međunarodnoj konferenciji sindikata u Parizu. 424 435
- Groeben, Karl, Graf von* (Karl grof fon Greben; 1788 - 1876) — pruski general, komandant armijskog korpusa, učestvovao je u ugušivanju badensko-falačkog ustanka 1849; od 1854. član pruskog gornjeg doma. 263
- Grote, George* (Džordž Grout; 1794 - 1871) — engleski istoričar; autor višetomnog dela iz istorije Grčke. 85
- Grün, Karl* (pseudonim: *Ernst von der Haide*) (Karl Grin, pseudonim: Ernst fon der Hajde; 1817 - 1887) — publicist, sredinom četrdesetih godina spadao je među glavne predstavnike «istinskog» socijalizma; 1848. član pruske Nacionalne skupštine (levo krilo); 1874. je izdao prepisku i literarnu ostavštinu Ludwiga Feuerbacha. 227
- Guesde, Mathieu-Basile*, nazvan *Jules* (Matije-Bazil Ged, nazvan Žil; 1845 - 1922) — predstavnik francuskog i međunarodnog radničkog i socijalističkog pokreta; u prvoj polovini sedamdesetih godina priključio se anarhistima; kasnije jedan od osnivača francuske Radničke partije (1879), propagator ideja marksizma u Francuskoj, dugi niz godina vođa revolucionarnog krila francuskog socijalističkog pokreta. 433 441 443 446
- Guizot, François-Pierre-Guillaume* (Fransoa-Pjer-Gijom Gizo; 1787 - 1874) — francuski istoričar i državnik, orleanist; od 1840. do 1848. vodio je unutrašnju i spoljnu politiku Francuske. 247
- Gustav I Wasa* (Gustav I Vasa; 1496 - 1560) — švedski kralj (1523 - 1560). 328
- Habsburzi* — dinastija careva Svetog Rimskog Carstva Nemačkih Naroda (1273 - 1806. s prekidima), kraljeva Austrije (od 1804) i careva Austro-Ugarske (1867 - 1918). 18
- Hall, Charles* (Čarls Hol; oko 1745. do oko 1825) — engleski ekonomist, socijalist-utopist, autor knjige «Utičaj civilizacije naroda evropskih zemalja». 411 416
- Hanseman, David Justus* (David Justus Hanzeman; 1790 - 1864) — krupni kapitalist, vodeći predstavnik rajnske liberalne buržoazije; od marta do septembra 1848. pruski ministar finansija. 345
- Hardie, James Keir* (Džems Kier Hardi; 1856 - 1915) — rudar, kasnije publicist, predstavnik engleskog radničkog pokreta; osnivač i lider Škotske radničke partije (od 1888) i Nezavisne radničke partije (od 1893), jedan od najaktivnijih vođa Laburističke partije. 450
- Harm, Friedrich* (Fridrih Harm; 1844 - 1905) — socijaldemokrat, trgovac; od 1884. član Rajhstaga; delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika od 1889. 450
- Harney, George Julian* (Džordž Džuljen Harni; 1817 - 1897) — jedan od najuticajnijih engleskih radničkih vođa, jedan od vođa levog krila čartista; urednik listova «Northern Star» i «Red Republican» kao i drugih čartističkih listova i časopisa; održavao je veze sa Marxom i Engelsom. 174 289

Harring, Harro Paul (Haro Paul Haring; 1798 - 1870) — pisac; od 1828. s malim prekidima živeo je kao emigrant u raznim zemljama Evrope. 175

Hartman, Lav Nikolajevič (1850 - 1908) — ruski revolucionar, narodnjak; 1879. učestvovao je u atentatu na Aleksandra II, posle toga je emigrirao u Francusku, zatim u Englesku i najzad 1881. u SAD. 154

Haupt, Hermann Wilhelm (Herman Vilhelm Haupt; rod. oko 1831) — trgovački pomoćnik, član Saveza komunista u Hamburgu; uhapšen je pre kelnskog procesa komunistima, tom prilikom je dao neke izdajničke izjave i bio oslobođen; pobegao je u Brazil. 182

Häusser, Ludwig (Ludvig Hojser; 1818 - 1867) — istoričar i političar, liberal, profesor u Hajdelbergu. 344

Hecker, Friedrich Franz Karl (Fridrih Franc Karl Heker; 1811 - 1881) — pravobranilac u Manhajmu, demokrat, republikanac; jedan od vodećih ljudi badenskog ustanka u aprilu 1848; posle poraza ustanka emigrirao u Švajcarsku, kasnije u SAD, kao pukovnik učestvovao je u američkom građanskom ratu na strani Severnih država. 262

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (Georg Vilhelm Fridrih Hegel; 1770 - 1831) — najznačajniji predstavnik klasične nemačke filozofije koja je u njegovom sistemu dostigla vrhunac i «u kome je prvi put — to je njegova velika zasluga — čitav prirodni, istorijski i duhovni svet predstavljen kao proces, tj. koji je shvaćen kao svet koji se stalno kreće, menja, preobražava i razvija, i u kom je sistemu učinjen pokušaj da se dokaže unutrašnja povezanost u tom kretanju i razvoju» (Engels). 135 219 220 221 - 227 229 - 232 234 238 241 - 243 246 248 250

Heine, Heinrich (Hajnrh Hajne; 1797 - 1856) — veliki pisac i rodobljub,

protivnik apsolutizma i feudalno-klerikalne reakcije, preteča nemačke demokratske književnosti; intimni prijatelj porodice Marx. 5 6 221 362

Heinz, T. (T. Hajnc) — austrijski radnik, socijaldemokrat. 449

Henri IV (Anri IV; 1553 - 1610) — francuski kralj (1589 - 1610). 361

Herodot (oko 484. pre n.e. do oko 425. pre n.e.) — grčki istoričar. 40 56

Herrfurth, Ernst Ludwig (Ernst Ludwig Herfurt; 1830 - 1900) — pruski državnik, ministar unutrašnjih poslova (1888 - 1892). 308

Hercen, Aleksandar Ivanovič (1812 - 1870) — poznati ruski pisac i revolucionarni demokrat; 1847. emigrirao u inostranstvo, u Londonu je organizovao slobodnu rusku štampariju, izdavao je časopis «Poljarnaja Zvezda» i list «Kolokol». 286 290

Herwegh, Georg (Georg Herveg; 1817 - 1875) — slobodarski pesnik u predmartovskim danima; posle februarske revolucije jedan od vođa Nemačkog demokratskog društva u Parizu i jedan od organizatora dobrovoljačke legije nemačkih emigranata koja je aprila 1848. učestvovala u badenskom ustanku; kasnije prišao Lassalle-u. 178

Heusler, Andreas (Andreas Hojzler; 1834 - 1921) — švajcarski pravnik, profesor u Bazelu, autor nekih radova iz oblasti švajcarskog i nemačkog prava. 52

Hirschfeld, Karl Ulrich Friedrich Wilhelm Moritz von (Karl Ulrich Fridrih Vilhelm Moric fon Hiršfeld; 1791 - 1859) — pruski general, 1849. komandant armijskog korpusa koji se borio protiv badensko-falačkih ustanika. 263

Hobbes, Thomas (Tomas Hobs; 1588 - 1679) — engleski filozof; u nje-

- govim socijalnopolitičkim shvatanjima izbijale su antidemokratske tendencije. 230
- Hodgskin, Thomas* (Tomas Hodžskin; 1787 - 1869) — engleski ekonomist i publicist; branio je interese proletarijata i kritikovao kapitalizam sa stanovišta utopijskog socijalizma, izvukao je iz Ricardove teorije socijalističke zaključke. 144 416
- Hoffmann, Norbert* (Norbert Hofman) — austrijski čilibarski majstor, socijaldemokrat. 449
- Hohenstaufen* (Hoenštaufen) — dinastija careva Svetog Rimskog Carstva Nemačkih Naroda (1138 - 1254) 328 336
- Hohenzollern* (Hoencolern) — dinastija izbornih kneževa Brandenburga (1415 - 1701); pruskih kraljeva (1701 - 1918) i nemačkih careva (1871 - 1918). 18 341
- Hohenzollern, Leopold, Prinz* (princ Leopold Hoencolern, od 1885. knez; 1835 - 1905) — jedan od predstavnika dinastije Hohenzollern, 1870. pretendent na španski presto. 357
- Homer* — legendarni epski pesnik stare Grčke kome se pripisuju epovi »Ilijada« i »Odiseja« 7 55 85 86
- Höpfner, Friedrich Eduard Alexander von* (Fridrih Eduard Aleksander fon Hepfner; 1797 - 1858) — pruski general, pisac vojnih dela. 287
- Hopkins, Thomas* (Tomas Hopkinz; početak 19. veka) — engleski ekonomist. 144 416
- Horacije, Kvintije Flak* (65 - 8. pre n.e.) — rimski pesnik, pisac oda i satira. 7 306
- Howitt, Alfred William* (Alfrid Viljem Haut; 1830 - 1908) — engleski etnograf i istraživač Australije činovnik kolonijalne uprave u Australiji (1862 - 1901), autor niza istraživačkih radova o australijskim plemenima. 42
- Hume, David* (Dejvid Hjum; 1711 - 1776) — škotski filozof, istoričar i ekonomist. 230
- Huschke, Georg Philipp Eduard* (Georg Filip Eduard Huške; 1801 - 1886) — pravnik, autor radova iz oblasti rimskog prava. 102
- Huskisson, William* (Viljem Haskisn; 1770 - 1830) — britanski državnik, torijevac; ministar trgovine (1823 - 1827); zalagao se za ekonomske ustupke industrijskoj buržoaziji; uveo je tarife i smanjenje carina na pojedine robe. 300
- Hybeš, Jozef* (Jozef Hibeš; 1850 - 1921) — tkač, kasnije publicist, predstavnik češkog i austrijskog radničkog pokreta; delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika od 1889; član austrijskog poslaničkog doma (1897 - 1917); učestvovao je u stvaranju Komunističke partije Čehoslovačke. 449
- Hyndman, Henry Mayers* (Henri Majers Hajndmen; 1842 - 1921) — (osamdesetih godina istupao je pod pseudonimom *John Broadhouse*); engleski socijalist, osnivač (1881) i lider Demokratske federacije koja se 1884. pretvorila u Socijaldemokratsku federaciju; pripadao je rukovodstvu Britanske socijalističke partije iz koje je isključen 1916. zbog ratne propagande. 187 - 195 429 434 444 446
- Iglesias, Posse Pablo* (Pose Pablo Iglezias; 1850 - 1925) — štamparski radnik, publicist; član španskog Federalnog veća Prve internacionale (1871/1872), Nove madridske federacije (1872/1873); borio se protiv uticaja anarhista; 1879. jedan od osnivača Socijalističke radničke partije Španije, kasnije jedan od vođa njenog reformističkog krila; delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika od 1889. 450
- Irenej* (oko 130. do oko 202) — hrišćanski crkveni otac, poreklom je iz

- azijskog dela Grčke, od 177. biskup Liona; u svojim delima istupao je protiv jeresi; osnovao je hrišćansku dogmatiku. 11
- Irminon* (umro oko 826) — opat manastira Sen-Zermen-de-Pre kod Pariza (812 - 817). 122
- Irod* (73 - 4. pre n.e.) — jeudejski car (40 - 4 pre n.e.). 103
- Ivan III* (1440 - 1505) — veliki moskovski knez (1462 - 1505). 327
- Jaclard, Charles-Victor* (Šarl-Viktor Žaklar; 1843 - 1903) — francuski publicist, blankist, član Prve internacionale; Marxov pristalica; za vreme Pariske komune komandant jedne legije Nacionalne garde; posle poraza Komune emigrirao u Švajcarsku, zatim u Rusiju; posle amnestije od 1880. vratio se u Francusku, gde je i dalje učestvovao u socijalističkom pokretu. 433
- Jacobi, Abraham* (Abraham Jakobi; 1830 - 1919) — lekar, član Saveza komunista, jedan od optuženih u kelnskom procesu komunistima 1852; porotni sud ga je oslobodio, ali je i dalje ostao u zatvoru zbog «uvrede Veličanstva»; 1853. emigrirao u Englesku, zatim u SAD, gde je preko štampe propagirao ideje marksizma, učestvovao je u američkom građanskom ratu na strani Severnih država; kasnije predsednik Akademije medicinskih nauka u Njujorku (1885 - 1889), profesor i predsednik mnogih medicinskih ustanova; pisao je radove iz oblasti medicine. 182
- Jacques, Édouard-Louis-Auguste* (Éduar-Luj-Ogist Žak; rod. 1828) — francuski preduzetnik, političar, umereni republikanac; od 1871. član pariskog opštinskog veća; od 1887. predsednik Generalnog veća departmana Sene; kandidat ujedinjenih republikanaca na izborima za poslanički dom januara 1889. 429 437
- Jaroslav Mudri* (978 - 1054) — veliki knez Kijeve (1019 - 1054). 52
- Joseph II* (Jozef II; 1741 - 1790) — sin i saregent carice Marie Theresie (1765 - 1780), car Austrije (1780 - 1790), car Svetog Rimskog Carstva Nemačkih Naroda (1765 - 1790). 341
- Julijevci* — rimska patricijska porodica. 109
- Juvenal* (*Decim Junije Juvenal*) (oko 60. do oko 140) — rimski satirični pesnik. 7
- Kaligula, Gaj Cezar* (12 - 41) — rimski car (37 - 41). 11
- Kálnoky, Gustav* (Gustav Kalnoki; 1832 - 1898) — austrougarski državnik, ambasador u Petrogradu (1880/1881), predsednik Carskog ministarskog saveta i ministar spoljnih poslova (1881 - 1895). 259
- Kamenski, Gavril Pavlovič* (1824 - 1898) — ruski ekonomist, agent carske vlade u inostranstvu, jedan švajcarski sud ga je 1872. u odsustvu osudio na zatvor zbog falsifikovanja novca. 155
- Kant, Immanuel* (Immanuel Kant; 1724 - 1804) — osnivač klasične nemačke filozofije. «Princip Kantove filozofije je izmirenje materijalizma i idealizma, kompromis među njima, spajanje raznovrsnih, među sobom protivitečnih filozofskih pravaca u jedan sistem» (Lenjin). Prirodnonaučni spisi, nastali u prvom periodu njegove delatnosti a posebno njegova hipoteza o nastanku sveta sadrže elemente materijalizma i spontane dijalektike. Ideja o nužnosti večnog mira među narodima, koju je Kant razvio 1795, predstavlja vrhunac društvene misli tog vremena. 222 229 230 232 - 234 240
- Karl, nadvojvoda* — vidi *Karl Ludwig Johann*
- Karl Ludwig Johann* (Karl Ludvig Johan; 1771 - 1847) — austrijski na-

- dvojvoda, feldmaršal i pisac vojnih dela, vrhovni komandant u ratovima protiv Francuske (1796, 1799, 1805. i 1809); ministar vojni (1805 - 1809). 361
- Karlo Smeli* (1433 - 1477) — vojvoda od Burgundije (1467 - 1477). 324
- Karlo Veliki* (oko 742 - 814) — od 768. kralj Franačke; rimski car (800 - 814). 122 123 200 328
- Kaulbars, Nikolaj Vasiljevič, baron* (1842 - 1905) — ruski general, 1886. ratni komesar carske vlade u Bugarškoj. 259
- Kautsky, Karl* (Karl Kaucki; 1854 - 1938) — socijaldemokrat, publicist, urednik časopisa »Die Neue Zeit« (1883 - 1917); pobornik marksizma; bio je vodeći ideolog centrizma u nemačkoj Socijaldemokratskoj partiji i Drugoj internacionali. 294
- Kaye, Sir John William* (ser Džon Viljem Kej; 1814 - 1876) — engleski ratni istoričar i kolonijalni službenik, autor radova iz istorije i etnografije Indije, kao i iz istorije engleskih kolonijalnih ratova u Avganistanu i Indiji. 40
- Kelley-Višnevecki, Florence* (Florans Keli-Višnevecki; 1859 - 1932) — američka socijalistkinja, prevela je na engleski Engelsovo delo »Položaj radničke klase u Engleskoj»; supruška ruskog emigranta, socijaliste Višneveckog. 275 292
- Kinkel, Gottfried* (Gotfrid Kinkel; 1815 - 1882) — pesnik i publicist; 1849. učesnik badensko-falačkog ustanka, pruski sud ga je osudio na doživotnu tamnicu, pobjegao je iz zatvora i emigrirao u Englesku; jedan od vođa emigranata u Londonu; borio se protiv Marxa i Engelsa. 181
- Kitz, Frank* (Frenk Kic) — engleski socijalist, član Socijalističke lige; delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika od 1889. 450
- Klapka, György (Georg)* (Derdi Klapka; 1820 - 1892) — mađarski general, za vreme revolucije 1848/49. komandant jedne mađarske armije; 1849. emigrirao u inostranstvo; pedesetih godina održavao je odnose s bonapartističkim krugovima; za vreme prusko-austrijskog rata 1866. komandant jedne mađarske legije koju je u Šleziji formirala pruska vlada i pripremila za učešće u ovom ratu; posle amnestije 1867. vratio se u Mađarsku. 164 352
- Klaudijevci* — rimska patricijska porodica. 99
- Klaudije, Tiberije Klaudije Druz Nero Germanik* (10. pre n. e. do 54. n. e.) — rimski car (41 - 54). 11
- Klein, Johann Jacob* (Johan Jakob Klajn; rod. oko 1818) — lekar u Kelnu, član Saveza komunista, jedan od optuženih u kelnskom procesu komunistima 1852; porotni sud ga je oslobodio; početkom šezdesetih godina učestvovao je u nemačkom radničkom pokretu. 182
- Klisten* — atinski političar, 510 - 507. pre n. e. sproveo je reforme koje su imale za cilj likvidaciju ostataka plemenskog poretka i uvođenje robovlasničke demokratije u Atini. 95
- Klofáč, A.* — češki tekstilni radnik, socijaldemokrat. 449
- Kolb, Georg Friedrich* (Georg Fridrih Kolb; 1808 - 1884) — političar, publicist i statističar. 301
- Kopernik, Nikolaj* (1473 - 1543) — veliki poljski astronom, osnivač teorije o heliocentričnom sistemu sveta. 230
- Kopp, Hermann Franz Moritz* (Herman Franc Moric Kop; 1817-1892) — hemičar, napisao je veliki broj radova iz istorije hemije. 236
- Korff, Hermann* (Herman Korf) — bivši pruski oficir, demokrat; zbog političkih uverenja otpušten iz armije; 1848/49. odgovorni izdavač li-

sta «Neue Rheinische Zeitung»; kasnije emigrirao u SAD. 163

Kossuth, Lajos (Lajoš Košut; 1802 - 1894) — vođa mađarskog nacionalnooslobodilačkog pokreta, tokom revolucije 1848/49. bio je na čelu buržoasko-demokratskih snaga; šef mađarske revolucionarne vlade; posle poraza revolucije emigrirao. 181

Kotzebue, August Friedrich Ferdinand von (August Fridrih Ferdinand fon Kocebu; 1761 - 1819) — pisac i publicist. 266

Kovalevski, Maksim Maksimovič (1851 - 1916) — ruski sociolog, istoričar, etnograf i pravnik, političar; napisao je niz radova iz istorije prvobitnog društva. 51 52 53 106 110 113 114

Kralik-Habakuk, Emil (Emil Kralik-Habakuk) — austrijski publicist, socijaldemokrat; delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika od 1889. 449

Kravčinski, Sergej Mihailovič (literarni pseudonim *Stepnjak*) (1851 - 1895) — ruski pisac i publicist, sedamdesetih godina narodnjak-revolucionar; 1878. u Petrogradu je izvršio atentat na šefa žandarmerije, posle toga je emigrirao u inostranstvo, a od 1884. živio je u Engleskoj. 154 450

Kreutzer, Anton (Anton Krojcer; 1851 - 1929) — austrijski pekar, socijaldemokrat. 449

Kriege, Hermann (Herman Krige; 1820 - 1850) — žurnalist, «istinski» socijalist, u drugoj polovini četrdesetih godina predvodio je grupu nemačkih «istinskih» socijalista u Njujorku. 175 176

Kropotkin, Pjotr Aleksejevič, knez (1842 - 1921) — ruski revolucionar, geograf i svetski putnik, vodeći ideolog anarhizma; od 1876. do 1917. živio u emigraciji. 154

Kuhlmann, Georg (Georg Kulman; rod. 1812) — šarlatan, izdavao se za

proroka i propovedao među zanatlijama i Weitlingovim pristalicama u Švajcarskoj religiozne fraze «istinskog» socijalizma; kasnije otkriven kao provokator u službi austrijske vlade. 175

Kühn, Hermann August (Herman August Kin; 1846 - 1916) — krojač, socijaldemokrat; posle 1889. nekoliko puta je biran u Rajhstag. 450

Kvintilijanci — rimska patricijska porodica. 99

Lafargue, Laura (Laura Lafarg; 1845 - 1911) — kći Karla Marxa, predstavnica francuskog radničkog pokreta, 1868. udala se za Paula Lafargue-a; aktivno je učestvovala u organizovanju međunarodnog socijalističkog kongresa radnika od 1889. 446

Lafargue, Paul (Pol Lafarg; 1842 - 1911) — francuski socijalist, propagator marksizma, član Generalnog veća Prve internacionale; jedan od osnivača francuske Radničke partije (1879); jedan od organizatora i delegat međunarodnog socijalističkog kongresa radnika od 1889; učenik i saborac Marxa i Engelsa; suprug Marxove kćeri Laure. 426 427 433 441 442 443 446

Lafayette (La Fayette), Marie-Joseph-Paul, marquis de (Mari-Žozef-Pol, markiz de Lafajet; 1757 - 1834) — francuski državnik i general, predstavnik krupne buržoazije za vreme francuske revolucije, komandant Nacionalne garde (1789 - 1791), rukovodio je 1791. pokoljem republikanskih demonstracija na Marsovom polju; kao komandant jedne armije uzaludno je pokušao 1792. da je pretvori u instrument kontrarevolucije; posle narodnog ustanka od 10. avgusta 1792. pobjegao u inostranstvo; jedan od vođa julske revolucije od 1830. 18

Lamarck, Jean-Baptiste-Pierre-Antoine de Monet, chevalier de (Žan-Batist-Pjer-Antoan de Mone vitez od La-

- marka; 1744 - 1829) — francuski prirodnjak, tvorac prve potpune evolucionističke teorije u biologiji, Darwinov preteča. 232
- Lamartine, Alphonse-Marie-Louis de* (Alfons-Mari-Luj) de Lamartin; 1790 - 1869) — francuski pesnik, istoričar i političar; četrdesetih godina umereni republikanac; 1848. ministar spoljnih poslova i prvi šef privremene vlade. 178
- Lange, Christian Konrad Ludwig* (Kristijan Konrad Ludvig Lange; 1825 - - 1885) — filolog, autor radova iz istorije starog Rima. 102
- Lassalle, Ferdinand* (Ferdinand Lasal; 1825 - 1864) — «do 1862. u praksi specifično pruski vulgarni demokrat s izrazito bonapartističkim sklonostima» (Engels). Lassalle je imao bitnog udela u oslobođenju radnika od uticaja liberalne buržoazije i u osnivanju (1863) Opšteg nemačkog radničkog saveza (u tome se sastoji njegova istorijska zasluga). Međutim, on nije dao radničkoj klasi nikakvu revolucionarnu orijentaciju niti stremljenja; paktirao je s Bismarckom i pruskim junkerima, potpomogao njegovu politiku ujedinjenja Nemačke «odozgo» i propagirao ideologiju «kraljevsko-pruskog vladinog socijalizma», iluziju o nužnom prerastanju u socijalizam i time dao osnova da se pojam lasalovstva veže s oportunistom. 139 290
- Lavigne, Raymond Félix* (Rajmon Feliks Lavinj; 1851 - 1930) — francuski publicist, socijalist, član francuske Radničke partije; od 1888. sekretar Nacionalne federacije sindikata Francuske; delegat međunarodnog socijalističkog kongresa radnika od 1889. 433 450
- Lax* (Laks) — austrijski radnik, socijaldemokrat. 449
- Ledru-Rollin, Alexandre-Auguste* (Aleksandr-Ogist Ledri-Rolen; 1807 - - 1874) — francuski publicist i političar; urednik lista «La Réforme»; 1848. ministar unutrašnjih poslova privremene vlade i član Izvršnog komiteta; poslanik Ustavotvorne i Zakonodavne Nacionalne skupštine, bio je na čelu montanjara; posle demonstracija od 13. juna 1849. emigrirao u Englesku; jedan od vođa emigracije u Londonu. 181
- Leopold* (Leopold; 1790 - 1852) — veliki vojvoda Badena (1830 - 1852). 401
- Leßner, Friedrich* (Fridrih Lesner; 1825 - 1910) — krojački pomoćnik, član Saveza komunista, učesnik revolucije 1848/49; na kelnskom procesu komunistima osuđen na tri godine zatvora; od 1856. emigrant u Londonu, član Nemačkog udruženja za obrazovanje radnika u Londonu i Generalnog veća Prve internacionale; aktivno se borio za Marxovu liniju, kasnije jedan od osnivača Nezavisne radničke partije u Engleskoj; prijatelj i saborac Marxa i Engelsa. 176 182
- Letourneau, Charles-Jean-Marie* (Šarl-Zan-Mari Leturno; 1831 - 1902) — francuski sociolog i etnograf. 33 35
- Leverrier, Urbain-Jean-Joseph* (Irben-Zan-Žozef Leverije; 1811 - 1877) — francuski astronom i matematičar, 1846. izučavao je putanju dotad nepoznate planete Neptun. 230
- Levi, Leone* (Lione Livai; 1821 - 1888) — engleski ekonomist, statističar i pravnik. 159
- Lichnowski, Felix Maria, Fürst von* (Feliks Marija knez fon Lihnovski; 1814 - 1848) — šleski veleposjednik, pruski oficir, 1848. član frankfurtske Nacionalne skupštine (desno krilo), ubijen za vreme septembarskog ustanka 1848. u Frankfurtu na Majni. On je poslužio kao uzor za satirične ličnosti u delima «Ata Trol» od Heinricha Heinea i «Život i dela slavnog viteza Šnaphanskog» od Gerorga Weertha. 5 166
- Liebknecht, Wilhelm* (Vilhelm Libkneht; 1826 - 1900) — jedan od najzna-

- čajnijih voda nemačke socijaldemokratije; kao član Saveza komunista učestvovao je u revoluciji od 1848/149; emigrirao je u Englesku, gde je postao Marxov i Engelsov prijatelj i saborac; 1862. vratio se u Nemačku, kao član Međunarodnog udruženja radnika, propagator i agitator marksizma; 1869. jedan od osnivača Socijaldemokratske radničke partije; odgovorni urednik lista »Vorwärts«, član Rajhstaga (1874 - 1900); za vreme francusko-pruskog rata aktivno je istupao protiv pruskih aneksionih planova i zalagao se za odbranu Pariske komune; kao odlučni protivnik pruskog militarizma zalagao se za ujedinjenje Nemačke revolucionarnim putem. 286 354 426 427 435 442 445 446 450
- Litner* (Litner) — pruski radnik, anarhist, emigrant u Francuskoj. 255
- Liutprand* (oko 922. do oko 972) — srednjovekovni crkveni političar i istoričar longobardskog porekla; od 961. biskup u Kremoni (severna Italija), autor dela »Antapodosis«. 120
- Livije, Tit* (59. pre n. e. do 17. n. e.) — rimski istoričar, pisac knjige »Ab urbe condita«. 100 102
- Lochner, Georg* (Georg Lohner; rod. oko 1824) — stolar, član Saveza komunista i Nemačkog udruženja za obrazovanje radnika u Londonu, član Generalnog veća Prve internacionale; prijatelj i saborac Marxa i Engelsa. 176
- Longo* (2-3. vek) — grčki pisac. 65
- Longuet, Charles* (Šarl Longe; 1839 - 1903) — francuski žurnalist, prudinist, član Generalnog veća Prve internacionale i Pariske komune; kasnije se priključio posibilistima, struji u francuskoj Radničkoj partiji; osamdesetih do devedesetih godina biran je u parisko opštinsko veće; delegat međunarodnog socijalističkog kongresa radnika od 1889; 1872. oženio se Marxovom kćerkom Jeny. 433
- Lopatin, German Aleksandrovič* (1845 - 1918) — ruski revolucionar, narodnjak, 1870. član Generalnog veća Prve internacionale; preveo je na ruski najveći deo prvog toma »Kapitala«; prijatelj Marxa i Engelsa. 399 400
- Louis-Bonaparte* — vidi *Napoléon III*
- Louis-Napoléon* — vidi *Napoleon III*
- Louis-Philippe, duc d'Orléans* (Luj-Filip vojvoda od Orleana; 1773 - 1850) — francuski kralj (1830 - 1848). 170 184 186
- Louis-Philippe-Albert, duc d'Orléans, comte de Paris* (Luj-Filip-Alber vojvoda od Orleana i grof od Pariza; 1838 - 1894) — unuk Louis-Philippe-a, orleanistički pretendent na presto. 260
- Louis XI* (Luj XI; 1423 - 1483) — francuski kralj (1461 - 1483). 327
- Louis XIV* (Luj XIV; 1638 - 1715) — francuski kralj (1643 - 1715). 252 361 365
- Luther, Martin* (Martin Luter; 1483 - 1546) — osnivač protestantizma u Nemačkoj; sin jednog rudara. Njegovo celokupno literarno stvaralaštvo, posebno prevod Biblije, imalo je ogroman uticaj na razvitak jedinstvenog nemačkog jezika. U seljačkom ratu 1524/25. Luther se odlučno okrenuo protiv revolucionarnih težnji seljaka i »prešao na stranu buržoazije, plemstva i kneževa« (Engels). Kao »najstariji nemački nacionalekonomist« (Marx) on je branio prirodnu privredu i prostu robnu proizvodnju i borio se protiv zelenaškog i trgovačkog kapitala; njegovo progresivno buržoasko učenje o radu i profesiji predstavlja značajnu pretpostavku kasnije klasične buržoaske radne teorije vrednosti. 251
- Luxemburg(er)* (Luksemburg) — nemačka carska dinastija (1308 - 1437, s prekidima), kraljevska dinastija Če-

- ške (1310 - 1437) i Madarske (1387 - 1437). 355
- Macaulay, Thomas Babington, Lord, Baron of Rothley* (lord Tomas Babington Mekoli baron od Rotlija; 1800 - 1859) — engleski historičar i političar, vigovac, član parlamenta. 165
- Macfarlane, Helen* (Helin Mekfalín) — saradnica časopisa «The Democratic Review» (1849/1850) i «The Red Republican» (1850) koji je izdavao vođa revolucionarnih čarista, George Julian Harney; prevela je na engleski «Manifest Komunističke partije». 289
- Mackart* (Makart) — austrijski radnik, socijaldemokrat. 449
- MacLennan* — vidi *McLennan, John Ferguson*
- Maine, Sir Henry James Sumner* (ser Henri Džems Samner Mejn; 1822 - 1888) — engleski pravnik, historičar prava. 67
- Malon, Benoît* (Benoa Malon; 1841 - 1893) — francuski socijalist, član Prve internacionale, član Centralnog komiteta Nacionalne garde i Pariske komune; posle poraza Komune emigrirao u Italiju, zatim u Švajcarsku, gde se priključio anarhizmu; kasnije jedan od vođa i ideolog posibilista. 400
- Mann, Tom* (Tom Men; 1856 - 1941) — mehaničar, predstavnik engleskog radničkog pokreta; priključio se levom krilu Socijaldemokratske federacije (od 1885) i Nezavisne radničke partije (od 1893); krajem osamdesetih godina aktivno je učestvovao u organizovanju masovnog pokreta nekvalifikovanih radnika i njihovom uključivanju u tredjunione; vođa niza velikih štrajkova; za vreme prvog svetskog rata internacionalist; učestvovao je u organizovanju borbe engleskih radnika protiv anti-sovjetske intervencije; član Komunističke partije Velike Britanije od njenog osnivanja (1920); aktivno se borio za jedinstvo međunarodnog radničkog pokreta, a protiv reakcije i fašizma. 450
- Manteuffel, Otto Theodor, Freiherr von* (Oto Teodor baron fon Mantojfel; 1805 - 1882) — pruski državnik, predstavnik reakcionarne plemićke aristokratije; ministar unutrašnjih poslova (1848 - 1850) predsednik vlade i ministar spoljnih poslova (1850 - 1858). 162 203 346 371
- Marat, Jean-Paul* (Žan-Pol Mara; 1743 - 1793) — francuski publicist, u francuskoj revoluciji najdosledniji vođa jakobinskog kluba. 17 18
- Marx-Aveling, Eleanor* (Eleanor Marx-Eveling; 1855 - 1898) — poznata predstavnica engleskog i međunarodnog radničkog pokreta, osamdesetih i devedesetih godina 19. veka, publicistkinja; najmlađa kći Karla Marxa, od 1884. supruga Edwarda Avelinga; radila je pod neposrednim rukovodstvom Friedricha Engelsa, učestvovala je u organizovanju masovnog pokreta nekvalifikovanih radnika, bila je jedan od organizatora štrajka londonskih lučkih radnika (1889); učestvovala je u pripremama međunarodnog socijalističkog kongresa radnika od 1889. 275 446
- Marx, Jenny* (rod. *fon Westphalen*) (Dženi Marx, rod. fon Vestfale; 1814 - 1881) — supruga i saradnica Karla Marxa. 175
- Marx, Karl* (Karl Marks; 1818 - 1883). 3 5 6 13 15 - 19 23 36 57 59 142 - 147 153 158 163 168 169 173 - 178 180 181 183 187 191 193 195 205 206 219 220 226 240 241 265 269 281 289 - 294 296 306 311 364 394 395 399 400 406 409 410 - 417 421 446
- Maurer, Georg Ludwig, Ritter von* (Georg Ludvig Maurer, vitez; 1790 - 1872) — historičar; ispitivao je društvene odnose u staroj i srednjovekovnoj Nemačkoj; u velikoj meri je doprineo istraživanju istorije opštinske marke. 79 112 113

- Mazzini, Giuseppe* (Đuzepe Macini; 1805 - 1872) — italijanski revolucionar, jedan od vođa nacionalnooslobodilačkog pokreta u Italiji; 1849. šef privremene vlade Rimske Republike; 1850. jedan od osnivača Centralnog odbora evropske demokratije u Londonu; pokušao 1864. pri osnivanju Međunarodnog udruženja radnika, da ga potčini svom uticaju; 1871. istupao je protiv Pariske komune i Generalnog veća; kočio je razvoj samostalnog radničkog pokreta u Italiji. 170 172 181
- McEnnis* (Mekenis) — dopisnik lista «The Missouri Republican» u Sent Luisu (SAD). 254
- McLennan, John Ferguson* (Džon Fergesn Meklenen; 1827 - 1881) — škotski pravnik i istoričar, autor radova iz istorije braka i porodice. 31 43 73 106 390 - 395
- Meister, Heinrich Ernst August* (Hajnrh Ernst August Majster; 1842 - 1906) — fabrikant cigareta, socijaldemokrat, od 1884. poslanik Rajhstaga; delegat međunarodnog socijalističkog kongresa radnika od 1889. 450
- Meitzen, August* (August Majcen; 1822 - 1910) — statističar, istoričar i ekonomist; napisao je niz radova iz oblasti istorije agrarnih odnosa u Nemačkoj; 1867 - 1882. radio je u Statističkim uredima Pruske i Nemačke. 202 204
- Mendelson, Stanislav* (1857 - 1913) — poljski publicist, socijalist; delegat međunarodnog socijalističkog kongresa radnika od 1889; 1892. saosnivač Poljske socijalističke partije; sredinom devedesetih godina udaljio se od radničkog pokreta. 450
- Menger, Anton* (Anton Menger; 1841 - 1906) — austrijski pravnik, profesor na Bečkom univerzitetu. 405 - 419
- Menke, Heinrich Theodor von* (Hajnrh Teodor fon Menke; 1819 - 1892) — geograf, preradio je «Priručni atlas za istoriju srednjeg i novog veka» K. v. Sprunera. 322
- Mentel, Christian Friedrich* (Kristijan Fridrih Mentel; rođ. 1812) — krojač, član Saveza pravednih; 1846/1847. bio je u zatvoru. 172
- Metternich, Clemens Wenzel Lothar, Fürst von* (Klemens Vencel Lotar knez fon Meternih; 1773 - 1859) — austrijski državnik i diplomata; ministar spoljnih poslova (1809 - 1821) i državni kancelar (1821 - 1848); jedan od osnivača Svete alijanse. 341 356
- Mihailovski, Nikolaj Konstantinovič* (1842 - 1904) — ruski sociolog, publicist i književni kritičar, poznati ideolog liberalnih narodnjaka, protivnik marksizma, pobornik jedne subjektivne metode u sociologiji; urednik časopisa «Otečestvenije zapiski» i «Ruskoje bogatstvo». 168
- Mieroslawski, Ludwik* (Ludvik Mieroslawski; 1814 - 1878) — poljski revolucionar, istoričar i vojni funkcioner, učesnik poljskih ustanaka 1830/1831. i 1846; 1848. vođa ustanka u Poznanju i 1849. na Siciliji; 1849. komandant badensko-falačke revolucionarne armije; pedesetih godina bio je povezan s bonapartističkim krugovima; za vreme poljskog ustanka 1863/64. imenovan za diktatora poljske nacionalne vlade, posle poraza ustanka emigrirao u Francusku. 263 264
- Mignet, François-Auguste-Marie* (Fransoa-Ogist-Mari Minje; 1796 - 1884) — francuski istoričar perioda restauracije; shvatio je ulogu klasnih borbi u istoriji razvitka buržoaskog društva. 247
- Milde, Karl August* (Karl August Milde; 1805 - 1861) — fabrikant kaptuna u Breslavi; od maja do juna 1848. predsednik pruske Nacionalne skupštine (desno krilo); ministar trgovine (juni do septembra 1848). 345
- Mirbach, Otto von* (Oto fon Mirbah) — bivši pruski artiljerijski oficir;

- učesnik revolucije 1848/49; za vreme majskog ustanka 1849. komandant Elberfelda; posle poraza emigrirao. 401
- Moleschott, Jakob* (Jakob Molešot; 1822 - 1893) — holandski fiziolog i filozof, predstavnik vulgarnog materijalizma; predavao je u nemačkim, švajcarskim i italijanskim školama. 231
- Moll, Joseph* (Jozef Mol; 1812 - 1849) — časovničar iz Kelna, jedan od vođa Saveza pravednih i član Centralne uprave Saveza komunista; od jula do septembra 1848. predsednik Kelnskog radničkog udruženja, član Rajnskog okružnog odbora demokrata; posle septembarskih događaja od 1848. u Kelnu emigrirao u London, odakle se uskoro vratio u Nemačku pod tuđim imenom, i tu u raznim oblastima radio kao agitator; 1849. učesnik badensko-falačkog ustanka, poginuo je u borbi na Murgu. 170 176 178 180
- Mommsen, Theodor* (Teodor Momzen; 1817 - 1903) — istoričar, autor niza radova iz istorije starog Rima. 83 100 - 103
- Monceau* (Monso) — francuski sindikalist, delegat međunarodnog socijalističkog kongresa radnika od 1889. 433
- Moore, Samuel* (Semjuel Moer; oko 1830 - 1912) — engleski pravnik, član Međunarodnog udruženja radnika; preveo je na engleski prvi tom «Kapitala» (zajedno sa Edwardom Avelingom) i «Manifest Komunističke partije»; prijatelj Marxa i Engelsa. 293
- Morgan, Lewis Henry* (Luis Henri Morgan; 1818 - 1881) — američki etnolog, arheolog i istoričar prvobitnog društva. 21 23 24 26 29 - 33 36 38 41 43 57 69 71 72 74 79 84 86 88 89 95 102 108 113 126 140 141 387 391 - 395
- Morny, Charles-Auguste-Louis-Joseph, duc de* (Šarl-Ogist-Luj-Zozef vojvoda de Morni; 1811 - 1865) — polubrat Napoléona III, francuski političar, bonapartist, poslanik Zakonodavne nacionalne skupštine (1849 - 1851), jedan od organizatora državnog udara od 2. decembra 1851; ministar unutrašnjih poslova (decembar 1851. do januara 1852); predsednik Corps législatif (1854 - 1856. i 1857 - 1865). 348
- Morris, William* (Viljem Moris; 1834 - 1896) — engleski pesnik, pisac i umetnik, osamdesetih godina učesnik socijalističkog i radničkog pokreta, 1884 - 1889. igrao je vodeću ulogu u Socijalističkoj ligi, krajem osamdesetih godina potpao je pod uticaj anarhista; delegat međunarodnog socijalističkog kongresa radnika od 1889. 442 450
- Mošos* — grčki pesnik 2. veka pre n. e. 65
- Mülberger, Arthur* (Artur Milberger; 1847 - 1907) — lekar, publicist, prudinist. 268
- Napoléon I Bonaparte* (Napoleon I Bonaparta; 1769 - 1821) car Francuske (1804 - 1814. i 1815). 15 58 73 166 201 235 260 333 336 340 341 343 364 373
- Napoléon III Louis Bonaparte* (Napoleon III Luj Bonaparta; 1808 - 1873) — nećak Napoléona I, predsednik Druge republike (1848 - 1852), car Francuske (1852 - 1870). 5 158 164 205 257 265 337 - 341 347 - 349 351 - 353 355 - 359 363 366
- Napoléon Mali* — vidi *Napoléon III*
- Nearh* (oko 360 - 312. pre n. e.) — makedonski zapovednik flote, ratni drug Aleksandra Makedonskog i učesnik njegovih pohoda, napravio je jedan opis ekspedicije makedonske flote na Indiju i Mesopotamiju (326 - 324. pre n. e.). 53
- Nemeček, T.* — češki radnik, socijaldemokrat. 449

- Neron* (37 - 68) — rimski car (54 - 68). 11 12
- Niebuhr, Barthold Georg* (Barthold Georg Nibur; 1776 - 1831) — historičar, bavio se historijom starog doba, autor radova iz antičke historije. 83 85 103 134
- Nieuwenhuis, Ferdinand Domela* (Ferdinand Domela Nivenhuis; 1846 - 1919) — predstavnik holandskog radničkog pokreta, jedan od osnivača francuske Socijaldemokratske radničke partije; od 1888. poslanik Parlamenta; potpredsednik međunarodnog socijalističkog kongresa radnika od 1889; od devedesetih godina anarhist. 426 427 442 450
- Nikolaj I* (1796 - 1855) — ruski car (1825 - 1855). 334 337 338 349
- Nothjung, Peter* (Peter Notjung; oko 1823 - 1880) — krojač; član kelnske opštine Saveza komunista i komiteta Kelnskog radničkog udruženja; 1852. jedan od optuženih u kelnskom procesu komunistima, osuđen je na šest godina zatvora. 182
- Novikova, Olga Aleksejeva* (1840 - 1925) — ruska publicistkinja, dugo je živela u Engleskoj, sedamdesetih godina je kod Gladstone-a faktički igrala ulogu diplomatskog agenta ruske vlade. 154
- Oborski, Ludvik* (1787 - 1873) — poljski pukovnik, revolucionar, učesnik poljskog ustanka od 1830/31; emigrant u Londonu, član međunarodnog demokratskog društva Fraternal Democrats, 1849. komandant divizije badensko-falačke revolucionarne armije. 285
- Odoakar (Odoaker)* (Odoavakar; oko 434 - 493) — vođa germanske vojske u službi zapadnorimskog cara; 476. svrgao je cara Romula Avgusta i postao kralj prvog svarvarskog kraljevstva na teritoriji Italije. 116
- Olga* (umrla 969) — velika kneginja Kijeva; posle smrti svog supruga
- Igora* (945) vladala je staroruskom državom za vreme mlađetstva svog sina Svjatoslava Igorijeviča. 109
- Orléans* (Orlean) — francuska kraljevska dinastija (1830 - 1848). 260
- Orsini, Felice* (Feliče Orsini; 1819 - 1858) — učesnik borbe za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje Italije; izvršio je 1858. atentat na Napoléona III i zbog toga pogubljen. 338
- Ošanina, Marija Nikolajevna* (rod. *Olovenikova*) (1853 - 1898) — ruska revolucionarka narodnjačkog pokreta; član Izvršnog komiteta tajnog saveza narodnjaka Narodnaja volja; 1882. emigrirala u Pariz; predstavnica Izvršnog komiteta Narodnaje volje u inostranstvu. 399 400
- Oto, Marko Salvije* (32 - 69) — rimski državnik, namesnik provincije Lusitanije (jugozapadni deo Pirenejskog poluostrva); u januaru 69. iskoristio je ustanak trupa i naroda protiv Galbine vlasti i organizovao zaveru pretorijanca protiv Galbe; posle ubistva Galbe proglasio se za cara; u aprilu 69. pretrpeo je poraz u dugotrajnom građanskom ratu i izvršio samoubistvo. 11
- Otto, Karl Wunibald* (Karl Vunibald Oto; rod. 1808) — hemičar, 1848/1849. član Kelnskog radničkog udruženja i Saveza komunista; 1852. jedan od optuženih u kelnskom procesu komunistima i osuđen na pet godina tamnice. 182
- Otto I* (Oto I; 912 - 973) — nemački kralj (936 - 973) i car Svetog Rimskog Carstva Nemačkih Naroda (962 - 973). 328
- Owen, Robert* (Robert Oven; 1771 - 1858) — engleski socijalist-utopist. 404
- Palgrave, Robert Harry Inglis* (Robert Hari Inglis Polgrejv; 1827 - 1919) — engleski bankar i ekonomist, izdavač časopisa «The Economist» (1877 - 1883). 160

- Palmerston, Henry John Temple, Viscount, Lord Henri Džon Templ* vikont Palmerston; 1784 - 1865) — britanski državnik; najpre torijevac, od 1830. vođa desnih vigo-vaca; državni sekretar za pitanja rata (1809 - 1828), ministar spolj-nih poslova (1830 - 1834, 1835 - - 1841, 1846 - 1851), ministar unu-trašnjih poslova (1852 - 1855), pre-mijer (1855 - 1858. i 1859 - 1865). 338 349
- Pare, William* (Viljem Per; 1805 - - 1873) — engleski stolar-umetnik, ekonomist i zadrugar, Owenov pristalica; autor radova iz političke ekonomije. 412
- Parnell, Villiam* (Viljem Parnel) — engleski stolarski radnik, sindikalni funkcioner; počasni sekretar Labour Electoral Association tredjuniona u Londonu. 450
- Peel, Sir Robert* (ser Robert Pil; 1788 - - 1850) — britanski državnik i eko-nomist, lider umerenih torijevaca, koji su po njemu dobili ime pi-lovci; ministar unutrašnjih poslova (1822 - 1827. i 1828 - 1830), premi-er (1834/1835. i 1841 - 1846), spro-veo je reformu carina, kojom su ukinute uvozne carine na razne ro-be i regulisana uvozna carina za žito i utvrđena prema novoj kli-znoj skali; uz pomoć liberala uki-nuo je 1846. zakone o žitu. 300
- Persej* (212 - 166. pre n. e.) — po-slednji kralj Makedonije (179 - 168. pre n. e.). 118
- Persije (Aul Persije Flak)* (34 - 62) — rimski satirični pesnik; oštro je ši-bao dekadentne običaje rimskog dru-štva svog vremena; pristalica stoič-ke filozofije. 9
- Petty, Sir William* (ser Viljem Peti; 1632 - 1687) — engleski ekonomist i statističar, osnivač moderne po-litičke ekonomije, jedan od najge-nijalnijih i najoriginalnijih istraživa-ča ekonomije (Marx); zastupao je klasičnu radnu teoriju vrednosti. 415
- Peucker, Eduard von* (Eduard fon Poj-ker; 1791 - 1876) — pruski general, ministar vojni u tzv. državnoj vladi u Frankfurtu (1848/1849), koman-dant trupa koje su učestvovala u ugušivanju badensko-falačkog ustan-ka od 1849. 263
- Pfänder, Karl* (Karl Pfender; oko 1818 - - 1876) — slikar minijatura, član Saveza pravednih i Nemačkog udru-ženja za obrazovanje radnika u Lon-donu, član Centralne uprave Saveza komunista i Generalnog veća Prve internacionale; prijatelj i saborac Marxa i Engelsa. 176
- Pije IX* (1792 - 1878) — rimski papa (1846 - 1878). 263
- Pizistrat* (oko 600 - 527. pre n. e.) — atinski tiranin (560 - 527. pre n. e. s prekidima). 97
- Planteau, François-Édouard* (Fransoa -Eduar Planto; rod. 1838) — fran-cuski političar; od 1885. član po-slaničkog doma; od 1887. do 1889. bio je socijalist, od 1889. bulan-žist. 433
- Platon* (oko 427. do oko 347. pre n. e.) — grčki filozof. 7
- Plinije (Gaj Plinije Stariji)* (23 - 79) — rimski prirodnjak, pisac jedne istorije prirode u 37. knjiga. 114 117
- Plutarh* (oko 46 - 125) — grčki pisac -moralist i filozof. 55
- Popp, Julius* (Julius Pop; 1849 - 1902) — obučar, vođa bečkih radnika, so-cijaldemokrat; delegat međunarod-nog socijalističkog kongresa radni-ka od 1889. 449
- Popper, G.* (G. Poper) — austrijski radnik, socijaldemokrat. 449
- Prokopije iz Sezare* (kraj 5. veka do oko 562) — vizantijski istoričar, učestvovao je u nizu pohoda, u jednoj istoriji od 8 knjiga on je opisao ratove Justinijana protiv Persijanaca, Vandala i Gota. 60

- Proudhon, Pierre-Joseph* (Pjer-Žozef Prudon; 1809 - 1865) — francuski publicist, sociolog i ekonomist; jedan od osnivača teorije anarhizma. 143 144 147 148 151 179 241 268 - 270 290 409 410
- Puttkamer, Robert Victor* (Robert Viktor Puttkamer; 1828 - 1900) — pruski državnik, ministar unutrašnjih poslova (1881 - 1888) organizovao je progon socijaldemokrata za vreme zakona protiv socijalista. 346
- Racine, Jean* (Žan Rasin; 1639 - 1699) — francuski dramatičar, predstavnik francuskog klasicizma. 364
- Rackow, Heinrich* (Hajnrh Rakov) — trgovac duvanom, socijaldemokrat, od 1879. emigrant u Londonu; član Nemačkog udruženja za obrazovanje radnika u Londonu. 423
- Ranc, Arthur* (Artir Rank; 1831 - 1908) — francuski političar i publicist, osamdesetih i devedesetih godina igrao je zapaženu ulogu u buržoasko-republikanskoj štampi; izvesno vreme je bio član poslaničkog doma a zatim senator. 437
- Regnault, Elias-Georges-Soulange-Oliva* (Elia-Žorž-Sulanž-Oliva Renjo; 1801 - 1868) — francuski istoričar i publicist, državni činovnik. 155
- Reichel, Alexander* (Aleksander Rajhel; 1853 - 1921) — švajcarski advokat, socijaldemokrat. 426 427 450
- Reiff, Wilhelm Joseph* (Vilhelm Jozef Rajf; rod. oko 1822) — član Saveza komunista i Kelnskog radničkog udruženja; 1850. isključen iz Saveza komunista; u kelnskom procesu komunistima osuđen na pet godina zatvora. 182
- Renan, Joseph-Ernest* (Žozef-Ernest Renan; 1823 - 1892) — francuski filozof i istoričar; pisao je eseje iz istorije hrišćanstva. 8 180 241
- Reties* (Retje) — francuski socijalist, posibilist. 437
- Ricardo, David* (Dejvid Rikardo; 1772 - 1823) — engleski ekonomist; njegovo delo predstavlja najviši domet klasične političke ekonomije. 144 - 146 152 295 415
- Richelieu, Armond-Jean du Plessis, duc de* (Arman-Žan di Plesi vojvoda Rišelje; 1585 - 1642) — francuski državnik u periodu apsolutizma, kardinal. 361
- Rieger, Eduard* (Eduard Riger; rod. 1869) — publicist, socijaldemokrat. 449
- Robespierre, Maximilien-Marie-Isidore de* (Maksimilijen-Mari-Izidor de Robespier, 1758 - 1794) — vođa jakobinaca u francuskoj revoluciji, šef revolucionarne vlade (1793/1794); izvršio je neuspeli pokušaj da hrišćanstvo zameni kultom najvišeg bića. 237
- Rodbertus (-Jagetzow), Johann Karl* (Johan Karl Rodbertus (-Jagecov); 1805 - 1875) — pruski veleposednik, ekonomist; teoretičar prusko-junkerskog državnog socijalizma. 143 - 145 147 - 152 412 414 415
- Röser, Peter Gerhard* (Peter Gerhard Rezer; 1814 - 1865) — duvanski radnik u Kelnu; 1848/49. potpredsednik Kelnskog radničkog udruženja, 1850. postao je član Saveza komunista, predsednik kelnske Centralne uprave Saveza; 1852. jedan od glavnih optuženih u kelnskom procesu komunistima, osuđen je na šest godina zatvora; kasnije lasalovac. 182
- Rotteck, Karl Wenzeslaus Rodecker von* (Karl Wenceslaus Rodeker fon Roteck; 1775 - 1840) — istoričar i političar. 345
- Rousseau, Jean-Jacques* (Žan-Žak Ruso; 1712 - 1778) — francuski pisac, najznačajniji ideolog revolucionarne sitne buržoazije pre francuske revolucije. 234

- Roussel, Ferdinand* (Ferdinan Rusel; rod. 1839) — francuski socijalist i sindikalni funkcioner, krojač; delegat međunarodnog socijalističkog kongresa radnika od 1889. 433
- Ruge, Arnold* (Arnold Ruge; 1802 - 1880) — radikalni publicist, mladohegelovac; 1848. član frankfurtske Nacionalne skupštine (levo krilo); pedesetih godina jedan od vođa nemačke emigracije u Engleskoj. 181
- Russell, Lord John* (lord Džon Rasel; 1792 - 1878) — britanski državnik, lider vigovaca; premijer (1846 - 1852. i 1865/1866), ministar spoljnih poslova (1852/1853. i 1859 - 1865). 349
- Sabor, Adolf* (Adolf Zabor; 1841 - 1907) — učitelj, socijaldemokrat; od 1884. član Rajhstaga. 450
- Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de* (Klod-Anri de Ruvroa prof Sen-Simon; 1760 - 1825) — francuski socijalist-utopist. 404 410
- Salvijan Marsejski* (oko 390 - 484) — hrišćanski propovednik i pisac, biskup Marseja, pisac dela »De gubernatione deis«. 120 123
- Sams, K.* (K. Sams) — austrijski socijaldemokrat. 449
- Sand, Karl Ludwig* (Karl Ludvig Zand; 1795 - 1820) — student, učestvovao je u liberalnom pokretu inteligencije u Nemačkoj; pogubljen je zbog ubistva reakcionarnog pisca Kotzebue-a. 266
- Saussure, Henri de* (Anri de Sosir; 1829 - 1905) — švajcarski zoolog. 33
- Savoji* (Savojska dinastija) — italijanska dinastija; postoji od 11. veka, najpre kao vladarska kuća grofovije a od 1416. vojvodstva Savoje, zatim kao dinastija kraljeva Sardinije (1720 - 1861) i najzad, kraljeva Italije (1861 - 1946). 341
- Sax, Emil* (Emil Zaks; 1845 - 1927) — austrijski buržoaski ekonomist. 268
- Schapper, Karl* (Karl Šaper; oko 1817 - 1870) — jedan od vođa Saveza pravednih; član Centralne uprave Saveza komunista i Rajnskog okružnog odbora demokrata, jedan od optuženih u procesu od 8. februara 1849. protiv ovog Odbora; od februara do maja predsednik Kelnskog radničkog udruženja; 1850. pri rascepu Saveza komunista zajedno sa Willichom vođa frakcije koja je delovala protiv Marxa; 1856. ponovo se približio Marxu; 1865. član Centralnog veća Međunarodnog udruženja radnika. 163 170 171 175 178 180 - 182
- Scherrer, Heinrich* (Hajnrih Šerer; 1847 - 1919) — švajcarski advokat, socijaldemokrat. 426 427
- Schiller, Friedrich von* (Fridrih fon Šiler; 1759 - 1805) — pored Goethea vodeći predstavnik pesništva nemačke klasike; stvorio je neprevaziđena dela koja su u nemačkom narodu probudila nacionalnu svest i borbeni duh protiv feudalne tiranije, protiv nacionalnog ugnjetavanja, za slobodu i humanizam. 234
- Schlöffel, Gustav Adolf* (Gustav Adolf Šlefel; oko 1828 - 1849) — student i žurnalist, revolucionar, učesnik revolucije od 1848/49. u Nemačkoj i Madarskoj, pao je u borbi. 15
- Schlosser, Friedrich Christoph* (Fridrih Kristof Šloser; 1776 - 1861) — istoričar, glavni predstavnik hajdelberške škole u nemačkoj istoriografiji. 343
- Schnapphahnski-Lichnowski* — vidi *Lichnowski, Felix*
- Schneeweiß, K.* (K. Šnevajs) — austrijski radnik, socijaldemokrat. 449
- Schneider II, Karl* (Karl Šnajder II) — pravobranilac u Kelnu; 1848. predsednik Kelnskog demokratskog društva, član Rajnskog okružnog

- odbora demokrata; 7. februara 1849. branilac Marxa i Engelsa u procesu protiv lista »Neue Rheinische Zeitung«; jedan od optuženih u procesu protiv Rajnskog okružnog odbora demokrata 8. februara 1849; 1852. branilac u kelnskom procesu komunistima. 163
- Schoemann, Georg Friedrich* (Georg Fridrih Šeman; 1793 - 1879) — filolog i istoričar, napisao je veliki broj radova iz istorije stare Grčke. 55 86
- Schulze-Delitzsch, Franz Hermann* (Franc Herman Šulce-Delić; 1808 - 1883) — ekonomist i političar; 1848. poslanik pruske Nacionalne skupštine (levi centar); šezdesetih godina bio je član rukovodstva Napredne partije; pokušao je da organizovanjem u zadruge radnike odvrati od revolucionarne borbe. 17
- Schumacher, Georg* (Georg Šumaher; rod. 1844) — socijaldemokrat, štavilac, kasnije preduzetnik, član Rajhstaga (1884 - 1898); pripadao je oportunističkom krilu socijaldemokratije; delegat na međunarodnom socijalističkom kongresu radnika od 1889; 1898. prišao je liberalima za vreme izbora za Rajhstag i zbog toga je isključen iz Socijaldemokratske partije Nemačke. 450
- Schurz, Karl* (Karl Šurc; 1829 - 1906) — publicist, 1849. učesnik badensko-falačkog ustanka; emigrirao je u Švajcarsku a 1852. u SAD, gde je učestvovao u građanskom ratu na strani Severnih država; imao je jednu od rukovodećih uloga u Republikanskoj partiji, kasnije državnik, ministar unutrašnjih poslova (1877 - 1881). 181
- Schweitzer, Johann Baptist von* (Johan Baptist fon Švajcer; 1833 - 1875) — pravobranilac iz Frankfurta na Majni; izdavač i glavni urednik lista »Social-Demokrat« (1864 - 1867); predsednik Opšteg nemačkog saveza radnika (1867 - 1871); lasalovac, potpomagao je Bismarkovu politiku ujedinjenja Nemačke »odozgo« pod hegemonijom Pruske; kočio je uključivanje nemačkih radnika u Međunarodno udruženje radnika; borio se protiv Socijaldemokratske radničke partije; 1872. posle otkrivanja njegovih veza s pruskom vladom isključen je iz Opšteg nemačkog saveza radnika. 143
- Scott, Sir Walter* (ser Valter Skot; 1771 - 1832) — poznati engleski pisac, poreklom Škot; tvorac istorijskog romana u zapadnoevropskoj literaturi. 108
- Seneka, Lucije Anej* (oko 4. pre n.e. do 65. n. e.) — rimski filozof, pisac i političar, jedan od najznačajnijih predstavnika tzv. mlade stoičke škole; svojim učenjem o etici uticao je na formiranje hrišćanskog dogmatizma. 9
- Serno-Solovevič, Aleksandar Aleksandrovič* (1838 - 1869) — ruski revolucionar, i demokrat, pristalica Černiševskog; početkom šezdesetih godina učestvovao je u revolucionarnom pokretu u Rusiji, potom je emigrirao u Ženevu; član Prve internacionale; učesnik švajcarskog radničkog pokreta. 286
- Servije Tulije* (578 - 534. pre n.e.) — šesti kralj Rima. 104
- Shelley, Percy Bysshe* (Persi Biš Šeli; 1792 - 1922) — engleski pesnik, predstavnik revolucionarne romantike; ateist. 416
- Shtipton, George* (Džordž Šipten) — tredjunionist, reformist, sekretar tredjuniona molera, a od 1871. do 1896. sekretar londonskog Trades Councila. 445
- Siegl (Zigl)* — austrijski radnik, socijaldemokrat. 449
- Singer, Paul* (Paul Zinger; 1844 - 1911) — vodeći predstavnik nemačke socijaldemokratije; 1887. član a 1890. predstavnik Glavnog odbora Socijaldemokratske partije Nemačke; član Rajhstaga (1884 -

- 1911), od 1885. predsjednik socijaldemokratske frakcije Rajhstaga; borio se protiv oportunitizma i revizionizma. 450
- Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de* (Žan-Šarl-Leonar Simond de Sismondi; 1773 - 1842) — švajcarski ekonomist i historičar, kritikovao je kapitalizam »sa stajališta sitne buržoazije« (Lenjin) i idealizovao situaciju proizvodnju. 415
- Smith, Adam* (Adam Smit; 1723 - 1790) — najznamenitiji engleski ekonomist pre Ricarda; uopštio je iskustva kapitalističkog manufakturnog perioda i početka fabričkog sistema i dao razvijen vid klasičnoj političkoj ekonomiji. 295 404 412 415
- Smith, Adolph* (*Smith Headingley*) (Edolf Smit; Smit Hedingli) — engleski žurnalista; 1871. priključio se Section française de 1871. u Londonu koja se neprijateljski odnosila prema Generalnom veću Prve internacionale; osamdesetih godina član Socijaldemokratske federacije, bio je blizak francuskim posibilistima, objavljivao je klevetničke članke protiv Marxa i njegovih pristalica. 309
- Smith Headingley* — vidi *Smith, Adolph*
- Sobotka, Alojz* — češki tkalac, kasnije publicist, socijaldemokrat. 449
- Soetbeer, Georg Adolf* (Georg Adolf Zetber; 1814 - 1892) — ekonomist i statističar. 372
- Solon* (oko 638 - 558. pre n.e.) — čuveni atinski zakonodavac, oko 594. uveo je pod pritiskom naroda niz zakona koji su bili upereni protiv plemenske aristokratije. 84 90 93 94 104 139
- Soulouque, Faustin* (oko 1782 - 1867) — predsjednik crnačke republike Haiti (1847 - 1849), car Haitija pod imenom Faustin I (1849 - 1859). 5
- Spruner von Merz, Karl* (Karl Špruner fon Merc; 1803 - 1892) — istoričar i kartograf, izdavač istorijskih atlasa, pisao je radove iz istorije Nemačke. 323
- Starcke, Carl Nicolai* (Karl Nikolaj Starke; 1858 - 1926) — danski filozof i sociolog. 220 221 230 233 - 235 238
- Steck, A.* (A. Štek) — švajcarski advokat, socijaldemokrat. 450
- Steenstrand* (Stenstrand) — holandski trgovac na veliko, trgovac u Engleskoj. 314
- Stein, Julius* (Julius Štajn; 1813 - 1883) — nastavnik u Breslau, publicist; 1848. poslanik u pruskoj Nacionalnoj skupštini (levo krilo). 17
- Stepnjak* — vidi *Kravčinski, Sergej Mihailovič*.
- Stieber, Wilhelm* (Vilhelm Štiber; 1818 - 1882) — policijski savetnik, šef pruske političke policije (1850 - 1860); jedan od organizatora i glavni svedok u kelnskom procesu komunistima 1852. 169 177
- Stirner, Max* (pseudonim *Johanna Caspara Schmidta*) (Marks Štirner, pseudonim Johana Kaspars Šmita; 1806 - 1856) — filozof i pisac, jedan od ideologa individualizma i anarhizma. 226 241
- Stoecker, Adolf* (Adolf Šteker; 1835 - 1909) — sveštenik i političar, osnivač (1878) i vođa Hrišćansko-socijalne partije, koja je bila bliska krajnje desnom krilu Konzervativne partije, neprijatelj socijalističkog radničkog pokreta i preteča antisemitizma; od 1881. član Rajhstaga. 373
- Strauß* (*Strauss*), *David Friedrich* (David Fridrih Štraus; 1808 - 1874) — filozof i publicist, mladohegelovac; pisac knjige »Das Leben Jesu«. 8 226 227 241

- Struve, Gustav* (Gustav Štruve; 1805 - 1870) — pravobranilac i publicist; jedan od vođa badenskog ustanka u aprilu i septembru 1848. i badensko-falačkog ustanka 1849; posle poraza revolucije emigrirao; pripadao je rukovodstvu emigracije u Engleskoj, kasnije je učestvovao u američkom građanskom ratu na strani Severnih država. 284
- Sugenheim, Samuel* (Samuel Zigenhajm; 1811 - 1877) — istoričar. 48
- Sybel, Heinrich von* (Hajnrh fon Zibel; 1817 - 1895) — istoričar i političar; jedan od ideologa ujedinjenja Nemačke «odozgo» pod hegemonijom Pruske; direktor pruske Državne arhive. 350
- Štunc, Vaclav* (1858 - 1939) — češki livac, kasnije žurnalista, socijal-demokrat. 449
- Tacit, Publije Kornelije* (oko 55 - 120) — rimski istoričar. 11 24 28 29 59 77 110 112 - 116 117 393
- Tarkvinije Oholi* (534. do oko 509. pre n.e.) — polulegendarni poslednji (sedmi) kralj Rima; prema predanju proteran je iz Rima uz pomoć jednog narodnog ustanka, čime je svrgnuta i kraljevska vladavina i zaveden republikanski poredak. 104 105
- Taylor, Sedley* (Sedli Tejler; druga polovina 19. veka do početka 20. veka) — učesnik pokreta zadrugara u Engleskoj; zalagao se za sistem učešća radnika u profitima kapitalista. 416
- Teokrit* — starogrčki pesnik 3. veka pre n.e. 65
- Theoderich (Theodorich)* (Theoderih; Teodorih) — ime triju kraljeva Gota; dva kralja zapadnih Gota — Theoderich I (vladao oko 418 - 451); i Theoderich II (vladao oko 453 - 466) — i jedan kralj istočnih Gota — Theoderich der Große (vladao 474 - 526). 103
- Theodorich* — vidi *Theoderich*
- Thierry, Jacques-Nicolas-Augustin* (Žak-Nikola-Ogasten Tjeri; 1795 - 1856) — francuski istoričar u periodu restauracije; u svojim radovima uspeo je da u znatnoj meri oceni značaj materijalnih interesa i klasnih borbi u istoriji Francuske. 247
- Thiers, Louis-Adolphe* (Luj-Adolf Tjer; 1797 - 1877) — francuski istoričar i državnik, orleanist; predsednik vlade (1836, 1840); za vreme Druge Republike poslanik Ustavotvorne i Zakonodavne nacionalne skupštine; 1871. šef izvršne vlasti (predsednik ministarskog saveta), predsednik Republike (1871 - 1873), dželat Pariske komune. 247 360 366
- Tiile, Karl Hermann von* (Karl Herman fon Tile; 1812 - 1889) — pruski diplomat; državni podsekretar u pruskom ministarstvu spoljnih poslova (1862 - 1871), državni sekretar inostranih poslova Nemačkog Carstva (1871 - 1873). 357
- Thompson, William* (Viljem Tompsn; oko 1785 - 1833) — irski ekonomist, izvukao je iz Ricardove teorije socijalističke zaključke; Owenov pristalica. 144 411 - 417
- Tiberije* (42. pre n.e. do 37. n.e.) — rimski car (14 - 37). 11 103
- Tscheck, Heinrich Ludwvig* (Hajnrh Ludvig Čeh; 1789 - 1844) — pruski činovnik, gradonačelnik Storkova (1832 - 1841), demokrat; pogubljen zbog atentata na kralja Friedricha Wilhelma IV. 345
- Tudor* (Tjudor) — kraljevska dinastija Engleske. 327
- Tukidid* (oko 460 - 400. pre n.e.) — starogrčki istoričar, pisac «Istorije peleponeških ratova». 87
- Učekar, C. (K. Učekar)* — austrijski radnik, socijaldemokrat. 449

Ulfilin (Wulfila) (Ulfilin; Vulfila; 311 - 383) — zapadnogotski crkveni političar, biskup, uveo je hrišćanstvo kod Gota, stvorio je gotsko pismo i preveo Bibliju na gotski. 103

Vaillant, Édouard (Eduar Vejan; 1840 - 1915) — francuski socijalist, blankist; član Pariske komune, član Generalnog veća Prve internacionale (1871/1872); od 1884. član pariskog opštinskog veća; potpredsednik međunarodnog socijalističkog kongresa radnika od 1889; jedan od osnivača Socijalističke partije Francuske (1901); za vreme prvog svetskog rata socijalšovinist. 433

Van Bevern, Edmond (Edmond Van Bevern) — belgijski socijalist. 450

Vanderbilt (Vandebilt) — porodica američkih finansijskih i industrijskih magnata. 208 347

Var, Publie Kvinktilije (oko 53. pre n.e. do 9. n.e.) — rimski političar i vojskovođa; vrhovni zapovednik u Germaniji (7 - 9. n.e.); za vreme ustanka germanskih plemena, pošto je pretrpeo poraz, izvršio je samoubistvo u Teutoburškoj šumi. 99

Veleda (1. vek) — sveštenica i proročica iz germanskog plemena Bruktera, učestvovala je u ustanku germanskih i galskih plemena protiv rimske vladavine (69. do 70. ili 71) pod vrhovnim zapovedništvom Civala. 112

Venedey, Jakob (Jakob Venedej; 1805 - 1871) — publicist, tridesetih godina jedan od vođa Saveza prognanih u Parizu; 1848/1849. član frankfurtske Nacionalne skupštine (levo krilo); posle revolucije 1848/49. liberal. 170

Vogt, Karl (Karl Fogt; 1817 - 1895) — prirodnjak, vulgarni materijalist, ekonomist; 1848/1849. član francuske Nacionalne skupštine (levo krilo); 1849. emigrirao u Švajcarsku; pedesetih do šezdesetih godina plaćeni tajni agent Louis

Bonaparte; jedan od najaktivnijih učesnika klevetničke hajke protiv proleterskih revolucionara; Marx ga je raskrinkao u pamfletu »Gospodin Vogt«. 231 285

Volders, Jean (Žan Volder; 1855 - 1896) — belgijski publicist, socijalist, jedan od osnivača Radničke partije Belgije; delegat međunarodnog socijalističkog kongresa radnika od 1889. 426 427 443 444

Voltaire, François-Marie-Arouet de (Fransoa-Mari-Arue de Volter; 1694 - 1778) — francuski filozof, satirični pisac, istoričar; predstavnik prosvetiteljstva 18. veka, borio se protiv apsolutizma i klera. 234 252

Wachsmuth, Ernst Wilhelm (Ernst Vilhelm Vaksmut; 1784 - 1866) — istoričar, profesor u Lajpcigu, autor niza radova iz oblasti antike i istorije Evrope. 56

Wagner, Adolph (Adolf Vagner; 1835 - 1917) — vulgarni ekonomist, predstavnik tzv. socijalno-pravne škole u političkoj ekonomiji, katedarski socijalist. 148

Wagner, Richard (Rihard Vagner; 1813 - 1883) — kompozitor, dirigent, pesnik i pisac, njegovo celokupno delo, uprkos protivrečnom karakteru, spada u najbriljantnija dela tonske umetnosti; u političkom i ideološkom smislu u početku je bio revolucionarno orijentisan, međutim, šezdesetih godina postao je pristalica filozofije Schopenhauera i Nitzschea i apologet Bismarckove Nemačke. 36 37

Waitz, Georg (Georg Vajc; 1813 - 1886) — istoričar, bavio se srednjevekovnom Nemačkom, profesor u Getingenu.

Waldersee, Friedrich Gustav, Graf von (Fridrih Gustav grof fon Valderze; 1795 - 1864) — pruski general i pisac vojnih dela, ministar vojni (1854 - 1858). 346

- Warren, Sir Charles* (ser Čarls Vorin; 1840 - 1927) — engleski vojni inženjer i kolonijalni činovnik; šef londonske policije (1886 - 1888), jedan od organizatora pokolja radničkih demonstracija u Londonu 13. novembra 1887. 430
- Watson, John Forbes* (Džon Forbs Votsn; 1827 - 1892) — engleski lekar, kolonijalni činovnik, direktor Indijskog muzeja u Londonu (1858 - 1879), pisac radova o Indiji. 40
- Weerth, Ferdinand* (Ferdinand Vert; 1774 - 1836) — pastor, superintendant u crkvenoj upravi vojvodstava Lipe; otac Georga Weertha. 5
- Weerth, Georg* (Georg Vert; 1822 - 1856) — proleterski pesnik i publicist, član Saveza komunista; 1848/49. urednik feljtona u listu »Neue Rheinische Zeitung«; prijatelj Marxa i Engelsa. 4 - 7 335
- Weiguny, Anton* (Anton Vajguni; 1851 - 1914) — krojač iz Austrije, kasnije publicist, socijaldemokrat; od 1907. član poslaničkog doma. 449
- Weitling, Wilhelm* (Vilhelm Vajtling; 1808 - 1871) — krojač, istaknuti predstavnik nemačkog radničkog pokreta u periodu njegovog nastanka, član Saveza pravednih; propagirao je utopijski komunizam jednakosti koji je do nastanka naučnog komunizma igrao pozitivnu ulogu kao »prvi samostalni teorijski pokret nemačkog proletarijata« (Engels); 1849. emigrirao je u Ameriku i uskoro se udaljio od radničkog pokreta. 144 171 - 173 175 180 182 291
- Welcker, Karl Theodor* (Karl Teodor Velker; 1790 - 1869) — badenski pravnik, publicist; 1848/1849. član frankfurtske Nacionalne skupštine (desni centar). 345
- Wellington, Arthur Wellesley, Duke of* (Artur Velzli vojvoda Velington; 1769 - 1852) — britanski vojskovođa i državnik, torijevac; 1808 - 1814. i 1815. komandant engleskih trupa u ratovima protiv Napoléona I; komandant artiljerije (1818 - 1827), vrhovni komandant armije (1827/1828, 1842 - 1852), premijer (1828 - 1830), ministar spoljnih poslova (1834/1835). 326 360
- Wermuth* (Vermut) — šef policije u Hanoveru, svedok optužbe u kelnskom procesu komunistima 1852; zajedno sa Wilhelmom Stieberom napisao je knjigu »Die Communisten-Verschwörungen des neunzehnten Jahrhunderts«. 169 177
- Westermarck, Eevard Alexander* (Edvard Aleksander Vestermark; 1862 - 1939) — finski etnograf i sociolog. 33 34 36 38
- Wiener, V. (F. Viner)* — austrijski radnik, socijaldemokrat. 449
- Wilhelm I* (Vilhelm I; 1797 - 1888) — princ Pruske, princ-regent (1858 - 1861), kralj Pruske (1861 - 1888), nemački car (1871 - 1888). 261 342 346 360 379
- Wilhelm II* (Vilhelm II; 1859 - 1941) — kralj Pruske i nemački car (1888 - 1918). 307 308 421
- Wilhelm III* (Vilhelm III; 1817 - 1890) — kralj Holandije (1849 - 1890). 356
- Willich, August* (August Vilih; 1810 - 1878) — bivši pruski potporučnik, izbačen iz vojske zbog političkih uverenja; član Saveza komunista, 1849. komandant dobrovoljačkog korpusa u badensko-falačkom ustanku; 1850. pri rascepu Saveza komunista zajedno sa Schapperom vođa frakcije koja je delovala protiv Marxa; 1853. emigrirao u SAD; za vreme američkog građanskog rata general u vojsci Severnih država. 19 180 - 182 263 402
- Wilson, Daniel* (Daniel Vilson; rod. 1840) — francuski političar; od 1871. poslanik Nacionalne skupštine,

- umereni republikanac, usvojeni sin predsednika Republike J. Grévyja; učestvovao je u nizu finansijskih afera; izveden je na sud 1887/1888. zbog prodaje ordenja. 184
- Winzig, J.* (J. Vincih) — austrijski radnik, socijaldemokrat. 449
- Wolff, Wilhelm (Lupus)* (Vilhelm Volf; 1809 - 1864) — proleterski revolucionar, učitelj, sin jednog šleskog seljaka; učesnik studentskog pokreta, od 1834. do 1838. bio je u zatočeništvu po pruskim tamnicama; 1846/1847. član Briselskog komunističkog dopisnog komiteta od marta 1848. član Centralne uprave Saveza komunista; 1848/1849. jedan od urednika lista «Neue Rheinische Zeitung», član frankfurtske Nacionalne skupštine; dosledni borac protiv feudalnog podjarmljivanja seljaka; intimni prijatelj i saborac Marxa i Engelsa. 5 18 19 176 178 179 196 202 203
- Wolfram von Eschenbach* (Volfram fon Ešenbah; oko 1170 - 1220) — srednjovekovni epski pesnik. 60
- Wright, Arthur* (Artur Rajt; 1803 - 1875) — američki misionar, od 1831. do 1875. živio je u indijanskom plemenu Seneka, napisao je jedan rečnik njihovog jezika. 45
- Zahálka, R.* — češki radnik, socijaldemokrat. 449
- Zasulič, Vera Ivanovna* (1851 - 1919) — učesnica narodnjačkog, a zatim socijaldemokratskog pokreta u Rusiji, jedna od osnivača marksističke grupe Oslobođenje rada; kasnije se priključila menjševcima. 290
- Zedniček, T.* — češki radnik, socijaldemokrat. 449
- Zimmermann, J.* (J. Cimerman) — austrijski radnik, socijaldemokrat. 449
- Zinram, Adolf* (Adolf Cinram) — austrijski radnik, socijaldemokrat. 449
- Zurita, Alonso* (Alonzo Surita; sredina 16. veka) — španski kolonijalni činovnik u Srednjoj Americi. 53
- Žukovski, Julij Galaktionovič* (1822 - 1907) — ruski ekonomist i publicist; upravnik Državne banke, pisac jednog članka o Marxovom «Kapitalu» (Karl Marx i njegova knjiga o kapitalu) koji je pun napada na marksizam. 168

Imena biblijskih, mitoloških i drugih neistorijskih lica i lica iz književnih dela

- Afrodita* — grčka boginja ljubavi i lepote. 57
- Agamemnon* — u grčkoj mitologiji kralj Mikene i vrhovni zapovednik Grka u trojanskom ratu; junak istoimene Eshilove tragedije. 55 85 87 389
- Ahil* — prema grčkoj mitologiji, najveći junak Grka u trojanskom ratu; jedna od glavnih ličnosti Homerove «Ilijade». 55 87
- Altaja* — u grčkoj mitologiji kći kralja Testia, Maleagerova majka. 111
- Anaitis* — grčko ime Anahite, boginje vode i plodnosti u staroiranskoj mitologiji; kult Anahite je bio još rašireniji u Jermeniji, gde se njena ličnost stopila s ličnostima malazijskih boginja plodnosti. 46 57
- Argonauti* — u grčkoj mitologiji mnogo opevani junaci koji su na brodu «Argo» otišli na Kolhis u Crnom Moru da bi doneli zlatno runo koje je čuvao zmaj. 111
- Ata Trol* — medved, glavna ličnost istoimene Heineove satirične pesme.

- Atila** — ličnost starogermanskog narodnog epa kao i srednjovisokonemačke pesme o Nibelunzima, kralj Huna. 66
- Avram** — ličnost iz starog zaveta. 49
- Boreada** — u grčkoj mitologiji dete severnog vetra Boreja i atinske vladarke, Oreitije. 111
- Brunhilda** — junakinja starogermanskog narodnog epa kao i srednjovisokonemačke pesme o Nibelunzima; islandska kraljica, kasnije supruga burgundskog kralja Guntera. 66
- Dafnid** — junak grčkog romana »Dafnid i Hloja« od Longoa, ličnost zaljubljenog čobanina. 65
- Damlo** — ličnost iz starog zaveta. 10
- Demodok** — lice iz Homerove »Odiseje«, slepi pesnik na dvoru mitskog kralja Feačana, Alkinoja. 87
- Don Kihot** — glavna ličnost istoimenog Cervantesovog satiričnog romana. 369
- Droste-Vischering** (Droste-Fišering) — ličnost iz jedne satirične nemačke narodne pesme. 345
- Egerija** — prema rimskoj mitologiji, mudra nimfa i vračara koja je davala tajne savete rimskom vladaru Numi Pompiliju. 416
- Enoh** — mitski pisac jedne apokaliptične knjige, tzv. »Enohove knjige«, koja se ne nalazi u Bibliji. 10
- Eteoklo** — u grčkoj mitologiji sin kralja Tebe, Edipa, koji je delio vlast u Tebi sa svojim bratom Polinikom; on i njegov brat su ubili jedan drugog u jednom dvoboju; ovaj mit predstavlja osnovu Eshilove tragedije »Sedmorica protiv Tebe«. 86
- Eumej** — ličnost iz Homerove »Odiseje«; svinjar Odiseja, vladara ostrva Itake, koji je ostao veran svom gospodaru za vreme njegovih dugogodišnjih lutanja. 87
- Finije** — u grčkoj mitologiji slepi prorok; po nagovoru svoje druge žene oslepeo je sinove iz svog prvog braka sa Kleopatrom, Borejnom kćerkom, zbog toga su ga bogovi kaznili. 111
- Freyja** (Freja) — u staroskandinavskoj mitologiji boginja plodnosti i ljubavi, ličnost staroskandinavskog narodnog epa »Starija Eda« supruga svog brata, boga Freyra. 37
- Ganimed** — u grčkoj mitologiji jedan mladić, koga su zbog njegove lepote bogovi oteli i odveli na Olimp, gde je bio Zevsov ljubavnik i peharnik. 56
- George Dandin** (Žorž Danden) — glavna ličnost iz Molière-ove komedije »George Dandin ili prevareni muž«; on predstavlja bogatog, prostog seljaka koji se oženio jednom propalom aristokratkinjom koja ga vešto vara. 133
- Gunter** — ličnost starogermanskog narodnog epa kao i srednjovisokonemačke pesme o Nibelunzima, kralj Burgundije. 66
- Gudruna** (gutruna) — ličnost starogermanskog narodnog epa kao i srednjovisokonemačke pesme o Gudruni iz 13. veka; kći kralja Hegeinga Hetela i Hilde od Irske; verenica Herviga Zelandskog; Hartmut Normanski ju je oteo i držao zatvorenu 12 godina, jer je odbila da se uda za njega; Hervig ju je oslobodio, te je postala njegova žena. 66
- Hadubrand** — jedna od ličnosti starogermanske pesme o Hildebrandu, sin Hildebranda, glavne ličnosti ovog epa. 110

- Hartmut* — ličnost starogermanskog narodnog epa kao i srednjovisokone- mačke pesme o Gudruni iz 13. veka, sin kralja Normana, jedan od odbijenih Gudruninih prosilaca. 66
- Herkul (Heraklo)* — ličnost iz grčke mitologije, čuvena po svojoj snazi i junačkim delima. 111 170
- Hervig* — ličnost starogermanskog narodnog epa kao i srednjovisokone- mačke pesme o Gudruni iz 13. veka, kralj Zelanda, prosac i kasnije, suprug Gudrunin. 66
- Hotel* — ličnost starogermanskog na- rodnog epa kao i srednjovisokone- mačke pesme o Gudruni iz 13. veka, kralj Hegelinga. 66
- Hilde* — ličnost starogermanskog narodnog epa i srednjovisokonemačke pesme o Gudruni iz 13. veka, kći kralja Irske, Hetelova supruga, kraljica Hegelinga. 66
- Hildebrand* — glavna ličnost staroger- manskog junačkog speva «Pesma o Hildebrandu». 110
- Hloja* — ličnost iz grčkog romana «Dafnid i Hloja» od Longoa, zaljub- ljena čobanica. 65
- Hristos (Isus Hrist)* — legendarni os- nivač hrišćanstva. 9
- Jezavela* — prema predanju starog zaveta, despotska i surova vladarka Izraela koja je pokušala da staro- judejsku religiju zameni kultom boginje Astarte; njeno ime se u «Jovanovom otkrivenju», jednoj od knjiga novog zaveta, spominje kao personifikacija razvrata i bogohu- ljenja. 9
- John Bull (Džon Bul)* — zajedničko šaljivo ime za engleski narod koje potiče od Jonathana Swifta (1667 - 1745) ili Johna Arbuthnota (1666 - 1735). 295
- Jovan* — mitski tvorac četvrtog jevanđelja. 10
- Jovan* — mitski tvorac, po njemu nazvanog, «Jovanovog otkrivenja» («Apokalipse»). 10 - 12
- Jovan* — mitski tvorac tri poslanice iz novog zaveta. 10
- Kasandra* — prema grčkom predanju, kći trojanskog kralja Prijama; pro- ročica; posle Agamemnonove po- bede nad Trojom odvedena je kao robinja; ličnost iz Eshilove trage- dije «Agamemnon». 55
- Kleopatra* — u grčkoj mitologiji kći Bereja, severnog vetra. 111
- Krimhilda* — ličnost starogermanskog narodnog epa i srednjovisokone- mačke pesme o Nibelunzima; sestra Guntera, kralja Burgundije; vere- nica a zatim Zigfridova supruga, posle njegovog ubistva udala se za hunskog kralja Ecela. 65 66
- Loki* — u staroskandinavskoj mitolo- giji opaki demon, bog vatre, ličnost staroskandinavskog narodnog epa «Starija Eda». 37
- Mefisto* — ličnost iz Goethevog «Fausta». 37
- Meleager* — u grčkoj mitologiji sin Eneja legendarnog kralja grada Kolidona i Alteje; ubio je braću svoje majke. 111
- Milila* — starogrčko ime za Ištar, boginju ljubavi i plodnosti u vavi- lonskoj mitologiji. 46
- Mojšije* — prema biblijskom predanju prorok i zakonodavac koji je stare Hebreje oslobodio egipatskog zato- čništva i dao im zakone. 9 49 387
- Mulije* — ličnost iz Homerove «Odi- seje», glasnik. 87

- Nestor* — ličnost grčkog predanja, najstariji i najrazboritiji junak trojanskog rata. 85
- Njerdn* — u staroskandinavskoj mitologiji bog plodnosti, ličnost staroskandinavskog narodnog epa »Starija Eda«. 37
- Odisej* — ličnost iz Homerovih epova »Ilijada« i »Odiseja«; mitski kralj Itake, grčki vojskovođa u trojanskom ratu; isticao se hrabrošću, lukavstvom i rečitošću. 87
- Pepeljuga* — junakinja bajke kod mnogih naroda; nepravедно proganjana, blaga i vredna devojka. 172
- Polimik* — u grčkoj mitologiji sin tebanskog kralja Edipa; sa svojim bratom Eteoklom delio je vlast u Tebi; on i njegov brat su ubili jedan drugog u jednom dvoboju; ovaj mit predstavlja osnovu Eshilove tragedije »Sedmorica protiv Tebe«. 86
- Prokrust* — u grčkoj mitologiji div-razbojnik koji je mamio putnike i terao ih da legnu na postelju za mučenje; potom ih je rastezao ili skraćivao prema dužini postelje. 410 411
- Radamant* — u grčkoj mitologiji mudri, pravedni sudija. 239
- Razbojniković* (Schnapphahnski) — satirična ličnost iz Heineovog dela »Ata Trol« i Werthovog dela »Život i dela znamenitog viteza Razbojnikovića«; uzor za ovu ličnost predstavljao je reaktionarni pruski knez Lichnowski. 5 166
- Romul* — legendarni osnivač i prvi kralj Rima. 99 103
- Sif* — u staroskandinavskoj mitologiji supruga Tora, boga groma; ličnost iz staroskandinavskog narodnog epa »Starija eda«. 110
- Telamon* — ličnost iz grčke mitologije, učestvovao je u ratu protiv Troje. 55
- Telemah* — ličnost iz Homerove »Odiseje«; sin Odiseja, kralja Itake. 55
- Testije* — u grčkoj mitologiji legendarni kralj Pleurona u Etoliji. 111
- Teukros* — ličnost iz Homerove »Ilijade«, borio se kod Troje. 55
- Tezej* — u grčkom predanju ubraja se među najveće junake; legendarni kralj Atine, kome se pripisuje osnivanje države Atine. 90
- Ute* — norveška ličnost starogermanskog narodnog epa kao i srednjovisokonemačke pesme o Gudruni iz 13. veka. 66
- Volker* (Folker) — ličnost iz starogermanskog narodnog epa i srednjovisokonemačke pesme o Nibelunzima, vitez i glumac. 266
- Zeus* — vrhovni grčki bog. 87 224
- Zigebant Irski* — ličnost iz starogermanskog narodnog epa kao i iz srednjovisokonemačke pesme o Gudruni iz 13. veka, kralj Irske. 66
- Zigfrid* — ličnost iz starogermanskog narodnog epa kao i iz srednjovisokonemačke pesme o Nibelunzima. 65
- Zigfrid iz Morlanda* — ličnost iz starogermanskog narodnog epa kao i iz srednjovisokonemačke pesme o Gudruni iz 13. veka; jedan od odbijenih Gudruninih prosaca. 66

Narodi i plemena koji se pominju u »Poreklu porodice privatne svojine i države«

- Alamani* — jermenska narodnost koja je od 3. do 4. veka formirana na teritoriji između Majne i gornjeg toka Rajne i koja se postepeno proširila na oblast današnjeg Elzasa, istočne Švajcarske i jugozapadne Nemačke. Ona se u 6. veku uklopila u Francusku. 77
- Atinjani* (antički) — stanovnici grada-države Atine. 56 89 - 96
- Arijevc* — naziv za indoevropsko pastirsko pleme koje se krajem 2. veka nastanilo u Indiji; u 19. veku široko rasprostranjen naziv za narodne indoevropske grupe jezika. 28 48 52 127
- Augili* — varvarsko stanovništvo oaze Augila u severoistočnoj Libiji. 47
- Australijanci* — prastanovništvo Australije. 26 40 - 43
- Barea* — pleme koje živi na teritoriji današnje zapadne Etiopije i Eritreje na granici istočnog Sudana. 47
- Bastarni* — narodno pleme koje je početkom naše ere naseljavalo oblast između Karpata i Dunava; prema dotadašnjim, ali nepouzdanim proučavanjima, smatralo se da je to germansko pleme koje potiče sa teritorije oko Visle; u 3. veku pretopili su se u Gote. 117
- Batavi* — germansko pleme koje je početkom naše ere bilo nastanjeno u oblasti između reke Mas, Rajne i Vala (današnja Holandija; pokrajina »Betuve«). 112
- Belgi* — grupa plemena galskih Kelta, naseljene između Sene, Rajne i na jednom delu zapadne obale Britanije. 112
- Briti* — grupa keltskih plemena koja predstavlja najstarije poznato stanovništvo Britanije; oni su (posle četvorovekovne vladavine Rimljana 1. do 5. veka) nadiranjem Anglosaksonaca bili delimično asimilovani a delimično potisnuti prema Velsu, Škotskoj i poluostrvu Bretanji. 39
- Brukeri* — germansko pleme koje je početkom naše ere bilo nastanjeno u oblasti između reka Lipe i Ems. 112
- Bugari* — slovenski narod u južnoj Evropi; ime je dobio po finskim plemenima (Volgabugari) koja su se između 5. i 7. veka nastanila oko srednjeg toka Volge i koja su se stopila sa slovenskim življem. 52
- Burgundi* — germansko pleme koje je početkom naše ere bilo nastanjeno u oblasti između Visle i Odre, a u 3. i 4. veku potisnuto u pravcu jugozapada, godine 413. do 437. osnovali su državu u srednjem toku Rajne (Vorms, sage o Nibelunzima) koju su razorili Huni, posle čega su osnovali državu na Roni. Godine 533. pokorili su ih Franci. 109 110 118
- Cimbri* — germansko pleme koje se pred kraj 2. veka pre n. e. sa poluostrva Jitland povlačilo prema jugu i koje je uz Teutonice i Ambrone prodrlo u Rimsko Carstvo; posle

- početnih uspeha Rimljani su ih potukli (101. pre n. e.). 109
- Čerkezi* (na svom jeziku se nazivaju *Adige*), kavkaski narod; naseljavaju krajeve severno od Kavkaza, oko izvora Tereka i Kubanske stepe. 106
- Čerokezi*, Čeroki Indijanci, najveće i najvažnije indijansko pleme u Severnoj Americi; stoji na znatno višem stupnju kulture od ostalih Indijanaca. Čerokesku državu uništile su američke vlasti 1838. 76
- Danci*, stari. 76
- Delavari* (Lenapi) — indijansko pleme u SAD; u XVI veku živelo u oblasti reke Delavara, a docnije je, naseljavanjem Evropljana, potisnuto prema reci Misisipi, Kanzasu i Oklahomi; preostalo ih je vrlo malo. 50
- Dorani* — jedno od četiri najveća plemena antičke Grčke koje je prema legendi poslednje naselilo Grčku; prodirući na Peloponez oko 1200. pre n.e. (tzv. Dorska seoba), Dorani su potpuno osvojili njegov južni i severoistočni deo, porušili gradove ahajskih aristokrata (Mikena, Argis, Tirens i dr.) i uništili mikensku kulturu. 55 82
- Dravidi* — prastara rasna i jezička grupa u južnom delu Indije i severnom delu Cejlona; krajem 2. veka pre n.e. pokorili su ih Arijevci. 30
- Feničani* — stari semitski trgovački i pomorski narod koji je živio na sirijskoj obali (Fenikiji). Njegov period procvata bio je između 12. i 9. veka pre n.e. 89
- Franci* — germanski narod, nastao u 3. veku u oblasti srednjeg i donjeg toka Rajne; oni su do početka 6. veka osvojili rimsku Galiju i pokorili druge germanske narode (Alamane, Tiringijske i Burgundane). 116 118 122 123
- Gali* (Galski Kelti) — keltsko pleme koje je bilo naseljeno u Galiji (današnja Francuska, severna Italija, Belgija, Luksemburg i delovi Holandije i Švajcarske). U 1. veku pre n.e. pokorili su ih Rimljani (Cezar i galski ratovi). 118 121
- Gaura* (Gauda) — indijsko pleme u zapadnom Bengalu. 30
- Germani* — zajedničko ime koje su Rimljani u 1. veku pre n.e. dali mnogobrojnim plemenima koja su naseljavala oblasti desno od Rajne i severno od Dunava; naziv za narode iz jedne grupe indoevropskih jezika: Nemci, Englezi, Danci, Islandani, Holandani, Norvežani, Švedani. 29 76
- Goti* — germansko pleme; do 376. živeli su na severnim obalama Crnog mora; potisnuti su najezdom Huna. *Zapadni Goti* naselili su najpre istočne delove Balkana; pod vođom Alarihom otišli u Italiju i opljačkali Rim (410), a zatim u južnu Francusku i severnu Španiju, gde su na obe strane Pirineja, osnovali državu s prestonicom u Tuluzi. U svom pomeranju prema zapadu, *Istočni Goti* došli su u Italiju, srušili Odoakarovu državu i osnovali svoju; nju je 555. uništio vizantijski car Justinijan. 103 110 118
- Grci*, stari (*Heleni*) — stanovništvo stare Grčke i Makedonije koje se sastojalo od tri glavne grupe plemena: Jonjana, Ahejaca i Dorana. 28 32 35 51 54 - 57 59 71 75 79 82 84 - 87 92 104 109 - 111 115 116 126
- Hajd* — pleme Dene-Indijanaca na severozapadnoj obali Severne Amerike (Ostrva kraljice Šarlotte i Ostrvo princa od Velsa). 127
- Herminoni* — naziv za grupu germanskih plemena, koji je Plinije preneo,

- a koja su početkom naše ere bila nastanjena u oblasti između Elbe i Majne; njima pripadaju Svevi, Langobardi, Markomani i Hermunduri itd.; ona verovatno čine jednu kultnu zajednicu. 110
- Heruli* — germanski narod; spominju se već 250 god.; pod svojim vođom Odoakarom uništili su Zapadno Rimsko Carstvo (467) i osnovali prvu varvarsku državu u Italiji, tzv. državu Odoakarovih Germana. 60
- Hevsuri* — grupa gruzijskih naroda koja živi u planinskom delu istočne Gruzije. 106
- Hoe* — indijsko pleme iz južnog dela države Bihar koje govori munda jezikom. 46
- Huni* — azijski nomadsko-slitački narod; smatra se da su tursko-tatarskog porekla; oko 200. godine osnovali su snažnu državu u Mongoliji; u osvajačkim pohodima na Zapad pobedili su 375. godine Gote i pod Atilom zavladaali srednjom Evropom. 35
- Iberci* — najstariji stanovnici Španije i južne Francuske; pokorili su ih Rimljani i romanizovali ih. Njihovi potomci su današnji Basci. 118
- Indijanci* — prastanovnici Amerike. 24 26 27 28 30 31 41 43 44 47 49 50 59 71 74 - 80 86 87 100 113 126
- Indijci, indijska plemena* — stanovnici Indije. 30 47 106
- Ingevoni* — naziv koji potiče od Plinija i odnosi se na grupu germanskih plemena koja su početkom naše ere naseljavala obale Baltičkog mora. 118
- Iri* — severnoameričko indijansko pleme slično Irokezima; Irokezi su ih proterali iz njihove postojbine (oblast oko jezera Iri). 80
- Irokezi* — grupa jezički srodnih Indijanaca u Severnoj Americi između reka Hadsona i Lorenca; pet njihovih plemena sačinjavali su čuveni vojno-politički savez Irokeza. 30 43 - 45 72 - 75 77 - 80 82 83 86 87 91 100 105 115 117
- Iskevoni* — naziv koji potiče od Plinija, i odnosi se na grupu germanskih plemena koja su naseljavala oblast oko srednjeg i donjeg toka Rajne. 118
- Italska plemena (Itali)* — stanovnici Apeninskog poluostrva u starom veku, u stvari indoevropska plemena srednje Italije (Italici), posebno Latini i Umbri. 28
- Jonjani (Jonci)* — jedno od četiri najveća plemena antičke Grčke; u istorijsko doba naseljavali su poluostrvo Atiku s gradom Atinom i severni deo Peloponeskog poluostrva; kasnije su naselili neka ostrva u Egejskom moru i obale Male Azije. 55 56
- Kabili* — berbersko stanovništvo severne Afrike, naseljeno u oblasti Atlaskih planina. 53
- Kadijaci* — stanovnici ostrva Kadijak, koje se nalazi južno od poluostrva Aljaske; pripadaju pacifičkim Eskimima. 35
- Kafri (Zulu)* — crnački narod iz grupe Bantu na jugoistoku Afrike. Dele se na tri plemena: jugoistočne Kafre, Bečuanca i Zulu (Zulukafre). 80
- Kajuga* — pleme irokeških Indijanaca Severne Amerike, naseljavali su istočnu obalu Kajuga jezera (današnja država Njujork); jedno od pet plemena saveza Irokeza. 78
- Kalmici* — narod mongolskog porekla iz Džungarije (srednja Azija), koji od 17. veka živi na ušću Volge i u oblasti severozapadno od Kaspijskog mora, poglavito u Kalmičkoj ASSR. 106

- Kamilaroa** — australsko pleme koje živi u oblasti gornjeg toka reke Darling (Novi Južni Vels). 42
- Karaibi** — mnogobrojna indijanska plemena iz iste jezičke grupe; ona su naseljavala Haiti, Male Antile kao i južnoameričko kopno sve do centralnog Brazila; danas, izuzev rasturenih ostataka, izumiru. 35
- Kareni** — mongoloidni narod u jugoistočnom delu Burme. 35
- Kavijati** — grupa Eskima oko Beringovog mora. 35
- Kelti** — grupa indoevropskih plemena koja su u I milenijumu pre n.e. živela s obe strane Rajne i odatle do Dunava i Labe. Između 9. i 5. veka pre n.e. osvojili su srednju i zapadnu Evropu (južnu i jugozapadnu Nemačku, Švajcarsku, Francusku) odatle su se proširili na ostale oblasti Evrope (Španiju, Italiju, podunavske zemlje, Grčku, Britaniju, srednju Nemačku, Čehoslovačku, južnu Poljsku); između 3. i 1. veka pre n.e. pokorili su ih Rimljani. Potomci Kelta danas žive u Irskoj, Škotskoj, Velsu i Bretanji. 24 47 53 76 106 107 112 117
- Kotari** — pleme Dravida u oblasti Nilgiri planina u južnoj Indiji. 46
- Kukusi** — indijansko pleme koje je živelo na teritoriji današnjeg Čilea. 35
- Langobardi** — zapadnogermanska plemena; u 6. veku živeli su u Panoniji; 568. potisnuli su ih Avari, tako da su prešli u Severnu Italiju, gde su osnovali svoju ranofeudalnu državu, koju je uništio Karlo Veliki 774. godine. Po njima je severni deo Italije dobio naziv Lombardija. 109 110
- Latini** (latinska plemena) — grupa srednjeitaljskih plemena; njima su pripadali stari Rimljani. 51 98 99
- Ligurci** — grupa staroitaljskih plemena koja su nastanjivala najveći deo Apeninskog poluostrva; u 6. veku pre n.e. italska plemena su ih potisnula u severozapadni deo poluostrva i priobalni deo jugoistočne Galije; od početka naše ere postepeno su romanizirani. 118
- Magari** — pleme, danas narod u zapadnom delu Nepala. 106
- Manipuri** — tibetskoburmanski narod u državi Manipur koji pripada grupi naroda Čin; ima ih i u oblastima oko Indije i Burme. 106
- Meksikanci** — misli se na indijansko stanovništvo Meksika, specijalno na Nahna grupe, u koje spadaju Acteci i njima slična obližnja plemena. 27 78 88 109 110
- Mijami** — severnoameričko indijansko pleme koje se sa zapadnih obala jezera Mičigen u 17. i 18. veku spuštalo prema jugu i nastanilo na teritoriji današnjih država Ilinois, Indijana i Ohajo; ostaci ovog plemena danas su rasuti po Indijani i nekim rezervatima Indijanaca. 50
- Mlečani** (Venecijanci) — grupa ilirskih plemena u istočnom delu severne Italije. 120
- Mohok** — pleme irokeških Indijanaca Severne Amerike koje je živelo južno od reke Lorenc i jezera Ontario; jedno od pet plemena saveza Irokeza; nešto malo potomaka ovog plemena danas živi severno od jezera Ontario i u unutrašnjosti planinskog dela Kanade. 78
- Nairi** — ratnička kasta dravidskog naroda Malubar (država Kerala, Indija). 54
- Nemci** — 24 28 52 59 60 65 75 - 77 86 106 109 - 116 117 118 120 121 123 - 126 133 139
- Norici** — grupa keltskih plemena koja je vekovima pre n. e. bila nastanjena

- u oblasti Štajerske i Koruške; posle rimskih osvajanja (15. vek pre n.e.) provincija Norikum. 118
- Normani* (Vikinzi) — u ranom srednjem veku zajedničko ime za Norvežane, Švedane i Dance. 28 122
- Novi Meksikanci* — vidi *Pueblo*
- Nubijci* — narod koji živi oko Nila na severu Republike Sudan i u južnom Egiptu. 80
- Nutka* — jedno od glavnih indijanskih plemena iz grupe Vakaš-Zeliš na severozapadnoj obali Severne Amerike; nastanjeni su u jugozapadnom delu ostrva Vankuver i oblasti oko rta Fleteri. 127
- Odžibua* (Odžibva) — Čipveji Indijanci, pleme koje je nekad živelo između jezera Mičigena i Hjurona, a kasnije oko Gornjeg Jezera; danas u raseljenim grupama žive u državama Mičigen i Minesota. 35 74
- Omaha* — pleme Sijuks (Dakota) Indijanaca; živeli su po kotlinama oko srednjeg toka reke Misuri (današnja država Nebraska). 74
- Oneida* — pleme irokeških Indijanaca; živeli su na teritoriji današnje države Njujork; jedno od pet plemena saveza Irokeza. 78
- Onondaga* — pleme irokeških Indijanaca; živeli su na teritoriji današnje države Njujork; jedno od pet plemena saveza Irokeza. 78
- Panda* (*Džat*) — stanovnici današnjeg Pakistana (posebno istočnog Beludžistana i delimično Avganistana) koji govore pendžabskim jezikom. 46
- Parčani* (*Parti*) — grupa staroiranskih plemena, koja su se od sredine 1. veka pre n.e. naselila u severoistočnom delu planinskih krajeva Irana; u 6/7. veku došlo je do asimilacije sa susednim narodima. 35
- Pelazgi* — prastanovnici stare Helade, nastanjeni na severoistoku Tesalije. 82
- Persijanci, stari* — iranska grupa indogermanskih naroda; od starih vremena nastanjeni u jugozapadnom delu planinskih krajeva Irana. 35
- Peruanci* — misli se na indijansko prastanovništvo Perua; poznata je visokorazvijena kultura Inka. 27 78
- Peukini* — grupa Bastarna. 117
- Pikti* — zajedničko ime za prastanovnike Škotske; između 6. i 9. veka stopili su se sa Skotima, doseljenim iz Irske. 109
- Polinežani* — narodi i plemena malajsko-polineskog porekla; naseljavanju mnogobrojna ostrva Polinezije u Tihom okeanu. 26
- Pšavi* — grupa Gruzijanaca koja uglavnom živi u brdovitim predelima srednjeg toka reke Agrove i donjeg toka Jure. 106
- Pueblosi* (*Pueblos Indijanci*) — severnoamerička indijanska grupa plemena; žive u jugozapadnom delu SAD, pretežno u selima Nju-Meksika, Arizone i Teksasa; najpoznatija plemena su Lunji i Hopi. 28 78 88
- Rimljani.* — 35 59 71 79 104 109 112 - 118 120 121 124 126 139
- Sabelijsko pleme* — jedno od glavnih srednjeitaljskih plemena. 98
- salski Franci* — jedna od dve glavne grane germanskih naroda Franačke; do sredine 4. veka živeli su na obali Baltičkog mora između ušća reka Rajne i Šelde; u 4/5. veku pomerali su se prema severnoj Galiji (vidi i *Franci*). 121
- Samojedi* (*Nenci*) — staro pleme u istočnom Sibiru, poglavito na Tajmirskom poluostrvu u Nenečkom

- nacionalnom okrugu Arhangelске oblasti; pripadaju altajskoj grupi naroda. 106
- Santale* — Munda-pleme, danas narodnost; nastanjeni su u oblasti oko Santal-Parganasa u državi Bihar (Indija). 46
- Semiti* — naziv za semitske narode iz hamito-semitske jezičke grupe (Bliski i Srednji Istok i severna Afrika). 27 48 52 127
- Seneka* — pleme irokeških Indijanaca Severne Amerike; živeli su na teritoriji današnje države Njujork; jedno od pet plemena saveza Irokeza; mali broj njihovih potomaka danas se nalazi u Kanadi, Njujorku i rezervatima istočnog Misisipija. 30 31 45 72 - 75 78
- Skiti* — grupa plemena koja je od 7. veka pre n.e. do prvog veka n.e. bila naseljena na severnoj obali Crnog mora. 35
- Skoti* — zajedničko ime za irska plemena koja su se u 5/6. veku nastanila u Škotskoj; stopljeni s Piktima čine jezgro škotske nacionalnosti. 109
- Slovani* — zajedničko ime za narode indoevropske grupe jezika: Rusi, Bugari, Srbi, Hrvati, Slovenci, Česi, Slovaci, Sorbi i Poljaci. 76
- Spartanci* — stanovnici stare Sparte, ime su im dali grčki Pelazgi; indoevropskog su porekla; kasnije zajedno s Atridima poznati pod imenom Ahejci. 59 79
- Srbi*. 52
- Stanovnici Centralne Amerike* — misli se na Indijance Centralne Amerike. 27
- Stanovnici Okeanije* — stanovnici grupe ostrva Polinezije, Mikronezije i Malezije. 47
- Svaneti* — grupa gruzijskih naroda koja živi na jugozapadnom delu Kavkaza. 106
- Suevi (Svebi)* — veliki germanski narod na obalama Baltičkog mora, odakle se rasprostro na zapad i jug. 76 109 113
- Soni* — severnoameričko indijansko pleme; živelo je na teritoriji današnjih država Džordžije i Južne Karoline; vodili su ogorčene borbe protiv ekspanzije belaca. 50
- Tahu* — severnoameričko indijansko pleme koje je živelo u severnom delu današnjeg Meksika. 47
- Tajfelci* — germansko pleme, srodno Gotima; oko 3. veka nastanjeno na severnoj obali Crnog mora; odatle su ih potisnuli Huni u drugoj polovini 4. veka. 60
- Tamila* — visokorazvijen dravidski narod u južnom delu Indijskog poluostrva i severnom delu Cejlona. 31
- Tenkteri* — germansko pleme koje je sredinom 1. veka pre n.e. živelo na desnoj obali Rajne između Lana i Vupera; godine 55. pre n.e. Rimljani su ga kod Nijmegena skoro potpuno uništili. 117
- Teutoni* — verovatno, germansko pleme koje se pred kraj 2. veka pre n.e. zajedno sa Cimbrima i Ambronima preselilo na jug Evrope; Rimljani su ih potukli (102. pre n.e.). 109
- Tikur* — indijsko pleme, koje je živelo u Audu (deo današnje države Utar-Pradeš). 40
- Tineji (Dene)* — grupa jezički srodnih indijanskih plemena Severne Amerike koja je živela u šumama zapadne Kanade i unutrašnjosti Aljaske kao i na obali Tihog okeana kod poluostrva Kenaj. 35
- Tražani* — grupa indoevropskih plemena, nastanjena u starom veku u

istočnom delu Balkanskog poluostrva (Trakiji). 47

Turanci — raniji naziv za stanovnike nizije Turan. 127

Tuskarora — pleme irokeških Indijanaca Severne Amerike; živeli su na teritoriji današnjih država Virđinije i Severne Karoline na obali Atlantskog okeana. Ostaci ovog plemena žive u rezervatima države Njujork. 74

Uzipeti — germansko pleme koje je živelo na desnoj obali Rajne; sredinom 1. veka pre n.e. potukli su ga Rimljani. 117

Varali — indijski narod koji je živio na teritoriji današnje države Bombaj i severnom delu današnje države Mada-Pradeš. 106

Velšani — narod keltskog porekla, nastanjen na poluostrvu Vels i ostrvu Englsi. 109

Registar pojmova

Amerika

- američka radnička klasa 209 210 276
i ekonomski zakoni rada 209
- formiranje kartela u Americi 304
kao rezultat sistema zaštitnih carina 304
- industrija Amerike 209
- Amerika kao vodeća industrijska
nacija sveta 210
i posledice kapitalističkog sistema
209
- radnički pokret u Americi 210 276
oblici organizovanja radničkog pokreta
277 - 280
Socijalistička radnička partija kao
spona s iskustvima radničke klase
Evrope 279 280
- „Vitezovi rada“ kao nacionalna
organizacija radničke klase 279

Balkanske zemlje

i doktrina Louis-a Bonaparte o
teritorijalnim kompenzacijama 257

Brak

- i klasni položaj supružnika 61
- i pravna nejednakost muža i žene
u braku 62
- kao posledica ekonomske nejednakosti
62
- sklapanje braka 65
- i ekonomski interesi 65 - 67
u buržoaskom društvu 68
u komunizmu 68 69

Bugarska

- i ruski despotizam 256 257 259

Buržoazija

- i proletarijat 404

- i uspostavljanje nacionalnih država
323
kao poluga za stvaranje buržoazije
323 327 333
- nastanak buržoazije 325 i evropske
vojske 325 326

Carine

- sistem zaštitnih carina 294 305
kao veštačko sredstvo za fabrikovanje
fabrikanata i radnika 298 306
u Americi 304
u Engleskoj 295 - 297 300
u Francuskoj 303 304
u Nemačkoj 294 301
u Rusiji 304

Cena

- kao pojavni oblik vrednosti 150

Civilizacija

- eksploatacija jedne klase od strane
druge kao osnova civilizacije 140
- i nastanak neproizvodnih klasa 131
- i podela rada 131 137
- i razvoj trgovine 131
- kao stupanj razvitka u kome robna
proizvodnja dostiže pun zamah 137
139

Dijalektika

- kao metod Hegelove filozofije 222 -
225 242
- Hegelova dijalektika kao samorazvitak
pojma 242
- i dogmatski sadržaj njegovog sistema
224
- i mladohegelovci 225

- i njegovi politički zaključci 224
- materijalistička dijalektika 242 - 244
- i istorija društva 244 245
- i napredak prirodnih nauka 244
- kao nauka o opštim zakonima kretanja 242

Divljaštvo

- grupni brak kao osnov divljaštva 63
- i sindijazmička porodica kao prelaz ka varvarstvu 48
- osnovne karakteristike divljaštva 26 29
- stupnjevi divljaštva 25 26

Država

- atinska država 89 96
- društveno uređenje atinske države 95
- i podela društva na klase 90 93 94 96
- i Solonov ustav 93
- kao rezultat preobražaja gentilnog uređenja 89 90 97 134
- nastanak atinske države 89 96
- demokratska republika kao najviši oblik države 136 137
- država kao zajednička veza civilizovanog društva 139
- franačka država 121 - 123
- položaj seljaka u franačkoj državi 122
- i ekonomski odnosi 249
- i ideologija 249 250
- država kao prva ideološka sila nad čovekom 249
- i komunizam 137
- javna vlast kao bitno obeležje države 96
- kao institucija za zaštitu privatne svojine 88 89 93
- kao jedinstvo ekonomskih životnih uslova društva 248
- kao odraz ekonomskih potreba vladajućih klasa 248
- kao organ društva za čuvanje zajedničkih interesa 249
- kao organizacija imućnih klasa 136 139
- kao proizvod društva na određenom stupnju razvoja 135
- nastanak države u Rimu 105 120
- društvene i privredne prilike u rimskoj državi 119
- i nacionalnosti 118
- i ukidanje gentilog uređenja 104 105 118 134

- kao rezultat teritorijalne podela i imovinske nejednakosti 105
- uzroci propadanja Rimske Imperije 118 - 120
- obrazovanje države kod Nemaca 116 117 134
- i propast Rimske imperije 121 122 124
- marka kao ekonomska baza nemačke države 134
- odlike države 135 136
- javna vlast, porezi i teritorijalna podela državljana 96 135
- uspostavljanje nacionalnih država 323 333
- kao normalna politička organizacija buržoazije 323 327 333

Engleska

- engleska buržoazija 156 312
- i francuska revolucija od 1848. 156 158
- i radnička klasa 157 313 314
- engleska industrija 156 158
- i položaj radničke klase 158 159
- i slobodna trgovina 157 159
- i trgovačke krize 156 158
- razvitak engleske industrije 156
- engleska radnička klasa 208
- kapitalistički sistem kao uzrok bede radničke klase 208
- razvoj radničkog pokreta u Engleskoj 420
- tredjunioni kao aristokratija radničke klase 159
- industrijski monopol Engleske 160
- i engleska radnička klasa 160
- kao stožer engleskog društvenog sistema 160
- parlamentarna reforma u Engleskoj 156 - 158
- i opšte pravo glasa 157 158
- kao pobjeda celokupne kapitalističke kalse 156
- slobodna trgovina u Engleskoj 295 296
- i industrija 296
- i zaštitne carine 295 296
- ukidanje carina na žito u Engleskoj 156
- i polet industrije i trgovine 297
- kao pobjeda industrijskih kapitalista 156 157

Etika

- Feuerbachova shvatanja etike 235 237 - 240 kao korija o nagonu za srećom 239 240
- Hegelova etika 237

Feudalizam

- i razvoj i jaćanje buržoazije 403
- i reformatorski pokreti 402 kao izraz izmenjenih ekonomskih uslova 402
- rani feudalizam 123 i klasna struktura društva 123 i moderne nacionalnosti 123 322 i propast antićkog ropstva 123
- raspad feudalizma 322 napredak trgovine i zanatâ kao uzrok propadanja feudalizma 321
- u zapadnoj Evropi 320

Filozofija

- Feuerbachova filozofija religije 236 - 238 i krišćanstvo 237 kult apstraktnog ćovjeka kao jezgro Feuerbachove filozofije 237 240 stav ove filozofije prema istoriji i politici 238
- Hegelov filozofski sistem 222 223 227 fenomenologija duha kao skraćena reprodukcija stupnjeva kroz koje je istorijski prošla svest ljudi 224 Hegelovo shvatanje o odnosu mišljenja prema biću 229 kao na glavu postavljen materijalizam 230 pojam istine u Hegelovoj filozofiji 222 223 revolucionarni karakter Hegelove filozofije 222 shvatanje prirode kao otuđenja »apsolutne ideje» 226 znaćaj Hegelove filozofije u Nemaćkoj 225 227
- i napredak prirodnih nauka i industrije 230
- odnos mišljenja prema biću kao osnov svake filozofije 228

Francuska

- francuska revolucija od 1789. 236 njen uticaj u nemaćkim pogranićnim oblastima 362 363

- i aneksija Alzasa i Lorene 361 377 istorija pripajanja ovih oblasti 361 362
- istorija francuskog socijalistićkog pokreta od 1871. 423 - 425 429 448 i organizacija Međunarodnog socijalistićkog kongresa radnika 1889. 425 - 428 430
- klasne borbe u Francuskoj 205 206 njihov politićki oblik 205 206
- opšte pravo glasa u Francuskoj 338 kao orude za ugnjetavanje masa 338
- poloćaj monarhije u Francuskoj 184 i Louis-Bonaparta 338 339 377
- republika u Francuskoj 184

Gens

- gentilno uređenje 90 91 ekonomska baza gentilnog uređenja 127 - 129 kao antipod novćanoj privredi 91 nemaćka marka kao proizvod gentilnog uređenja 124 velićina i ogranićenost ovog uređenja 126
- grćki gens 82 - 85 atinski gens 84 grupisanje gensova u fratrije, plemena i saveze plemena 82 85 odlike grćkog gentilnog uređenja 82 83
- irokeški gens 71 - 80 grupisanje gensova u fratrije, plemena i saveze plemena 75 - 80 kao jedinica društva koje ne zna za državu 79 kao klasićan oblik gensa 72 oblici proizvodnje u irokeškom gensu 91 prava i dućnosti pripadnika gensa 72 73 126
- kao krug srodnika po ženskoj lozi 40 41
- kao oblik komunistićkog uređenja društva 45
- kao osnov matrijarhata 45
- kao prođužetak porodice punaluâ 40 41 72
- kao ustanova zajednićka svim varvarima 71
- keltski gens 106 - 109 113 114 121 kod Nemaca 109 113 121 komunistićka domaćinstva kao osatak keltskog gensa 109 113 114

- pravne norme u keltskom gensu 106 107
- uređenje keltskih gensova 106 - 108 113
- nastanak privatne svojine u gensu 49 92
- i pretvaranje proizvoda u robu 92
- raspad gentilnog uređenja 126 131 133 134
- kao rezultat podele rada 134
- uslovi koji su doveli do raspada 126 130
- rimski gens 98 - 101
- grupisanje gensova u kurije i plemena 103
- nasledno pravo u rimskom gensu 101
- uređenje rimskog gensa 98 - 100

Grad

- kao središte plemena 130
- suprotnosti između grada i sela 131

Horda

- i porodica 34
- kao socijalna grupa 33

Hrišćanstvo

- i jeres 251
- jeres kao izraz interesa građanstva 251 252
- jeres kao revolucionarni otpor prema postojećim društvenim uslovima 251
- kalvinizam i reformacija kao jeres 251
- i mase 8 9
- kao državna religija u srednjem veku 250 251
- kao veliki revolucionarni pokret 9

Idealizam

- Kantov transcendentni idealizam 233 234
- kao shvatanje o primatu duha nad prirodom 229

Ideologija

- i država 249 250
- i ekonomski uslovi života 405
- i filozofija 250

Istina

- kod Hegela 223 224

- kao apsolutna ideja 223 224
- kao istorijski proces 223

Istorija

- Hegelova filozofija istorije 246
- istorijske epohe 3 291
- osnove političke i intelektualne istorije pojedinih epoha 3
- istorija razvitka društva 245 246
- i istorija razvitka prirode 245
- i pokretačke sile istorije 246 247
- zakoni kretanja istorije ljudskog društva 245 - 247
- kao istorija klasnih borbi 3 206 247 291
- kao rezultanta mnoštva voljâ ljudi 245 246
- materijalističko shvatanje istorije 23 219 220 291 405 - 407 411
- kao proleterski pogled na svet 405
- kao shvatanje proizvodnje i reprodukcije neposrednog života kao odlučujućih faktora u istoriji 23 291
- praistorija čovečanstva 25
- glavne preistorijske epohe 25 - 29

Italija

- borba za ujedinjenje Italije 340
- teritorijalna rascepanost Italije 339 377
- kao posledica austrijske vladavine 339

Juristički pogled na svet

- i proletarijat 404
- kao klasično-buržoasko shvatanje 403 404
- Menger kao predstavnik ovog pogleda na svet 407 - 411
- njegovo shvatanje klasa 408 - 410

Katolicizam

- kao idejno i stvarno jedinstvo zapadnoevropskog sveta 402 403

Klasa

- i društvena podela rada 128 130 134
- i civilizacija 131
- i neproizvodne klase 131
- i ekonomski interesi 247
- kao uzrok podele društva na klase 247

- klasne borbe 248 404
kao političke borbe i borbe za ekonomsko oslobođenje 240 404
- klasne suprotnosti 24 419
i država 24 128
razvitak produktivnosti rada kao podloga klasnih suprotnosti 24 419
- podela na klase u Rimu 103 104
i imovinski cenzus 104

Koloni

- rimski koloni 119 120
kao preteče srednjovekovnih kmetova 119 123

Komunisti

- i interesi celokupnog proletarijata 13 281
- kao avangardni deo radničke klase 281 291

Komunizam

- komunizam jednakosti 171
- naučni komunizam 173
kao partijska doktrina radničke klase 210
kao teorija koja ima za cilj oslobođenje celog društva 210
osnove naučnog komunizma 173 174

Konkurencija

- i društvena proizvodnja 150
- i obaranje vrednosti proizvoda ispod radne vrednosti 150
- kao osnovna forma saobraćanja između slobodnih proizvođača roba 403
i zakonska jednakost 403

Kućne zajednice

- kod Nemaca 114
- kod Rusa 114

Kurija

- grupisanje kurija u plemena 103
- uredenje kurije 103

«Manifest Komunističke partije»

- kao platforma Saveza komunista 289
- kao taktički program komunista 14 281

Marka

- kao ekonomska baza nemačke države 134

- u nemačkoj feudalnoj državi 124
kao sačuvani deo gentilnog uređenja 124 134

Materijalizam

- dijalektički 241 242
kao shvatanje o svetu kao kompleksu procesa 243
- Feuerbachov 226 231
i Hegelovo presvetsko postojanje «apsolutne ideje» 231
i razvoj prirodnih nauka 233
u društvenoj nauci 233
- kao opšti pogled na svet 231
- kao shvatanje o primatu prirode nad duhom 229
- materijalističko shvatanje prirode 226
- mehanički 231 232
njegove ograničenosti 231 232 246

Matrijarhat

- kao sistem naslednog prava 50
- kod Nemaca 112
- prelaz od matrijarhata ka patrijarhatu 50 51 59
kao revolucija 50
- ukidanje matrijarhata 51 129 kao svetskoistorijski poraz ženskog pola 51 129

Metafizika

- metafizički metod 243
i razvoj prirodnih nauka 243 244

Militarizam

- pruski 282 283
narodna vojska kao protivteža militarizmu 283

Mladohegelovci

- i borba protiv religije 226
- i englesko-francuski materijalizam 226
- i Hegelov dijalektički metod 225

Najammina

- i proizvod rada 145

Nemačka

- ekonomski odnosi u Nemačkoj 14
i klasni odnosi 14
- feudalno plemstvo u Nemačkoj 196 198
njihovo pretvaranje u građanstvo 198

- i aneksija Alzasa i Lotaringije 361 - 363 377
 - otpor Alzašana prema aneksiji 365 377
 - značaj aneksije za Nemačku 363 364
 - istorija naseljavanja Nemačke 196 i obrazovanje sela 196
 - kao industrijska zemlja 182 270 271 334
 - i rascepanost zemlje 334 - 336 347 354
 - njen uticaj na svetskom tržištu 272 335
 - klasna struktura nemačkog društva 366 - 368 378
 - kmetstvo u Nemačkoj 198 199 201
 - kućna industrija u Nemačkoj 273 i revolucionarni radnički pokret 273 274
 - nemačka buržoazija 14 367 368 i revolucija od 1848. 164 334
 - nemački proletarijat 14 270 271 368 369
 - gušenje radničkog pokreta u Nemačkoj 212
 - i interesi buržoazije 14 369 370 i osuda komunista u Kelnu 1852. 169 182
 - i pruska država 16
 - kao demokratska partija 15
 - životni standard nemačkog proletarijata 272
 - položaj nemačkog seljaka tokom istorije 196 197 199 200 202 204
 - rascepanost Nemačke 337 339
 - i borba za ujedinjenje revolucionarnim putem 337 341
 - revolucija od 1848. u Nemačkoj 13 17 162
 - i komunisti 13
 - i program lista »Neue Rheinische Zeitung« 16 18 162
 - kao postulat nacionalnih država 377
 - sistem zaštitnih carina u Nemačkoj 301 303
 - i razvoj industrije 301 302
 - i ujedinjenje Nemačke pod pruskom hegemonijom 343
 - stambeno pitanje u Nemačkoj 267 270
 - i koncentracija radnika u gradovima 267
 - i krupna industrija 267 268
 - ujedinjenje Nemačke pod austrijskom hegemonijom — 341 342
 - ujedinjenje Nemačke pod pruskom hegemonijom — 342 343 351
 - Bismarckova uloga 342 352 370 371 377
 - Carinski savez kao sredstvo ovog ujedinjenja 343
 - i nemačka buržoazija 344 - 347 353 354
 - i novčani sistem 373
 - ustav Nemačkog Rajha 371 372 i Bismarckova diktatura 370 371 i politička prava naroda 371
 - zakonodavstvo u Nemačkoj 373
 - agrarno zakonodavstvo 203
 - kao zaštitnik feudalnih privilegija 373 374
- Novac*
- i privatna zemljišna svojina 132
 - kao društvena sila 92
 - kao opšta roba 132
 - kao oružje protiv feudalnog društvenog poretka 321 322
 - kao rezultat preobražaja proizvođa u robu 92
- Oblici polnog života*
- grupni brak 32 33 35 39
 - kod australijskih crnaca 41 42
 - heterizam 46 48 57
 - incest 41
 - monogamija 33 56 57
 - kao ćelijski oblik civilizovanog društva 57 139 140
 - kao oblik porodice zasnovan na ekonomskim uslovima 56
 - kao osnov moderne polne ljubavi 60
 - napredak monogamije kod Nemaca 59
 - poliandrija 54
 - kao oblik grupnog braka 54
 - poligamija 32 33 53
 - kao proizvod ropstva 53
 - promiskuitet 33
- Pariska komuna*
- značaj Komune u istoriji radničkog pokreta 212 292
- Patrijarhat*
- kao sistem naslednog prava 50 131
 - patrijarhalna kućna zajednica 52 53

- kao prelaz od matrijarhalne porodice ka inokosnoj porodici 52 53 kod Južnih Slovena 52 kod Nemaca 52 112
- pralaz od matrijarhata ka patrijarhata 50 51 59 kao revolucija 50 u Grčkoj 82

Pleme

- plemensko uređenje kod Grka 86 - 89 kao oblik samonikle demokratije 86 95
- rimsko pleme 103 105 115 i obrazovanje plemstva 103 104 115
- savez plemena 96 pretvaranje saveza plemena u jedinstven narod 90

Podela rada

- i napredak industrije i saobraćaja 92
- i razmena 127 139 kao osnov prve velike društvene podele rada 127 131
- i razvoj ljudske radne snage 138
- između polova 45 49 127 129 i monogamija 57 127 i nastanak privatne svojine 49 i raspodela svojine 129
- između zemljoradnje i zanata 89 130 131 i raspad gentilnog uređenja 89 90 i robna proizvodnja 130 kao druga velika društvena podela rada 130

Politička ekonomija

- razvoj političke ekonomije u Engleskoj 114
- Ricardova teorija vrednosti 144 - 146 i komunizam 146 i vrednost rada 146 147 i zakon jednake profitne stope 146
- Rodbertusovo ekonomsko učenje 147 - 152 kao utopija o radnom novcu 148 - 150 stav prema najamnom radu 151

Porodica

- istorija porodice 388 394 McLennanova shvatanja i njihov uticaj 390 - 393 Morganov doprinos proučavanju istorije porodice 392 - 394 značaj Bachofena za izučavanje istorije porodice 388 389

- monogamska (inokosna) porodica 54 64 69 130 i moderno društvo kao skup inokosnih porodica 63 i položaj žene u društvu 63 64 kao privredna jedinica u društvu 130 kao prvi oblik porodice koji se zasniva na ekonomskim uslovima 56 64 69 kao temelj moderne klasne eksploatacije 64 kao vladavina muškaraca 54 55 64 69
- patrijarhalna porodica 51 52 387 rimska 51 52 semitska 51
- porodica krvnog srodstva 36 37 kao prvi stupanj u razvoju porodice 36
- porodica punalua 37 - 41 kao najviši oblik grupnog braka 41 43 kao preteča gensa 40 41 karakteristike porodice punalua 38 kod Skota i Velšana 109
- razvoj porodice 44 kao neprekidno sužavanje kruga srodnika pri sklapanju braka 44
- sindijazmička porodica 30 43 - 46 48 i komunističko gazdinstvo 45 kao oblik monogamije 30 48 51 129 kao sistem srodstva 30

Posibilisti

- i Međunarodni socijalistički kongres radnika od 1889. 428 429 439 440 447
- kao ministarski socijalisti 429
- rascep posibilista 437

Pravo

- rimsko pravo 324 kao osnov tlačenja seljaka u srednjem veku 324 325 407

Proizvodne snage

- i odnosi proizvodnje 247 248

Proizvodnja

- i društvene potrebe 149
- i konkurencija 149
- kao temelj svake istorijske epohe 3
- kapitalistička proizvodnja 208 i radnička klasa 208

- kolektivna proizvodnja 137 kao karakteristika ranijih stupnjeva društvenog razvoja 137 138
- napredak proizvodnje 140 kao nazadak u položaju eksploatacane klase 140
- oblici proizvodnje u gentilnom društvenom uređenju 91 92
- robna proizvodnja 130 ekonomski zakoni robne proizvodnje 138 139 i razmena 138 kao posledica podele rada između zemljoradnje i zanata 130 138

Proletarijat

- borba radničke klase za oslobođenje 211 kao borba za ukidanje klasa u društvu 211
- kao rezultat modernog načina proizvodnje 407
- uloga proletarijata u oslobođenju društva od eksploatacije 3 292 404

Rad

- kao opšta osobina ljudske proizvodne delatnosti 139
- kao stvaralac upotrebne vrednosti 193

Radna snaga

- ljudska radna snaga 138 139 kao predmet razmene 139

Radnički pokret

- međunarodni radnički pokret 268 i Međunarodni socijalistički kongres radnika od 1889. 430 432 433 i prudonizam 268 269
- u Americi 276
- u Engleskoj 420

Rat

- francusko-pruski rat 355 - 360 377 kao sredstvo za dovršenje prusko-nemačkog Rajha 355 poraz francuskih trupa u ovom ratu i rušenje Carstva 358 posledice ovog rata 360 uzroci rata 357 358
- kao spasenje od socijalne revolucije 260 261
- svetski rat 288 kao šansa za Nemačku 288

kao šansa za konačnu pobedu radničke klase 288

Razmena

- i robna proizvodnja 138
- između pastirskih i ostalih plemena 127 - 129 131 kao osnov prve velike podele rada 127 131
- između pojedinaca 128

Religija

- Feuerbachovo shvatanje religije 235 - 237 kao rezultat materijalističkog gledanja na svet i čoveka 236 237
- i istorija 236
- kao ideologija 250 - 252 i ekonomski uslovi života 250

Revolucija

- filozofska revolucija 221 kao uvod u političku revoluciju 221
- i industrijski prosperitet 181
- i protivrečnost između proizvodnih snaga i buržoaskih oblika proizvodnje 181
- kao sredstvo za zaštitu jedne vrste svojine nasuprot drugoj 93

Roba

- kao razmenska vrednost 193
- kao upotrebna vrednost 193

Ropstvo

- i odnos prema proizvodnom radu 120
- i vrednost ljudske radne snage 130 kao bitni sastavni deo društvenog sistema 130
- kao posledica povećanja produktivnosti rada 128
- kao posledica uvođenja privatne svojine 91 92
- kao prvi oblik eksploatacije 139 278
- kao uzrok raspada atinske države 96

Rusija

- finansijska situacija u Rusiji 258
- kao rezervna vojska reakcije 259
- socijalna i politička beda u zemlji 257 i strahovanja od revolucije u zemlji 258 259
- zadaci revolucionarne partije u Rusiji 399 400

Savez komunista

- cilj Saveza 176 177
- i februarska revolucija 1848. 177 180
- i pokret narodnih masa u Nemačkoj 179
- kao škola revolucionarne delatnosti 179 181
- organizacioni principi Saveza 176 177
- zahtevi Komunističke partije u Nemačkoj 177 178

Savez pravednih

- kao izdanak francuskog radničkog komunizma 170 172
- socijalna doktrina Saveza 173

Sistemi srodstva

- američki sistem srodstva (Indijanci) 31 75 392
- porodica punaluá 39
- havajski sistem srodstva 31
- i oblici porodice 32
- u gensu 84

Socijalizam

- i odnos između najamnog rada i kapitala 405
- moderni 144
- i buržoaska politička ekonomija 144 145
- revolucionarni radnički socijalizam 212
- i stav prema vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju 278
- i zahtev za revolucionisanjem celokupnog sistema društvene proizvodnje 278

Srbija

- i austrijski birokratski sistem 258
- i politička situacija u Evropi 256
- rusofilske tendencije u Srbiji 256 258

Svojina

- privatna svojina 94
- kao ustavna kategorija 94
- nastanak privatne svojine u Atini 88
- i država 89 93
- i podela društva na klase 94
- i ropstvo 91 92
- zemljišna svojina 132
- i hipoteka na zemlju 132 133
- i novac 132 133
- kao glavno obeležje civilizacije 140

Trgovina

- i koncentracija i centralizacija bogatstva u rukama aristokratije 133
- kao rezultat društvene podele rada 131 - 133
- odnos trgovine i novca 132 133
- slobodna trgovina 296
- i razvoj proizvodnih snaga i jačanje klasnih suprotnosti 296
- i sistem zaštitnih carina 305
- kao normalno stanje moderne kapitalističke proizvodnje 296

Varvarstvo

- osnovne karakteristike varvarstva 27 - 29
- razvoj i topljenje metala kao industrijske tekovine varvarstva 128
- sindijazmički brak kao osnov varvarstva 63
- stupnjevi varvarstva 26 - 29

Vrednost

- cena kao pojavni oblik vrednosti 150
- razmenska vrednost 145
- i radno vreme 145
- robe 147
- zakon vrednosti robne proizvodnje 150
- kao određivanje vrednosti roba društveno potrebnim radnim vremenom 150 151

Sadržaj

	Strana
<i>Predgovor</i>	IX
Predgovor »Manifestu Komunističke partije« (nemačkom izdanju od 1883)	3
Georg Weerth, prvi i najznačajniji pesnik nemačkog proletarijata	4
Knjiga otkrovenja	8
Marx i »Neue Rheinische Zeitung« 1848 - 1849.	13
<i>Poreklo porodice, privatne svojine i države</i>	21
Predgovor prvom izdanju od 1884.	23
I Preistorijski stupnjevi kulture	25
1. Divljaštvo	25
2. Varvarstvo	26
II Porodica	30
III Irokeški gens	71
IV Grčki gens	82
V Nastanak atinske države	89
VI Gens i država u Rimu	98
VII Gens kod Kelta i Nemaca	106
VIII Obrazovanje države kod Nemaca	117
IX Varvarstvo i civilizacija	126
Prethodna primedba uz posebno izdanje serije članaka Karla Marxa »Najamni rad i kapital«	142
Predgovor prvom njemačkom izdanju »Bijede filozofije« Karla Marxa	143
Carsko-ruski stvarno tajni savetnici za pitanja dinamita	154
Engleska 1845. i 1885.	156
Predgovor uz »Karl Marx pred kelnskim porotnicima«	162

	Strana
Redakciji lista »Severny vestnik«	168
Prilog istoriji Saveza komunista	169
Situacija	184
Uredničkom odboru lista »Le Socialiste«	186
Kako ne treba prevoditi Marxa	187
Prilog istoriji pruskih seljaka. Uvod za brošuru Wilhelma Wolffa »Die schlesische Milliarde«	196
Predgovor trećem nemačkom izdanju »Osamnaestog brimera Louis-a Bonaparte« od Karla Marxa	205
Dodatak američkom izdanju »Položaja radničke klase u Engle- skoj«	207
O petnaestogodišnjici Pariske komune	212
<i>Ludvig Feuerbach i kraj klasične nemačke filozofije</i>	215
Predgovor	219
I	221
II	228
III	235
IV	241
Izjava redakciji lista »New Yorker Volkszeitung«	254
O štrajku radnika fabrike stakla u Lionu	255
Politička situacija Evrope	256
Johann Philipp Becker	262
O stambenom pitanju. Predgovor drugom preglednom izdanju Radnički pokret u Americi. Predgovor američkom izdanju »Položaja radničke klase u Engleskoj«	267
Pismo organizacionom komitetu međunarodne proslave u Parizu	282
Uvod za brošuru Sigismunda Borkheima »Za spomen nemačkim kvazi-patriotima 1806 - 1807«	284
Predgovor »Manifestu Komunističke partije« (englesko izdanje od 1888)	289
Zaštitne carine i slobodna trgovina. Predgovor američkom izdanju »Govora o slobodnoj trgovini« Karla Marxa	294
Štrajk rudara u Rurskoj oblasti 1889. godine	307
Punomoćja posibilista	309
Štrajk londonskih dokera	311
Abdikacija buržoazije	312

IZ RUKOPISNE ZAOSTAVŠTINE

	Strana
O asocijaciji budućnosti	319
O propadanju feudalizma i nastajanju buržoazije	320
Uz »Seljački rat«	328
Uloga sile u istoriji.....	331
Skica predgovora za brošuru »Uloga sile u istoriji«	376
Plan četvrte glave brošure »Uloga sile u istoriji«	377
Plan zaključnog dela četvrte glave brošure »Uloga sile u istoriji«	378
Iz utisaka sa puta po Americi	380

PRILOZI

A. Predgovor »Poreklu porodice, privatne svojine i države« (četvrto nemačko izdanje 1891)	387
B. Zabeleške i dokumenti	
1. Iz jednog pisma G. A. Lopatina M. N. Ošaninu	399
2. Majski ustanak 1849.	401
3. Juristički socijalizam.....	402
4. Ispravke Friedricha Engelsa za program Socijalističke federacije severne Engleske.....	419
5. Intervju lista »New Yorker Volkszeitung« sa Friedrichom Engelsom	420
6. Međunarodni kongres radnika od 1889. godine. Odgovor listu »Justice«	421
7. Pismo uredništvu »Labour Elector«	430
8. Međunarodni socijalistički kongres radnika od 14. do 21. jula 1889. Poziv radnicima i socijalistima Evrope i Amerike	432
9. Međunarodni radnički kongres iz 1889. II odgovor na »Manifest Socijaldemokratske federacije«	433
10. Dodatak. »Međunarodni socijalistički kongres radnika, 14 - 21. jula 1889. Proglas o sazivu kongresa	448
11. Proglas o sazivanju međunarodnog socijalističkog kongresa radnika	449

NAPOMENE I REGISTRI

	Strana
Napomene	451
Literatura	513
Datumi iz života i rada Friedricha Engelsa (maj 1883. do decembra 1889)	525
Registar imena	554
Imena biblijskih mitoloških i drugih neistorijskih lica i lica iz književnih dela	586
Narodi i plemena koji se pominju u »Poreklu porodice, privatne svojine i države«	590
Registar pojmova	597

ILUSTRACIJE

Naslovna strana četvrtog izdanja Engelsovog spisa »Poreklo porodice, privatne svojine i države«	24-25
Naslovna strana revidiranog posebnog izdanja Štuttgart 1888	215
Naslovna strana engleskog izdanja »Manifesta Komunističke partije« od 1888.	288-289
Stranica engleskog rukopisa »Uloga sile u istoriji«	336-337
Program socijalističke federacije u severnoj Engleskoj s korekturama Friedricha Engelsa	416-417

K. MARKS — F. ENGELS

DELA • tom 32

•
Pripremili za štampu saradnici Instituta
za međunarodni radnički pokret:

Olga Kostrešević i Slobodanka Kovačević

•
Registar pojmova izradila *Slobodanka Kovačević*

•
Prevodioci

Milorad Simić preveo je priloge na str. 21 - 141, 387 - 395

Hugo Klajn: 205 - 206, 215 - 253

Zvonko Tkalec: 331 - 375

Moša Pijade: 3, 169 - 183, 289 - 293

Rodoljub Čolaković: 143 - 153

Slobodan Novakov: 142, 154 - 155, 196 - 204, 254, 262 -

- 266, 284 - 288, 294 - 306, 312 - 315, 319, 328 - 330,

376 - 381, 402 - 418, 420 - 429, 432, 449 - 450

Ljubica Vojnović: 8 - 12, 187 - 195, 255, 307 - 311, 419,

430 - 431, 433 - 448

Branko Džakula: 168, 184 - 186, 212 - 214, 256 - 261,

282 - 283, 401

N. Tomić i N. Bogdanović: 207 - 211, 275 - 281

Ivan Prpić: 267 - 274

Milijan Mojašević: 320 - 327

Slavko Petrović: 13 - 20

Olga Kostrešević: 4 - 7, 162 - 167, 399 - 400

•
Nacrt za korice *Eduard Stepančić*

Grafička oprema *Borivoje Miladinović*

Tehnički urednik *Milena Mijailović*

Korektori *Jugoslava Ševković i Ljubica Kovačević*

•
Izdavač

Izdavačko preduzeće Prosveta

Beograd, Dobračina 30

Institut za međunarodni radnički pokret

Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

•
Štampa

Birografika

Subotica, Put Moše Pijade 72

•
Tiraž: 5 000 primeraka

